

821(477)'06

К-31

ВОЛОДИМИР

КАШИН

Sept. 1911

U.S. GEOLOGICAL SURVEY
WATER RESOURCES DIVISION
WASHINGTON, D. C.

ВОЛОДИМИР КАШИН

**Твори
в трьох томах**

ТОМ III

СПРАВЕДЛИВІСТЬ — МОЄ РЕМЕСЛО

Книга II

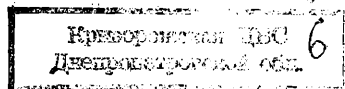
ЧУЖА ЗБРОЯ

ПО ТОЙ БІК ДОБРА

СЛІДИ НА ВОДІ

Романи

а-46961

Київ
Видавництво
художньої літератури «Дніпро»
1987

84Ук7-44

К31

Романы «Чужое оружие», «По ту сторону добра», «Следы на воде» составляют вторую книгу серии романов о милиции, объединенных общим названием «Справедливость — мое ремесло».

ВЛАДИМИР ЛЕОНИДОВИЧ КАШИН

СОЧИНЕНИЯ В ТРЕХ ТОМАХ

Том III

СПРАВЕДЛИВОСТЬ — МОЕ РЕМЕСЛО

Книга II

ЧУЖОЕ ОРУЖИЕ

ПО ТУ СТОРОНУ ДОБРА

СЛЕДЫ НА ВОДЕ

Романы

Киев, издательство художественной литературы «Дніпро», 1987
(На украинском языке)

Редактор В. В. Васильківська. Художник В. В. Машков
Художній редактор С. П. Савицький
Технічний редактор С. М. Величко
Коректор З. П. Шкода

Информ. бланк № 3472

Здано до складання 05.01.87. Підписано до друку 18.03.87. Формат 84×108^{1/32}. Папір друкарський № 1. Гарнітура звичайна нова. Друк високий. Умовн. друк. арк. 35,7. Умовн. фарбовідб. 35,7. Обл.-вид. арк. 40,709. Тираж 65 000 пр. Зам. 7-39. Ціна 2 крб. 90 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро». 252601, Київ-МСЦ, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе. 310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Кашин В. Л.

К31 Твори : В 3-х т. Т. 3: Справедливість — мое ремесло: Книга II: Романи. — К. : Дніпро, 1987. — 680 с.

До другої книги соціально-психологічних романів ввійшли: «Чужа зброя», «По той бік добра», «Сліди на воді». В образі головного героя інспектора карного розшуку полковника Ковалю втілено кращі риси працівників міліції.

К 4702590200—229 передплатне
М205(04)—87

84Ук7-44

© Склад, видавництво «Дніпро», 1985 р.

© Художнє оформлення.

Видавництво «Дніпро», 1987 р.

СПРАВЕДЛИВІСТЬ— МОЄ РЕМЕСЛО

Романи Книга II

Інтродукція

...Ще недавно Марія не витримала б такого удару. Але після учорашньої ночі все померкло в її душі і ніщо більше не важило для неї. Вона тільки немов укупана застигла серед двору, не маючи сил поворухнутися.

— Прийшов наш час,— долетів крізь прочинене вікно збуджений голос продавщиці сільмагу Кульбачки.— Пам'ятаєш, казав, ось вже, Ганю, скинемо цю шкуру і станемо поруч, відкрито перед усім світом, як люди... Тепер вона й надійшла, година наша...

— Вже від сьогодні, чи що? — буркнув немолодий лисий чоловік, що сидів у хаті за столом і тинь від якого ведмежо наповзала на стіну.

— Терпіння моє скінчилося, Петре... Ти казав — терпи. Я терпіла. Ти казав — чекай. Я чекала. Жила з нелюбом, усе втішалася: от-от заживемо вдвох. І у ларку заради тебе сиділа — мені від цих п'яндиг з душі верне. Уже рік, як Сергія поховала, царство йому небесне,— невисока худенька жінка широко перехрестилася,— може, й пожив би ще... А у нас із тобою усе, як раніше, потай та крадькома, і не рідні, і не чужі, а так собі: через вулицю навприсядки...

— Ми з тобою брат і сестра во Христі,— тихо відповів чоловік. Видно було, що слова жінки були для нього несподіваними.— Нам сваритися не можна, сестро Ганю. Не божа це справа.

— Не мороч ти мені голови! — скрикнула жінка.

— Зачекай трохи, люба. Рано іще перед людьми оголошуватися... Та й справи в мене зараз є...

— Знаємо твої справи. Марія — ось твої справи. Думаєш, не бачу, не помічаю, не розумію? — гарячково говорила тим часом продавщиця.— Задурив і їй голову. А з мене годі, сита по зав'язку,— уже з погрозою в голосі продовжувала жінка.— Не витримаю я більше, Петре!.. Дивись! Біда буде і тобі, і їй...

Високий кощавий Петро Лагута підвівся, і тінь його відразу виросла, потоншала і наповзла на стелю.

— Не дурій, Ганю,— сказав сердито.— Я цього не люблю. І непослуху не прощаю.

— Що, вб'єш? — простогнала продавщиця.— Щоб на шляху вашому не стояла... Це ти вмієш. Та, поки вб'єш, я все людям розповім... Піду й розкажу.

— Не розкажеш,— впевнено відповів Лагута, і тінь його грізно хитнулася на стіні й стелі.

— Зараз уб'єш? Вбивай, іроде! — Жінка впала на коліна, закинула назад голову.— Бери мою душу! На!

Марія, ніким не помічена, притаїлася під хатою, уп'ялася очима крізь вікно в освітлене лампою обличчя Лагути. Ніколи не бачила вона його таким страшним.

— Встань! — коротко наказав той продавщиці.— І терпи. Як господь велів... А Марія — це вівця блудна. Господь не чує її молитов, і мені вона, каліка, не потрібна... Я тебе люблю, Ганю. Тільки тебе. За очі твої світлі, за руки ласкаві, за тіло гаряче, за віру і силу твою духовну...

Голос Лагути став ніжним. Він наблизився до жінки і, обійнявши, підвів з колін.

— Що нам до тієї Марії... Не у ній річ... Іван її мені потрібен був... А вона цього не розуміла, тільки про дитя мріяла та бога молила... Минулої ж ночі на блуд пішла із братом Михайлом,— Лагута розлютувався, ногами затунав,— з тим шибеником, харцизякою, злодієм!.. Споганила себе, зганьбила всіх нас! Не буде їй дитя, нічого не буде, ні сім'ї, ні любові, тільки розбрат, пекло духовне і чорний вогонь. Не привела вона Івана під моє благословення, не схотів він Ісусу Христу та мені служити, знищу обох, розвію, як пісок у пустелі.

— Страшна ти людина, Петре... Тільки у мене нікого, крім тебе, не залишилося...

— Мне отмщение і аз воздам! Ненавиджу їх і радію їхньому горю. Все життя ховаюсь, ніщо не люблю через них — і хліб гіркий, і сонце не гріє, і вітер прохолоди не дає. Всіх би знищив, якби сила моя... — Лагута замовк.— А тепер іди! — владно, уже спокійним голосом наказав після паузи.— Іди, щоб ніхто не бачив... І про свій гріх не забувай... Коли зуби погострити захочеться...

Ганна Кульбачка тінню вислизнула з сіней, і ніч відразу проковтнула її.

Марія ледве дихала від того чорного туману, що іще з учора заповз у її душу, стискав горло, забивав подих. Уся

її гордість, з дитинства ображена каліцтвом, потолочена минулої ночі, повставала зараз у ній.

Не пам'ятаючи себе, прохрипіла у відчинене вікно:

— Вийди!..

— Хто там? — спитав Лагута, виглянувши на темне подвір'я.

Вона стояла німа, заціпела.

— А-а, Марічка, — нарешті упізнав. — Чого тобі?

Вона мовчала. Було тихо. М'яко плюскотіла Рось у березі неподалік від городу, нічний вітер шарудів у садку, пестив листя, що ожило після спекотного дня.

Лагута вийшов на ганок і спустився до Марії.

— Ну, чого тобі? Чого треба? Чого прийшла? — спитав зрештою строго.

Місяць, підіймаючись у небі, поклав від них через усе подвір'я гінкі тіні на траву.

Лагута не бачив сусідки з учорашньої ночі і не хотів бачити. Але мусив щось робити, коли вже прийшла.

— Що з тобою, сестро моя? — Він рішуче ступив до неї...

І раптом громохкий постріл роздер ніч і, гуркочучи, покотився між горбами у далекий світ...

Потім бабахнуло ще раз, і ніч знову понесла грім над Росією, захокала в берегах, застогнала, заголосила...

А затим упала нестерпна тиша, тільки тривожно лящало в лісі розбуджене птаство...

Розділ перший

1

Міліцейська «Волга», за кермом якої в окулярах сидів літній водій, що дослужував до пенсії, з'їхала з асфальту і загойдалася на м'якій ґрунтовій дорозі.

Обмірковуючи справу, заради якої їхав, підполковник міліції Коваль неуважно розглядав крізь вітрове скло мальовничий краєвид. З високого нагір'я через сосну і дубняк шлях спускався в глибоку долину, де бігла Рось.

Річки за пагорбами не було видно, але, поглядаючи, як повертає надбережний ліс то в один, то в другий бік — аж до мерехтливого обр'ю, Дмитро Коваль угадував, як звивається Рось у крутих берегах.

У відчинені вікна машини вдирався теплий вітер, від далекої долини, поцяткованої синьо-зеленими смугами лісу, віяло стиглим спокоєм, і нелегко було міркувати про вбивство, кров, страждання і сльози. Цей настрій у підполковника підсилювався тим, що про трагедію, яка сталася над Россю, він знав дуже мало і скупі відомості з оперативного зведення начальника обласного управління майже нічого не додавали до загадкової події.

Коваль не милувався краєвидом. Він ніби й досі був у просторому кабінеті полковника Непийводи: довгі ряди стільців понад стінами, широкий полірований стіл, що виблискував проти сонця, і важкий сейф у кутку — старий і поруділий.

Начальник відділу викликав одразу після обіду.

«Де думаєте відпочивати, Дмитре Івановичу? В який санаторій збираєтесь?»

З трохи брезклого обличчя Непийводи Дмитро Іванович зрозумів, що той дзвонив у медуправління і знає, що ні в який санаторій він не їде.

«Не в санаторій, Василю Йосиповичу. Де-небудь біля річки відпочину. У селі. Де, як писав поет: «Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями гудуть...»

«Пора хрущів минула, Дмитре Івановичу... А садок у вас і в Києві є...»

«Київ є Київ... А у відпустку хочеться подалі від міста, Василю Йосиповичу».

«Чи не на рідну Ворсклу?» — всміхнувся полковник.

Розмова у них хоч і службова, але водночас нібито й товариська. Проте Дмитро Іванович розумів, що за цим дружнім тоном начальника відділу ховається якась недомовленість.

«Значить, на Ворсклу», — погладив долонею стіл Непийвода.

Коваль кивнув і розвів руки, мовби виправдуючись.

«Нарешті вибрався...»

«Еге ж... — погодився полковник. — Усе повертається на круги своя... Чим далі ми від молодості, тим частіше згадуємо рідний край і тягнемось до нього... Я сам би так, — зітхнув після паузи, — десь під тихими вербами на пісочку, та селезінки-печінки по курортах ганяють... Давно, значить, не були на батьківщині?»

«Років з п'ятнадцять».

«Довгенько». — Непийвода похитав головою, і обличчя його спохмурніло.

Коваль промовчав. Навіть близьким людям не будеш розповідати, як гнітить той борг. Довгий час відкладав зустріч з краєм юності, в глибині душі трохи побоюючись її: адже царства його дитячих мрій і спогадів там уже немає, життєві бурі повимітали звідти однолітків та знайомих... Сміливості для мандрівки в минуле надавало тепер товариство Ружени, з якою, здається, не відчуває себе самотнім.

«Ви у нас скоро рік... Не знав, не знав... Буде вам і на Ворсклу відрядження. Але поки що...— Полковник зробив паузу, і Коваль зрозумів, що позаслужбові балачки закінчилися: — Доведеться іще раз відкласти. Один-два тижні не важать нічого перед п'ятнадцятьма роками».

Останню фразу полковник вимовив так, наче зачинив за собою двері.

Після торішнього відрядження на Закарпаття, де Коваль виявив убивцю угорки Каталін Іллеш та її дочок, авторитет його у міністерстві набагато зміцнів.

Товариші ще пам'ятали і випадок із художником Сосновським, якого Дмитро Іванович врятував від розстрілу.

Полковник Непийвода теж був прихильний до Ковалю, але водночас і стриманий з ним — адже мав справу з людиною, від якої завжди можна чекати несподіванок.

«Значить, поїдете, Дмитре Івановичу, на Рось... Термінове завдання,— додав він.— Очолите оперативну групу... Черкашани ніяк не розберуться з якимсь Чепіковим, підозрюваним у вбивстві,— уточнював Непийвода.— Він уперто відмовляється визнати свій злочин. Алібі у нього немає, але й прямих доказів хлопці не зібрали. Одне слово, заплутана справа. Вони там ні в які строки не вкладуться».

«Єсть, товаришу полковник»,— видушив з себе Коваль і підвіся.

Він раптом зловив себе на думці, що йому насточортіли усі ці вбивства й розшуки, що втомився. Це була мить не тільки душевної, але й фізичної втоми, і підполковник знову опустився в крісло.

Потім ураз переміг себе, подумавши: чи не отак насувається на людину старість?

«Поїдете вранці».

Коваль кивнув. А Непийвода уже натискав на кнопку комутатора, з'єднуючись з відділом кадрів...

Машина поволі, наче боячись оступитися, з'їхала вниз і опинилася в лісі. Тільки тут по-справжньому відчувалася могутність вікових дубів, химерно покручених грабів, стрім-

ких сосен, наче увіткнутих у небо, — усього того величезного зеленого царства, яке згори здавалося лише густим чагарником.

У лісі було волого, пахло гванню, у не просохлих після затяжних дощів коліях лісової дороги стояла зацвіла вода. Незважаючи на сліпучий сонячний день, було тут напівтемно, похмуро і глухо.

Лісова тиша й усамітненість не заспокоїли Коваля. Перед очима раз у раз спливали картини вчорашніх подій, одна за одну вразливіші.

...Ще не встигла затихнути луна від дзвінка, як Ружена відчинила: мовби давно стояла за дверима. Відступила, усміхнена, впустила у хату і відразу притислася до нього, обхопила руками за шию.

Скидаючи запорошені черевики, Коваль одним поглядом охопив з коридорчика усю кімнату з її скромними меблями: шафа, стіл, чотири м'які стільці й диван «ліра» (який давно вийшов з моди, але на якому зручно відпочивати), польові квіти у вазах. Невеличкий барвистий килимок перед порогом підкреслював акуратність господині, і вся кімната була сповнена чистих пахощів. Зголодніла в експедиціях за домашнім затишком, Ружена особливої уваги надавала тому, чого не вистачало їй у дорозі.

Зараз серед кімнати лежав розкритий, жовтої шкіри, чемодан, закиданий речами.

Ружена не дуже ганялася за модою, але тепер їй, певно, хотілося, щоб Дмитро Іванович побачив, що вона з любов'ю готується до спільної поїздки.

Пройшла уперед, зупинилася над чемоданом і всміхалася. Струнка, чорнява — очі як темна стигла вишня, ледь підфарбовані вуста, ну справді ружа!

У Коваля защеміло серце. Йому було боляче від того, що ось мав сказати цій людині слова, які завдадуть їй гіркоти.

Жінка зав'язала під підборіддям шнурки дірчастого літнього капелюха, що поклав на обличчя рожеву тіль, і, відступивши від дзеркала, щаслива, обернулася до Коваля.

Він ніжно обійняв її — незграбний, смішний у мундирі та пантофлях — і сховав лице у пишній зачісці. Запах волосся паморочив голову.

З гіркотою подумав:

«Раптові нічні виїзди, погоні, постійна небезпека, часом — і куля. І неспокійне життя припадає на долю не тіль-

ки оперативників, а й їхніх дружин, що завмирають по-
чами від страху і невідомості, чекаючи чоловіків. Чи маю
я право запропонувати Ружені розділити зі мною таке
життя?»

Підвів голову.

Жінка упіймала його погляд.

— Тобі не подобається?

Що сказати? Учора вона сміялась, коли він пожартував,
що не вмів відпочивати: «Ти й справді не можеш дня про-
жити без своїх злочинців?»

— Мені, мабуть, уже ніщо не личить, Дмитрику,— про-
мовила, не перестаючи оглядатися на дзеркало.— Загру-
біла в експедиціях...

— Ні, що ти,— мляво відповів Коваль, думаючи своє. —
Тобі до лица... Капелюшок і все...

— Що «все»?.. Що з тобою? У тебе неприємності?.. Ну,
то що скоїлося? — Жінка взяла Ковалья за обидві руки, за-
вирнула в очі.

Ще не наважувався сказати правду.

— Голодний? Будемо обідати.

Коваль похитав головою.

— Ти узяв квитки?

— Несподівана перешкода, Руженко. Відпустка трохи
відкладається... Завтра у відрядження.

У жінки опустилися руки.

Як же так?

Коваль пригорнув її. Знову паморочилася голова од дух-
мяного запаху волосся...

...Чепіков, Чепіков... Якийсь Чепіков... Застрелив дру-
жину та її коханця... З трофейного парабелума... За-
стрелив на подвір'ї, над Россю. Та на біса йому цей кля-
тий Чепіков?! Він, Коваль, сам тільки-но зважився на пове-
життя, яке так нелегко розпочинати в його роки, а тут тре-
ба розбиратися у чужому, зламаному.

Ружена легенько відтрутила його.

— Правда? — Вона ще не до кінця вірила.— Як же так?

— Службова необхідність, люба...— він не звик бути
у ролі винуватця і нахмурився виправдовуючись: — Така
наша доля...

«Службова необхідність, службова необхідність!» Уже
чула ці слова. Одного разу Дмитра Івановича забрали про-
сто з театру. Тоді він теж сказав: «Службова необхідність»,
і вона зрозуміла. Хіба не доводилося рахуватися з цим і у

своїй роботі! Але тепер? Коли вони нарешті зібралися, можна сказати, у весільну подорож?!

Дмитро Іванович уже бачив на знімках убитих — худеньку молоду жінку, дружину Чепікова, та їхнього сусіду теслю Лагуту. Сам Чепіков — літній чоловік з поораним зморшками обличчям — похнюплено сидів перед апаратом. Коваль не вірив фотографіям. Скляне око об'єктива не передає ні кольору очей, ні властивих відтінків настрою, ані характеру. Фотографія — лише застигла мить, а якась одна мить хіба може по-справжньому характеризувати людину.

Зараз, обіймаючи Ружену, Дмитро Іванович відчував, що мусить побачити Чепікова, почути його голос. Це по trochu ставало для нього не тільки службовим обов'язком, а і внутрішньою потребою, і чим дужче вдумувався він у нічну пригоду на березі Росі, тим більше вона його хвилювала. Якими ж сильними мали бути пристрасті, думалося йому, — любов, образа, ревності, — щоб штовхнути людину на такий злочин!

— Крім тебе, нікого послати?

Це — голос Ружени. Він пробився до свідомості Дмитра Івановича немов з іншого світу.

Через тиждень роботу Управління карного розшуку мають заслухати на колегії міністерства, і тому Непийводу непокоять незібрані докази по справі Чепікова...

— Може, й було кого. Мені так здається. Але начальству здається...

— Ти ще й жартуєш!

В голосі Ружени забриніли сльози, навіть образа. Вона розхвилювалася. Очі її потемнішали.

— Накази не обговорюють, — зауважив він тихо.

Ружена ще раз з надією глянула на Дмитра Івановича, але зустріла погляд, у якому не могло бути й натяку на жарт. Тоді вивернулася з його рук, розгублено пішла по кімнаті, для чогось схопила зі столу новенький барвистий купальник.

— Це справа тижнів на два, не більше, — сказав Коваль. — Мусимо зачекати з поїздкою, — повторив якомога лагідніше.

— Я вже й гроші одержала, — пробурмотіла Ружена, безсило опускаючись на диван. — За останні роки уперше відпустка влітку...

Десь у підсвідомості народжувалася гірка думка: «Що ж за життя буде?! Така ж, як і раніше, самотність. У неї —

експедиції, поїздки, у нього — відрядження, розшуки. Знову самотність, тільки вдох. Це ще гірше, ніж досі».

Помітивши у своїх руках купальник, відклала його вбік і рішуче сказала:

— Я поїду до санаторію.

— Зажди, не поспішай,— промовив Коваль, збираючись із думками. Він тупцював по хаті у пантофлях, не знаючи, як заспокоїти Ружену. Як складно будувати життя таким немолодим людям, як вони, як відрізняються їхні почуття від шаленої пристрасті юнаків!.. А може, ці почуття глибші, відстоюніші, більш справжні?

І знову подумки Дмитро Іванович повертався до того вбивства на Росі. З цього трикутника двоє — убитий Лагута і підозрюваний Чепіков — теж люди немолоді, ровесники йому, але які шалені пристрасті пуртували у них, якщо вже дійшло до вбивства!

— А чого чекати? — відповіла тим часом Ружена. — Що у тебе, зміниться? — Очі її спалахнули упертим вогнем. — Питання ясне, Дмитре. Я не хотіла вірити передчуттю...

«Бач, уже «Дмитре», офіційно, сухо», — відзначив собі Коваль. Але не образився — якимось збайдужив, немов усе, що оточувало його, поволі чужіло, відходило, а натомість — лише неспокійні думки про справи, про незнайомих Марію, Лагуту, Чепікова... Чорт забери, це ставало проти його волі найважливішим на сьогодні.

Ружена підійшла до столика з телефоном. Заглянувши в записник, набрала номер.

— Я поїду на Кавказ, а ти, коли звільнишся, схочеш — приїдеш... Андрію Борисовичу? — сказала у трубку, коли там відгукнулися. — Пробачте, що турбую вдома. Це — Стапкевич. Путівку ще нікому не віддали?.. Вранці зайду. Дякую...

Коваль тихо прочинив двері в коридор. Він уже не побачив, як Ружена обернулася, як кілька секунд очима шукала його, а тоді впала на диван і розридалася...

«Волга» виїхала з лісу на сонячний простір і побігла попад сріблясто-синьою, всіяною блискітками, річкою. Попереду виростали на очах обілляті ранковим промінням будинки містечка.

Коваль примружив очі. Він, як і досі, не дуже розглядався довкола. Перебираючи в пам'яті учорашню розмову в Руженою, згадуючи її слова, інтонації, вигляд, раз у раз ловив себе на тому, що знову й знову повертається

думками до незнайомого Чепікова і його загиблої дружини.

Ох, Чепіков, Чепіков! Коваль знав, що кожен злочин має свій далекий відгомін серед різних, навіть не причетних до нього людей. Так розходяться кола на воді від кинутого каменя.

Незабаром підполковник Коваль під'їхав до старого двоповерхового будинку міліції, що стояв над Россю.

Дмитра Івановича чекали. Не встигла «Волга» загальмувати, як на ганок вибіг лейтенант з червоною пов'язкою чергового на рукаві кітеля.

2

Просидівши близько години над матеріалами кримінальної справи про вбивство Петра Лагути і Марії Чепікової, Коваль запросив до себе працівників райвідділу міліції.

Так почалася перша оперативна нарада.

Своє повідомлення про події на хуторі Вербівка начальник міліції Литвин, тіснуватий мундир якого свідчив, що гладшає він швидше, ніж одержує нове обмундирування, почав словами:

— Минулого року розкриття злочинів у районі було сто-процентне. За перше півріччя суспільно небезпечних вчинків зменшилося. Далі, сподівалися, ще краще буде, а тут — убивство.

Майор насупився, глянув на аркушик, якого дістав із папки, і, не довіряючи своїй пам'яті, почав читати:

— «Увечері восьмого липня о двадцять другій годині сорок п'ять хвилин на хуторі Вербівка в садбі громадянина Лагути Петра Петровича, яка розташована на березі Росі, пролунали два постріли. О двадцять другій годині п'ятдесят хвилин на подвір'я прибіг сусіда Лагути — громадянин Федірко М. М., за ним через дві-три хвилини Толочко С. А., Григоруку П. Т. Вони виявили трупи двох убитих: громадянина Лагути П. П., тисяча дев'ятсот двадцять першого року народження, теслі-надомника, і громадянки Чепікової Марії Андріївни, тисяча дев'ятсот тридцять восьмого року народження, дружини громадянина Чепікова Івана Тимофійовича.

Громадяни Федірко М. М., Толочко С. А. помітили людину, яка бігла до лісу. При затриманні виявилось, що це

громадянин Чепіков Іван Тимофійович, тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятого року народження.

При затриманні Чепіков І. Т. опору не чинив.

О двадцять третій годині тридцять хвилин на місце події прибула оперативна група райвідділу в складі начальника карного розшуку капітана Бреуса Ю. І., дільничного інспектора лейтенанта Біляка О. І. та суд-медексперта Гриценка Б. В. Разом з оперативною групою міліції на місце події прибув і слідчий прокуратури Гримайло Т. І. Експертиза встановила, що смерть громадянина Лагути П. П. і громадянки Чепікової М. А. сталася внаслідок прямих пострілів з близької відстані з пістолета системи парабелум. Протокол медекспертизи додається...»

Підполковник Коваль кивав головою у такт словам начальника міліції, він уже все це прочитав у тих же паперах і зараз розглядав присутніх у кабінеті: невисокого, з спортивною поставою капітана Бреуса; немолодого лейтенанта Біляка; довгов'язого і через те трохи сутулого, немов він весь час до чогось принюхується, медичного експерта Гриценка.

Інспектор з Києва здавався майору похмурим і незадоволеним. Начальник міліції подумав, що підполковникові не подобається читання протоколу. Він поклав аркушик на стіл і звернувся до Коваля:

— А далі, товаришу підполковник, скажу своїми словами...

Справи кийські, події особистого життя відійшли від Коваля на чималу відстань і вже не заважали. Знайомі слова, папери, питання, які природно виникають під час вивчення справ, створювали ту робочу атмосферу, яка дозволяла забути все інше.

Уже не було самотнього літнього чоловіка Дмитра Івановича Коваля, закоханого в молоду жінку на ім'я Ружена, не було їхньої вчорашньої розмови з непорозумінням, затих біль від того, що Ружена не захотіла зрозуміти його.

Усі знемагали від спеки. Другий поверх будинку, де знаходився і кабінет майора, звели на старій одноповерховій кам'яниці райвідділу, і літнє сонце за день страшенно розжарювало дах надбудови.

Дмитро Іванович відтяг вузол галстука і розстебнув верхній гудзик сорочки, даючи всім зрозуміти, що за такої спеки можна й не дотримуватися строгої форми одягу.

Тим часом майор Литвин, стоячи за столом, доповідав.

— У вбивстві дружини і сусіда Петра Лагути зацідо-

зрено й затримано чоловіка Марії Чепікової — Івана Тимофійовича, який зараз сидить у камері попереднього ув'язнення. Одночасно проведено обшуки в хатах Чепікових та Лагути.

Петро Лагута жив самотньо, одинаком. Після обшуку його будинок забито дошками й опечатано.

У хаті Чепікових на своїй половині жила мати Марії — громадянка Клименко Степанида Яківна. Половину будинку, що належала родині Чепікових, так само опечатано.

Що дало нам підставу підозрювати у вбивстві громадянина Чепікова і застосувати до нього такий захід, як взяття під варту?

По-перше, як відомо, закон дозволяє затримувати підозрювану особу, якщо її застали на місці злочину. Івана Чепікова затримали біля подвір'я Лагути, можна сказати, відразу після того, як він стріляв, — різницю складають кілька хвилин.

При цих словах Коваль підвів брову — певно, у відповідь на таку категоричну заяву майора.

— По-друге. Підозрюваний Чепіков намагався втекти з місця злочину, був затриманий очевидцями — громадянами Федірком М. М. та Толочком С. А.

По-третє. Одяг і руки Івана Чепікова були в крові; експертизою встановлено, що кров на сорочці тієї ж групи, що і кров убитої Марії Чепікової, а на руках — другої жертви: Петра Лагути.

По-четверте. Зовнішній вигляд Івана Чепікова в момент затримання свідчив про велике збудження — стан, в якому людина здатна на відчайдушні неконтрольовані вчинки.

Все це дало право на законній підставі взяти під варту громадянина Чепікова І. Т. як такого, що підозрюється у вбивстві...

Виклавши свої міркування, майор Литвин жадібно ковтнув теплої газованої води із склянки, що стояла перед ним на столі.

Коваль потроху розглядався довкола: знайомився не тільки з новими людьми, але й вивчав обстановку, в якій доведеться працювати, звернув увагу на простий, не дуже зручний стілець за столом майора і зрозумів, що той не любить розсиджуватися в кабінеті, поглядав крізь вікно на вулицю, вслухався у голоси внизу, на закритому подвір'ї.

За вікном краєвид був той самий, який бачив підполковник, під'їжджаючи до містечка: зелені горби, ліс на обрії, Рось, старий млин на ній.

— Крім того, Дмитре Івановичу, підстави підозрювати Чепікова дають такі факти,— немов розставляв віхи на шляху майор Литвин.— Встановлено, що знедавна Чепіков запив і через це в сім'ї часто сварилися. У Івана Чепікова був пістолет системи парабелум. Є відомості, що місяць тому він стріляв з пістолета уночі в лісі. Ми провели слідчий експеримент на місці злочину в присутності підозрюваного. Деякі деталі його розповіді підтверджуються. Але більшість речових доказів обвинувачує Чепікова у злочині за статтею дев'яносто третьою кримінального кодексу, тобто в навмисному вбивстві. Оце поки що і все,— закінчив майор, уважно, як і раніше, стежачи за реакцією інспектора.

— Еге ж, доказів проти цього Чепікова — цілий мішок,— повільно промовив Коваль і, не докінчивши думки, почав нишпорити по кишенях, шукаючи цигарки.

Сонце, що довго звисало із сизо-блакитного неба, почало хилитися і зазирнуло в кабінет Литвина — засвітилися лаковані віжки стола, спалахнула гранями важка скляна чорнильниця, якою разом з календарем прикрашав свій стіл начальник міліції, засяяли гудзики на його кітелі.

Коваль нарешті знайшов «Біломор», закурив і, випустивши дим, закінчив свою думку:

— Та, може, це просто збіг обставин?

— Ну,— обережно заперечив Литвин,— такого збігу не буває, товаришу підполковник.

І він знову почав перераховувати:

— Застали на місці злочину — раз. Весь одяг у крові — два. Намагався втекти — три. Обох застрелено з парабелума. Парабелум у нього був — чотири. Сварки з дружиною у нетверезому стані через ревності — п'ять. Обох застрелив: і дружину, і її коханця — шість. Інших версій немає,— твердо підсумував майор,— і бути не може!

Ковалю подумалось, як нелегко протистояти очевидному. Проте він звик усе і завжди піддавати сумніву, навіть факти. Адже факти хоч і вперта річ, як звикли говорити, та впертість не завжди буває обгрунтованою. Втім, до вбивства на хуторі це, можливо, і не стосується.

— Звичайно,— погодився Коваль,— єдина версія часто виявляється і єдино правильною. Але всі докази проти Чепікова — побічні, а побічні докази річ непевна.

— З пас і побічних доказів вистачить,— сердито махнув рукою Литвин.— Коли стільки побічних, то вони починають ставати прямими.

— В цьому якраз і їхня небезпечність,— зауважив Коваль. Він уже зрозумів, що майор ображений тим, що прислали інспектора з міністерства, наче тут самі не змогли б розібратися у цій нескладній для досвідченого працівника справі. Трагічна подія на хуторі вразила його. Тяжкий злочин перекреслив працю, яку він, місцева людина, проводив у своєму районі, виховуючи дрібних правопорушників, з природним для людини задоволенням вважаючи, що його діяльність приносить плоди, що він, відданий своїй нелегкій і не завжди приємній роботі, не даром живе на світі.

Несподіване звірство у Вербівці не тільки знову відсувало відділ на одне з останніх місць в області, але й ображало в ньому найкращі людські почуття. І Чепіков сприймався ним зараз не тільки як ворог суспільства, але і як його особистий противник. Очевидно, через це доповідь начальника міліції була такою викривальною.

В якусь хвилину й Ковалю подумалося, що й справді місцеві товариші цілком зуміли б упоратися. Єдина втіха, що відрядження не буде тривалим. Термін дізнання — десять днів, за цей час можна повністю зібрати докази. І тоді він, Коваль, повернеться в Київ і поїде у відпустку.

Ні, звичайно, не до Ружени. Вона навіть адреси йому не залишила...

На дашок млина сів лелека. «Бач, де гніздо звили»,— майнула стороння думка, нібито нічим не зв'язана з попередніми.

— А як ви встановили, що постріли зроблено з парабелума, якого мав Чепіков? — спитав Коваль, ні до кого окремо не звертаючись.— З матеріалів справи цього не видно. Адже знаряддя вбивства не знайдено.

— Якраз цим і займаюся, Дмитре Івановичу. Планували сьогодні з капітаном Бреусом оглянути ділянку лісу, де, за нашими даними, минулого місяця стріляв Чепіков. Будемо шукати гільзи в траві і кулі в стовбурах дерев. Продовжимо і розшуки пістолета на хуторі.

— А сам Чепіков визнає, що стріляв у лісі? Чого це йому раптом заманулося стріляти?

— Він дуже пригнічений. Здебільшого мовчить. І про пістолет усе заперечує. Проведемо очну ставку. Стріляв у лісі, певно, з п'яних очей.

— З п'яних очей? Нам не підходить таке пояснення,— зауважив Коваль.

— Дозвольте, товаришу підполковник,— підвівся капітан Бреус, який досі мовчав, даючи можливість начальству порозумітися без його втручання.

Невисокий, міцної будови, з вилицюватим засмаглим обличчям і вузькими, майже східними очима, він немов був живим доказом великого переселення народів у давні часи.

— Відомості про те, що Чепіков стріляв у лісі, у нас точні,— сказав капітан.— Є свідчення громадян. Щодо пістолета є свідчення продавщиці ларка громадянки Кульбачки. Вона бачила, як п'яний Чепіков упустив парабелум на дубках. Це навпроти крамнички,— пояснив капітан.— Але відразу підбрав його і знову сховав під піджак... А чому раптом схотілося стріляти в лісі, це теж встановимо.

Коваль на мить замислився. Йому сподобався енергійний тон капітана, офіцер викликав довір'я. Але знову ж: «Піздавай сумніву все, що можна». Він спитав:

— А розбирається ця громадянка у пістолетах?..

— Кульбачка,— підказав Литвин.

— Еге ж, Кульбачка... знає типи зброї?

— Установлено, товаришу підполковник. Знає. У нас і бабусі розпізнають пістолети,— говорив капітан.— Велика битва була в цих місцях, як відомо, Корсунь-Шевченківський котел.

— Знаю, знаю...— зупинив капітана Коваль.— Отже...

— Тут цими пістолетами та натропами поля були засіяні,— підтвердив слова Бреуса майор.— Люди потім довго знаходили. Несли і несли. А скільки нещасних випадків сталося, особливо з дітлахами! Звичайно, ми і спеціальних заходів уживали по вилученню зброї. Та все ж, дивись, хтось і сховає, різні люди є... Бували й комічні випадки. Торік побачили у древньої бабусі такий парабелум, вона рукояткою горіхи колола...

— А підозрюваний, значить, пістолет заперечує?

— Так, товаришу підполковник... Він усе заперечує. Навіть очевидні речі: і те, що пістолет мав і що стріляв у жінку та сусіда, і те, що тікав, і навіть кров потерпілих на своєму одязі. Я, каже, не пам'ятаю, як на мене їхня кров потрапила... Це, звичайно, безглуздя. Як можна заперечувати, що тікав з місця злочину, коли люди бачили і затримали. Він бігав, як зацькований звір, по колу. Коли схопили, був у нестямі, весь тремтів і відразу почав кричати, що не випен.

Коваль уважно слухав майора, і йому подумалося про ту «паніку втечі», яка звичайно охоплює вбивцю після того, як вчинено злочин. У цей момент він ладен бігти куди завгодно, не розбираючи шляху.

— Отже, підозра падала на нього відразу, — вів далі начальник міліції. — А подальший розшук тільки підтвердив наш перший здогад... Все це у протоколі, так би мовити, по гарячих слідах записано. Чепіков тільки одне не заперечує, що ненавидів Лагуту і ладен був його вбити. А пістолет, я думаю, він не тут знайшов, а ще з війни як трофей приніс.

Майор швидко гортав тоненьку папку справи Чепікова, шукаючи потрібний аркуш. Коваль жестом зупинив його.

— Я читав...

— Магнітофонний запис першого допиту теж є, знову ж таки по гарячих слідах. — І, зрозумівши з жесту підполковника, що той готовий послухати, Литвин кивнув капітанові.

Начальник карного розшуку перекрутив стрічку в апараті, натиснув на кнопку.

Почувся шурхіт, потім пролунав дещо змінений голос майора Литвина:

«Але ви, Чепіков, не раз загрожували вбити свого сусіда громадянина Лагуту...»

Кілька секунд знову чути було тільки шум стрічки, і раптом в кабінет вдерся гарячий вітер ненависті:

«І вбив би!!! Точно убив би цю погань, — задихаючись, повторив глухий і немов надтріснутий чоловічий голос. — Шкода, що не від моєї руки!..»

«Ну, якщо не ви, то хто ж?» — запитував майор.

«Хто? А Марію хто вбив?! Він! Він! Але чому?! За що?» — І такий відчай прозвучав у голосі Чепікова, що здавалося, магнітофон замовк не від того, що його вимкнули, а тому, що не витримала стрічка.

Запала пауза.

Коваль ковзнув поглядом за вікно. Нерухомих, підсвічених сонцем і від того немов прозорий ліс над Россю, величезний гранітний валун біля греблі, можливо, принесений сюди ще льодовиком, твердим блискучим боком втисся у берег, спокійна поверхня річки та будівля старого водяного млина з нерухомих вицербленим колесом, з лелекою на даху, живий танок блискіток на воді, — все це не поєднувалось у його свідомості з трагедією, яка сталася в цьому тихому, мальовничому кутку.

— Ну, добре, Лагута Лагуютою, а дружина? Якщо вважати, що стріляв Чепіков,— спитав Коваль.— Які, по-вашому, мотиви вбивства?

— Ревнощі кляті,— відповів майор.— Що ж іще?

— Розкажіть про кожного, хто хоч якоюсь мірою причетний до справи,— попросив Коваль.— Поза протоколом.

Майор прокашлявся, не знаючи, з чого почати, бо повторюватися не хотів, а нічого нового додати не міг. Начальник карного розшуку, дотримуючись субординації, теж мовчав.

— Спадкоємці в Лагута є? — допоміг Коваль.

— Ні,— немов зрадівши, що з'явилася можливість хоч що-небудь упевнено твердити, квапливо відповів Литвин.— Жив він один, родичів не виявлено. Через півроку будинок і все майно буде продане.

— Лагута — місцевий?

— Із сусіднього, Богуславського, району. Був одинак у батьків. Вони давно померли, а Лагута після війни осів на хуторі.

— Як характеризувався?

— Непоганий тесля. Але на роботу не виходив. Інвалідом вважався. Іноді у людей працював. Дивакуватий. Під час окупації в землянці сидів, псалми співав, як юродивий. Його й не чіпали. Потім, після війни, підлікувався.

— По-моєму, він прикидався або штундою був, товаришу підполковник,— вкинув начальник карного розшуку.

Коваль пильно глянув на хвацького капітана. Цей молодий офіцер дедалі більше йому подобався.

— Коло знайомих Лагута, друзі, недруги?

— Відлюдкувато жив. Дві бабусі хутірські відвідували, молилися з ним, допомагали у господарстві, та сусіди — мати Марії Степанида Клименко і сама Марія.

— Марія...— задумливо постукав пальцями по столу Коваль. Жінка, яка загинула, цікавила його дужче, ніж інші дійові особи трагедії.— Ну, то що ж Марія? — спитав знову, дістаючи з пачки улюбленого «Біломора» цигарку.

— Їй ціле життя не щастило,— зітхнув майор.— Але щоб отак усе закінчилося...— Начальник міліції зробив паузу.— З дитинства вона кривенька, тиха була, милолиця... От Чепіков до неї й пристав. Старший майже на двадцять років, воював, контужений був. Але щоб до такого звірства дійти...— Литвин похитав головою.

— Так що ж Марія? — повернув його до теми Коваль, закуривши.

— Спочатку жили нібито гарно, а як Чепіков пити почав — вона й унадилася до Лагути... Кажуть, у віру свою він її навернув. Та хто знає, що між ними було...

— А чому Чепіков почав пити?

— Важко сказати. Та, мабуть-таки, через ті самі сімейні незгоди. Інший, може, відразу поставив би крапку, а цей, видно, терпів, переживав, мужності не вистачало, от і став причащатися, поки до білої гарячки не допився і на злочин пішов...

— Марія, можливо, і не зраджувала, — зауважив Бреус. — Лагута теж не першої молодості дядько. Та й вигляд у нього був...

— Звісно, — погодився майор, — ревнощі — вони не стільки на фактах будуються, скільки на підозрах. А приверзеться людині щось таке раз і другий, от і починає вірити у свою ж вигадку. І кожна піщинка брилою здається...

Коваль узяв у руки план заходів по розшуку, розроблений у відділі, і непоквапом став перечитувати. Присутні в кабінеті з обличчя підполковника, з порухів його губ не могли здогадатися, схвалює він цей план чи ні.

Сонце тим часом опустилося до самих вікон, висвітлило в кабінеті геть усе і зробило розпашілі від спеки обличчя людей бронзовими.

— Виходить, зірвав я вам сьогодні огляд лісу, — похитав головою підполковник, відклавши папери. — Чи встигнемо ще? — глянув він на годинник, потім перевів погляд за вікно, на вулицю, де вже почали довшати тіні.

Рось уже потьмавіла, дзеркало її тепер не сяяло, не блищало, і вся вона, ніби заспокоївшись, тихо й сумирно несла свої вечірні води. На млині вималювалися чорні силуети вже двох лелек. «Сім'я», — подумалося Дмитру Івановичу, і в нього знову зринула думка, що потрапив у тихе царство, в якому спокійно, як піднята греблею Рось, спливало життя. І раптом неймовірний сплеск, скрик, трагедія!

Та ось злочинця заарештовано — ту саму людину, яка сколихнула злагоджене життя, що давало можливість начальнику міліції рапортувати про зменшення правопорушень, про успіхи народного руху за села без кримінальних злочинів.

Тепер, коли вбивцю знешкоджено і він незабаром стане перед судом, усе потроху почало втихомирюватися, влягтися у свої береги, і в голосі майора починало бришати

заспокійливе: мовляв, робили все, як належить, чітко, оперативно, і скоро повністю виконаємо свій службовий обов'язок.

— Краще завтра зранку,— запропонував Литвин, звертаючись до підполковника.— Поки доїдемо — мине півгодини чи й більше, у лісі вже стемніє... Та й ви з дороги. Притомилися, певно... У нас з капітаном,— кивнув на Бреуса,— на сьогодні ще й розмова з людьми... Щось прихопимо із завтрашнього плану.

— Ну, що ж, згоден,— відповів Коваль.— Тільки втома моя тут ні до чого, та й не втомився я... Але чого це ми без головної зацікавленої особи все вирішуємо?! Давайте-но сюди вашого Чепікова.

* * *

Майор підняв трубку і наказав черговому привести заарештованого. За кілька хвилин, протягом яких Коваль перебирав у пам'яті усе почуте сьогодні про підозрюваного, а капітан Бреус і медексперт неголосно обмінювалися репліками, конвоїр завів до кабінету високого, трохи сутулого чоловіка, одягненого не по сезону в теплі діагоналеві штани, ватянку, з-під якої визирала блаженка пожмакана сіра сорочка, взутого у старі, геть розбиті шкарубкі черевики без шнурків, які через те мали вигляд нездолених, як і їхній похнюплений господар. Пооране глибокими зморшками обличчя Чепікова мало м'яко окреслене підборіддя, завеликий ніс і було б навіть приємне, якби не похмурий, ніби аж нестямний, погляд, який не зупинявся ні на кому.

Дійшовши до середини кімнати, Чепіков став і вступився поглядом у підлогу.

— Сідайте,— наказав Литвин.

Немов не розуміючи, що звертаються до нього, Чепіков підвів порожній погляд. Втім, дивився не на майора, а кудись повз нього.

— Сідайте ж, Чепіков!

І тільки тепер, певно, до ув'язненого дійшли слова майора, і він покірно опустився на стілець, підсунутий конвоїром.

Ковалю не раз доводилось спостерігати людей, пригнічених уже тим тільки, що їх тримають у камері, відокремивши від світу. Бачив він і вбивць після того, як опиня-

лися вони під арештом і в них затихали нелюдські пристрасті, які штовхнули на злочин. Після кількох днів у камері попереднього ув'язнення або в слідчому ізоляторі і одні, й другі набирали однакового похмуро-відчуженого вигляду. Одначе досвідчене око Ковалю розрізняло їх за ледве помітними відтінками поведінки. Серед них були люди, які убили у стані афекту, а потім жахнулися свого вчинку і проклинали себе, ладні не тільки спокутувати провину заслуженою карою, але й бажали покарання, щоб хоч так знайти душевну рівновагу. На цих схожі й ті, котрі вчинили злочин через необережність і так само нічого не прощали собі. Та зустрічалися й злісні істоти, які не контролювали своїх почуттів і, вбивши умисно, потім металися по камері, немов загнані у пастку вовки.

Людина, котру завів у кабінет начальника міліції конвоїр, чимось відрізнялася від знайомих Ковалю типів злочинців, і він відразу не міг збагнути, чим саме.

— Громадянине Чепіков,— звернувся тим часом до підозрюваного майор Литвин.— Якщо даватимете правдиві показання нам і пізніше, на слідстві, це засвідчить ваше каяття і буде враховано як пом'якшуюча обставина при визначенні судом міри покарання. Майте це на увазі... А зараз з вами говоритиме інспектор міністерства підполковник Коваль.

Чепіков кинув на Дмитра Івановича з-під густих брів короткий погляд, в якому промайнули і настороженість, і увага.

— Розкажіть,— промовив Коваль, у свою чергу пильно розглядаючи Чепікова,— що ви знаєте про вбивство вашої дружини і Петра Лагути.

Ув'язнений вдруге метнув на Ковалю похмурий погляд, однак не зронив ні слова.

— Ну, ну, Іване Тимофійовичу? — вимогливо заохочував майор Литвин.

— Я вже розповідав,— не підводячи очей, відповів Чепіков.— І все записано.

Застуджений голос його звучав глухо, немов з-під землі.

— Ще не раз доведеться розповідати,— зауважив начальник міліції.— Поки правди не скажете.

— Я вже сказав її.

Чепіков утупився невидючими очима в мундир Ковалю. Але поступово до його пригніченого мозку дійшли слова підполковника; можливо, вразила несподівано спокійна інтонація, з якою вони були мовлені, і Чепіков відчув, що

це не ті слова і не та інтонація, якими досі щоразу починався допит: «Розкажіть, чому ви вбили жінку і Лагуту?» І він без дальших нагадувань раптом почав:

— Я спав... Не пам'ятаю, коли прийшов додому, як заснув... Десь надвечір. Марусі вдома не було... Та я і не шукав її...— Чепіков знову опустил голову, потупився в підлогу, в якусь одну точку...— Скільки я спав — не знаю, не пам'ятаю... Почув постріл у дворі. Бабахнуло неначе під вікном... Зрозумів, що й перший грім — то постріл. Вибіг на подвір'я. Потім перестрибнув через парканчик... І побачив на землі їх...

— Кого?

Чепіков затнувся на мить.

— Ясно кого: Марусю і Лагуту.

— А далі...— поквапив Литвин.

Але Чепіков уже замовк.

— Чому у вас одяг і руки були в крові, коли вас затримали?

— Не знаю. Я до Марусі кинувся, думав — жива.

— Хто ж їх, на вашу думку, міг убити? — спитав Коваль.

Ув'язнений знизав плечима.

— Якби я знав! — пробурмотів він по паузі, і в голосі його забриніла така туга, що Ковалю схотілося повірити у щирість його слів.

Та майора Литвина обурило це невизначне бурмотіння.

— Куди ви поділи свій парабелум, Чепіков? — строго спитав він.

— Не було в мене ніякого парабелума.

— Припустимо, — продовжив розмову Коваль, немов не чув короткої словесної дуелі підозрюваного з Литвином, — що ви прибігли на місце події, як кажете, після пострілів. Ви помітили там іще кого-небудь?

— Нікого не бачив... Поночі було. Та й в очах у мене потемніло...

— Від другого пострілу, — вкинув капітан Бреус, — коли вибігли на подвір'я і, за вашими словами, перестрибнули через парканчик, до моменту, коли побачили убитих, минуло не більше хвилини... Ми провели слідчий експеримент, — звернувся він до Ковалю. — Часу на це пішло сорок секунд. І якщо на подвір'ї Лагути був іще хто-небудь, Чепіков не міг би його не помітити... Тим більше що люди, які прибігли на постріли, теж нікого, крім Чепікова, який відразу кинувся до лісу, не бачили.

— Чому ви тікали? — спитав Коваль.

— Я не тікав... Я кинувся навздогін...

— За ким? Адже кажете — нікого не бачили...

— Не знаю... Але зрештою хтось же мав бути, хтось же стріляв...— Чепіков замислився. Усі чекали.— Якась біла тінь наче й майнула за садком... Але ні...— він знову зупинився...— Не знаю. Не ручусь... Я, певно, за людьми побіг.

— Бігли ви не у хутір, а від нього.

Підозрюваний на це нічого не відповів. Він, здавалося, зовсім заплутався.

— Хто ще, крім вас, був у хаті?

— Нікого.

— А теща ваша, Степанида Клименко?

— Ми з нею мешкаємо на різних половинах.

— Її теж не було вдома?

— Не бачив. Певно, була на фермі.

— Все-таки признайтеся, Чепіков, куди ви поділи пістолет? — настійливо повторив майор.— Де ви його сховали чи закинули?

— Не було у мене ніякого пістолета. І все!..

Коваль зрозумів, що розшук зібрав мало доказів, щоб довести свою підозру щодо Чепікова, тож у таких умовах допитувати його марна справа. Наказав відвести ув'язненого до камери.

— Що ж, товариші,— сказав підполковник після того, як за Чепіковим і конвоїром лунко грюкнули підхоплені протягом дверей.— Минуло три дні, а ви все тупцюєте на місці: крім огляду подвір'я Лагути, двох експертиз та свідчень людей, які прибігли на постріли, плюс продавщиці Кульбачки, у вас нічого немає. Адже не Чепіков повинен доводити свою невинність, а, навпаки,— ми, якщо підозрюємо й заарештуємо, маємо довести його вину... Хіба виключено, що все сталося саме так, як він тут розповідав? Спав. Почув постріли. Побіг на сусідське подвір'я, кинувся до жінки. Потім, не тямлячи себе, гайнув геть від страшного місця... До речі, у протоколі,— підполковник кивнув на папку, що лежала на столі,— зафіксовано, що опору односельцям, які його затримали, не чинив.— Коваль зробив паузу.— А інших версій у нас нема... І коли виявиться, що убивця — не Чепіков? Тоді як? — Дмитро Іванович замовк. Ніхто йому не відповів, і він закінчив: — Не треба забувати про права підозрюваного...

Майор Литвин сумно кивнув головою. Він і сам у глибині душі розумів, що інших висновків не могло бути, і

вже від тої хвилини, як довідався про приїзд Коваля, нічого втішного для себе не чекав.

— Ревнивці — люди передбачливі, — пробурмотів начальник міліції. — Він сто разів усе переживе, усе наперед уявить і обмізкує, до найменших деталей, поки зважиться на помсту... Комар носа не підточить...

— Мене цікавить, чи не виявлено на місці події іще чийх-небудь слідів, крім убитих і Чепікова? — спитав Коваль.

— Слідів було багато, але всі вони затоптані, — відповів за майора Бреус. — Там до нас хуторяни побували. Правда, на обочині пугівця, у лісі за садибою Лагути були сліди жіночих черевиків та чоловічих чобіт. Але у той глухий куток часто на рибалку їздять, а можливо, закохані шукали глушини... Та й далеченько від садиби вони обриваються...

— Гм... — промовив Коваль. — Отже, поки що зупинимось на цій версії. Необхідно точно встановити, чи мав Чепіков знаряддя вбивства. Для цього найперше — знайти гільзи і, можливо, кулі в лісі, де, за вашими даними, чоловік стріляв. Установити, чи не ідентичні ці гільзи знайденим на подвір'ї Лагути, а кулі — тій, яку вилучили з тіла Чепікової. Так само знайти кулю, якою було вбито Лагуту. Друге. Уточнити, хто ще міг бути в цей час поблизу місця події. Це вам, — кивнув Коваль капітанові. — Третє. Докладно з'ясувати, які були взаємини між підозрюваним і його сусідом Петром Лагутою. Далі. Уточнити, які були стосунки Петра Лагути з іншими хуторянами, мешканцями Вербівки. Які були взаємини Марії із своєю матір'ю та іншими вербівчанами. Метод — організація розшуку, опитування жителів. Завтра о сьомій ранку виїдемо на хутір. Там і з матір'ю Марії поговоримо. Поки що — все.

Начальник міліції і капітан Бреус відірвалися від своїх блокнотів.

Зрозумівши, що ділову частину закінчено, майор Литвин вийшов з-за столу і, розминаючи ноги й витираючи хусточкою чоло і шию, сказав:

— Спеклися ми тут.

Й справді, незважаючи на те, що сонце вже опустилося над обрієм, задуха у кабінеті не зменшилася. Розпечений дах ще не встиг охолонути.

— Ви, певно, голодні, товаришу підполковник? — продовжив майор і відразу ж, з'ясовуючи за допомогою жарту настрої Коваля, додав: — У нашій справді заплутаній

справі, Дмитре Івановичу, найголовніше — вчасно поїсти, бо як будемо чекати, поки все розпутаємо, то зовсім охлянемо. Обід сьогодні вже пропустили. Поїдемо зараз до мене, влаштуємось, повечереємо. У мене для вас і вільна кімната є. Хата велика, отже, ласкаво просимо.

— Готель у райцентрі не збудували?

— Новий і не планують. А старенький... У мене буде зручніше.

— А телефон у цьому «старенькому» є?

— Тільки в коридорі.

— От і вистачить мені. У готелі й поселюся.

Капітан Бреус і судмедексперт, спитавши дозволу, пішли з кабінету.

— А що стосується вечері — це можна. Спасибі, — закіпчив Коваль, відчуваючи, що образив Литвина відмовою поселитися у нього.

— Прекрасно, — зрадів майор. — Ми ще й Бреуса покличемо. У нього жінка до батьків поїхала, борщу ніхто не варить, а він такий, що може й три дні без харчів бігати. — І, відчинивши двері у коридор, гукнув навздогін капітану: — Юрію Івановичу, заждіть!

3

Весь наступний ранок Коваль разом з оперативною групою провів у лісі. Уточнивши за показаннями свідків ділянку, де міг стріляти Чепіков, він з понятими почав обстежувати місцевість. Незабаром бригада Бреуса знайшла в траві вистріляні гільзи від патронів парабелума. Їх було три, і вони вже почали іржавіти. Визначивши можливу траєкторію польоту куль, Коваль після довгих пошуків помітив у стовбурі старого дуба світлі цятки. Дерево за його наказом спиляли і вирізали шматок стовбура, в якому застрягли дві кулі.

Третьої знайти не змогли. Довелось погодитися з версією, що вона пішла, як кажуть, «за молоком» — пролетівши між гілками, зникла десь далеко. Втім, і цих двох було досить, щоб порівняти їх з кулею в тілі Марії Чепікової. А гільзи, знайдені біля трупів і в лісі, теж допоможуть в'ясувати, чи з одного й того ж пістолета стріляли в кожному разі.

Перед обідом, коли закінчили пошуки в лісі й підписали протокол, есперт-криміналіст повіз матеріали у райвідділ,

а Коваль з майором Литвином та капітаном Бреусом пішли до хутора. Незабаром вони вже були біля подвір'я, де сталося вбивство.

Все в цьому куточку хутора зберігало сліди недавньої трагедії. Пусткою стояла забита і опечатана хата Лагути. Тихо було і в домі Чепікових, де жила зараз тільки самотня Степанида Яківна. Втім, чи жила? Доярка намагалася не почувати в спорожнілій хаті, не покидала ферми і спала після зміни де завгодно, тільки не вдома. Сьогодні, як довідався Коваль, вона вперше за кілька днів прийшла додому, і вирішив завітати до неї.

Повільно огинає Рось подвір'я Чепікових та Лагути, за якими починаються виходи граніту. Великі брили сірого каміння, немов розкидані рукою велетня, шорсткі й похмурі, здавалися співзвучними і таємничій садибі, і тихому плескоту річки, і високому лісові з підліском, що підступив до самісінької хати Лагути.

Хвіртка оселі Чепікових була відчинена, але офіцери попрямували раніше до будинку Лагути.

Трохи похиле (бо ж — берег), поросле спорихом подвір'я вражало необжитістю, немов було лісовою галявиною. Висока будівля, не схожа на звичайну сільську хату, з рівними, немов зведеними з готових блоків, стінами, заввишки у два людські зрости, вкрита черепицею, вона ганком своїм повернулася до річки. Трохи обіч і спереду зеленів невеличкий сад, котрий разом з будинком тулився до кременних дубів та грабів.

Враження злитості садиби Лагути з лісом посилювалося ще й тим, що навколо неї не було огорожі — ні паркана, ні типу, і межі її визначали тільки природні перешкоди: пагорб, де не було нічого, крім валунів, ліс та річка. Тільки на одному боці садиби стояв невисокий штахетник, що розділяв сусідів. Та й то поставлений він був не Лагутою і не Степанидою Клименко, а Чепіковим ще того року, коли узяв Марію.

Коваль і його супутники обминули будинок теслі, оглянули садок і суміжну з ним ділянку лісу, потім знову повернулися на садибу.

Підполковник сів на невеликий валун і почав вивчати схему подвір'я. На простому рисунку, зробленому відразу ж на місці пригоди, було позначено будинок, садок, ліс, річку, розлогу вербу на березі, валун, на якому сидів зараз Коваль, штахетник, що розділяв два подвір'я, і головне — розташування трупів загиблих.

Схема не задовольнила Ковалья, він попросив у капітана фотографії і довго розглядав їх. Потім з цими фотознімками в руці ступив кілька кроків по центру двору і присів навпочіпки, щось розглядаючи у траві. Прим'ятий кілька днів тому, густий і щільний, як килим, моріжок уже не зберіг слідів ніг.

Але Коваль, звіряючись із фотографією, довго вивчав поглядом сплетені стеблини і маленьке тверде листячко, де-не-де вкрите поруділими плямами засохлої крові. Потім дістав з кишені звичайний кравецький дерматиновий сантиметр, розкрутив його і, нічого не пояснюючи, почав міряти не дуже помітний на траві колоподібний слід засохлої крові.

Закінчивши цю роботу, Коваль повернув Бреусу фото.

— Зробіть з експертом додатково рисунок слідів крові. Ось тут,— обвів він рукою центр подвір'я, і, дивлячись собі під ноги, попрямував до штахетника.

Парканчик навіть не сягав грудей; опираючись на стовпчик, Коваль відштовхнувся і важко перестрибнув на подвір'я Чепікових. Бреус повторив його шлях.

Майор Литвин потоптався на місці, подумав і рушив у обхід парканчика.

У садибі Чепікових усе зберегло сліди раптово обірваного плину життя. Лежав терпуг на верстаку, чекали лещата із затисненою мідною пластиною. Біля порога, на ганку, валялася кинута поспіхом мітла, стояла цеберка, наполовину заповнена водою, яку вже поїняла пліснява. Перед самісіпськими дверима лежав не по-хазяйськи полишений надворі брусок брунатного мила, що вже потріскався на сонці.

Та частина будинку, де жили Чепікови, також була забита й опечатана, тож офіцерам довелося обійти навколо, щоб потрапити на половину Степаниди Яківни.

Що Степанида зустріла некликаних гостей холодно і навіть вороже, не здивувало Ковалья. Перед тим як прийти сюди, вони з капітаном Бреусом встигли побувати в кількох хатах, розмовляли з хуторянами, які знали сім'ю Чепікова і Лагуту. І хоч нові деталі не були значними й не дали їм достатньо матеріалу для з'ясування причин злочину, однак про людей цього кутка, зокрема про Степаниду й Лагуту, вони довідалися багато. Степанида сиділа на лаві, насторожившись, мов стривожена птаха.

Коваль одним поглядом охопив усе, що було у маленькій

світличці. Старі, чисто побілені стіни трохи осіли, від чого обоє вікон, що виходили на подвір'я, перекошилися.

У кімнаті, не схожій на покої можливих сусідів, не було ні модних полірованих меблів, ні телевізора. На вікнах висіли злинялі, але чисті ситцеві фіранки, на давно не фарбованій підлозі лежали потоптані саморобні килимки, від дверей простяглася довга доріжка, а під стінами чорніли старі, хоч і міцні дубові ослопи. Коваль пригадав дані про заробітки доярки Клименко — могла б, звичайно, влаштувати свій побут і краще. Хоч ніде в кімнаті не було видно ні ікон, ні лампадки, в теплому задушному повітрі стояв важкий запах горілого воску.

— Степанидо, — промовив Литвин, коли усі посідали у хаті. — Розкажи ще раз, що знаєш про... — майор на мить затнувся, — ну, взагалі, про вбивство... Інспектор Коваль, — продовжив він, кивнувши на підполковника, — з Києва. Він допоможе розшукати вбивцю.

Чорненька, суха, з погаслими очима жінка, яка здавалася значно старшою від своїх п'ятдесяти років, ніяк не реагувала на слова начальника міліції.

— Чуєш мене, Степанидо? — строго спитав майор, який поклав на стіл кашкет з білим чохлам і витер хусточкою спітніле чоло.

— Що вже говорити... І шукати нічого. Слугу сатани, прости, господи, гріхи мої, й так знаєте.

— А ти скажи, що сама бачила і чула.

— Якби бачила та чула, було б що казати.

— Де ви були увечері в п'ятницю? — запитав Коваль. — Восьмого липня. О десятій вечора, — уточнив він.

— На фермі, звісно. На нічне чергування заступила. Прибігли по мене, покликали. Коли господь уже узяв їх до себе. Не знаю, як втрапила додому, не пам'ятаю, що бачила, — затулив господь бог мої очі.

— Скільки звідси до ферми? — спитав Коваль майора.

— Кілометрів зо три буде.

— Розкажіть про свою доньку, про зятя...

— Якого зятя? — пробурмотіла жінка. — І доньки немає, — тихо додала вона, — взяв її господь до себе, і тепер вона поруч нього, безсмертна.

У світлиці запала мовчанка.

— Степанидо Яківно, — знову неголосно почав Коваль, — ми розуміємо ваше горе. Але треба установити винуватця, і ми повинні все знати.

— Що ж тут знати? Прийшов слуга сатани і вбив. Але

господь чув їхні молитви і забрав їх до себе: по-новому вони народяться... Нема їх тепер з нами, зате вони біля бога...

— Тітко Степанидо,— гримнув на неї капітан Бреус,— так ми з вами піколи не розберемося. Ти дам ясно кажи, без цих слуг сатани і такого іншого.

Енергійне вилицювате обличчя начальника карного розшуку так посуворішало, що Степанида злякано замовкла.

— Ну! — так само суворо повторив капітан.— Розповідай про Івана Чепікова.

Коваль незадоволено поморщився, спостерігаючи, як розмовляє із старою капітан, але слова Бреуса вплинули на жінку.

— Прибився він до нас на хутір п'ять років тому,— повільно заговорила доярка.— Не знаю, яка сатанинська сила привела його, каже, воював тут, поранений лежав на хуторі. Ну, прийняла його на квартиру, тихим здавався, мовчазним. Тепер знаю — перевертень він, а тоді казав, що пішла від нього жінка, залишився на світі сам-один як палець, ніде голови прихилити. Жаль його стало. І в господарстві, думаю, допоможе...

А згодом, дивлюсь, почали вони з моєю Марійкою вечорами на березі сидіти, Марійка теж на вулицю не ходила. Не любила на люди показуватися, соромилася, що кривулька. Тихою овечкою господньою росла... А молоді на нашому хуторі мало, хто школу в районі закінчив, той далі подався... Ні з ким їй і словом перемовитись.

А цей слуга сатани усе словами коло неї ворожив. Розповідав і розповідав. І про міста, де жив, і про війну, і про всяке інше. От, думаю собі, тихий та мовчазний! Потім, бачу, не зводить овечка моя очей з Івана, немов зачарована. І в нього очі світяться, як у вовка. Еге, думаю, не з господом богом він до нас прийшов. Уже й чутки по хутору поповзли. Спочатку, як узяла його на квартиру, про мене плітки пускали, а потім чую — уже й про Марійку.

Кажу йому: «Отак, мовляв, і отак, Іване, проси в колгоспі допомоги, став собі хату, а від нас іди. І так рік прожив, як у бога за пазухою, а тепер — годі. У мене дочка на виданні». А він у відповідь: «Правильно, на виданні, от і віддайте, Степанидо Яківно, Марусю за мене. Самотній я. Люблю її, і вона любить». Говорить, а сам весь тремтить, і очі — як жарипи.

«Здурів,— відповідаю.— Зовсім збожеволів! Ти ж їй у батьки годишся! На два десятки старший! Сором який!

Грішна ти, кажу, людина, Іване, дуже грішна!» А він, немов біснуватий, усе своє: віддайте та віддайте. Люблю — і край!

Тут і вона, овечка моя, увійшла в хату, мовби під дверима стояла, і собі: «Віддайте мене, мамо, за Івана, люблю я його і без нього жити не можу...»

Не здогадалася я тоді, що це не Марійка моя говорить, а люципер свого слугу прислав за гріхи наші і вселився він у неї тієї хвилини...

От і небагато нажилася з ним... Узяв сатана силу над нами. Убив її... — Жінка відвела очі вбік і замовкла.

Коваль вслухався у розповідь доярки. Проте підполковника не так цікавили самі слова, як інтонація, з якою вони вимовлялися. Дивувався, що материнське горе у Степаниди проявляється з такою покірністю, що в голосі жінки звучить не тільки горе, але й приреченість і навіть якесь задоволення, немов зі смертю Марії справдилися якісь віщі приписи. Йому раптом згадалися бузувірські жертвування дітей божеству в стародавніх племен, навіть таких, що мали на той час досить високу культуру і мистецтво, — у фінікійців і карфагенян, майя в Америці. І тепер він зрозумів, що саме у цій хаті вразило його з самого початку — жодних ознак трауру, навіть намітки якоїсь чорної не папнула мати.

Він не перебивав Степаниду, але Литвин з властивою йому прямолінійністю спитав:

— Ти так, Степанидо, говориш, немов і не жаль тобі доньки.

— Її господь пожалів. Вона з богом говорила, і тепер вона не моя, а його... А за те, що Івану, слугі сатани, за життя віддала її — мій гріх. Не відчуло серце підступів сатани, не зійшов на мене святий дух, не підказав, що робити. І подумала, хто ж візьме кривульку? — вела далі Степанида. — А я знаю, як самій бідувати без чоловіка. От і пішла проти бога, бо дбала про мирське життя, а не про вічне...

— А все-таки, чому Чепіков стріляв? — спитав Литвин. — Як гадаєш, Степанидо? Вони сварилися, твоя Марія з чоловіком? Билися?

— Як знову заволодів ним сатана, дні і ночі пропадав біля тієї Ганки, бідолашка овечка моя не знала, що й робити...

— Ну, ну... — захочував її начальник міліції. — І що ж Марія твоя?

— До мене тікала почувати. Разом господу молилися, просили, щоб дух його зійшов на нас...

— Ну, а Лагута при чому? Нащо йому було в Лагуту стріляти?

Степанида помовчала.

Коваль тим часом думав про знайдені у лісі гільзи та кулі від парабелума. Підполковника дивувало, що Чепіков без ніякої потреби відкрив у лісі стрілянину, біля самісінького хутора, можна сказати, на очах у людей.

Колишній солдат, Чепіков, зрештою, міг підібрати гільзи, утруднивши цим розшуки вистріляних куль, тобто речових доказів проти нього. Не міг він цього не розуміти!

Але гільзи не зібрав. Чому?

Чи не свідчить це на його користь? Чи не означає, що коли Чепіков і вчинив злочин, то це було не задалегідь підготоване навмисне вбивство, а вчинок несподіваний, у стані афекту — раптового гніву, люті, відчаю, якогось нестерпно болючого переживання?

— Ви у Івана Тимофійовича пістолет бачили? — втрутився у розмову Коваль.

Жінка стиснула губи, і всі у хаті відчули її миттєву розгубленість.

— Сама не бачила,— мовила по паузі.

— А хто бачив? — швидко спитав Бреус.

— Не знаю.

— Де ховав він пістолет, у хаті? — вів далі Литвин.

Стара знизала плечима.

— То де ж він його все-таки ховав?

— Не знаю.

— Восьмого липня, Степанидо Яківно, ви були на фермі і пострілів не чули. А раніше ніхто не стріляв на хуторі або взагалі десь поблизу? У червні, наприклад?

Степанида розвела руками.

— Чепіков ніколи не стріляв?

Стара й на це запитання не відповіла.

— Ну гаразд,— вирішив підійти до справи з іншого боку Коваль.— Що за людина був ваш сусід Лагута? Чому його вбили разом з вашою донькою?

— Лагута — пророк божий,— твердо промовила доярка.— Хороша він був людина, брат Петро. Хороша,— повторила Степанида.— Нікого не кривдив, нікому доброті своєї не шкодував. Він і Івана хотів від сатани врятувати...

— Марія дружила з Лагутою? — спитав підполковник.

— Він її молитвою заспокоював, покори вчив. Ще змалечку замість рідного батька був. Тяжко мені під час війни довелося з хворою дитиною на руках. Якби не брат Петро, не підняла б я на ноги Марійку. Вона, горлиця моя, усе неадужала. А Петро коли крупи принесе, коли хмизу дасть; дарма що в лісі жили, німці і хмиз збирати не дозволяли... Брат Петро богом обраний, відзначений, його навіть ті супостати не чіпали, ходив вільно по хутору та псалми співав, бог його беріг: хоч який лютий мороз, а він по снігу йде босий, без колушка, без шапки, і хвороба його не бере. До лісу не боявся ночами з молитвою на устах ходити — ні людині, ні звіру кривдити його не дано було. А після війни хату біля мого двору поставив. Як брат рідний...

— Оберігав бог, та не вберіг, — неголосно зауважив капітан Бреус.

Степанида докірливо похитала головою, поправила хустку, з-під якої вибилося сиве волосся.

— А на те, значить, воля була божа, — строго зауважила.

— Ви зрозумійте нас, Степанидо Яківно, — неголосно промовив Коваль, — і допоможіть до кінця розібратися у цій справі... Скажіть, ви часто ходили до Лагути?

— Аякже. По-сусідськи. З ним богу молитися було легко. Бог його любить.

— А у вас він гостював?

— Після того як Марія заміж пішла, дуже рідко. Той слуга сатани, прости мені, господи, божого духу терпіти не міг.

— Знову слуга сатани! — розсердився Литвин. — Скільки разів повторювати. Прізвище та ім'я треба називати.

Капітан стежив за мухою на вікні, думаючи в цей час, що Коваль залазить у непотрібні для розшуку хащі. Зрештою, якщо убивця таки Чепіков, чи має значення, хорошою людиною був Лагута чи ні. Це нагадувало старий анекдот про те, як лікар допитувався у родичів померлого, чи сховався потім хворий перед смертю... Так чи інакше, хто б не був цей Лагута, убили його, за всіма даними, — умисно. Усім своїм виглядом капітан виказував нетерпіння.

Думки Бреуса, мабуть, передалися підполковнику, і він теж бачив, що сьогодні від Клименко вони нічого не доб'ються.

— Справжнє ім'я йому — слуга сатани... А вам відомо — Іван Чепіков... — І господиня дому підвелася з лави, ніби даючи знати, що розмову закінчено.

— Дивно поводитися ця Степаніда,— зауважив Коваль, коли вийшли з хати.— Чи не хвора вона?

— Хитрує,— буркнув Литвин.— От що.

— А не сектантка? Все у неї якось покалічено.

— Такої зарази у нас в районі досі не було,— поспішив запевнити майор.

— Отже,— підсумував Коваль,— що дала нам ця бесіда?

— Загалом, нічого нового,— змушений був визнати начальник міліції.— Усе це й без неї відомо.

— Вона нічого не хоче говорити.

— Ясне діло,— підхопив капітан Бреус.— Як же не бачила пістолета, коли в одній хаті з Чепіковим жила? Чужі люди бачили, а вона — ні. Є свідчення, що останнім часом він не розлучався з цим парабелумом, у кишені носив або за поясом.

— А для мене,— сказав підполковник,— дуже важливо не «що», а «як» вона тут про Лагуту говорила. Треба, Юрію Івановичу, глибше вивчити все, що зв'язане із загиблєм, його взаємини з сім'єю Чепікових, інші можливі зв'язки. А із Степанідою Клименко ще не раз поговоримо...

— Дмитре Івановичу,— дозволив собі не погодитися з Ковалем начальник міліції.— Лагута — це інша річ. Зрештою, він — жертва. А нас зараз найбільше цікавить злочинець. А його ми, я думаю, вже знайшли. І саме на нього треба натискати, щоб поставити крапки над «і».

— Якби були впевнені, що знайшли, товаришу майор,— зауважив Коваль,— то залишилось би тільки передати його прокуратурі. Однак ми й далі шукаємо. І не тільки прямих доказів щодо Чепікова...

Дмитру Івановичу подумалось, що й сам майор у глибині душі не переконаний у своїй правоті, тільки прагне якнайшвидше спекатися тягара, що так несподівано звалився на нього.

Минули подвір'я Лагута і вийшли до лісової дороги, на якій їх чекав газик.

Капітан махнув рукою водієві.

— Лагута — жертва,— говорив тим часом підполковник,— але без достатніх знань про потерпілого ми, Сидоре Тихоновичу, ніколи не вийдемо на злочинця... Ви, мабуть, чули про віктимність, тобто про здатність жертви провокувати злочин. Між злочинцем та його жертвою завжди існує взаємозв'язок. Вони взаємодіють. Без жертви немає протиправного діяння, й іноді дуже нелегко визначити, що є причиною, а що — наслідком.

Думки Ковалья про віктимність, про здатність окремих людей своєю неправильною поведінкою створювати сприятливу для злочину обстановку були добре відомі серед оперативних працівників та слідчих Києва. Дехто вважав такі міркування зайвими для оперативного розшуку. Але відтоді, як ця проблема серйозно зацікавила юристів, ніхто вже не кепкував з підполковника.

— Тепер найбільшого значення надають попередженню злочину, — говорив Дмитро Іванович. — Та під профілактикою часто розуміємо виховання тільки тих людей, які здатні на злочин. Не менше слід думати і про тих, котрим властиво ніби напитувати собі лиха. Двоє учасників діяння: один — жертва, другий — злочинець. Ми досі звертали увагу тільки на те, що вони стоять на різних полюсах події. А пора замислитися над тим, як саме один із них своєю поведінкою мимоволі посприяв цій трагедії.

— Яка вже тут профілактика, коли убив! — не стримався начальник міліції. — Нас строки підганяють.

Коваль розумів, що з майора питає не тільки пряме начальство, але й місцеві керівники і вся громадськість. Закон вимагає вкластися у визначений строк. Але ще суворіше закон вимагає від них істини.

— За строки я теж відповідаю, Сидоре Тихоновичу, — сказав твердо. — Так-от, Марія Чепікова... Хто вона, яка вона, яке життя вела, її інтереси, горе і радості, друзі? Які були її останні хвилини? А тесля Лагута? Починати треба з нього. Мертві вміють мовчати. Нам треба зробити так, щоб замість них говорили живі... І не тільки люди, а все навколо, щоб і оце каміння, — показав Коваль рукою на валуни, — заговорило...

4

...Чепіков усе збирався твердо поговорити з тещею про садибу. Вперше почав розмову, коли вирішив добудовувати хату. Хотів свою приліпити до старої, Степанидиної, так, щоб менше землі закрити. Шість соток городу, який мала доярка на вільній від гранітних валунів ділянці, вона давно віддала сусідові, більше господарювати ніде було. А яке життя в селі без городу! Правда, частину врожаю Лагута віддавав Степаниді, за що та була вдячна, бо працювала на фермі, а на городі поратися часу не мала. А Марійка росла дрібненькою та кволою, до землі не привченою.

З часом, коли Марія підросла, вони вже звикли, що ділянка, яка прилягає до подвір'я Лагута, належить не їм. Ні Степаниді, ні Марії й на думку не спадало змінити цей порядок. Тим більше що, як вважала стара, прибуток з городу йде на благодійні справи. З роками, коли праця на фермі стала легшою, Степаніда і Марія навіть почали допомагати сусідові поратися біля землі.

Все це дивувало і сердило Чепікова. Колись поцікавився, чого це Лагута господарює в чужій садибі. Степаніда нічого не відповіла, а він більше не питав. Зрештою, яке йому, квартиранту, до цього діло! Але, проживши рік з Марією у кімнатці, що відвела молодим Клименчиха, і надумавши прибудувати ще півхати, прямо сказав:

— Ставити краще до стіни, що на город.

На це теща відрубала:

— Будує до річки, на ту землю не пушу.

Так і довелося Чепікову прибудовуватися на схилі, підсуцувши свою половину хати мало не впритул до низенького штахетника, яким він уже відділив їхню садибу від сусідньої.

Кожної весни, коли починала дихати тепла, волога земля і Чепікову, який працював у колгоспі в городній бригаді, так і свербіли руки взяти лопату і скопати ті втрачені сотки, теща ставила його на місце:

— Тобі що, в колгоспі землі мало?

Марія не перечила матері. Не підтримала чоловіка й тоді, коли Лагута перестав постачати їх овочами, мовляв, Марія вийшла заміж за городника, який має овочів вволю...

Був теплий квітневий вечір, коли Чепіков вирішив сам забрати землю в сусіда. Іван Тимофійович сидів на своєму ганку і довго спостерігав, як Лагута ходить за штахетником, підбираючи граблями торішню траву і листя.

Хотів покликати: «Петре, йдіть сюди!» — потім передумав, підвівся, перестрибнув через парканчик і попрямував до нього.

— Доброго здоров'я, сусіде!

Лагута коротко відповів на вітання, схиливши свою жовту, як диня, лису голову і спідлоба пильно оглядаючи гостя. Потім широким жестом показав на лавочку навпроти хати. Вони сіли, підставляючи обличчя теплому, зачучерявленому червоними пасмами догоряючому сонцю.

Чепіков почав розмову здалеку, про погоду, про те, як напояли сніги сей рік землю, про те, що весна обіцяє добрий урожай.

Лагута не знав, чого раптом завітав до нього нечестий гість, але розумів, що не для бесіди про погоду. Він мовчав, чекаючи, що скаже сусід.

— Петре Петровичу, — нарешті приступив до діла Чепіков, коли тема погоди і врожаю була вичерпана, — а чи не пора повернути ділянку?

Лагута насупився. Знав, що Маріїн чоловік не полюбляв його, тримається осторонь, отож давно чекав від нього всіляких неприємностей. Але щоб отак, напрямки, зажадати землю! І зараз гарячково шукав відповіді, намагаючись здогадатися, прийшов Чепіков по своїй волі чи з намови Степаниди. Розміркувавши, що стара доярка не могла піднятися проти нього, підбадьорився і невизначено відповів:

— А нащо вона вам, ділянка ця? Хто на ній поратися буде? Вам, Іване, цей клопіт і в бригаді, певно, набрид, Степаниді на фермі дихнути ніколи. Ну, а Марія... Не розумію я вас...

— І розуміти нічого, — спокійно відрубав Чепіков.

— Вона й мені ні до чого, і своєї вистачає, тільки б упоратися... Але ж земля ця богу служить. Що зберу з неї, віддаю. Де вдові, де сироті нею допомагаю. А вам би, Іване, не про шмат землі дбати, а про душу свою. Нове народження від господа просити і життя вічне заслужити.

— Тоді от що, — не звертаючи уваги на слова Лагута, підсумував Чепіков, — цього року ділянку засаджу я.

— А що, Степанида Яківна сама посоромилася сказати, вас послала? Ділянка ж її, а не ваша. І я, до речі, у цю землю багато вклав. І праці, і коштів. Кожний камінчик своїми руками вибрав, жменьку за жменькою землицю пересіяв. От і гній з осені завіз...

— Це розмова пуста, — твердо заявив, підводячись із лави, Чепіков. — Я вас попередив, сусіде. Врахуйте. Займете цього разу город — біди собі напитаєте, — вже погрозливо закінчив і швидкими кроками попрямував до себе.

Коли Лагута встиг переказати цю розмову Марії і теці, Чепіков не знав. Та й не це важливо було. Істотним було те, що другого дня, коли Іван Тимофійович прийшов з бригади втомлений, забрюханий — готували вологий ґрунт до посіву, — Марія накинулася на нього з докорами. Ще не вмившись, голодний, він розгублено дивився на неї і не впізнавав — завжди м'якої, лагідної, якоїсь обережної у словах і рухах, немов вона боялася різким жестом образити людину.

— Як ти міг так говорити з Петром Петровичем? — докірливо питала Марія. — Так скривдити його.

— Але, Марусю, — захищався Чепіков, — це ж несправедливо. Це він вас із матір'ю кривдить, забрав собі чужу землю.

— Непотрібен нам цей город. А він людям допомагає, заради бога старається! — продовжувала обурюватися жінка.

— Не сміши, Марусю, — відбивався далі Чепіков. — Яким людям? Якого бога? Собі кишеньку набиває. Задурих вам голову, а ви й вірите.

— Він і нас колись рятував. Своє віддавав, — не відступалася жінка. — І ти не мав ходити до нього. Зрештою, це не твоя земля, а матирина!

Чепіков ніколи раніше не бачив свою дружину такою гнівною, і хоч вона не кричала, говорила, як завжди, тихо, він злякався.

— Марусю, Марусинко, — намагався заспокоїти, приголубити її, але дружина відштовхнула його.

— По правді, — в свою чергу розгнівався Чепіков, — це земля і не твоєї матері, і не твоя. Державна вона, і ніхто не має права дарувати чи продавати її. Скільки кому на душу належить, стільки й нарізали... А що стосується мене, то я, між іншим, цю землю і кров'ю полив... Не те, що твій Лагута. Почекай, я ще довідаюся, що він тут при німцях робив, як з ними водився.

Не знаючи, що відповісти, Марія рвучко повернулася й вийшла з кімнати...

Вмившись і переодягнувшись, Чепіков пішов на половину Степаниди.

Теща поралася коло печі. У кімнаті смачно пахло смаженою картоплею і м'ясом, і Чепіков раптом відчув, який він голодний.

Марії і в матері не було. Теща ледве кивнула у відповідь на вітання і не запросила сісти. Але Іван Тимофійович вирішив не відступати.

— Степанидо Яківно, — почав він. — Я про город. Нехай Петро віддасть нашу ділянку. Тепер у нас сім'я велика, самим потрібно.

Маленька, сухенька Степанида, витираючи руки фартухом, сіла на краєчок лави.

— Що тобі до тієї землі?

— Ви вже давно розраховались за все, як кажете, добро його.

— З ним, може, й розрахувалися, а перед богом завжди у боргу.

— Та при чому тут бог? — розсердився Чепіков. — Дурить він вас, Степанидо Яківно, цей Лагута із своїм богом. Не хочете забрати — сам заберу. Піду в сільраду...

Степанида скипіла. Підхопилася з лавки, блискаючи очима і погрозливо виставивши уперед своє невеличке округле обличчя, схоже на жовту падалку.

— У сільраду, кажеш? Звідки ти такий грамотний узявся? — підступила стара до зятя. — Іди в сільраду і проси, щоб тобі ділянку виділили разом з городом. Став там хату і хазяйнуй. А тут я господиня. Узяла тебе в прийми — так богові дякуй, а не командуй! Забув, який прийшов до нас — яко наг, яко благ... — І вона повернулася до печі, не бажаючи розмовляти з Чепіковим.

Той іще якусь мить постояв серед кімнати, немов оглушений обухом, потім вискочив надвір.

Через кілька днів Лагута з допомогою Степаниди й Марії скопав і засіяв ділянку. Чепіков на той бік, за хату, більше й не заглядав.

Це була перша незгода між Марією та чоловіком. Суперечка скоро забулася, і все ніби стало на своє місце. Але все ж таки сутичка залишила непомітну, здавалось би, тріщинку в їхніх взаєминах. І час від часу ця тріщинка, немов за давнина болячка, нагадувала про себе. Так наче обоє раптом поглянули на світ і одне на одного з якогось нового боку і, побачивши себе в іншому освітленні, уже не могли сприймати все навколо, як раніше...

5

Викликати у райвідділ Ганну Кульбачку не треба було. Вона сама подзвонила і попросила у Коваля побачення.

Підполковник розмовляв із жінкою в кімнаті, яку відвели йому на другому поверсі поряд з кабінетом майора Литвина. Зараз сидів у старому кріслі і, не перебиваючи, слухав Кульбачку, даючи їй можливість виговоритися. Голос продавщиці джеркотів і джеркотів, немов десь близько біг струмок. Тихий, заспокійливий, той грудний голос наче присипляв співрозмовника. І вся Ганна — невисока, з приємним, хоч і блідим обличчям, з м'якими лагідними руками — аж світилася по корою.

Коваль подумав, що, мабуть, такими з'являлися перед втомленими мандрівниками міфічні сирени.

— Еге ж,— умиротворено промовляла тим часом Ганна,— правильно кажете, товаришу начальник, я теж так думаю. Не люди для нас, а ми для людей. От скоро двадцять літ працюю, ночей недосипаю, з півнями підхоплююся. Щоб тільки людині дати те, що їй потрібно. Адже па хуторі тільки в мене й можна і сірників купити, і хліба дістати... На базах горло рву, щоб для своїх покупців товар видерти... Немає при тобі грошей — я все одно виручу. Мені на хуторі кожен не просто випадковий покупець, як у місті, де прийшов і пішов; він мені сусід, а сусід сусідові завжди назустріч іде, так з дідів-прадідів заведено, на цьому світ божий стоїть...— Ганна передихнула і раптом ще жалісніше додала: — А мені за це самі неприємності. Караяють. Хіба так годиться, щоб за добро карали? — Вона знову змовкла, видно, підбираючись до найголовнішого.— Комусь, може, й не догодила. Скарги пишуть. Чи робити їм нічого, чи заздрість гризе... Особливо одна є тут така... Від цих скарг уся й біда. Скаржаться, мовляв, людей споюю, у борг даю. А як не виручити, якщо у чоловіка грошей при собі немає? А душа в нього горить. Горілку та вино даю. Я не тільки вино, і сигарети в борг давала, і мило, і цукор. На душу гріх брала, свої закладала, недостачі щоб не було. І план виконувала. Грамот — он скільки! І від райспоживспілки — хоч стінки заклеюй, і з області...

Обмовили мене заздрісники, приїхали з вашої міліції, запитують, чому в борг горілку даєш, людей споюєш! Де зошит борговий? Я їм: на себе біду брала; холодильники, телевізори на виплат дають, а горілку чому не можна? Не продай йому вина, хіба він вгмониться? Я цих п'яндиг знаю. Буде нікати по всьому хутору, поки не натрапить на самогон і носа в нього не вмочить. То вже краще нехай вина вип'є та йде додому спати.

Сказали мені: «Пиши пояснення». Мовляв, винувала, порушувала правила торгівлі. Протокол склали. Думала, напишу пояснення, цим і обійдеться. А вони зошит забрали ще й пригрозили, що зовсім ларьок закриють.

Закрити легко. А про людей подумали? За шматком мила та коробкою сірників двадцять кілометрів у район теліпатися? Нову крамницю не скоро відкриють. Та й взагалі, Вербівку нашу на Журавлі будуть виселяти...

Я для загального добра свою садибу не пожаліла, паркан зіпсувала, дірку для прилавка прорізала. З двору будку прибудувала і все на свої. Райспілка копійки за оренду платить. Тепер вам пишуть на мене баби, а потім інших

скарг не збудеться, коли люди нічого не зможуть на хуторі купити.

Все це Ганна промовила не зупиняючись, немов видихнула.

Коваль помічав тільки, як час від часу темніють її світлі, наче аж бляклі очі.

— Прошу повернути мені зошит, товаришу начальник. Як я тепер борги зберу без нього? Уже думала, у Черкаси або Київ скаржитись, а тут ви приїхали, — з надією подивилася вона на погони Ковалья, — я двічі до нашого Литвина ходила, а він і говорити не хоче...

Слухаючи продавщицю, Коваль думав: «Для чого вона прийшла до мене із цією скаргою? Адже коли склали протокол про порушення правил торгівлі і борговий зошит став речовим доказом, то ніхто не може повернути його. Невже така мудрована пташка цього не розумів. А навіщо залякує, що людям ніде буде хліба купити? Адже ларьок іще ніхто не закриває».

Чого ж прийшла до нього? Тільки за зошитом?

Чого вона іще боїться?

Либонь, того, щоб міліція не домагалася увільнити її з роботи?

Він здогадувався, що тут криється якийсь хитрий розрахунок, але який, для чого — поки що не розумів. І від свідомості цього йому було прикро, мовби він, старий вовк, уже настільки втратив нюх, що простенька лисичка дурить його.

Намагався уявити собі цю, здавалося б, безбарвну жінку в інших життєвих ситуаціях — у радості, у гніві, в печалі — і розумів, що голос її може бути не тільки ласкавим і журливим.

А все ж таки чого вона поспішила прийти до нього?

— Гарзд, — сказав Коваль, — щодо зошита і вашої торгівлі розберемось. А зараз попрошу, розкажіть про ваших односельців, про Петра Лагуту, про Марію й Івана Чепікових.

У Ганни ледь здригнулися повіки.

— Скажіть, що саме вас цікавить. Бо так мені важко.

— Мене цікавить Чепіков.

— Не знаю, як про нього говорити, — обережно відповіла Ганна, не здогадуючись, що саме має на увазі підполковник.

— Заглядав він у ваш ларьок?

— Як усі.

— І поводився як?

— Звичайно... Я до них, до клієнтів, не дуже приглядаюсь та прислухаюсь. Іноді, як з'юрмляться перед віконцем, ніколи вгору глянути.

— Дивного нічого не помічали?

— Та як сказати, товаришу начальник, — немов пригадувала Ганна.

— Не «начальник», — неголосно поправив продавщицю Коваль. Звідки в неї це «начальник»? Дивись, ще й «громадянином начальником» називати почне, але ж ні в колонії, ні під судом не була. — Моє прізвище Коваль.

— Так, так, товаришу Коваль, — якнайтепліше промовила Ганна. — Я теж оце думаю, трохи дивний він був останнім часом. Прийде на колоди, сяде і мовчить. Годинами міг так сидіти. Як тільки його з бригади не вигнали!.. Працював, кажуть, добре...

— Поки не запив? — спитав Коваль.

— Еге ж, запив, любий, запив. Але інші вип'ють і хто що: хто пісень співає, хто патякає...

— Хто у бійку встрияне... — у тон Ганні докинув Коваль.

— Бувало, бувало, — посіпішила погодитись продавщиця. — Адаже люди, звісно, різні приходили.

— А Чепіков?

— Чепіков? Ні, він не галасував і пісень не співав, один тільки раз, пам'ятаю, коли Микола — шофер наш — бевкнув щось про Марію, замахнувся на нього пляшкою та вилаявся.

— А що про Марію? — поцікавився Коваль.

— Та не дуже пригадую, — призналася Ганна. — Здається, було це, коли він уперше до ларка прийшов. На початку літа, якраз перед косовицею... Прийшов, значить, і сидить на дубках. А тут Микола з дружком на мотоциклі приїхали, гуляти почали. Чепіков сидів, раптом зірвався з місця та до мене: «Наливай!» Випив одним духом склянку, каже: «Лий іще!» — «Норма, ти непитущий, снека яка надворі, сп'янієш, до гріха недалеко», — кажу йому, а він в одну душу: «Наливай, я гроші плачу». «Річ хіба в грошах, любий? — кажу далі. — Я і без твоєї троячки план виконаю». Причепився як реп'ях. Взяла гріх на душу. Налила. Минув якийсь час, чую — галас, крик на вулиці. Виглянула: Микола з Чепіковим — як півні.

— Як його прізвище? Миколи?

— Гоглюватий, шофер наш, споживспілки. Недалеко від мене живе.

— А дружок його?

— Андрій. Карасик на прізвище. Так собі чоловік, ні богу свічка ні чорту кочерга.

— Ну, далі.

Ганна на мить замислилася, ловлячи обірвану нитку спогаду.

— «Не бреши,— кричить, значить, шоферу Чепіков.— Бо хана тобі буде!» А Микола йому: «Дурень ти старий, сам не бачив, брехати не буду, чутка така є. Та яке мені, зрештою, діло? Плювати я на твою Маруську хотів, і на Лагуту, і на тебе теж». «Ну що ви не поділили? — розбороняв їх Карасик.— Брехня все! Лагута теж старий, лисий, на біса він їй!» «А може, вона підтоптаних полюбляє! — засміявся Микола.— Ось Чепіков сильно міллю побитий. А заміж пішла». Ледве Карасик їх після того розтяг. Згодом унадився Чепіков на мої дубки й усе лаяв Лагуту.

— Не Гоглюватого, а Лагуту?

— Звичайно, Лагуту.

— І загрожував? — спитав Коваль.

— І таке було. Любив він цю Марію, не приховував. Хоч і калічка, а все-таки на двадцять годків молодша. І з обличчя хоч воду пий, тиха та лагідна, нічого не скажеш.

— Ну, а Лагута що ж? Як на це реагував?

— Лагута — людина божа. Я теж у муки Христові вірю, та не так, як він. Мирських справ не цураюсь. Живу, працюю, як усі трудящі. І гріхи у мене є,— глибоко зітхнула Ганна.— Прости мені боже! А брат Петро один такий був на всю Вербівку. Та що там наш хутір! Не знаю навіть, де іще могла бути така праведна людина. Слухавш його, дивуєшся: віра в нього така, що ніби не по землі він з нею ступає, а над землею підноситься. Тому і Христове ремесло обрав собі, негріховну роботу — теслею став.

— І ніяких гріхів, значить, у нього не було?

Ганна тільки руками розвела.

— А ви грішниця? — посміхнувся Коваль.

В очах жінки промайнув подив — невже підполковник заграє з нею? Потім опустила очі, але Коваль міг заприсягтися, що в останню мить в них промайнуло і звичайне лукавство.

— За що, по-вашому, убито Петра Лагуту?

— Зрозуміло, за що. За ревності сатанинські.

— Як же ревнувати до такої, як ви кажете, святої людини? Та й не молодий він, справді, був.

— Не знаю,— зам'ялася Ганна.— З п'яних очей, мабуть, та з дурущів, адже він контужений на війні, цей Чепіков. Хто знає, що йому в голову вскочило. Ну, пішов поговорі, та хіба мало що люди набрешуть! От і на мене різне говорять, скарги пишуть.

— Добре,— перебив її Коваль,— тепер таке питання: ви розповіли дільничному, що бачили, як Чепіков у нетверезому стані упустив біля дубків пістолет. Потім підняв і знову сховав його.

Ганна кивнула.

— А чи не здалося це вам? Може, він не пістолет упустив, а яку-небудь іншу річ, гаманець, наприклад?

— Звідки в нього гаманець? Для грошей у людей кишені є,— зверхньо поглянула продавщиця на Ковалья, мовляв, не знаєш ти, чоловіче, наших сільських звичок.— Револьвер, кажу, загубив. Парабел.

— Ви знаєте системи зброї?

— Парабелів тут німці, як сміття, накидали.

— У вас хороший зір?

— Нитку у голку всіяю.

— Де ви стояли, коли Чепіков упустив пістолет?

— За прилавком.

— А віддаль яка до дубків?

— Можна сказати, поряд. Через дорогу.

Коваль подумав, що треба доручити Бреусові провести експеримент. Ганна його більше не цікавила.

Витяг свій «Біломор» і, прикуривши цигарку, сказав:

— Гаразд. Можете йти. Треба буде — викличемо.

Коваль підвівся, підійшов до відчиненого вікна і випустив дим на вулицю. Високий на зріст, він мало не сягав головою стелі надбудови над старим будинком міліції.

Через якихось півхвилини, обернувшись, побачив, що жінка теж підвелася, але стоїть серед кімнати.

— Ви мене зрозуміли? Ви вільні.

— А як же із зошитом, товаришу підполковник? — жалісно промовила продавщиця.— Як я без нього борги зберу?.. І, зрештою, це ж не мої гроші, а державні. Люди споживспілці заборгували,— відкрила вона останній козир.

— Гм,— ледве стримався, щоб не посміхнутися, Коваль.— Ви, громадянку, заборгували, більше ніхто. Це треба пояснювати? — Не дочекавшись відповіді, додав: — Я вже сказав, розберемось.

Коваль знову затягся димом і відвернувся, випускаючи

його у вікно. Почув перех за спиною, тихі кроки, потім легенький скрип дверей.

Після того як Кульбачка пішла, Коваль повернувся до столу й довго сидів замислившись...

6

Біля райвиконкому Коваль разом з Литвином вийшли з газика.

Це не була нова, велична будова районних організацій, якими поступово прикрасились невеличкі міста, а стара, добре збережена двоповерхова будівля, дуже чистенька, затишна, оточена квітами, яка наполовину ховалася в юрбі високих сосен та тополь.

Оглядний начальник міліції Литвин ледве встигав іти за підполковником по стрімких дерев'яних сходах, що вели на другий поверх.

Тут Ковалю відразу кинулися в очі широкі, оббиті дерматином двері з червоною дощечкою «Голова виконкому».

Двері були замкнені. Литвин винувато розвів руками:

— Але ж вранці домовлялися!

У дівчини, яка вийшла з сусідньої кімнати, майор сердито спитав:

— Катре, де Отрощенко?

— На польовий стан поїхали, у Вербівку.

— А що там?

— Грамоти вручатимуть.

— І давно?

— Зранку.

— Значить, ще не повернувся, — виправдав і голову виконкому, і себе Литвин.

— Знаєте, Сидоре Тихоновичу, — сказав Коваль, спускаючись по сходах. — Я теж махну туди. На хуторі побуваю і заодно побачуся з Отрощенко. — Коваль зрозумів запитливий погляд майора. — Я сам, — додав він. — Не буду відривати вас од роботи. Підкинути до відділу?

Майор заперечливо похитав головою, і Коваль, сівши поруч водія, стукнув дверцятами.

* * *

Правий берег Росі громадився скелями, горбами, порослими лісом. А за першими від берега горбами відкривалася широка хвиляста долина, на якій жовтіла стерня. Де-не-де

вже починали піднімати зяб, і чорні широкі смуги зораної землі тяглися до обрію. Посинана щебенем дорога довгою сірою стрічкою бігла у Вербівку, за десяток кілометрів знову виходячи до Росі.

Мотор рівно гудів, потужний газик не дуже швидко, але якось весело вибігав нагору і котився униз, і дорога трохи заколисувала.

У Коваля засіла у голові дивна думка, яка, немов в'їдлива муха, не давала спокою.

«Так гинуть сім'ї... Так гинуть сім'ї...» Де це я чув? «Так гинуть сім'ї...» Тьху, причепилося! Але де ж все-таки я це чув? Ні, не чув, а читав. У Геродота. Так, в його «Історії». Проте там сказано не про сім'ї, а про держави. «Так гинуть держави». А сім'ї? Хіба не так? Адже сім'я — це клітина держави. Найменша клітинка суспільства. Як у живому організмі.

Лани бігли перед очима Коваля. Земля, лани, острівці дерев, які відступали назад, зникаючи з поля зору.

А як будувати сім'ю, щоб вона не загинула?.. Звичайно, Ружена не знає його адреси, але могла б подзвонити Наталці. Адже раніше дзвонила. А втім — нащо це мені? Зараз важливе тільки одне: чому Чепіков застрелив їх? Так, чому Чепіков застрелив їх?

Коваль обманював сам себе, коли поставив собі не думати про Ружену. Навіть для його волі це виявилось не під силу. І, як кожна людина у такому разі, не бажаючи визнавати невдачу, він вигадував собі різні пояснення і виправдання.

Переїхали через невеликий лісок, який спускався прямо до річки, і очам відкрився хутір. Невисокі хати, що визирали з густих садків, збігали по зеленому косогору до води, і Ковалю мимоволі згадалася рідна Ворскла, її стрімкі береги за старим Колісниковим гаєм, що так само впритул підступав до людських осель. Неподалік хутора, в долині, повзали по золотих хлібах маленькі, немов іграшкові, комбайни, а ще трохи далі — декілька людських постатей. Шофер, молодший сержант міліції, з довгими вусами, якого називали у райвідділі просто Андрієм, запитливо поглянув на Коваля.

«Видно, ганяє Литвин людину, — подумав Коваль, глянувши на широко відкритий комір сорочки Андрія, з-під якого видно було сліпучо-білу шию. — Ніколи хлопцеві й на сонці засмагнути».

— Спочатку на стан.

Вони з'їхали з щєбінки і, повернувши на ґрунтовий шлях, потягли за собою довгий густий і рудий хвіст пилюки. Машина, не завертаючи у хутір, побігла крайньою вулицею, за якою відразу починалися лани.

— Закінчилася наша Ганка,— з посмішкою кивнув водій на довге, вирізане у зеленому паркані вікно.— Закрився «ресторан» «Дубки»...

Коваль встиг помітити витерті, лискучі під сонцем колоди, розлогу вербу при дорозі й край паркана.

— Такого ще не бувало,— додав водій,— щоб Ганчине віконце було зачинене. Вона і вночі торгує.

І перед Ковалем ніби знову постала продавщиця Кульбачка з її світлими очима, які то пригасали, то загорялися білим вогнем.

«Можливо, у район подалася,— подумалося йому.— Еге ж, не проста ця Ганка... Ох, не проста. Але чому вона викликає таку цікавість?»

І, ще не вирішивши, чого власне йому треба від продавщиці, не встигши пильніше глянути на «ресторан» «Дубки», Коваль побачив, що хутір уже залишився позаду.

«Еге ж, не просто завітала вчора ця Ганна».— І Ковалю подумалося, що жінка знає про трагедію на хуторі саме те, про що йому вкрай важливо довідатися. Це була якась зовсім несподівана, ще не обґрунтована думка, і Коваль спробував її відкинути. Але не зміг. Думка міцно і, здавалося, надовго засіла в його голові. І хоч як це дивно, але тільки вона змогла повністю витіснити спогади про Ружену...

Отроценко виявився невисоким, кремезним чоловіком із засмаглим обличчям. Знайомлячись із Ковалем, він блиснув білозубою посмішкою і кивнув на комбайни, що гули неподалеку. Підполковник одразу зрозумів, що було наївним сподіватися у жнива застати цю швидко, як живе срібло, із гострим поглядом людину у кабінеті.

— З ночі працюють,— сказав голова виконкому про комбайни, які швидко посувалися ланом.— Зараз зробимо перерву, грамоти вручимо, потім поговоримо.

Коваль відійшов до свого газика.

Від машини віяло жаром. Молодший сержант вийшов з неї і сів на пагорбку.

Коваль опутився поруч.

Навколо Отроценка і голови колгоспу зібралися комбайнери і водії зерновозок.

— Ось що, дорогі товариші,— почав голова виконкому,— розмова у нас буде велика, але недовга. Встигнете й по-

полуднувати... Учора наш район вийшов на четверте місце в області. В цьому і ваша заслуга, товариші. Від імені райкому партії і райвиконкому дякую за ударну працю...

— Галушка Віра,— прочитав голова грамоту, яку подав йому з папки чоловік, що стояв поруч. Коваль уже звернув увагу на те, що серед запилених комбайнерів з насунутими на очі картузами й брилями стоїть запнута хусткою по самісінькі брови гарненька жінка з рішучим, трохи кирпатим носиком.

Вона зробила крок до Отроценка, і той повторив:

— Почесною грамотою райкому партії та райвиконкому нагороджується Галушка Віра Андріївна, яка на своєму комбайнові...

Після перерви, коли знову загули мотори і комбайни попливли ланами, голова виконкому сказав підполковникові, що поспішає у сусідню бригаду і запрошує його погомоніти дорогою.

— В полі спека яка! — знову весело блиснув зубами Отроченко і хитро глянув на розстебнутий комірець Ковалевого мундира, немов іронізуючи: «Мені, звичайно, спека не страшна. Я до поля звик. А от вам...»

Всюдихід голови виконкому і міліцейський газик рушили стернею і незабаром виїхали на польову дорогу, яка тяглася вздовж Росі.

Машина Отроценка зробила кілька несподіваних поворотів між деревами прибережного гайка і враз зупинилася біля самісінької води. Молодший сержант міліції доклав немало зусиль, щоб не відстати від всюдихода. Газик Ковалю теж зупинився.

— Тут трохи посидимо,— сказав Отроченко, сходячи на землю і звертаючись водночас до Ковалю і голови колгоспу Бутка, який їхав з ним.

Сіли втрьох у тіні старих дубів. Підполковник почав розмову здалеку, про Вербівку та її людей, але голова виконкому зупинив його:

— Ви, Дмитре Івановичу, говоріть прямо, питайте, що вам треба, бо ми самі почнемо занитувати.— Він краєм ока глянув на голову колгоспу, даючи зрозуміти, що це «ми» стосується і його.— Як іде розслідування? Уже встановлено, хто вбивця: Чепіков чи хтось інший?

— На жаль, ще нічого певного не встановлено. Ви кажете — Чепіков? А ми ще не можемо назвати його убивцею, у нас він поки що тільки підозрюваний.

— Питання, по-моєму, ясне, не тягніть,— втрутився Бутко.— Адже у вас існують терміни розшуку.

— Терміни термінами, а істина дорожча,— відбувся жартом Коваль.— Та й законний час ще масмо.

— А ви самі як вважаєте? Адже хто, крім Чепікова, міг убити? — настійливо питав голова колгоспу.— Люди так і думають, що тільки він.

— Здається, це ви мені допит влаштовуєте! Ми нічого не вважаємо і вважати поки що не маємо права. Ніхто з нас — ні я, ні інші працівники міліції. Ми тільки збираємо докази. Обвинувачувати буде прокуратура, а хто злочинець — встановить суд і тільки суд.

— Не роз'яснюйте нам ази закону, Дмитре Івановичу.

— А що ви можете сказати про Чепікова? — звернувся Коваль до Бутка.— Я читав характеристику, підписану вами, дуже загальна, а він не один рік член колгоспу.

— Більше про Чепікова нічого й не скажеш. Непомітна людина. Від роботи не відмовлявся, бригадир претензій до нього не мав. Ну я, звичайно, безпосередньо з ним не стикався. Останнім часом, кажуть, почав пиячити, на роботу не виходив. А що там та як там у нього вдома — це до правління не доходило.

— Ну, а ви, Семене Павловичу,— звернувся Коваль до голови виконкому,— раніше про цього Чепікова, звичайно, і не чули?

— Точно,— погодився Отрощенко,— не чув. Зараз він на всю округу прогрімів: так би мовити слава Геро-страта.

— А ось про таку Ганку-продавщицю, певно, чули? — питав далі Коваль.

— Ганку? — замислився Отрощенко. Голова колгоспу відразу виручив його:

— Це, Семене Павловичу, тут, на хуторі, ларьок, котрий при дорозі. Кульбачка на прізвище.

Отрощенко раптом щось згадав, поманив пальцем свого водія. Той попростував до нього, але дорогою, зрозумівши наказ начальника, змінив напрям, підійшов до води і підняв звідти у металевій сітці кілька пляшок пива і мінеральної води.

— Якщо хочете,— запропонував співбесідникам Отрощенко,— пиво. Правда, не знаю, чи холодне. А я персонально тільки «Лужанську». Жорстокий гастрит.

— Власне кажучи, продавщиця мене мало цікавить,— говорив Коваль, ковтнувши й справді не охололого пива.—

Але як могли допустити районні організації, керівництво колгоспу, — він глянув на Бутка, — що тут, на відшибі, повповладно господарювала ця Ганка, «писала» боржників, споювала людей. Ось і Чепікова споїла. В цю трагедію, певно, і вона свою частку внесла.

— Він з п'яних очей... постріляв їх?

— Річ не в цьому, — ухилився од відповіді Коваль, — Я вже сказав, що Чепіков тільки підозрюваний. Річ складніша. Кульбачка зсередини розкладала хутір. Як старовинна шинкарка. В неї кожен міг знайти «зеленого змія» будь-якої години дня і ночі. Скільки скарг написали жінки! Хлопців у інтернат у район віддавали через пиятику батьків. Цією торговельною точкою і дитяча кімната міліції займалася, і відділ боротьби з розкраданням. І все безрезультатно. Мені здається, хтось занадто опікує її.

— Вона перша на весь район план виконувала, — зауважив голова колгоспу. — Дарма що на відшибі.

— Ну, знаєте, Сергію Сергійовичу, такою ціною району її план не потрібний, — розсердився Отрощенко.

— Я кажу не тільки про моральні втрати, — говорив далі Коваль. — А скільки економічної шкоди, яку видно навіть неозброєним оком, завдало таке виконання плану! Та хіба тільки Чепіков? Трактор «Сільгосптехніки» і бульдозер розбив хто? Клієнти вашої Ганки. Шістдесят процентів аварій по району вчинено водіями у нетверезому стані. Біля крамнички Ганки такі гульбища влаштовувались, які часом закінчувалися бійками.

— Ну, шістдесят процентів — це ж по всьому району, — знову не втерпів Бутко.

— У більшості протоколів дізнання сказано, що заправлялися «пальним» ці водії у Вербівці. Адже відчинено у Ганки у будь-який час і в борг завжди дасть. П'янички якій завгодно гак робили...

— Можливо, Дмитре Івановичу, ми й справді прогавили з цією торговельною точкою, — зауважив Отрощенко. — Але це можна так узагальнювати. Для району це нетипово. Це — вищяток. Людей ви сьогодні в полі бачили?.. Прекрасні трудівники...

— Люди у вас хороші, але ось трапився серед них і такий, що убив. І п'яничок розвелосся багатенько.

— З цією Ганкою переважно жінки воювали, особливо одна, — підказав голова колгоспу. — Галушка Віра. Та сама, якій грамоту зараз вручали.

— Майор Литвин подання до райвиконкому робив за матеріалами відділу боротьби з розкраданням,— нагадав Коваль.

— Так, так,— погодився Отрощенко.— Ми, звісно, дещо прогавили у Вербівці, але райспоживспілка й справді дуже захищала цю торгову точку. Закрити не можуть. Не ходити ж людям у райцентр по сірники та сіль. До того ж — жнвива.

— Велика проблема продавця змінити?

— Приміщення вільного немає, Дмитре Івановичу, та й молодь не дуже охоче йде продавцем на хутір,— пояснив Бутко.— Райспоживспілка заорендувала у Кульбачки садибу, на ній і торгову точку поставила.

Ковалю згадалися міркування продавщиці, що без неї вербівчани потерпатимуть. Він аж головою похитав, слухаючи, як збігаються слова голови колгоспу з думками Кульбачки, і думаючи про те, як добре ця лукава жінка вивчила і обернула собі на користь ситуацію на своєму хуторі.

— А якщо карну справу заведемо на Кульбачку? — спитав Коваль.— Адже справа до того йде. Тоді що?

— Ну, коли вже так повернеться, запропонуємо споживспілці виїзну точку організувати,— відповів Отрощенко.— Або тимчасову палатку поставити... Звичайно, без вина й горілки у кредит.

— Крамницю будувати не будете?

— Невигідно. Вербівка неперспективна. На хуторі двадцять сім дворів. Переважно залишились пенсіонери, діти роз'їхалися, садиби порожні... Вирішено згодом переселити хутір в опорний пункт Журавлі, звільнити площу для майбутніх ланів. У Журавлях Сергій Сергійович,— кивнув Отрощенко на голову колгоспу,— добротні будинки зводять, водогін, клуб, лазню, лікарню, повна електрифікація... Нелегке в нього це будівництво.

— Та й не тільки будівництво, Семене Павловичу,— користуючись нагодою, поскаржився Бутко.— Тут ще з людьми попрацювати треба, щоб переселялися. Іншому нову кам'яницю будуємо, а він із своєї мазаної хати йти не хоче — рідний, каже, куток серцю наймиліший. Відсталий народ є.

— Відсталий? — перепитав Коваль і посміхнувся.— Чудовий куточок. Я, мабуть, і сам би звідси не пішов... А кого ви на увазі маєте?

— Ну, хоч би той самий Лагута!.. Про мертвих, звичайно, говорять тільки добре,— зауважив сам собі голова колгоспу,— але...

— Це не той випадок,— відповів Коваль.— А щодо хати, то в нього зовсім не мазанка. Навпаки.

— А втім, може, і не такий замшлий був цей Лагута. Працював. Хоч і не без дивацтв. Наприклад, у майстерню ніколи не заходив, а додому привези йому, попроси — будь-яку роботу по дереву виконає.

— А які в нього були взаємини з вербівчанами? Дружив з ким? Сварився?

— Важко сказати, відлюдкувато жив.— Чув — дуже набожний. А от віри якої — невідомо. До церкви не ходив, празників не визнавав.

— Може, секта?

— Хто зна.

— І все це у вас під боком?!

Бутко тільки руками розвів.

— Ну що ж, Дмитре Івановичу,— підвівся Отрощенко.— Якщо невідкладних питань немає, рушимо далі. Загляньте увечері у виконком, я там допізна буваю.

Дві машини, петляючи серед дерев, знову виїхали під палюче липнече сонце і роз'їхались у різні боки.

Коваль рушив на хутір. У нього було таке почуття, немов блукає в темряві і кожне нове знайомство, кожна нова бесіда не наближає його до мети, а віддаляє і справа про вбивство обростає новими питаннями без відповідей. Але він не належав до тих працівників, котрі з самого початку намагаються відділити злочин від середовища, в якому він стався, котрі, не віддаючи уваги стороннім, як їм здається, деталям, цікавляться тільки тими фактами і доказами, які окреслюють зовнішню картину злочину і залишають у тіні сховані причини подій. Іноді цього вистачає, щоб пред'явити обвинувачення конкретній особі, дотримуючись при цьому рамок закону, і формально виконати службовий обов'язок.

Але підполковника Ковалю такий підхід не влаштував — мав повністю вивчити життя злочинця і жертви, все, що їх оточувало, для того щоб зрозуміти рушійні сили подій. І тільки тоді він робив висновок і про злочинця, і про те, як запобігти таким трагедіям у майбутньому.

Тому неповнота відомостей на початку розшуку і дізнання не лякала Дмитра Івановича. Це було природним.

Навіть радувало: якщо після усіх сумнівів він повернеться до першої версії — значить, вона й справді єдино правильна.

З цими думками Коваль під'їхав до садиби Лагути.

Розділ другий

1

Капітан Бреус повернувся з Вербівки вранці, саме в той час, коли Коваль заходив до Литвина. Швидко вибігши на другий поверх, капітан буквально влетів до кабінету начальника міліції, немов гнався за Ковалем.

— Товаришу підполковник! Товаришу майор! Здравія бажаю! Я з Вербівки зараз, — швидко промовив він. — Там знову надзвичайна подія.

— Яка подія? — не дослухавши, перебив капітана Литвин. Йому зараз тільки не вистачало ще одного вбивства в районі.

— Хтось пробрався в будинок Лагути, — похмуро повідомив Бреус.

— Як пробрався?

— Та так, проліз — і все, — уже спокійніше сказав капітан. Доповівши начальству про пригоду, він наче скинув із себе тягар відповідальності. — Сліди під хатою ведуть до віконця у бічній кімнаті.

— А двері замкнені? Печатка ціла? — швидко спитав Литвин, до якого повернулася звичайна діловитість і оперативність.

— Усе ціле: і печатка, і замок.

— Але вікна дошками забито, — нагадав Коваль.

— У тім-то й річ, що у бічній кімнаті віконце не забито, — похитав головою капітан. — Наш недогляд.

Коваль подумав: як це ніхто не звернув уваги, що віконце не забите?

— Віконце збоку, — немов відповідаючи думкам підполковника, вів далі Бреус. — Та й високо, у два людських зрости. Збудував Лагута таке домище, як церква. Начебто і закрили наглухо зсередини те віконце. Та злочинець, певно, знав цю хату, підтягнув до стіни «козли». Лагута мазати збирався і «козли» там залишив.

— Та що говорить! — підвівся з-за столу майор Литвин.— Треба їхати.— Він глянув на Ковалю і, зрозумівши, що той схвалює його рішення, зняв трубку телефону.— Герасименко! — крикнув черговому.— Де там Андрій?

Почувши відповідь, повернувся до Бреуса:

— Сумку не забудьте захопити, сліди зняти.

Вони пройшли у двір, де водій з розкішними козацькими вусами вже сидів за кермом газика.

— Здравія бажаю! — привітався він до офіцерів.

— Здоров, Андрію! — відповів майор.— Поїдемо у Вербівку.

Водій почекав, поки всі сядуть, і, ледь торкнувши кнопку сигналу, немов даючи газика прокашлятися перед дорогою, повів його до відкритих воріт.

...Дві садиби, що стояли на відшибі під лісом серед валунів, зустріли приїжджих сірою тишею.

— Місцина вкрай похмура, — пробурчав майор Литвин, коли всі вийшли з машини й рушили до будинку Лагути.— Навіть ясного дня.

— Спеціально для Лагути господом богом створена, — підтримав його Бреус.

— Чому саме для Лагути, Юрію Івановичу? — поцікавився Коваль.

— Та тому, що відлюдьком був. При німцях у лісі в ямі ховався. Це зрозуміло. Але в наш час!.. І хату поставив на відшибі, до лісу ближче. Одне слово — лісовик.

Слово «лісовик» знаймо прозвучало для Ковалю і відразу ж запало в голову. Мабуть, щодо Лагути воно не зовсім точним буде, адже «лісовиками» називали в західних областях України після війни бандитів-бандерівців. А цей весь час жив тут і пібито в ніяких бандах участі не брав. Але чому Бреус назвав його так — «лісовик»? Чому ця чужа назва так пасує до Лагути? Не знайшовши відповіді, Коваль разом з усіма почав оглядати будинок.

Ні замок, ні сургучна печатка на дверях — не пошкоджені. Вікна забиті хрест-навхрест дошками, і після недавнього дощу на головках цвяхів з'явився червонуватий висип іржі. Віконце на стіні, звернутій до лісу, підняте дуже високо. Розміри його такі малі, що важко собі уявити, як змогла пролізти в нього доросла людина.

Вглядаючись у віконце знизу, Коваль помітив, що ступка його зійшлися нецілісно. Може, зловмисник спохвату не звернув уваги на це. «Козли» теж не поставив на місце. На них, білих від крейди, — досить виразні відбитки перед-

ків черевиків. Під стіною тулилася купка жовтої глини, і невідомий, очевидно, у темряві, її не помітив, бо всюди розніс ногами цю глину.

На подив усіх, сліди виявилися жіночими. Коваль не раз мав у своїй практиці такі випадки, коли грабіжник, щоб збити слідчих з пантелику, одягав жіночі черевики або чоботи, звичайно, значно більші за його ногу. Але у даному разі?.. Сліди від черевиків були малого розміру.

Капітана Бреуса це дуже збентежило. Розкривши свою службову сумку, він дістав з неї приладдя і заходився знімати відбитки черевиків. При цьому він весь час бурчав:

— Чорт забирай, баба! Хто б міг подумати?

Його мучив спогад про те, як на ранок після вбивства він при денному світлі буквально навколішках облавив не тільки подвір'я Лагути, але й узлісся і ґрунтовий путівець, що проліг поряд через ліс. Тоді, на узліссі, він виявив сліди жіночих черевиків, а потім побачив ці сліди вже разом з слідами якогось чоловіка. Він зняв ці сліди. Але оскільки вони тяглися обіч путівця і могли належати випадковим перехожим, до справи про вбивство не прилучив. А тепер міг припускати, що у хату залізла та сама особа, яка ходила біля садиби тієї трагічної ночі.

Усіх цікавило: хто і навіщо? Хто заліз у будинок убитого, що там шукав? Очевидно, дуже важливе для себе, інакше не ризикував би.

Коваль подумав трохи інакше: спершу треба відповісти на питання «навіщо?», і тоді «хто?» само собою з'ясується.

— Товаришу майор! — звернувся Бреус до свого безпосереднього начальника. — А чи не могла тут побувати Степанида? Одна вона поряд живе. Може, щось хотіла узяти. Вона більше за всіх знає, що у Лагути є.

— Що ти, Юрію Івановичу? — заперечив майор. — Ти про її стан душевний подумав? Правильно, Дмитре Івановичу?

— Ніхто, Сидоре Тихоновичу, поки що не становить винятку.

— Перевіримо, звісно, — погодився начальник міліції, — але навряд, щоб Степанида.

Нові запитання роїлися в голові у Ковалю: чи доросла людина намагалася пролізти крізь віконце? Жінка, якщо худенька, — вільно! І чи пролізла? Хто ж вона? Грабіжниця? Дуже можливо. Лагута знали як багатого. Та й з якою іншою метою могли до нього лізти?

Але грабіжниця або грабіжники, якщо справді це були вони, прорахувалися. Адже золото, цінності, гроші було знайдено під час обшуку й вилучено.

Що ж іще могло цікавити когось у цьому будинку?

Міркуючи так, Коваль поспішив за Литвином і Бреусом, які вже зняли печатку і замок із вхідних дверей.

В кімнатах — неймовірний розгардіяш. Світло, що пробивалося через просвіти у вікнах, схрещеними шаблями падало на підлогу, на меблі, на розкидані повсюди речі і вимальовувало не дуже втішну для міліцейського ока картину: після обшуку, зробленого в присутності понятих, тут відбувся ще один, таємний обшук. Хтось похапцем порпався у речах, зовсім не дбаючи про те, щоб повернути їх на своє місце. Матраці й подушки були підпороті і при найменшому порухові вивергали пух, який застилав підлогу. Речі із шафи, білизна, сорочки, якісь коробки валялися прямо під ногами. У бічній кімнатці, звернутій до лісу, був такий самий погром: банки з крупою, сіллю та цукром, жмутки висушених трав — все було перекинуто, розкидано, розсипано й перемішано. Очевидно, пошуки провадилися гарячково і з люття. Підсунутий до стіни високий стовп показував шлях, яким грабіжниця вибиралася назад, на подвір'я. Втім, шлях визначали й засохлі грудочки глини, і досить виразні сліди від черевиків на цьому кухонному столику.

Капітан Бреус зняв відбитки взуття невідомої зловмисниці, а також сліди рук на стіні, на рамі віконця і шибці. Потім заціпнув віконце зсередини, і всі вийшли на подвір'я. Знімаючи сліди в будинку, капітан ще раз пошкодував, що до справи про вбивство не прилучив раніше матеріалів про відбитки жіночих черевиків на узліссі. Шукай зараз вітра в полі. Скільки людей пройшло узліссям, усе затоптали.

На подвір'ї капітан знайшов дві дошки, кілька цвяхів і, вилізши на «козли» разом з Андрієм, надійно забив злочинне віконце.

Несподіване проникнення невідомої жінки в оселю вбитого ще раз підтверджувало думку Ковалю про потребу глибше вивчити життя хутора і зв'язки Лагути. Для нього вже було очевидним, що все не так просто, як змальовувала вбивство Марії Чепікової і Петра Лагути офіційна версія, викладена в документах працівниками місцевої міліції. Нова загадкова пригода таїла багато не відомих пі Ковалю, ні його колегам обставини, які могли привести до несподіваного відкриття. Багаторічна практика Дмитра

Івановича підтверджувала, що кожна трагічна подія в житті людей схожа на айсберг, тільки вершина якого відкрита очам. І горе тому капітанові, який забуде про більшу частину гігантської льодової брили, сховану під водою.

* * *

Повернувшись із хутора, Коваль розмовляв з Чепіковим у камері. Розмова була короткою і нітрохи не прояснила загадкові події.

Власне, бесіди як такої — діалогу чи допиту — не відбулося. Гра йшла в одні ворота. Чепіков не відповідав на жодне запитання: сидів, опустивши голову, глухий і німий. Коли зводив погляд, то дивився не на підполковника, а кудись убік, і Коваль, мимоволі слідкуючи за ним, і собі оглядав небілені шерехаті стіни камери, обліті слабким розсіяним світлом, що пробивалося крізь загразоване віконце.

Врешті, розлючений настирливістю підполковника, який допитувався про пістолет, Чепіков вигукнув:

— Ідіть ви до біса разом із цим пістолетом! З усім! Мало мені горя, то ви ще й убивство шлете!

Коваль не розгнівався. Розумів, що звичайні мірки поведінки зараз не годяться для Чепікова, і припускав, що можлива й така його реакція.

Залишивши ув'язненого, він піднявся нагору у наданий йому кабінет. Тут, відчинивши вікно і вмостившись у старе шкіряне крісло, став перечитувати рапорти і протоколи справи про вбивство, шукаючи між рядками відповіді на нові запитання, що виникли у нього.

Вузька кімната, в якій до приїзду Коваля працював начальник відділу боротьби з розкраданням соціалістичної власності, містилася під самісіньким горищем старого будинку. Влітку в кабінеті нічим було дихати. Майор Литвин подбав про настільний вентилятор для Коваля. Але, розпустивши гумові губи, вентилятор тільки ліниво місив густе, нагріте повітря, не даючи прохолоди. Незабаром Коваль змушений був трохи прочинити двері і сидіти на протягові.

У коридорі було тихо. Тільки знизу від кімнати чергового по райвідділу долітали чийсь приглушені голоси.

І враз майже під дверима Коваль почув збуджений шепіт.

— Адже з самого ранку... Від самого ранку! — благально промовляла якась жінка. — Поглянь на себе, самі кістки... За ці дні, що мене не було, ти зовсім звівся.

У відповідь долітало якесь чоловіче музикання, потім Коваль розібрав окремі слова:

— Я тебе просив... Це нікуди не годиться. Розумієш — не треба. Мені ніколи!.. Я не голодний! Ти розумієш людську мову?

— Але, Юрчику...

— Я забіжу додому.

— Ти завжди обіцяєш... Ну, хоч котлети... — настійливо шепотів жіночий голос.

— Зрозумій нарешті: це міліція, а не автобаза!..

Чоловічий голос належав капітанові Бреусу. Але тієї самої хвилини, коли Коваль упізнав капітана, той замовк.

Юрій Бреус кілька років як одружився з милою жінкою. У неї не склалося життя з першим чоловіком — якимсь працівником автобази. У райвідділі кепкували з молодецького капітана, якому завжди не вистачало часу пообідати і за яким дружина ганялася із термосом.

Зараз Бреус припустився нетактовності, згадавши автобазу, і жіночий голос теж немов ураз обірвався — Ковалю навіть здалося, що почув склипування.

Він підвівся з-за столу, підійшов до дверей і відчинив їх. Двері мало не зачепили невисоку струнку жінку, яка скинула на підполковника блакитні очі, округлі, як у птаха, і від того ніби злякані.

— Це ви, капітане? — спитав Бреуса Коваль, хоч це й так було ясно.

Той мовчки кивнув, і Дмитро Іванович ще раз почудувався з дивної здатності цього суворого на вигляд офіцера червоніти, як дівчина.

— Що ж не знайомите з дружиною? — посміхнувся підполковник. — Такий уже ревнивий? І не признавалися про неї.

— Вона тільки сьогодні приїхала... Сина до моїх батьків відвозила.

Від жартівливих слів підполковника зніяковіння у подружжя минуло — жінка простягла правицю Ковалю, продовжуючи міцно стискати у лівій руці модну барвисту торбинку, в якій окреслювалися обриси термоса і ще якоїсь посудини.

Підполковник назвав себе і, звертаючись до Бреуса додав:

— Щасливий, у кого дружина поряд! Тільки на таке заздрю.— Знову повернувшись до жінки, промовив:— Дуже радий з вами познайомитись, Зоя Анатоліївно.

Говорячи це, він з приємністю розглядав її опатне плаття, гарну високу зачіску і черевики на тонких, не для сільських небрукованих вулиць каблуках.— А Юрія Івановича відучимо не слухатися дружини. Ось відрядимо його десь на півроку.

— Що ви! — скрикнула Зоя Анатоліївна, але в очі не подивилася. Проте Коваль помітив, що нишком вона розглядає його.

Ковалю не новиною була прихована цікавість до своєї особи. І хоч така популярність не завжди тішила, але змушений був на неї зважати. Зараз подумав, що, певно, капітан переказував удома всякі билиці й небилиці про його пригоди.

Бреус, який уже повністю оговтався, заспокоїв дружину, мовляв, підполковник жартує, таких тривалих відряджень не буває, хіба що вчитися пошлють, але вищу школу міліції він уже закінчив, а далі гризти науку вже старий.

Відпустивши капітана пообідати, Коваль знову засів за папери. Закурив свій «Біломор» і довго не міг зосередитися. З голови не йшла Ружена. Дмитро Іванович справді не був заздрісною людиною, не заздрихав ні на гроші, ні на дачі, ні на машини... Хотілося тільки, щоб життя обдарувало його найбільшим людським багатством — сімейним щастям.

2

Несподівано Чепіков зупинився і озирнувся. Він стояв на курному літньому шляху. Праворуч дорога спускалася в червонувато-жовту долину, котра мідно висвічувала під сонцем, з дня на день чекаючи женців; ліворуч тулилася до річки їхня Вербівка. Майже біля шляху, у першому ряду хат, яскравою зеленою плямою вирізнявся високий довгий паркан «тітоньки» Кульбачки з чорною рамочкою прорізаного у ньому вікна. Навпроти ларка, під старою розлогою вербою, лежали ошкурені колоди, і Чепікову раптом здалося, що він побачив мету свого приходу — схотілося посидіти в затінку на гладеньких колодах. Ці колоди були складені тут хтосьна-коли і здавна служили столом і лавами для Ганчиних клієнтів. Чиї вони були? Ніхто не

знав. Одні гадали, що колгоспні, інші — що Кульбаччині, власні. Витерті до блиску, з утрамбованою навколо землею, вони стали принадливим місцем, тим більше що поблизу не було жодної лавочки, як звичайно на сільських вулицях біля хвіртки, ні пенючка, ні камінчика. І хтозна, як осиротіла б околиця без них та єдиної у цьому кутку старої розлогої верби, яка в будь-яку спеку затінювала їх.

— А-а,— здивовано протягла Ганна Кульбачка, побачивши біля ларка несподіваного гостя.— Чепіков?

Він підвів голову. За темним склом вітрини стояла не дуже молода жінка, котру вербівчани, навіть діти, називали просто Ганкою, і лише завсідники цієї торговельної точки шанобливо величали Ганною Митрофанівною, або ніжно Ганнусею.

Чепікову продавщиця не була потрібна, він відвів погляд від ларка і почав розглядати, як на дорозі купаються у пилуці чийсь обляпані зеленкою кури. «Буде дощ»,— подумалося йому.

І раптом помітив, як Ганка сама вийшла до нього. Вона теж спочатку пробігла очима по обр'ю й сіла поруч Чепікова.

— Чого блукаєш серед білого дня, Іване? Чи справа яка до мене є? Нечастий гість, нечастий...

Чоловік похитав головою: ні, нічого не треба.

А потім, немов схаменувшись і злякавшись, що йому відмовлять, швидко сказав:

— Ситра б... Спека.

Продавщиця зітхнула:

— Сама б випила...— І суворо додала: — Немає ситра, мильний, не завезли...

Помовчали.

— Еге ж, торгівля у вас — швах,— промовив Чепіков, хоч торгівля Ганки його зовсім не цікавила.

Продавщиця загадково посміхнулася:

— Посидь з годинку, побачиш! А може, горілочка тобі? Або яблучного? Яблучне спрагу вгамовує краще, ніж будь-яке ситро. А горілочка... Є в мене одна особлива пляшечка... Тільки для такого рідкісного гостя, експортна. Сто грамів наллю... А більше у спеку не можна. У голову вдарить — до гріха недалеко.

Чепіков нічого не відповів.

— На душі тяжко? — співчутливо зітхнула Ганка.— Киш, киш!..— раптом закричала на курей, які почали клювати присохле до її капців повідло.— Горе в тебе яке?

З густої куряви, яка, немов мініатюрний смерч, збільшуючись на очах і розвіюючись дорогою, котилася долиною, до хутора вискочив мотоцикл і завмер біля ларка. Рудий хвіст куряви повільно осідав за ним. Обличчя Ганки просвітліло: видно, гості їй були приємні. Але підвелася вона з колод не кваплячись, на ходу кинула Чепікову: «А ти свій гріх не ховай у собі, навіть у відчаї не закривай серце, а відкрий його богу!» — І, з виглядом людини, яка виконує нелегкий обов'язок, попрямувала до хвіртки, що вела у двір.

Рундук, розташований на подвір'ї, тулився прилавком до паркана. Добра хата Ганки, захована в глибині двору, була непомітна сторонньому оку. Тільки коли продавщиця входила у свою прибудову і на мить відчиняла двері, можна було побачити в отворі ріжок білої стіни та трохи виблискуючого оцинкованого даху. Таке розташування ларка у садибі було зручним як для Кульбачки, так і для її покупців. Продавщиця завжди була і на роботі, і вдома — могла зачинити вікно у паркані й узятися за прання або обід, а постійні відвідувачі знали, що «їхній ларьок» будь-якої години і за будь-якої погоди «працює». Варто постукаєти у хвіртку до душевної тітки Ганки, як вона негайно з'явиться біля прилавка...

Поки Кульбачка входила знадвору у свою крамницю, захаращену ящиками з горілкою, вином, цигарками, сірниками, консервами, милом, цукерками, печивом та іншими товарами, двоє клієнтів зішли з мотоцикла й витягли з кишень огірки та хліб.

Чепіков знав їх.

Один з них, міцний чолов'яга, був слюсарем з «Сільгосптехніки», другий — шофер райспоживспілки Микола, який жив на горі.

Микола теж упізнав Чепікова і кивнув йому. Слюсар поглянув на колоди посоловілими від спеки очима, скинув каску і широким рухом витер піт з червоного лоба.

— Чепіков, — сказав приятелю Микола. — Городник. Не знаєш?

Слюсар уважніше глянув на Чепікова, немов міркував, чи підходить той третім до компанії.

Микола зрозумів його і заперечливо замотав головою:

— Непитущий вів, Андрію...

Слюсар гірко посміхнувся:

— Не п'є тільки курка, бо не може склянку підняти.

Чепіков залишався байдужим до розмови, мовби не про нього йшлося.

Тим часом стукнуло, відчиняючись, віконце.

— То що ж, любі, що, страждальці? — засяяла у вікні усмішкою Ганна, розставляючи на прилавку склянки.— З собою чи тут?

— І тут, і з собою, — відповів слюсар.

— Ми, Андрію, — заметушився Мікола, — спочатку біленької по баночці? А вже потім портвейнчику? Відполіруємо. Чепікові! — гукнув сусідові, який сидів на колодах.— Ну, то налити тобі? Заради зустрічі.

Той нічого не відповів.

— Не чіпайте його, гріхородники, — зауважила Ганка, наливаючи у склянку.— Людині, може, не до вас...

Друзьки перехилили склянки, потім згребли їх з прилавка, узяли пляшку портвейну і пішли на колоди.

Там, завзято хрумаючи молодими огірками, навпереробі почали щось доводити один одному. Чепіков не прислухався.

Кульбачка знову з'явилася у вікні і поманила його пальцем.

Чепіков важко підвівся.

— Та що з тобою, господи? — лагідно спитала тихим грудним голосом, заглядаючи чоловікові в очі.— Біда яка сталася? Похмурий, як ніч... Чи хвороба причепилася? — Продавщиця співчутливо похитала головою.— Ось що я тобі скажу, любий, — промовила далі таким тоном, ніби вже здогадалася про його біду.— Навіть у найтяжчу годину вір, що на світі є сила вища від нас і господь нас завжди любить... Ти гріх у душі не замикай...

Чепіков раптом поліз у кишеню.

— Налий і мені... Чого-небудь, — додав у відповідь на німе запитання продавщиці.— Міцного.

— Горе сподівається утопити?... Його не втопиш, — з жалем говорила жінка, усе ж дістаючи з-під прилавка пляшку горілки.— З горем треба до Ісуса йти, а не в корчму...

Швидким звичним рухом вона відкоркувала пляшку й налила неповну гранчасту склянку прозорої рідини.

— Норма, — сказала.— Тобі, Іване, як непитущому, найбільша норма у таку спеку.

Наливши Чепікову, продавщиця висунулась у вікно і кинула погляд на тих двох, що бенкетували на дубках.

— Вам, любі, нічого більше не треба?

— Поки що нічого... А це все,— з повним ротом промимрив Микола і показав рукою на склянки, порожню пляшку,— запиши.

— Ну, що ж,— зітхнула продавщиця, кладучи на прилавок синій клейончатий зошит,— писати, то й писати... Тільки ти вже багатенько написався, Миколо. Тридцять два карбованці дев'ятнадцять копійок.

— Нічого, тітко Ганю, скоро все закреслю.

— Скоро? Коли ж це «скоро»?

— Ну, завтра, тітонько Ганю,— заспокоїв шофер.

Слова клієнта, певно, сподобалися жінці. Промовила лагідніше:

— Ти завтра принесеш, а до мене, може, сьогодні ревізія наскочить. За мою доброту — мене у в'язницю... Еге ж... Я тобі добро, а ти мене — у в'язницю. Справедливо це?

— Та ні, звісно,— знітився шофер.— Завтра, слово честі, віддам... Через мене ще ніхто у в'язницю не сідав і не сяде...

— Оце ти гарно, голубе, кажеш,— зовсім пом'якшала продавщиця.— Та, зрештою, які між нами рахунки! Я тобі вірю — сам знаєш, відмови для тебе у мене немає.

— От бачиш,— хмеліючи, похвалився дружку Микола,— яка вона в мене! Побурчить, але без зла. Як мати рідна. Навіть краще...

Чепіков випив горілку одним духом, узяв на вікні пукерку і здачу, що поклала Ганка, і, рвучко розвернувши плечі, рушив геть від ларка.

— Ти приходь, Іване,— почув він услід.— Треба буде, приходь. Якщо праведного шляху не знайдеш, значить, ходити тобі тільки сюди,— засміялася продавщиця навздогін.

Незабаром Чепікова випередив на мотоциклі Микола; він сидів за кермом, мотоцикл люто чхав на всю вулицю і ривками кидався з боку в бік, немов злий собака...

Іван Тимофійович дістався свого дому, ступив на ганок і якусь мить перішуче стояв перед дверима. Потім із злістю схопив ручку і потяг на себе.

Хата зустріла його пусткою. Після яскравого вуличного світла тут здалося надміру похмуро. Похитуючись на неслухняних ногах, Чепіков утупився поглядом у знайомі стіни, потім оглянув стіл з залишеною на ньому вареною картоплею, диван із прим'ятим покривалом, на якому він цієї ночі влаштував собі постіль.

— Марусю,— хрипко покликав він, хоч знав, що ніхто не відгукнеться.

Постоявши ще трохи, немов сподіваючись, що дружина все ж з'явиться з другої кімнати, де вона провела минулу ніч, раптом ступнув уперед,— йому здалося, що він не сам у хаті,— і довго, напружено вглядався у дзеркало в шафі, поки дотямив, що бачить у ньому самого себе.

— У-у...— розчаровано протяг Чепіков і спробував пригрозити своєму відображенню у дзеркалі, але ніяк не міг міцно стиснути в кулак неслухняні пальці.

Тоді опустився на диван і заплакав. Перед очима побігли картини його життя з Марією; згадалася і перша дружина Тетяна, яка підло зрадила його.

Як і кожній людині, що рідко п'є, горілка швидко задурманила Чепікову голову, і спогади його були хаотичні й розпливчасті...

* * *

Уже смеркало, коли він зліз у Вербівці з попутної машини того весняного дня. Чого потягло у ці краї через двадцять років, і сам не знав. Тоді, у сорок четвертому, йшов він сюди від Шендерівки по снігу під артилерійським вогнем, і здавалося, що кожен клаптик цієї землі був стоптаний його ногами, витертий його колінами й ліктями, знаний, як власна долоня.

Але тепер він нічого не впізнав. І горби, що оточували Вербівку, і береги Росі, і сам хутір — усе здалося йому незнайомим. Подумав: воював тут узимку в січневі холоди, у заметіль, а зараз — весна і все навколо розквітло. А може, й від того, що за два десятиліття багато що стерлось з його пам'яті.

Та й хутора, власне, у тому січні не було. За валунами, біля самісінького берега, вціліли дві чи три хатки, до однієї з яких він поранений доповз через сніги. А тепер над Росією звелися десятки будинків, і Чепіков ніяк не міг зорієнтуватися, в якій хаті його врятували, на якому порозі його підібрали люди.

Так, ні хати тої, ні господарів він не знайшов. Але вирішив залишитися у Вербівці, йому тут подобалося, та й почуття таке з'явилося, начебто щось тут вирросло з його крові, пролітої над Росією.

На вулиці зустрілася доярка Степанида Клименко. Попросився переночувати, а потім, найнявши бокову кімнату в її хаті, залишився на хуторі назавжди...

Ніколи не сподівався Іван Тимофійович, що зможе ще раз полюбити — стільки кривди влила в його душу колишня дружина Тетяна, яка після війни не прийняла його.

Навіть не знав спочатку, любов це в нього прокинулась до кривенької дочки Степаниди чи жалість. Можливо, його почуття було викликане прагненням врятуватися від самотності, котрої аж надто відміряла йому доля. Ні, не тільки страх перед завтрашнім днем народив цю прихильність. Марія трохи кульгала, але все одно була гарною. Незважаючи на свої двадцять п'ять років, вражала наївністю і якоюсь душевною незайманістю, мала великі, сумні, сірі очі, які м'яким світлом осявали її неясраве, з піжним овалом обличчя.

Вперше Іван Тимофійович усвідомив своє почуття, коли Марія захворіла, — день раптом побляк і світ став порожнім. Разом із Степанидою повіз її до лікарні й щодня після роботи відмірював свої двадцять кілометрів, хоч у палату його й не пускали.

І зараз йому привиджується той курний польовий шлях серед пшениць, луг над Россю, який він минав дорогою до міста. Там, на лузі, він збирав квіти, які відроджували усмішку на Маріїному обличчі.

Назавжди запам'яталося відчуття якоїсь незручності і водночас хлоп'ячої радості, коли він, уже немолода людина, ніс через усе місто букети польових квітів.

Записок він їй не передавав, і теплої пори, поки не зачипили в лікарні вікна, крадькома перемовлявся, підтягуючись до підвіконня.

Потім надійшла осінь... Марія усе ще була у лікарні. Операція не допомогла. Хірург розводив руками й уникав надокучливого Чепікова, який мовчки стовбичив перед дверима ординаторської. Зрештою пообіцяв через два-три роки повторити операцію, хоч ніяких гарантій не давав, бо оперувати Марію треба було ще в дитинстві...

...Стояв вологий, холодний день. Кінець жовтня. Освітлений в'ягучим сонцем, Чепіков зайшов уже глибоко в ліс, раз у раз зупиняючись і прислухаючись до поріділого й охриплого хору птахів. І ліс, і низьке брезкле небо, і, здавалося, навіть співучі пташки — все наскрізь пройнялося вологою.

Іван Тимофійович видивлявся потрібне деревце. Він мандрував від галявини до галявини, розглядаючись на всі боки і причіпливо примірюючись. Адже річ стосувалася Марії — Чепіков надумав вистругати гарну паличку, щоб могла спиратися на неї після повернення з лікарні.

Під його погами картоном шаруділа побуріла лісова одежина літа. Не радісно було в лісі, але Чепіков був зараз такий сповнений світлих надій, що навіть це виразне і відверте прив'ядання природи не навіювало на нього сумних осінніх думок.

Нарешті наглянув невисоку худеньку берізку і вирішив, що це саме та, яку шукав. Він довго стояв біля неї, але рубати не став.

«Вони як сестрички», — подумав про берізку і про дівчину, розуміючи, що стає сентиментальним, і радіючи цьому дивному для себе, несподіваному відчуттю.

...Марію виписали додому, тільки коли випав перший сніг. Вона дуже змінилася — вже не куталася у свою незмінну баб'ячу хустку, стала несподівано гарною, немов освітленою зсередини, навіть кульгала менше.

Чепіков спочатку аж злякався такої різкої у ній зміни, марно відшукуючи для пояснення цього сторонні причини, не сміючи думати і все ж — надіючись, що саме він, Іван Чепіков, немолода, втомлена людина, до цього спричинився.

Про любов між ними не було сказано ще жодного слова. Але Марія здавалася йому кращою від усіх жінок, яких він будь-коли зустрічав. І Чепіков вже не помічав її фізичного недоліку, а якщо часом і бачив, то йому здавалося, що й кульгає вона не дуже сильно і навіть якось мило. І тоді він зрозумів, що жити без неї не може і не хоче.

Він одружився, добудував хату... Але незабаром спільне життя потекло нелегко, особливо після пологів Марії, коли вона народила мертву дитину.

Від того часу й почалася біда. Марія часто без причини плакала, дратувалася. Не один раз, повернувшись увечері додому, бачив, як вона стоїть навколішки і молиться...

Коли це сталося вперше, він зробив помилковий крок, наслідки якого не міг передбачити. Заглиблений у діла городньої бригади, він не дуже звертав увагу на дивацтва жінки, а того разу, побачивши її навколішках, нічого не спитав, не розсердився навіть, а розсміявся. Марія замовкла, повернула до нього голову із стисненими губами і зміряла гнівним, зневажливим поглядом.

Потім з'явився Лагута. Власне, Лагута завжди був поряд. Теща, Степанида Яківна, ходила до нього, любила повторювати, що у тяжкі часи сусід не відмовляв у допомозі. А тепер він іще дужче увійшов у їхнє життя, і з кожним днем Чепіков усе більше відчував, що Марія віддаляється від нього, що усе щільніше закривається від нього її серце...

Стрічка спогадів обірвалася. Чепіков потроху тверезішав і, вирішивши, що за всяку ціну зараз треба знайти жінку, тяжко підвівся з дивана і слабкими ногами вийшов з дому.

3

Після короткого вагання прокурор дав санкцію на обшук у продавщиці сільмагу Ганни Кульбачки. Оскільки начальник відділу боротьби з розкраданням соціалістичної власності майор Кузнецов захворів, до продавщиці з оперативною групою поїхав капітан Бреус.

Обшук у Кульбачки тривав уже понад дві години, але ні великих грошей, ні золота, ні інших коштовностей не знайшли. Підтвердилося тільки те, що Ганна торгує самогонном і розведеним спиртом: у льоху знайшли декілька сулій цього варива та каністру спирту і спиртомір, за допомогою якого продавщиця досягала потрібної їй кондиції. Крім того, знайшли п'ять овечих шкур,— товар, який Ганна скуповувала в селах і час від часу відвозила в місто на продаж.

Хоч обшук відбувався без зайвого шуму, звістка про нього відразу побігла хутором, і не встигли працівники відділу боротьби з розкраданням соціалістичної власності закінчити свою роботу, як на подвір'ї зібралися люди. Найбільше тут було жінок. Вони сміливо, через відчинені вікна подавали поради і кидали на адресу Кульбачки ущицптиві репліки. І хоч як намагався міліціонер випровадити їх за браму, декотрі все одно пробиралися під самісінські вікна.

— Догралася Ганка, доторгувалася!

— Віділлються їй дитячі слізки...

— Зошит завітний, певно, шукають!

— П'яндиги зрадіють, якщо він пропаде... Дехто на цілу корову нашисався.

— Та зошит у неї вже давно забрали,— підказував хтось, краще обізнаний.— Тепер, певно, золото шукають.

Сидячи серед кімнати і спостерігаючи, як інспектор відділу вивчає старі накладні, капітан Бреус зацікавився шухлядою, яку витягли з шафи і в якій було повно всяких дрібничок.

Ганна скорботно сиділа в кутку і, здавалося, не піднімала очей; насправді ж вона весь час сторожко стежила за ходом обшуку. Тепер вона немов прикипіла поглядом до капітана, який з подивом діставав з шухляди бляшанки з-під халви, намисто, низки ключів.

— Чого тільки у вас тут нема, громадянко Кульбачко,— похитав головою Бреус.— Варто було в шафі тримати?

— Чим багата, тим і рада,— сухо відповіла продавщиця.— Багатство не земне збирала, а скарб небесний. Він у серці людини і вам не відкриється.

— Громадянко Кульбачко, ви мені псалмів не співайте. Хто-хто, а я вас добре знаю!

Так, вони добре знали одне одного й давно були ніби двома протидіючими таборами. Ганка пам'ятає Бреуса ще молодим лейтенантом, дільничним на хуторі. Не раз вони зчіплювались тоді, і продавщиця добре вивчила запальний характер цього, як вона казала, турка, котрого не можна було улестити ні найдорожчою горілочкою, ні компліментом, ні удаваною покірністю. Дуже багато клопоту завдавали йому вона та її постійні клієнти ще тоді. Та й Бреус її не милував.

Звісно, якби з громадянкою Кульбачкою сталося нещастя, якби хто-небудь зробив замах на її життя або майно, то він, Бреус, із службового обов'язку, не шкодуючи ні сил, ні здоров'я, а може, навіть і самого життя, став би на її захист. Але оскільки, на його думку, ця Кульбачка була джерелом підвищеної небезпеки для суспільства, постійним порушником закону або принаймні особою, яка сприяла правопорушенню іншими людьми, він вважав її своїм супротивником і готовий був рішуче боротися з нею.

— Бідність — то не ганьба,— іронічно вів далі капітан.— Тільки я думаю, що знайдемо тут і земні багатства.

— Знайшли вже, чого ж іще,— гірко промовила Ганна,— забрали мій борговий зошит, шукай тепер вітра в полі — цих боржників. Але ж не мої то гроші — державні, їй вони випні. Робила людям добро! — зітхнула вона.— Сказано: не роби добре — не будеш погана. Певно, тільки спаситель за добро благо дає.

Кульбачка знову примовкла. На подвір'я, де юрмилися люди, Ганна не дивилася. Мабуть, навіть не чула реплік,

які кидали односельці, немов їй уже до всього було байдуже. Сиділа безвольна, ніби впокорена, і, здавалося, навіть ладна допомогти зазирнути у найпотаємніші куточки свого будинку.

Хатою, сараєм та льохом, викопаним під сіньми, міліціонери не обмежилися. Вони вийшли на подвір'я і зажадали, щоб Кульбачка відчинила рундук, який приліпився до паркана.

І тут капітан Бреус побачив чорні черевики, що стояли в кутку, майже під прилавком.

Це звичайне, жіноче взуття не знати чому зацікавило його. Господиня ними, очевидно, не дуже дорожила, бо, недбало скинуті з ніг, черевики відразу були забуті й непочищені: засохла глина нерівно облямовувала їхні передки, ранти й закаблуки.

Капітан Бреус ще раз кинув погляд на черевики, а потім разом з дільничним заходився розглядати полиці ларка і товари, що стояли на них.

Пильно обмацуючи очима полиці, тонкі дощані стіни, дерев'яний настил підлоги, усі кутки, капітан знову й знову наштотувався на ці чорні черевики.

— Ваші? — раптом спитав продавщицю, нахилиючись.

— Мої. А чий ж? — незворушно відповіла Ганна.

Бреус підняв їх і почав розглядати.

— Вони ж старі, ще подарунок покійного чоловіка, — сказала Кульбачка. — Нащо вам це багатство? — не утрималася від іронії.

Капітан покрутив взуття в руках, немов вирішуючи, чим воно могло його зацікавити. Зі своєї практики знав, що цінності неважко сховати у видовбаний широкий каблук. От і в цих черевиках підбори були широкі й пласкі — такі, які полюбляють у селах, де доводиться ходити по ґрунтових шляхах. Тонкий високий каблук, який при кожному кроці грузне в землю, тут був би незручний. Це тільки його Зоя хизується у високих модельних туфлях з го-стрими, як цвях, каблуками. Та й то лише в райцентрі, а коли їде сюди, на хутір до матері, то теж узуває такі черевики.

Ні, підбори не були займані. Бреус відколупнув пігтем грудочки глини у тому місці, де з'єднується підбор із закаблукою. Потім, немов зважуючи, трохи потримав черевики на руці — один, другий. І вага не підтвердила підозри.

З байдужим виразом поставив взуття на місце, під стіну. Інтуїція теж може підвести! Втім, тут інтуїції ніби ніякої

не було, просто закортіло подивитися на це взуттячко. Те, що досі не знайшли у Кульбачки ніяких цінностей, дивувало і викликало підвищену пильність: хто-хто, а капітан Бреус знав, що не заради блага хуторян ця жадібна жіпка вдень і вночі товчеться за прилавком, і йому думалося, що вона десь дуже хитро заховала усе награбоване.

І все-таки ці золоті, ні грошей у Ганки не виявили. Але й того, що знайшли, було досить для затримання продавщиці і проведення попереднього слідства.

Коли закінчили складати протокол, Бреус сказав:

— Збирайтеся, громадянко Кульбачко.

— Уже забираєте? — схопилася жіпка.

— Поки що тільки затримуємо, — уточнив капітан. — Поїдете з нами.

Коли вікна будинку були взяті на засуви, Бреус замкнув його Ганчиними ключами і опечатав двері. Потім так само опечатав і рундук. Поклав в'язку ключів у кишеню, він дозволив понятим іти додому, попрощався з дільничним, а сам із старшиною і сержантом, котрі допомагали при обшуку, та Ганною Кульбачкою попрямував на вулицю до машини.

Здавалось, що до газика буде неможливо пройти — мало не вся Вербівка з'юрмилася біля садиби Кульбачки. Проте варто було продавщиці у супроводі міліціонерів показатися у хвіртці, як розмови вщухли і натовп розступився.

Тепер люди не виявляли ні обурення Ганкою, ні співчуття. Замовкли навіть ті, у кого вона споювала чоловіків, руйнувала сім'ї. Мовчали й ті, котрі ненавиділи її, відверто висловлюючи все, що про неї думали, і ті, котрі завжди боялися, бо їм здавалося, що Ганка вміла добряче мститися.

Вона йшла зараз через натовп, який стояв мовчки, наче тамував у собі грізну розплату за все...

* * *

— Адже у вас немає самогонного апарата, Кульбачко, — казав майор Литвин. — Виходить, самі ви продукти не псуєте! Це добре. Але торгуєте самогоном і саморобною горілкою, а це погано. Дуже! Однак якщо ви назвете тих, у кого купували спирт, хто гнав для вас самогон, ваша провина набагато зменшиться.

— Та не торгувала я цим самогоном, миленький. Чужий він, будь проклятий, прости, господи, за гірке слово. Люди собі на весілля виженуть, на хрестини, на поминки,

на толоку. А в кого апарат, той дома тримати самогон боїться, — швидко джеркотів м'який голос Ганни. — Адже ви прийдете, не тільки все заберете, ще й оштрафуйте. От і попросили люди, а я взяла на збереження. У мене льох великий, місця багато, чого ж добро не зробити людям! А хто замість самогону каністру спирту заніс і поставив у льох — не знаю. От забожуся — не знаю!

— Нічого собі добродійка! — не витримав капітан. — Самогон ховати!

— Ну, гаразд, повіримо, що не знаєте, хто саме з ваших клієнтів замість самогону поставив каністру спирту, — миролюбно погодився Литвин. — Назвіть усіх, хто у вас це добро зберігає, і ми вияснимо, чий спирт.

— Та ні, не буду на людей говорити, — твердо відповіла продавщиця.

— Значить, не їм, а вам доведеться відповідати.

Коваль уважно вивчав Ганну. Зараз це була немов не та жінка, якою вона здавалася при їхній першій зустрічі. Правда, вона й тепер намагалася говорити лагідним, слейним голосом, який так мало імпонував навколишній обстановці. Зляканою продавщиця теж не була, хоч, як не дивно, прагнула показати себе саме такою. Але Коваль наче аж бачив, як під покірно опущеними віями у неї спалахують іскри. І йому подумалося, що, мабуть, Ганна вже була у схожих ситуаціях, згадалися випадки, коли підозрюваний підтакував слідству, поспішаючи дістати покарання, поки міліція не розкрила його пайтяжчого злочину. Продавщиця уже здогадувалася, яке покарання загрожує їй за порушення правил торгівлі, і, очевидно, визначила лінію поведінки, якої треба триматися, щоб справа обмежилася тільки цією провинною.

— Так хто ж дав вам на зберігання ці сулії з самогонном? — продовжував питати майор Литвин.

— Гріх мені великий буде, якщо на людей скажу. Так Іуда Христа продав.

— А звідки у вас ці п'ять овчин?

— В різний час купила кожущок пошити.

— Кожущок у вас є добрячий, — зауважив Бреус. — Його в опис майна теж занесено.

— Ну, ще один хотіла, новий.

— З п'яти овчин? — суворо спитав Литвин. — Не смішть, Кульбачко.

— А якщо ми вам свідків назвемо, які купували у вас самогон? — спитав капітан. — І очну ставку влаштуємо.

Ганна нічого не відповіла.

— Ми тут не в піжмурки граємо! Не тягніть! Розповідайте правду, для вас же буде краще.

— Ну,— ніби погодилася жінка,— купила овчини, ну, лежали, не торгувала ж я ними.

— А під час поїздки до Василькова, Умані, до Черкаста та Києва?

— Не торгувала я овчинами, голубе,— уперто стояла на своєму Кульбачка.— От забожуся! Старий кожух набрид... Адже жінка я, люблю гарно вбиратися...

При цих словах Бреусу знову згадалися черевики в рундуку. Чим же це старе взуття привернуло увагу? Хіба тим, що в акуратної жінки було кинуте на підлогу під стінку. Виходить, не дуже дорожила ним, взувала тільки у грязюку. Так... Грязюка тут липка, чорнозем... А він, коли роздивлявся черевики, жовту глину побачив. Але що йому до тієї глини?

І зараз капітан Бреус ніби знову взяв черевики в руки.

— Ну, а незаконну торгівлю самогоном визнаєте? — спитав Коваль.

— Визнаю,— швидко видихнула із себе Ганна.— Тут як уже не визнати... Якщо є свідки...

Спостерігаючи за Кульбачкою, Коваль відчув, що не помилився у своїх припущеннях. Вона їх дурниками хоче поробити і зараз визнає незаконну торгівлю самогоном, щоб на цьому закінчити свої справи з міліцією. Підполковник зрозумів, що виграє дізнання, і ледве не посміхнувся. Його навіть не дивувало зараз те, що продавщиця не переховала цей самогон і спирт. Адже знала, що міліція виритул зайнялася нею. Протокол про порушення правил торгівлі й вилучення незаконного боргового зошита — то їй уже перший дзвіночок був. І не така дурна ця Ганка, щоб сподіватися, що більше до неї не прийдуть...

— Капітане, подайте свідчення свідків,— звернувся до Бреуса.

Кульбачка нахилила голову, здавалося, покірившись своїй долі.

Поклавши перед продавщицею протоколи, на які жінка тільки мигцем глянула і відразу відвернулася з таким виглядом, немов скуштувала кислоти, Бреус раптом спитав:

— Громадянку Кульбачко, який у вас номер ноги? Тобто який розмір взуття посите?

Запитання викликало подив не тільки у продавщиці. Проте ні Коваль, ні Литвин нічим не виказали цього.

— Тридцять шостий,— відповіла Ганка.— Так, тридцять шостий,— повторила вона.

Усім своїм виглядом жінка немов говорила: «Ну що з нього візьмеш, із цього міліціонера! Нога йому моя потрібна!»

Коваль зрозумів, що начальник розшуку несподівано натрапив на нові дані, які свідчать проти Кульбачки. Вирішив не розшитувати, поки сам капітан не знайде за потрібне доповісти свої міркування. Дмитро Іванович ніколи не зв'язував своїм авторитетом ініціативи підлеглих і цим досягав добрих результатів.

А капітан Бреус у цей час думає, що, звичайно, ще рано робити якісь висновки, але старі черевики, котрі він бачив у рундуці доведеться теж вилучити й надіслати на експертизу. Тим більше, що тридцять шостий — це розмір слідів, залишених невідомою жінкою на садибі та в кімнатах Лагути. І якщо буде знайдено усі ланки цього нового несподівано утвореного ланцюжка, тоді... Про дальше капітан мріяти не смів, бо фантазування в його роботі, не підтверджене точними доказами, може призвести до дуже неприємних наслідків...

4

— Ну от,— незадоволено протяг начальник міліції Литвин, пробуючи вставити у замок ключ, вилучений під час обшуку у Ганни Кульбачки.— Сюди він не підходить.

Майор сердився і, можливо, саме через це ключ не входив у щілину великого, акуратно випиляного, з товстою дужкою всячого замка, яким Лагута замикав свій дім.

— Це, Юрію Івановичу, з царини фантастики або детективних романів,— говорив далі Литвин, звертаючись до капітана.— Навіть якщо ключ і відчинив би замок, то це зовсім не означало б, що він від цього замка, а не від подібного до нього.

— Замок із секретом, товаришу майор,— сказав Бреус, спостерігаючи, як начальник гарячкує.— Дозвольте.

Він взяв із рук Литвина замок і, натиснувши на бічному зрізі ледь помічену тоненькими рисочками довгасту пластинку, відсунув якусь заслінку в ньому.

Тепер ключ легко проскочив у замок. Капітан вільно маніпулював ним, двічі повернув ліворуч і праворуч.

М'яко поклацуючи, замок то відпускав, то прихоплював товсту дужку.

— Ось так,— сказав Бреус, поклавши замок і ключі на стіл. У голосі начальника карного розшуку бриніли нотки самовдоволення, які він не зумів притамувати.

— Ну, добре. Замок і ключ хоч і кустарні, проте не виключена можливість, що й у інших людей такі самі є,— не здався майор.— Якийсь умілець виготовляв їх на продаж і, певно, не в одному екземплярі.

— Це замок суто індивідуальний, такого замка і ключів у Вербівці більше ні в кого немає,— доповідав Бреус.— У Кульбачки замка теж немає, тільки оцей ключ у в'язці. Він і привернув мою увагу тим, що був схожий на Лагутин, якого ми знайшли у кишені вбитого.

Майор Литвин ближче підсунув ключ Лагути до в'язки продавщиці.

— Як дві краплі води,— сказав Бреус. Він узяв обидва ключі з столу і притулив один до одного.— Абсолютно однакові.

— І що це нам, по-вашому, дає? — спитав Литвин, захожуючи Бреуса в словити повністю свої міркування.

Розмовляючи, капітан і Литвин робили паузи, даючи можливість підполковникові Ковалю взяти участь у їхній дискусії. Проте Дмитро Іванович не поспішав з висновками.

— А дає те,— сказав після паузи начальник карного розшуку,— що свідчить про близькі стосунки громадянки Кульбачки з убитим Лагутою, підтверджує дані, одержані шляхом опиту населення. Люди свідчать, що бігала вона до нього потай, пробиралася вночі через лісок. Я спочатку не надавав значення цим повідомленням, але ключ до замка Лагути! Це вже інша річ. Не може бути, щоб ключ у неї так собі просто опинився. Тесля був людиною обережною, відлюдкуватою, блаженного з себе корчив, а сам багатство накопичував. Он скільки у нього грошей і цінностей вилучили. Не міг він у такому разі ключ від свого будинку чужій людині довірити. А вона йому і не дружина, і не рідня,— Бреус розпалився, очі його завзято блищали, вилицювате обличчя вкрилося рум'янцем.

— Ну, добре Юрію Івановичу. Встановимо, що цей ключ від замка Лагути. Припустимо, бігала вона до нього. Припустимо навіть, що коханкою була. Що це нам додає до справи, яку ми завели на Кульбачку за її спекуляцію, за торгівлю самогоном і горілкою, виготовленою з краде-

ного спирту? Тим більше це нічого не з'ясовує в убивстві Чепікової та Лагути. Це, так би мовити, два різних ланцюги, різні події, різні речі,— твердо сказав майор.

У кабінеті запала мовчанка. Її порушив Коваль:

— А якщо виявиться, що один ланцюг, Сидоре Тихоновичу?

Начальник міліції витріщився на Ковалю. Сказав би це не підполковник, а хто-небудь інший, Литвин кинув би: «На городі бузина, а в Києві дядько». Зараз він тільки пробурчав:

— А чому вона з цим ключем не пішла в двері, а лізла у вікно до Лагути? Не легка це справа, особливо для жінки, та ще й поночі.

— Хотіла, певно, відвести нам очі. Щоб подумали, ніби це звичайна спроба грабунку будь-ким,— сказав Бреус.

Капітан знову підбадьорився. Очі його знову заблищали, і він задоволено повторив:

— А може, й справді єдиний ланцюг? — І очікуюче глянув на Ковалю, немов у того була готова відповідь на всі запитання, що ось уже кілька днів мучили їх. — І треба допитати її не тільки про злочини у торгівлі, але й про вбивство.

— Що ж ви хочете сказати, Юрію Івановичу? — знизав плечима Литвин, вважаючи більш зручним заперечувати не Ковалю, а своєму підлеглому. — Хочете відкинути версію вбивства з ревнощів? Заперечити, що вбивця — Чепіков, котрий сидить у нас в камері і котрий уже майже зізнався, підтверджуючи цим усі наші, хоч і побічні, але об'єктивні докази?

Питання було поставлено прямо, і капітан нічого не міг на нього відповісти.

Коваль із симпатією подивився на Бреуса. Треба було мати велику мужність, щоб протистояти очевидному. Та ще коли на боці очевидного безпосереднє начальство.

Виручаючи капітана, Дмитро Іванович сказав:

— Допитаємо ще раз Кульбачку.

* * *

— Це ваші ключі? — спитав продавщицю Литвин, витягнувши з шухляди низку ключів і кидаючи їх на стіл.

Коваль помітив, як Ганна ніби завмерла, зіщулилася. Але потім рішуче випрямилася.

— Мої.

— Добре,— похвалив майор, перебираючи пальцями ключі, як чотки.— І цей, звичайно?

Продавщиця глянула на ключ, що його показував Литвин, і, наскільки це їй удалося, безтурботно перепитала:

— Мій хіба?

— Так, ваш.

— У протоколі, котрий ви підписали, йдеться про в'язку ключів у кількості восьми штук,— нагадав капітан Бреус.— Тут їх якраз вісім. Всі на місці.

Він узяв зі столу аркушики протоколу і підніс їх до Ганни. Жінка не глянула навіть у його бік.

— Ну, якщо мій, то, значить, мій,— відповіла Литвину.

— А замок де висить?

— Загубився замок... Давно купила в Черкасах... Еге ж,— уже більш твердо повторила Ганна.— Згодом десь пропав. А ключ як висів на низці, так і лишився. Тільки навіщо вам цей ключ? Це що ж, злочин — мати ключа? — Жінка з викликом обвела поглядом офіцерів.— У мене в хаті дорожчі речі є, а ви до цього старого ключа причепилися...

— Мати ключі, звісно, не злочин,— усміхнувся самими очима Коваль. Він кивнув майору, і той дістав з шухляди великий замок.— Кажете, загубився замок? А ми його знайшли...

Литвин підсунув до Ганни через увесь стіл ключі і замок.

— Ваш? Чи ми помилилися? Візьміть у руки.

Продавщиця не знала, що робити: то червоніла, то біліла, то простягала руку до замка, то відсмикувала її, немов боялася обпектись. А іскри так і прискали у неї з очей.

— Не мій,— врешті тяжко видихнула вона.— Не мій замок. І так бачу.

— А чий?

— Не знаю.

— Як же так виходить: ключ підійшов, а замок, кажете, не ваш?

— Я замок купувала у Черкасах на базарі. Певпо, майстер зробив ще комусь такий.

— А якщо я вам скажу, де ми його узяли?

Ганна підвела очі білі, прозорі, порожні.

— На дверях хати покійного Лагути.

Нічого іншого Кульбачка і не чекала, тому жодна рисочка на її обличчі не здригнулася.

— Виходить, і Лагута у того майстра в Черкасах купив,— промовила вона.

У капітана Бреуса не було фактів, які він міг би протиставити словам Кульбачки. Його гіпотеза так само, як і легенда продавщиці, поки що мала на терезах істини однакову вагу: жодного прямого доказу! Але оскільки правосуддя вимагає, щоб не підозрюваний захищав свою невиність, а обвинувачувач доводив злочин, зараз двобій вигравала кмітлива Ганна.

— Ну, що ж, громадяно Кульбачко,— резюмував Коваль.— По цьому епізоду у нас немає підстав не вірити вашому поясненню. Більше нічого не хочете сказати?

Продавщиця заперечливо похитала головою.

Після того як конвоїр вивів її, Коваль зауважив начальникові карного розшуку:

— Не слід, Юрію Івановичу, захоплюватися неперевіреними гіпотезами. Їх може бути сотні, але тільки обгрунтована стає нашою зброєю. Інакше зброя, як бачите, опиняється не в наших руках...

Майор Литвин із задоволенням слухав Ковалю...

5

Микола Гоглюватий був один з небагатьох мешканців Вербівки, які не почували вдома з восьмого на дев'яте липня. Завдяки старанності дільничного інспектора, лейтенанта Біляка, який перевершив самого себе, добуваючи потрібні Ковалю дані, завдяки його дружнім стосункам з жителями хутора, пощастило виявити трьох людей, які не почували тієї ночі вдома. Двох із них — літню колгоспницю, яка звечора поїхала із свіжими овочами на ринок у Білу Церкву, і парубка, що загуляв з дівчиною,— допитав Коваль. З третім розмовляв капітан Бреус.

Перед начальником карного розшуку обережно, підбавши ноги, здавалося, на самісінькому краю стільця, сидів засмаглий худорлявий чоловік років тридцяти з неспокійними і водночас зухвалими зеленуватими очима.

Він помітно нервував, не знаючи, навіщо його викликали до міліції. Соваючись на стільці, щоб не впасти, чоловік немов готувався за найменшим знаком капітана зірватися з місця і вибігти з кабінету.

Бреус добре знав цього шофера райспоживспілки і, доповідним оком визначивши його душевний стан, вирішив, що Гоглюватий уже цілком «дозрів» для відвертої бесіди.

— Отже, Миколо Павловичу,— промовив капітан.— Розкажіть докладно, де ви почували з восьмого на дев'яте липня.

— Коли це почував? Чому на дев'яте липня? Я взагалі вдома ночую, і сьомого, і восьмого, і дев'ятого почував. Ну, не обов'язково в хаті, іще парубкую...— спробував пожартувати водій.— А бувають такі дні, коли так наішачишся, що надвечір ні зігнутися, ні розігнутися, де стою — там і впаду. Ніч тепла, земля м'яка.

Відчайдушна спроба водія заговорити Бреуса не мала успіху.

— А ви пригадайте точніше. Я вас запитую про минулий тиждень. Ви тоді декілька днів на ремонті стояли.

— Так, так, стояв. Кільця на поршнях міняв.

— Ну, то де ви були тієї ночі проти дев'ятого липня? Гоглюватий замовк і тяжко морщив чоло.

— В ніч, коли було вбито ваших односельців Чепікову і Лагуту,— уточнив Бреус.

Шофер підвів на капітана розгублений погляд. Тепер він по-справжньому злякався. Невже його у чомусь підозрюють? Як же так? Адже відомо, хто вбив,— Чепіков. Чого ж його, Миколу Гоглюватого, допитувати?

— Не пригадую,— уже тихим голосом сказав він.— Признатися, надвечір випив... потім додав, зігрівся і заснув собі. А де, хоч убийте, не пригадаю. Десь на лузі.

— А не на березі Росі? Біля садиби Лагути або Чепікових?

— Це точно, що ні! Біля води не дуже заснеш.

— Але ж ви самі кажете, що добре «зігрілися»! А з ким випивали?

— Ні з ким.

— Отож воно і є.

— Не було у мене товариства. Компаньйона мого Андрія жінка притримала, то я сам випив, погуляв, потім ще випив і заснув.

— Компаньйона у вас не було і алібі немає. Ніхто підтвердити ваші слова не може.

Микола Гоглюватий здивовано поглянув на капітана.

— Якщо під час убивства вас не було на місці пригоди — значить, у вас є алібі. Але ми в цьому поки що не впевнені... Постріли ви чули?

— Постріли? Чув. Думає, хлопці жирують. У нас тут із землі не всі ще патрони вибрали. Самі знаєте. А я на іншому кутку Вербівки був, коли стріляло. Еге ж,—

пожвавився шофер.— Біля черкаського шляху. У мене павіть свідок є! — майже вигукнув він, щось згадавши.

— Свідок? Це добре. Хто ж саме?

— А Ганка, продавщиця, — радісно повідомив Гоглюватий.

Двері кабінету відчинилися, і на порозі з'явився підполковник Коваль.

Капітан підхопився, але Коваль жестом посадив його на місце.

Шофер знову насторожився. Поява незнайомого підполковника, здавалось, руйнувала ту атмосферу взаємного розуміння, котра, на думку Гоглюватого, почала створюватися в його розмові з начальником карного розшуку.

— Продовжуйте, — сказав капітанові Коваль.

— Значить, у вас є свідок — Ганна-продавщиця, — звернувся до шофера Бреус.

— Так.

Гоглюватий помітив, як при цьому капітан Бреус кинув промовистий погляд на підполковника.

— Але яким чином могла вона бути вашим свідком уночі? — питав далі начальник карного розшуку.

— Справа ось як була, — квапливо почав шофер.— Значить, розпили ми на «дубках» пляшечку яблучного, захотілося чого-небудь міцнішого, а тут як вродилася Палажка — жінка Андрієва, та ви її знаєте, товаришу капітан. Не жінка, а справжня тигра! Одне слово — повела вона його додому, та ще з Ганкою полаялася: «Хоч би під тебе та твої ящики з горілкою, — кричала, — хто-небудь бомбу поклав». Ну, мені що — пішов шукати собі компанію, а вже сповочило, ніякого товариша не зустрічаю. Я знову — до Ганки. Вона завжди випити дасть. Є гроші — за гроші, немає — запишешся. А її катма — дець побігла. Все ж дочекався, узяв пляшку й пішов. Мені тоді пити можна було — на ремонті стояв, ви ж знаєте! А за кермом я ні за які гроші, десятою дорогою об'їду. За це не турбуйтеся...

— Ви про постріли розкажете, — нагадав капітан.

— Еге ж, — похопився шофер, — саме тоді я й почув постріли від річки. Це на іншому кутку, біля Росі, але прогриміло добре. Луна річкою далеко пішла... Ганка і є свідок мій, де я був, коли стріляли. Я її на «дубках» біля ларка чекав!..

І, раптом зрозумівши, що проговорився, згадавши, як Ганка просила нікому не розповідати про цю зустріч, зіщулювся на своєму стільці.

...Він сидів на «дубках», вкритий нічною тінню верби, під яку не пробивалося світло місяця. Був зовсім непомітний. Ганка навіть злякалася, коли він виріс на шляху перед нею.

«Свят, свят!» — замахала руками і перехрестилася.

«Це я, Ганю, не бійся, я, Микола, — сказав Гоглюватий. — Пляшку треба».

«Блукаєш ночами... — упізнавши його, незадоволено буркнула продавщиця. — І так ледве на ногах стоїш».

«Тверезий, як скельце, Ганю, — почав благати шофер. — І писати не треба. Ось гроші».

Продавщиця, шепнувши «почекай», шмигнула у свою хвіртку.

«Московської», — кинув їй навздогін.

«У мене, любий, через таку торгівлю самі неприємності, — пробурчала вона, винісши пляшку. — Я підписку давала, що після семи горілкою не торгуватиму. Запам'ятай. Ти мене цієї ночі не бачив, і я тебе не бачила».

«Ось тобі хрест святий!» — перехрестився Микола у темряві.

«Дивись, якщо бовкнеш!»

Втім, незрозуміло, чому вона так просила мовчати, їй, зрештою, за цю пляшку особливого нічого не буде. А от йому потрібне це саме алібі, бо інакше бозна-що пришиє міліція. Пригадалося, що в Кульбачки під пахвою був якийсь згорток. Може, саме через це вона таїлася? Та що там згорток? Велике діло! Ну, не скажу я про нього — не буде їй ніякої біди.

Капітан Бреус, вислухавши відповідь Гоглюватого, насторожився.

— То коли прогрімилі постріли? — спитав він. — Тоді, коли громадянка Кульбачка десь бігала вночі? Чи тоді, коли ви вже зустрілися?

— Та ні, її вроді ще не було, — повільно промовив шофер, гарячково міркуючи, яку іще пастку приготували йому в міліції.

— А де вона була в цей час, у хаті? — питав далі Бреус.

— В якій хаті? Я ж сказав: чекав на «дубках», а вона прибігла,— відповів, дивуючись нетямковитості капітана.

— Ясно! Вона прийшла потім,— підсумував Бреус.— Виходить, після пострілів. А скільки часу минуло між тим, як гримнули постріли, і тим, коли з'явилася Кульбачка? Багато чи мало?

Гоглюватий не відразу відповів.

— Хоч приблизно,— допомагав йому начальник карного розшуку.— Бо яке ж це у вас алібі!

— Не швидко вона прибігла,— нарешті промовив шофер, згадуючи, як йому не терпілося одержати бажану пляшку, і водночас сподіваючись, що такою відповіддю він уникає нових запитань і про себе, і про Ганну.

— Приблизно півгодини або більше?

— Не пригадую, їй-право!

— Значить, хвилини п'ятнадцять-двадцять?

— Можливо. А може, й менше.

— А з якого боку вона з'явилася? — продовжував допит капітан за мовчазною згодою Коваля.

Гоглюватий знизав плечима.

— Не роздивився.

— Може, від річки? — не відставав Бреус.

— Чого не знаю, того не знаю,— уперто відповів шофер.

— Що ж вона вам дала?

— Горілку, що ж іще!

— Не самогон?

— Кажу ж, «Московську»...

— І ви пішли, а вона залишилася вдома?

— Еге ж, вона залишилася.

— І цієї ночі більше її не бачили?

— Ні. Я пішов до Андрія, все ж хотів його надвір витягти...

Подальші пригоди Гоглюватого з пляшкою, яку він випив, після чого звалився просто на землю, не цікавили офіцерів міліції.

— Що ви знаєте про вбивство Марії Чепікової та Петра Лагути? Що ви хотіли б нам повідомити? — спитав підполковник.

Шофер знову знизав плечима:

— Не пригадую, як і заснув. Проснав до ранку, паче мертвий. Що ж я можу знати?

— Скажіть, Миколо Павловичу,— звернувся до шофера Коваль.— Ви чули один чи два постріли?

— Двічі стрільнуло.

- Який був інтервал між ними?
- Хто його знає— почухав потилицю шофер.
- Хоч приблизно.
- Не дуже довго. Може, хвилина, може, дві...
- Значить, не відразу, один за одним?
- Вроді не відразу... Я ще подумав, коли перший раз бабахнуло: «Ого, хтось рибу глушить!» Поки втямив, що це з пістолета або з гвинтівки стріляють, а тут і другий...
- Ну, добре, ви вільні,— сказав Коваль.

Шофер підхопився — не підхопився, а здавалося, злетів із стільця і, радий, що його відпустили і що все ж таки він не розповів про підозрілий згорток у Ганни під пахвою, миттю зник з кабінету.

Коли двері за ним зачинилися, капітан Бреус повільно промовив:

— Бачите, як виходить, товаришу підполковник: одне до одного — і ключ, і сліди її черевиків у хаті Лагути, і алібі у неї сумнівне, і все інше. Дивний, дуже дивний збіг...

— Можливо, ви маєте рацію,— відповів Коваль.

Для решти версій, крім визнаної у райвідділі, за якою вбивцею є Чепіков, ні в Ковалья, ні в інших оперативників це не було достатньо підстав.

Єдина версія: вбивця — ревнивий чоловік Іван Чепіков, мала багато доказів, і Коваль міг разом з усіма погодитися з нею. Було спокусливо вважати її за остаточну: і вперті факти, і неспростовні докази, і відсутність будь-яких інших, такою ж мірою вірогідних, версій, і прагнення швидше виконати завдання.

Але Коваль не був би Ковалем, якби не піддався такій спокусі й відмовився від можливості ще і ще раз перевірити усі припущення і здогадки у такій справі, як убивство. І тому, що підполковник не був переконаний до кінця, що версія: убивця — ревнивий чоловік Чепіков, є єдино можливою, він припустив, що й вона може виявитися помилковою. У той же час будь-яка з нових «помилкових» версій раптом може відкинути усі попередні міркування про подію і стати істинною.

Коваль любив змагання версій. Такий був його метод, що допомагав у тих випадках, коли докази іще ховалися від ока, але інтуїтивно він уже відчував, що вони існують і що він уже підступив до них впритул.

Знав він також, що варто несподівано наштотхнутися хоч на одну ланку з ланцюга справжніх подій, витягти на

світло хоч би один доказ справжньої версії, як раптом відкриється цілий розсип їх — і ІСТИНА не примусить себе довго чекати.

Так, правда, бувало тільки у тих випадках, коли йому, немов золотошукачеві, щастило натрапити на справжню жилу. В іншому разі вслід за випадковим доказом не з'являвся ні другий, ні третій, єдина крихта золота приводила його до пустої породи і сама виявлялася обманкою. І тоді доводилося знову шукати, запасаючись терпінням...

6

Коваль знаком дозволив конвоїрові йти і потім кивнув Ганні Кульбачці:

— Сідайте.

Жінка опустила на стілець; весь її вигляд — похилені плечі, байдужі руки, відсутній погляд — свідчили, що вона підкорилася долі й готова покійно нести свій хрест.

Якийсь час мовчали.

Дмитро Іванович любив починати допит з такої паузи. Хоч би як, але це була не безцільна бесіда двох людей, а складне протиборство, в якому Ковалю треба було знаходити зерна істини, в той час, як підозрюваний здебільшого прагнув приховати її. Ось чому підполковник дозволяв собі у такому протиборстві використовувати слабкі місця в обороні противника. Відомо, що чи не найдошкульніше діяла на підозрюваного несподівана, незрозуміла для нього поведінка дізнавача.

Якщо у підслідного був досить обмежений і добре відомий Ковалю набір стереотипів поведінки, який увінчувався мовчанкою, то мовчанка дізнавача в очах підслідного була несподіванкою. У такий спосіб Дмитро Іванович викликав сум'яття в душі підозрюваного, збільшував тривою, послаблював опір.

Зараз, не поглядаючи на Ганну, мовби її й не було в кімнаті, він сидів нерухомо, міркував ніби про щось своє, і, коли на якусь мить звертав свій погляд на продавщицю, обличчя його хмурніло і зморшки на лобі прорізувалися глибше. Йому ніби було неприємно допитувати цю людину.

Потім він довго готував папір для протоколу, набирав у ручку чорнило. Жінка напружено стежила за кожним його рухом.

Але дуже затягувати початок допиту Коваль не міг і, відчувши той момент, коли розгубленість і тривога у душі жінки досягли найвищого стану, спитав:

— Ну то що, Ганно Митрофанівно, поговоримо начистоту?

Кульбачка кивнула і навіть спробувала всміхнутися.

— Що ж тут говорити, голубе. Усе нами переговорено та переказано. Все я розповіла й усе визнала. Винна, каюсь, кого в житті стріну — закажу не мати справи з самогоном. Істинно сказано: зілля сатанинське, — перехрестилася жінка, не зводячи очей з підполковника.

— А я не про самогон, — м'яко зупинив її Коваль.

— Про що ж? — здавалося, щиро здивувалася Ганна.

Підполковник не відразу відповів, він ще раз використав паузу для розм'якшення броні, за якою ховалася підозрювана.

Вийшов з-за столу, ширше розчинив вікно і, пильно вивчаючи обличчя Ганни, на якому, незважаючи на всі її зусилля, позначалася тривога, відповів у вічі:

— Я про вбивство питаю.

Повіки Ганки підступно здригнулися.

— Яке я маю до цього відношення? — якомога спокійніше відповіла.

— А до родини Чепікових і Петра Лагути?

— Чепікових? — Жінка трохи подумала. — Царство їй небесне, Марії. Не дав їй господь щастя на землі. Покликав до себе. — Ганка підняла очі вгору. — Вона з Петром і на землі слугами божими були... А про вбивцю, про цього Івана, нема чого говорити. Допився до біди, сатана йому в руки і зброю вклав.

— Ну, а про Лагуту що ви ще скажете? — спитав Коваль, коли Ганна замовкла. — Які у вас з ним були стосунки?

— Стосунки?! — мало не скрикнула жінка. — Які стосунки?! Я ж говорила, людина він божа. Іноді по молитву до нього приходила, адже і я в господа нашого Ісуса Христа вірую. — Ганна знову перехрестилася. — А що ж іще? Поганого нічого не могло бути. Та ще й року немає, як чоловіка поховала, царствіє йому небесне...

— А навіщо в хату до нього вночі лазили? — тихо спитав Коваль, так немов запитував між іншим, про щось не дуже істотне.

Тепер Ганна Кульбачка не здригнулася, зіниці її

застигли без руху, і Ковалю здалося, що вона враз поде-рев'яніла.

«Великий клубок доведеться розмотувати»,— подумав він.

— Чуєте мене, Ганно Митрофанівно? — перепитав підполковник, бо жінка й далі ніяк не реагувала на його слова. — Чого, запитую, пробралися вночі в дім убитого громадянина Лагути і як ви це зробили?

Ганка нарешті опам'яталася.

— Не втямлю, громадянин підполковник, про що ви? Нікуди я не пробиралася.

— Ганно Митрофанівно, Ганно Митрофанівно,— докірливо похитав головою Коваль.— Все ж таки пробиралася. Це встановлено. Сліди ваші знайдено. І черевички, в яких ви на «козли» ставали та по хаті ходили, уже вилучено і приєднано до справи. Ось і висновок експертизи...

Кульбачка ніяк не могла повністю опанувати себе. Завжди бліде її обличчя ще дужче поблідло, відкрилося червоними плямами. Здавалось, вона навіть помолодшала від хвилювання.

— У глину забруднили черевички, у ту глину, яка під стіною в Лагути лежала,— прокоментував експертизу Коваль.

— Та хіба тільки там могла у глину вступити? — нарешті зміркувала, що відповісти, продавщиця.— Її у багатьох дворах накидано. Жнива закінчатся, хати мазатимуть та лагодитимуть.

— Але так, щоб разом з глиною і крейду з «козел» зняти й потім наробити слідів по всьому будинку? Вночі по кімнатах Лагути ваші черевички ступали. Руки ваші бралися за підвіконня і раму віконця, через яке пробралися в будинок. Це встановлено, і зізнання не обов'язкове. Поясніть тільки, навіщо туди пробралися, що шукали, що знайшли?

Що могла відповісти на це Ганна Кульбачка? Тут уже ніяка вигадка не рятувала. Жінка мовчала. А може, нервовий спазм стиснув горло, позбавив голосу. І, зрештою, продавщиця вчинила так, як у безвихідному становищі роблять тільки жінки: вона розплакалась.

Коваль підняв трубку телефону, набрав номер і у відповідь на густий голос начальника міліції сказав:

— Сидоре Тихоновичу, зайдіть до мене. І Бреуса покликайте.

Він поклав трубку. Ганна й далі плакала. Коваль не заважав їй. Вона плакала і тоді, коли увійшов Литвин з

капітаном — звідки тільки бралися сльози! Але Коваль бачив, що вони щирі — жінці й справді було тяжко.

Нарешті вона перестала плакати і тільки схлипувала.

— Все? — різко спитав Коваль. — Виплакалися? Тепер розповідайте. — І він повторив своє запитання: — Що ви робили впочі у хаті Лагути після його убивства?

— Я там не була... — затялася Ганна, витираючи хусточкою мокре обличчя.

І без того не дуже широкі очі капітана Бреуса звузилися ще більше.

— Дозвольте, товаришу підполковник, — звернувся він до Ковалья, — поставити запитання громадянці Кульбачці.

Дмитро Іванович кивнув.

— А де ви були восьмого липня між двадцять другою і двадцять третьою годиною, тобто увечері, коли сталося вбивство?

Жінка розгублено глипнула очима.

— Вдома вас у цей час не було. І повернулися ви після того, як Лагуту і Чепікову було вбито, — сухо промовив далі капітан. — Де ви були в цей час? Можете пояснити?

Тон Бреуса ніби допоміг продавщиці скинути з себе затерплість.

— Вдома була, — прошепотіла вона білими губами, розуміючи, що над нею нависає серйозне обвинувачення, перед яким і торгівля самогоном, і спекуляція овчинами, та й інші її справи стають дріб'язком.

— Не були ви вдома, — твердо повторив капітан. — Ось свідчення, товаришу підполковник, — продовжив він, звертаючись до Ковалья, розстібаючи планшет і виймаючи з нього списані аркуші. Один за одним він поклав їх на стіл перед підполковником.

— Гаразд, — відповів Коваль, мигцем глянувши на покладений перед ним протокол. — Але все по порядку. Поки що повернемося до наших баранів, — не обійшовся він без своєї улюбленої приказки. — Отже, — суворо звернувся до жінки, — громадянку Кульбачка, навіщо ви пробрались у будинок Лагути після його загибелі?

— Я шукала там свої листи, — раптом сказала Кульбачка. — Це було у вівторок, дванадцятого липня, а восьмого увечері я була вдома. Слово честі! Ви мене свідками не лякайте, — повернувшись до Бреуса, несподівано зухвало заговорила вона. — Відома річ, потрібних свідків собі знайдете. А у мене свої свідки є, котрим я горілку в цей час відпускала.

— Уночі? — спитав Литвин.

— Чому вночі? Увечері. Приблизно о пів на одинадцятку або об одинадцятій. Саме у той час, як тих убийц... От і судить мене за порушення правил торгівлі, що я після сьомої вечора горілкою торгувала. А чужої справи не шийте! Скажіть, будь ласка! — І, на подив присутніх, вона істерично розсміялася. — Може, ви мене і в убивстві підозрювати будете? Дивна ви людина, Юрію Івановичу, — скинула оком на Бреуса, — як я подивлюся. Як у тій байці, в якій у свекрухи завжди невістка винувата. Нехай мене в хаті й не було, аби лиш моя свитка висіла. І цього вам цілком досить, щоб звинуватити. Знаю, знаю, давно на мене зуб маєте.

Очі у капітана Бреуса заблищали. Певно, йому сподобалися останні слова продавщиці.

— Отже, повернемося до наших баранів, — нагадав Коваль. — Які листи ви шукали вночі дванадцятого липня у будинку загиблого громадянина Петра Лагути?

— Особисті, до Петра.

— Чому хотіли їх забрати?

— Це були такі листи, розумієте, громадянине підполковник, що міліції до них діла немає.

— Любовні? — знову дозволив собі втрутитися капітан.

— А що, як і любовні? — з викликом у голосі відповіла Ганна. — Це вже моя справа, голубе. І нікому звітувати не повинна.

Вона злісно зоглянула капітана Бреуса з ніг до голови, відчуваючи у ньому свого найбільшого супротивника.

— І ви знайшли їх? — спитав Коваль.

— Ні, — відповіла Ганна, — після вашого обшуку! — Вона махнула рукою.

— Ніяких листів ми не вилучали, — сказав капітан.

— А може, там ніяких листів і не було? — зауважив начальник міліції. — І ви, громадянко Кульбачка, шукали щось інше?

Жінка не відразу на це відповіла, пробурчала після паузи:

— Що ж мені було там шукати?

— Ви заявили, громадянко Кульбачка, що маєте свідків, які підтверджують ваше алібі ввечері восьмого липня з двадцять другої до двадцять третьої години. Назвіть їх, — сказав Коваль.

— Ну, хоч би й Микола. Шофер наш із споживспілки, — зразу відповіла продавщиця. — Як зараз, пам'ятаю:

я йому пляшку «Московської» відпустила,— заторохкотіла далі вона.— Прийшов, каже, дай, дай, ну, пожаліла його...

— Микола? — перепитав Коваль.— А прізвище?

— На хуторі його Гоглюватим називають. А ми у себе в райспоживспілці — Микола та й Микола... Та ви, капітане, його добре знаєте.

— Правильно, Гоглюватий його прізвище,— погодився Бреус.— Є такий.

— А ще хто ваші свідки?

Ганна промимрила щось перозбірливе, мовляв, хіба одного не досить.

Звертаючись до Бреуса, який внутрішньо торжествував, бо Гоглюватий якраз був його свідком, Коваль наказав:

— Покличте вашого свідка.

Продавщиця не повірила своїм очам, коли шофер переступив поріг кабінету.

— Сідайте,— запросив чоловіка Коваль.— І розкажіть, що ви знаєте про вечір восьмого липня, де ви були, з ким зустрічалися.

І Микола Гоглюватий повторив свої, записані капітаном, свідчення. Чим далі він розповідав, тим дужче хмуріла Ганна Кульбачка. Пам'ять у Гоглюватого виявилася чіпкою і, незважаючи на те, що був він напідпитку, чекаючи продавщицю на «дубках», зберегла усі подробиці їхньої зустрічі.

— Отже, ви запевняєте, громадянине Гоглюватий, що довго чекали громадянку Кульбачку! І прибігла вона вже після пострілів. Як довго ви її чекали?

— Точно не знаю, брехати не буду! Але не зразу. Довгенько не було,— сказав шофер.

— Як «довгенько»? Як «довгенько»? — не витримала Ганна.— Я ж у своїй хаті була, коли Чепіков стріляв. А потім вибігла. Залив ти собі, Миколо, очі, а тепер бовкаєш.

— А де ви були перед цим? — спитав Коваль.

— Як «де»? Перед чим «цим»? З дому весь вечір нікуди не йшла.

— Ну, як же нікуди не йшли, тітко Ганно? — щиро обурився шофер.— А чого я вас стільки чекав? Стукав? І темно було у вашій хаті. І прибігли ви захекавшись. Ще й злякалася мене, коли я з-за «дубків» вийшов, «Свят, свят!» — скрикнули.— Гоглюватий розсердився на

продавщицю і вирішив не щадити її.— І просили нікому не розповідати.

— Що не розповідати? — ухопився Коваль.

— Поняття не маю. А чого тут ховатися? Хіба що якийсь згорток принесла. Так що тут такого?

— Ясно,— резюмував Бреус,— не розповідати, коли вона прибігла.

Коваль відпустив шофера, який, не дивлячись на Ганну, ще не охоловши, вийшов з кабінету. Усі якусь хвилину мовчали, немов підсумовуючи почуте.

Потім підполковник сказав:

— Є свідки, громадянко Кульбачка, які бачили вас близько двадцять третьої години восьмого липня, коли ви поспішали до своєї хати. Нам залишилось тільки уточнити: було це до пострілів чи після них. Проведемо, значить, очну ставку з цими свідками... Чи, може, самі розкажете? Так для вас буде краще.

— Я все розповіла, як було, всю правду. Мені ховатися нічого...— рішуче заявила продавщиця і стиснула губи, підкреслюючи цим, що більше нічого від неї не доб'ються.

7

— Розкажіть, як до вас потрапив пістолет. Де ховали його?

— Ніякого пістолета не знаю,— Чепіков навіть поворушив руками, немов показував, що в них і зараз нічого немає.

Коваль звернув увагу на великі руки Чепікова, з яких і в камері не зійшли жовті тверді мозолі, не зникли сліди від подряпин та землі, що в'їлася в шкіру.

Руки людини завжди справляли враження на Дмитра Івановича. У злочинця вони розповідали не тільки, як чинив злочин, а й те, як людина жила раніше, чому посковзнулась у житті. Цілу гаму почуттів, картину душевного стану, біографію підозрюваного міг прочитати підполковник, спостерігаючи за руками. Не як хіромант по лініях долоні, не як криміналіст-дактилоскоп за візерунками на пучках, а як людина, що набула великого життєвого досвіду.

От і зараз не тільки руки Чепікова стояли перед очима. Миттєво зринули у пам'яті й масивні, лопатоподібні руки Кравціва — закарпатського злодійчука, яким не вистачало місця на колінах; впевнені вельможні руки керую-

чого «Артезіанбуду» Петрова-Семенова, який вважав, що зуміє уникнути покарання; тонкі, нервові пальці художника Сосновського; ревматичні, з потовченими суглобами пальці старого есера Козуба, стримувані під час хвилювання вольовим зусиллям... Ні, жодні з цих рук не були схожі на руки Чепікова.

Кого ж вони нагадали? Чи не інтенданта... як його прізвище було?.. З тим злочинцем доля звела Ковалья, коли ще був молодшим лейтенантом. Скільки часу відтоді минуло! Не дивно, що прізвище забув... А от руки його до смерті пам'ятатиме... Інтендант прибіг удосвіта в міліцію розхристаний, переляканий. Руки його тремтіли. «Вночі, — розповів, — виїхав по тривозі у табір, а повернувшись додому, застав пограбовану квартиру. Труп дружини, задушеної злочинцями, лежав у коридорі».

Коваль з оперативною групою негайно виїхав на місце події, на околицю Києва.

На подвір'ї інтенданта моторошно вила здорова вівчарка.

«Візьміть собаку на ланцюг!» — розпорядився Коваль.

Господар упіймав пса...

Підполковник раптом згадав його прізвище — Бойцов.

Інтендант, міцно тримаючи вівчарку, почав одягати на неї нашійник. Собака опирався і гарчав, здавалося, не тільки на чужих, а й на господаря. Це, видно, здивувало і самого Бойцова. Все ж він упорався з вівчаркою і застебнув на ній замок нашійника. Молодий інспектор міліції Коваль спостерігав, як притримує господар собаку, як стискають його міцні пальці шию звіра, як тремтять вони від напруження, і його немов струмом штовхнуло. Подивився уважніше на Бойцова. Й справді — приїхав, каже, з табору, з пісків, а чоботи не запилені! Оглянувши труп жінки, Коваль подав застережливий знак своїм товаришам, а інтендантові тоном, що не допускав заперечень, наказав:

«А тепер, Бойцов, розкажіть, як ви задушили дружину».

Через кілька хвилин убивця зізнався.

Руки Чепікова? Ні, вони не схожі на руки того інтенданта. У Бойцова вони були немов з дерева витесані... А у Чепікова звичайні, працьовиті, живі людські руки. Тільки зараз вони наче змучені, немов кожним мозолом і подрячиною скаржаться на неласкаву долю.

— То як же, Іване Тимофійовичу? Пістолет у вас був системи «парабелум». — Як завжди на допиті, Коваль не

квапився, вважаючи, що час працює на нього, а не на підозрюваного.— Ви носили його. Є свідки. Приблизно за місяць до вбивства ви упустили його на «дубках», біля ларка. Але відразу спохопилися, підняли, сховали під піджак. Ви ще оглянулися, чи не бачить цього хто-небудь. І в лісі недавно бавилися цією зброєю.

— Вигадки все це,— підвів голову Чепіков.— Ніякого пістолета у мене ніколи не було. Ні в якому лісі не стріляв. І на «дубках» нічого не губив, та й ніхто бачити не міг, не дурить. Приходив, коли там людей не було. Мені зі своєю бідою ні з ким не хотілося ділитись. Збіговиська завжди уникав.

Сьогодні він був не таким агресивним, як минулого разу: починали позначатися дні, проведені в камері, та й усе дужче тиснули на нього докази, зібрані карним розшуком. І, звісно, не останню роль відіграло й те, що нервово потрясіння, особливо відчутне у перші дні, вже притупилося. Чепіков увесь немов охолов, укляк і занепав.

Коваль висунув шухляду столу й дістав папку з матеріалами справи.

— Ось,— сказав він, знайшовши потрібний аркуш.— Свідчення громадянки Кульбачки, вона й бачила все це крізь вікно ларка.

— Кульбачка? Ганка, значить. Підла вона, громадянине підполковник...

— Тепер вірите мені? — спитав Коваль і, не чекаючи відповіді зауважив: — Нам усе, чи майже все, відомо, і відмовлятися не варто. Минулого разу ви вважали за можливе відмовчуватися, навіть грубіянити. Але тепер повинні змінити свою поведінку.

Чепіков залишався глухий до слів Коваля і здаватися на ласку переможця не хотів.

— Обставини проти мене,— глухо промовив він.— Не можу пояснити ці факти й довести, що не винен. Я це розумію, і мені тільки й залишається, що мовчати.

Підполковник відчув, що створюється така ситуація, коли підозрюваний не хоче говорити, а слідчий не може викликати його на відвертість. Щось схоже на психологічний пат. З досвіду знав, що вибратися з такого туника нелегко, тут є тільки два шляхи: прямий — до істини, і другий, покручений,— у глухий кут, вибравши який, зрештою, теж приходять до істини, але вже в супроводі обтяжуючих обставин, що збільшують провину підслідного. Вибір шляху, на жаль, залежить у такому разі не

від дізнавача, а від підозрюваного. І зараз Коваль з прикрістю бачив, що Чепіков обирає неправильний, загрозливий для себе шлях.

Бажаючи дати йому можливість ще раз подумати, перед тим як ступити на цей небезпечний шлях, підполковник не квапив.

Він розпечатав «Біломор», виштовхнув ударом пальця цигарку собі й посунув пачку через стіл до Чепікова:

— Курите?

Чепіков заперечливо похитав головою.

Коваль закурив, затагся димом, підвівся з-за столу. Дістаючи головою мало не до низенької стелі, він зробив кілька кроків уперед і назад повз вікно і потім зупинився над допитуваним, який продовжував розглядати свої розбиті розшнуровані черевики.

— Я виріс на Ворсклі, на Полтавщині, — неголосно промовив, мовби сам до себе.

В очах Чепікова, який підвів голову, промайнуло здивування: «До чого це?»

— Коли знайомився з вашими документами, — говорив далі підполковник, — довідався, що дивізія, в якій ви воювали, однією з перших вийшла до Ворскли і визволяла моє рідне містечко.

Коваль знову підійшов до вікна, пускаючи в нього дим, і задумливо додав:

— Я воював на іншому фронті... Знаєте, Чепіков, мені завжди хотілося зустріти людину, яка... — він замовк. — Мої особисті спогади ніби не на часі, — сказав після паузи. Та не дивуйтеся... Не сподівався, що доведеться отак зустріти... — Коваль відвернувся і, здавалося, задивився на греблю, ріку, старий млин з нерухомим дерев'яним колесом. Водночас краєм ока він бачив і ріжок столу, похнюпленого Чепікова на стільці. Потім йому уявилось, як цей самий Чепіков лежить на березі Ворскли, тулиться до мокрому осіннього піску, як ховається перед атакою за посіченими осколками вербами.

Ці кручі над Ворсклою, круті стежки до води були його дитинством, його землею, по якій він ступав босоніж. І під смертельним вогнем німців саме він, Коваль, повинен був повзти по цих стрімких і слизьких глиняних схилах, визволяючи край свого дитинства. Але замість нього йшов його нелегким шляхом солдат Іван Чепіков.

— Вас було й поранено на Ворсклі? — відвернувся від вікна підполковник.

Чепіков кивнув.

— Поранення легке, в ногу, — уточнив він.

— Перейшли річку біля зруйнованого Дніпропетровського мосту?

— Так, — сказав, на мить пожвавившись, чоловік, і похмурі очі його заблищали; здавалося, що й зморшки, які переорали обличчя, трохи розгладилися. — Ми вийшли на крутий правий берег, до Ярмаркового майдану. Брали в лоб.

— Запам'ятали назву?

— Не забулася.

Коваль пильно вгледівся в обличчя Чепікова, що ожилося спогадами, і, зачекавши трохи, сказав:

— Ви не були боягузом, Іване Тимофійовичу. А тепер вам бракує сміливості?

Очі Чепікова потьмавіли, немов одним подувом згашена свічка.

— Сміливості говорити правду, — уточнив підполковник. Помітив, як допитуваний напружився і руки його, великі й незграбні, трохи піднялися над колінами, немов хотів захиститися.

— Узяти на себе чужу вину?.. — Чепіков зробив наузу. — Можу взяти... Мені тепер однаково. Але ви справжнього убивцю тоді не знайдете.

— Неправда, неоднаково вам, — заперечив Коваль. — І нам теж.

Чоловік ніяк не реагував на зауваження підполковника.

— Я чекав від вас інших слів, — з жалем, тихо і повільно промовив той.

— Вам таких слів треба, щоб звинуватити мене в убивстві? Судити хочете? Пізно. Я вже сам суджу себе. І вашого суду не боюся. — Чепіков підвів на Ковалья погляд, уже не такий упертий і напружений, як раніше. — Ви про пістолет питали. Так-от, — голос Чепікова став твердий. — Був у мене парабелум. Ще з фронту. У німця забрав. Але не вбивав я нікого. І ви мене не терзайте, а знайдіть убивцю...

— Ви носили пістолет з собою?

— Так. І загубив тижнів за два.

— До восьмого липня?

— Так.

— Де загубили?

— Якби я знав!

— А чого носили його з собою?

Чепіков знизав плечима, не знаходячи відповіді.

— Ви погрожували Лагуті?

Чоловік зітхнув і відвів погляд від Коваля:

— Я хотів його вбити. Але не зробив цього.

У Коваля смикнулася брова.

— Чому хотіли вбити?

Підозрюваний не відповів.

— Ви ревнували дружину?

— Ні.

— Чому ж хотіли вбити?

— Він знищив її душу.

— Як це розуміти?

Чепіков тільки рукою махнув.

Підполковник перечекав якусь хвилину і повернувся до допиту.

— То як же він знищив душу Марії?

Чепіков похитав головою.

— Це для слідства нічого не дасть.

— Хто зна,— відповів Коваль.— Миємо все знати. От і сьогоднішня наша бесіда вже дещо дала,— промовив Коваль.— Один факт ми з вами вже з'ясували: пістолет у вас був, той самий, якого бачила на «дубках» Кульбачка. Сподіваюся, ви не будете заперечувати й другого факту, що стріляли з нього в лісі.

Великі руки Чепікова безнадійно розпласталися на колінах.

— Так,— погодився він.— Визнаю. Стріляв.

— Скільки разів?

— Тільки раз.

— Коли це було? Якого дня? Число?

— Не пригадую. Недавно, наприкінці минулого місяця.

— О котрій годині?

— Вночі.

— Скільки зробили пострілів?

— Здається, три.

— Так, три,— погодився Коваль, думаючи про те, що треба невідкладно виїхати з Чепіковим на хутір і на місці події закріпити зізнання об'єктивною перевіркою.

— Отже, Іване Тимофійовичу...— задоволено повів далі підполковник. Йому здавалося, що втрапив на правильний шлях, що, подаючи підозрюваному один за одним незаперечні докази, уже зібрані розшуком, змусить признатися в усьому, що той досі приховував. Але водночас азарт Коваля був пригашений глибоко схованим бажанням, щоб

людина, яка сидить перед ним і вже викликала у нього щось схоже на симпатію, не виявилася вбивцею. — Правду кажете, — продовжував далі Коваль, — а тепер з'ясуємо найголовніше. Ми знайшли дві кулі, що застрягли у стовбурі. Й гільзи порожні. Експертиза встановила, що кулі вистрілено з того ж пістолета, з якого вбито вашу дружину і Лагуту. Як ви це поясните?

Чепіков тільки глипнув очима на Ковалья.

— Тут уже мовчати не випадає, Іване Тимофійовичу, — зауважив підполковник, коли пауза затяглася. — Висновки експертизи пояснити треба. І перше слово належить вам.

— А мені пояснювати нічого, — пробурчав Чепіков, — відчуваючи, як залізне кільце доказів стискається навколо нього. — Це ваше діло — розбиратися в усьому...

— Якщо ми з вами не зможемо якимось інакше пояснити цей збіг, — сказав далі Коваль, — залишається один висновок, і він не на вашу користь... — Підполковник зробив паузу. — Сподіваюсь, ви мене розумієте. Разом з іншими цей факт стає одним із вирішальних доказів вашої причетності до злочину...

— То все-таки, думаєте, що це я вбив Марусю? — спалахнув Чепіков. Він весь напружився, сповнений природного бажання підхопитися, але владний погляд Ковалья прикував його до стільця, і він обм'як, руки його тремтіли. — Я вам нічого більше не скажу, — пробурмотів він. — Робіть що хочете.

— Гарзд, — погодився підполковник. — Зараз розмову закінчимо, дамо можливість вам іще поміркувати... Повторюю, ви не були боягузом, пройшли війну. Не пощастило з сім'єю... І тепер вдруге... Ви справляєте враження чесною людиною, яка розгубилась у житті. Не бійтеся, Іване Тимофійовичу, правосуддя, не бійтеся влади, за яку воювали. При допитах вам, певно, називають сорокову статтю кримінального кодексу. Але ви її не знаєте. Я прочитаю з неї витяги.

З цими словами підполковник узяв на столі «Кримінальний кодекс», розгорнув його і став читати вголос. Втім, слово «читати» у даному разі не зовсім точне: Дмитро Іванович знав кодекс напам'ять і, не зводячи очей з Чепікова, час від часу, для годиться, заглядав у книжку.

— Стаття сорокова, — проказав він. — Обставини, що пом'якшують відповідальність.

При визначенні покарання обставинами, що пом'якшують відповідальність, визнаються:

Перший пункт... Не для нашого випадку... Другий... Вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих або сімейних обставин; третій... Пропустимо... Четвертий... Вчинення злочину під впливом великого душевного хвилювання, викликаного неправомірними діями потерпілого... П'ятий... Шостий... Сьомий... вас не стосується... А от восьмий пункт найважливіший — щире розкаяння або явка з повинною, а також сприяння розкриттю злочину...

За весь час, поки Коваль читав, Чепіков не ворухнувся. Немов закам'янілий, відвівши погляд від підполковника, дивився в одну якусь точку на стіні.

— Ну, то як, Іване Тимофійовичу? Зараз усе розкажете чи ще будемо голову сушити?

Чепіков тільки знизав плечима. Говорити він не хотів. Коваль викликав конвоїра.

Розділ третій

1

Чепіков не брав ніякої участі у розшуках пістолета. Капітан Бреус залишив його на високому камені подалі від води і, доручивши пагляд молодому білявому міліціонерові, який весь час сторожко скидав очі на ув'язненого, боячись, коли б той раптом не викинув якогось коника...

Коваль походжав берегом, спостерігаючи за пошуками, які провадив капітан разом з добровільними помічниками — дружинниками.

Роздягнувшись, у самих плавках, вони зайшли у воду і обмацували ногами в березі кожний сантиметр два, витягали нагору камінці, паліччя, різний дріб'язок, засмоктаний намулом. Певності, що пістолет закинуто у Рось, не було. Але оскільки розшуки на подвір'ях Лагути і Чепікових і навколо них у радіусі ста метрів результатів не дали, логічно було припустити, що убивця кинув його у воду.

Свою поведінкою підозрюваний зміцнював таке припущення. Його уперте мовчання свідчило більше, ніж слова.

Розшуки пістолета у річці в присутності Чепікова підполковник розпочав ще й для того, щоб прослідкувати за його реакцією.

Дружинники самовіддано товклися у воді, тільки на якусь хвилюк вилізаючи на берег, щоб погрітися. Добро-

вольці були сповнені завзяття й віри, що знайдуть парабелум, про який розповів капітан. Пам'ятаючи його настанови, кожний легенько водив ногою, ледь торкаючись замуленого дна витягненими пальцями, і тільки пересвідчившись, що дно чисте, ставав на повну ногу. Крок, ще крок, і ось пальці уже щось намацали. Тоді тихо занурювалася рука і вибирала з води камінець, часом бляшанку з-під консервів або ще якийсь мотлох. Планомірно обстеживши дно в березі, люди почали віддалятися від нього, і декому уже доводилося пірнати, щоб витягти чергову знахідку.

Попереду мліла під сонцем спокійна Рось. У цьому місці вона була дуже глибока, і мало хто міг дістати дна на середині її.

Вилізавши з води погрітися, кожен роздивлявся Чепікова: хто з цікавістю, хто з гнівом — можливо, підсиленням його впертою мовчанкою, — немов це був не свій вербівчанин, з яким тисячі разів зустрічалися і який раніше нічим не викликав цікавості, а якась невідома істота, кожна риса якої і кожна річ, аж до розбитих черевиків, була не такою, як у звичайних людей.

Чепіков на ці погляди нічим не відповідав. Як сів на валуні, опутивши голову, так і сидів, утопивши очі в землю. Тільки коли хто-небудь ставав надміру настійливим, одвертався і дивився кудись над Россю, над горбами й лісом.

Капітан Бреус намацав між оголеним корінням старої верби затоплену десятиліття тому сталеву німецьку каску — її давно затигло б піском та намулом, якби не коріння, серед якого вона застрягла. Потім хтось із хлопців урочисто підняв над водою проїдену іржею гільзу від крупнокаліберного снаряда...

Підполковник Коваль похмуро смоктав цигарку за цигаркою. Спочатку він міряв ногами берег. Потім опустився на лавочку, яку колись поставив над водою хазяйновитий Лагута.

Потроху й добровольці втомилися, не так завзято пірнали, вже довше затримувалися на березі, гріючись на сонці. Й справді, увесь берег навпроти садиби Лагута вишипорили, здавалося, кожну п'ядь промацали, а далі вже глибина, та й хто зна, де той пістолет, чи й справді закинутий у воду, як сказав капітан.

Уже не так цікавилися й Чепіковим, до якого, певно, звикли, як звикають до всього, — більше слідкували за

підполковником та капітаном Бреусом, від яких залежало припинити безплідні розшуки чи продовжувати їх далі. На Чепікова якщо й поглядали, то з відвертою ненавистю — сказав би точно, де саме викинув, а то сидить, як колода! Хтось крикнув: «Слухай, Іване, скажи, де його пошпурив...» — на що той тільки відвів очі.

Скоро вже й сам Бреус, який разом з дружинниками шукав парабелум, почав кидати з води запитливі погляди на підполковника, немов чекав від нього наказу.

Коваль відмовчувався.

Сонце зійшло з zenіту, і в повітрі наче повіяло зневірою і втому.

Та раптом, виринувши з глибини, Бреус швидко набрав повітря і відразу знову пішов під воду. За кілька секунд голова його показалася на поверхні, і він підняв у руках якусь чорну річ.

— Товаришу підполковник!

По обличчю капітана струміла з чуприни вода, але вигляд його був задоволений, і Коваль зрозумів, що Бреус має знахідку. Ще здаля побачив, що це — пістолет.

Високо піднімаючи коліна, капітан вийшов з води назустріч Ковалю. Мокрі труси обвисали на посинілих, закляклих ногах. Губи у нього теж були сині, але склалися в посмішку.

Та парабелум, що знайшов Бреус, був укритий від багаторічного перебування під водою чорним слизом. Без будь-якої експертизи було ясно: шукали зовсім не його.

Від підполковника не сховалося те, як напружилися м'язи на обличчі Чепікова, коли підозрюваний побачив, що начальник карного розшуку несе на берег пістолет.

Отже, міркування Ковалю були слушними. Проте не можуть люди обмацувати берег Росії на кілометри, не можуть цього зробити, сил забракне.

Коваль кинув капітанові покласти пістолет на лавочку і підійшов до Чепікова.

— Ну, Іване Тимофійовичу... Не примушуйте нас обшукувати всю Рось. — Чепіков зіщулився. — Пошкодуйтемо хлопців. Пригадайте, в який бік ви його кинули.

Чоловік у відповідь глибше втяг голову в плечі.

Зрештою Коваль наказав припинити розшуки. Білявий мільйонер, полегшено зітхнувши, повів Чепікова до фургона. Дружинники почали вдягатися, і всі, здавалося, повеселішали, крім Ковалю і Бреуса.

Невдача з розшуками пістолета пригнітила Ковалю. Не вже його при такому досвіді починає зраджувати інтуїція?

Непояснений тяжкий настрій з'являвся у підполковника рідко і не відразу. Він, як лавина, нагромаджувався непомітно, протягом довгого часу підмиваючи душевну рівновагу, і одного дня несподівано, від якогось незначного поштовху, навалювався на душу — в горах так буває, коли задме вітерець, раптом зривається з вершини камінь, почне осідати сніг — усе набирає руху, і снігова грудка перетворюється на грізну лавину.

Цього разу таким незначним епізодом, що став останньою краплею, яка переповнила чашу незадоволення Ковалю самим собою, була невдача на Росі.

Повернувшись у райвідділ, підполковник не схотів сидіти в кабінеті і вийшов прогулятися.

Обабіч тихої вулиці, немов вартові, застигли високі тополі, за ними ховалися старі будинки, білі хатки. Жовтувато-білий пух встеляв вузькі припилені тротуари. Незважаючи на тиху погоду, пушинки кружляли в повітрі, і Коваль раз у раз знімав їх з кітеля.

Не маючи певної мети, він спустився до ріки, яка вже засинала. Вода була темна і таємнича. Підперта високою греблею, Рось під містечком розлилася так широко, що протилежний берег ледь мрів у фіолетовім надвечір'ї. Стримувана високими берегами, вона не мала, звичайної для річок лісостепової смуги, піскової облямівки, а біла хвилею у кам'яні валуни та скелі.

Із задуми Ковалю вивели хлопчак, які зупинилися поруч, розглядаючи незнайомого офіцера міліції.

— Здрастуйте, дядьку, — наважився старшенький.

Коваль оглянувся.

— Загубили щось? Може, треба пірнути? — додав сміливець. — Так ми зараз.

Смагляві обличчя хлопчиків були попечені сонцем, на носях, де позлазила шкіра, яскраво-червоні плямки.

— Рибалка не дуже вдала, — посміхнувся у відповідь Коваль: на низках у хлопчиків теліпалося лише кілька поснутих окунців і підлящиків.

— Пропала риба в Росі, — тоном дорослого поскаржився кирпатий малюк, який тепер теж посмілішав.

— У нього клюнуло щось здорове, так жилку обірвало, з гачком і пішло, — поділився товариш, — мабуть, сомина,

— У всіх зривається який-небудь сом,— поблажливо погодився Коваль, думаючи про своє.

— Не вірите, дядьку? — образився кирпатенький.— По-клянуса! І він хвацько чиркнув нігтем по вишкірених зубах.

— Тепер вірю! — підняв догори руки Коваль. Ця зустріч із дитинством раптом наповнила його сердечним щемом. І йому вже час мати такого онука. Еге ж, Наталка, здається, не поспішає зробити його дідом. Одному гарбуза піднесла, другому... Лицаря чекає на білому коні... Як вона там сама в Києві?..

А він хіба не чекає хтозна-кого?..

І Коваль оглянувся, немов сподівався у присмерку побачити Ружену. Останнім часом за клопотами геть вилетіла вона з голови... З'явився зараз, уродись із пini на березі Росі або впливи з надвечірнього фіолетового туману — кинувся б назустріч...

— То ви нічого не шукаєте? — одірвав Ковалю від думок старший хлопчина і додав із жалем у голосі: — Я можу сто секунд під водою пробути...

Коваль тільки руками розвів.

— Це ви приїхали, бо у Вербівці людей постріляли, еге ж?

«От тобі й «сільське радіо», — подумав підполковник.

— Хто вам таке сказав?

— А знаємо, — задьористо кинув старший.

— Ну-у, — поважно протяг Коваль, — коли вже знаєте і по сто секунд під водою, доведеться до вас за поміччю звертатись...

— А ви не смійтеся.

— Я не сміюсь. Треба буде — гукнемо.

— Ви ж нашої адреси не знаєте і як звуть?

— Міліція, коли треба, знайде, — вже й собі посміхнувся Коваль. Дітлахи розважили його.— Ну, давайте знайомитися.

Потім, поманивши за собою хлопців, Дмитро Іванович рушив вулицею вгору.

Сутінки катастрофічно з'їдали вулицю, будинки, дерева... Навпроти райвідділу Коваль побачив худеньку жінку. Спинаячись навпизнішки, вона намагалася заглянути у освітлені вікна міліції.

Підійшов і упізнав дружину Бреуса.

— Зоє Анатоліївно!

Жінка розгубилася.

— Чоловіка чекаєте? — допоміг їй подолати ніяковість підполковник.

— Так, так, — зраділа Бреусова і, ніби виправдовуючись, додала: — Удосвіта як ціпов, то й досі... Ох, робота ваша, Дмитре Івановичу!

— Це ще нічого, Зоя Анатоліївно, буває й гірше...

— Я, правда, всього іще не знаю, — сказала жінка. — Лише кілька років з Юрієм Івановичем... Я вже була за-мужем... — зітхнувши, додала.

З яскраво освітлених дверей міліції на ганок хтось вибіг. Зоя Анатоліївна замахала рукою, і Коваль побачив капітана Бреуса, який кинувся через вулицю.

— О, Дмитро Іванович! — в свою чергу помітив той Ковалья.

— Ми вас чекаємо, — сказав підполковник.

— Знаєте що, Дмитре Івановичу, — осміліла жінка, — ходітьте зараз до нас. Усе у вас робота і робота! Треба ж колись і відпочити. А в мене на вечерю смажений короп. У сметані. Ходітьте! Бо ваш капітан ніяк не наважиться запросити. А я людина проста, — пожартувала жінка. — Що думаю, те й кажу. Ви ж тут один, самотній...

— Та ні, чому самотній? З молодю гвардією. — Коваль озирнувся на свою «молоду гвардію». Але хлопчакі уже десь побігли, і можливість відмовитись, не образивши господиню, відпала. Та й самому раптом схотілося посидіти за яскраво освітленим домашнім столом, поговорити про усякі дрібниці. Задоволений тим, що підполковник не дуже опирається, повторив запрошення і Бреус.

Капітан з дружиною мешкали у двокімнатній квартирі, в якій менша правила за спальню, а вітальня була схожа на морський музей: граціозні макети вітрильників, гігантські черепашки південних морів, кістяки дивовижних риб, африканські маски в шкаралупи кокосових горіхів. На стіні висіла висушена морська зірка. На серванті, сягаючи стелі, стояло дві велетенських гілки білого корала. Дмитро Іванович довідався, що Юрій Бреус служив на флоті і потім два роки плавав на китобой. Поки дружина господарювала, Юрій Іванович показував Ковалю китовий вус, висушених крабів та інші експонати свого хатнього музею...

— Вітер минулих мандрівок? — трохи сумовито спитав Коваль, одним поглядом окидаючи вітальню. — І якими вітрами вас, Юрію Івановичу, викинуло на берег?

— Мільйон і один вітер, — засміявся Бреус, певно, не

бажаючи вдаватися у подробиці.— Але всюди є своя романтика...

Коваль зі згодою кивнув.

— Колись,— сказав,— і я мріяв про море і корабель. У далекому дитинстві, на рідній Ворсклі...

Тим часом Зоя Анатоліївна упоралась, і всі посідали за стіл під низько опущений рожевий абажур. Розмова за вечерею, як вогник на свічці, то спалахувала, то пригасала і якимось непомітно перейшла на те, що хвилювало всіх: вбивство у Вербівці.

Коваль не любив розмовляти вдома про службові справи. У кожному разі його робота мала такі відтінки, з якими сторонні люди, навіть члени родини, не могли бути обізнані.

Проте зараз він трохи розслабився, та й Зоя Анатоліївна так делікатно почала розмову, що Дмитро Іванович незчувся, як вона втягла і його, і свого чоловіка у невеличку дискусію.

Підполковник розумів, що в кожній сім'ї, куди лиш докотилася чутка про трагедію у Вербівці, обговорювалася ця подія, висловлювалися різні здогади й припущення. І кожен крок міліції, наскільки знали про нього люди, піддавався оцінці, схваленню або критиці.

Це було неминучим. Злочин стався серед людей, на очах у людей, і вся діяльність міліції відбувалася у них же на очах.

Спочатку нічого конкретного не говорилося. Зоя Анатоліївна, з властивою жінкам чутливістю, жахалася звірячого вбивства на хуторі, і офіцерам досить було тільки співчутливо підтакувати їй. Але потім вона зачепила чоловіка за живе, несподівано заявивши, що він з Литвином замкнули у камеру невинну людину.

При цьому Бреусова поглянула на Ковалья. Здається, вона апелювала до нього. Проте підполковник удав, ніби не помітив цього.

Капітан Бреус обурився:

— Не можна судити, Зое, про те, чого не знаєш!

— А мені й не треба знати. Я серцем відчуваю. Та як він любив свою Марусю!.. Така любов — це мрія кожної жінки,— у голосі Бреусової забринів легкий докір.

— І щоб так ревнував? — примружившись, спитав капітан.

— І щоб так ревнував! — виключно підтвердила дружина, потім зовсім іншим тоном, паче соромлячись своєї

раптової нестриманості, тихо додала: — А все-таки я думаю, що Чепіков невинний.

Коваль попросив дозволу закурити і, дістаючи цигарки, підвівся до відчиненого вікна. Господарі просили курити за столом, але він прикипів до вікна, з якого віяв вітрець.

Зворушувало, як бере до серця Зоя Анатоліївна чужу біду. Що їй той Чепіков, якого зараз мало не з сльозами на очах захищає!

— Зое, це голосливо, за це не говорить жоден факт! — обурився капітан раптом так, що навіть відсунув від себе тарілку. Йому було незручно, що дружина завела цю розмову при Ковалю. Підполковник подумає, що він — начальник карного розшуку — розпускає вдома губу і обговорює з жінкою секретні службові справи.

— Фактів у мене немає. Але є інтуїція.

— О, інтуїція — велика сила! — доброзичливо докинув Коваль од вікна, мовби заохочуючи господиню. — Особливо жіноча... Але інтуїція, згодом має впливати із знання, з досвіду...

Капітану Бреусу стало від цієї репліки трохи легше на душі. Здається, підполковник не дуже сердиться за розмову.

— Ну, гаразд, годі про це! — кинув дужині.

Але Зою Анатоліївну важко було зупинити.

— Мені жаль Чепікова, — сказала вона, — ті собі на хуторі довели людину до краю... А тепер ще й ви...

Рум'янець укрив щоки жінки, очі блищали, рука нервово викреслювала щось виделкою на скатертині.

— Ми не можемо оглядатися на такі поняття, як «жаль» або «не жаль», — відповів Коваль. — Ми встановлюємо факти і збираємо докази. Наше ремесло, Зое Анатоліївно, пошуки істини. Ми з Юрієм Івановичем не тільки злочинця ловимо — ми цим самим стверджуємо справедливість. І в ім'я цієї справедливості не можемо жаліти усіх підряд. Так, Юрію Івановичу? — звернувся до капітана. — Декотрі розуміють нашу роботу дуже звужено і примітивно: виявив слід, пішов по ньому, упіймав і поставив перед світлі очі правосуддя. А нам теж слід розбиратися, кого треба жаліти, а кого — карати... По нашій роботі люди судять про справедливість державних законів. Тут справа серйозніша, ніж якісь особисті почуття і суб'єктивні міркування.

— Зочко, давай припинимо цю розмову, ти обіцяла пригостити кавою, — уже благав дружину капітан.

Та нарешті заспокоїлася, кивнула чоловікові і легко, немов танцюристка, підхопилася з стільця.

Увесь вечір Коваль з цікавістю придивлявся до дружини начальника карного розшуку. В коротенькому яскравому платтячку, яке мов улите гарно сиділо на стрункій постаті, у модних черевиках на високих каблуках, трохи підфарбована, вона нагадувала барвистого метелика. І Коваль мимохіть порівнював її з дружиною Литвина — добродушною, огрядною Дариною Григорівною, у якої весь дім, і город, і садок доглянуті, як і повинно бути у людини, що має осідлу домівку, з діда-прадіда на одному ґрунті. І незалежно від того, де чоловік працює — в полі, в майстерні, у копторі чи в міліції, але в домі усе ведеться по господарському: і наквашено, і насолено, і насушено... А борщі варить і вареники ліпить начальниця, яких годі скуштувати у будь-якому столичному ресторані! Дарина Григорівна набагато старша від Зої Анатоліївни, і все вона робить неквапно, статечно, як і належить у її віці, при її огрядності й становищі в районному масштабі.

Поки чоловіки пили каву, Зоя Анатоліївна знову випурхнула на кухню помити посуд.

— Сердечна людина ваша Зоя Анатоліївна, — сказав навздогін їй Коваль.

— Дуже благородна, — радо запевнив капітан. — Але нервова. Перший чоловік — п'яничка — усю душу їй вимотав... І потім десь пов'явся за довгим карбованцем. Але сьогодні чомусь надміру нервує... — намагався виправдати дружину Бреус. — До речі, вона теж з Вербівки, всіх їх знає. У неї й зараз мати там.

— Жіноче серце жалісливе...

— Знаєте, Дмитре Івановичу, що й мені Чепікова жаль. Радий був би, якби помилилися з ним.

— За таку помилку коржів з медом не дадуть.

— Звичайно, факти проти нього. І психологічно тут картина ясна. Чепіков захищав свій дім, свою дружину, свою сім'ю... Він людина неврівноважена, поранений, як ви знаєте. З першою сім'єю у нього не склалося — підленька жіночка не прийняла після війни. Він і прибився сюди, на хутір. Полюбив Марію, одружився — одна надія, єдине щастя, другого вже не буде. А тут — Лагута!.. — Капітан передихнув і квітком випив прохолону каву. — Я розумію Чепікова, Дмитре Івановичу. Як чоловік чоловіка розумію і співчую. — У капітана на щоках заграли жовна, і очі ще дужче звузилися. — Я б і сам на його місці... Тепер

не менша підозра падає і на Кульбачку, але якщо це справді Чепіков стріляв у Лагута, все одно він має пом'якшуючі обставини. Він захищався. Захищав себе, свою любов, свою сім'ю!.. Я все більше починаю думати, що, добиваючись постанови на арешт Чепікова, ми погарячкували...

— Ну, ну,— зауважив Коваль.— Закон є закон.

— Дивуюсь, чому в законі не передбачено право на оборону від морального нападу. Якби Лагута кинувся на Чепікова з дрючком або сокирою, чоловік мав би право на оборону. У такому випадку дії Чепікова називалися б необхідною обороною, а не злочином. А от коли Лагута робив свою підлу справу тихо, зсередини, непомітно для ока — Чепіков виходить, мав можливість оборонятися тільки словами?..

— А чи була це оборона, Юрію Івановичу?.. Зокрема, крайня необхідність убивати свою дружину? У вчинку Чепікова, звичайно, є пом'якшуючі обставини.

— Оце й пояснює убивство дружини під гарячу руку, так би мовити, в стані афекту. Втім, чи не в Кульбачці тут річ?.. По-моєму, усе виразніше вона тут вимальовується...

Коваль нічого не відповів на запитання начальника карного розшуку.

Господар дому зрозумів, що підполковник поки що не хоче ділитися з ними своїми думками.

— У такому разі, Дмитре Івановичу,— наважився Бреус,— дозвольте ще одне міркування на захист Чепікова.

Коваль кивнув, і капітан мовив далі:

— Пам'ятаєте, на хуторі ви говорили про здатність потерпілого провокувати злочин своєю поведінкою, про те, що між злочинцем і жертвою існує причинний зв'язок... Справді, Марія і Лагута немов напитували собі лиха. Але... Дмитре Івановичу, виходить, тоді самі винні, що їх вбили? Певно, тут потрібне розмежування...

— Правильно, капітане,— посміхнувся Коваль.— Провина злочинця і провина потерпілого відмінні. Провина потерпілого здебільшого морального порядку. Кажуть: «Сам винен!.. Не треба було...» і тому подібне. Я тому наголошую на роль жертви у події, що вивчення її допомагає не тільки знайти злочинця, але й з'ясувати обставини трагедії. Бо раніше, якщо й цікавились потерпілим, то тільки особою його, а не роллю у всій пригоді... Саме для повноти і об'єктивності нашого розшуку потрібно повною

мірою цікавитися як злочинцем, так і його жертвою... І це ще не все. Крім злочинця і потерпілого, які діють в останньому акті трагедії, є ще попередні акти, яких не бачимо. Згадуючи Отелло і Дездемону, ми часто забуваємо про Яго. А без нього не було б трагедії. Отже, третій чинник — обстановка, середовище, люди, що оточують головних персонажів події, їхнє життя, взаємини, навіть пана випадка треба брати до уваги. Про цього третього, невидимого учасника події, ми у практичній роботі не думаємо. Вивчення жертви — це крок уперед у кримінології. Але час зробити і другий крок: треба глибоко знати соціальну і побутову обстановку конкретного злочину. Інакше будемо діяти навіщого і наробимо дурниць...

— Дмитре Івановичу, — не витримав капітан. — Але це вже парафія слідства і суду!

— Не тільки, Юрію Івановичу, — заперечив Коваль. — Хоч ми з вами, так би мовити, чорнороби правосуддя, але повинні мислити, як найвищі вершители. Інакше не зберемо той чорновий матеріал, без якого правосуддя не зможе вийти на шлях істини... Ми повинні не тільки хапати за комір злочинця...

У вітальню ввійшла Зоя Анатоліївна, несучи свіжозаварену каву. Чоловіки припинили розмову. Коваль до столу не сів.

— А ще кави, Дмитре Івановичу? — спитала Бреусова.

— Уже й так не спатиму, — відповів Коваль. — Проти ночі багато кави не п'ю.

— А я варила... — тоном ображеної дитини протягла господиня.

Він не дозволив себе проводити, подякував і вийшов з хати на теплу вечірню вулицю, осяяну м'яким світлом місяця...

2

— Та що це ви, товаришу капітан! — мало не підскочив на стільці начальник міліції. — Що ви підсовуєте, Юрію Івановичу? Нову версію? Вона ж ні в які ворота не лізе! Чого б це Кульбачці вбивати людей? Та й не здатна Ганка на таке. Мало що — алібі не встановлено! Дурниці все це. І де б вона пістолет узяла?

Капітан Бреус давно не бачив свого начальника таким

збудженим. Навіть присутність Коваля не дуже стримувала майора, і він на всі заставки лаяв начальника розшуку.

— Замість того щоб швидше покінчити з цією справою, укластися в строки, ви шукаєте собі роботу там, де не треба, і намагаєтесь усіх заплутати.

Смаглявість на обличчі капітана не змогла приховати того, як він зблід. Проте Бреус був відомий серед співробітників не тільки витримкою, а й упертим характером. У разі, коли вважав себе правим, вплинути на його вчинки і примусити діяти інакше, ніж він мислив, міг тільки суворий наказ.

У даному разі про наказ не могло бути й мови, робота йшла творча, коли кожному учасникові оперативної групи дозволялося мати свою думку доти, поки під тиском фактів і доказів не вироблялася єдина, — і капітан Бреус не здався.

Вони радились у кабінеті начальника міліції втрьох: майор Литвин, Бреус і підполковник Коваль. І ця оперативка у вузькому складі мала підсумувати деякі висновки у справі про вбивство.

Начальник райвідділу, збираючи нараду, вважав, що час вирішити питання про передачу справи слідчим органам прокуратури. На його думку, доказів і прямих, і посередніх, які свідчили, що злочинцем є чоловік убитої — Іван Чепіков, зібралось досить. Декілька днів билися над тим, щоб Чепіков доповнив ці докази своїм визнанням. Підозрюваний іще опирався. Але зрештою не це вирішувало долю обвинувального висновку. Якби тільки від визнання залежало притягнення злочинця до судової відповідальності, то скільки з них уникло б законного покарання!

Капітан Бреус так само був згоден, що доказів проти Івана Чепікова зібрано достатньо, та й збирав їх, зрештою, він сам, при допомозі дільничного і громадських помічників — жителів Вербівки. Начальник розшуку не перекреслював свої роботи, але дав можливість зберегтися у глибині своєї душі й сумніву. Коли його питали, чи на сто процентів він переконаний, що вбивцею є Іван Чепіков і що інші версії виключаються, він відповідав негативно. І тепер, після того як знайшов на квартирі Ганни Кульбачки примхливо випиляний ключ і переконався, що ключ — від замка Лагути, все й закрутилося:

розшуки нічного гостя у будинку Лагути, глива на черевиках, напівпризнання Кульбачки. Чи можна на це не зважати?

А сьогодні капітан одержав протокол експертизи про сліди біля ганку Лагути, відбитки яких він зняв одразу після вбивства. У протоколі чорним по білому було написано, що сліди залишилися від тих черевиків, у яких Ганна Кульбачка на четвертий день після пригоди лазила в будинок убитого і на які Бреус натрапив у рундуку.

У відповідь на тираду начальника міліції Бреус повторив уголос свою думку:

— Чи можна так просто відкинути Кульбачку, в якій знайшли ключ Лагути, її нічну вилазку в дім убитого, відсутність алібі, забути про її дивні стосунки з Лагутою, можливо, ревності, такі самі, як і в Івана Чепікова? Нарешті — її сліди, залишені в садибі чи не того вечора, коли сталося вбивство?

Так доповідаючи майору, Бреус час від часу поглядав на Коваля, який однаково уважно слухав обох офіцерів. Дмитро Іванович умів слухати не перебиваючи.

— І ще одне питання хвилює мене, ще від часу обшуку, — додав капітан, — повна відсутність грошей і цінностей у Кульбачки. Протягом багатьох років вона працювала у своїй торговельній точці, працювала нечесно, порушувала правила торгівлі, крім того, спекулювала і, природно, збагачувалася. Її не раз карали, але вона знаходила собі покровителів, і тільки тепер вдалося пригнати її до відповідальності. Але ж де її гроші?

— Ну, знаєте, — вкрай обурився майор Литвин. — Це зараз нас не цікавить, бо ніякого відношення до справи про вбивство не має. А те, що її сліди були на подвір'ї Лагути, так вона мало не щочночі до нього бігала. Отже, ці сліди нічого не доводять.

— Ну, а гроші? — не бажаючи сперечатися з майором щодо слідів, продовжив капітан свою думку. — Таємниче зникнення їх. Уже відомо, що у Ганки з Лагутою була любов, що вони збиралися після смерті Ганчиного чоловіка податися звідси. Лагута довірив їй ключ від будинку, а він був не з тих, котрі кожному зустрічному ключі віддають. Охоче припускаю, що і гроші, й золото, яке ми вилучили при обшуку в Лагути, належало не йому, а Кульбачці, і вона з тієї чи іншої причини хотіла забрати їх...

— На городі бузина, а в Києві дядько...— гаркнув майор.— Він теж був не з бідних,— додав уже тихше, згадавши про Ковалю.— Так що могли бути і його.

— Така величезна сума? — не здавався Бреус.— Звідки? Хіба що когось пограбував? Працював мало, більше байдки бив. Звісно, допустима й ваша думка, але як тоді пояснити, чого Кульбачка полізла вночі в чужу хату? Я думаю, їй, з усіх точок зору, не просто було зважитися на такий крок. Але вона сподівалася, що ми не знайшли тайник з цінностями. Тільки це могло штовхнути її на нічну вилазку. А зовсім не любовні листи, в чому вона намагається переконати нас.

При останніх словах Бреуса підполковник Коваль пожвавішав і кивнув головою, чи то схвалюючи слова капітана, чи то відповідаючи якимсь своїм думкам.

— Моя справа була доповісти,— скромно закінчив начальник карного розшуку.

Він не сказав, але й без слів відчувалося, що могло йти за цим: «А тепер, мовляв, думайте, на те ви — старші товариші!»

Бреус не курив і не міг, як інші, заповнити паузи міцною затяжкою диму. Він заспокоювався, легенько постукуючи тупим кінцем олівця по столу, розглядаючи водночас стару підставку для паперу на столі майора, гудзики на форменому кітелі сусіда, грані олівця у своїх пальцях.

Дмитро Іванович Коваль, не втручаючись у дискусію, не менше від Литвина чи Бреуса прагнув швидше розібратися у цьому клубку подій, який раптом туго затягнувся. Уже двічі дзвонив з Києва полковник Непийвода, цікавився, як ідуть справи. Дзвонили і з обласного управління, нагадуючи, можливо, трохи делікатніше, ніж начальнику райвідділу, про строки. Квапила й прокуратура. Але він вважав, що поспішати в даному разі дуже шкідливо, і, якщо різко потягти за нитку, яка почала виплутуватися з клубка, вона обірветься.

— А які були стосунки між Ганною Кульбачкою і Марією, ви цікавилися? — спитав Коваль, дістаючи з пачки «Біломору» цигарку.

— Ні,— покинувши гратися олівцем, відповів капітан.— Тут і так зрозуміло, що між ними, крім ворожнечі, нічого бути не могло. Чутку про те, що Марія була полюбовницею Лагути, як я установив, пустила по хутору саме

Кульбачка. Думаю, неспроста вона зробила це. Певно, пригравала нам, мовляв, усе ясно: гуляла Марія з сусідом, чоловік пронюхав і застрелив обох, в'яжіть ревнивця, судить — і справі кінець. Хто при цьому згадає якусь Ганку? Адже вона й справді нібито ні в які ворота не лізе. Тут товариш майор має рацію... Усяких бачив, але таку хитрющу бабу не зустрічав... Як змій. Я не заперечую, можливо, саме Чепіков стріляв, але не заспокоюсь, поки не зрозумію, яка в усьому цьому роль Кульбачки. Дуже вже багато проти неї фактів збирається.

— Я її ще раз допитаю, цю Кульбачку,— сказав Коваль.

І начальник карного розшуку, який уже вирішив, що підполковник повністю на боці його нової версії, несподівано почув:

— Але ключ до всього, напевне, не в цьому... Ми ідентифікували кулі, які витягли із стовбура дуба, куди стріляв Чепіков. Порівняли з тією, якою убито Чепікову. Встановили, що всі вони вистрелені з одного й того ж пістолета типу «парабелум». Так? Так. Але й досі не знайшли знаряддя вбивства — самого пістолета. Треба, Юрію Івановичу, зробити все, щоб знайти зброю. Одночасно з'ясувати нарешті три моменти: чи не мав такої зброї сам Лагута? Де міг загубити свій пістолет Чепіков? Хто міг його знайти?.. Але! — Тут Коваль зробив багатозначну паузу: — Й четверте: чи справді він його загубив. Адже й це ще не доведено...

— Цілком правильно,— задоволено підтримав Ковалю майор.— Тут, як кажуть, нема чого ходити довкола. Знайти знаряддя вбивства, і справі кінець. Можна передавати прокуратурі.

Коваль зітхнув, усім своїм виглядом показуючи, що думки не закінчив. Коли Литвин замовк, додав:

— Дуже важливим здається таке: не тільки встановити учасників трагедії, але й намалювати собі точну картину подій.

«Чепіков чи не Чепіков?! Кульбачка чи не Кульбачка?!» Коваль не називав зараз ніяких прізвищ, не бажаючи тиснути своїм авторитетом на думки колег. Його час ще не прийшов.

Він підвівся, глянув у вікно на вже добре знайомий краєвид: Рось, ліс, млин, відрізок вулиці,— над усім, підтягуючи тіні почало підніматися сонце,— і сказав:

— Зараз поїдемо на хутір.

У процесі вивчення будь-якої справи відбувається знайомство з учасниками трагедії, з її обставинами й умовами, які сприяли злочину. Так само важить обмін думками з колегами і вивчення документів. Поступово у кожного оперативного і слідчого працівника з'являється свій погляд на подію та її причини. І хоч цей погляд ґрунтується у всіх на однакових матеріалах, на тих самих фактах, він усе одно якоюсь мірою суб'єктивний, бо на ньому позначаються індивідуальні знання і досвід того чи іншого працівника, сумління чи, навпаки, несумління ставлення до своїх обов'язків тощо. Безумовно, і інтуїція, яка також формується під впливом особистих рис, набутих знань і досвіду, відіграє тут свою роль.

Тому що в процесі розшуку та дізнання нові факти, нові деталі виявляються поступово, вони іноді надають події несподіваного освітлення, можуть навіть заперечити перші висновки. Недарма люди кажуть, що перше враження може бути помилковим.

Завдання полягало в тому, щоб з найменшими втратами виграти битву за відкриття істини, і тому Дмитро Іванович Коваль не робив зопалу жодних висновків, не піддавався спокусі легкої версії, яка сама проситься в обвинувальний висновок.

Не поспішаючи, він вбирав у себе найрізноманітніші відомості, не відкидав і найнеймовірніших повідомлень до того часу, поки не надходив момент узагальнення.

От і в справі про вбивство Марії Чепікової та Петра Лагути підполковник поки що, здавалось би, не брав на себе головну роль в оперативних нарадах, у розшуку доказів. Не відмовляючись від найпершої версії: убивця — ревнивий чоловік, все ж залишав у своїй свідомості місце для будь-яких інших.

Саме помилкові версії, відпадаючи, підкреслювали істинність тієї, яку відкинути було неможливо. Так розв'язуються задачі «від супротивного». Тому відсутність додаткових версій завжди насторожувала Дмитра Івановича.

Перш ніж дати тлумачення подій і відкинути помилкові версії, він мав співставити їх, зіштовхнути одну з одною. Найзручніше це було робити на папері і в певний момент розшуку і дізнання. Дмитро Іванович сідав за стіл і викреслював найможливіші графіки. В цих графіках стрілочками позначалися зв'язки людей, що його цікавили,

і протириччя між ними, обставини, які оточували цих людей. Поступово підкреслювалися нові рисочки, і напружена крива подій піднімалася до кульмінаційного вузла — трагедії.

У справі Чепікова все поки що починалося з дуже скромних записів.

ЧЕПІКОВ

—	+	?
<ol style="list-style-type: none"> 1. Незаконне зберігання пістолета. 2. Тікав з місця убивства. 3. Сліди крові дружини на одязі й на руках Лагути. 4. Постійні сварки з Марією і пияцтво. 5. Відкрита неадекватність до Лагути. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Чесно воював— всю війну на передовій. 2. Службові характеристики: працьовитий, витриманий. 3. До цього року не пив, хороший сім'янин, любив дружину. 4. Позитивні відгуки вербівчан. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Справжні причини розладу в сім'ї? 2. Чому запив? 3. Ревнощі — як мотив злочину? 4. Де загубив пістолет? 5. Та й чи загубив?

ГАННА

—	+	?
<ol style="list-style-type: none"> 1. Споювала Чепікова. 2. Підпільна торгівля самогоном і краденим. 3. Алібі сумнівне. Сліди залишені на подвір'ї Лагути увечері восьмого липня. 4. Вторгнення упочі в дім убитого. 		<ol style="list-style-type: none"> 1. Чому все ж таки в неї ключ від будинку Лагути? 2. Якою мірою це зв'язано з убивством? 3. Що едало Ганну Кульбачку з Петром Лагутою? 4. Чи не могла викинути у них восьмого липня сварка? На якому ґрунті? 5. Який має характер? Чи не ревнива? 6. Які були стосунки з Марією Чепіковою?

Заповнивши стовпчики, Коваль замислився. Власне, нічого нового ці нотатки не вносили у його міркування.

У них були плюси і мінуси, питання щодо особи і поведінки Чепікова, питання, які він збирався уточнити, розмовляючи з Ганною і хуторянами. Відповіді на головне запитання вони, проте, не давали, і запис Коваля не задовольнив.

Дмитро Іванович розумів, що, вивчаючи трагедію у Вербівці, не можна обмежитися збиранням речових доказів. Справа ця складна, кров двох людей пролилася не випадково, і дуже можливо, що тяжкий злочин був кульмінацією якихось глибинних пристрастей, що довго нуртували в душах людей.

А як вивчити ці пристрасті, коли головних дійових осіб, не рахуючи Чепікова і Кульбачки, уже немає на світі?

І тоді Коваль подумав, що йому доведеться говорити і з Марією Чепіковою, і з Лагудою, як з живими, сподіваючись, що вони підкажуть сховані їхньою затягбеллю таємниці.

Він узяв новий аркуш і розгописто написав:

ЛАГУТА

Під цим написом розташувався новий стовпчик

—	?
	<ol style="list-style-type: none"> 1. Що за людина Лагута? Про нього порізно розповідають Чепіков, Степанида Клименко і Ганна Кульбачка. Ще раз розпитати вербівчан. 2. Чому Лагута припадає до себе Марію? 3. Які у нього з нею взаємини? Як розвиваються? 4. Чому він такий відлюдько? Чому не має сім'ї? 5. Що зв'язує Лагугу з Ганною Кульбачкою?

МАРІЯ

—	?
	<ol style="list-style-type: none"> 1. Чому Марія тягнеться до Лагуги? 2. Чи були підстави в Івана Чепікова ревнувати її? 3. Яку роль відіграла Степанида Яківна у зв'язках доньки з сусідом? 4. Які були взаємини Марії з Ганною Кульбачкою?

Коваль ще раз переглянув свої записи: Лагута, Марія... Заповнена тільки колонка із знаком питання.

Коваль намагався уявити собі Марію — лагідну, трохи незграбну в рухах, з гарним блідим обличчям, на якому зоріли великі сірі, немов маслом змащені, очі.

Дмитро Іванович відсунув пописані аркуші й підвівся в стільця. Постояв біля столу, почав широкими кроками міряти готельну кімнатку, мало не наштотвхуючись на стіни.

Так він ходив довго, тяжко міркуючи, пошепки розмовляючи сам із собою, розглядаючи свої руки, немов на них були написані відповіді.

Марія не уявилася йому. Замість неї ставала перед внутрішнім зором невисока, непоказна, сумирна, схожа на сіреньку пташку Ганна Кульбачка.

«Невже,— говорив сам до себе Коваль,— таки Ганна Кульбачка?.. Капітан міцно взявся до неї, і останній доказ у нього дуже вагомий...»

«Чорт забирай, багато в чому Юрій Іванович має рацію!» — була наступна думка підполковника.

Ми знаємо, що вона зустрічалась з Лагутою, була коханкою, навіть заміж за нього збиралася.

Але це їй не вдалося.

Чому? Після смерті чоловіка Ганна стала вільною і могла оформити свої взаємини з Лагутою законним шляхом. Чому ж цього не сталося? Що завадило? А може, «хто» завадив?

«Отже, по-перше»... — повторив Коваль задумливо. Він підійшов до стіни, мазнув по ній пальцем, витер його і, здавалось, раптом знайшов задовільну відповідь.

«Ще ж і року не минуло від смерті чоловіка. Природно, траур про людське око... Адже вони віруючі чи, може, тільки удають, що такі...»

А може, Лагута не схотів?

Чому б йому не захотіти?

Партія для Лагути була підхожа, та й звик він до Ганни — скільки років господарювала в хаті, хоч і таємно від людей. Вона от і гроші в нього ховала. Бреус має підставу твердити, ніби вилучені у Лагути цінності і велика сума грошей належать Ганні. Взагалі капітан, як людина місцева, детально знає тут кожного.

Лагута і Кульбачка разом і свосму вигаданому богу молилися, разом і справи вершили... Ганні Петро Лагута, очевидно, був не менш потрібний і дорогий, ніж Івану Чепикову Марія.

Хто ж завадив Ганні Кульбачці остаточно зійтися з Лагутою? Не Марія ж!.. Втім...»

Вперто міряючи кроками кімнатку і витираючи з пучок глибокі сліди крейди, підполковник напружено міркував.

«Чому ми вважаємо, що ревливий чоловік Іван Чепіков міг застрелити свою дружину і Петра Лагуту як полюбовників і чому не можемо припустити, що так само ймовірно й ревності Ганни Кульбачки? Вона теж могла вбити свого фактичного чоловіка Лагуту й дружину Чепікова Марію, яка стала на її шляху!..»

Категоричність цього висновку вразила самого Ковалья. Він зупинився серед кімнати і пробурчав: «Слово честі, в цьому щось є!»

Потім наблизився до відчиненого вікна, яке виходило на маленьке готельне подвір'ячко, позбавлене зеленого захисту і розпечене сонцем за цілий день, притулився лобом до теплої дерев'яної лутки.

— У цьому щось є, щось є...— повторив неголосно.

Зусиллям волі утримував у собі цю думку, щоб розглянути її з усіх боків.

Він повернувся до столу, налив з графіна води й одним духом випив склянку.

На подвір'ї загелготіли злякані кимось гуси.

«Чому ж ми не припускаємо, що це такою ж мірою вірогідно, як і версія про Чепікова?»

Коваль виглянув у вікно, але нічого цікавого не помітив. Треба було дати зміцніти цій думці, і Коваль став міркувати далі.

«Отже, якщо порівняти ці версії... Перша: убивця — Чепіков — збудована на цілій низці побічних доказів, деякотрі з яких можуть сприйматися як прямі: на його одязі й руках кров убитих, його спіймали на місці злочину, у нього немає алібі. Але Кульбачка теж не має алібі, і для того, щоб вистрелити в людину, не обов'язково близько підходити до своєї жертви й забруднити одяг її кров'ю. До речі, це міркування працює і на користь Чепікова.

Чепіков визнав, що незаконно зберігав парабелум, з якого були зроблені фатальні постріли.

Але він заявляє, що пістолет загубив перед пригодою. Можна припустити, що парабелум знов упустив біля ларка Ганни Кульбачки. У той час, коли нікого там не було. А продавщиця підняла й сховала цей пістолет. Одного разу вона вже бачила, як п'яний Чепіков упустив його на тих же «дубках».

І знову питання про алібі... Ні, не Ганни Кульбачки. Про алібі Івана Чепікова...

— Якщо хочете знати,— промовив Коваль вголос у порожній кімнаті, немов розбалакався з невідомим опонентом,— у Чепікова є алібі швидше, ніж у Кульбачки. Чому? Та дуже просто.

Тут психологічна неув'язка вчинків: застрелити з ревнощів зрадницю-жінку разом з її коханцем і відразу ж кинутись до них... Якби стріляв у запалі, то, усвідомивши, що він наробив, міг би й себе застрелити. Відмовити йому у здатності це зробити у збудженому стані, враховуючи його вибуховий характер, не можна.

А в Кульбачки міцного алібі немає. Була вона ввечері у Лагути? Дуже можливо. Навіть певно. Хоча з відбитків слідів важко це визначити з точністю до години. От і Микола Гоглюватий свідчить, що Кульбачка прибігла до свого дому після пострілів. Правда, шофер був тоді напідпитку, і в нетверезої людини відчуття часу зміщено. Але слідчий експеримент показав, що добігти від садиби Лагути до свого будинку продавщиця могла й за кілька хвилин. Та ще й коли врахувати її стан після злочину, коли від страху летиш, як на крилах... «Ні, не вірю я поки що в алібі Кульбачки, не вірю...»— і далі доводив комусь свою думку Коваль.

«А чи здатна така жінка, як Ганна Кульбачка, підняти руку на людину? Адже не кожний може стати вбивцею, навіть у момент афекту».

Крейда із стіни, яка забилася у капілярні лінії пучок Ковалю, виразно створювала малюнок його пальців. Він витяг носовичок і враз подумав: «Якби тільки знайти парабелум. Це все вирішило б. Адже на ньому залишилися відбитки пальців убивці».

Потім думки його повернулися до Кульбачки. Уявив її лице, яке постійно вивчав під час допитів: неспокійне, рухливе, то лагідне, ласкаве при доброму настрої, то скам'яніле, вперте, то раптом — з ледь помітною хитринкою в посмішці; згадав погляд — то погаслий, немов жінка ось-ось знесилено стулить очі, то несподівано гострий, виблискуючий з-під тремтячих вій.

Вербівчани розповідали, як Ганка своїх клієнтів улещувала і як могла зухвало обірвати жінку, котра не хотіла віддавати за чоловіка «п'яний борг» або просила не відпускати йому більше горілки без грошей.

«Здатна чи не здатна?»

Сьогодні на це запитання він ще не міг відповісти однозначно.

І далі пригадував усе, що знав про продавщицю, і зрештою визнав, що треба глибше вивчити цю складну, схожану натуру. Дмитро Іванович давно переконався, що від самої себе людина ніколи не втече, і, незважаючи на будь-які хитрощі, при найбільшому бажанні показати себе іншою, ніж є насправді, вона залишається сама собою. Завдання слідчого полягав в тому, щоб поставити людину в таку позицію, в якій мимоволі виявиться її справжня суть.

Версію «убивця — ревнива Ганна Кульбачка» після нових даних капітана Бреуса підполковник не тільки мав право припускати, але й мусив з усією скрупульованістю перевірити. Ця версія ставала такою ж значущою, як і перша, де в ролі убивці виступав Чепіков.

Молодий, енергійний капітан Бреус викликав у Ковалю довіру: спостережливий, розумний і наполегливий, з тих людей, котрі від мети не відступають, на компроміс не йдуть і, щоб виконувати свою нелегку службу, мають достатньо сил, рішучості й вогню.

Нині оперативному працівникові замало самовіддано лізти під кулі або ніж злочинця. Йому належить бути розумнішим і проникливішим від противника. Капітан Бреус мав і цю рису характеру. Був всебічно розвинутий і одного разу здивував Ковалю тим, що в розмові про криміналістику почав називати праці таких психологів, як Віготський, Ярошевський, Леві...

От і Бреус розробляє версію про причетність Ганни Кульбачки до убивства. Втім, будь-яка сукупність фактів, встановлених під час розшуку, іще не є доказами. Те, що капітан — місцевий мешканець, полегшує йому вивчення умов злочину та людей, причетних до нього. Але, з другого боку, мимоволі накладає відбиток суб'єктивності: впливають оцінки тієї чи іншої людини, які давно склалися, симпатії або антипатії. Таким чином, і капітан, хоч би як намагався залишатися незалежним і об'єктивним, не застрахований від помилки. Адже кажуть: кінь на чотирьох ногах і то спотикається.

Хоча, здається, цього разу спотикається не капітан Бреус, а сам підполковник Коваль.

Останнім часом Дмитро Іванович з приємністю помічав, як росте молодь, що йде на зміну старим працівникам.

Вона виявилася більш грамотною і спритною, ніж думалося.

Приїде отак у глухе село, познайомиться з молодим інспектором або дільничним, а той не тільки Лермонтова і Бориса Олійника напам'ять цитує, але й по службі своїй таких криміналістів читає, яких Коваль за браком часу і не чув. І тоді старому оперативному вовкові стає і радісно за свою зміну, і трохи боляче, що власна молодість збігла у важкі роки боротьби, коли й на практичні справи ні часу, ні сил не вистачало.

Зараз Ковалю здалося, що він заблукав між трьох сосен. Почуття непевності завжди супроводить початок розшуку і розслідування, але тепер Ковалю здавалося, що він утратив свою, колись загострену інтуїцію.

«Семпер тіро,— сердито подумав він, маючи на увазі себе.— Завжди учень!» Щоразу мусиш наново доводити своє вміння відшукувати істину, наче ти не посивілий підполковник, а юнак з лейтенантськими погонами!

І справді. Жодна пригода не схожа на іншу, у всякому злочині були свої нюанси, і, незважаючи на досвід, Дмитру Івановичу на початку розшуку щоразу доводилося потерпати від свого видимого безсилля: за кожною новою трагедією стояли живі люди з їхніми пристрастями, болями, надіями, які чекали від нього ключів до істини.

От і зараз — час іде, усі вимагають торжества справедливості, у камері сидить підозрюваний Чепіков, а в справі про вбивство ще стільки білих плям, і він разом з усією оперативною групою блукає між версіями й здогадками, як між трьох сосен!..

Походивши по кімнаті, Коваль повернувся до столу. Опустився на стілець і знову став переглядати свої записи.

У Ковалю було багато запитань, які не влезали ні в які графіки, але робота з олівцем у руках підштовхувала думку, і підполковникові вже почало здаватися, що незабаром він вийде на прямий шлях до розгадки...

Потім думки його непомітно повернулися до Марії. Ганна Ганною, а ця хвороблива жінка, в якої на ніжному обличчі навіки застиг вираз скорботи, цікавила його не менше.

«Марія, Марія...— Коваль вистукував тихо пальцями по столу.— Жінка квола, екзальтована, схильна до істерії і самопожертви. У таких людей звичайно ослаблений інстинкт самозбереження. Колись такі йшли на все життя у

монастир... Осіб, подібних до Марії, притягує усе незбагненне розумом — утаємничене, надлюдське, усе пройняте подихом смерті. З щемом у серці вони люблять дивитися на швидкі колеса трамвая або поїзда, часом уявляючи себе на гострих блискучих рейках, їх немов магнітом тягне під решітку вагона, що рухається, або на самотінький краєчок стрімкої скелі; на самоті вони з болісною насолодою пробують пальцями лезо ножа і, завмираючи від страхитливо-солодкого почуття побратимства із самою смертю, відчувають у руці вагу зарядженого пістолета...»

Остання думка ніби поставила крапку в міркуваннях підполковника. Він схопив ручку і дописав на графіку, проти імені «Марія»: «Особа, схильна до самогубства».

Потім двічі підкреслив цю фразу і подумав: «Чи не ключик до всього?.. Чи не знайшла вона пістолет і в якусь тяжку свою хвилину вирішила піти з життя? Але для цього мусять бути в неї серйозні причини,— відразу заперечив собі підполковник.—А Лагуту хто тоді вистрелив?! Не звезду кінці з кінцями!.. Ось і третя сосна у моєму лісі!»— подумав він.

Посидівши іще якийсь час над паперами, Коваль склав їх у папку, зав'язав мотузочки і підвівся.

Міркуючи й далі про іще не розгадані сторони події, він механічно обтрусив штани, де-не-де забілені крейдою, бо часом торкався пальцями свого одягу. Потім узяв під пахву папку, замкнув кімнату і вийшов на вулицю.

Кілька секунд постоявши на ганку й огледівшись, немов вирішуючи, куди йти, спустився на брук і попрямував до райвідділу.

4

Підполковник не помилявся у капітанові Бреусі. У той час, як він у готельному номері малював графіки і міркував над роллю продавщиці у вербівчанській трагедії, Юрій Іванович, замкнувшись у своєму душному кабінетику на другому поверсі райвідділу, теж сушив голову над версією: убивця — Ганна Кульбачка.

Капітан пішов далі Коваля. Нові дані, які свідчили, що увечері восьмого липня Кульбачка потай ходила до Лагути, давали простір найсміливішим припущенням. Версія, над якою спочатку мало не глузував Литвин, ставала на твердий ґрунт фактів, і капітан тріумфував.

Щоправда, того вечора на подвір'ї Лагути і біля нього, крім Ганни Кульбачки, товклося чимало людей: сусіди, міліціонери, поняті. Але до уваги вони не бралися. За подвір'ям Лагути на обочині лісового пугівця залишилися ще й інші сліди жіночих і чоловічих черевиків, вийти на господарів яких Бреусу поки що не вдалося. Та це не здавалося йому істотним.

Як і Коваль, капітан любив міркувати з олівцем у руках. Він не креслив ніяких графіків, а, замислившись, малював на аркуші маленькі парабелуми — вузьконосі й товстозаді. Малювати начальник карного розшуку не дуже вмів, і спочатку пістолети в нього виходили якісь кривобокі, незугарні. Але згодом він набив руку, і акуратні парабелуми всіяли аркуш паперу, що лежав перед ним.

Потім капітан несподівано для самого себе прималював до останнього пістолета жінку, яка хтозна на кого була схожа. Але в уяві начальника карного розшуку уже вимальовувалася повна картина злочину, головним персонажем якого була знайома йому жінка з парабелумом у витягненій руці.

...Задušний липневий вечір над Россю. Ганна Кульбачка дочекалася перших зірок і, загорнувши в ганчірку парабелум, вийшла з хати. Чепіков удруге загубив біля ларка пістолет, і вона, знайшовши та сховавши цю не потрібну їй річ у підвалі будинку, незабаром забула про неї.

Але загрозливі обставини, що створилися в останні дні через Віру Галушку, яка писала листи в усі кінці і збирала підписи жінок і яка ніби поставила собі за мету звести її з світу або щонайменше вижити з Вербівки, примусили подумати про те, щоб позбутися знайденого пістолета. Після таких листів та скарг усяке може статися. Міліція давно точить зуби на неї. Раптом наскочить з обшуком, і пістолет у хаті їй у такому разі зовсім ні до чого.

Рішення закинути парабелум у річку вона не виконала. В останню хвилину їй чомусь стало жаль втратити цю тьмяно поблискуючу, грізну і могутню зброю, що покійрно обтягувала їй руку, була їй підвладна. Так, буває, людина береже непотрібну річ, не сподіваючись її використати, але і розлучитися не маючи сил.

Ганна вирішила переховати пістолет у Лагути, де вже зберігала свої цінності, бо була певна, що ні обшуки, ні конфіскації теслі не загрожують.

Продавщиця вийшла на шлях, притримуючи загорну-

тий у ганчірку парабелум під пахвою і пильно вглядаючись у темряву.

На вулиці було порожньо. На другому краю хутора брехали собаки. Денна пилюка давно вляглася, і порожній шлях рівною матовою стрічкою линув у прозорому місячному світлі по невисокому нагір'ї, що вбігало до річки.

Жінці треба було потрапити до Лагути, не зустрівши нікого з односельців, і вона пішла не цим гарним шляхом, а городами й задвірками, до грабового лісу, що спускався до Росі за садибою її коханця.

Пробігла знайомою стежкою і вийшла на узлісся, за яким починалася садиба. Тесля не тільки не поставив паркана від садиби Степаниди Клименко, але не відгородив своє подвір'я і від лісу, немов підкреслюючи цим, що нікого не боїться, що людина він щира і немає в нього ні таємниць, ні страху як перед богом, так і перед людьми. Перед тим як увійти у садок, постояла, прислухаючись до ночі. Навколо було тихо. Ледь чутно хлюпотіла річка, і в затоці кумкали жаби, та десь далеко п'яні голоси безладно затягували пісню.

Раптом близько рипуче крикнув деркач. Ганка здригнулася. Потім до неї немов з будинку Лагути долетів голос Петра і ще чийсь жіночий, схвильований. Вона не повірила своїм вухам: «Такої пізньої години?!»

Шмигнула через садок і, підкрадаючись, почала наближатися до хати.

Слух не зрадив Кульбачку. У хаті справді розмовляли. Петро і... Марія. Ганна заспокоїлася: Марія Чепікова. Але!.. Розмова була далеко не благочестива, не про душу, не про бога, не та бесіда, по яку сусідка Петра віднедавна почала приходити...

Ганна вже помітила — щось негарне відбувається з Марією. Звичайно, та змалку була ніби трохи пририта, не така, як інші дівки, людей уникала і все про щось мріяла, блукала мов сновида. А потім пішла за приймака — за старого Івана. Дітей у них немає. То вона богові стала молитися, на голубку перекинулася, до Петра бігає за розрадою.

А Петрові вона навіщо? Іще одна навернена до Ісуса Христа? Досі і вона, Ганна, так думала. А тепер, бач, яке «навернення» виходить!

Продавщиця стояла під відчиненим вікном і чула все, що відбувалося у хаті. Вся вона тремтіла від люті.

І коли ті двоє вийшли на подвір'я й Петро, випроводжаючи Марію, не соромлячись, говорив сусідці ласкаві слова, які належать тільки їй одній, Ганні, жінка відчула, як гіркота підступила аж до горла.

Чорною стрілою промчала думка про пропащі гроші й цінності, так тяжко зібрані для їхнього з Петром вимріяного красивого життя. Але зараз і це було не так важливо, не так боляче, як те, що зруйновано всі її ілюзії, спалюжено найкращі жіночі почуття.

Ганна підійшла до полюбовників зовсім близько. Уже не ховалася. І, помітивши її, Петро і Марія завмерли на місці. Важко зараз довідатися, в кого першого вона вистрелила. Та й це не має значення. Відкинувши пістолет, який обпікав їй руки, вона, не тямлячи себе, метнулася через садок, через лісок назад, додому!

Коли прибіг Чепіков, Кульбачки на подвір'ї вже не було. Він кинувся до жінки, яка лежала на землі, а потім, нашттовхнувшись на свій парабелум, злякався і, підкоряючись інстинкту самозбереження, шпурнув його в річку...

Чи не тому Микола Гоглюватий, незважаючи на сп'яніння, побачив, що продавщиця прибігла дуже схвильованою? Час між пострілами і появою Кульбачки він не запам'ятав, але її незвичну схвильованість помітив. Це ще раз підтверджує правильність здогадки.

Версія виладнувалася начебто логічно, і хоч капітан багато домислював у ній, вона все ж ґрунтувалася на низці точних фактів і в таких ситуаціях, які хоч і не повністю доведені, але цілком можуть стати такими.

Немов стверджуючи свою думку, капітан задоволено припечатав долоню до столу і рвучко підвівся. Нехай тепер майор, навіть сам Коваль спробують заперечити йому! Єдине, що неприємно муляло,— згадка про нерозпізані сліди якихось людей на путівці за садибою Лагути... І хоч це й не дуже важливо зараз, він, щоб очистити сумління, дав собі слово і до цих нічних гультяїв добратися!..

5

Після обіду Коваль зайшов у певеличкий парк, власне, навіть не в парк, бо засаджувати його у зеленому містечку на березі Росі не було потреби,— швидше, це був глухий куточок, у який сходилися дві-три вулиці. Тут під

тихими вербами та липами стояло декілька почорнілих від дощів та сонця простих лав, збитих із дощок і закопаних на стовпчиках у землю. На одній з них і влаштувався підполковник Коваль.

Чарівність цього куточка була не тільки в його зелених шатах, а насамперед у тій тиші, котра тепер не завжди тримається навіть на сільських вулицях, якими шугають автомобілі, мотоцикли і які часто наповнюються оглушливою музикою транзисторів та магнітофонів.

У роботі Ковалья наступав такий момент, коли йому не просто треба було сховатись у службовому кабінеті або у готельній кімнатці, а хотілося побути на самоті у такому місці, — найкраще на природі, — де його увагу не відтягали б звичні предмети і де він міг би не тільки залишитися сам з собою, а наче розчинитися у навколишній тиші, даючи можливість мозкові без підказувань знаходити рішення.

Він відчував цей момент, який звичайно з'являвся наприкінці розшуку або дізнання, коли починала спрацьовувати інтуїція.

Так було в гучній справі Петрова-Семенова, розгадку якої він знайшов, блукаючи по алеях свого садка на околиці Києва та хапаючись раз у раз креслити паличками на доріжці різні рисочки, хрестики, кола, трикутники... Так було і на Закарпатті, коли, сидячи в припнутому до берега човні на Латориці й спостерігаючи у повній тиші стрімкий біг прикордонної річки, він раптом зрозумів, хто вбив Каталін Іллеш і де ховається убивця.

Так було й зараз. Дмитро Іванович знайшов уламек сухої гілки і, сидячи на лавці, задумливо креслив ним біля своїх ніг на піску якісь дивовижні знаки. Потім з-під його палиці вийшов простенький, наче дитячий, малюнок: хата з дахом і трубою, з якої піднімався дим. Чия це була хата? Його власна, у Києві, чи Лагути або Чешікових, чи, може, будинок райвідділу міліції? І чому з труби піднімається дим, якщо це хата Лагути, адже господар убитий, а дім забито дошками?

Потім він намалював над хатою сонце, схоже на соняшник... А далі — насунула хмара...

Звідки з'явилася хмара, підполковник не втямив — адже він ще не встиг її окреслити. На якусь секунду він ніби розгубився, потім зрозумів, що це не хмара, а тільк впала на його малюнок.

Він повільно підвів голову. Перед ним стояла молода жінка у легкому платті, поцяткованому світлими квітами.

— Добридень,— сказала жінка,— пробачте мені.

Він глянув на її руки, по-чоловічому широкі, загрузбілі, з подряпинами та мозолями, потім подивився їй в обличчя. Миловиде, з рішучим кирпатим носиком, воно здалося йому знайомим.

— Ви товариш Коваль? — чи то спитала, чи ствердила жінка.

Щоб не привертати зайвої уваги до своєї особи, підполковник частенько одягав улюблений, не дуже новий сірий цивільний костюм.

— Так, я Коваль,— відповів він і, ще не відірвавшись від своїх думок і не розуміючи, що від нього потрібно цій жінці, повторив: — Так, я Коваль.

— А я — Віра Галушка, — промовила жінка тоном, який свідчив про впевненість, що Коваль не може її не знати, і сміливо опустила на край лави.

— Віра Галушка? — перепитав підполковник, не пригадуючи, звідки він знає цю жінку.

— Ви мене бачили,— підказала вона, — три дні тому, на жнивях.— І, зробивши коротку паузу, продовжувала: — Даруйте, але мені треба з вами поговорити. Приїхала в район, дзвонила в міліцію. Сказали, що немає. А тепер ось випадково натрапила, — задоволено закінчила вона, і обличчя її освітілося ласкавою посмішкою.

— Гм,— тільки й промовив Дмитро Іванович, не дуже задоволений, що його знайшли. Але маючи звичку вислуховувати людей за будь-яких обставин, спитав: — Ну, то що у вас скоїлося?

Він знову пильно оглянув жінку і раптом осягнув, що, незважаючи на кирпатий ніс, надмірну округлість обличчя, воно гарне тому, що неправильні риси його добре згармонійовані.

— Я з Вербівки,— вважаючи, що ця відповідь усе пояснює, сказала Галушка.

— Ну то що? — перепитав Коваль, хоч уже згадав, що й справді бачив цю жінку на лану, біля комбайна.

— Як що? — здивувалася жінка.— У нас там тепер усе догори ногами. Гапку посадили, ларьок закрито, споживспілківський фургон приїздить, коли схоче. А не захоче — то й зовсім не приїде.

Ковалю пригадалися слова Ганни під час її першого візиту в міліцію. Вона справді попереджала, що таке може

статися. Випадково чи навмисне так сталося? — подумалося йому. Дивись, як точно все розрахувала.

— То ви що, виручати прийшли цю саму Ганку? — примруживши око, спитав підполковник.

— Хай її біс виручає! — спалахнула жінка. — Навпаки. Що ж це виходить? Немов приватна крамничка у неї була, а не державний ларьок. Посадили її — і точку закрили.

— Відкривати ларки — справа торговельних організацій, — сказав Коваль. — Треба, щоб ваші люди звернулися до райспоживспілки.

— А я звідти і йду. Ходила до голови, він і розмовляти не хоче. Вони усі з одного яйця, ці торгаші. І за фургон, каже, дякуйте. Я йому: «По-перше, фургон — це не крамниця. В ньому навіть холодильника немає — масла не привозять. Треба новий ларьок відкрити, та не в садибі у Ганки, як у приватної крамарки...» А він мені відповідає: «Іншого приміщення на хуторі нема. А будувати не будемо, екопомічно не вигідно. Зселятимуть вас. Неперспективна ваша Вербівка». Я йому кажу: «Будувати вам не вигідно? Вербівка неперспективна? А ми вам теж неперспективні? Теж не вигідні? А нам хіба вигідно у район за двадцять кілометрів по коробку сірників бігати?! А щодо зселяти — то поки сонце зійде, роса очі виїсть. Ви хоч палатку поставте, бо виходить, що Ганка у вас незамінною була». Він мені каже: «Гвалтували, щоб Ганку зняти, от і добилися!» «Так ви що, з нею заодно?»

Після цих слів він мене з кабінету й вигнав. Я ж і раніше до нього ходила; і не сама, з іншими вербівчанками. Правда, деяким жінкам важче було з Ганкою змагатися. У мене чоловік непитущий. Ганка на нього впливати не може. Бо з декотрими як виходить? Прийде до ларка клієнт, пляшку в борг просить, Ганка не дає. «Твоя, каже, стара лається». От він і повертається додому лютий, як звір. Уявляєте, що та бідна жінка тоді має? То жінки найчастіше між собою її лають. Я, звичайно, не боялася Кульбачки, в очі все казала. Але що їй до цього? «Можеш скаржитися, — відповідала, — коли більше робити нічого. Набридне — покинеш». Оце я голові споживспілки й казала, а він своє товк: «План вона виконує, чесна, недостачі немає, побільше б таких продавців. А за те, що комусь у борг відпустила, вона, мовляв, сама відповідає. За недостачу з неї питають. Але поки що такого не сталося, отже, звільняти її підстав не бачу». Пішла оце сьогодні від цього голови і стала вас шукати, а сама думаю: «Що ж

це виходить, що Ганчин верх? Якби не вбивство та не посадили б її, так вона до кінця віку господарювала б у нас на хуторі?..»

— Чому ви думаєте, що її заарештували у зв'язку з убивством? — спитав Коваль, уже зацікавлено слухаючи жінку.

— А чого ж іще? Хіба за нашими скаргами?! Адже досі на них не зважали. На хуторі люди так і говорять: якби не вбивство, піхто б не добрався до цієї Ганки.

— А яке відношення має до вбивства продавщиця? Подія сталася не на її подвір'ї, сама вона зброї не мала, з Марією Чепіковою не дуже водилася.

— Тож-бо воно і є, що водилася. Ви Гоглюватого Миколу спитайте, шофера із споживспілки, він їх у Черкаси удвох частенько возив, а з Лагутою у Ганки таємна любов була. Хоч як ховалися, а люди все знали, і взагалі, характер у неї такий... — Галушка затнулася.

— Ну, ну, — заохотив її Коваль.

— Не можу говорити точно, але ж розмови всякі були. Вона не тільки наших чоловіків споювала і сім'ї рушила, вона, клята, і свого не пожаліла.

— Споїла? — спитав Коваль.

— Та ні, він у неї грибочками отруївся... І, думаю, не випадково...

— І її не притягли до відповідальності? — з наївним виразом обличчя здивувався підполковник.

— Свідків на це діло немає, — зітхнула Віра Галушка. — Так, тільки розмови...

— Ну, якщо тільки розмови, то повторювати їх не слід, — зауважив Коваль. — А що стосується громадянки Кульбачки, то її заарештували не в зв'язку з убивством. В цьому я вас можу запевнити. Зараз іде розслідування. І ваші листи та скарги також допомогли нам.

— Правда? — пожвавішала жінка. — Оце добре. Значить, недаремні наші турботи, а я вас шукала розповісти про все, що на душі зібралось. Можливо, ви чимось зарадите нам з тією споживспілкою, коли вже до них добралися... Не думайте, товаришу підполковник, — раптом додала Галушка, — що у нас на хуторі погані люди, самі п'янички. Ні, люди в нас переважно хороші, трудівники. Живуть заможнo, достатки і в хаті, і в коморі. Одна біда — хлопці в місто тікають — хто вчитися, хто на заводи, а інших матері самі із села виривають, щоб не спилися на Ганчиних «дубках». От і немає молоді на хуторі. Може,

і Марія іншу долю знайшла б, якби хлопці тут лишилися... Отже, хоч і не за вбивство ви її посадили, але і її частка у цій справі є... А Марія хіба не просила, щоб горілки її Іванові не давала? Просила, аякже! А та їй відповідала, мовляв, торгівля є торгівлею, відмовити покупцеві не має законного права, а щоб не напивався, не грішив, це вже її, жінки, турбота... Думаєте, не знали люди? Все знали, від них нічого не сховаєш.

...Після того як Віра Галушка, попросивши вибачення за довгу розмову, пішла, Коваль і далі сидів у своєму тихому куточку. Через якийсь час, замислений, він знову почав вимальовувати сухою паличкою узорі біля своїх ніг.

Він обмірковував несподіваний візит Віри Галушки і переконувався в тому, що мав рацію, витративши багато часу на вивчення схованого життя Вербівки. Он як повертається справа тепер з продавщицею Кульбачкою! Й справді, вона якщо і не стріляла сама, то усіма своїми діями сприяла злочину, створювала таку обстановку на хуторі, в якій могли визрівати всілякі трагедії. Звичайно, не тільки вона впливала на атмосферу Вербівки, але й вона і її дружки та покровителі якраз і були тим третім віддаленим і непомітним учасником трагедії, якого часто не беруть до уваги криміналісти.

Невдовзі Дмитро Іванович відкинув убік паличку, затер ногою свій малюнок на піску, підвівся з лави. Час узагальнення фактів і осмислювання їх на самоті минув. Тепер підполковника чекали практичні дії...

* * *

Сьогодні у Коваля був незвичайний день. В готелі його чекала ще одна несподіванка.

У міліцейському житті Дмитра Івановича було багато несподіванок. Траплялися і провокації, і постріли з-за рогу, і напади у темряві, і погрози, і анонімки. Мав місце, як висловлювався він у колі близьких друзів, «тиск» і знизу, і згори. Але цього разу було дещо інше.

Повернувшись увечері з райвідділу й увімкнувши у своїй кімнаті світло, він побачив лист: звичайний конверт з мальованю маркою, але не надписаний і без поштових штампелів. Лист ледве тримався на краю столу, і Ковалю не потрібно було експертизи, щоб уявити собі тракторію, по якій він пролетів через відчинену квартиру.

Після короткого вагання, хоч розумів, що лист не міг бути адресований нікому іншому, Коваль розкрив конверт. З нього випав білий аркушик паперу, на якому були наклеєні вирізані з газети літери. Літери клеїли обережно, не торкаючись пальцями, очевидно, за допомогою пінцета. Тому вони й стояли нерівно, немов підстрибуючи у рядку.

«Іх було тільки двоє. Очевидець».

Такого дивного листа Коваль ніколи не одержував.

Стоячи серед кімнати і ще раз пробігши очима це коротке послання, підполковник кинувся до вікна, немов сподівався кого-небудь за ним побачити, і, оглянувши віконну раму, різким рухом розчахнув обидві стулки.

Він зробив це швидше машинально, ніж усвідомлено, бо з його боку було б наївним чекати, що під вікном виявляться які-небудь сліди аноніма — майже під самою стіною готельного будиночка лежав асфальт людного майдану і тепла надвечір пилюка була збита багатьма підшвами.

Коваль посміхнувся цьому своєму пориву і замислився.

Хто міг бути автором листа? І про що ця людина поспішала повідомити?

Щоб не стерти відбитків пальців, які могли зберегтися на аркушику паперу і на конверті, підполковник загорнув їх у хусточку. Багато запитань постало у нього в голові, одне тягло за собою інше.

Отже: нова дійова особа — «очевидець».

Ясно, що йдеться про вбивство на хуторі.

Але що може означати фраза «Іх було тільки двоє»? Як її розуміти? Хто ці двоє? Двоє злочинців чи дві жертви? Потрібна велика натяжка, щоб віднести її до злочинців. Слово «тільки» заважає такому розумінню.

Ну, а те, що жертв було двоє, всім відомо, і повідомляти про це анонімним листом немає жодної потреби.

Коваль знову і знову повертався думками до підпису. «Очевидець!» До чого, до яких висновків намагається підштовхнути його анонімний автор? І що з того, зрештою, що «їх було тільки двоє»?

Невизначеність фрази, незакінченість думки робила анонімку шарадою, і в Ковалю від великої кількості варіантів, що спадали на думку, наморочилася голова.

А чи справді це — очевидець? Може, невідома особа просто хоче збити його з пантелику, заплутати дізнання? Кому ж це могло бути вигідним?

І нарешті — може, це просто нерозумний жарт якого-небудь місцевого нероби?

Втім, навряд...

Треба бути рішучою і спритною людиною, щоб серед білого дня або навіть надвечір, коли біля готелю спалахує сильний, як прожектор, ліхтар, непомітно підлізти до вікна і вкинути у вузьку квартиру лист. Хто і заради чого буде так ризикувати?

Крім того, ця людина повинна була переконатися, що його, Ковалья, немає у даній момент у готелі. Інакше аноніма легко було б викрити і навіть спіймати.

Хто ж міг знати, де перебуває підполковник Коваль?

Ще не знаходячи відповіді на жодне з цих запитань, вирішивши поки що нікому не розповідати про лист, Коваль поклав хусточку з конвертом до кишені і вийшов з номера.

Він постукав у кімнатку, де жила немолода лагідна жінка, яка виконувала одночасно обов'язки і адміністратора, і прибиральниці.

— Миронівно, — звернувся до неї підполковник, коли вона вийшла в коридор, — до мене ніхто не приходив?

Та похитала головою.

— Протягом цілого дня?

— Ніхто.

— Ви добре пам'ятаєте?

— Аякже.

— І по телефону не питали? Де я? Коли прийду?

Коваль припускав, що анонімний автор раніше, ніж іти до готелю, міг поцікавитися, де зараз мешканець.

— Не питали... — співчутливо і навіть з жалем, що не може ствердно відповісти такій поважній людині, промовила господиня готелю.

— Ну, гаразд, — задумливо пробурмотів підполковник. — А чи не бачили ви, Миронівно, щоб хто-небудь вештався тут під вікнами?

— Боже мий! — сплеснула руками жінка. — Та я б йому шваброю голову провалила!.. Я цих злодюг!.. У вас щось пропало? — затурбувалася вона.

— Ні, нічого не пропало. Це я на всякий випадок питаю. Ви тут придивляйтеся, будь ласка, — відповів Коваль і вийшов на вулицю.

Вечір уже взяв під своє ласкаве темно-синє крило не тільки майдан біля готелю, довгу вулицю над Россю, най-

ближчі сади, але й далекі горби, вкриті лісом, наступаючи вже й на ледь рожевий обрій.

Коваль не помічав краси згасаючого вечора. Його голова не могла звільнитися від думок про лист.

«Для початку, — сказав він собі, — слід з'ясувати, чи продаються конверти з такою маркою у місцевому поштовому відділенні...»

* * *

Хоч би що робив цього вечора Коваль — анонімний лист не йшов з думок. Це було як нав'яння. Зрештою, повернувшись до готелю, він засів за свої графіки. Довго сидів замислений, відчайдушно пахкав димом, крутив у пальцях олівець, то міцно стискаючи його, немов щось негайно мав записати, то, відмовившись писати, крутив його угору і вниз, вгору і вниз, немов грався. Погляд Дмитра Івановича блукав по кімнаті, ковзав по стінах, вікнах.

Запитання, які довго мучили Ковалья, почали набирати чіткіших обрисів, і він бодай для себе міг їх сформулювати.

Чому сліди крові на траві є не тільки в тих місцях, де знайдено труни, а на всьому подвір'ї? Чому ці сліди закрутились великим колесом? Чи не відбувалася тут боротьба? І чи не в цьому ключ до розгадки злочину?

А чия кров розбризкалася віялом, немов жертва кружляла в агонії по подвір'ю?

Чепікової чи Лагути?

Хто з них загинув перший?

Хто помер відразу, а хто ще жив якусь хвилину після смертельного поранення?

І який був інтервал між пострілами? Великий чи малий?

Убивця прагнув відразу покінчити з обома, розстріляв їх холоднокрівно і не кваплячись, чи йому тяжко було підняти руку на другу свою жертву і він завагався, затримався?

Отже, хто був першою жертвою і чому?

Коваль витяг схему слідів крові, накреслену ним напшвидкуруч на подвір'ї Лагути, став перемальовувати її на чистий аркуш.

Потім іще довго розглядав її, намалював під нею якогось чортика і раптом, немов підптовхнутий зсередини, підтяг до себе ще один чистий аркуш і кинувся писати,

та так прудко, що олівець, здавалося, літав над папером.

«Додаткові запитання до судово-медичної експертизи», — написав він заголовок.

Олівець літав над папером ще швидше:

«1. Встановити, чи одночасно наступила смерть у Марії Чепікової та Петра Лагути.

2. Якщо не одночасно, то хто помер раніше і наскільки раніше?

3. Чия кров розбризкана на підвір'ї?

4. Сліди крові Марії Чепікової на одязі Івана Чепікова по формі — бризки чи плями? Як вони могли утворитися?

5. Відстань, з якої застрелено Марію Чепікову?

6. Відстань, з якої убито Петра Лагуту?»

Закінчивши писати, Коваль ще раз прочитав ці запитання. Деякі з них були нелегкі. Але, подумав він, так чи інакше, а відповіді на них експерти змушені будуть дати...

Розділ четвертий

1

Піднімаючись з дна пам'яті, картини минулого зараз у камері освітилися Чепікову новим світлом. У цьому світлі центральні події несподівано відступили назад, а деталі, які здавалися раніше дрібними, не вартими уваги, раптом набули значимості й заступили собою все інше. Загострена пам'ять зберегла їх.

...Марія поверталася з Черкас якась втомлена, пригнічена, наче побита й чужа.

Особливо вражали її погаслі очі. Втім, навіть не погаслі. В них щось світилося, але приглушено і відчужено, наче штучне холодне світло, що робить усе навколо, навіть живе обличчя, мертвотним.

День-другий після приїзду Марія жила вся у собі, із непроникною зачиненою душею, жила у світі, де не було Чепікова, не було нікого з людей, навіть матері. Вона рухалася по хаті, наче сновида, механічно виконуючи звичну роботу, часто кидаючи її на півдорозі, зупиняючись і про щось замислюючись, гублячи з рук речі. І її доводилося раз у раз окликати, щоб повернути до дійсності.

Тоді він відносив це на рахунок дорожньої втоми, ходіння по лікарнях, чекання у чергах.

Вранці і ввечері вона замикалася у другій кімнаті і — Чепіков уже знав — молилася. Приклавши вухо до дверей, він міг почути її бурмотіння, якісь дивні слова, звертання до бога. Та й замок у дверях спальні він сам урізав, поступившись її проханням після чергового повернення з міста. Пожвавлювалася вона, лише коли зустрічала сусіда Петра біля дому або на подвір'ї. Лагута умів заспокоювати, говорити якісь, на думку Чепікова, безглузді, але доладні, гарні слова, обіцяти людині все, що їй хотілося, і робив він це від імені бога, впевнено, твердо, наче він сам, Петро Лагута, був богом.

Іван Тимофійович розумів свою дружину і терпів її дивацтва. Була хвороблива, а після народження мертвої дитини не тільки змучилася тілом, але й занепала духом. Він бачив, що кожна поїздка до Черкас, кожне відвідання лікарів, безрезультатні процедури щораз більше знесилюють і пригнічують її. Проте відмовляти Марію від цих поїздок, позбавляти її останньої надії не хотів. Тим більше що через день-два після повернення Марія опам'ятовувалася, ніби знову поверталася до життя, і аж до наступної її поїздки він забував свою невиразну тривогу.

З часом, проте, Чепіков усе дужче почував себе у замкненому колі, з якого не знав як вирватися. Людина немолода, яка прожила нелегке життя, воювала, не раз дивилася смерті в очі, Іван Тимофійович був здатний на тверді рішення і якісь активні дії. Але щоразу його стримувала думка, що різким вчинком може завдати шкоди дорогій людині.

Після довгих розмов, бесід, умовлянь, він нарешті зрозумів, що слова не досягають мети, і надумав розвіяти дружину у мандрівках. Пропонував їй поїхати до Києва, до Москви, розповідав про красоти Павловська і Пушкіна під Ленінградом. Але Марія, начебто й пристаючи на його думку, зрештою, коли надходив час вирушати, під яким-небудь приводом відмовлялася: то нездужає, то невідкладні хатні справи, то робота в артілі. Чепікову думалося, що й тут було не без впливу сусіда, який любив повторювати, що людина повинна шукати радості в самій собі, спілкуючись з богом, і не розтрачувати душу на мирську суєту.

Сам Іван Тимофійович возити дружину в Черкаси не міг і був радий, коли їй випадала нагода поїхати попутною машиною.

Але одного разу, коли спостерігав, як збирається Марія у місто, не те що підозра, а якийсь неспокій охопив його: як лікарі лікують, що вони їй кажуть, що то за люди, у яких, затримавшись інший раз у Черкасах, вона заночує. Вирішив розібратись у цьому і вжити якихось заходів, щоб розірвати порочне коло.

Відпросився у бригаді й сказав Марії, що поїде разом з нею.

Дружина не заперечувала.

Мало сказати — не заперечувала, очі її задоволено спалахнули: давно б так!

У місто тряслися старою полуторкою споживспілки разом з Ганною Кульбачкою, котра їхала на обласну базу.

Марія підкреслено упала біля нього. Чепіков давно не бачив такого теплого, ясного погляду дружини, зверненого до нього.

Диво, та й годі!

У кабінку з шофером Миколою вона сісти відмовилася, незважаючи на те, що влазити через борт у кузов з хворою ногою було для неї справою нелегкою — Чепікову і Ганні довелося буквально витягати її за руки.

Вони сиділи вдвох на дошці, міцно обійнявшись і притулившись спинами до підстрибуючої кабіни. Івану Тимофійовичу здавалося, що шлях, який біжить від них, відносить і всі їхні незгоди, тривоги, відчуженість.

Біля лікарні полуторка зупинилася, Іван Тимофійович з Кульбачкою допомогли Марії злізти з машини. Потім вона про щось пошептала з продавницею, і та гайнула на свою базу.

Незважаючи на нескінченні черги у довгих коридорах поліклініки, Марія швидко зайшла до потрібного їй кабінету. Чепіков помітив, що орієнтується вона тут легко, медичні сестри називають її по імені, зустрічають як давно знайому. Навіть декотрі хворі, очевидно постійні відвідувачі поліклініки, віталися з нею.

Іван Тимофійович не дивився на годинник, коли увійшов у будинок поліклініки, але відчував, що минуло не більше години, протягом якої Марія встигла побувати у двох кабінетах і на процедурах. Чепіков теж хотів був зайти з нею до лікаря — сидячи у своїй Вербівці, давно збирався розпитати, скільки ще тягтиметься це лікування і, зрештою, чи потрібне воно. Адже нога не виліковується, жінка накульгує, як і раніше, а що стосується надії на дитину, то Чепіков з уст тих самих лікарів твердо

знав, що дитини у Марії ніколи не буде. Навіщо ж їй їздити сюди, мучитися, витратити час і гроші?

Так, і гроші! У кожну свою поїздку Марія зав'язувала добрий клунок гостинців для своїх, як вона казала, рятівників. От і цього разу привезла з собою важкенький кошик!

Але до лікарів Івана Тимофійовича Марія не допустила. І Чепіков, щоб не сваритися з дружиною, прогулювався по коридору, поки та ходила по кабінетах.

Коли Марія закінчила свої походеньки, Чепіков звернув увагу, що кошик з гостинцями вона, виявляється, залишила під стільцем, де сиділа у черзі.

— Ти ось забула,— нагадав Чепіков.— Для своїх рятівників.

Марія глянула на кошик.

— А-а, це... Це для інших,— твердо відповіла,— для рятівників духу.

Чепіков не зрозумів жінки, але, не розпитуючи більше, витяг кошик з-під стільця і пішов за нею на вулицю.

— А тепер куди ж? — спитав, мружачись на пекуче сонце.— Додому?

Йому здавалося, що всі ці процедури з обходом лікарів Марія виконувала немов галоном.

— Додому? — жінка скинула на нього очі.— Ти ж хотів з людьми познайомитися, де я буваю...

«Як у воду дивилася,— здивувався Чепіков.— Звичайно, приїхав сюди не для того, щоб сидіти у тісних коридорах поліклініки!» Глянув на зосереджене обличчя дружини, і йому раптом схотілося зробити їй щось приємне.

— Може, підемо по крамницях, купимо тобі черевики або ще щось? На цих, бач, каблуків зовсім збилися.

Марія похитала головою.

— Втомилась я. Ходімо відпочинемо, поставимо речі у людей, а там видно буде.

Вони довго йшли вулицею, на якій поряд з новими високими будинками уціліли й старі одноповерхові хати, які ховались у густій зелені садів, серед дерев, що вже радували око плодами.

Майже в кінці цієї рівної вулиці, там, де, звернувши з бруківки, вона уткнулася в сосновий бір, Марія з чоловіком зупинилися біля високого паркана. Тільки звівшись навшпиньки, Чепіков побачив у дворі в зеленому листячку різко свіжопофарбованого залізного даху.

Марія сміливо, як це робить своя людина, натиснула

ледь помітну на хвiртці кнопку дзвiнка, вроблену на мiсцi сучка i пофарбовану разом з хвiрткою i парканом у зелене. Десь у глибинi подвiр'я пролилися крапельки дзвону.

Вони трохи почекали. Потiм пiд самiсiнькою хвiрткою почувалися кроки i чийсь важкий вiддих.

— Хто тут? — спитав жiночий голос.

— Сестра Марiя, — вiдповiла Чепiкова, i Иван Тимофiйович ледве впiзнав голос дружини — так нiжно, ласкаво вiн прозвучав.

Хвiртка вiдчинилася, i Чепiков побачив невисоку повну жiнку рокiв п'ятдесяти з вугластими рисами похмурого обличчя. Не вiдводячи очей, вона суворо спитала:

— Хто такий?

— У миру чоловiк мiй, сестро Федоро, — смиренно вiдповiла Марiя, — до благодатi його веду, нехай i вiн сподобиться...

У Чепiкова всереденi все захололо. Так, вiн знав, що Марiя останнiм часом стала вкрай побожною, бачив, що вона часто i довго молиться, що саме це зближує її з Лягутою, але щоб тут, у чужому мiстi, вона цим займалася!

I отак, не попередивши, потягти його у якесь кубло «сподоблятися благодатi»! Якої «благодатi», чорт вiзьми!

В п'яму спалахнув гнiв, але вiн стримався i опустил очi, ховаючи свої почуття.

— А наставник Михайло дозволив? — так само суворо питала далi жiнка.

— З братом Михайлом говорили i я, i брат Петро. Господу угодно ростити своє воїнство, спасати душi.

Сестра Федора, повагавшись ще кiлька секунд, зрештою ширше вiдчинила хвiртку i вiдступила вбiк, пропускаючи гостей.

Чепiков рiшуче ступнув у двiр. Це був знову бiй, бiй за Марiю, за себе, i вiн, колишнiй солдат, не мав права ховатися...

...Вони були одягненi у бiлi, довгi, аж до п'ят, полотнянi сорочки, i тому зовнi все було начебто пристойно.

Жахнувшись, Иван Тимофiйович побачив, що й Марiя одягла таку бiлу сорочку. У неї вiн її нiколи не бачив.

Певно, повертаючись у Вербiвку, вона залишала сорочку тут.

Самому Чепiкову довелося натягти на себе тiсний бiлий балахон, який владно простяг йому пресвiтер Михайло, але напнув вiн цей одяг поверх свого. Єдине, чим поступився, це тим, що скинув черевики, i тепер стояв босий,

відчуваючи під погами приємну прохолоду гладенької поверхні дерев'яної підлоги, покритої олійною фарбою.

Спочатку брат Михайло прочитав щось схоже на коротку проповідь. В ній йшлося про те, що людина у житті зазнає мало радості, що вона лише маленька деталь бездушної машини, і ця машина, виснавши з неї усі сили, викидає жалюгідні рештки в могилу. Тільки світ потойбічний є справжнім життям, тільки до цього справжнього життя і слід готувати себе, день у день просити милості всевишнього, каятись у гріхах і чекати допомоги згори. Бо духовне життя, на відміну від фізичного, яке дають людині грішні батьки, вона може одержати тільки від бога.

Чепіков спостерігав, з якою увагою і благоговінням слухають ці кілька чоловік, одягнених у біле, свого духовного наставника, і думав, яка ж сила примушує їх сліпо й покірно йти за цим міцним, кремезним дядьком, який явно не пурається розрад земного життя.

Він уже довідався від Марії, що в миру брат Михайло є експедитором спиртового заводу, і, хоч пускає в свій будинок для таємних зустрічей віруючих, сам рідко бере участь у моліннях. Познайомившись сьогодні з Чепіковим, пресвітер сказав, що сестра Марія і брат Петро давно говорять про нього як про людину чесну, достойну ввійти до їхнього братства, яке іншої мети, крім духовного удосконалення і відданості богу, не має. Бо господь завжди з ними і сходить на них.

Прислухаючись до хрипкого голосу брата Михайла, Чепіков терзався сумнівами, серед яких була й думка, чого це Марія і особливо Петро Лагута так прагнуть зробити його віруючим.

Після проповіді почалися співи. Співали невлад. Спочатку хором щось про благодать, про любов до бога, про чудовий світ, який чекає їх по той бік короткого і безглузлого земного життя.

Зійшовши з свого місця на невисокому помості, брат Михайло натиснув десь на стіні непомітну для ока кнопку, і з усіх боків у кімнату полилися тихі мелодійні звуки молитовної музики. Пресвітер ще раз мигцем глянув на Чепікова, вигляд його свідчив, що неофіт не відчуває благодаті, необхідної для віри, і сам приєднався до співаючих.

Поступово голоси молільників лунали все дужче, і скоро вже не тихий спів лився навколо, а зривалися розрізнені вигуки.

Чепіков не зводив очей з дружини. Марія співала тонким приємним голосом, і обличчя її, видне у профіль, поблідло у задусі, здавалося Чепікову незвичайно патхненним, незнайомим, немов він уперше побачив його. Це почуття злякало його.

У просторій кімнаті, де було зараз не більше десяти чоловік, усе важче ставало дихати від свічкового чаду — вікна були наглухо зачинені й заглушені віконницями, щоб назовні не пробивалися ні звуки, ні світло. Чи то від мерехтливого відсвіту хисткого полум'я, чи від наростаючої задухи у Чепікова, який звук до чистого повітря, почала паморочитися голова, і перед очима попливла вся кімната. Зусиллям волі він змусив кімнату зупинитися.

Потім Чепіков придивився до Ганни, котра стояла між Марією і братом Михайлом, і йому здалося, — а може, це теж була тільки гра світла й тіней, — що Кульбачка з ледь помітною зневагою оглядає молільників. Коли її погляд зупинився на Чепікові, який не співав, а лише беззвучно відкривав рота, вона насупилася.

Він і сам відчував, що має зараз дуже розгублений і безглуздий вигляд: був схожий на рибу, витягнену з води.

Як хотілось Івану Тимофійовичу, щоб разом з ним цей Ганчин погляд помітила і зрозуміла Марія. Може, тоді йому пощастило б забрати її звідси, подалі від цього божевілля.

Іван Тимофійович уже був простяг руку, щоб смикнути дружину за сорочку, але рука його завмерла на півдорозі — Марія нікого й нічого не помічала навколо: ні Ганни, ні свого чоловіка, ні навіть пресвітера. І Чепіков раптом з болем здогадався, що причиною її відчуженості була зовсім не хвороба, не жіноча туга за дитиною — причина ховалася значно глибше й була набагато небезпечніша для нього, ніж він досі мислив. Усі ці люди, які стояли зараз навколо неї і співали разом з нею, давно вже стали Марії ближчими і дорожчими, ніж своя сім'я.

Поринувши у тяжкі думки, Чепіков не помітив, як пресвітер Михайло подав знак і всі навколо почали опускатися на коліна.

Ставши навколішки і заплющивши очі, ці білі тіні людей разом підносили над головою схрещені руки, немов сподівалися дотягнутися до свого бога і торкнутися його.

Іван Тимофійович не знав, що йому далі робити, і якусь хвилину стирчав обіч, один як палець. Йому не хотілося

брати участь у цьому лицедійстві й водночас боявся накликати гнів пресвітера, який будь-якої хвилини міг впровадити його звідси, роз'єднати з дружиною — адже влада пресвітера та його братів і сестер над Марією дужча від усього. Упіймавши на собі суворий погляд брата Михайла, він і справді раптом відчув, що йому тяжко стояти, що в нього ниють ноги і що його теж тягне опуститися на коліна. І не тільки опуститися, а так само, як і всі, щось говорити, белькотати, вигукувати.

Він подолав цю дивну втому і слабкість і, притулившись спиною до стіни, зціпивши зуби, й далі спостерігав за тим, що відбувалося у кімнаті.

Молільники вже не співали. Усі підхопилися на ноги і, розкинувши руки, немов птахи, почали кружляти по кімнаті, наптовхуючись одне на одного. Кожен бурмотів щось своє, безтямно вигукував прохання до бога, скарги; кожен зараз був нескінченно самотнім у темному похмурому світі, де перед його заплющеними очима з'являвся бог, з яким він вів свою пряму розмову.

Зовні усі ці вигуки, бурмотіння, схлипування зливались у суцільний гомін, який весь час наростав. Руки тремтіли, та й не тільки руки, все тіло у молільників починало тіпатися. Одні з них підстрибували, інші падали на підлогу й знову спиналися навколішки. Деякі почали плакати. Молоденька дівчина у протилежному від Чепікова кутку раптом почала битися головою об підлогу і, ридючи, намагалася розірвати на собі цупку сорочку. Іван Тимофійович, не відриваючись, дивився на Марію, яка, стоячи навколішках, опустила голову і тремтіла усім тілом. Навіть у цьому суцільному шумі Чепіков розпізнавав голос, яким Марія монотонно й відчайдушно повторювала одну тільки фразу: «Господи, прости душу мою!» І знову: «Господи, прости душу мою!» Більше нічого розібрати він не зміг ще й тому, що самому стало недобре — знову попливла перед очима кімната з блимаючими у півтемряві тінями. Жахаючись, Іван Тимофійович відчув, ніби якась страшна сила тягне його по чорній швидкій річці й закручує у глибокий вир.

Хтось заверещав і став вигукувати незрозумілі слова. Чепіков розібрав кілька разів повторюване: «Абукар, лампідос, обтуту!» Йому здалося, що він потрапив до божевільні й сам починає втрачати розум.

— Дух свят! Дух свят! Накотив, накотив! — вищала якась жінка.

Іван Тимофійович ще раз глянув на Марію, яка уся тіпалася й тихо плакала. Він підібрався до неї ближче і простяг руку, щоб все ж таки вивести її з кола підстрибуючих, схлипуючих, збожеволілих людей. Марія не впізнала чоловіка, глянула на нього почервонілими округлими очима і раптом злякано закричала:

— Сатана, сатана, сатана!

Зрозумівши, що він зараз безсилий, Чепіков намацав рукою двері й вислизнув у коридор. Він кинувся у кімнату, яку віддали йому з Марією, і, впавши на вузеньке ліжко, довго не міг опам'ятатися.

Скільки пройшло від того часу, не знав, але раптом у кімнатці з'явилася Марія. Не сама прийшла. Її привели під руки Ганна і Федора й поклали на сусіднє ліжко. Коли жінки вийшли, Чепіков схилився над дружиною. Вона була біла, як стіпа, холодний піт вкривав їй чоло і щоки. Чепіков погладив розплетені світлі коси, узяв за плече.

— Марусенько, Марусенько... поїдемо додому, люба.

Жінка ледве розплющила очі, підвела важкі, набряклі повіки. Вона не впізнавала чоловіка, обводила його безтямним поглядом, який незабаром наповнився жахом.

— Ізидь, ізидь, сатано! — процідила крізь зуби і, знову склепивши очі, знеможено відкинулася на подушку...

Повернулися до Вербівки серед ночі. Ганна Кульбачка, не закінчивши своїх справ, вирішила залишитися на ніч у Черкасах. Чепіков попобігав, поки знайшов попутну машину й умовив шофера завезти його і дружину, котра, як він пояснив, раптом захворіла, до хутора. Собі ж дав слово, що ніколи більше не пустить Марію сюди...

*

2

У райвідділі сталася надзвичайна подія — ув'язнений Чепіков спробував покінчити самогубством.

Ковалю підняли серед ночі, і, коли він прийшов, у кабінеті Литвина вже було повно людей.

Майор сидів за столом якийсь пригнічений і наче скуйовджений. Побачивши Ковалю, він неголосно і, як здалося підполковникові, втомлено промовив:

— Полюбуйтеся! — показав рукою на Чепікова, який сидів тут-таки під стіною, і, заплющившись, закинув голову назад.— Серцем відчував, що з ним самі неприємності будуть...

Майор уже вилив перший гнів на чергового по райвідділу, який не угледів Чепікова в камері і якого він зняв з поста, пообіцявши згодом покарати іще суворіше. Тепер, трохи охолонувши, він сяк-так тримав себе в руках.

— Надумався! — гірко продовжував Литвин.— Вішати-ся йому, бач, схотілося!.. Подер сорочку, зробив шворку і за ґрати причепив. Ну, ви скажіть на милість, Дмитре Івановичу, яке дурне сало!..

Присутність у районі представника міністерства надавала прикрій пригоді якоїсь масштабності, і це найбільше нервувало Литвина:

— Я його питаю: чого це надумав, дурень, вішатися? Як об стіну горохом!

Коваль закурив цигарку, затягся димом, уважно придивляючись до Чепікова, який уже розплющив очі і ніби байдуже спостерігав за всім, що відбувалося навколо. Обличчя його потроху набирало свого звичайного похмуро-впертого виразу.

Біля Чепікова стояв судмедексперт Гриценко і тримав за руку, рахуючи пульс. Він, очевидно, щойно подав ув'язненому першу допомогу, бо поряд, на стільці, стояла залізна коробочка з медичним шприцом і лежала вата.

Чепіков потер вільною рукою шию, немов переконуючись, що на ній уже немає зашморгу, і тьмавим поглядом обвів кабінет.

Коваль випустив цівку диму:

— Я з ним сам поговорю, Сидоре Тихоновичу...

* * *

Коваль вирішив допитати Чепікова без сторонніх. І ось зараз вони сидять один проти одного і мовчать. Чепіков — поблідлий за цю ніч більше, ніж за тиждень перебування у камері попереднього ув'язнення, із стиснутими губами й погаслим поглядом. Коваль — суворий, але ненастійливий. Говорити зараз з ув'язненим про його нічну спробу самогубства, цікавитися почуттям людини, яка майже переступила межу, за якою обривається людське життя, було б жорстоко і марно. І Коваль нічого не запитував, немов усе дізнання повищо було полягати ось у такому мовчазному сидінні.

Минав час.

Але хоч би про що думав кожен з них, думки в обох поверталися до однієї й тієї ж вихідної точки. Між ними

відбувався німий діалог, і так само, як шахіст, що грає сам із собою, кожний із них розмовляв з противником мовою уяви, поки не надійшла та хвилинка, коли уяви вже не вистачило і назовні попросилося слово.

І тоді у них нарешті почалася розмова, як у людей, котрі про багато що вже переговорили, багато для себе з'ясували, зрозуміли одне одного і яким тільки й залишилося що підсумувати свої висновки.

— Так,— невизначено промовив Коваль, постукавши пальцями по склу на столі.— Так, Іване Тимофійовичу...— повторив він.

Чепіков зітхнув.

— Я її більше за життя любив,— сказав він.

Ковалю хотілося спитати: «Чому ж ви її вбили?», але щось зупинило його.

Знову запала мовчанка.

— Ви мені не вірите? — сумно і водночас якось байдуже промовив Чепіков.— Еге ж, звичайно, не вірите,— повторив він.— Але я не вбивав їх.

Підполковник не відповів. Намагаючись не розглядати підозрюваного невідривно, він усе ж потай вивчав його: обличчя, руки, погляд.

— І Лагуту?

— Лагуту? — похмуро перепитав Чепіков.— Ви мені Лагуту не нагадуйте. Він сам убивця. Це він застрелив Марусю, я певен.

— А його хто?

«Чому їх убили удвох? Можливо, в цьому відповідь на все».

— Він своє заробив...— сказав нарешті Чепіков, не даючи відповіді на запитання Ковалья, і його досі, здавалось, погаслі очі спалахнули злими вогниками.— А без Марусі мені яке життя? — продовжив знову ослабленим голосом.— Однаково, жити чи не жити... Я все одно вже мертвий,— випереджуючи запитання, що давно висіло у повітрі, додав Чепіков.

— Ну, гаразд, Іване Тимофійовичу,— промовив Коваль, зрозумівши, що цими словами ув'язнений намагається пояснити спробу самогубства, котра після невдачі викликає в того, хто замахнувся на своє життя, не тільки почуття спустошеності, але й незручності перед людьми, немов невдача сталася від недостатнього завзяття й бажання піти з життя, від страху і нерішучості.— У житті вашому було багато хорошого. От і воювали ви чесно, ворога не боялися.

Чого ж зараз правди боїтеся?.. А тепер он — спроба покінчити з собою. Немов злякалися після того, як ми знайшли неспростовні докази.

— Нічого я не злякався,— зло відповів Чепіков.— Все одно не вірите, говори не говори. Ви ж мене з ходу в убивці записали, а тепер тільки для порядку запитуете... А щодо того, ніби боягуз, то мені це байдуже, думайте, що хочете. Мені тепер до всього байдуже. Та не зрозумієте ви цього!

— Дещо начебто й розумію,— тихо відповів Коваль,— але не до кінця. Тому й намагаюсь з вами розібратися.

— Ну як же я міг застрелити її? — пристрасно заговорив Чепіков, наче прокинувшись.— Дружиноньку мою... Адже у мене до зустрічі з нею все у житті не складалося, я вже й вірити у себе перестав. Ні радості, ні надії. І раптом — вона!.. І хату добудовував — радів, і дитину чекали — як свято. А як у лікарню потрапила, думав, жити не буду, не хочу, аби тільки вона жила. Як же я міг стріляти в неї, і як ви можете таке говорити?!

Чепіков задихнувся від слів, закашлявся, скривився, прикриваючи руками рот.

Коли стримав кашель, так само пристрасно продовжував:

— Не вбивав я нікого і річ не в пістолеті!..— Він раптом замовк.

— А в чому?

Коваль навмисне неквапливо підсунув до себе стосик чистого паперу. Не хотів виявляти квапливість перед Чепіковим, щоб не сполохати його. Підозрюваний, на думку підполковника, перебував у тому стані, коли йому самому потрібно було вилити душу, отже, він не зачинить її доти, поки повністю не виговориться.

Коли за кілька хвилин на порозі кабінету з'явився капітан Бреус, самими очима запитуючи дозвіл увійти, Коваль подав йому знак — не заважати.

— Так: і парабелум мій, і я перший прибіг на постріл,— плувано почав Чепіков, не відповідаючи на останнє запитання підполковника.— Я від самого початку правду розповідав... Мені й бігти далеко не треба було,— продовжував він, передихнувши.— Адже наші двори межують. Я не відразу зрозумів, що скоїлося... Не відразу витверезів. Коли бабахнули постріли, один, потім другий, я підхопився і, ще нічого не тямлячи, вибіг на подвір'я.

Дмитро Іванович, киваючи, немов погоджуючись з оповідачем, швидко писав.

— Надворі було тихо і якось страшно. Я озирнувся, крикнув: «Марусю!», потім: «Степанидо!» Ніхто не відповів. І раптом чую — тихий стогін. Такий тихий, немов не стогін, а хтось важко дихає у дворі Лагути. Я миттю перестрибнув через парканчик.

Спершу мені здалося, що Марія жива. Кинувся до неї, але вона вже не дихала. Хрипіла інша людина, яка лежала трохи далі. Коли я підбіг до тієї людини, вона вже теж затихла. Це був Лагута. Я спіткнувся й упав.

Не знаю, що зі мною робилось. Опам'ятався, коли раптом почув голоси людей, що бігли до садиби. Тоді я підхопився, злякався, наступив на парабелум, який валявся під ногами, схопив його і вздовж берега через садок махнув у ліс.

Іван Тимофійович замовк. Коваль, продовжуючи писати і не підводячи голови, спитав:

— Пістолет де зараз?

Чепіков наморщив лоб, немов у голові його зі скреготом поверталися важкі жорна.

— Пістолет?

— Так, цей парабелум!

Чепіков підвів погляд на Ковалю. Здавалося, він приглядався до нього і зважував, що іще можна сказати людині, яка сидить перед ним, чи здатний цей чоловік зрозуміти його.

— Пістолет? Не знаю. Десь закинув...

З виразу обличчя Ковалю важко було здогадатися, повірив він словам Чепікова чи ні.

— Чому закинули?

— А біс його знає!.. Злякався і шпурнув. Ось тепер думаю, чому це зробив,— і не можу втямити. Певно, боявся, щоб не довідалися, що вбито їх з мого пістолета. Я його раніше загубив і не уявляв, де він. А тут бачу — мій, злякався, схопив і кинувся тікати.

— То чого ж все-таки тікали?

— Не знаю, наче якась сила понесла...

Коваль подумав: «Якщо він справді був без пам'яті, то не став би дбати, щоб сховати докази проти себе». Але потім підполковникові згадалися випадки, коли в людини підсвідомо спрацьовував інстинкт самозбереження і вона механічно виконувала якісь дії на свій захист. Так, спіткнувшись, миттєво викидають руки вперед або при несподіваному нападі захищають руками голову.

— А як ви у темряві змогли впізнати пістолет?

— Я його, як свою долоню, знаю. У нього ліву щічку відколото.

— Де ви тоді натрапили на пістолет? У якому місці? — запитав Коваль, коли Чепіков замовк.— Далеко від...— він хотів сказати «трупів», але на ходу виправився,— ...від убитих?

— Не пам'ятаю,— знову похмурнів Чепіков.— Начебто недалеко.

— Біля Лагути чи біля вашої дружини?

— Ближче до Лагути.

Коваль витяг із папки схему подвір'я, вміло накреслену капітаном Бреусом, на якій було позначено розташування тіл убитих, і підсунув її Чепікову.

— Покажіть місце.

Ув'язнений не захотів і глянути на аркуш, відвернувся від підполковника і втупився поглядом кудись у вікно, за яким уже почало розвиднятися.

— Я ж сказав. Здається, біля Лагути. А точніше не пам'ятаю.

— Ну, а де саме ви кинули пістолет, запам'ятали?

— Мені було не до нього.

— Може, у Рось?

— Можливо.

— Біля берега? Чи десь далі?

— Не знаю.

— Постарайтеся все ж таки пригадати, це у ваших інтересах,— зауважив Коваль, уже вирішивши, як тільки розвидниться, продовжити розшуки в річці.— А який був інтервал між пострілами?

Підозрюваний і цього не знав. Але тут підполковник виявив особливу наполегливість.

— Хоч би приблизно — вони пролучали відразу один за одним чи з інтервалом?

— Здається, не зразу. А може, мені це здалося. Не второпав у той момент.

— Ви обидва постріли почули виразно?

— Ні. Перший тільки розбудив мене, а другий гримопув, наче пад головою.

— Ви загубили пістолет з обоймою?

— Так.

— Скільки там було патронів?

— Неповна обойма: п'ять чи шість.

Коваль відклав ручку, підвівся з-за столу і за своєю

багаторічною звичкою — ходити у найбільш напружені хвилини допиту — почав міряти кроками кабінет.

Він теж хвилювався. Не все ще вклалося в його голові, народжувалися сумніви, непевність у правильності своїх припущень, але вже на повну силу почала працювати інтуїція — те приховане почуття, яке своїм нерозгаданим шляхом не дає помилятися у головному. Ця інтуїція народжувалась у нього не відразу. Адже вона з'являється тільки тоді, коли у людини створюється своя концепція щодо певних подій і явищ. У кожній новій справі Дмитро Іванович спочатку перебував нібито в ролі асистента, який одержав готові думки, погляди, версії. Чим глибше він вивчав подію, чим ближче знайомився з людьми й обставинами, тим швидше з'являлося своє рішення.

Так було і в справі художника Сосновського, і під час розшуку на Закарпатті убивці Каталін Іллеш...

У трагедії Марії Чепікової і Лагути він досі залишався мало не спостерігачем, який ще тільки усе вивчає. Але тепер, після спроби самогубства Івана Чепікова, глибше зазирнув у життя вербівчан, у те життя, що передувало трагічній події.

Коваль задивився у вікно кабінету, на обриси дерев, що вимальовувалися у сірій імлі ранку, немов проявлювані на фотоплівці. Повернувшись до Чепікова, спитав:

— Ви ревнували свою дружину до Лагути?

— Не знаю, — відповів той.

— Як це не знаєте? — здивувався Коваль.

Підозрюваний тільки рукою махнув.

— Ви казали, що ненавидите його.

— Це були не ревності, — пробурмотів нарешті Чепіков, і сірі передранкові тіні поповзли по його обличчю. — Я не знаю, як називається це почуття. Я хотів вбити Лагуту і, напевно, рано чи пізно убив би... За Марію і за все, все... Але це зробили замість мене. Я сам не розумію, як усе це сталося, хто це зробив, чому їх убили обох...

— Поясніть, чому ви хотіли вбити Лагуту, якщо не ревнували? — спитав Коваль.

Він знову потягся за авторучкою, яку перед цим на кілька хвилин випустив з рук.

Дмитру Івановичу пригадалася колись прочитана стаття, в якій доводилося, що шекспірівський мавр задушив Дездемону не з ревності, а з нестерпного почуття образи, задушив в ім'я пануючого у тодішньому суспільстві морального закону, який вимагав смерті зрадниці. Подумалося,

що ревнощі, утворюючись із багатьох почуттів: образи, вневаженої гідності, сорому перед людьми, підігріті почуттям власника, й нині дають несподівані спалахи, під час яких завмирає в людині все інше і чорний вогонь безумства пожирає її.

— Він занастив її душу,— говорив тим часом Чепіков,— він зруйнував нашу сім'ю, він робив це хитро, підступно, довго, із словами про бога. Адже Маруся любила мене, і я завжди їй вірив. У мене до неї не просто любов була, а ще й вдячність, що не відштовхнула, що зрозуміла і полюбила. Заради Марусі я готовий був на все, що в людських силах. Але потім сталася біда. Народилася мертва дитина...

Відтоді їй пішло все шкереберть. Маруся сама не своя стала. Усе — по лікарнях та по лікарнях, і все марно... Потім мати втрутилася, почала до Лагути посилати. Він наче слово знає, у нього міцна віра є, і він сам мало не господь бог. Мовляв, вклоніться йому — і надії збудуться.

Я, звичайно, відмовлявся. Який там бог і які надії! Адже мені лікарі все пояснили. Тоді вона сама потай почала бігати до сусіда. А далі, дивлюсь, книжечки усякі з молитвами та піснями приносить і читає. Чудна стала, господарство закинула, роботу свою не робить, ходить, немов причинна. Бачу, пропадає моя Марусенька...

Пробував говорити з цим Лагутою — не лізь у наше життя, не руш сім'ї. А він такий слизенький, гладенький та лагіденький, нема як і схопити... «Я,— каже,— добра вам бажаю, приходьте, помолимося разом, одужає твоя Марія, і бог дасть вам дитя».

Марія теж стала тягти мене до нього. Без моєї, мовляв, молитви бог не дасть нічого, треба вдвох молитися. Я вже й так, і сяк її переконував і Лагуту ще не раз просив відчепитися від нашого дому. Правду сказати, руки свербіли, пристрелити його навіть хотів, от і пістолет із собою носив. Та не зміг. На війні усяку гидь — без найменшого вагання! А тут — не міг. Адже не війна, як це на людину руку підняти! Але ж і сім'ю свою захищати мусив. І за Марусю дуже переживав. Одне слово, здавалося мені, що потрапив я у глухий кут і немає мені ніякого виходу. От тільки коли вип'ю, наче й знайшов той вихід, а витверезюсь — і знову немає.

І Маруся — немов нежива, тінню ходила. Змучилась украй. І хоч би що я робив, хоч як розмовляв з нею — нічого не допомагало. Я з матір'ю теж пробував порозумітися.

Куди там! Вона в цього Лагута вірила без пам'яті... Святим його називала. А який він святий! Хробак гидотний! Усю війну просидів на хуторі. Хворим прикидався, юродивим, а фактично — дезертир. Сама Степанида говорила. Він під час війни і після неї допомагав їй неспроста, з далеким прицілом. І бога собі якогось придумав, щоб до нього, як до дурника, за минуле не чіплялися... Він не пістолета боявся, а щоб не почав я розкопувати. Другом навіть прикидався...

— Дезертир? — пильно глянувши, перепитав Коваль.— А конкретно?

— Конкретно спитайте Степаниду. Я на хуторі лише кілька днів поранений лежав, а вони весь час тут при німцях жили.

— А хто ще, крім Степаниди і вас, про це знає?

— Певно, ніхто. Хутір німці спалили. Дві-три хати залишилося... Людей тих уже немає...

— Гаразд, продовжуйте,— сказав Коваль.

— Значить, довідався я, що Маруся у Черкаси не тільки до лікарів їздить. Ще й у якийсь молитовний дім ходила. Лагута туди її втяг. Я, звичайно, заборонив їй. Але як горохом об стіну.

Тоді сам поїхав до Черкас, зайшов до міліції і про цей дім розповів. Там, мовляв, якийсь пророк їхній Михайло й інші молільники дуже підозрілі і тому подібне.

Ну, в міліції спочатку відмахнулися. Черговий сказав: «Моляться — то й нехай собі моляться. Це не забороняється...» Та вони там, кажу, різні неподобства творять! «Молитвені будинки — не наша парафія»,— відмовлявся той. Але я наполягав. Тоді він сказав: «Гаразд, пиши заяву, все, що знаєш, на ім'я начальника міського відділу». Написав я заяву, віддав. Знав би, чим це для нас закінчиться! — тяжко зігхнув Чепіков.— Краще собі правицю тоді відрубав би. Тепер усе зрозумів, та пізно! Бачите, як банда ця, христові брати, помстилася. Так виходить, що сам я, своєю дурною головою, напивав біди. Еге ж, в її загибелі і я винен. Багато в чому винен!..

— Кажете, помстилися вам?

Чепіков гірко стиснув губи.

— За допомогою вашого ж парабелума? — спитав далі Коваль.— Як же він до них потрапив?.. Неув'язочка виходить, Іване Тимофійовичу, неув'язочка.

— У тому-то й річ! У тому-то й річ! — аж підскочив із стільця Чепіков.

Коваль наказав йому знову сісти і, почекавши, поки підозрюваний трохи заспокоїться, з іронією в голосі промовив:

— А Лагуту тоді чого вбили? Виходить, і йому мстилися «брати»?

— Якби я знав,— втомлено знизав плечима Чепіков.

— Розкажіть докладніше про той дім у Черкасах, куди ваша дружина їздила.

— Тільки не зразу,— промовив у відповідь Чепіков.— Більше не можу... Втомився я, громадянин підполковник. Відправте назад у камеру.

Коваль глянув на ув'язненого і зрозумів, що зараз він нічого нового вже не скаже, в кращому разі буде тільки повторюватися.

— Що ви ще хочете заявити по справі? — Ковалю самого неприємно вразила офіційна фраза, яка так сухо прозвучала після палкої сповіді Чепікова. Але він виконував службовий обов'язок, який вимагав дотримуватися узаконеної форми допиту.

— Нічого.

— Тоді прочитайте і підпишіть.— Підполковник підсунув Чепікову списані аркуші.— Я вас ще викличу. Але, якщо самі що-небудь пригадасте й захочете повідомити, я прийду.

Надворі вже повністю розвиднілося, і все навколо стало звичайним, буденним. Поглядаючи у спину Чепікову, якого конвоір виводив з кабінету, Коваль згадав про Ружену і з задоволенням подумав, що жінка, яку він любить, має тверді переконання і сильну волю.

3

Ружена лежала на тапчані, віддаючись ласкавому теплу ранкового сонця, і ліниво розглядала світлий обрій. Чаша моря, теж синя під променями сонця здавалася їй опуклою, і, як у дитинстві, її вражало, що море не виливається, вражала ця опуклість землі, так легко доводжувана якимсь корабликом, що поступово показується з-за обрію.

Розглядаючи нескінченно порожнє море, вона знічев'я загадувала, через скільки хвилин з'явиться з-за обрію щогла або труба корабля.

Вона довго програвала собі, поки раптом звідкілясь збоку вплив крихітний здалеку сліпучо-білий пароплав.

Їй було нудно. На тапчанах і біля самої води діловито підставляли себе сонцю відпочиваючі. Якісь двоє пащекували про курортне жіноцтво, майже поруч трое дядьків грали в карти. Коли Ружена заплющувала очі, до неї крізь шум моря долітали уривки бесіди, вигуки гравців. Вона ні до чого не прислухалася, нікого не хотіла бачити.

Ружена відпочивала. Приїхала сюди розслабитися і забути. Проте з перших днів відчула, що відпочинку не буде. Ось уже кілька днів гріється вона під цим благодатним сонцем, плаває у м'яких, ласкавих водах, але справжньої втіхи не має. Ніяк не може увійти в ритм курортного життя з його радіощами нових знайомств і людського спілкування, ніяк не набуде того особливого настрою душі, який з'являється у людини раз на рік і дозволяє втіпатися невибагливим сувеніром, випадковою розмовою, вчасно здобутому дерев'яному лежку на пляжі або екскурсією у гори.

Ружена об'їхала майже всю країну. Але на Кавказькому узмор'ї опинилася вперше. Так буває, що путі-дороги людини обминають якусь точку на землі: кружляє людина навколо неї, іноді перелітає літаком, а це місце немов зачароване для неї.

Після тихих Карпат, після спокійних, нестрімких Уральських гір Кавказ вражав її рафінадними вершинами і якоюсь, як Ружені здалося, солодкою красою вічнозелених гарячих узбережних долин. Все тут було для неї занадто контрастне, різке, і вона не сприймала цієї краси, навіть втомлювалася від неї.

Одне слово, їй тут не подобалося.

Ружена не розуміла, що заважала їй відпочивати невідразна тривога і жаль, які поселилися в ній відтоді, коли сіла в літак в аеропорту.

Уже признавалася собі, що вчинила нерозважливо, що образила Дмитра Івановича і що їй важко, просто неможливо без нього. Намагалася зрозуміти, як усе це сталося, захотілося виправити свою помилку (якби-то можна було повернути той день!) і знову опинитися в Києві.

Але якесь почуття, можливо жіночої незалежності й самоутвердження, яке не дозволяє закоханим першими складати зброю, не дало їй виконати цей сміливий задум. В Адлері вона сіла в електричку, вперто продовжуючи свій шлях, який з кожною хвилиною віддаляв її від Коваля.

Потрапивши до будинку відпочинку, Ружена спробувала ще раз звільнитися від почуття незадоволеності собою,

для чого першого ж вечора пішла з сусідкою по палаті у кіно. Але кіно не зацікавило її, і з половини сеансу вона повернулася у спальний корпус.

Ружена боролася з собою і тоді, коли їй до крику хотілося подзвонити у Київ, щоб хоч у Наталки довідатися, де батько. Але вона цього не зробила, і коли таке бажання стало нестерпним, сіла й написала довжелезного листа, який — вона це заздалегідь знала! — буде подертий.

Незабаром почала переконувати себе, що ніякої любові у них з Дмитром Івановичем немає, що одружуватися на ній він не збирається і що їй це теж ні до чого: доведеться перетворитися на осідлу дружину підполковника міліції, втратити цікаву роботу водночас із самостійністю й незалежністю.

Але, думаючи про Ковалю і порівнюючи його із своїм колишнім чоловіком, Ружена прийшла до відкриття, що здивувало її: з першим чоловіком, таким самим геологом, не мала спільних інтересів — кожен з них цікавився тільки своїми справами, навіть в експедиції їздили нарізно. А зараз вона відчула, що розшуки якогось убивці на хуторі за Росією стали її власним клопотом. І, відчувши таке вперше в житті, Ружена подумала, що це, певно, свідоцтво справжньої єдності двох різних людей.

Знову й знову вона намагалася розібратись у тому хаосі, який панував у її думках і почуттях. Коли втомлювалася, пробувала забутись, читаючи легенький детектив з бібліотеки. Але дивна річ: сторінки роману, який ніби ніяк не претендував на розкриття сердечних почуттів, знову напштовхнули її на те, від чого їй хотілося втекти.

У цьому пригодницькому напівшкільному романі, де прикордонники з собакою ловлять у заростях туркестанського комишу диверсанта, вона натрапила на розповідь про самовіддану дружину начальника застави.

Ружена закрила книгу, засунула її під подушку, збираючись задрімати, коли почула, що її кличуть.

Біля тапчана стояв сусід по столу, високий, ще не старий чоловік у модних шортах і строкатій кешці.

— Ви записалися в печери?

Ружена підвелася на лікті, похитала головою.

— Бути на Кавказі і не побачити славнозвісних на цілий світ Афонських печер? — щиро здивувався чоловік. — По-перше, їх тільки відкрили, по-друге, це чудо природи! Люди на місяць наперед записуються. Нашому будинку відпочинку пощастило.

І Ружена раптом вирішила, що саме печери — то якийсь порятунок для її неспокійної душі.

— Печери — то печери! — вона враз підхопилася.

— Здається, ще є місця, — посміхнувся чоловік. — Ідіть одягайтеся тепліше, всередині, кажуть, холоднеча... А я запишу вас і сам одягнуся. Виїзд через півгодини.

Ружена швидко, майже гарячково одяглася й побігла через парк. Вона по-справжньому повірила, що подивитися печери для неї зараз найголовніше, і, напевно, впала б у відчай, якби запізнилася.

Великий жовтий автобус уже стояв біля центрального корпусу. Поряд метушився сухорлявий фотограф. Люди підходили й підходили, але автобус був ще зачинений, і спритний фотограф збирав усіх в одну групу, щохвилини націлюючись об'єктивом апарата, але не знімаючи.

— Ставайте, ставайте, — щосекунди повторював він. — Зараз будемо знімати. Так і назвемо: «Поїздка у печери», так і назвемо...

Ружена пошукала очима строкату кепочку, але чоловік уже сам наближався.

— Все в порядку!

— Щиро вдячна, — відповіла жінка, раптом згадавши, що й досі не знає, як звуть цього чоловіка, бо за столом вони звичайно обмінювалися лише невизначеними фразами: «Передайте, будь ласка, сіль», «Сьогодні пристойний обід» і, звичайно, «Смачного вам!» — і не знайомилися.

Зараз у чоловіка вистачило такту не запрошувати Ружену в святковий натопт відпочиваючих, які радісно заглядали в об'єктив фотоапарата, і жінка була вдячна за це.

Вона пильніше придивилася до нього й зауважила, що її сусід по столу — людина інтелігентна, що у своєму елегантному сірому костюмі має гарний вигляд і що його товарство може бути цікавим...

Вхід у печери виявився звичайною діркою в горі. У дірку було вроблено двері. Шлях тягся вузьким коридорчиком, схожим на боковий вихід у провінційному кінотеатрі. В кінці коридорчика відвідувачів посадили у відкриті вагонетки і з страшним гуркотом потягли кудись у глиб гори.

Незабаром вони опинились у велетенській карстовій порожнині з цілою системою прожекторів, світло яких губилося по кутках у глухих, зяючих темрявою проваллях, з високим склепінням, що ховалося десь угорі.

Відвідувачі рухались один за одним високою і довгою, вузькою естакадою, зведеною через печери, які переходили

одна в одну. Людський ланцюжок тягся повз підземні озера, поруч химерних поєднань сталактитів і сталагмітів, схожих то на важкі оксамитні завіси, то на грізні списи стародавніх воїнів. Екскурсанти то губилися в темряві, то потрапляли під світло прожекторів, схованих за кам'яними брилами. Гра світла і тіней створювала фантастичне, казкове видовище.

Хоч для Ружени підземні печери не були новиною, але від думки, що протягом тисяч років під цим високим лунким склепінням, у проваллях, над холодними підземними озерами, існували лише первісні комахи і навряд чи ступала нога людини, Ружену охопило забобонне почуття. Їй здавалося, що переступила поріг вічності й доторкнулася до її схованих таємниць. Вона вглядалася у непроглядні закутки грандіозних печер, через які тяглися далі ще не звідані спелеологами підземні ходи, не відводила погляду від підсвіченої розсіяним світлом води холодних мертвих озер, коли минала їх, наче чекала раптової появи звідти доісторичного ящера.

Сусід по столу йшов поруч, і тінь його погойдувалася разом з тінню Ружени. Кілька разів там, де можна було спіткнутися, він запобігливо намагався підтримати жінку під лікоть.

Ружені була приємна ця ввічлива увага. Але коли вони потрапили до кам'яного залу, де грала схована у стінах музика і тихі звуки її, завдяки особливій акустичності приміщення, немов обгортали людей м'якими хвилями, вона знову повернулася до своїх журних думок. Їй стало гірко і прикро, що поруч немає її Дмитра...

...Другого дня сусід по столу не прийшов снідати. Заклопотана собою, Ружена не звернула на це уваги. А коли була на пляжі, серед відпочиваючих прокотилася чутка, що у Матушкіна — так вона взнала прізвище цього чоловіка — стався сердечний приступ і швидка допомога забрала його в лікарню.

Вона одяглася і пішла туди довідатися, що насправді сталося з її знайомим.

...Ружена сиділа біля ліжка Матушкіна і співчутливо вглядалася в бліде, знекровлене обличчя. Хворий був схвильований такою сердечністю сторонньої жінки.

— Андрію Всеволодовичу, — питала Ружена, — як це сталося з вами? Ви перехвилювались? Якась неприємна звістка?

— Ні, все гаразд, — ледве чуто промовив Матушкін.

— Може, дати телеграму, викликати кого-небудь з ваших? Певно, доведеться трохи полежати тут, та й додому самому не слід їхати. Серце — річ підступна. Вам не можна було на Кавказ у таку спеку.

— Ні, ні, що ви! — запротестував Матушкін. — І в будинку відпочинку скажіть, щоб ніхто й не здумав!.. — Він помовчав трохи. — Втім, і викликати нікого. Ось уже скоро два роки, як нікого.

Від цих слів жінка відчула себе незручно.

До палати ввійшла сестра і простягла хворому термометр. Ружена підвелася.

...Море було ласкаве й миролюбне. Але Ружені чомусь не хотілося плавати. З думок не йшов Матушкін. Втім, певно, не Матушкін, а Дмитро Іванович і, можливо, навіть її колишній чоловік, про якого вона зараз згадала без звичайного почуття образи. Вона здивувалася цьому. Потім зрозуміла, що згадується не те погане, яке приніс той протягом їхнього спільного життя, а світле, що колись було між ними і яке потім захлинулося у вирі сварок і ворожнечі.

Чому ж зараз Дмитра Івановича залишила самого, образила своїм від'їздом? Адже у нього — завжди фронт, повний несподіванок і небезпеки. Якщо Дмитро захворіє — навіть не знатиме, де його знайти. Невже не любить? Чи друга любов неодмінно слабіша від першого захоплення?

І Ружена відчула, що не може більше знемагати тут, під сонцем, безтурботно купатися в теплому морі, розглядати масно-зелені пальми, облізлі евкаліпти, отруйні олеандри і магнолії. Вона пішла з пляжу, довго сиділа у задушній палаті, перебираючи у пам'яті всі слова останньої зустрічі з Дмитром Івановичем, картаючи себе, з кожною хвилиною переконуючись, що вчинила нерозумно і неблагогородно, немов якесь вередливе дівча. Усе менше й менше знаходила собі виправдання і потерпала, певно, уже не стільки від усвідомлення, що потрібна Дмитру Івановичу, скільки від почуття, що сама не може далі бути без нього.

У неї спалахнуло ще й почуття сорому, і вона болісно уявляла собі хвилину, коли гляне в очі своєму Дмитру. Звичайно, сподівалася, що ніякого прощання просити не доведеться, що все само собою стане зрозумілим і владнається, і від цього ще гостріше відчувала сором, який потроху заглушив усі інші почуття.

Ружена примусила себе пообідати, хоч зовсім втратила

апетит. На вечерю вона вже не пішла, а блукала дотемна біля моря, приймаючи своє останнє рішення.

Вночі Ружена не спала. І рано-вранці, терзаючись головним болем, заявила директорові будинку відпочинку, що в зв'язку з сімейними обставинами змушена негайно виїхати. Вона попросила чоловіка, який жив у одній кімнаті з Матушкіним, провідати того і передати побажання швидкого одужання. Потім побігла до себе, покидала речі в чемодан і залишила територію будинку відпочинку так квапливо, немов за нею гналися.

Автобус в аеропорт від іграшково-вишуканої залізничної платформи «Павільйон» відходив за годину. Так довго чекати Ружена не мала сил. Все їй тут раптом так остогидло, навіть знавісніло,— і зелень, і голубе море, і масна чорна-чорна стрічка шосе, по якій ніхто не хотів повезти її в Адлер,— що вона вже ладна була скинути босоніжки й пішки йти в аеропорт.

Зрештою жінці пощастило. Вона зупинила таксі, і добродушний абхазець, побачивши перед собою її схвильоване обличчя, згодився їхати до Адлера.

Звичайно, з боку Ружени наївним було сподіватися у липні без попереднього замовлення, одержати місце в літаку.

Але жінка добилася неможливого: сам начальник аеровокзалу посадив її «понад усяку норму» в перший літак, що прямував до Києва.

4

І цього разу Степаниду Кліменко застали біля печі.

Вона витерла руки й сіла на край лави, незадоволено зиркаючи на непроханих гостей у мундирах.

— Відірвали вас від роботи, Степанидо Яківно,— немов вибачаючись, промовив Коваль.

— Ет,— махнула рукою на дипломатію підполковника стара.— Чого вже там.

Коваль і Бреус посідали на другій лаві, біля столу.

— Степанидо Яківно, чому Лагуту називають дезертиром? — відразу поцікавився Коваль.

Стара подивилася скоса на підполковника.

— Який може бути дезертир! Що це таке?

— Воювати не хотів, Степанидо Яківно. Батьківщину захищати. З армії втік.

— Йому стріляти не можна було,— повчально зауважила жінка.— Навіть зброю в руках тримати.

— А ось кажуть... при німцях...

— Що «кажуть»? Хто може погане на нього казати? — Степанида всторила в Ковалья сердитий погляд.— Люди,— жінка показала рукою кудись за стіни,— побудувалися тут тільки після війни. При німцях дві хати залишилося: моя ось та баби Христі Калиниченко. Так Христя вже померла.

— Тому й питаю вас,— сказав Коваль.

Степанида Яківна помовчала, немов вирішуючи, чи варто далі вести розмову. Поправила ֆартушок на колінах, вирівняла ріжечок, пригладила його і знову схрестила за смагли руки, обтягнені сухою шкірою, з подряпинами і вразками.

— Я вже казала, брат Петро кривди не робив. Тепер у царстві небесному нове народження одержав... І не вам судити його... Він тепер сам судить.

— Ви не розумієте мене, Степанидо Яківно,— м'яко зауважив Коваль.— Я розпитую про вашого сусіду не тому, що хочу згальбувати пам'ять про нього. Нам треба довідатися, хто і чому його вбив.

— Як «хто»? Сказано: слуга сатани, прости господи, очі свої заливав і руку підняв на божих людей. Але йому суд буде не тільки ваш, а й господа нашого,— зло блиснула очима Степанида.

Прагнучи заспокоїти жінку, Коваль почав розпитувати про ферму, про закріплених за нею корів, про заробітки. І, тільки помітивши, що Клименко уже не так сердито позирає, знову спитав про Лагуту.

— Петро Петрович завжди тут жив? З якого ж часу ви його знали?

— Родичі в нього на хуторі були, але вже померли. А він після війни збудувався.

— Сам жив?

— Один.

— А коли він тут уперше з'явився? На самому початку війни? — цікавився далі Коваль.

— Не пам'ятаю. Не оскверню уста неправдою.

— Як німці прийшли, так він зразу й об'явився? — допоміг Коваль.— Чи згодом?

— Може, й зразу,— незадоволено погодилася Степанида.

— А потім, коли наші визволили, знову дома сидів?

— Він тоді у лісі жив, у схроні... У нього від звірства людського розум потьмарився. З лісу майже не виходив,

усе богу молився. А після війни, коли до людей повернувся, просив за них господа. І бог з ним розмову мав, розум йому повернув, а він став ще дужче молитися і нас до нього кликати...

— Чепіков знав, що Лагута з армії втік і всю війну тут пересидів?

— Втік не втік, — зло перекривила Ковалья жінка, — це тільки богу було відомо. І ви мене про це не допитуйте і не божі слова на брата Петра не кажіть. Навіть якщо в якийсь гріх упав, то не своєю волею, а з волі святого духа.

Чекаючи нових запитань, жінка завмерла на стільці з затисненим у кулаці рижком ґартушка.

— Ну, гаразд, — погодився Коваль. — Тепер скажіть, у яких стосунках ваша Марія була з Лагутою? Чи справедливо ревнував її Чепіков?

— Знову за рибу гроші! — пробурчала Степанида. — Любила вона того слугу сатани, свого чоловіка. Це вже потім між ними розрив-трава виросла... А братові Петрові вона сестрою називалася, гріха між ними не могло бути.

— Тоді чого ж вона і вдень, і вночі до Лагута бігала? — немовби спантеличено вигукнув Коваль.

— Горе спіткало. Дитя мертве народилося, в больниці сказали — більше й не буде... Вона й затужила. Я її до брата Петра й послала. Кажу: «Йди до нього, як до господа бога. Що люди нездатні вдіяти, то господь може». Брат Петро сказав: «Приведіть до мене й Івана, нехай облишить гординю, бо молитви однієї Марії не прийме господь, треба, щоб і чоловік поруч стояв, щоб і він одержав безгрішне народження від бога так само, як і чоловік святої Марії, тієї, що дала нам Ісуса Христа». Тільки Іван не схотів разом з нею у бога дитя просити, почав її відмовляти, брата Петра гудити. Йому все було ні до чого — йому сатана очі вином заливав, і не хотів він прийти до бога...

Коваль зачепив болюче місце Степаниди, і вона розговорилася.

Витерла рот темною долонькою і додала:

— Які ж ревнощі могли бути? Не з ревнощів убив він. Сатана підштовхнув його руку...

— Так, значить, не в ревнощах річ, — підсумував Коваль, ніби погоджуючись із Степанидою, коли та замовкла.

— Брат Петро святий чоловік був. Допомагати собі на господарстві допускав тільки одну сестру у Христі, в котрої помер чоловік. От і приходила вона інший раз до нього

молитву творити, хоч за мертвих не годиться молитися, бо вони у бога нове життя мають.

— А хто ж це? — поцікавився капітан Бреус, хоч знав, про кого йдеться.

— Хто?.. — Степанида зам'ялася.

— Втім, можете не говорити.

— Невелика таємниця, — нарешті наважилася жінка. — Ганна. Продавщиця наша.

— Правильно, — погодився Бреус. — Частенько ви її тут бачили?

— Та не дуже.

— Значить, таємно прибігала.

— Від людського поговору. Та й коли їй — цілий день і вечір у ларку торгує. Як і прибіжить, то поночі, попробирає, зварить поїсти і знову додому тікає...

— Минулого разу, — змінив тему Коваль, — ви сказали, що пістолета у Івана Чепікова не бачили. А знали, що зять загубив пістолет тижнів за два до вбивства?

— Він і голову міг загубити.

— Ви його не знаходили десь у хаті або на подвір'ї?

Жінка тільки плечима знизала.

— А Марія або Лагута?

— Не знаю і не чула такого.

— Не бачили і не чули?

— Не бачила і не чула, — немов луна, повторила стара.

— А може, він і не губив ніякого пістолета?

— Може, й не губив, — байдуже погодилася Степанида.

— Ну, що ж, — підвівся Коваль, — так і будемо вважати...

Надворі палахкотів липень. Сонце пливло у небі, як розтоплена масляна оладка, гаряче повітря пропалювало одяг, заманливо грала дрібною хвилиєю синя ріка.

Гіркувато пахла нагріта сонцем лоза, і запах цей нагадав Ковалю дитинство.

— З цією Клименчихою ногу зламаєш, — немов вибачаючись за незговірливу вербівчанку, сказав Бреус. — Ядна особа. І не второпаш: у бога вона вірить чи в чорта. Адже — мати, а й сльозинки не пустила. Наче й справді вірить, що Марія прямим ходом вирушила в рай.

— Годі вам, капітане, — незадоволено обірвав його Коваль. — Про декотрі речі не слід говорити таким тоном. — І, щоб пом'якшити свої слова, дружжелюбно додав: — А чи не викупатися нам, Юрію Івановичу? Дивись, і пістолет ненароком у річці знайдемо. Адже частенько, невідомо з яких причин і за які заслуги, нам допомагає пан випадок.

Начальник карного розшуку, який потерпав у своїй форменій сорочці та грубих штанах, з радістю погодився.

Офіцери сховались у лозняка якраз навпроти двору Лагути.

Остигаючи перед тим, як полізти у воду, у рідкій тіні лозняка, вони вместилися на невеличкому камені, куди вперто намагався вилізти і моріжок. Обміркувавши відомості, які дістали на хуторі, обоє прийшли до висновку, що, звичайно, Лагута був дезертиром і, прикидаючись юродивим, уник викриття й покарання.

— Про це треба допитати ще й Ганну,— сказав підполковник.— Адже вона була найближчою людиною до Лагути... Ну, а Чепіков? Він тут воював і теж дещо міг знати про свого сусіда.

— А яке це має відношення до вбивства, товаришу підполковник? — дозволив собі спитати Бреус.— Знав Чепіков про дезертирство Лагути чи не знав?

Дмитро Іванович не відразу відповів. Він замислився. Бреус бачив, що підполковник поринув у якісь свої думки, і замовк.

Потім Коваль повільно піднявся з каменя, рушив у холодну воду. Вже з річки вигукнув капітанові, що забарився на березі:

— Сміливіше, Юрію Івановичу. Вода чудова!.. А щодо вашого запитання, скажу: саме це і є для мене пайважливішим...

5

...Чепіков дивився в одну точку, на передки своїх черевиків, і вкотре повторював:

— Зрозумій мене, Петре! Прощу тебе по-людському. Немає мені життя без Марусі. Не губи її. Двох губиш: і її, і мене.

Лагута сидів на лаві рівно, відкинувшись трохи до стіни.

Він мовби й не помічав Чепікова, а думав про щось своє, далеке.

Склянка з горілкою стояла перед ним незайманою. Не доторкнувся й до ковбаси, квапливо парізапої господарем дому великими куснями.

Іван Тимофійович, здавалось, уже все сказав і, підвівши голову, вчепився поглядом у пезворушного сусіда. Мовчанья ставало для нього нестерпним.

— Та випий же ти, випий зі мною нарешті, хоч пригуби,— швидко заговорив він, щоб обірвати цю задовгу, тяжку паузу.— Адже по-хорошому прошу.

— Не вживаю я цього зілля, Іване. А Марію твою до себе не кличу. Сама йде, спасається.

— Зрозумій мене! Нічого в житті, крім неї, не залишилось. Не вийшло у мене раніше сімейного життя, не думав, що зможу іще раз... Що хочеш заради неї віддам... А от тепер у неї нудьга в очах стоїть весь час. Немає дітей — ну то й що? І не треба! Мені аби вона була поруч, як раніше... А вона тепер усе мовчить і дивиться на мене такими очима, немовби я в усьому винен. Хоч ніж у серце собі увіткни, щоб не бачити цього! Тільки як вип'ю, легше стає,— і Чепіков, немов підтверджуючи сказане, схопив зі столу склянку і вихилив її одним духом.

— Пий, Петре, пий,— поставивши склянку назад на стіл, ще раз попросив він Лагуту, який і далі мовчки, наче згорда, спостерігав за ним.

— Хробак ти, Іване, хробак плазуючий,— нарешті промовив той.— Зло ніколи само собою не з'являється, зло завжди виростає з нас самих. Ти вдивися в самого себе.

— Я зла нікому не робив, і мені прошу не робити.

— Робив, та не помічав. На війні в людину стріляв, руки в крові забруднив.

— Я у ворога стріляв, у фашиста.

— Ворог собі ти сам. Ти вбив на війні чоловіка — значить, і дітей його вбив, і внуків, і правнуків, і всіх, хто не зможе уже від нього народитися. Ти рід його весь убив, обірвав... Господь тобі й воздав. От і в тебе немає дітей, і твій рід обривається... А Марія шукає спасіння. І за тебе, і за себе молиться. Адже господь і твою кличе душу, він і з тобою хоче говорити, і тобі відкритися. Ісус Христос народився для тебе і родиться в тобі, якщо не будеш від нього відвертатися. Чому б тобі, Іване, не пустити його в своє серце? Прийми його, прийми з вірою, і він налагодить твоє життя... Не ремствуй, іди до нього.

Чепіков терпляче слухав сусіда, але раптом підхопився і швидко став ходити по кімнаті.

— Рід, кажеш, фашиста обірвав? Коли гадюку вбивають, про рід її мови нема!

— І гадюка — твар божя, Іване. Але то все ж гадюка, а я про людей кажу.

— А двадцять мільйонів, що їх фашист побив, понівечив, знищив на нашій землі, мабуть, теж люди?! Чи наших

ти й за людей не маєш?! Слухай, Петре,— зупинившись біля Лагути, сказав Чепіков несподівано твердим і тверезим голосом.— Востаннє попереджую: відчепись від Марусі, не приманюй, не задурюй. Не смій більше тягти її у своє кубло. Погано їй, Лагудо, від твоїх молінь та радінь. Вона вже людей не бачить. Сама не своя ходить. Якщо з нею біда станеться, я із тебе душу витрясу!

— Не загрожує, Іване, бо ти не мені загрожуєш, а самому господу Ісусу Христу. Бог і покарати може.

— Мене? За що? Це ж не я, а ти тут при німцях богував.— І, раптом сховивши Лагуду за сорочку, сіпнув його з лавки.

— Так ти для цього, значить, покликав мене, брате мій! — намагаючись звільнитися з чіпких рук господаря і ледве промовляючи, зіп'явся на ноги Лагуда.— Свят-свят! Очі у тебе які нелюдські! Ось так зло з тебе і виростає, Іване.— Він сіпнувся, випручався з рук Чепікова і під його блискаючим поглядом позадкував до дверей і зник за ними.

Чепіков ще хвилину покрутився по кімнаті, потім важко опустився на табурет... Коли підвів голову, побачив Марію, яка стояла на дверях.

— Навіщо ти так, Іване? — тихо промовила вона, ступнувши у хагу.— Навіщо скривдив таку людину? Він за нас богу молиться. Він і тебе любить, і тобі добро зробить. Піди до нього. Бог тобі простить. Покайся, поки не пізно, за погані помисли твої.— І вона заплакала.

— Марусенько, люба моя,— простяг руки до дружини Чепіков,— не треба до нього ходити ніколи. Все це брехня собача. Чуєш мене? Брехня це.

— Господь схоче — і в нас буде дитя. Покайся! — твердила своє Марія.

— Ну, а не буде дітей — не велике горе. Аби тільки ти була біля мене. Пропаду я без тебе, Марусенько... Ну, йди ж до мене!

Марія вирвалася з його рук.

— Ось бачиш,— гірко похитала вона головою,— ти тільки про себе думаєш та про гріх. А брат Петро без гріха — про всіх нас.

Іван Тимофійович знову спробував притягти жінку до себе, але вона не піддавалася, стояла, немов кам'яний стовп, трохи відхилившись усім тілом.

— Та йди ж, моя люба,— тяг її Чепіков.— Хочеш, повезу тебе ще раз у Київ? Хочеш, до московських лікарів?

А Лагута твій — шахрай і негідник! Все життя він такий!..

— Та ти знову п'яний?! — перебила чоловіка Марія і, відсахнувшись, скрикнула раптом: «Мамо!» — й вибігла з хати...

...Ще довго після того, як Марія втекла, Чепіков ходив по кімнаті, нервово стискаючи кулаки. Потім рішуче попрямував у сіни й почав нищпорити в темряві на одній з верхніх полиць.

Незабаром він дістав якийсь загорнутий у ганчірки предмет. Розгорнув його, кинув ганчірки під ноги.. У слабкому світлі, що падало з кімнати, тьмаво заблищала чорна сталь пістолета.

Кілька секунд Чепіков потримав парабелум на долоні, немов зважуючи його, потім вийшов з сіней у темінь ночі. Ніч війнула на нього густими пахощами трав і річковою вільністю.

Було тихо. Небо блимало зірками. У їхньому світлі можна було розпізнати дах будинку, парканчик унизу. Чепіков помітив на стіні й прямокутник зачиненого віконця Степаниди: — там уже не світилося, і він не міг вгадати, чи полягали спати Марія з матір'ю, чи десь втекли. А попереду, зливаючись із непроглядно-чорною стіною лісу, бовваніла хата Лагута, теж з погаслими вікнами.

Чепіков постояв на ганку, вглядаючись у темряву і прислухаючись до нічної тиші. Потім зійшов на землю, перестрибнув через парканчик і нечутно попростував подвір'ям, порослим споришем, до сусідського будинку.

Він підкрався по під стінкою до вікна, за яким, знав, стояло широке ліжко Лагута. Зупинившись на мить, стискаючи у правій рукоятку пістолета, витяг ліву руку і легенько торкнувся шибки. Вона задзвеніла під пальцями.

Цей дзвін відлунувся в серці, у жилах, у всьому тілі. У кімнаті над білою фіранкою окреслився силует людини. Чепіков уявив собі, як куля пролетить крізь шибку, залишивши у склі невеличку акуратну дірочку, і людина в білій сорочці осяде вниз або впаде на підлогу і, вже мертва, вдасться об неї головою.

Дзвін шибки, який відлунював у ньому, не стихав.

Упізнавши Чепікова, Лагута розчинив вікно.

— Ну, чого тобі, Іване, — лагідно спитав.

— Петре, — загрозовито промовив Чепіков. — Я тебе попереджував... — Від нервового дрижув він захлинувся словами і не зміг навіть підняти високо пістолет.

Рука його зупинилася на півдорозі.

Хоч би як, а перед ним була жива людина.

«...Але ж на фронті стріляв! — шпугнуло в голову. — То було на фронті, і переді мною був ворог... А ще жіба не ворог мій?! Ворог... Але зараз немає війни...»

Побачивши зброю в руках Чепікова і зрозумівши його намір, Лагута миттю впав на підлогу...

Чепіков не відразу зміг зрушити з місця. Постояв, обливав пересохлі губи. Потім ступив слабкими ногами раз, другий і пошвалав геть від вікна, але не до своєї хати, а у протилежний бік, у ліс, що ніби потай стежив за ним.

Тиша знову скувала світ, ліс загулив зорі, простяг до Чепікова гостре суховіття, і він ішов навмання, спотикаючись, не вибираючи дороги... Через якийсь час, опинившись на невеличкій галявині, став цілитися з пістолета у фантастично окреслене високе, як Лагута, дерево. Його терзала незадоволена потреба натиснути на спусковий гачок пістолета. Громохкий постріл розірвав ніч, збудив ліс і забухкав, застогнав десь над Россю. Над самісінькою головою Чепікова тривожно закричав сич, загомоніло пробудженептаство. Високе біле дерево не тільки не впало, а, здавалося, посунуло на нього, і він вистрелив знову і знову...

Після цього напруження враз спало, Чепіков опам'ятався і кинувся до хутора.

Незабаром він вибіг з ліска просто до свого подвір'я. Навколо стояла та сама сонна тиша. Ні в його хаті, ні у Степаниди, ні в Лагути, як і раніше, не світилося. Дрібні зорі так само мирно дивилися з чорної прірви неба, перегукувались у лісі сичі, десь звично проскрипів деркач, неподалік хлюпала в берег Рось.

У Чепікова наче камінь упав з душі.

Постояв, придивляючись до будинку Лагути, до того вікна, в яке хотів вистрелити, і відчув таку втому, мовби не знати яку роботу виконав...

На підлозі в сінях Чепіков знайшов ганчірки, загорнув у них парабелум і поклав його назад у схованку.

Заснув Чепіков цієї ночі несподівано швидко...

6

Коваль ще не лягав спати, коли Макарівна постукала в двері і промовила: «Вас до телефону».

Коваль, як сидів за столом у формених штанах, у пан-

тофлях і майці, так і вийшов у коридор і взяв трубку, що лежала на тумбочці біля апарата.

— Товаришу підполковник, — прогуло в трубці. — Доповідає помічник чергового по райвідділу старший сержант Буряк... Вас тут громадяночка з Києва розшукує.

«Яка «громадяночка»? — не зрозумів відразу Коваль. — Наталка? Щось сталося?» І раптом — йому навіть не повірилося, але від того, як забилося серце, прихлинула до обличчя кров, відчув, що вгадав точно. Адже це повинно було статися, інакше й не могло бути, так немов цього телефонного дзвінка він давно чекав.

— Товаришу підполковник, — знову долетів до нього чоловічий голос. — Прізвище, каже...

— Дайте їй трубку, — не дослухавши сержанта, вигукнув Коваль. — Та швидше.

А потім вони мовчали, зв'язані телефонною лінією. Мовчання тривало, мабуть, цілу хвилину, довгу, як життя.

Вона прошепотіла ледве чутно, не своїм від хвилювання голосом:

— Дмитре Івановичу...

«Чому не «Дмитре»? Можливо, тому, — він уявив собі строгу офіційну обстановку кімнати чергового по райвідділу, — що поруч стоїть сержант».

— Я зараз буду... Почекай мене. Як ти мене знайшла? — І відразу додав: — Дай трубку черговому.

— Нехай побуде у вас, — кинув йому, не подумавши, що для сержанта це могло прозвучати, як наказ затримати жінку.

Але він зараз ні про що не думав, нічого не розумів, він весь наповнився радісним відчуттям свята, якого чекають давно і яке здійснилося, раптом зробивши ці хвилини найкращими в його житті.

Він кинувся в кімнату, миттю взув черевики, нап'яв сорочку і, на ходу застібаючи гудзики, вибіг на вулицю.

Ружена почула квапливі кроки Ковалья, які відлунювали на тихій нічній вулиці, і вийшла назустріч.

Вони зустрілися на ганку: зупинилися одне проти одного, вихоплені з нічної темряви яскравим світлом, яке било з вікон кімнати чергового, припали одне до одного і якийсь час стояли мовчки.

— Ну от... — вимовив нарешті Коваль.

— Так, — немов пояснила цим усе Ружена. Могла багато що розповісти Дмитру Івановичу — і про те, як важко

було їй летіти на курорт без нього, і про Афонські печери, і про самотнього Матушкіна, і ще про багато чого.

Але в цю мить нічого не хотілося говорити. Немов боялася словами розвіяти те неоясне почуття легкості й заспокоєння, яке охопило її. Тепер зрозуміла, що приїхала на Рось не тільки тому, що з Дмитром Івановичем може щось скоїтись,— найбільше тому, що вони повинні бути разом, завжди разом.

Обоє зійшли з освітленого ганку і немов пірнули у м'яку, теплу ніч.

Коваль обережно взяв Ружену під руку, щоб не оступилася на незнайомій дорозі, наче не вона лазила по скелях у своїх експедиціях. Ішли мовчки, тулячись одне до одного. І тільки біля готелю він заговорив:

— Тут готель. Гадаю, і для тебе знайдеться кімнатка...

Розділ п'ятий

1

Чепікову передачі ніхто не носив. Ганні Кульбачці теж. Втім, і нікому було посити. У Чепікова нікого з рідні на хуторі не було, теща пізавчо б і не принесла після всього, а самотня Гаппа Кульбачка ні з ким на хуторі не дружила, і клієнти її навряд додумалися б потурбуватися про свою дбайливицю. Хто-хто, а вони десятою дорогою звикли обходити старий двоповерховий будинок у кінці вулиці, де містилася міліція.

Цього дня черговий по райвідділу досвідченим оком примітив немолоду жінку у темному платті, у розтоптаних черевиках, пов'язану до брів чорною хусткою. Вона сиділа на лаві навпроти дверей міліції, затиснувши ногами кошик і пильно оглядаючи людей, що входили в це приміщення і виходили з нього.

Здавалося, когось виглядала. Але ось вона підвелася і про щось запитала жінку, що проходила мимо. Та знизала плечима і махнула рукою в бік міліції.

Стара знову опустилася на лаву. Через кілька секунд вона, проте, рвучко підхопилася і, не оглядаючись, швидким кроком пішла геть.

Заклопотаний своїми справами, черговий відразу ж забув про неї, але, на його подив, через якийсь час він знову побачив її на старому місці.

Посидівши іще кілька хвилин, жінка нарешті відвелася і повільно наблизилася до дверей, з тим нерішуче ступила на ганок. Наважившись, обережно прочинила двері у чергову кімнату і, побачивши в ній міліціонерів, відразу ж відступила назад.

Черговий уже хотів був вийти і поцікавитись, кого вона шукає, як стара сама бочком пропхалась у двері і, ні на кого не дивлячись, спитала:

— В'язниця тут?

— Тут не в'язниця, громадянчко, а міліція, — відповів черговий.

Усі, хто був у кімнаті, з цікавістю подивилися на відвідувачку.

Стара безпомічно розвела руками і вже збиралася шмигнути назад, на вулицю, коли черговий спитав:

— Ви, власне, кого шукаєте, громадяно? По якому питанню? Та ви не хвилюйтеся, — додав він. — Може, вам допомогти треба. Кажіть.

Жінка поставила кошик до ніг, притисла його до бар'єра, що розділяв кімнату, і, як раніше, не відводячи погляду, сказала:

— Мені б Ганну Кульбачку побачити. Яку забрали. З Вербівки. Тут вона?

— Ви із Вербівки? — поцікавився черговий.

— Я з Черкас приїхала.

— А хто їй будете?

— Сестра у Христі. Поїсти ось принесла. Почула, у в'язниці вона. — І жінка миттю витягла з кошика зав'язаний вузлик і поклала на бар'єр.

— Що в ньому? — спитав черговий.

— Хліб милосердний. Чим багата.

— Ану, розв'яжіть.

Стара, хапаючись, почала розв'язувати вузлик.

Переконавшись, що в передачі, крім хліба, й справді нічого нема, черговий після короткого роздуму підняв трубку телефону і подзвонив нагору.

— Якщо начальство дозволить... — Тим часом промовив він до жінки: — У нас і хліб, і до хліба дають.

Доповівши майору Литвину про прохання відвідувачки, він мовчки взяв зі столу аркуш паперу і простяг їй.

— Побачення не дозволяється. А передачу прийемо. Пишіть заяву. Начальнику райвідділу. Від кого — прізвище, ім'я, по батькові, адреса. Паспорт є? — спитав він.

— Ні,— відповіла жінка, відводячи рукою від себе аркуш.— Неграмотна я. А звуть Федорою.

— Ну, гаразд,— погодився черговий, уже вирішивши, як йому слід діяти.— Напишу за вас.

І, сівши за стіл, він почав писати.

— Значить, Федора. По батькові як? Прізвище? Адреса?..

Записавши усі дані, котрі повідомила про себе відвідувачка, він забрав передачу з бар'єра і поклав на свій стіл.

Федора вклонилася йому до пояса, узяла кошик і вийшла. Коли вона зачинила за собою двері, черговий знову зняв трубку і доповів майору, що відвідувачка вийшла. На цьому його місія закінчувалася. Перевіряти вказані нею відомості мав при потребі уже карний розшук.

* * *

Вранці наступного дня капітану Бреусу не пощастило знайти Ковалья. Витратив багато часу на те, щоб установити, куди ж подівся підполковник. Двічі був у готелі і, не знайшовши там Дмитра Івановича, попросив Миронівну, як тільки з'явиться Коваль, подзвонити йому.

Гублячись у здогадках, Бреус повернувся у райвідділ і разом з майором став прикидати в думці, куди міг зникнути, нікого не попередивши, Коваль. Дзвонили у райвиконком, у райспоживспілку, до прокурора — ніде його не було, дзвонили у Вербівку, але й там підполковника ніхто не бачив. Нарешті капітан вирішив з'їздити на Виграсві дачі — можливо, Коваль відлучився на базу відпочинку, де на кілька днів влаштувалася Ружена Станкевич.

Але й вона з учорашнього дня не бачила Дмитра Івановича і, звісно, нічого не могла підказати капітанові.

Все з'ясувалося само собою. У той час, як Литвин уже вирішив, що капітан сам поїде у Вербівку («Може, Дмитро Іванович у лісі або у Степаниди Клименко, і там його не розшукали»), задзвонив телефон прямого зв'язку з Черкасами, і, піднявши трубку, начальник райвідділу почув голос Ковалья.

— Я в обласному управлінні,— сказав підполковник.— Повернуся завтра. Бреус поки що нехай виконус окреме доручення, яке він має.

З цими словами Дмитро Іванович поклав трубку, і Литвину не залишилося нічого іншого, як зробити те ж саме.

Втім, він все одно не розпитував би підполковника, та ще по телефону, чого той так несподівано залишив район.

На другому кінці лінії, у кабінеті начальника обласного відділу боротьби з розкраданням соціалістичної власності і спекуляцією підполковника міліції Криворучка, Коваль, поклавши трубку, продовжив перервану бесіду.

— Так-от, Іване Кіндратовичу, мене цікавлять зв'язки ваших розкрадачів саме з сільською клієнтурою. З тими, кому вони могли збувати спирт. З ваших матеріалів видно, що ці хижакі постачали спирт у декілька торговельних точок у самому місті, де його розбавляли і продавали замість горілки. Але є неув'язка. Кількість розкраденого на заводі спирту набагато перевищує торговельні можливості декількох виявлених вами точок. Не виливали ж вони спирт у Дніпро, щоб збирати сп'янілу рибу,— засміявся Коваль.

Підполковник Криворучко теж стримано всміхнувся.

— Куди ж поділася решта спирту? — питав далі Коваль.

— Еге ж,— потер рукою потилицю Криворучко.— Здоровий цвях ви нам забуваєте, Дмитре Івановичу, хоч відкриття в цьому немає. Цей цвях у мене ось тут давно стирчить.— І він поплескав себе по потилиці.— Але поки що нічого більше встановити не щастить.

Коваль підвівся із стільця і за свою улюблену звичку підійшов до розчиненого вікна. За ним нічого цікавого не було: залите асфальтом подвір'я, де стояло два міліцейських газики і темно-вишнева «Волга» генерала — начальника управління. Біля розчинених дверей водії — один у формі, другий у цивільному — про щось лїниво гомонїли, третїй, прїсївпши навпочїпки, морочївся їз спущеною ка-
мерою.

Коваль повернувся до столу.

— Ви припускаєте, Іване Кіндратовичу, що клієнти у ваших розкрадачів могли бути й за межами Черкас?

— Складно,— відповїв Крїворучко.— Складно, Дмитре Івановичу,— повторив він.— Даних про це немає... Злодії теж голови на плечах мають,— продовжував він.— Нехай не туди куди слід повернутї, але все одно — якїсь голови. Розумїють, що без потреби втягувати людей у групу не варто. Кожний зайвий учасник розкрадання — це додатковий шанс для нас і ще одна можливість провалитися для них. Ну, звїсно, і стаття вже їнша. Якщо в їнші мїста чи села возити — потрібно транспорт, машини, водїї, ї, знову ж таки,— бережись ДАІ... А тут усе під боком. Прямо під заводською брамою або через вулицю, другу... Закину-

ли в ларьок або крамницю каністру-другу із спиртом — і кінці у воду.

При цих словах підполковникові Ковалю раптом пригадався інспектор міністерства майор Бублейников, з яким він їздив у Закарпаття розшукувати убивцю угорки Каталін Іллеш. Щоправда, худорлявий, з довгим носом, схожий на великого розумного птаха, підполковник Криворучко зовні дуже відрізнявся від крупнолицього інспектора міністерства, та й любитель приказок майор Бублейников завжди по-своєму перекручував їх: «Палиця має два колеса», «Зробив справу — і хвіст у воду», але інтонація, з якою підполковник Криворучко вимовив зараз «і кінці в воду», нагадувала категоричну манеру Бублейникова.

— Еге ж, до Києва возити або, скажімо, до Житомира, навіть в Умань чи в Білу Церкву небезпечно. А Смілу, яка поряд, ми під контроль взяли, там нічого не було, — говорив далі начальник відділу.

— А якщо по області, у близькі села?

— У села? — скривився Криворучко. — Ні, Дмитре Івановичу, не той масштаб. У село скільки можна завести? Збут не той. Котрі шахраї — продавці у сільпо, — не будуть вони із спиртом морочитися. Це, значить, треба розбавляти до кондиції, підганяти під сорок градусів, щоб важко було виявити, горілка це чи розведений спирт. Знову ж — треба мати спеціальний спиртомір для контролю. А цей прилад, хоч і не складний він, нелегко добути. Та й простіше звичайним самогоном з-під поли торгувати. І мороки менше, і прибутки більші.

— Так, — погодився Коваль, — у злочинного світу багато шляхів, а у нас з вами один. Але, мені здається, не слід забувати такий варіант. Ви тільки розпочали працювати над цією справою?

— Уже рушили широким фронтом, — відповів Криворучко.

— З дозволу генерала, — сказав Дмитро Іванович, — я візьму участь в операції, яку ви запланували. У свою чергу познайомлю вас із подіями у Вербівці, де сталося вбивство. Думаю, що сьогоднішня операція допоможе і нашій групі завершити розшуки, тим більше що заява Чепікова дала додаткові виходи.

Ковалю не дуже хотілося розновідати Криворучку про висновки, які з'явилися у нього внаслідок довгих роздумів над зв'язком вербівчанських і черкаських подій. Все це поки що мало дуже абстрактний вигляд, хоч сам він був

переконалий, що існує тісний зв'язок між убивством Чепікової та Лагути і діяльністю зграї злодіїв, яка за багато кілометрів від Вербівки розкрадала на заводі спирт.

Криворучко теж уникав вводити в курс усіх своїх справ причіпливого інспектора з Києва, тим більше що Коваль належав до іншого управління, нічим особливим допомогти йому не міг і своїм втручанням тільки сковував би його дії.

Але була спільна справа, був наказ генерала, і Криворучку хоч-не-хоч довелося поділитися з підполковником Ковалем своїми планами.

Коли вони закінчували бесіду, на внутрішньому подвір'ї обласного Управління внутрішніх справ пролягли приємні прохолодні тіні, і десь зникли лимонно-сині, розсечені сонцем верткі газетки.

— Сьогодні вночі я піду з вашими людьми,— підсумував розмову Коваль, підводячись і з насолодою розминаючи ноги.

— Добре,— погодився Криворучко, збираючи папери в папку й замикаючи її у сейф.— А зараз, якщо хочете, поїдемо на цей завод, а потім — до мене, вечеряти.

І, знявши трубку телефону, наказав черговому подавати машину.

2

Ніч була по-південному темна. Виїхавши разом з оперативною групою міліції на околицю колись тихого містечка, а тепер обласного центру, Коваль залишив машину біля обгородженого високим парканом подвір'я. Відразу за парканом починався фруктовий садок, і в зоряному небі угадувалися обриси його верхівок. Звук мотора розбудив на околиці собак, і вони ліниво брехали, але в садибі, перед якою зупинилися міліціонери, було тихо, тільки змагалися цвіркуни. Після гуркотіння автомобільного двигуна, шереху шити по асфальту здавалося, що велика, наглухо відгороджена від міста садоба сповнена таємничої, неприродної тиші. Пахлю липою, солодкою, як мед, і Дмитру Івановичу згадалося пушкінське: «Тиха українская ночь. Прозрачно небо. Звезды блещут. Своей дремоты превозмочь не хочет воздух...»

Зрештою собакам набридло брехати. За мовчазним фруктовим садом ховався будинок одного з екснєдиторів спирто-горілчаного заводу. За даними відділу боротьби з роз-

краданням соціалістичної власності, саме через цю людину із заводу спливали річки спирту. Але Коваль злочинські справи екшедитора цікавили менше, ніж його зв'язки з Вербівкою...

Хвіртка виявилася замкненою. Сержант, прізвище якого Дмитро Іванович легко запам'ятав, бо той теж був Ковалем, по-котьачому легко видерся на паркан і стрибнув на подвір'я. Потім тихо, без брязкоту, відсунув засувку і розчинив хвіртку. Міліціонери враз увійшли на подвір'я, а сержант Коваль і молодший лейтенант уже прямували через садок справа і зліва, оточуючи будинок, що виблиснув з-за дерев білою стіною.

Криворучко разом з підполковником Ковалем швидко рушили доріжкою до ганку. У Дмитра Івановича з'явилося приємне відчуття настороженості й легкого хвилювання, як завжди під час нічних операцій.

Наблизившись до будинку, почули дивні звуки, схожі і на уривки пісні, і на чіесь голосіння.

Зупинилися. Криворучко, очевидно, не відразу зрозумів, звідки ці звуки і що вони означають. А Дмитро Іванович уже розумів, що звуки долітають з-за глухих віконниць, таких грубих і щільних, що світло з кімнат не знаходило й щілиночки і губилося павутинно-тонкими шиточками між добре припасованими дошками.

Біля дверей і під вікном вони тріхи постояли, прислухавшись до того, що робиться всередині будинку.

— Моління,— прошепотів Коваль.

— Буде їм моління! — також пошепки відповів Криворучко.

Гомін у будинку ставав усе більш дивним. Звуки то обривалися, то знову наростали. Можна було розпізнати окремі скрики, услід за якими наставала тиша, потім знову скрики, тупіт, невиразне голосіння.

Двері були замкнені. Криворучко ринуче постукав. Серед тихої ночі цей стукіт вибухнув громом. У сусідніх дворах знову сполошилися собаки, підхоняюючи один в одного естафету.

Голоси за вікном затихли. Але двері не відчинялися. Здавалося, до них навіть не підходили.

Разом з лейтенантом міліції на подвір'ї з'явилися сонні сусіди екшедитора, запрошені як поняті.

Криворучко постукав ще і ще раз, поки нарешті з дому долетів глухий чоловічий голос:

— Хто там?

— Міліція! Відчиняйте!

За дверима помовчали.

— Відчиняйте! — нетерпляче наказав Криворучко.— Тут поняті, ваші сусіди: Хомиченко й Хижняк.

Коваль поманив пальцем понятих.

Один з них, високий, сутулий, підійшов упритул до дверей і гукнув:

— Відчиняй, Михайле Гнатовичу! Це й справді міліція. Ти мене чуєш? Я — Хижняк, Павло.

Минуло не менше хвилини, поки щось клацнуло за дверима, і вони почали повільно відчинятися.

В отворі, у білій сорочці до кісточок, стояв кремезний, широкоплечий чоловік, ледь окреслений відблисками вогню, що падав у коридор від блимаючих у глибині будинку свічок. Руки у нього дивно посіпувались, і весь він, здавалося, тремтів, от-от готовий впасти на землю.

— Радіння у нас святе... Суд божий іде... — з напівзаплющеними очима пробурмотів він.— Не можна... чужим входити... не можна гріх вносити... ідіть звідси Христа ради!

— Ви — громадянин Савенко Михайло Гнатович? — сказав Криворучко, виймаючи з папки папір.— Ось поставова на обшук.

Чоловік у сорочці розпростав руки, затуляючи прохід у коридор.

— Немає закону, щоб святе радіння перебивати... Не можна заважати, коли господь з нами говорить... Радянська влада не дозволяє знущатися з віруючих.

Експедитор уже перестав тремтіти і повністю розплющив очі.

У голосі його прозвучала погроза. Але, побачивши на погонах Ковалю і Криворучку по дві великі зірки, Савенко збентежився.

— Немає такого закону, щоб заважати,— повторив він, утративши впевненість.— У нас свобода вірити.

— А вірити вам ми не заважаємо,— відповів Коваль, відстороняючи Савенка з шляху.

Міліціонери швидко пройшли у велику кімнату, мерехтливу при світлі свічок, що чаділи.

У кімнаті п'ять чи шість чоловіків і жінок, одягнених у довгі білі сорочки сиділи на лаві уздовж стіни, і декотрі з них ще, очевидно, не втімили, що сталося. Якийсь чоловік разом з літньою жінкою намагалися підвести з підлоги молільницю, у якої від довгого перебування навколішках подерев'яніли ноги і яка самостійно не могла підвестися.

На підлозі валялася мотузка, і Коваль припустив, що молільниця була пов'язана нею.

Тим часом Криворучко все ж таки знайшов схований вимикач, і кімнату залило яскраве світло. Воно, немов моментальна фотографія, вихопило з півтемряви і зафіксувало незвичайний вираз облич молільників: у одних тупий, відсутній, у інших уже з тінню першого почуття — розгубленості й переляку.

Чолов'яга, який підводив з колін молільницю, так і замер з нею на руках, і вона, застогнавши, знову опустилася на підлогу.

— Що тут відбувається? — суворо запитав Коваль, звертаючись і до молільників, і до господаря, якого сержант ввічливо спрямовував з коридора в кімнату.

— Суд божий, громадянине начальник, суд над грішницею, і ви права не маєте втручатися. У нас один суддя — господь бог Ісус Христос. — Савенко високо підвів руки і закинув назад голову. За ним, немов по команді, повторили цей жест усі, і серед них — грішниця, яку щойно судили.

— Де ж ви віруючим стали, Михайле Гнатовичу? — докірливо зауважив Коваль. — Чи не в колонії?

Підполковник уже встиг познайомитися докладно з біографією експедитора і його судимостями.

— Не має значення, де людина благодаті сподобиться. Господь Ісус наш усюди приходить і до всіх нужденних та страждущих спускається... А ви мені зараз ордерок пред'явіть... Від прокурора. Порухнете ваші ж закони. Кривдите віруючих... — закінчив він, оглянувши своїх співбратів, які тулилися в кутку і розгублено блимали очима при яскравому світлі.

— Постанову на обшук ми уже вам пред'являли.

— А я не роздивився, темно в сінях...

— Відчиніть вікна, — наказав Коваль сержантові, — задихнутися можна, так наचाдили.

І, поки Савенко розглядав постанову прокурора, сержант кинувся відгвинчувати віконниці і навстіж розчинив вікна, що виходили в сад. Холоднувате западне повітря увірвалося до кімнати.

Підполковник Криворучко посадив усіх молільників на одну довгу лаву, і оперативна група почала обшук.

...Незабаром на столику, якого внесли у велику кімнату, бо в ній, крім лав, нічого не було, з'явилися туго перев'язані пачки грошей, коштовні прикраси, золоті й срібні

портсигари, обручки, браслети, коробка з-під фотоплатівок, у якій акуратно, складені одна до одної, лежали золоті монети царського карбування.

Коваль скоса стежив, яке враження справляє на співбратів таке багатство їхнього духовного наставника. Одні з них тупо мовчали й відводили погляд від Савенка, інші, особливо «підсудна грішниця», дивилися на свого пресвітера явно недобрими очима. В їхніх змучених очах, коли вони поглядали то на брата Михайла, то на столик з купою добра, повільно пробивалася ненависть.

Але Савенко на це ніяк не реагував. Проживши вже більшу частину життя, з якого багато часу провів в ув'язненні, останнього разу за тяжкі побої, які наніс дружині, він з удаваною байдужістю ходив за оперативними працівниками, які робили обшук.

Підполковникові Криворучку вперше довелося зустрітись із злодієм, що хитро замаскувався під релігійника. Савенко це відчув і відразу зміркував, що казати.

— Даремно вигрібаєте усе це, громадянине начальник. Не моє воно — громадське добро, усіх їх. Правильно? — звернувся він до молільників, що сиділи на лаві.

Декілька чоловік згідливо закивали.

— Значить, групова справа? — уточнив Криворучко.

— Справи не шийте, громадянине начальник, — знову не розгубився Савенко. — Я кажу — громадське, громади, значить, народне, а народне — це є господнє, а не яке-небудь групове. Різниця велика.

— Навіщо ж вам, якщо віруючі, цей гріховний метал? — кивнув Криворучко на стіл.

— У гріховному світі живемо, з грішниками маємо справу, для вас і тримаємо, щоб не заважали ім'я господа прославляти. Для захисту від вас, громадянине начальник, бо ви над вірою знущаетесь і тільки золото шукаєте.

Коваля не здивувало те, що з тайників земляного льоху витягли кілька каністр спирту.

Закінчивши обшук і склавши протокол вилучення, підполковник Криворучко відпустив молільників додому, а Савенка забрав до камери попереднього ув'язнення.

В управлінні підполковника Коваля, який повернувся разом з оперативною групою, чекала тяжка звістка.

З будинку відпочинку у Виграєві передали, що пізно увечері в районі Лісової дачі стався наїзд вантажного автомобіля на громадянку Станкевич. Потерпілу відправлено в районну лікарню. Ведеться розшук злочинця.

Певно, ніколи ще «Волга», за рулем якої сидів класний водій обласного Управління внутрішніх справ, не повзла так повільно — в усякому разі, так здавалося Дмитру Івановичу Ковалю. Насправді ж, машина, порушуючи усі правила, летіла по дорозі із швидкістю, яка дозволяється тільки під час гонити за небезпечним злочинцем.

«Тільки б жива! Тільки б жива! — билось у голові Ковалю. — Нехай би тільки жива залишилася. Як це сталося? Чому?»

Він небагато знав про подію, бо, не передзвонюючи, відразу вскочив у машину. Найголовніше зараз було: побачити Ружену, почути її голос, поглянути в очі. Звичайна у таких випадках кривдна гіркота заповнювала його. «Чому це повинно було скоїтися з нею, з його дружиною?» Якби його спитали: «А коли ж Ружена встигла стати вашою дружиною?» — щиро здивувався б, бо для самого себе це вже було ним вирішено.

Розриваючи нічну тишу, «Волга» промчала по тихих вулицях містечка і з різким вищанням загальмувала біля лікарні. Коваль вистрибнув на землю, підхопився на ганок і штовхнув парадні двері. Злякана виглядом підполковника міліції, що вскочив у вестибюль, назустріч вийшла напівсонна чергова сестра.

— Де Ружена? Станкевич! У якій палаті? — накинувся Коваль на медичну сестру. — Що, що з нею? — Він хотів бути, як завжди, стриманим, але це йому не вдалося.

— У другій палаті, другий поверх, — ледве встигла видихнути чергова, як Коваль уже кинувся до сходів. — Нічого страшного, почекайте, халат! — гукала вона йому в спину.

Та Коваль, не слухаючи й перестрибуючи через східці, миттю вибіг на другий поверх.

Півтемрява й тиша нічного лікарняного коридора протверезили його. Він оглянувся, намагаючись відшукати у цій півтемряві потрібну палату. Якогога тихше ступаючи, підійшов до білих дверей з цифрою «2». Услід за ним піднялась і чергова сестра. Вона теж підійшла до дверей і пошепки промовила:

- Сплять, товаришу підполковник.
- Дружина — також? — шепнув він.
- Я дам вам халат, почекайте.

Медсестра повернулася до столика I, знявши з вішалки халат, накинула Ковалю на плечі.

— Почекайте,— ще раз зупинила підполковника і сховалася за дверима.

Коваль прослизнув за нею. У слабкому світлі нічника одразу побачив Ружену, біля ліжка якої схилилася сестра: голова не забинтована, вся вона ціла, випростана під накинутою лікарняною ковдрою, руки лежать поверх ковдри. На нього глянули великі чорні очі, і тієї ж секунди він опинився біля ліжка. Уже не помічаючи, куди поділася сестра, не знаючи, як помістити у вузькому проході між ліжками своє велике тіло, опустився на затремтілі від хвилювання коліна.

Боячись обійняти Ружену, щоб не завдати їй болю, і лише торкаючись пересохлими губами її руки, тихо зашепотів:

— Тобі дуже боляче? Все буде добре, не хвилюйся!.. Що сталося? Чому?! Як?!

— Нічого страшного, Дімо, просто впала,— шепотіла в свою чергу Ружена.

— Ну, а все ж таки? — повторював Коваль.

— Ти ніяк не можеш без допиту,— намагалася відбутися жартом жінка.

— Ружено! — дорікнув Коваль.

Вона була щаслива, що бачила свого Дмитра, що він поруч і все обійшлося благополучно.

— Це було просто і випадково. Гуляла в лісі, сутеніло. Ти знаєш, шляхів там немає. Я вийшла на пугівець, що звивався між деревами й кущами. Навіть не помітила, як це сталося. Не чула машини — вони ж там по траві йдуть тихо, особливо згори до річки. Я замислилася, замріялася. Потім раптом відчула, як мене щось сильно вдарило, і я полетіла вбік. Опам'яталася від болю в усьому тілі, але перша думка була несподівано радісна: «Я жива!» Почула шум мотора, який віддалявся, і зрозуміла, що на мене наїхав автомобіль. От і все. Я ледве підвелася, весь час відчуваючи тупий біль у тілі; сама не знаю, як допленталася до будинку відпочинку. Звідти мене привезли в лікарню.

Ружена тихо погладила руку Ковалю.

— На щастя, нічого страшного, крім сильного ушибу. І ніякого слідства провадити не треба. Адже не тільки водій, але й я винна.

— Ти вперше вийшла прогулятися в ліс потемки?

— Ні, не вперше. Я вже двічі ходила там після вечері.

— І ти змогла по шуму мотора визначити, яка це машина — вантажна чи легкова?

— Здається, вантажна. Мене вже розшитував про це якийсь лейтенант. Навіть протокол склав.

— Ага, добре, — сказав Коваль.

На сусідньому ліжку заворушилася хвора.

— Іди відпочивай, Дмитрику, — наказала Ружена, відводячи від себе голову Ковалю. — Вранці поговоримо. Я тепер теж засну...

— Тобі дуже боляче? — ще раз спитав Дмитро Іванович.

— Ні, не дуже... Йди...

Коваль підвівся і павшипінках пішов до дверей. Причиняючи їх за собою, ще раз поглянув на Ружену, і йому здалося, що побачив її щасливе обличчя. Аж не вірилося, що в такому стані людина може посміхатися.

Підполковник причинив двері. Назустріч йому йшов черговий лікар.

* * *

Приїхавши у райвідділ, Коваль виявив у своєму кабінеті ще одну анонімку.

Цього разу листа було підсунуто під двері, і Дмитро Іванович ледве не пастиг на нього.

Піднявши конверт, який залишив на запиленій підлозі помітний прямокутник, Коваль подумав, що пролежав він не менше, ніж добу.

Розкривши його, підполковник витяг білий аркуш паперу з наклеєними знову за допомогою пінцета, літерами з газети і прочитав: «Їх було двоє! Чепіков не винен!!! Очевидець».

Та сама манера клеїти літери, той самий, здавалося, зміст, що і в першій анонімці, і ті ж нерівні літери, і, нарешті, той же стиль. Але зараз було й нове, і, можливо, найбільш значне: автор пояснював, кого саме мав на увазі у першому своєму посланні, коли написав: «Їх було двоє». Твердячи, що підозрюваний Чепіков — не винен, він давав можливість під словом «двоє» розуміти убитих: Марію Чепікову і Петра Лагута. Та й тон анонімки був цього разу дещо інший — наполегливий, навіть категоричний. У кінці речення автор не полінувався наклеїти і знаки оклику.

Але як це Чепікова і Лагута могли бути тільки вдвох?

І чому в такому разі обом убиті?

Адже не покінчили вони колективно самогубством!

І чого цей тасмничий «очевидець» вирішив залишитися анонімним?

Втім, чи слід йому взагалі вірити, навіть брати до уваги його листа?

Підполковник подумав про те, що анонімний кореспондент у першому випадку знав, коли його, Ковалья, не буде в готелі, а цього разу підсунув лист теж у зручний момент. І де підсунув? Уже не в готельний номер, а у службовий кабінет, у приміщенні міліції!

Було чому здивуватися підполковникові!

Хто ж міг знати, що він виїхав до Черкас? Хто стежить за його діями?

І раптом думка, гостра й швидка, немов блискавка, пробігла в його мозку.

А чи не зв'язаний наїзд на Ружену так само з його відсутністю? Адже в лісі тоді ще не зовсім стемніло і водій міг побачити, що перед автомобілем з'явилася людина. Чи не умисний цей наїзд?

Правда, у своїй заяві, переданій вранці слідчому ДАІ, Ружена писала, що вважає пригоду нещасним випадком, і просить не порушувати справи проти водія. Адже й сама винна: йшла замріявшись, не прислухалася ні до чого і несподівано вийшла з-за дерев на лісовий путівець. У при смерку між деревами її нелегко було помітити.

Коваль почав аналізувати подробиці події. Державна автоінспекція ще не знайшла винуватця. Поки що встановили, що машиною була стара полуторка, яка йшла із швидкістю лише тридцять кілометрів на годину, що наїзду могло не статися, що завдяки щасливому випадку жінку машина не переїхала, а штовхнула бортом, відкинула у придорожні кущі, після чого водій, не подавши потерпілій першої допомоги, зник у напрямі містечка.

Втім, яка нісенітниця! Яке відношення має Ружена до розслідування вбивства у Вербівці, до справ підполковника Ковалья?!

Ні, до нього самого вона має пряме відношення. Найближче! І це, очевидно, було помічено...

Убивство Марії Чепикової і Петра Лагути, викриття потім групи розкрадачів у Черкасах, дивні підкидні листи і нещасливий випадок з Руженою — чи є причинний зв'язок у всіх цих, здавалося б, різних подіях?

Роздивляючись листа й далі, повертаючи аркуш у руки, Коваль підніс його до вікна. Літери як літери. Клей як клей...

Але, глянувши навпроти світла, Дмитро Іванович помітив під літерою «о» щось дивне, немов під наклеєним квадратиком газетного паперу була зайва рисочка чи крапка. Це його зацікавило.

Він витяг із тумби столу електрокип'ятильник, налив у склянку води, ввімкнув прилад і став чекати. Коли вода закипіла, Коваль потримав лист над парою і обережно відклеїв літеру «о». Так і є! Під нею, немов скабка, застряло крихітне інеродне тіло. Не треба було й експертизи, щоб розшифрувати цю знахідку. Це була пласка лусочка яскраво-рожевого перламутру. Манікюрний лак! І високої якості.

Отже — жінка! Воістину несподіванка!

Очевидець — жінка?! Ганна Кульбачка відпадає — попереписе, тому, що давно вже перебуває у камері попереднього ув'язнення, а по-друге, — втім, це уже й не важливо, — руки в неї не доглянуті, та й узагалі, навряд чи знали манікюр. Жінка... Жінка...

І чому сама не прийшла, ця невідома жінка, чому надсилає листи таємничим шляхом?! Може, боїться когось?

Багато нових запитань юрмилися в голові Ковалю, витісняючи одне одного, і він не міг зупинитися на якомусь одному...

* * *

Опівдні майор Литвин відчинив двері кабінету Ковалю і сказав, що оперативники ДАІ знайшли водія, котрий учора вчинив наїзд на громадянку Станкевич. Зараз він сидить у райвідділі, і його допитує слідчий.

Разом з Литвином підполковник швидко спустився на подвір'я, звідки був вхід до автоінспекції.

Навпроти лейтенанта сидів чоловік середніх років, лисуватий, з сумними очима і бгав у руках замащений синій берет без «хвостика».

Лейтенант уже встановив, що підозрюваний — шофер обухівської рембази — справді їхав увечері повз Вигравсі дачі. Але водій уперто заперечував, що вчинив наїзд і покинув потерпілу в лісі. Здається, не розумів, що знайдені на борту його машини ниточки з плаття Ружени Станкевич є достатньою підставою для обвинувачення.

Страх у нього був дужчий від будь-якої логіки, і він істерично заперечував усе.

— Ви Олександр Петрович Карнов? — звернувся до нього Коваль, прочитавши ім'я і прізвище у протоколі допиту.

Підозрюваний кивнув.

— Ну, хоч це не заперечуєте,— іронічно промовив підполковник.— І те, що проїжджали лісом десь близько двадцять першої години повз Виграєві дачі, теж визнаєте?

— Так,— ствердно відповів на цей раз Карпов.

— І те, що, хоч і смеркло у лісі, ви їхали, не ввімкнувши фари?

— Акумулятор у мене сів, я його беріг, тому що — корені, купини, дороги немає, заглухне мотор — завести нічим буде.

— Ну, і, нарешті,— говорив далі Коваль,— хоч ви заперечуєте, що у темряві наїхали на людину, сподіваюсь, визнаєте, що якийсь наїзд у вас все ж був? Нехай на куц або на корч який-небудь?

— Куців та корчів було багато... Міг і наїхати...— крізь зуби визнав водій. Він ще не розумів, до чого веде підполковник, але страх усе дужче стискав його серце, і на блідому обличчі виступили крапельки поту.

Коваль з почуттям огиди дивився на нього. Річ, зрештою, була не в тому, що через нього потерпіла Ружена. Коваль зранку знову був у лікарні і переконався, що стан її не викликає тривоги. Він не терпів боягузів, а полохливість водія, який, навіть не поцікавившись, в якому стані збита ним жінка, поспішив утекти з лісу, здавалася йому патологічною.

Ні, він не заради Ружени спустився сюди, у відділення ДАІ. Його зараз цікавило інше, і він розпитував затриманого: «Кого ви знаєте у цьому районі? А на хуторі Вербівка? Ви ніколи не зупинялися біля ларка Ганни Кульбачки? Навіть не знаєте такої? А з Петром Лагутою знайомі? У Черкасах часто буваєте? Цього місяця їздили? А минулого? Взагалі у цьому році не були?»

На всі ці запитання підполковника Карпов відповідав коротким «ні» або заперечливо хитав головою.

— Ну, а в бога, Карпов, ви вірите? — раптом поцікавився підполковник.

Питання було таким несподіваним — його ніколи не чули в міліції,— що не тільки Карпов, але й лейтенант з ДАІ і майор Литвин здивовано поглянули на Ковалья.

— В бога? — перепитав шофер, кліпаючи очима, не знаючи, що відповісти.

— Еге ж, у бога! — повторив Коваль.— Ви, я бачу, ні в що не вірите, ні в бога, ні в чорта... Продовжуйте допит,— кинув він слідчому і вийшов на подвір'я.

Карпов уже зовсім не цікавив його. Якщо під час тривожної нічної гонки з Черкас і протягом усього ранку він роздумував, чи не умисний цей наїзд на Ружену, про яку хочеш не хочеш, а відразу довідалися у містечку як про дружину підполковника, то зараз такі підозри зникли. Ніякого відношення цей Карпов не мав ні до Кульбачки, ні до Лагути, ні до Савенка і всієї його компанії.

4

Марія тихенько відчинила двері й повільно переступила поріг. Заходила обережно, сторожко, немов у чужий дім. Так поступово все тут чужіло для неї. Поки жили з Іваном душа в душу, хата радувала, а тепер і стіни, зведені його руками, і речі в кімнатах стали не тільки осоружними, а й ворожими.

Раніше тривожилася, коли Іван довго не повертався з поля, нудьгувала, боялася, щоб не пішов на «дубки», просила Ганку не давати йому вина. Тепер навіть раділа, якщо не заставала чоловіка вдома.

Не запалюючи світла, Марія пройшла в другу кімнату. Сьогодні Іван був удома і, як частенько останнім часом, спав на дивані у світлиці. Дихав він важко, з присвистом, від його подиху в кімнаті стояв легкий запах перегару, до якого Марія ніяк не могла звикнути.

У спальні ввімкнула світло й озирнулася. Але й тут усе їй здавалося чужим.

Марія подумала, що слід узятися до роботи, яку одержала в ательє. Вона повернулася у велику кімнату, освітлену відблисками, що падали із спальні, глянула на відкриту швацьку машину з покинутим на ній недошитим платтям, увімкнула низеньку лампочку над нею і, опустившись на стілець, узяла плаття в руки. Так сиділа якийсь час. Шити їй не хотілося.

За спиною, як і раніше, тяжко посвистував носом Чепіков.

Поклавши плаття назад на машину, Марія оглянулася на чоловіка. Той лежав навзап, без подушки, і права рука його звисала з дивана, торкаючись пальцями підлоги. Очі були заплющені, і він їй раптом здався чужим.

Невже це та людина, за яку вона виходила заміж з такими надіями? Вона ще раз уважно оглянула чоловіка з ніг до голови, немов намагалася знайти дороги, рідні їй риси.

Іван продовжував хроніти. Йому, можливо, снилися жахи, він раптом застогнав і щось пробурмотів, при цьому рука його трохи піднялася з підлоги і відразу знову впала, вдарившись об дошку.

Марія підійшла до дивана, щоб повернути сплячого й підвести руку, і раптом побачила у нього від боком пістолет, який, очевидно, випав з піджака.

Жінка завмерла: «Звідки? Де він його взяв?! Навіщо?»

Потім злякалася ще дужче: «На кого ж це він тримає? Невже на Петра?»

Та хто знає, куди з п'яних очей він може поцілити?!

Невміло й обережно взяла пістолет за ствол. Парабелум відтягував руку холодною грізною вагою.

Чепіков люто заскреготів зубами. Жінка здригнулася. Пістолет був останньою краплею у тій чаші гіркоти, яку пила вона останнім часом, і задушлива хвиля образи захлеснула її: за що їй така доля — і каліцтво, і чоловік старий, п'яндига, і без материнського щастя... Немов кимось прокляте її життя!..

Несподівано набігла думка: узяти б за рукоятку, натиснути на гачок і покінчити враз із усім. Господь вже давно чекає її... Але все ж вона обережно опустила руку з пістолетом, подумалось інше: «Закинути куди-небудь?» І знову сумнів: «Прокинеться Іван, побачить, що нема цієї штуки... Непереливки буде!»

Загорнувши пістолет у хусточку, вона озирнулася. Глянула на стару скриню, в якій складала різне шмаття, підійшла до неї, підняла віко і засунула пістолет на самісіньке дно.

Після того Марія якийсь час стояла нерухомо, не закриваючи скриню і краєм ока стежачи за чоловіком. Чепіков і далі важко сапав. Тоді вона опустила віко і швидко відійшла від скрині.

Повернувшись до своєї машини, знову сіла за неї, взяла плаття і почала витягувати намітку.

Робота падала з рук, і Марія зрозуміла, що сьогодні плаття не дошиє. Посидівши кілька хвилин спиною до чоловіка, не витримала і озирнулася. Пістолета було сховано, але в неї все одно бігали по синій мурашки...

Так минув якийсь час. Чепіков почав дихати рівніше, видно, страхіття перестали душити його і він заснув спокійніше; глибокі зморшки на обличчі трохи розгладилися, і все воно набуло умиротвореного виразу. Страх у Марії минав, і тепер їй стало жаль чоловіка, який безтурботно

спав зараз перед нею. І думки її попливли в іншому, ніж досі, напрямі.

Пригадалося, яким був Іван декілька років тому, підтягнутий і моторний, здавалося, зовсім не відчував ні своїх років, ні поранень.

Немов вицвіла нагору біла лілея, піднялося з самого дна її спогадів закохане обличчя тодішнього Івана, згадався погляд, що завжди поспішав їй назустріч.

Тієї жори, коли відчула до нього такої самий потяг, дуже хотілося бути якомога гарнішою. З відчаєм вглядалася у велике подряпане дзеркало шафи, вивчаючи свою трохи перекошену від постійного кульгання постать. Але раніше завжди сумні її сірі очі від часу почали радісно блищати й присьмію освітлювали неяскове довгасте обличчя. У неї навіть спалахнула злість на матір, яка запустила її хворобу в дитинстві. Втім, зрештою зрозуміла, що в цьому винна війна. Та й після війни нелегко жилося на хуторі.

Була вдячна Чепікову за його любов, розуміючи, що це почуття не з жалю, а справжнє. Зараз яскраво пригадалися перші дні їхнього сімейного життя — як носив Іван їй квіти в лікарню, як будував хату, як любив розмовляти з нею, як беріг, не дозволяючи братися до важкої роботи.

Марія підвелася із стільця і, нахилившись біля дивана, обережно підвела руку Івана, яка знову лежала на підлозі, й зручніше вместила її.

Чепіков повернувся до неї, щось пробурмотів. Марії навіть здалося, що він усміхнувся, — видно, йому вже почали снитися хороші сни.

Жінці подумалося, що доля і скривдила її, і приголубила: і каліцтвом наділила, і заміж віддала за хорошу людину. Вона тоді вважала, що їй поталанило: хоч і не за молодого пішла, але за людину, яка її любить і яку вона теж полюбила. Скільки жила з ним, жодного разу не дорікнув каліцтвом, вона й сама почала потроху забувати про свою біду... Можливо, й вона винна, що так швидко перейшли світлі дні в їхньому житті.

Марія опустила на диван, примостилася біля ніг чоловіка, продовжуючи перебирати у думці своє життя і намагаючись зрозуміти, з чого ж почалася незлагодя у сім'ї.

Крок за кроком згадувала кожен день їхнього спільного життя: мертва дитина, лікарі, втрачені пації і паново знайдена віра.

Цю віру дав їй брат у Христі Петро. Він навчив її молитися, він відкрив їй очі і відкрив її душу для бога. Брат

Петро хотів зробити чистим й Івана, але той відмовився від благодаті.

Жінці пригадалося, як приносила додому різні книжечки, які давав брат Петро. Але чоловік не тільки не хотів читати, але сміявся з них і викидав геть. Тоді почала з ним сваритися.

Йй довго не вірилося, що вони стали чужими людьми. Ще сподівалася, що суперечки з нею та з матір'ю, ворожість Івана до брата Петра, весь той жах, серед якого жила, — тяжкий сон. Найдужче здавалося так йй уранці, коли після нічного забуття не відразу могла опам'ятатися й оглянутися на гірку дійсність... Але потім вона немов прокидалася вдруге, і це повернення до дійсності було тяжче, ніж звичайна фізична слабкість тіла, що не відпочило за ніч...

У чому ж йй провина, що так у них з Іваном вийшло? Немає йй провини, і відречеться вона від скотського життя, житиме з Іваном тепер у братній згоді, посестрією, а не дружиною.

Марія глянула на скриню в кутку кімнати і спохмурніла. Немов бажаючи перевірити, чи не приснилася йй уся ця історія із зброєю, вона підійшла, підняла віко й засунула руку вглиб. Внизу пальці наштовхнулися на холодний метал. Марія відсмикнула руку й різко опустила віко.

Що ж йй робити тепер? Куди дівати цю страшну річ, що робити з нею? Віднести братові Петру? Викинути? Ховати ось так від чоловіка і всіх людей?

Не знаючи, на що зважитися, тяжко зітхнула і, опустившись на стілець біля машини і схрестивши руки на колінах, тихо заплакала... Це були сльози безпорадності, але від них ставало легше на душі. Вони лилися рясно, без болю.

5

Цього разу Коваль не наказав привести Чепікова нагору, а вирішив допитати його в камері. Спустився на перший поверх, у кімнату чергового райвідділу, звідки обковані залізом двері з маленьким загатованим віконечком вели до двох ізольованих камер. В одній з них уже понад тиждень тримали Івана Чепікова, у другій сиділа Ганна Кульбачка. Дрібних порушників громадського порядку, затриманих під час патрулювання на вулицях райцентру, тепер

відправляли у кімнату чергового, де вони весь час були перед очима.

Черговий доповів, що всю ніч Чепіков не спав, метався по камері, стукав у двері, але нічого не просив.

...Перебираючи в пам'яті минуле, Чепіков починав розуміти те, що раніше здавалося йому неоясним. Його завжди дивувало, чому Лагута, підкоривши собі Марію, намагається стати і його наставником. Якщо сусід просто закохався в жінку, то навіщо йому був потрібний чоловік? Чому він так уперто ходив за ним, так покійно терпів його грубощі, стримуючись і заспокоюючи лагідними, елейними словами?

Чи тільки город був цьому причиною? Навряд. Адже він і город якось уже хотів віддати Степаніді.

А може, тому Лагута з ним няньчився, що він був у Вербівці під час боїв і люди, тоді ще живі, розповідали про темні справи божої людини?

Вслухаючись у дзвінку тишу камери, Чепіков раптом зрозумів: так, Лагута його боявся! І не Маруся потрібна йому була, а найбільше — він, Іван Чепіков, колишній воїн, людина, котра у війну мала право покарати своєю рукою, а тепер — поставити перед лицем закону. Саме тому й хотів зробити його своїм братом у Христі, слухняним духовним рабом.

Крива посмішка ковзнула по тонких губах Чепікова. Парадокс полягав у тому, що Лагуті нічого було боятися його. Адже не мав ніяких доказів злочинів Лагути, міг хіба що переказувати чутки. У ті дні, коли Лагута творив свою темну справу, сам він, тяжко поранений, лежав на хуторі в гарячковому маренні.

І зараз у Чепікова знову гостро спалахнула думка: хто ж звершив суд над Лагутою? Хто ще, крім нього, що пролив свою кров на тутешню землю, мав право покарати його?

Але чому разом з Лагутою загинула і Маруся?

Потім Чепіков, повертаючись до цієї думки, спитав себе: «Невже цього ніхто в міліції не розуміє: ні Литвин, ні Бреус, ні навіть Коваль?»

Та ось вогняно засвітилося в його розпаленому мозку нове: а чи не Христові брати все це зробили?! Чи не вони покарали його, Чепікова, за те, що боровся за Марусю, що не сприйняв їхньої лжі?.. Та чому одночасно підняли вони руку на свого ж «брата»?

І як потрапив до них пістолет? Чи не сама Маруся віднесла їм?

Від цієї підозри стало так боляче, що підхопився з нар і почав бити кулаками в двері.

Коли на туркіт прибіг помічник чергового, Чепіков уже сидів, заплющивши очі і, наче кігтями, вченившись пальцями у похилену голову. Сержант спитав, чого він галасує. Ув'язнений нічого не відповідав, тільки стогнав, і сержант, знизавши плечима, знову замкнув камеру.

...Увійшовши зараз до камери, підполковник Коваль одним поглядом охопив і сірі стіни, і товсті ґрати на високому віконечку, і стіл з табуретом, наглухо прикріплені до підлоги, й бліде обличчя ув'язненого.

Чепіков зустрів Ковалья тяжким і, як здалося підполковнику, зляканим поглядом. Досі у погляді підозрюваного відбивалися тільки відчуженість і туга.

«Чого ж він став боятися? — подумав Коваль. — Вироку? Так слідство і суд ще попереду...»

Дмитро Іванович припустив далі, що Чепіков лише з часом осмислив усе, що сталося. Відраву після арешту він був у стані шоку, і тільки пізніше, немов оглянувшись назад і жахнувшись, зважився на самогубство.

— Ну, от що, Чепіков, — промовив підполковник, опускаючись на табурет і жестом дозволяючи черговому йти. — Час дізнання обмежений. Але я хочу ще раз поговорити з вами. — Вглядаючись в обличчя Чепікова, додав: — Докажіть, що ми зібрали, досить, щоб обвинуватити вас у злочині. Та якщо ви вважаєте себе невинним, допоможіть мені, дайте можливість це довести.

Слова підполковника звучали щиро, і Чепіков, охоплений раптовим почуттям вдячності, відвів погляд убік, ніби ховаючи зволожені очі. У майора Литвина і в інших працівників райвідділу ув'язнений симпатії, звісно, не викликав. Особливо після спроби покінчити з собою. І, мабуть, тільки Ковалья не так озлобив відчайдушний вчинок підозрюваного, який примусив ще уважніше до нього придивитися... Але чим він, Чепіков, може допомогти? Про яку можливість говорить підполковник? Чи не глузує з нього, позбавленого волі?

Чепіков оглянувся, немов ще раз переконувався, що він у камері, з якої, швидко піднявшись, уже пішло сонце, залишивши навколо тільки похмурій, сірій камінь.

— Дасте відповідь ще на декілька запитань, Іване Тимофійовичу, — промовив далі Коваль. — Тільки щирі й точні.

— Я уже все сказав... Я втемівся... А ви, вчепившись у мене, справжнього вбивцю не шукаєте, — з гіркотою відповів Чепіков.

— Який інтервал був між пострілами? — спитав підполковник.

— Інтервал?..

Чепіков наморщив лоба. Ну от, від нього вимагають відповіді на такі пусті запитання... І справді, це схоже на глум!

— Та один за одним...

— А точніше? — з легким докором зауважив Коваль.

— Може, півхвилини, не знаю... На другий постріл я уже вибіг з хати. А перший мене тільки розбудив. — Знову переживаючи ту страшну піч, Чепіков змахнув рукою. — Та, зрештою, що ви хочете? — Він зло втупився в Ковалья. — Ні до чого всі ці розпитування. Я вже сто разів одне й те саме повторюю. А ви знову терзаете. Навіщо?

Чепіков затулив обличчя руками.

— Так ви ж правди не кажете, Іване Тимофійовичу, а вона потрібна всім нам, — відказав підполковник. — Вам, до речі, найбільше.

Чепіков забрав руки від обличчя.

— То чому ж досі не знайшли, хто убив?

Пальці Чепікова затремтіли, і всього його почав бити дріж, як і під час минулого допиту.

— Лагута не мав зброї?

— Не знаю! Не бачив, не знаю! — В голосі підозрюваного зазвучали істеричні нотки.

— Заспокойтеся, — владно наказав Коваль. — Ваш пістолет він знайти не міг? Пригадайте, де загубили?

— Що Лагута? Навіщо мені ваш Лагута?.. А її, її хто убив, чому? — Чепіков знову стиснув руками скроні. — Адже в неї і ворогів не було. Нікому зла не зробила. Я весь цей час думаю — хто?! І нащо? Чому? Я тут у вас збожеволію!.. — Чепіков знову оглянувся на стіни і, здавалося, без усякої послідовності сказав далі: — Я щодня петроху втрачав її... Вона вислизала від мене, як вода між пальців. Я відчував, що все це погано закінчиться, але не мав сили щось змінити. І від безсилля мене жерла туга!.. Та хіба ви зрозумієте?.. Це треба самому пережити...

Від хвилювання Чепіков почав затинатися.

Коваль не перебивав його. Підполковник зрозумів, що нервовий дріж Чепікова — не переляк злочинця перед покаранням, — таких на своєму віку бачив немало, — а біль

людини, яка глибоко страждає. І це було зрозумілим, особливо якщо він сам у пориві ревнивого відчаю вистрелив у дружину.

— Я стільки разів просив його, цього Лагуту... І її, Марусю, і Степаниду... а вони все своє: «Ходімо до Петра, він молиться за нашу сім'ю, щоб усе, як у людей, щоб і в нас було дитя...» Це мене — до Петра! Та краще пішов би я... Якби до Ганки не унадився... Мені ще раз з Марусею поговорити б, тепер я їй, певно, все пояснив би. Я тепер більше втямив... Звичайно, я теж винен... Винен!.. Розумієте? — блиснув ув'язнений оком на Ковалю. — Яка дурниця порівняно з життям і та ділянка, і Степанидине бурчання, та й сам Петро з його богами... Адже до Марусі я не жив по-справжньому... Ну, а тепер вже мені не жити! Нащо?.. Тепер я вже старий, зовсім старий, не годящий до життя...

Чепіков справді змарнів за ці кілька днів ув'язнення. Зморшки на його обличчі стали ще глибші, кутики рота гірко опустились, і сидів він, звисивши свої великі, колись дужі руки.

Допит як такий провалювався. Мимоволі думки Ковалю звернулися до Ружени, і, слухаючи, що говорить Чепіков про Марію, він згадував свою Ружену, яка була зараз зовсім недалеко. Увійшовши в його самотнє життя, вона немов розм'якшила душу, зробила її чутливішою. І, можливо, тому він допитував сьогодні Чепікова не так, як звичайно, внутрішньо опираючись тим фактам, котрі свідчили проти підозрюваного. Відчував, що зрадив би, коли б ці факти виявилися недоказовими і збуджений чоловік з запаленими очима, який сидить зараз перед ним, виявився б невинним. Думалося, що весь час тут добирали факти, котрі звинувачували Чепікова, і ніхто не шукав тих, які виправдували.

А ув'язнений, забувши, де і з ким розмовляє, говорив про свою дружину, про те, як завдяки їй народжувалися у нього нові сили, як швидко і легко все спочатку робилося: і хата будувалась, і спільне життя складалося...

Усе, що у свій час не встиг сказати Марії, що тільки тут, у камері, відчув і зрозумів, він розповідав зараз чужій людині...

— Любити — це прекрасно, але треба бути й любим, — запально говорив далі Чепіков. — І мені пощастило... Адже вийшла за мене по любові, дівчиною. І от зараз я думаю й думаю, за що ж мені було таке щастя, чим заслужив

його, чому не виправдав?! Як же я міг стріляти в неї? Зрозумійте! Кажуть, з ревнощів! — продовжував він з гірким сарказмом.— Не ревнував я її. Це було щось інше. Зреклася Маруся мене, людей, самого свого життя зреклася, і я не міг цього бачити... Не зрозумів я колісь, як потрібна була їй дитина. З'явилося це бажання у пологовому будинку та охопило так, що на плаху пішла б... А тут — ще й мати, Лагута із своїми обіцянками. От і втягли її у цю безглузду віру, та так, що згодом і про дитя мріяти забула, знесамовитіла й згоряла як свічка. Степанида мене в пустоті душі звинувачувала, мовляв, без бога живу, а ви, Лагута, зовсім зжер би їх, якби не я...

Сірі стіни камери у райвідділі міліції, певно, ніколи не чули таких пристрасних слів про кохання, такого свідчення, яке зараз лунало з уст цього похмурого чоловіка. Ковалю воно не здалося дивним, бо все дужче переконувався, що не міг Чепіков стріляти в дружину, що в цьому разі сталося щось виключне, подія, що не підходить під звичайні мірки, рідкісна трагедія, яку не можна втиснути у статті кримінального кодексу.

Дмитру Івановичу нічого іншого не залишалося, як продовжувати шукати, зіставляти факти, до найменших, до найдрібніших включно, щоб побачити сиравжню картину і виявити таку необхідну усім істину.

— Ви говорили, що Петро Лагута втручався у ваше сімейне життя. Чому? Навіщо йому це було?

— Мстився він мені.

— За що?

— Та за все. За моє щастя. І за те, що зневажав я його і при нагоді відкрито казав це. Як згадаю війну, згадаю товаришів, що полягли, так би й порішив цього слизняка. Відсидівся з німцями, п'яти їм лизав, а прийшли ми — прикинувся дурником, юродивим, у ямі жив, корені жер, немов звір лісовий... А потім он яку храмину вигнав біля нашої хати і людей став з путі збивати... Я бачив, що й Марусю тягне в безодню, розумів, що пропаде вона через нього, а зробити нічого не міг. Одного разу узяв пістолет — він у мене в схованці лежав, — пішов, а пристрелити не зміг... Не війна ж. Зайця або птицю і то вбити зараз не можу, — додав Чепіков.— А тут хоч і вражина, але чоловік.

— Давно у вас із Лагудою такі стосунки?

— Давно. Відтоді, як прийшов я на хутір і поселився у Степаниди. Він мені відразу не сподобався.

— Ваша теща завжди дружила з Лагутою?

— Здавна. Після визволення сидів Лагута у схроні, поки війна зовсім не закінчилася. У селі не показувався. Довгий час про нього ніхто й не знав. По-моєму, саме Степанида у цей час підгодовувала його, прала йому... Поки не з'явилася на хуторі Ганна Кульбачка.

— А чому ви самі не повідомили про це владу? — суворо спитав Коваль. — Прийшли б до нас...

— Не було в мене ні точних фактів, ні документів, громадянине підполковник. Адже свідки помирали. А Степанида — яка з неї поміч! Вона проти Лагути слова не скаже. Та й у мене самого часом сумніви з'являлись. І таке було.

→ Гаразд, перевіримо, — сказав Коваль. — Але зараз ми встановлюємо інше: хто все-таки вбив його одночасно з вашою дружиною. Факти свідчать проти вас. І вони будуть вас обвинувачувати доти, доки ми не знайдемо пістолета. Пістолет нам необхідний. Він або обвинуватить вас, або виправдає. Або — або... То де ж все-таки він, Іване Тимофійовичу?

Чепіков знітився.

— Я вже говорив стільки разів, — тихо промовив він, — не знаю, не пам'ятаю!.. Весь час думаю про це, а пригадати не можу, — поскаржився підозрюваний, і Ковалю вдалося, що він говорить правду.

— Якщо не Рось, то де ж?

— Верба там... — повільно пригадував Чепіков. — Так, верба... Я почав бігти і нашттовхнувся на неї... По обличчю хльоснула тілка... Може, там я його кинув... Ні, пістолета тоді не було у моїх руках.

— А від річки ви знову кинулися до лісу?

— Оцього не пам'ятаю... — сказав Чепіков, і аж головою потряс.

— Ну, що ж, Іване Тимофійовичу, — незадоволено підсумував підполковник. — Ще раз поїдемо і на Рось, і в ліс...

Після розмови з Чепіковим Коваль на кілька хвилин заглянув у камеру до Ганки Кульбачки.

Він їй поставив кілька запитань:

— Який інтервал був між пострілами, першим і другим?

— Та ніякого, — похмуρο відповіла жінка.

— А якщо точніше?

— Ну, може, хвилинка минула, не більше... Не дивилася я на годинник, не знала, що цікавитиметься.

Скуйовджена, теж дуже змарніла і наче постаріла, продавщиця вже приготувалася до найгіршого і, здавалось, примирилась з долею.

Коваль розумів, що депресія у Кульбачки тимчасова і мине, як тільки знімуть з неї тягар невідомості. Після суду вона прочумається і приживеться на будь-якому новому місці, навіть у виправно-трудовій колонії, як всюди приживається бур'ян. Вона й там спробує знайти для себе теплу місцинку.

— Йдучи від Лагута того вечора, восьмого липня, ви нікого не помітили на подвір'ї?

Кульбачка похитала головою.

— А в Чопікових?... Аджке парканчик там низенький, все видно...

— І там наче нікого.

— Ні Івана, виходить, ні Марії?

— Я не розглядалася.

Відповіді продавщиці не задовольнили Ковалья. Проте, нічого більше не спитавши, підполковник вийшов з камери, і черговий замкнув за ним двері.

На вулиці смалило сонце. Після камер, освітлених лише тьмавими відблисками денного світла разом з таким самим слабким електричним, після проходу напівпідвалу людина потрапляла ніби у новий світ. Тікаючи від лишневої спеки, Коваль швидким кроком перетнув подвір'я і піднявся до майора Литвина.

Він уже знайшов відповідь на своє головне питання. Якщо при першому знайомстві з трапедією у Вербівці люди і події бачилися йому невиразно, немов на дні каламутної річки, то тепер, наче у проясненій воді, він чіткіше розпізнавав обриси трагедії і всіх її учасників.

Розділ шостий

1

Коваль сидів замислений над висновками експерта про часточку, виявлену у клеї на анонімному листі, коли почув у коридорі кроки Зої Апатоліївни.

Він уже впізнавав її локву і в той самий час чітку ходу.

Внутрішньо посміхнувся, зрозумівши, що капітанові сьогодні не було часу ні пообідати, ні повечеряти, і уявив

сцену, яка зараз відбудеться у кабінеті начальника карного розшуку.

Зоя Анатоліївна процокала в кабінет чоловіка, а Коваль знов уткнувся у висновки експертизи.

Часточка, як і передбачав він, виявилася уламком засохлого лаку для нігтів виробництва польської фірми «Поллена». Відбитки пальців на конверті й на самому листі підтверджували, що в ним мали справу витончені жіночі руки.

Коваль уже дав завдання перевірити, коли продавався у районі лак цієї фірми, і йому доповіли, що такого лаку ні в галантерейних крамницях, ні в аптеках не було вже понад рік. Розшук автора анонімки нібито заходив у глухий кут.

У таких випадках Коваль звичайно віддавав себе повністю інтуїції... Він покладався на свій інстинкт, це поште почуття, яке постійно розвивалося у ньому, можливо, завдяки професії.

Втім, слово «інстинкт» він не дуже любляв і здебільшого замінював словами «відчуття», «передчуття», «здогад». А здогад він вважав виявом у людини особливого роду віри в себе, у свої сили і свою правоту. Передчуття — не дарунок неба. Воно безпомилкове тільки тоді, коли підкрілене досвідом, знанням конкретних обставин тощо. В іншому разі воно безсиле і може завести на манівці. Якби Ковалья спитали, як у нього виникає цей самий здогад, передчуття, — не зміг би пояснити. Просто, коли потрапляв у глухий кут, його охоплювало велике хвилювання, яке потім несподівано, часом у невідповідних умовах, розряджалося, як набухла грозою ніч блискавкою, — спочатку далеким і невиразним, потім сліпучо-яскравим здогадом.

Зараз, міркуючи про жінок, про їхню любов до косметики, він із задоволенням згадав про те, що його Ружена зовсім не підмальовується. Потім подумав про дружину свого колеги — капітана Бреуса, про те, як дбайливо дглядає свої руки Зоя Анатоліївна, і, коли почув, як вона повертається від чоловіка, несподівано для самого себе підхопився, швидко відчинив двері. Привітавшись, узяв її під руку, завів до свого кабінету і посадив на стілець біля столу.

— Ну, як, нагодували «дитину»?

Зоя Анатоліївна ніяково усміхнулася.

Коваль сів на своє місце, дістав папіросу і, спитавши

дозволу, закурив. Він іще сам не знав, навіщо завів до себе дружину капітана. Все це зробив якось механічно, підкоряючись підсвідомій внутрішній потребі.

Жінка, теж не розуміючи вчинку підполковника, очікувально дивилася на нього.

— У вас дуже гарні руки, — промовив Коваль, тактовно випускаючи дим угору. — Ви, очевидно, віддаєте доглядові за ними багато часу.

Тепер в очах Зои Анатоліївни з'явилася розгубленість. Усім своїм виглядом вона немов запитувала Ковалья, що це за розмови, до чого — адже не залицяється до неї підполковник!

— Де ви дістаете такий чудовий лак? — спитав Коваль. — Адже це польський, мабуть, «Поллена»?

— Так, — кивнула жінка.

— Навіть у нас, у Києві, він не завжди буває... — сказав Дмитро Іванович. — Я хотів для своєї Ружени дістати.

Жінка, яка вже насторожилася, тепер, здавалося, знову заспокоїлась і обм'якла на стільці.

— На жаль, у мене тільки один флакон, і той закінчується. Мені приятелька з Польщі привезла.

— Ну, що ж, обійдемося... — промовив повільно Коваль. — А «Поллена» — фірма відмінна, її так легко упізнати. — Тепер він уже знав, чому його зацікавила Зоя Анатоліївна. Не кваплячись, підполковник витяг з пухляди столу обидва анонімні листи і поклав їх перед жінкою, яка відразу стала червоною, як буряк.

— Поясніть мені все це, Зое Анатоліївно, — суворо промовив Коваль. — Ось і висновки експертизи з відбитками ваших пальців, і дослідження лусочки лаку, яка приліпилася до паперу.

На подив Ковалья, дружина капітана якось раптом заспокоїлась.

— Добре, — відповіла по короткій паузі. — Розкажу. Очевидно, багато що вам уже зрозуміло й без мене. Але не все... Я не збираюся нічого від вас приховувати, Дмитре Івановичу. Ви, можливо, здивуєтесь, що я не прийшла і не розповіла все відразу. Але в мене на це є свої причини. Сподіваюся, розмова залишиться між нами.

Коваль кивнув.

Жінка продовжувала:

— Після свого повернення від батьків Юрія я зрозуміла, що я — єдиний очевидець убивства у Вербівці. Звісно, я могла не писати і не підкидати вам листи. Не

утруднювати вас і мого Юрка зайвою роботою, експертизами тощо. Але вислухайте уважно, і ви мене зрозумієте. Справа значно складніша. Це стосується винятково особистих подій у моїй сім'ї. І я не хочу завдавати зайвих хвилювань своєму чоловікові.

Ви уже знаєте, що Юрій Іванович — другий мій чоловік, що родом я з цієї самої Вербівки, що у мене там і досі живе мати. Там, у бабусі, щоліта гостює мій Андрійко. Про його батька, першого мого чоловіка, я давно не знала, де він і що робить. Ось уже скоро шість років, як ми розлучилися. Сталося так, що хлопчик народився після того, як він покинув мене. Я не розшукувала його, а він забув про мене і про дитину. Як ви розумієте, Дмитре Івановичу, пережито було багато, і його перша поява тут, після року, викликала справжню бурю в моїй душі. Я вважала, що син не повинен знати такого батька. Можливо, не була права, але в той час мені самій так нелегко жилося, що озлоблення цілком зрозуміле. Ми оформили офіційне розлучення, виконавчий лист на аліменти я вручила йому, але грошей від нього не бачила... Незабаром я вийшла заміж за Юрія Івановича, і Андрійко знайшов собі батька. Я щаслива, у мене гарна сім'я, чудовий чоловік...

Коваль не перебивав жінку, даючи їй виговоритися, хоч іще не зовсім розумів, яке відношення має її сповідь до анонімних листів і злочину у Вербівці.

— Вдруге, — знову заговорила Зоя Анатоліївна, — мій колишній чоловік несподівано з'явився років три тому, коли я вже була одружена... Життя з іншою жінкою у нього, очевидно, не склалося, і він почав просити, щоб я з сином повернулася до нього. Я злякалася цих домагань, боялася, щоб дитина не була травмована, і все розповіла Юрію. Той надзвичайно болісно це сприйняв і навіть запропонував виїхати звідси.

Минуло ще три роки. Здавалось, усе заспокоїлось, усе було забуто. Але увечері восьмого липня прибігла сестричка Наталка і схвильовано сказала, що раптом з'явився мій колишній чоловік і хоче бачити сина й мене. Цього разу він приїхав прямо у Вербівку, до моєї матері. Можете уявити мій стан. Нічого не сказавши Юркові, я сіла з Наталкою на попутну машину і незабаром була у Вербівці.

Розмова була довга і тяжка. На щастя, Андрійко допізна загрався з дітьми. Я постаралася повести колишнього

чоловіка з дому. Розмовляючи, ми рушили берегом Росі до лісу.

Домовитися ми ні про що не змогли. Він погрожував забрати сина. Ми довго сперечалися. Уже смеркло, а я ніяк не могла вблагати його облишити нас. І тільки тоді, коли я теж пригрозила, що подам у суд і стягну аліменти за всі роки, протягом яких жодної копійки не одержала, він відступив.

Після того як він дав слово поїхати і ніколи не повертатися сюди, я сказала, що й далі не вимагатиму грошей по виконавчому листу.

Він пішов до шосе, щоб сісти на попутну машину. А я, турбуючись за матір, побігла додому навпростець.

Коли вибігла на узлісся, раптом почула постріл і побачила дві людські тіні на подвір'ї Лагути. Одна людина впала, друга залишалася стояти на місці. Не пройшло й хвилини, як бабахнуло вдруге...

Зоя Анатоліївна зупинилася, тяжко зітхнула і жестом попросила налити у склянку води. Випивши, вона якийсь час мовчала, збираючись з думками.

— Того ж вечора я забрала дитину з Вербівки. Болачись повторного візиту колишнього чоловіка, вирішила відвезти Андрійка до батьків Юрія. Від'їзд я пояснювала тим, що моя мати нездужас і не може доглядати хлопця.

Повернувшись, через декілька днів додому, я довідалася про подробиці трагічної пригоди у Вербівці, про те, що вбито Марію Чепікову і Петра Лагуту і що заарештовано Івана Чепікова, якого підозрюють у цьому злочині.

Я стала пригадувати подробиці того вечора і все більше приходила до висновку, що Чепіков не винен, адже бачила на подвір'ї тільки дві постаті... Звичайно, я повинна була відразу відкритися Юрію. Але, знаючи його запальний характер, я просто побоялася розповісти, що була неподалік од місця події і, головне, з ким... Він, певно, не зрозумів би мене... А я була тоді приголомшена появою мого колишнього чоловіка і не хотіла вплутуватись у цю історію. Рада була, що врятувалась з дитиною...

Згодом мене почала мучити думка, що, певно, Юрій заарештував певинню людину, що я єдиний очевидець, який може додати щось нове у всій цій історії... Я, звісно, розуміла, що мій обов'язок допомогти розслідуванню, нервувала і, прагнучи зробити це так, щоб самій залишитися осторонь, вирішила написати вам анонімку. У першому листі я натякнула, а в другому, думаючи, що на перше

повідомлення ви не звернули уваги, трохи розгубившись, я вже дозволила собі написати прямо, що Чепікова на місці події не було.

Жінка замовкла.

— І ви впевнені, що можете робити такі висновки?

— Можу! — твердо відповіла Зоя Анатоліївна.

— Хто ж їх у такому разі убив? Адже не самогубством вони покінчили?

— Третього з ними не було.

— Вас схвилювала розмова з колишнім чоловіком, події відбувались у темряві, і ви могли не помітити третього, — вів своє Коваль.

— Третього не було, — вперто повторила жінка.

— Ну що ж, перевіримо, наскільки ваші спостереження могли бути точними. Проведемо невеличкий слідчий експеримент.

Зоя Анатоліївна кинула на Ковалья зляканий погляд:

— Слідчий експеримент? Але ви обіцяли...

— А ми проведемо неофіційно. Без слідчого і понятих. І, звичайно, без капітана Бреуса, — посміхнувся Коваль, — так би мовити, у вузькому, напівсімейному колі.

Через декілька хвилин райвідділівський газик виїздив з подвір'я міліції. Дмитро Іванович сказав начальнику карного розшуку, що поїде на хутір і заодно підвезе Зою Анатоліївну, яка хоче провідати матір.

* * *

Подвір'я Лагути зустріло їх тишею, яку справді можна було назвати мертвою. Пізній вечір укрит Рось, ліс, хати й набережні горби легким хмаровишням, крізь яке, то спалахуючи, то пригасаючи, світив щербатий місяць.

— Зое Анатоліївно, — звернувся Коваль до супутниці перед тим, як наказати водію зупинитися. — Чи не знайдеться у вас декілька хвилин, поки я побуду тут? А потім уже підкинемо вас і до самісінької хати.

Зоя Бреус зрозуміла, що ці слова були сказані для водія.

— Звичайно, звичайно, — поспішила вона погодитись. — Будь ласка, Дмитре Івановичу, робіть, як вам зручно. Розумію, насамперед — служба. Я почекаю.

...Підполковник Коваль і Зоя Анатоліївна стояли поруч у густому підліску близько ґрунтового путівця. І Зоя Анатоліївна схвилювано ще раз розповідала про події того страшного вечора.

Коваль слухав уважно, не перебиваючи запитаннями. Він уже й сам переконався, що з цього місця, де вони стоять і де стояла увечері восьмого липня Зоя Анатоліївна, не можна було не помітити людей на подвір'ї Лагути.

— Значить, через хвилину пролунав другий постріл? — раптом спитав Коваль. Підполковник знав, що точність спогаду часто залежить від того, на якому місці намагаються пригадати минулу подію і що найкраще це відбувається на тому ж місці і в тих самих або схожих умовах.

— Приблизно, — повільно згадувала жінка. — Хоча, втім... Адже після першого пострілу я чимдуж кинулася звідси. Я злякалася, чи не в мене стріляють. І другий постріл почула, коли була вже на дорозі.

— Ну от, Зое Анатоліївно. Підсумуємо, — сказав Коваль, коли жінка замовкла. — Звичайно, ви повинні були відразу все розповісти якщо не чоловікові, то майору Литвину... А щодо ваших спостережень, то вони не дуже переконливі й мало доказові... Хоч, загалом, ви маєте рацію... Скажу по секрету, я теж так думаю, — нахилившись до жінки, немов боячись, що їх підслухають, довірчо додав Коваль. — Я теж так думаю, — повторив він, — що їх було двоє.

Деякі секунди помовчали. Над головами пролетів якийсь птах. У глибині лісу закричав сич. Від Росі повіяло прохолодою. Зоя Бреус мерзлякувато пересмикнула плечима.

— А я стільки через це пережила, так знервувалася! — зітхнула вона.

— Андрію Васильовичу, — крикнув у темряву Коваль. Шофер відгукнувся від шляху.

— Пройдіть до нас через подвір'я, — наказав підполковник. — І зупиніться на ньому. А ви, Зое Анатоліївно, — звернувся він до жінки, — стежте за ним.

Постать водія, ледь окреслена слабким місячним світлом, швидко сунула від будинку Чепікових до лісу через подвір'я Лагути.

— Помітили ви Андрія, Зое Анатоліївно, у той момент, коли він був біля будинку Чепікових?

Жінка похитала головою.

— Ну от, — промовив Коваль. — Там міг стояти третій, убивця. І це суєречить нашим міркуванням.

— Але стріляли, казав Юрій, зблизька і тоді був повний місяць, — ще намагалася довести своє жінка. — Ще й світло з вікна падало, було видніше.

— Світло з вікна було слабке. Лагута мав тільки гасову лампу...

Разом з шофером повернулися до машини, яка стояла на ґрунтовій дорозі. Через декілька хвилин вони вже були на протилежному краю хутора, де жила мати Зої Анатоліївни.

Попрощавшись з дружиною капітана, Коваль виїхав на бруківку і, заглибившись у свої думки, перестав помічати, як ковтає газик кілометр за кілометром...

2

...Цього разу у Марії було особливо тяжко на душі. У жінки зібралось багато гіркоти, образи на чоловіка, який не хотів її розуміти і все дужче віддалявся від неї. Ось і в Черкаси поїхала сьогодні проти його волі. Поїхала потай, неправдою, яку бог їй простить. Тепер у неї єдина надія — господь бог, і вона розкривала перед ним свою душу до самісінького дна.

...Захоплена загальним збудженням, очманіла від голо-сіння, що лунало навколо, і свого власного крику, Марія відчула, що вже не стоїть навколішках з високо піднятими схрещеними руками, а злітає над чорним світом, і білі язички свічок — це яскраві зірки далеких світів, повз які вона пролітає, невагома, широко розкинувши свої гігантські крила. Б'є вітер у вуха, кружляє її в чорній безодні, і ось зорі розступилися, і у світлому сіянні, розганяючи темряву і страх, перед нею з'явився господь. Вона заговорила з ним, захлинаючись словами і криком, виповідаючи йому свій біль, усі свої скарги. І, коли ось так вихлюпнулася, звільнилася від гнітючого тягара, господь благословив її своєю посмішкою — сонячним сійвом...

Молільників, які поступово опам'ятовувалися після тяжкої трясучки та екзальтованої «бесіди» з самим богом, одного за одним Федора і брат Михайло випроводжали з дому.

Цього разу тільки Марія ніяк не могла опритомніти після сильного нервового потрясіння. Вона лежала, уткнувшись обличчям у голі тверді дошки підлоги, і все її змокріле тіло здригалось, а із запалених вуст зривалися не слова, а якісь незрозумілі звуки. Біла довга сорочка, натягнена на голе тіло, задерлася, відкриваючи ноги...

Брат Михайло і Федора підняли жінку і віднесли на

ліжку, у ту саму кімнату, де вона колись зупинялася з чоловіком. Марія вся тремтіла, немов через неї пропускали електричний струм...

Чепікова не зрозуміла, де вона, не знала, котра година, коли раптом прокинулася у півтемряві, на чужому ліжку.

Спершу здалося, що вже піднеслася у потойбічний світ, де немає ні радостей, ні печалі, і дуже зраділа цьому. Потім здивувалася ліжку з такими ж залізними прутами і ледь виблискуючими нікельованими ковпачками на спинці, з такими ж периною, ковдрою і подушками, як і на грішній землі, з якої нарешті забрав її до себе всемогутній і всеблагий.

Вона підвелася, ступнула босими ногами по холодній підлозі, вдарилася об ріжок шафи і, відчувши біль, розчаровано переконалася, що все ще перебуває на землі, де єдиний порятунок від гріха полягає в її щирій вірі й служінню богу.

До неї долетіла з якоїсь кімнати розмова, і вона упізнала голос брата Михайла. Виходить, вона ще в його домі!..

Нечутно ступаючи босими ногами, ковзнула через коридор і трохи відчинила двері до тієї кімнати. Те, що побачила, примусило завмерти на місці. За широким столом, заставленим стравами, бенкетувало двоє чоловіків. Повітря у кімнаті було густо замішане на винно-горілчаному дусі.

Марія не відразу зрозуміла, що це відбувається. Першим, що пробилосся до її свідомості, було здивування: звідки тут узявся брат Петро? Адже його не було на молінні. Але ця випадкова думка відразу потонула у морі інших.

Чому вони п'ють сатанинську воду — брат Михайло і брат Петро?

Вони п'яні! Духовний наставник і божий чоловік! А що говорили їй у проповідях?

Марія навіть заплющила очі, немов сподівалася, що через мить страшне видіння зникне. «Адже брат Михайло разом з усіма щойно розмовляв з Ісусом Христом. Як же може господь допустити такий гріх? А що вони їй твердили? Зневажай земні радості, очищайся од вічного гріха, йди до святого життя, безперестанно звертаючись до всевишнього!»

І вона вважала їх непорочними, святими, майже богами! Адже брат Михайло уже прийняв у себе бога. Та й чи бога бачила вона сьогодні, чи з богом говорила?»

Вона розплющила очі. Завжди червонощокій брат Михайло зараз від вина і задухи розчервонівся ще дужче, і кругле обличчя його пливло перед очима Марії великою кривавою плямою.

Брат Петро пив мало, зате старанно підливав господареві дому. Він сидів боком до дверей, і Марія бачила тільки благовидний, аскетичний профіль його, лисину і велике вухо, яке ворухилось, коли він жував.

Жінка вклякла біля дверей, не наважуючись відчинити їх повністю.

— Розжену я всіх цих молільників, — чула тим часом низький, грубуватий голос брата Михайла. — Набридли вони мені, Петре... Боюсь, напитають біду, наведуть міліцію.

— Навпаки, — відповідав Лагута, не перестаючи жувати. — Ця компанія — добрий захисток тобі. Міліція не дуже встряє у справи віруючих. А як щось там... Можна такий галас підняти, що й у Москві почують. Та й не тільки у Москві... Вони тобі спекуляцію та крадіжки, а ми їм на цілий світ крик — за віру, за свободу совісті страждаємо!..

Вже добре підпилому брату Михайлу сподобалися останні Лагутині слова, і Марія побачила, як широко він посміхнувся.

— Звичайно, за свободу совісті, авжеж... — задоволено промовив він. — Я тільки за свободу. І щоб по совісті... А не задарма... Але ось ти мене кривдиш, Петре. Обіцяв молодицю, а де вона?.. Я ж у тебе тут, як сторожовий пес: деякі передачі для тебе приймаю, ховаю та переховую. За них знаєш що може бути — строгий режим до скончання віку... Це хіба по совісті?

— Хату цю тобі я купив?! Таке в житті часто буває? Уже забув, як без копійки в кишені, про людське око, булочками в порту торгував?

— То була тимчасова зона...

— Отож. Дякуй богові нашому...

— А навіщо ти чоловіка тієї навіженої прислав? Продасть він нас, ось побачиш...

— Чепіков — то моя справа. Прислав, значить, так треба. І не продасть він, не до того йому зараз...

До свідомості Марії слова доходили повільно. В голові у неї макітрилося, але, почувши прізвисьце чоловіка, вона мало не впала і мимоволі розцахнула двері.

Господар дому і гість завмерли від подиву, коли на порозі кімнати у білих шатах з'явилася Марія.

Потім її впізнали і покликали до себе.

Вона не чула, не розуміла їхніх слів.

Тоді брат Михайло підвівся, узяв її за плече і повів до столу.

Вона не опиралася і, безвільно пересовуючи ноги, підкорилася.

Брат Петро відтяг лаву, і чоловіки посадили її між себе, посередині.

— Господь простить нам цей гріх, Маріє,— сказав пресвітер Михайло, який сидів праворуч.— Ми — новонароджені святим духом і більше не є часткою цього світу. Ми вже належимо богу і є божими. Нам тепер не може бути ніякого осуду. Будь з нами,— додав він,— Маріє! Господь і тобі дасть наперед прощення, і ти теж прийдеш у нове життя, знайдеш нове народження...

— Пройдеш обряд вогненного хрещення,— додав Лагута, наливаючи у чарку спирту.— Коли ти вже з'явилася тут, значить, бог спрямовував твої стопи і теж ти виділена ним із стада.

Марія відсунула поставлену прямо перед нею чарку. Але Лагута вперто повернув чарку на місце.

— Виконуй божу волю в усьому,— сказав він уже неслухняним язиком.— А волю його ми тобі скажемо. Ми з ним зараз говорили, і ти будеш говорити... Я давно придивляюсь до тебе, Маріє...

І раптом, повернувшись до Савенка, Лагута промовив з п'яним захопленням:

— А гарна ж яка, брате Михайле, як троянда господня. Дарма що кривоніжка.

Марія спробувала підвестися з-за столу, але раптом брат Михайло обома руками узяв її за голову і спробував силоміць відкрити рот. Вириваючись, шукаючи захисту, вона потяглася до Лагути, простогнала:

— Братіку Петре, що ж це? Навіщо гріх на душу берете?

Але брат Петро мовчав. Тільки довгасті лисячі очі його ще дужче звузилися. Потім нарешті почула голос.

Але це не було захистом.

— З волі святого духа...— протяжно відповів Лагута.

— Не проститься це вам! — що встигла вигукнути жінка й захлинулася — їй забило подих палючою гіркотою.

Марія тяжко закашлялася, ледве перевела подих і, ні-

чого не тямлячи, конвульсивно ковтала повітря. Сльози рясно покотилися з очей.

Дужі руки брата Михайла розслабилися й відпустили її.

Голодна, знесилена, вона відразу сп'яніла, усьому тілу стало нестерпно жарко, запаморочилася голова, застрибали стіл, пляшки й тарілки на ньому.

Вона ще раз спробувала підвестися і, хоч уже ніхто не тримав, не змогла.

— Ось так буде гарно, — почула над собою чийсь голос і не змогла втямити, кому з двох «братів» він належить. — Віднині чоловікові своєму будеш не шлюбною дружиною, а посестрією, без гріха... — говорив Лагута. — Христова любов піднесе тебе до бога. Ісус Христос зійшов на мене і сказав: «Чадо боже не від крові, не від хотіння плоті, не від хотіння мужа, але від бога народжується...» Буде й тобі дитина, не гріховна, а божа...

Марія, уже не знаючи, що робить, п'яно усміхнулася.

— Ісус, зійшовши, сказав, — продовжував Лагута, поклавши сильну руку їй на плече, — гріхом гріх знищить, і ти повинна зараз підкоритися брату Михайлу, бо він у гріх впаде не з своєї волі, не по хотінню плоті, а з волі святого духа...

При цих словах брат Михайло накинувся на Марію і почав цілувати її обличчя і плечі.

Останнє, що жінка запам'ятала, це те, що її піднімають з лави, здирають сорочку і що, відбиваючись, вона намагасться когось укусити. Але потім усе провалилося, і вона злетіла в чорну зоряну ніч, туди, де сьогодні вже розмовляла з богом. І їй марилося, що цього разу вона по-справжньому, назавжди покинула грішну землю...

Вранці Марія прокинулася у тій же своїй кімнатці. У хаті нікого не було, крім Федори. Стара мовчки, стиснувши губи, нічого не питаючи, допомогла їй одягтися й вивела на вулицю. Зупинивши якусь машину, Федора тицьнула водієві гроші і попросила відвезти захворілу жінку додому, у Вербівку...

3

Їх було четверо. Троє співробітників міліції і старий крадій Михайло Савенко. Уже цілу годину тривала словесна дуель з Савенком, який прикидався божею овечкою. Але після того як підполковник Криворучко довів

кримінальне минуле «божого наставника», той почав здаватися і визнавати за собою дрібні правопорушення, за які великого покарання не одержав би.

Так, насамперед з'ясувалося, що він не Савенко, а Савченко, якого уже двічі притягали до карної відповідальності за хуліганство та крадіжки і який відсидів у виправно-трудовах колоніях понад вісім років.

Спочатку розмова точилася досить одноманітно: підполковник Криворучко ставив запитання, на які Савенко-Савченко здебільшого кидав лаконічне: «Не знаю».

Одноманітні відповіді допитуваного швидко друкувалися на машинці, за якою сиділа молоденька білява жіночка, інспектор відділу боротьби з розкраданням соціалістичної власності.

— Ну, а все ж таки, як у вас вдома опинилася така кількість спирту? — втретє повторював своє запитання підполковник Криворучко.

— Не знаю,— так само втретє коротко відповідав підозрюваний.— Людське воно. У кожного трохи спирту є. Я дозволяв у моєму льосі тримати.

Підполковник Коваль мало не засміявся: точнісінько так відповідала загнана на слизьке Ганна Кульбачка.

— Але спирт не в плянці, а в каністрах був, і глибоко закопаний. Тут уже без господаря не обійшлося,— зауважив Криворучко, дивуючись, яку нерозумну позицію вибрав Савченко,— хоч би як потрапив у льох цей спирт, все одно він був крадений, бо у крамницях не продавався. Цікаво, як вони потім розібралися б, де чий?!

Підозрюваний і сам розумів, як наївно звучить його пояснення, але нічого іншого придумати не зміг і сидів на стільці похмурий, одутлий, весь якийсь осілий, ніби захолола опара.

— Можете назвати прізвища людей, котрі приносили спирт?

— Багатьом дозволяв.

— Допитаємо їх. І якщо вони підтвердять це, для вас в'являться пом'якшуючі обставини. У ваших інтересах назвати цих людей.

Савченко, глянувши спідлоба на друкарську машинку, нічого не відповів.

— А навіщо вони приносили до вас крадений спирт?

— Кожний давав свою частку.

— Поговоримо без протоколу, якщо він вам заважає,— втрутився Коваль, помітивши погляд підозрюваного.

Начальник відділу не заперечував і кивнув у відповідь на німе запитання Коваля.

— Будемо записувати тільки те, що ви самі побажаєте.

Білява інспектор міліції зняла руки з клавішів машинки, відчинила сумочку і мигцем глянула на себе у сховане там люстерко.

— Поясніть, як це у вас поєднувалося: віра, пуританські строгості і діяльність,— Коваль зробив паузу,—...на посаді експедитора спиртозаводу і одночасно крадія?

— Віра потрібна кожній людині.

— Але ж не кожний віруючий збирає десятки літрів такого диявольського зілля, як спирт...

— Благодать на істинно віруючого сходить незалежно від того, що робить він на грішній землі.

— Як мені відомо,— зауважив Коваль,— ви взагалі заперечуєте земне життя з його втіхами і в той же час дуже любите гроші, прагнете до багатства. Йдете на злочини, щоб задовольнити ці ваші плотські пристрасті. От у Полтаві вас судили за звичайну крадіжку, перед тим ви відсиділи два роки за злісне хуліганство...

— Були гріхи, були... Я ще тоді бога не сподобився. Не одержав від нього духовного життя.

— Ну, а тепер уже сподобилися, як ви кажете, і все одно продовжуєте порушувати закони.

— Духовне життя поза законами, придуманими людьми. І переслідування, яких я зазнав,— опутив погляд Савченко,— вони природні, у святому письмі передбачені. Істинні божі діти завжди потерпають і переслідуються в ім'я бога.

— Так ви ж не тільки закони суспільства порушуєте,— зауважив Коваль,— але й свої власні, вами вигадані. Хіба не гріх — зажерливість, грошолюбство, порушення заповіді «Не укради», а ви насамперед цю заповідь порушуєте... От і начальник обехаєс підтвердить,— з ледве помітною посмішкою звернувся він до підполковника Криворучка.— Вірно, Іване Кіндратовичу?

— Ми не боїмося потерпіти за Христа, це не тяжка доля, а радість. Ви нас звинувачуєте, а ми своє знаємо й розуміємо. Якщо ви над нами несправедливість чините, віру нашу топчете, то ми це приймаємо не ремствуючи, покійно. Сказано в апостола Павла, що закон духу життя в Ісусі Христі звільняє нас від закону гріха і смерті.

— А Петро Лагута і Марія Чепікова теж за Христа потерпіли, переступивши закон життя і смерті? — раптом

спитав Коваль і з задоволенням помітив, що при цьому запитанні Савченко злякано стрельнув очима на друкарку.

— Тепер ми ваші відповіді будемо записувати,— кивнув їй у свою чергу Коваль.

— Про брата Петра і сестру Марію знаю, але судити не нам, вони мають тепер вічне життя і відповідають тільки перед богом.

— Вони-то відповідають перед богом,— зауважив Коваль,— а комусь треба тут відповісти за їхню смерть.

— Про це пам нічого не відомо.

— Розкажіть, які у вас були взаємини з Марією Чепіковою і Петром Лагутою.

— Ані жодних. Марія приїздила іноді в Черкаси до лікарів, лікарі не допомогли, вона до бога прийшла, от з нами і молилася декілька разів.

— Коли була у вас востаннє?

— Не пригадую точно.

— Я вам підкажу, якщо пам'ять слабка. Напередодні загибелі, сьомого липня.

Савченко, спантеличений тим, що міліції відома точна дата останнього відвідання Марією його дому, закашлявся, намагаючись виграти час і обдумати відповідь. Втім, якщо міліція точно називає дату, то з свого минулого досвіду колишній експедитор знав, що дані вона бере не зі стелі.

— Можливо, і сьомого... Еге ж, здається, так.

— З ким вона була у вас?

— Декілька чоловік молилося.

— Серед них і Лагута?

Пальці Савченка почали тремтіти, і він не знав, куди дівати руки. Та що там руки! Права повіка, як завжди при хвилюванні, почала у нього по-зрадницьки сіпатися.

— Не було його на молінні!

— А чоловік Марії був?

— Не було й чоловіка.

— Він що, взагалі у вас не бував?

Савченко подумав: «Чи не від Чепікова у міліції всі ці відомості?» І вирішив, що геть усе заперечувати не слід.

— Один раз Марія приводила, та не розкрилась у нього душа, не почув він глас божий.

— А Ганна Кульбачка?

— Сьомого не приїздила.

— Скільки ви продали спирту Кульбачці і по якій ціні? — спитав своє підполковник Криворучко.

— Я їй спирт не продавав.

— Вона частенько приїздила до вас.

— Віри нашої трималася. Разом молитися хотіла.

— Значить, спирт, який забрали у неї під час обшуку, не з місцевого заводу?

— Звідки я можу знати, що ви у неї знайшли... Можливо, і з нашого, тільки я їй нічого не продавав.

— Що ж,— зауважив Криворучко,— проведемо очну ставку. У нас є інші свідчення.

— Сьомого липня Марія залишилася у вас ночувати? — знову перехопив ініціативу у допиті Коваль.

— Слабка була. Втомилася, з богом говорила душевно, усі свої сили в цю розмову вклала. Відлежалась і поїхала...

— Так,— промовив Дмитро Іванович, немов роздумуючи,— значить, поїхала?.. А о котрій годині?

— Не знаю, спав я.

— А хто ще тієї ночі у вашому домі був?

— Ну, Федора, звісно.

— Може, вона знає?

— Та нічого вона не знає. Що вона взагалі може знати!

— Гм...— промовив Коваль і натиснув на кнопку дзвінка.

Двері в кабінет відчинилися, і на порозі стала Федора, одягнена у свою темну сукню.

Якби з'явилися жива Марія або Петро Лагута, Савченко був би менше здивований.

Побачивши колишнього господаря, Федора кинула на нього зляканий погляд.

— Ваше прізвище, ім'я та по батькові? — спитав Коваль, запропонувавши жінці підійти ближче до столу.

— Гнатюк Федора Іванівна, Гнатюк...

— Ви знаєте цю людину? — показав він на Савченка.

— Знаю їх.

— То назвіть.

— Михайло Гнатович.

Білявий інспектор бадьоро стукала на машинці.

— В яких ви з ним стосунках? Не родич ваш?

— Та ні в яких! І не родич, звісно. Хазяїн мій. Служила в них.

— Федоро Іванівно,— знову звернувся до неї Коваль.— Ви пам'ятаєте ту ніч, коли у вас залишилася ночувати Марія Чепікова? Востаннє.

Федора тяжко зітхнула і, не підводячи очей, кивнула.

— Якого це числа було? — Коваль помітив, що жінка

кинула спідлоба розгублений погляд на Савченка, який так і проштрикував її очима.

— Та не бійтеся його, Федоро Іванівно, він уже не страшний, нічого вам не зробить.

— Так,— сказала жінка, відвівши погляд від колишнього хазяїна.— Пам'ятаю. Це було з суботи на неділю...

— Сьомого липня?

Жінка кивнула.

— Хто, крім вас, був у хаті тієї ночі?

— Та Марія ж, кривоніжка, з хутора. І вони,— кивнула на Савченка.

— Коли поїхала?

— Рапо-вранці, я за їхнім наказом,— знову глянула в бік Савченка,— посадила її у машину й відправила.

— А хто ще почував тієї ночі?

— Брат Петро.

— Прізвище. Як прізвище?

— Не знаю.

— І що сталося тієї ночі у вашому домі?

Федора тяжко зітхнула і деякий час мовчала, опираючись руками об спинку стільця, який стояв біля неї.

— Ви сідайте, Федоро Іванівно,— запропонував їй Коваль.

Жінка немов не чула його, стояла й далі. Тільки дужче вп'ялася пальцями у стілець.

— Гріх там був великий...

— Я розумію, вам важко говорити про це, Федоро Іванівно,— співчутливо звернувся до неї Коваль.— Але це необхідно. Для того й робиться очна ставка, щоб ви прямо в очі йому сказали,— показав підполковник на колишнього експедитора.

Федора і далі мовчала, втупившись поглядом в передки своїх покривлених черевиків.

Дмитро Іванович розумів, що відповіді із старої доведеться мало не обцецьками витягувати. Це була малограмотна, затуркана жінка, яка втратила у війну всіх рідних і, напівжива від горя, самотня, без даху над головою, наймалася по людях.

Кілька років тому Федора потрапила в дім до Савченка і віддано служила йому, служила вірою і правдою, не вдаючись у те, чим займається господар, що робить, добре це чи кепсько. Вона виконувала всі його розпорядження, дбайливо доглядала хату, готувала їжу й прала. Тому що була справді релігійною, ніколи не брала участі в тому

шабаші, який відбувався в залі, і ревно молилася перед своїми іконами, що висіли в її кімнатці.

Але хоч як намагалася Федора не вдаватися в справи господаря, однак те, що творилося в домі, не могло не залишити свій слід у її душі і не викликати в жінки протесту.

Коли в залі починалися, як говорила собі Федора, бісівські ігрища, вона замикалась у своїй кімнатці й молилася доти, доки хазяїн не кликав випроводжувати гостей.

Вона не осуджувала Савченка відповідно до заповіді «Не судіть», але намагалася триматися осторонь, подалі від нього, як від зачумленого. Вона й білизну його не починала прати, не перехрестивши балію, немов виганяла звідти скверну.

Суботня ніч потрясла її. Нічим не могла допомогти Марії, сховалася в себе, молилась і плакала. Вранці, провівши змучену жінку в дорогу, Федора твердо вирішила піти від Савченка. Але поки збиралася, нагрянули події, внаслідок яких вона опинилася в міліції, де допитували її колишнього хазяїна.

І все ж таки віра не дозволяла і зараз самій вершити суд над Савченком, і, даючи показання, жінка говорила скупно, немов не слова вимовляла, а каміння перевертала. Може, вона й зовсім не розтулила б уст, але ще до очної ставки з Савченком Коваль двічі розмовляв з нею і зміг дещо з'ясувати про події суботньої ночі.

Він розраховував, що й на очній ставці Федора повторить свої слова. Виявилось, що не все врахував. Побачивши свого колишнього хазяїна, який сидів на стільці з виглядом нещасної людини, розкаяного грішника, вона не змогла так певно, як і раніше, висловити своє ставлення до подій у домі, в якому служила. Було очевидним, що й досі Савченко якимсь чином придушував її волю.

— Ви говорили нам,— сказав Коваль, звертаючись до Федори і підсовуючи до себе протокол минулої бесіди з нею,— що серед ночі почули крик. Хто це кричав?

— Марія кричала...

— Чому?

Федора відвернулася від Коваля, ховаючи очі.

— Що відбувалося у домі?

Жінка, здавалося, ось-ось опуститься на підлогу. На чолі її, облямованому чорною хусткою, виступили великі краплі поту.

— Я вже про все сказала,— нарешті промовила вона неслухняними губами.

— Ну, громадяниче Савченко,— звернувся Коваль до підозрюваного.— Розкажіть ви, що сталося у вашому домі тієї суботньої ночі.

— Та нічого особливого, громадяниче начальник,— почав той.— Ну, випили, погуляли... Без жінки, звісно, не обійшлося. Вона до мене давно липла, ця Марія. Чоловік у неї старий, німецький. Справа така... звичайна... житейська...

Коваль помітив, як раптом виблиснули з-під опущених повік очі Федора.

— Неправду ви кажете, Михайле Гнатовичу.

— Отже, поворушіть свою пам'ять, громадяниче Савченко,— порадив Коваль.

— Вона Христом-богом вас просила, плакала! А ви кажете — «липла!» — знову не витримала Федора.— Погана ви людина, Михайле Гнатовичу, ох, погана! А Марія нещасна була... Її кривдити — все одно, що дитину!.. Вона через вас, Михайле Гнатовичу, може, і з життям покінчила.

— Ну, то як, Савченко, де правда? — суворо запитав Коваль.

— Та що ви, громадяниче начальнику, кожную вину на мене?! По якій статті? Що з жінкою побавився?.. Біда тут невелика. Державі ущербу немає... І злочину немає. Тим більше якщо по згоді...

Наступила пауза.

Підполковник Криворучко незадоволено потарабанив пальцями по столу. Його явно цікавили інші справи.

— Скажіть, громадяниче Гнатюк, хто привозив до Савченка спирт і скільки? — спитав він Федору.

— Не рахувала я. Возили. І сам приїздив з каністрами, і йому привозили...

— Та чого ви її терзаєте? — зневажливо сказав Савченко.— «Возили... Возили!..» — передражнив жінку.— Що вона знає? Знала свою кухню та балію з білизною... А в іншому — дуб дубом. З карбованця здачі не порахує. Іншим разом слова за день не витягнеш,— і для більшої переконливості Савченко постукав себе спочатку по лобі, а потім по столу, біля якого сидів.— Вона не те що каністри, людей інший раз не бачила поруч, повзала по хаті й двору як сновида.

Із Савченка злетіла удавана лагідність, став говорити

своїм звичайним голосом. І весь він наче випростався. Коваль зрозумів, що тільки тепер розмова піде по-справжньому.

Очі Федори спалахнули.

— А ти що знаєш, хазаїне?! — закричала жінка. — Хіба знаєш, як діти вмирають, як ховають чоловіків, братів, хіба знаєш горе людське? Тобі горілкою очі заливати б та людей з шляху збивати. Люди у тебе, як вівці: «Йди!» — йдуть! «Біжи!» — біжать. Ти тримав їх у страху, лякав, обдурював, знущався. От і Марію загубив. Ірод, ірод, одне слово...

— А зброї у домі не бачили? — спитав Коваль, коли жінка замовкла. — Пістолета, наприклад?

— Ні, — твердо відповіла Федора, — чого не бачила — того не бачила. Та нащо йому зброя? Він і так міг людину знищити!

— А кому продавав спирт? — спитав Криворучко. — Тих людей ви знаєте?

— Різні люди приходили. От і Ганна, яка привела Марію в дім. Їй теж спирт давав, а гроші собі забирав. А Ганна сердечна була, ласкава, тільки від неї й чула добре слово... Як замкнули її у в'язницю, він відразу відкріся, як юда від Христа. Хліб милосердний понести заборонив...

— Дурна ти, дурна, Федоро, і милосердя твоє дурне, — пробурчав Савченко, який уже знав, що Федора потай їздила до Кульбачки. Але у його сердитій, зневажливій відповіді, на подив Ковалю, забриніли і якісь співчутливі нотки.

— А крім Кульбачки, хто іще спирт брав? — продовжував допитувати Криворучко.

— Прізвищ їхніх не знаю. — Федора так само, як і раніше, уперто стояла, терзаючи руками спинку стільця. — Грицько кривий з крамниці у порту. Та мало хто приходив!

— Бач, яка ти, Федоро! — пробурмотів Савченко. — Тиха та темна... — ображено сказав він. — Пригрів гадюку... Ось що, — додав він раптом, ні на кого у кабінеті не дивлячись. — Пусті це розмови. Заберіть звідси цю дурепу, я сам розповідатиму...

Коли Федора виходила, Савченко кинув:

— Пропаде, дурне сало, без мене. — І, звернувшись до Ковалю, додав: — Ви її хоч в інвалідний будинок влаштайте...

Вони розмовляли довго. Вже смерклося, спалахнула висока вечірня зоря, і в кімнату вливалось слабке, з якимсь фіолетовим відблиском світло.

Електрики Коваль не вмикав. Важко сказати, що саме у цій бесіді вплинуло на Кульбачку: чи розгубилася вона під тиском неспростовних доказів про шахрайство, які так ретельно збирав капітан Бреус, чи злякалася, що її можуть притягти до відповідальності за вбивство, а можливо, жінка здала свої колишні позиції, гостро відчувши, що загибель Петра Лагути зруйнувала всі її плани й надії,— так чи інакше, але несподівано вона стала відвертою.

— Ну, що моє життя, громадянине підполковник,— сумно говорила жінка.— Не було щастя змолоду, не прийшло й тепер. Але я не ремствую. Видно, така доля моя... Сиджу у вашій камері, часу досить, щоб думати, згадувати, усе моє гірке життя перед очима пробігло. І як заміж вийшла за нелюба, і як життя з ним прожила, і як Петра зустріла й покохала... Робота у мене вигідна, гроші мала добрі. Усе збирала на наше з Петром життя. Не знаю, яку силу він мав, звідки у нього взялася, може, й справді, господь обдарував, адже в нього своя віра була, не така, як у церквах та у книжках. Тільки не могла я непослух проти нього вчинити і волю його виконувала, як волю самого бога. Не знаю, в чи немає за хмарами господь, тільки коли з Петром молилася, здавалося, камінь з душі спадає, усі гріхи мої прощаються і світлою я стаю, як білий голуб. А гріхів у мене, ніде правди діти: і спокувала, і обважувала та обміряла.

Коваль слухав не перебиваючи, нічого не занотовуючи.

Він думав про те, як жадоба наживи ще досі отрує людей. Скільки горя завдала ця цинічна жінка своїм односельцям, причиною скількох людських трагедій, руйнувань сімей була, спокушуючи того чи іншого чоловіка начебто «безкоштовною» випивкою, у борг. Скільки біди, яка не піддається ніякому обрахунку, завдала людям ця начебто пезла, ласкава, терпляча, привітна на вигляд, але така страшна жінка. Ось говорить вона зараз, що не в зажерливості річ, що гроші ці збирала в ім'я любові до Лагути... А чи любов це? Любов ціною страждань інших... Але ж яку силу мало це почуття!

Адже і проклинали її, цю Ганку, навіть ті, хто на

похміллі вклонявся, і ризикувала постійно — кожного дня могла під суд потрапити. Але все одно йшла за цим Лагуютою як заворожена і заради нього готова була пожертвувати всім.

— І все ж торгувала б іще й торгувала,— говорила далі жінка.— Та от комбайнерка ця, Вірка Галушка, війною пішла. Досі не втямлю, який на неї гедзь напав. Чоловік — непитущий, за синів-підлітків їй поки що теж боятися нічого... і не депутатка ніяка, проста собі баба, як усі. А підняла такий похід, так усіх натуркала... Ну, а далі самі знаєте... сиджу тепер тут...

Скориставшись паузою, Коваль спитав:

— А чому про Марію й Лагуюту слух пішов, ніби вони полюбовники?

— З Петра не було чого узяти. Мужик є мужик. Хоч і божого духу. Я до нього тільки вечорами прибігала, та й то нечасто, потай. Іще року немає, як свого Сергія поховала. А Марія завжди тут, поруч, молода, на вроду миленька. Дарма що калічка, а зваблива. І все в очі Петру стрибала, бігала молитися, віру його приймала. А насправді, своє знала. Бачила, що не жебрак він — і хата, і в хаті, і гроші є. А гроші — то мої. Усе в хату я приносила, та для нас, не для неї.

От і довела Марія свого чоловіка, що пити почав. Я вже цю категорію добре знаю, він після війни поранений прийшов, немолодий, а вона — баба в соку... Дитя хотіла, а його нема та й нема. Мати й порадила на бога надіятись. Ось чим ці моління закінчилися...— зітхнула Ганна.— Як помітила, що Марія до Петра унадилася, а Чепіков на мої «дубки», то сказала Петрові: «Навіщо вона до тебе ходить? От і чоловік у неї пити почав з ревнощів. І нам у хаті вона ні до чого!» — «Марія молиться»,— відповів він. «Дивись, до добра не доведуть її молитви». А він тільки: «Господь свої шляхи має».

Петро навіть зрадив, коли Чепіков почав пити. Тут я зрозуміла, що любові моїй біда йде, що всі мої труди, все, що назбирала, може прахом піти. Розум у мене потьмарився. Думаю, якщо так, то сама жити не буду і їм не дам...

— Знайшли пістолет...— продовжив Коваль думку Кульбачки, коли та замовкла,— прийшли вночі до полюбовника...

— Ні, ні,— схопилася продавщиця.— Що ви!.. Це так, заради слівця... Я на таке не здатна.

— Кажете, зрадів Лагута, коли довідався, що Чепіков запив? — вирішив змінити розмову Коваль. — Він дуже не любив Чепікова?

— Так. Уникав його, хоч якийсь час і пробував до себе прихилити. Коли почала Марія молитися, він став через неї на чоловіка впливати. Чепіков не піддався, і Петро дуже сердився, аж полотнів, коли сусіда при ньому згадували. Він ненавидів Івана і боявся. Йому вигідно було, щоб Чепіков спився і не заважав заволодіти Марією... А як усе закінчилося, бачите... Може, це господь Петра покарав рукою Чепікова. Заслужив він, прости мені, боже. Ми з ним повинні були зійтися і виїхати звідси, а він усе відтягував. Ясна річ — Марія виною.

Жінка замовкла. Коваль поліз у шухляду за свіжою пачкою «Біломору».

— Чому Лагута боявся Чепікова? Той загрожував викрити його як зрадника?

Кульбачка спочатку не знала, що відповісти підполковникові.

— То як ви вважаєте? — наполягав Коваль.

— Петро не воював, — нарешті знайшлася Ганна. — А був він дезертиром чи ні, не мого розуму справа. Хоч дуже можливо, — додала вона, вирішивши, що тепер її коханцеві уже нічим не можна ні допомогти, ні зашкодити, а щирою розповіддю вона завоює довір'я підполковника.

— А що ви знаєте про його зв'язки з окупантами?

— На жаль, нічого. Я побудувалась у Вербівці після війни.

— А про його зв'язки тепер, тобто коли ви були з ним?

— Він собі бога вигадав і сам у нього повірив. Зібрав кількох чоловік і умовив їх, що в нього зійшов бог, що він є ісусик. Ну, і Марію цим підманув. Для своєї мети, звісно...

— Я питаю про інші зв'язки, тасмні.

Ганна Кульбачка уже пошкодувала про рішення бути відвертою.

— Про які інші? — здивовано підвела очі жінка, і Коваль подумав, що, мабуть, ті зв'язки, які його цікавлять, Лагута і від неї приховував.

— Він хотів виїхати звідси?

— Так.

— Чому?

— Я наполягала.

— Тільки тому?

Кульбачка мовчки розвела руками: хіба я знаю.

— Значить, капітан Бреус мав рацію, коли сказав, що шукали ви в його домі свої гроші?

— Які «мої»! — гірко зітхнула жінка. — Тепер про це нічого згадувати. Тепер вони ваші...

— Скажіть, — раптом спитав Коваль, — у кого, крім Чепікова, на хуторі була зброя?

Кульбачка трохи розгубилася від несподіваного повороту дошиту.

— Ні в кого не бачила... — відповіла по паузі. — Хлопчаки в лісі бавились. У нас тут багато цього добра валялось. Але в людей не бачила, не знаю.

— А самі ви не знаходили?

Коваль підвівся, кладнув вимикачем. Рівне яскраве світло залило кімнату, і жінка затулила рукою очі.

— Не знаходили ніякої зброї? — повторив своє запитання підполковник, сідаючи за стіл, підсовуючи ближче до себе стосик паперу й беручи авторучку для протоколу.

Кульбачка пильно глянула на підполковника. При яскравому освітленні очі її здалися Ковалю темними і глибокими.

— Навіщо мені зброя? — тихо і наче докірливо промовила вона. — Я ніколи її в руках не тримала. Ви що ж, і справді у чомусь мене підозрюєте?!

— Коли востаннє бачили Лагуту?

— Востаннє?.. За декілька днів до смерті.

— А точніше?

— Не пригадую... чи у вівторок, чи в середу на тому тижні. Я ж кажу, за кілька днів до вбивства, — повторила жінка.

— Не за декілька днів, а того ж вечора, у той самий час, коли Марію Чепікову і Петра Лагуту було вбито. Це вже встановлено, — повільно й чітко вимовив Коваль. — Розповідайте, що тоді сталося між вами?

Кульбачка так і закам'яніла на стільці.

— Я чекаю відповіді, — нагадав підполковник.

Але декілька секунд у кімнаті ще панувала така тиша, що чути було, як у сусідньому кабінеті Литвин шпетить якогось підлеглого, а на подвір'ї поливають із шланга машини.

— Так, я була там, — нарешті видихнула із себе Ганна.

...Жінка довго розповідала про цей останній вечір з Лагудою. Петро був ласкавий до неї, запевняв у коханні,

але вона відчувала, що він нещирий, і бачила себе на краю безодні. Вирішила, що стала зайвою в його домі, і, зрештою, як завжди, ховаючись у темряві ночі, пішла. І тільки коли підбігала до своєї хати, почувла постріли. Вона не знала, де саме стріляють, але тому, що бабахнуло біля річки, якимсь невідомим почуттям зрозуміла, що біда спіткала Петра, що сталося щось страшне, непоправне.

Вона не тямала себе від страху, її тягло назад, туди, звідки щойно прибігла, але побоялася повернутися, тим більше що біля своїх воріт побачила Миколу Гоглюватого, який чекав на неї.

Допит колишньої продавщиці підполковник Коваль закінчив, коли в нього склалося повне уявлення про її роль у вербівській трагедії.

Він іще поцікавився, чи не помітила вона, йдучи від Лагути, кого-небудь на подвір'ї або дорогою, і, почувши негативну відповідь, викликав конвоїра.

Коли конвоїр виводив Кульбачку з кабінету, Коваль уже знав, що у справі про вбивство Чепікової та Лагути вона йому більше не буде потрібна.

5

Розшук учасників розкрадання на спиртовому заводі, встановлення й опитування свідків, вивчення документів і дізнання велося досить активно. Уже почали давати свідчення продавці, котрі одержували від Савченка крадений спирт, серед них і Ганна Кульбачка, переведена до слідчого ізолятора у Черкаси. Підготувавши документи для прокуратури, провівши декілька очних ставок Савченка з співучасниками злочину та свідками, підполковник Криворучко вирішив ще раз допитати колишнього експедитора. Зізнаючись у дрібних крадіжках, він категорично відмовлявся визнати себе організатором групи злодіїв, і це треба було довести.

Але допит почався трохи не так, як уявляв його собі начальник відділу боротьби з розкраданням соціалістичної власності, і винен у цьому був Дмитро Іванович Коваль.

— Ось що, громадянине Савченко,— сказав Коваль, тільки-но конвоїр завів підозрюваного у приміщення.— Ваша роль у групі розкрадачів установлена, і зараз ви це остаточно підтвердите підполковникові,— кивнув Коваль на Криворучку, який, готуючись до допиту, розгорнув товсту

папку документів.— А поки що я питаю про інше. Що вас так міцно зв'язувало з Лагутою?

І тут Коваль вперше побачив в очах Савченка страх.

— Лагуту, або чорт його знає, як його по-справжньому звали, я боявся. Зв'язався з цим клятим Лагутою на свою голову... Не те слово, не я зв'язався, він мене по руках і ногах пов'язав... Думаєте, він тихий та божий був? Це все маскарад — моління і таке інше! Взагалі, це була страшна людина. Чужими руками хоч який жар загірбав, а мені і він, і його молитви не потрібні були. Який до біса з мене духовник?! Це він примусив мене білу робу одягати й божим віслюком прикидатися! А я — дурень! На гроші спокусився. Мені й своїх вистачило б на красиве життя...

— Лагута знав про ваші махінації із спиртом? — спитав Криворучко. На похмурому, набряклому в камері обличчі Савченка Коваль побачив щось схоже на посмішку.

— Отут я його обскакав. Хоч у цьому надурив, громадянин начальник. У нього були свої справи, у мене свої. Але які у мене махінації? Дрібниці. Півлітра спирту взяв. Нічого він про це не знав, навіть не здогадувався.

— Ви в цьому переконані? — примружив око Коваль.

— Це точно. Навіть Ганка, полюбовниця, не розповідала йому про спирт. Та він, по-моєму, і не дуже цікавився. А гроші й цінності, думаєте, це мої? Чорта з два тримав би я на свої і цю дурну Федору! На його гроші я й дім купив, з його наказу блазенські ігрища влаштовував та всякі книжечки ховав. Потрібні вони були мені? Як собаці п'ята нога! Він мене заплутав, грішми спокусив, а потім і загрожувати почав, та так, що я «темної» боявся від його психованих молільників. Сам він не дуже їм показувався, через мене командував. Був для них нібито бог на землі.— Савченко проковтнув важкий клубок, що дупив йому в горлі.— Навіщо було йому це, я спочатку не думав, а коли почав здогадуватися, то самому страшно стало. Ось так і жив... Гірше, ніж у колонії. Набагато гірше!

— Про що ж ви здогадалися?

Савченко зам'явся. Набрякле лице його з хитруватими очима умить потьмявіло.

— А бог його знає... Так щось непевне... невизначне... Іншим разом одне привидиться, другим разом нове ввижається... Справ у нього було багато. Мотався він і в Київ,

і ще кудись. А в мене бував завжди мимохідь, між іншим. Вночі приїде, вночі й поїде...

— Чи зустрічався Лагута з ким-небудь у вас у домі? З не знайомими вам людьми? — спитав Коваль.

— Кілька разів приїздив до нього якийсь чоловік. Зустрічались у моїй хаті, але мене до гостя не допустив. Я його й не бачив.

— Ну, гаразд, — сказав Коваль. — По справі Лагути вами займуться інші люди. А мені ви ще одне скажіть: чи бували ви самі в хаті убитого, у Вербівці?

— В житті не був, будь він проклятий разом із своїм хутором!

— Загалом, смерть Лагути вам була вигідною?

— Туди йому й дорога.

— А на хуторі, значить, ніколи не були?

— Ви мені, здається, чуже пришиваєте? — дещо розгублено промовив підозрюваний, і Коваль побачив, що здивування його щире. — Мені й свого ось так вистачить! Ось так! — Савченко провів ребром долоні по шиї.

— Це точно, — погодився Коваль. — Вистачить.

Він подивився на свого колегу, який, порпаючись у паперах, нетерпляче чекав, коли київський гість закінчить розпитувати.

— У мене більше немає до нього запитань, Іване Кіндратовичу, — показав очима Коваль на колишнього експедитора. — Я зараз до генерала. Але до від'їзду ще побачимось...

Він кивнув Криворучкові на прощання і вийшов у коридор, сходи якого вели вгору...

6

Високий, із засмаглим лицем селянина, який цілий день працює в полі, дільничний інспектор Біляк незграбно переступав з ноги на ногу перед Ковалем і Бреусом. Показуючи на худорляву жінку, яку завів до кабінету, він, як завжди, трохи сутулився, від чого здавалося, що причіпливо роздивлявся її.

Жінка стояла похмура. Міцно стиснуті сухі губи свідчили про відлюдкуватий характер. Обрис її видовженого лица, довгасті лисячі очі дійсно нагадували Ковалю Лагуту, хоч бачив його лише на фотографії.

— Біля могили застав... ну, цього самого... Лагути... — доповідав Біляк. — Звичайно, нічого такого, кожна людина

має право... Але йшов у Вербівку — стояла, повертався через годину — знову там... Спитав, хто така, сказала: дочка його... А прізвище інше...— Він перевів погляд з Ковалья на капітана Бреуса, ніби питаючи, чи правильно вчинив, затримавши цю людину.

Коваль жестом показав жінці на стілець.

— Досі нічого не було відомо про його дітей,— порушив мовчанку капітан Бреус, звертаючись до Ковалья.

— Про це ніхто не знав,— подала голос жінка.— Крім матері. Мені мати, помираючи, відкрилася...

— Як ваше прізвище? Ім'я? — спитав підполковник.

— Пойда. Катерина.

— Прізвище дівоче?

— Материне. Є запис церковний. По ньому й паспорт одержувала.

— А чим можете підтвердити, що Лагута Петро Петрович — ваш батько?

— Нічим.— Пойда зітхнула.— На вулиці байстрючкою й досі дражнять. Зрештою, мені до цього байдуже.

— На спадщину не претендуєте? — зауважив Бреус.

— У мене своя хата є.

— Де і коли ви народилися? — питав далі Коваль.

— Під Богуславом, у Хохівці. У сорок першому...

— Там і записані?

— Там. Тільки попа того вже немає.

— А зараз де живете?

— У Корсунь-Шевченківському.

— Чому не з батьком?

Пойда нічого на це не відповіла.

— Мати давно померла?

— Шість років тому.

— Ви з ним часто бачилися?

— Ні.

— Востаннє коли?

— Може, з рік тому.

— У Вербівці?

— Ні. Я на хутір ніколи не ходила.

— Він до вас приїздив?

— Не до мене. Коли показувався в Корсуні, я ховалася... Але іноді він мене знаходив.

— Так, так,— кивнув Коваль,— зрозуміло, він не жив разом з вами, не допомагав, відмовився, скривдив матір... І ви його через те не злюбили.

Пойда похитала головою.

— Ні, не він відмовився. Мати від нього відмовилась... і втекла зі мною до Корсуня. А мене він, мабуть, любив... Якщо взагалі міг когось любити...

Вона говорила просто й спокійно, на диво рівним, наче втомленим голосом.

— А ви?.. Чому ви його уникали?..— питав далі Коваль.

Жінка відповідала так само незворушно:

— Інакше я не могла...— Вона зробила паузу: певно, нелегко було говорити. Але раптом швидко додала: — Він разом з німцями убив дітей у лісі й закопав у яру біля Дніпра...— Немов скинувши із себе камінь, який довго несла на плечах, вона так само рвучко обірвала розповідь.

У кабінеті стало так тихо, що, здавалося, задзвеніло задушне повітря. Дільничний Біляк крикнув і, діставши носовичок, став витирати спітніле обличчя.

Бреус промовив:

— Це там, де стоїть пам'ятник розстріляним фашистами при дорозі на Дніпро?

— Там тільки дорослим... А дітей не стріляли... Дітей потруїли.

Коваль тихо спитав:

— Яких дітей?

— З лікарні...

— І ви досі мовчали! — скипів капітан.

— Я — дочка...— зітхнула жінка.— Я — нещасна дочка,— повторила вона, не ховаючи сумних очей.

— І квіти, значить, йому на могилу!..— обурювався Бреус.

— Квіти я не приносила,— розвела руками Катерина.— Але не в цьому річ... Рахунки зведені — правосуддя своє зробило. У мене ж залишилася тільки батькова могила...

Першої миті у Бреуса промайнула, здавалося, божевільна думка про сліди жіночих черевиків на путівці неподалік садиби Лагути, які він зняв після вбивства. Чи не вона, оця не по літах зів'яла жінка, вважала себе знярядям правосуддя? Через стільки років?!

— Він і мене тоді труїв, не тільки чужих дітей. І отрута ця з мене ніколи не вийде,— тихо додала Катерина.

Здогад, який раптом народився у Бреуса, усе більше опановував його. Капітан пильно придивлявся до розбитих черевиків жінки.

— Який у вас розмір взуття?

— Розмір? — Пойда здивувалася.

— То який? — повторив капітан.

«Ось зараз, — думалось йому, — він зробить відкриття, яке хоч і перекреслить дотеперішню працю, але виведе розшук на правильний шлях. І на цьому шляху до істини проводирем буде він, капітан Бреус».

— Тридцять сьомий?! — впевнено допоміг Бреус жінці.

— Ні, — заперечила Пойда. — Тридцять шостий... Власне, тридцять шість з половиною.

Бреусу стало жарко. Оглянувшись на Ковалья, він розстебнув під галстуком гудзик сорочки.

— І увечері восьмого ви були у Вербівці?

— Я ж сказала: на хутір не ходила ні того вечора, ні раніше...

— А де ви були восьмого увечері?

— Вдома.

— Хто може підтвердити?

— Сусіди.

«Значить, тридцять шість з половиною. Майже тридцять сім», — билася у голові капітана думка.

— Розкажіть про вашого батька. Усе, що знаєте, — попросив Коваль.

— Знаю дуже мало... Поки була жива мати, він бачився з нею, тицяв їй гроші. Вона терпіла, бо, думаю, боялася. Я теж його дуже боялася. Коли мати померла, я сказала йому в очі, що все знаю. Він плакав і присягався, що його примусили, що тепер відмолює гріх, сиротам, інвалідам допомагає. Мовляв, став вірити в бога і кликати людей до віри, бо це єдиний шлях заслужити в бога прощення...

— ...У бога... — пробурчав Бреус, — а у людей?

— Казав, що піде до влади й покається, якщо я зажадаю. Але він хоче, щоб я знала, що живе на світі заради мене, бо я його кров, його рід... Белькотів, нібито слугував німцям, боячись, щоб не залишилася я сиротою. Я більше не хотіла слухати... Я не простила йому. Сказала, що життя у мене все одно загублене через нього і не хочу його більше бачити. Але на смерть послати не могла. А тепер... що ж тепер... — Жінка розвела руками. — Судить мене, якщо ваша воля... — Останні слова промовила, звертаючись наче тільки до Бреуса.

Коваль подзвонив майору Литвину і попросив його зайти. Пойда повторила свою гірку сповідь при начальнику міліції, і той домовився по телефону з прокурором та головою виконкому Отрощенком про ексгумацію дитячих трунів у ярку.

Коли майор з лейтенантом Біляком повезли Пойду до прокуратури, Коваль з Бреусом мовчки сиділи в кабінеті, кожен по-своєму вражений історією цієї жінки і тим, що вона ні разу не заплакала, немов була з кременю. Потім капітан підхопився і, не питаючи дозволу, прожогом вибіг з кабінету. Повернувся він через кілька хвилин з великими фотографіями в руках.

7

На фотографіях було добре видно контрастовані спеціальним порошком відбитки жіночих черевиків.

Капітан доповів, що дев'ятого вранці зняв ці сліди неподалік садиби Лагути при путівці. Але досі вважав, що вони належать якійсь випадковій перехожій. Тепер, коли дізнання зайшло у глухий кут і ні його думка про Ганку-продавщицю, як убивцю, ні версія про Чепікова не знаходили підтвердження, а тут ще й Пойда з'явилася, він вирішив подати до розгляду й ці фотографії.

— Еге ж, капітане,— суворо зауважив Коваль, вислухавши зізнання Бреуса.— Це серйозна ваша провина: хіба вас учити, що не можна нехтувати жодною деталлю. Адже з часом будь-яка може стати доказом.

— Але жінка була далеко від садиби, йшла путівцем. Я простежив її шлях. На подвір'ї сліди не повторилися...— намагався захиститися Бреус.

— Вона могла бути не учасником події, а свідком. Це для нас теж важливо.

Капітан опустил голову.

— Я розумію.

— І що ви тепер думаєте з ними робити? — кивнув на фотографії Коваль.

— Якщо це не Пойда залишила, то шляхом виключення визначу коло жінок, які мають таке взуття,— швидко промовив начальник карного розшуку, прагнучи запопадливістю надолужити прогаяне і якимось виправдатися перед Ковалем.

— Черевики тридцять сьомого розміру? — спитав підполковник.

— Так,— підтвердив Бреус.— Потім будемо далі з'ясувати коло,— продовжив свою думку.

— Колосальна витрата часу і сил, Юрію Івановичу. І, головне,— тепер марша.

Коваль усе дужче дивував капітана. Адже щойно ганив за те, що не приєднав знімки до справи!

— Багато жінокносять взуття такого розміру, Юрію Івановичу. Кожна третя підтвердить: тридцять сім, або тридцять шість з половиною, чи тридцять сім з половиною. Так, дуже багато...— задумливо повторив він.— От у вашої Зої Анатоліївни, наприклад, який розмір? — раптом поцікавився Коваль.

— Тридцять сім,— відповів спантелечений капітан.— Але ж...

— Бачите, наскільки він популярний, цей тридцять сьомий... Тому ці фотографії можуть збити вас на манівці. Давайте їх сюди.

Коваль склав знімки докупи і, відчинивши шухляду, поклав їх у стіл:

— Вони нам тепер ні до чого...

— Як ні до чого! — спалахнув Бреус. Він уже був готовий захищати думку про важливість слідів невідомої жінки.

— Людина, яка залишила ці сліди, ніякого відношення до вбивства не має,— твердо сказав Коваль.— Жінка ця й справді була далеко від місця події і нічого певного не могла побачити на темному подвір'ї Лагути... В цьому ви, капітане, мали рацію і великої біди не завдали. Хоч, повторюю, повинні були з самого початку і ці матеріали подати оперативній групі... Проте забудьмо, Юрію Івановичу, цей прикрий факт,— додав Коваль по наузі.— Нехай він залишиться між нами.

Бреус міг би присягтися, що в очах підполковника раптом застрибали лукаві іскорки.

Механічно кивнув у відповідь. Він не переставав дивуватися з незрозумілої поведінки Ковалья, і його вперте обличчя набрало виразу, який можна було передати словами: «Ну, що ж, вам видніше. На те ви — начальство!.. Але... Але я на цьому не заспокоююсь і зрештою докопаюся, що це за жінка була і чого вона поночі блукала понад Россю, поблизу садиби Лагути!..»

— Товаришу підполковник,— підвівся Бреус.— О десятій годині чистимо колодязь Лагути. Ви теж поїдете?

Коваль похитав головою:

— Якщо пістолет у колодязі, від вас не сховається.

— А з цією Пойдою?.. Алібі її треба перевірити.

— Доручимо Біляку.

— І все ж яка дивна історія!

— Трагічна, Юрію Івановичу... Мені по-людському шкода цієї жінки.

— Якщо вона правду казала, то багато що з'ясується.

— Так, так,— промовив Коваль, задумливо барабанячи пальцями по столу.

...Коли Бреус пішов, підполковник витяг фотографії із слідами Зої Анатоліївни. Декілька секунд розглядав їх, потім, посміхнувшись, одну за одною подер на клапті, які засунув собі у кишеню.

«Якби Юрій Іванович хоч на мить здогадався, чиї сліди зняв! — добродушно подумав він.— Але, певно, це той випадок, коли чоловік довідується останнім... Або й зовсім не дізнається! — доповнив приказку Коваль.— Навіть якщо він — начальник карного розшуку».

Знадвору долетіли звичні звуки. Хряпнули дверцята газика, розлігся шум мотора.

Коваль виглянув у вікно. Газик прудко вибіг, немов вистрибнув, з двору. Тих, хто сидів у ньому, підполковник згорі не побачив, але знав, що то вирушив у Вербівку капітан Бреус. Про це можна було здогадатися і з того, як різко хряпнули дверцята машини, і з того, як відразу, майже одночасно з цим звуком, завівся мотор, і з того, як рвонула з місця машина. Вона теж немов знала характер начальника карного розшуку, особливо коли той був не в гуморі.

Коваль відійшов од вікна. У нього настроїв був хороший. Вважав, що вчинив розумно і справедливо, навіки сховавши від запального Бреуса маленьку таємницю його дружини.

* * *

З Вербівки капітан повернувся надвечір. Він весь сяяв. Як часто буває, складне завдання несподівано, ніби само собою розв'язалося.

Коли начальник карного розшуку вихором влетів на другий поверх, Коваль був у майора Литвина.

Бреус, козириючи, хоча в даному разі це було зовсім не обов'язково, тим більше що у щоденній своїй роботі тут не дуже козирили, не сказавши й слова, урочисто поклав на стіл майора якусь важку річ, загорнуту в білу хустку.

Ні Ковалю, ні Литвину не треба було пояснювати, що

то за річ. Ще перед тим як капітан розгорнув хустку, знали, що нарешті знайдено парабелум Чепікова.

Пістолет лежав чорною важкою грудкою з налиплими на нього піщинками та крихітними трісочками, травинками, черешками листя, і тільки ствол таємниче поблискував нестаріючою сталлю.

В руки пістолет не брали, щоб не зітерти нічиїх відбитків і не залишити своїх.

— Він весь у крові,— сказав Литвин, низько схилившись над парабелумом,— і сліди на ньому дуже виразні, простим оком видно.

— Кров засохла, і сліди закріпилися.

— Ви його, Юрію Івановичу, звичайно, не з колодязя витягли,— зауважив Коваль, розглядаючи рукоятку із відбитою щічкою, про яку говорив на допиті Чепіков.— Вода, навіть непроточна, розмила б сліди.

— Так, так,— погодився Литвин.— А де знайшли його, Юрію Івановичу?

— У лісі.

— Розкажіть докладніше,— наказав майор, опускаючись на свій стілець.

— Якраз дуже просто. Значить, у лісі. Правда, далеенько від садиби. Сам не знаю, як він мені здибався! Вийшов прямо на нього! — Радісне збудження іще не покинуло капітана, і він говорив уривчастими фразами.— Він наче чекав мене. Спокійно лежав під старим грабом у розвилці кореня, лише трохи прикритий травою і молодими пагінцями! Іду собі — роздивляюсь... Глянув — парабелум! Очам не повірив! Аж заплющився від несподіванки. Розплющив очі — лежить! Тоді розстелив на землі хусточку і гілочками обережно переписав його. Зав'язав, значить, хусточку...

— Далеко, кажете, від садиби Лагути?

— Вісімдесят п'ять кроків...

— А у колодязі шукали?

— Так, усе там обнишпорили, дно обмацали — і, звісно, нічого... Тоді я й подався до лісу... Але ви знаєте,— сказав капітан,— коли в колодязь спускався, було чомусь відчуття, ніби даремно клопочемось. Не знати чому, руки до роботи не бралися... А потім плюнув на все та й пішов у ліс. Чого — й сам не знаю. Можливо, нерви заспокоїти. У лісі з'явилося передчуття, що я його,— кивнув на пістолет,— сьогодні неодмінно знайду... І от іду, іду, немов веде мене хтось,— і, будь ласка...

— Інтуїція, значить,— погодився майор.— Звичайно, і пан випадок допоміг... Але як же ми раніше його не знайшли?! Здається, усе там на сотню метрів навколо вишпорили...

— Це ближче до річки, Сидоре Тихоновичу... Чепіков туди, значить, добіг, спіткнувся і випустив з рук пістолет, а потім метнувся знову кружка, уже назад до садиби, де його й схопили.

— Так буває,— погодився Коваль,— дивишся — і не бачиш. Тим більше що пістолет упав у траву і завалився під корінь.

— Але яке в мене передчуття було, ви собі не уявляйте! — не заспокоювався Бреус.

Дмитро Іванович посміхнувся:

— Дехто каже, що з розвитком кримінальної техніки зменшиться роль інтуїції. Не згоден. Техніка ніколи повністю не замінить людину. Адже не тільки наука й техніка розвиваються. Розвивається і сама людина. І якщо в якогось сучасного індивідуума і зникає природна гострота почуттів, то у більшості людей передчуття розвиваються, і цей розвиток ґрунтується на чимдалі вищому, багатшому інтелекті...

Міркування Ковалю здалися майору дуже складними і невчасними. Проте свою думку він прямо не висловив.

— Проведемо пізнавання Чепіковим зброї, а потім надішлемо парабелум на експертизу слідів,— сказав він.— Інтуїція — річ хороша, але її, на жаль, до справи не припиєш,— закінчив, ні до кого не звертаючись,— а от експертиза на все дасть відповідь.

8

— Отже,— задоволено промовив Литвин, виймаючи з великого конверта щойно одержані фотографії слідів на парабелумі й заповнені бланки експертизи,— нарешті маємо прямий доказ, який завершує нашу роботу.— Майор розклав фотографії на столі у кілька рядів, як викладають картами пасьянс, усім своїм виглядом запрошуючи Ковалю і капітана Бреуса розпочати останню оперативну нараду.— Гора з плечей,— говорив він далі.— Я це давно знав і, як бачите, не помилився.

Усі троє стоячи розглядали збільшені фотографії парабелума і слідів на ньому.

— Пістолет майже весь у засохлій крові Лагути, як свідчить експертиза, і сліди пальців Чепікова прекрасно видні...— говорив далі майор.— Нам пощастило, що не було дощів.

— Так,— зітхнувши, погодився капітан Бреус. Сьогодні він був не такий піднесений, як тоді, коли знайшов парабелум. Докази, що їх він зібрав, свідчили проти Чепікова, і йому від цього чомусь було прикро.

— Цікаво, як потрапила кров Лагути на пістолет,— обережно зауважив Коваль.

— А Чепіков вибарложився у крові Лагути. Певно, не тільки вистрелив у нього, а ще й накинувся,— припустив майор.

— Кров Лагути потрапила на пістолет після пострілу. Звідси виходить...— Коваль зробив паузу, даючи співрозмовникам самим дійти висновку.

В очах Бреуса спалахнула цікавість.

— Значить, не можна твердити,— продовжив свою думку Коваль,— що стріляв Чепіков. Інакше ця кров залила б відбитки його пальців. Наявність чіткого рисунка на металі і на дереві скривавленої рукоятки свідчить, що пістолет потрапив до рук Чепікова уже після того, як пролилася кров Лагути. Тобто після убивства.

— Він міг тримати його і до, і після,— не розгубився майор.

— Цілком справедливо, тим більше що раніше він сотні разів брав у руки цю трофейну зброю.

Начальник райвідділу ніяк не міг втямити, до чого веде підполковник Коваль.

— Я хочу сказати, що ці відбитки нічого нам не доводять: є вони чи не було б їх — однаково. Для нас важливі й доказові тільки ті, які були до, точніше, під час пострілу, і які, на жаль, подекуди залила кров.

Тепер майор зрозумів Коваля і скрушно похитав головою: підполковник таки мав рацію.

— Будемо цікавитися іншими слідами.— Коваль узяв зі столу дві фотографії: — Вони тут є, правда, ледь помітні — експерти змушені були через це знімати пістолет під боковим освітленням, яке дає більш рельєфний рисунок... Всіх, хто тримав парабелум, тепер важко встановити, оскільки рукоятка, як і деякі інші частини, залила кров. Але ось на затворі і на стволі видно інші, хоч і слабкі сліди. Як зазначає експертиза, за ствол пістолет тримала Марія.

— Могла схопитися за нього, коли Чепіков націлівся, — кинув майор.

— Цілком припустимо, Сидоре Тихоновичу, що Марія могла тримати пістолет і за ручку, при пострілі, — відпарировав Коваль.

— Тобто як?! Не вона ж стріляла?!

— А ось на затворі, — показував підполковник, — виявлено відбитки пальців і її, і Лагути... Отже, цей парабелум усі троє мали у своїх руках! У такому разі, — Коваль зробив паузу, — неможливо визначити, хто з трьох натискав на спуск. І дані експертизи не тільки не звинувачують конкретно Чепікова, а, навпаки, можуть трактуватися як виправдальний доказ... Але... — підполковник знову зупинився, збираючись з думками, — хто ж все-таки натиснув на гачок?.. Якщо приплюсувати й інші дані, то картина прояснюється. Є принаймні три варіанти, або три версії події. — Підполковник дістав і розкрив свій блокнот, на сторінках якого були накреслені його останні графіки.

Капітан Бреус слухав наче заворожений. Тільки Литвин тяжко хмурився, побоюючись, що Коваль знову заведе справу в тупик.

— Відкинемо на мить першу, досі прийнятну нами версію: стріляв Чепіков, стріляв в обох, — бо, повторюю, сліди, залишені на мокрій від крові рукоятці пістолета, не є доказом інкримінованої йому дії. Якби не кров Лагути, то сліди Чепікова на рукоятці ми все одно виявили б... І це нічого не довело б. Поміркуймо інакше.

Чи не можна припустити, що пістолет Чепікова якимсь шляхом потрапив до Лагути?

Можна.

Чи не можна припустити, що Лагута вбив Марію, але потім його самого застрелив Чепіков, який вибіг на подвір'я?

Дуже умовно.

Адже в такому разі, тримаючи пістолет у руці, Лагута міг би відразу застрелити й Чепікова. Проте такого, як бачимо, не сталося. Майте на увазі: обох убито з одного пістолета.

Далі припустимо інше... Пістолет знайшла Марія і з тих чи інших причин, під впливом тих чи інших обставин застрелила Лагуту.

Але хто ж тоді вбив її?

Отже, як бачимо, сліди пальців на пістолеті дають мож-

ливість будувати багато версій. Я їх усі не перелічую, буду опиратися на такі дані, з яких можна зробити тільки однозначний висновок. Звернімо увагу,— продовжував Коваль,— на характер ран у обох загиблих. На хвилину припустимо, що учасників події було двоє, тільки двоє!

При цих словах Литвин витріщився на Ковалья.

— Що ж вони, Дмитре Івановичу, одне одного постріляли? Як на дуелі?

Капітан Бреус раптом усміхнувся самими очима — він розумів, як тяжко зараз майору стримувати себе.

— На хвилину припустимо й це,— підтвердив Коваль.— Звернімо увагу на рани. Перша ж експертиза засвідчила, що Марії куля влучила у серце, смерть сталася миттєво. Могла б вона, Марія, мертвою відповісти Лагуті на його постріл?..— Коваль зупинився і, взявши цигарку, навмисне довго прикурював, поглядаючи у вікно, за яким сідало червоне сонце. Він ніби давав співрозмовникам освоїтися з його думкою.

— Ясно, не могла! — прохопився Бреус.

— Лагута, якому куля пробила легені, прожив ще якийсь час після пострілу — це теж цілком припускає експертиза. Міг він зробити свій постріл? Міг. Такий висновок підсилює і кривавий слід на землі. Кров Марії розтеклася великою плямою біля трупа — так буває, коли поцілена кулею людина падає на місці і відразу вмирає. А кров, розбризкана віялом по траві,— це кров Лагути. Значить, у нього смерть не наступила вмиль, він іще рухався і міг зробити свій постріл у Марію.

Право на цей висновок дає ще й таке міркування: перший невлучний постріл — це постріл слабкої жінки, яка ніколи не тримала в руках зброю, а другий — прямисінько в серце — це постріл, зроблений міцною людиною, яка не схилила, навіть агонізуючи.

Коваль зробив довгу паузу. Знову задивився у вікно на гаснучий небосхил. Сонце розмалювало небо багряними і червоно-золотими смугами. «Завтра буде вітряний день», — подумалося йому.

— Мої припущення,— знову заговорив підполковник,— викликають багато нових запитань. Але на кожне з них можна відповісти фактами, експертними висновками, а також — простежуючи логіку подій і характерів...

Наприклад: у кого в руках міг опинитися парабелум, загублений Чепіковим? У Марії чи в Лагуті? Хто винію його надвір?

Сам Чепіков, як ми знаємо, не пам'ятає, де загубив пістолет. Навіть без теорії імовірності ясно, що з Лагутою він зустрічався менше, ніж з дружиною, на його подвір'ї був рідше, ніж на своєму, отже, шансів, що він загубив пістолет вдома, а не там, де міг знайти його Лагута, набагато більше. Щоправда, міг упустити його і на «дубках», де господарювала Ганна Кульбачка, та й сама Марія, знайшовши у своїй хаті зброю, могла віднести її Лагуті... Але я вважаю, що пістолет був у Марії...

Картину подій уявляю собі так,— продовжував, ковтувши дим, підполковник Коваль.— Першою, очевидно, з близької відстані стріляла Марія. Це підтверджується експертизою сорочки Лагути, обпаленої пострілом, і часточками пороху в шкірі, як це буває, коли стріляють впритул, зокрема при самогубстві. Але Лагута був не з тих, хто йде у такий спосіб із життя. Не вмючи стріляти, Марія Чепікова влучила йому у легеню, і якийсь час він іще жив...

Приголомшена тим, що зробила, жінка випустила пістолет з рук і стояла у трансі, не маючи сил зрушити з місця. Тим часом Лагута, який упав на землю, іще боровся із смертю, його міцний організм не здавався. Схопивши парабелум, що впав біля нього, Лагута знайшов сили прицілитися й вистрелити в Марію, яка ніяк не могла скинути з себе оціпеніння. Куля влучила в серце, жінка впала, і смерть її наступила умиць. А Лагута якийсь час іще повзав по траві, немов намагався втекти від смерті. Він проповз кілька метрів кружка, і там на нього, конаючого, наштовхнувся Чепіков...

Дмитро Іванович замовк. Литвин і Бреус кожен по своєму сприймав те, що говорив підполковник. На повному обличчі начальника міліції відбивалася ціла гама суперечливих почуттів. Капітан, навпаки, від самого початку відчув тверду логіку міркувань Коваля і поглядав на нього з захопленням.

Підполковник востаннє кинув погляд на потемнілу у надвечір'ї Рось, на млин і куточок вулиці і знову звернувся до своїх товаришів:

— Ці мої думки,— сказав на закінчення,— підтверджуються висновками і медичної, і балістичної експертизи: куля пробила легеню Лагути під прямим кутом, значить, в нього стріляли стоячи, а у Марії Чепікової рана під гострим кутом — двадцять градусів. Куля увійшла в серце знизу, пробивши лівий шлуночок, і пройшла через верхню

порожню вєну. Виходить, у жінку стріляли знизу, очевидно, лежачи. Можна тільки дивуватися тим, скільки злої сили знайшов у собі Лагута, щоб не схибити і так точно прицілитися... Отже, обидві особи, двоє учасників трагедії — Петро Лагута і Марія Чепікова,— були одночасно і жертвами, і злочинцями...— Коваль зробив паузу, востаннє зотягся цигаркою, спостерігаючи, як жар добивається до мундштука. Потім затовк недокурок у попільничці...— Пістолет, очевидно, випадково знайшла Марія і сховала від чоловіка, побоюючись, щоб з п'яних очей той не наробив лиха. Тієї тяжкої ночі, у стані нервового стресу, втративши віру в усе, чим жила доти, збезщєнена, вона взяла зі сховку цей парабелум і хотіла покінчити з життям. Але у дворі побачила Лагуту, який зруйнував її сім'ю, обдурив вірою, а потім насміявся з неї, віддавши на поталу Савченкові,— і вона вистрелила не в себе, а в нього. Отже,— закінчив після паузи підполковник,— по статті дев'яносто четвертій чи дев'яносто п'ятій, за умисне вбивство, нам сьогодні передавати прокуратурі нікого... Іван Чепіков буде відповідати тільки по двісті двадцять другій за незаконне зберігання зброї...

— Дуже багато випадковостей,— скрушно зауважив майор Литвин.— І знахідка Марією пістолета, і згвалтування її Савченком, і зустріч уночі з Лагутою.

— Випадковість часто сприймається як явище незаконномірне і неправдоподібне тільки тому, що ми не змогли її своєчасно передбачити. І чим рідше трапляється несподіванка, тим дужче здається вона неймовірною... У даному разі,— категорично сказав Коваль,— випадковості цілком закономірні, Сидоре Тихоновичу... Отже, з Чепіковими та Лагутою для мене все ясно,— підсумував він.— Зараз непокоїть тільки одне: є дані, що Сергій Кульбачка помер рік тому не через хворобу, а був отруєний власною дружиною... І тут, певно, існує якийсь інше й мені не зовсім зрозумілий зв'язок з убивством Петра Лагути і Марії Чепікової...

Епілог

...Ще недавно Марія не витримала б такого удару. Але після учорашньої ночі все померкло в її скривдженій душі і ніщо більше не важило для неї. Вона тільки немов укутана застигла серед двору, не маючи сил поворухнутися.

— Прийшов наш час,— долетів крізь прочинене вікно з дому Лагути збуджений голос продавщиці сільмагу Ганни Кульбачки.— Пам'ятаєш, казав, ось вже, Ганю, скинемо цю шкуру і станемо поруч, відкрито перед усім світом, як люди... Тепер вона й надійшла, годинка наша...

— Вже від сьогодні, чи що? — буркнув немолодий лисий чоловік, що сидів за столом у хаті і тинь від якого ведмежо наповзала на стіну.

— Терпіння моє скінчилося... Ти казав — терпи. Я терпіла. Ти казав — чекай. Я чекала. Жила з нелюбом, усе втішалася: от-от заживемо удвох. І в ларку заради тебе сиділа — мені від цих п'яндиг з душі верне. Скоро рік, як Сергія поховала, царство йому небесне,— невисока, худенька жіпка перехрестилася,— може, й пожив би ще.... А у нас з тобою все, як раніше, потай та крадькома, і не рідні, і не чужі, а так собі: через вулицю навприсядки...

— Ми з тобою брат і сестра у Христі,— тихо відповів чоловік. Видно було, що слова жінки застукали його зненацька.— Нам сваритися не можна, сестро Ганю.

— Не мороч ти мені голови! — скрикнула жінка.

— Зачекай трохи, любя. Рано ще перед людьми оголошуватися... Та й справ у мене зараз багато...

— Знаю твої справи. Марія — ось твої справи. Думаєш, не бачу, не помічаю, не розумію? — гарячково говорила тим часом продавщиця.— Задурив і їй голову. А з мене цього вистачить, сита по зав'язку.— Уже з погрозою в голосі продовжувала жінка: — Не витримаю я більше, Петре!.. Дивись! Біда буде і тобі, і їй!..

Високий, кощавий Лагута підвівся, і тинь його відразу виросла, потоншала і наповзла на стелю.

— Не дурій, Ганю,— сказав сердито.— Я цього не люблю. І непослуху не прощаю...

— Що, вб'єш? — простогнала жінка.— Щоб на шляху вашому не стояла? Це ти вмієш. Та, поки вб'єш, я все людям розповім... Піду й розкажу.

— Не розкажеш,— впевнено відповів Лагута, і тинь його грізно хитнулася на стіні й стелі.

— Зараз уб'єш? Вбивай, іроде! — жінка впала на коліна, закинувши назад голову.— Бери мою душу, на!

Ніким не помічена, Марія ун'ялася очима крізь вікно в ледь освітлене газовою ламною обличчя Лагути. Ніколи не бачила вона його таким страшним.

— Встань! — коротко наказав той Ганні.— І терпи. Як господь велів... А Марія — це віця блудна. Господь де

чує її молитов. І мені вона, каліка, не потрібна. Я тебе люблю, Ганю. Тільки тебе. За очі твої світлі, за руки ласкаві, за тіло гаряче, за віру і силу твою духовну...

Голос Лагути став ніжним. Він наблизився до жінки і, обійнявши, підвів з колін.

— Що нам до Марії... Не у ній річ... Іван її мені потрібен був... А вона, дурна, цього не розуміла, тільки про дитя мріяла та бога молила... Минулої ж ночі на блуд пішла з братом Михайлом.— Лагута раптом розлютувався, аж ногами затупав.— З тим шибеником, харцизякою, злодієм!.. Споганила себе, зганьбила всіх нас! Не буде їй дитя, нічого не буде, ні сім'ї, ні любові, тільки розбрат, ад духовний і чорний вогонь. Не привела вона Івана під моє благословення, не схотів Ісусу Христу та мені служити, знищу обох, розвію, як пісок у пустелі.

— Страшна ти людина, Петре... Тільки у мене нікого, крім тебе, не залишилося...

— Мене отмщеніс і аз воздам! Ненавиджу їх і радію їхньому горю. Все життя ховаюсь, нічого не люблю через них — і хліб гіркий, і сонце не гріс. Всіх би знищив, якби сила моя...— Лагута замовк.— А тепер — іди! — владно, уже спокійним тоном наказав після паузи.— Іди, щоб ніхто не бачив... І про свій гріх не забувай... Коли зуби погострити захочеться...

Ганка Кульбачка тінню вислизнула з сіней, і ніч відразу проковтнула її.

Марія ледве дихала від того чорного туману, що іще в учора заповз в її душу, стискав горло, забивав подих. Уся гордість з дитинства ображена каліцтвом, яка минулої ночі зазнала страшного удару, повставала в ній.

Не пам'ятаючи себе, підкоряючись непереборній потребі діяти, вона здавленим голосом прохрипіла у відчинене вікно:

— Вийди!..

— Хто там? — спитав Лагута, виглянувши на темне подвір'я.

Вона стояла німа, заціпеніла.

— А-а, Марічка,— нарешті упізнав.— Чого тобі?

Вона мовчала. Було тихо. М'яко плюскотіла Рось у березі, неподалік двору нічний вітер шарудів у садку, цілував ожиле після спекотливого дня листячко.

Лагута вийшов на ганок і спустився до неї.

— Ну, чого тобі, Марічко? Чого треба? Чого прийшла? — спитав уже строго.

Мовчанка ставала загрозливою. Місяць, підіймаючись у небі, поклав від них через усе подвір'я на траву тіні, товкі й довгі.

Лагута не бачив сусідки з минулої ночі і не хотів бачити. Але мусив щось робити, коли вже прийшла.

— Що з тобою, сестро моя? — Він рішуче стунив до Марії.

Вона злякано почала відступати.

— Та що з тобою? — вже ласкаво повторив Лагута і, угляdivшись у жінку, раптом відчув, як страх скував його рухи й позбавив голосу...

Громохий постріл роздер піч і, гуркочучи, покотився у далекий світ...

Високий, міцний Петро Лагута захитався і, чіпляючись руками за повітря, почав осідати на землю.

З рук Марії випав важкий парабелум, і вона, немов засліплена, враз оглухла, скам'яніло застигла серед двору.

Лагута вужем повз по траві, стікаючи кров'ю.

Перемагаючи біль, підняв пістолет, що валявся долі.

Марія і далі стояла стовпом.

Над Россю бабахнув ще один постріл, ніч знову підхопила його, захохла в берегах, застогнала, заголосила...

З свого будинку вибіг Іван Ченіков і кипувся на подвір'я Лагути...

* * *

У Київ поверталися «Ракетою». Шум моторів не давав розмовляти. Підполковник не забирав у Ружени свої великої жилавої руки. Удавав, що не помічає її теплого дотику і теж милується зеленими берегами і золотими косами могутньої ріки, приголубленої ранковим сонцем. Голова його відпочивала від загадок, якими займався на роботі. Подумав, що все склалося гарно, навіть краще, ніж коли б два тижні тому вони з Руженою поїхали у відпустку.

Потім звідкілясь напливла ще одна, несподівана, думка про те, що вже надійшли у нього роки підсумків і роздумів, коли бути самотнім найважче. І Ружена дорога йому не тільки жіночою звабливістю. Має тепер поруч людину, разом з якою можна мислити вголос, знаючи, що тебе зрозуміють і сприймуть...

Він вирішив, що скаже про це Ружені вдома, а зараз тільки міцніше стиснув її теплу руку.

ПО ТОЙ БІК ДОБРА

Розділ перший

1

Ранок народився ясний, наче вмитий. У чистому повітрі ще до сходу сонця була розлита сліпуча блакить. Вже минули червень і липень із задушними днями й нічними грозами. На зміну їм прийшли сухі, безхмарні серпневі дні, коли, здавалося, не тільки небо, а й земля випромінює жар.

Ледве визирнувши з-за обрію, сонце миттю оббігло Лівобережжя, його білі високі будинки, заводські димарі, ковзнуло спокійним ранковим Дніпром, уткнулося у кучерявий зелено-золотий правий берег і враз сипонуло промінням на нього, спалахнуло на банях Видубецького монастиря та Лаври, віддзеркалилось у вікнах висотного готелю «Київ».

Почався новий день.

День радості і день печалі.

День, в якому прощалися з життям і в якому народжувалося нове.

День перемог, втрат, людських трагедій і невідвортної розплати...

Спалахнуло сонце і на приміських дачах, названих Русанівськими садами, й у новому гарному будинку райвідділу міліції на Лівобережжі.

Підполковник Коваль, провівши поглядом промені, що сягнули правого берега, звів очі на молодого інспектора карного розшуку Струця, який терпляче чекав, поки на нього звернуть увагу. Подивився на інспектора так, ніби тільки зараз помітив, що той існує на світі.

Утім, терплячість лейтенанта була тільки зовнішньою. В душі Струць вважав, що «старші товариші», які з'являються пабігом з управління, не так допомагають пра-

цівникам райвідділу, як зв'язують їм руки і, зрештою, у своїх рапортах змальовують успіхи рядових виконавців як результати власних зусиль. З підполковником Ковалем інспекторові не доводилося працювати — нещодавно був переведений до Києва з південної області і про Ковалю нічого не чув. Тому й доповідав йому вкрай незворушно, навіть ніби ледачкувато.

Але Дмитро Іванович також начебто не дуже поспішав.

— Коли, кажете, Заліщука поховали? — перепитав, витягаючи з кишені незмінний «Біломорканал».

— Чотири дні тому, — повторив лейтенант.

— І чому порушили справу?

— Розмови пішли серед людей, товаришу підполковник. Мовляв, отруїв його сусід Крапивцев. Заліщук на нього листи писав, викривав, прилюдно спекулянтю називав, жмикрутом... Одне слово — критикував... А коли така чутка покотилася...

— І він, виходить, жорстоко помстився за критику?

— А так, товаришу підполковник, — дозволив собі посміхнутися інспектор. — Надзвичайно жадібний цей Крапивцев був — не стій на дорозі до грошей... Дружина Заліщука, — доповідав далі лейтенант, — заявила, що за кілька годин до смерті потерпілий випивав у Крапивцева на його дачі.

— Не розумію, — підвівся Коваль і почав ходити по кабінету. — Кажете, вороги були — і раптом: випивав з ним, з цим самим Крапивцевим?

— П'янички. То сваряться, то миряться, — зауважив лейтенант.

— Крапивцев теж п'яничка?

— Не думаю. Але Заліщука завжди пригощав. Він запобігав перед ним, втихомирював, щоб той не чіплявся.

Підполковник узяв зі столу висновок судмедекспертизи.

Ціла вічність минула, поки він тримав перед очима цей аркуш, сотні облич промайнули перед ним, десятки історій згадалися — чимось схожі й не схожі з бідою, що сталася на Русанівських садах.

Лейтенант Струць чекав, стоячи серед кімнати.

— Ви сідайте, Вікторе Кириловичу, — дозволив Коваль, не відриваючи очей від паперів. — Будемо працювати над цією справою разом. Можете називати мене Дмитром Івановичем, — додав, вважаючи, що зовнішнє зрівняння в правах тільки сприятиме їхній творчій праці. А в тому, що

розкриття будь-якого злочину є діяльність творча, Коваль давно переконався.

Молодий лейтенант слухняно опустився на стілець.

Не відриваючись од документів, підполковник знову почав ходити по кабінету. Новий будинок райвідділу міліції мав просторі кімнати для співробітників. У тій, де розмовляли Коваль з лейтенантом Струцем, стояв стіл начальника карного розшуку, якого на час відпустки заступав Віктор Струць. Навіть Дмитро Іванович своїми довгими ногами міг вільно міряти її. Зупинившись біля лейтенанта, підполковник відірвався од паперів:

— Тут, як кажуть, пікуди подітися: отруєння. І шлунок потерпів, і в крові сліди отрути... Як же це медексперт дав дозвіл на поховання?

— Вирішив, що перепив Заліщук цей, — спробував підвестися лейтенант, але Коваль жестом дозволив сидіти. — Любив хильнути бідолаха. І серце в нього слабке було, от експерт і помилився. Усе за рахунок хворого серця списав.

— При таких отруєннях серце потерпає менше, ніж інші органи, — зауважив підполковник. — Ну, правда, миш'як, той, крім усього іншого, призводить до занепаду серцевої діяльності. Але в даному разі слідів миш'яку не знайшли... Дивує, що експерти не дають відповіді на запитання: як ця отрута називається, — продовжував міркувати Коваль. — Отрута, пишуть, з широким спектром дії, впливає на перову систему, на судини, в організмі виявлено дигіталіс, валер'янку... — читав далі вголос. — Але ж все це ліки, які загиблій приймав. — Коваль задумливо постукав пальцями по столу. — Експерти кажуть мені про серцеві глікозиди, а я їх питаю: «А чого тоді у Заліщука так роз'ятрена слизова оболонка шлунка? Очевидно, отрута діяла на шлунок в першу чергу...» Мовчать.

— Еге ж. Якоїсь виразки шлунка експерт не зазначає.

— Чортова загадка!

Загадки!.. Усе народжується з них. На початку розслідування все навколо огорнуто таємницею, усе загадкове: і кожна підозрювана людина, і кожна річ, і всі події, які хоч трохи пов'язані із злочином.

Якийсь філософ сказав, що рушійною силою прогресу є цікавість. Але цікавість має дуже широкий діапазон: від наукових відкриттів до підглядання у замкову щілину. Цікавість оперативника і слідчого особлива: вона підвищено чутлива й вибіркова, ці люди вміють вглядатися в те, що здається істотним, і відкидати зайве. Обіруч неї

завжди дві сестри: з одного боку, наука і досвід, з другого — інтуїція...

Лейтенант Струць дивився на Ковалья знизу вгору. Чого цей сивуватий чоловік добувається у відчинені двері й ставить йому запитання, на які вже шукали відповіді на оперативній нараді у начальника райвідділу?

Раптом помітив, що підполковник теж ніби вивчає його.

Родимка над верхньою губою лейтенанта ледь здригнулася. Ох, ця родимка! І нащо вона підполковнику, чого він утупився в неї, коли йдеться про речі серйозні. А який у нього гострий, пронизливий погляд!

Інспектор Струць часом удавав з себе суворішу людину, ніж був насправді. Так приховував ніяковість, коли відчував, що увагу співрозмовника притягує оця родимка. Він ненавидів її — кругленьку, брунатну, яка мило вместилася над верхньою губою. Товариші по службі дражнили лейтенанта «дівчина-красуня», і коли б не погрози лікарів, що чіпати небезпечно, давно здер би або зрізав її.

Здається, і підполковник Коваль, придивляючись зараз до свого помічника, дивується їй. Проте Дмитро Іванович думав не про родимку лейтенанта. Він міркував, чи виявиться Струць творчою людиною. Коваль не любив офіцерів, які обмежувалися виконанням конкретного завдання, хоч це були старанні й сумлінні працівники. Підполковникові потрібні були такі помічники, з якими міг поділитися і своїми сумнівами, люди, що мають власні рішення, а не обмежуються думкою «старшого товариша».

Їх чекала спільна праця, і він мав знати лейтенанта не гірше, ніж притягнутих по справі людей, яких докладно вивчатиме.

— Зараз поїдемо на сади. Ще раз оглянемо місце події,— розпорядився Коваль.

* * *

— Ось тут знайшла його дружина, Таїсія,— показав лейтенант на порослу бур'яном нагорнуту смужку землі попід довгим, почорнілим під дощами дерев'яним парканчиком.

Коваль помітив, що поживклі стебельця всихаючих трав із дозрілими пасіпниками тут були потовчені й зламані.

Ранкове сонце вже смажило землю, висотувало з повітря прохолоду й свіжість. Підполковник уявив, як упав поночі тут, приминаючи трави, літній чоловік, як корчився від болю, не маючи сил підвестися, гукнути на поміч, як холодно дивилися на ці муки далекі зорі, як налетіла буря

і шарпала, поки знайшла його тут, уже неживого, дружина, — і глибоко передихнув. Скільки прожив на світі, чого тільки не бачив, яких трагедій, якої крові, а до паглої смерті ніяк не міг звикнути. Усе в ньому підіймалося і протестувало проти такого кінця людини.

Коваль нахилився, розглядаючи поламані стеблини і ямку на землі.

Лейтенант стежив за ним.

— Тут брали ґрунт на експертизу, — сказав Струць. — Заліщук лежав головою на захід, ось так, — він показав, хоч Коваль уже бачив фото, що зафіксувало положення трупа, — і при агонії заслинився, — говорив далі молодий оперативник... — Степан Андрійович розпорядився...

При цих словах підполковник гмикнув і мимоволі поморщився. Степан Андрійович — слідчий прокуратури Тищенко, з яким Ковалю вже доводилося стикатися, і нова зустріч з цим юристом була не найкращим подарунком для нього. «Але оперативні працівники, на жаль, не вибирають собі слідчого, як і діти батьків, — з гіркою усмішкою подумав підполковник. — Коли вже доручили цю справу Тищенку, то доведеться терпіти».

Не зрозумівши гримаси Ковалю, лейтенант трохи збентежився, але не показав цього.

— Потопталися тут добряче, — пробурчав підполковник, — усю траву потоптали під парканом.

— Ми не охороняли це місце, адже не йшлося про злочин. Люди поховали померлого — і квіт... А тієї ночі ще й дощ пішов... Нелегко нам довелося, коли вже узялися до експертизи...

Не побачивши нічого важливого для розшуку на місці загибелі Заліщука, Коваль подумав, що у цій справі треба шукати не матеріальних слідів злочинця, так званих «німих свідків», а відбитки самої події у свідомості людей, у зв'язках і образі життя усіх тих, хто оточував жертву. Розумів, що через недостатність початкової інформації змушений буде припускати безліч версій, які тільки поступово відпадатимуть. Поки знайдуться докази, факти, йому залишається спостерігати, аналізувати, зіставляти і відкидати зайве, робити логічні висновки, які зрештою мають вторувати шлях до істини. Приймати на віру єдину версію: «Крапивцев — убивця» — він поки що не міг.

Дмитро Іванович ковзнув поглядом уздовж дач. Де пофарбовані, а де так само почорнілі парканчики простяглися довгою лінією у напрямку річки. Ще один такий самий

ряд парканчиків на протилежному боці вузького проїзду; вулиця — не вулиця, дорога — не дорога, а так, путівець для одного воза, сліди коліс яких він давно помітив...

Через горбкувату місцевість, порослу вздовж проїзду старим верболозом, Дніпра не було видно.

— А зовнішніх пошкоджень на тілі загиблого експертиза не зазначила? — чи то запитав, чи то зауважив Коваль.

— Не зазначено, — підтвердив Струць, думаючи при цьому, що підполковник знову добувається у відчинені двері.

— Так, так, — відповідаючи своїм думкам, промовив Коваль.

Він знав, що злочин завжди залишає сліди. Не тільки злочинець, як дехто думає, а й сам злочин — незримо змінюючи навколишню обстановку, місце, де він стався, взаємини людей, причетних і не причетних до нього, але які так чи інакше втягуються в його орбіту. Як кинутий у чисту спокійну воду камінь, злочин збаламучує і порушує нормальний плін життя.

Звичайно, коли є сліди конкретної особи — злочинця, його знайти легше, ніж з'ясовувати взаємозв'язки багатьох людей, докладно, крок за кроком, вивчати їхнє життя, щоб знайти потрібну ниточку, думав далі підполковник, але що поробиш — такі вже у нього обов'язки...

Він витяг з кишені «Біломор», узяв папіросу й простяг пачку лейтенанту.

Той похитав головою.

— Дякую, не курю.

— А дача Заліщука далеко від цього місця? — підполковник запалив і затягся димом.

— Ні, метрів за сто...

— Дуже добре.

Лейтенант не зрозумів, що саме «дуже добре»: те, що він, Струць, не курить, чи те, що від місця загибелі Заліщука до дачі так близько.

— Якихось сто метрів не дійшов, — похитав головою Коваль, ніби відповідаючи думкам інспектора.

«А яка різниця, де впала отруєна людина — ближче на кілька метрів від свого дому, куди, очевидно, повертався від Крапивцева Заліщук, чи трохи далі? — в свою чергу подумав лейтенант. — Як мовиться: «Хоч круть-верть, хоч верть-круть». Ні, з цим сивуватим довгоногим, міцної будови, хоч уже трохи й опасистим підполковником він, здається, зазнає біди.

Чим більше придивлявся лейтенант до Коваля, тим дуж-

че він нагадував йому батька — відставного полковника, який усе життя віддав армії і мислив тільки нормами військового Статуту. «Такий самий прискіпливий,— думав Віктор Струць,— певно, такий же прямолінійний, як і кожна людина, що живе за стандартними приписами, що раз і назавжди поділили весь світ і все на світі на дві категорії: на біле й чорне».

— А дача Крапивцева далеко? — відірвав лейтенанта од думок Коваль.

— Теж близько. Ділянки їхні суміжні. Треба тільки за ріг звернути.

— Ну, що ж,— сказав підполковник, випускаючи клуби диму.— Заглянемо до Заліщуків.

І лейтенант Струць повів його до річки довгою «лісією» — так називалися тут вузенькі суточки.

Дачу Заліщуків від провулочка відокремлювали дві високі верби і самотній старий явір. Дерев'яний будиночок ховався у ледь помітній улоговині, за якою починався піщаний берег Дніпра. Старенький низенький парканчик заріс чагарником, серед якого Коваль помітив відквітлий жасмин і бузок з уже поруділими насінниками. Дача Заліщуків, оточена старими садками сусідніх дач, була затінена навіть у гарячий сонячний день.

Хвіртка трималася на гачку. Офіцери постояли перед нею, вглядаючись у мовчазну будівлю. Струць гукнув господарів, і коли ніхто не відповів, перехилився через парканчик і зсередини скинув гачок.

Щоразу, вперше переступаючи поріг чужого житла, де сталася трагедія, входячи на подвір'я, з якого насильницька смерть забрала господаря, Коваль ніби чув голоси тих, хто замовк назавжди. Поки вів розшуки, не тільки придивлявся, а й прислухався, ніби серед мовчазних стін іще пролітав останній подих людини, останній стогін, зойк або й слово.

Незважаючи на професійну звичку, на місце кожної нової трагедії приходив з відчуттям власної втрати і кривди, немов од нього залежало запобігти біді, не допустити її. Почуття відповідальності за все добре й зле, що відбувається навколо, завдяки якому злочинець ставав особистим ворогом, додавало снаги, ніби загострювало зір та інтуїцію, допомагало проникнути у таємницю трагічної події...

Якийсь час Коваль оглядав подвір'я, звідки було видно і сусідню ділянку Крапивцева, розташовану вглиб від проїзду.

Якщо від дачі Заліщука з її стареньким, занедбаним,

давно не фарбованим будиночком на одну кімнату вгорі, з верандою і кухнею на першому поверсі віяло невлаштованістю, то будинок Крапивцевих вражав своєю солідністю, а ділянка — доглянутістю. У Заліщуків лише на одній грядці біля самісінького будиночка росли жоржини та айстри. Решта площі — соток шість землі — поросла високою травою, серед якої де-не-де визирали здичавілі квіти. В глибині ділянки стояло кілька сливових дерев, під якими так само росли бур'яни... А у Крапивцева рівними рядами зеленіли підгорнуті кущі картоплі, червоним вогнем палахкотіли дорідні помідори, над ними вже наливалися соком підняті на тички великі гропа винограду. Молоді яблуні, висаджені рядами, обкопані й побілені на метр від землі, старанно підрізані, вже прикрасилися крупними соковитими плодами, такими важкими, що господар поставив під гілки підпірки. Контраст був разючий — Коваль тільки головою похитав.

— Так, — схвально промовив, далі не зводячи погляду в ділянки Крапивцева, — так, господар...

— Торгащ, — зауважив лейтенант.

Дмитро Іванович нічого не відповів. Ще раз пройшовся подвір'ям Заліщука, штовхнув носком черевика іржаву консервну банку, що валялася біля купи битих пляшок.

— Збирається робити поминки?

Про кого йдеться, було ясно — звичайно, про дружину вагиблого Бориса Сергійовича Заліщука — Таїсію Притику. Втім, з нею ще одна морока. Стільки років прожила із Заліщуком, а шлюб так і не оформила. Тепер гадай, дружина вона чи просто так собі... Юридично — чужа Заліщуку людина... Коваль — дивак, звідки йому, лейтенантові Струцю, знати, чи справлятиме поминки Таїсія?

— Тут таке питання, товаришу підполковник. Дванадцять років прожили, а шлюб не оформили. Виходить, не дружина вона йому. І дачку не успадковує.

— Дванадцять років разом? — пробурчав Коваль. — Як же не дружина, якщо одним домом жили?.. Може через суд свої права захистити. А інших спадкоємців немає?

— У Бориса Сергійовича є син. Але прав своїх поки що не заявляв.

— А Таїсія Григорівна після загибелі чоловіка слюди приходила?

— Приходила, — відповів лейтенант. — Ненадовго. Мені сусіди про кожний її крок доповідають. Тут усі один одного добре бачать і запам'ятовують. А Заліщуки особливу

цікавість викликали. Тепер, після загадкової смерті Бориса Сергійовича, і поготів. За життя Заліщука вони звідси від квітня до листопада не виїздили, до приморозків засиджувалися. В них у місті тільки одна кімнатка. Ці дні Таїсія Григорівна більше в місті, бо до неї сестра приїхала, в готелі «Дніпро» живе. З Англії, розшукала її. Під час війни цю сестру до Німеччини вивезли, потім вона в Англії опинилась, і тепер приїхала з дочкою...

— Он як... — повільно мовив Коваль, задумливо оглядаючи зелені зарості, за якими, немов риб'яча луска, виблискувала під ранковими променями сонця вода. — Цікаво...

Коваль замовк. Папіроса в нього погасла, і з легких порухів її можна було здогадатися, що губи підполковника трохи ворухатяться, як це буває, коли людина, замислившись, розмовляє сама з собою.

Що нагадали йому ці вербові кущі, які кидали на землю легку мереживну тіль? Дитинство, жаркий подих розпеченого піску, берег рідної Ворскли, коли, з гиканням продираючись крізь верболіз, з розгону стрибав у річку, або перший жах, першу зустріч з гвалтівницькою смертю, коли хлопчаком наштотхнувся у лозняка на труп задушеної дівчини, — відтоді в пам'яті навіки збереглися осклілі очі вбитої і незнайоме страшне слово «коньяк», яке почув, коли дорослі обговорювали трагічну подію. Чи, можливо, пригадалася зараз терпка, з гірким запахом, нагріта сонцем лоза на березі Росі, на подвір'ї застреленого Петра Лагути...

Останні акорди життя Заліщука бриніли на затихлому подвір'ї так глухо і невиразно, що підполковникові довелося зібрати всю волю і напружити нерви. Зосереджуючись, на якусь мить навіть заплющив очі, щоб уловити те, що раптом схвилювало його. Так ніби якийсь поштовх відчув, оглядаючи сходи будиночка, що вели на другий поверх, замкнені вгорі двері й веранду, запнуту зсередини марлевою завісою.

А що цікавого на тих сходах? Сходи як сходи у таких дачних будиночках: дерев'яні, давно не фарбовані й уже стоптані. І, звичайно, жодних слідів злочину — ні проллятої отрути, ні розбитої склянки, чарки абощо... Та й не шукав він якісь сліди Заліщука і його отруювача.

— Цікаво, — повторив підполковник.

Не знаючи, до чого відноситься це зауваження, Струць промовчав.

— А сторонні люди цими днями тут не з'являлися?

— Коли ховали Заліщука, народу багато товклося. А по-

тім тільки дружина з сестрою-англійкою та її дочкою приїздили, — відповів лейтенант.

— А ваша думка яка, Вікторе Кириловичу, про цю трагедію? Чи наявний факт злочину і де будемо шукати злочинців? Які у вас виникли думки, виходячи з конкретної інформації?

— Злочин є. Це — точно, товаришу підполковник, — відповів Струць, знову дивуючись Ковалю. — Адже тому й порушено кримінальну справу. А щодо конкретного винуватця, то докази тільки проти Крапивцева. Інших версій немає.

— Найголовніше для нас, певно, зараз не це, — повільно промовив Коваль. Підполковник, здається, хотів до кінця розчарувати в собі молодого оперативника.

— А що ж?

— Найважливіше для нас, Вікторе Кириловичу, — так само м'яко продовжив Коваль, — зрозуміти мотиви злочину, якщо вони справді є. А тим часом знайти джерело отрути, що згубила Заліщука. Адже експертиза товчється на місці й не може навіть назвати її. Це ускладнить наші розшуки... А тим часом хто знає, чи не знайде отрута дорогу до іншої людини? Ну, гаразд. Ходімо до Крапивцева. Поки немає санкції прокурора на обшук, хоч здаля глянемо на його оселю, пройдемо останнім шляхом бідолахи Заліщука, — сказав Коваль і широким кроком попрямував у кінець провулка, звідки стежка вела на паралельну лінію дач.

Струць покірно рушив за ним.

2

Ця нарада проводилась у вузькому, так би мовити, робочому складі оперативно-слідчої групи: підполковник Коваль, лейтенант Струць і два експерти — шупленький білявий молодик з вузькими солом'яно-світлими, опущеними мало не до підборіддя, вусиками і строгими очима, недавній випускник медінституту Забродський і старший від нього, солідніший, одягнений у зношений полотняний костюм хімік Павлов.

Чекали Степана Андрійовича Тищенка. Розслідування такого тяжкого злочину, як убивство, належало до компетенції прокуратури, і тому попереднє слідство мав вести не працівник міліції, а слідчий прокуратури. Оперативникам міліції надавалася у такому випадку роль виконавців по розшуку доказів і затриманню злочинця.

Дмитро Іванович, за звичкою, міряв неширокими кроками кімнату. Лейтенант Струць сидів у кутку і, тримаючи на колінах планшет, тихо гортав якісь папери; експерти розмістилися на стільцях біля столу і теж терпляче чекали, тільки медик весь час смоктав сигарети, дим від яких дратував підполковника.

У кімнаті, незважаючи на відчинені навстіж вікна, було задушно.

Коваль перестав ходити і, повернувшись спиною до столу, задивився у вікно, яке виходило на Дніпро.

Земля знемагала від спеки. Над містом перухомо стояло гаряче марево. Пахло нагрітою пилюкою, розпеченим асфальтом. Небо з голубого стало сивим, наче до блакиті домішали сірої фарби. Деся далеко лютувала гроза, а тут, над Дніпром, темними химерними вежами, весь час зміплюючи свої обриси і поки що повільно та мляво, наче теж знесилені спекою, але вже й загрозливо снуючи в небі, росли поодинокі хмари.

Знижувався атмосферний тиск, і це, певно, позначалося на настрої підполковника. Сьогодні його все дратувало. Неспокійні очі експерта-хіміка, його рухливі руки, які не знаходили собі місця. А пожмаканий костюм свідчив, що старший лейтенант не одружений і веде безладне життя немолодої самотньої людини, або, якщо й одружений, то свариться з жінкою і вона не хоче випрасувати йому цей білий костюм, якого не вдалося вберегти від реактивів. Грошей на новий костюм у експерта не вистачає, хоча він одержує пристойну зарплатню, бо, певно, має якісь «незаплановані» витрати.

І молодий інспектор карного розшуку з дівочою родимкою на верхній губі, і медик, що придумав собі химерні вуса, які робили його схожим на заснулого сома, дратували зараз його.

Зранку загострився біль у колісах пораненій лівій нозі, і, поставивши стілець ближче до вікна, підполковник опустився на нього. Нога ніла все дужче... «Облітерууючий ендартеріїт» — згадав діагноз, визначений лікарями. Ушкодження судин, через які погано надходить кров у капіляри кінцівки, що, зрештою, може призвести до гангрені й ампутації ноги. А може, це звичайний віковий склероз судин? До біса цю медицину! Не придумали нічого ліпшого, як вимагати, щоб кинув тютюн. А як тут кинеш, коли інший раз тільки папіроса рятує від стресу. Та й усі навколо смалять, він сердито глянув на Забродського, який

запалював нову сигарету. А наука каже, що вдихання чужого тютюнового диму, так зване пасивне куріння, не менш шкідливе, ніж активне! — підполковник ще раз зиркнув на експерта. Самі медики який приклад подають!

Він відчув, що повинен негайно витягти свій «Біломор», щоб не задихнутися від безпричинного незадоволення, що охопило його. Не встиг вкинути до рота папіросу, як медик клацнув запальничкою і підніс вогонь. Цей жест, а можливо, й затяжка диму ніби заспокоїли його, зняли нервовий спазм. Уже спокійніше подумав, що недобре йому зараз від наближення бурі. Недавно, міряючи йому тиск крові, терапевт сказав: «Як у юнака — сто двадцять на вісімдесят». Але і цей лікар з відомчої поліклініки, і сам він, Коваль, добре знають, що тиск у нього понижений і через те перед негодою настає кволість, роздратованість і безсилля. Добре, що терапевт — добродушний товстун, Онисим Каленикович, — перед кожною черговою медкомісією підліковує його, щоб мати право чіткими округлими літерами вивести на його картці: «Практично здоровий».

Та й справа, якою мав зайнятися, здалася йому вкрай нескладною. Експертиза, зрештою, визначить, чим був отруєний, чи й сам випадково отруївся — п'яничка ж! — цей Заліщук, і якщо встановлять, що це — злочин, він знайде винуватця!.. Значить, іще одне вбивство, яке йому треба розкопати, ще одного злочинця схопити за комір і поставити перед очі Правосуддя. Останнім часом усе меншає тяжких пригод, і Дмитро Іванович кожного разу мріє, щоб це була остання насильницька смерть, останній проріст чорного зерна в людській душі, і як власну поразку сприймає щоразу кожне нове повідомлення про таку трагедію...

— Скільки можна чекати, — пробурчав лейтенант Струць, і Коваль, здогадавшись, що це сказано на адресу слідчого, раптом зрозумів, що не трагедія Заліщука є причиною його поганого настрою, а саме Тищенко. Й справді, починати без слідчого розмову не можна було, а той ніби навмисне десь затримався. Коваль не любив неточності й запізень, вважаючи, що службова неорганізованість — свідчення душевного нехлюйства, неповаги до людей, і нікому цього не прощав.

Та головне було, певно, і не в тому, що слідчий запізнювався. Ніколи не забуде Коваль історії із засудженням художника Сосновського до вищої міри покарання, коли Тищенко вів слідство проти вбивці, а потім намагався прихо-

вати помилку, щоб будь-якою ціною не зіпсувати своєї кар'єри. Тоді Дмитро Іванович Коваль змушений був самотужки стукати у високі двері, щоб врятувати невинну людину.

Згадуючи зараз історію художника, підполковник ніби знову переживав ті хвилини, коли переступив у прокуратурі поріг кабінету Тищенка. Усе стояло перед очима виразно, яскраво: висока стеля, довга зелена килимова доріжка під ногами, а в кінці її — письмовий стіл, за яким сидів молодий рожевощокій чоловік.

«Ви знаєте, Степане Андрійовичу, що Сосновський не схотів клопотатися про помилування?»

«Знаю, знаю, — педбало відповів Тищенко. — Він — не дурень. Хоч і звірюка, а розуміє, що — марно...»

Коваль через стільки часу відчуває й зараз, як сохне у нього в роті від хвилювання. «Розладнується моя машина, як хвилююся, багато адреналіну виділяється», — подумав, не згадуючи про те, що під кулями хвилюється менше, ніж отак, під офіційними дверима.

«Степане Андрійовичу, — ледве повертаючи язик, каже він Тищенку, — треба негайно повідомити прокурору... Затримати виконання вироку... Можливо, усі помилилися. І ми з вами — найбільше... У мене зараз несподівано з'явилися нові факти, які ставлять під сумнів попередні докази проти Сосновського».

«Що за ересь! — пробурмотів Тищенко. — Які факти? Ви при своєму розумі, Дмитре Івановичу?.. Уявляєте, що кажете?! Адже Сосновського уже засудили, його справу закрито...»

«Все уявляю! Та краще визнати помилку, поки її можна виправити».

«Подумали, чим обернеться це насамперед для вас? За такий скандал навіть без пенсії виженуть! А мене під який удар підставляєте?»

«Я про це не думаю зараз. Я думаю про Сосновського. Ви зможете спокійно жити, Степане Андрійовичу, якщо згодом виявиться, що ми, а за нами й суд, помилилися і невинну людину буде розстріляно?..»

Зрештою у справу втрутився обласний прокурор, і Сосновського було врятовано. Тищенка звільнили з прокуратури. Коваль знав, що тої влаштувався в юридичній консультації. Відтоді, як перейшов працювати в міністерство, Дмитро Іванович більше нічого про Тищенка не чув і для нього було несподіванкою, що він знову на слідчій роботі. Тепер примхливий випадок, який часом вирішує

людську долю, знову звів їх в одній оперативно-слідчій групі, і це обіцяло Ковалю тривалий душевний неспокій.

Швидкі кроки у коридорі змусили усіх присутніх поглянути на двері. За якусь мить вони відчинилися, і в кімнату правим плечем уперед — немов розсовуючи повітря — увійшов невисокий огрядний чоловік. На чисто виголеному обличчі блукала провинна посмішка. Він привітався до всіх разом, наче не помітивши Ковалю, і пробурмотів, що вибачається за запізнення.

Потім Тищенко сів. Не за стіл, а збоку на стілець, який узяв від стінки, ніби не хотів підкреслювати, що є головною особою слідства.

Підполковник давно не бачив Степана Андрійовича. Рожеві щоки слідчого не втратили своєї округлості, але посіріли, з них зник дитинний рум'янець. Тищенко поглядшав, став опасистим, і лице його вже не світилося самовдоволенням, як колись, а мало втомлений вираз; у великих округлих очах ховався страх, який Коваль не раз помічав у людей, що непевні свого становища і ніби постійно очікують неприємностей, не знаючи, звідки на них впаде біда.

— Почнемо,— сказав слідчий, розкриваючи портфель і викладаючи на стіл папери.

До слуху Ковалю долетів повий звук. Підполковник насторожився. Небо за вікном стало всуціль сірим, немов повилося туманом, з якого висовувалися почорнілі непокірні вежі хмар. На подвір'ї, обсадженому попід парканом кущами троянд і молодими деревами, почувся шерех листя, збитого вітром, який усе дужчав і разом із листям гнав по землі пил, павірці й інше сміття.

Струць підхопився, щоб зачинити вікно, шибки якого задзвеніли, але Дмитро Іванович жестом зупинив лейтенанта: з дитинства любив цю вакханалію природи — хлопцем вибігав босоніж під перший теплий дощ, ловив язиком краплини і танцював під зливою, відчуваючи у грудях неоясному зухвалу радість...

Дощ ось-ось мав бризнути.

Судмедексперт ще раз доповідав про результати розтину трупа Заліщука.

Коваль не слухав його. Все, що говорив Забродський, було йому відоме, і нічого до викладеного в офіційному висновку експертизи молодий чоловік додати не міг. Підполковника дужче цікавили звуки за вікном. Вони заспокоювали душу і не заважали думати про своє.

Вітер за вікном ущух, впали перші великі краплі. У природі все відбувалося закономірно і точно, наче за підготовленим сценарієм.

Він рахував краплі, що падали з великим інтервалом: одна, друга, третя... Знав, що зараз почастішають, і враз, в одну мить з неба зірветься яясний дощ, дихне озоном, і вся принишкла в чеканні земля прокинеться і вмиється життєдайною водою.

Загадав: якщо за хвилину сипоне дощ, то все буде гаразд — він якось витерпить цього Тищенка, і почав у думці рахувати секунди: раз, два, три, чотири... Розказати — ніхто б не повірив, що неговіркий суворий підполковник міліції Коваль, перед очима якого пройшло стільки людських трагедій, може бути такий по-дитинному марновірний. Але що поробиш, коли саме так було?!

Не дорахував і до двадцяти, як надворі зашумів дощ, у відчинене вікно війнуло вологою, свіжістю, на душі стало спокійніше. Коваль глибоко перевів подих, голова полегшала, і все навколо посвітліло і наче стало приємнішим.

Коли експерт закінчив, Коваль зауважив:

— Медичні висновки нам зрозумілі: зараз найважливіше встановити хімічний склад отрути, де вона добувається, яким способом, де зберігається і як могла потрапити до рук Заліщука.

— Або злочинця,— вкинув Тищенко, який терпляче вислухав підполковника.

— Так. Але поки що не все ясно,— зауважив Коваль. Йому дуже хотілося, щоб це був не злочин.

— Вашим завданням, Дмитре Івановичу, і буде все встановити на підставі даних, які вже маємо.

— Ми поки що встановили тільки факт загибелі Заліщука від невідомої отрути. Проте стався злочин чи це просто нещасливий випадок самоотруєння...

— Дмитре Івановичу!..— з благанням у голосі перебив Коваль Тищенко.— Є постанова прокурора щодо проведення попереднього слідства... Я теж не за те, щоб шукати злочин там, де його немає... Прокуратура не прагне збільшувати у світі кількість горя,— поважно додав він.— Мене влаштує, якщо виявиться, що Заліщук випадково отруївся якимсь зіллям, що нічиєї злої волі тут не було...

«Прекраснодушний товариш!» — Коваль підвів очі на Тищенка. Погляди їх зустрілися. Дмитро Іванович зрозумів, що слідчому зараз теж пригадалася історія Сосновського.

Тищенко навіки запам'ятав ту хвилину, коли розгублений, але рішучий Коваль увірвався до його кабінету. Він, слідчий, був якраз у доброму гуморі. Звістка, принесена підполковником, була немов грім з ясного неба.

«Степане Андрійовичу,— сказав тоді Коваль,— я натрапив на деякі факти, які мають зв'язок із справою Сосновського. Це ще не докази, усе дуже непевне, і потрібен час, щоб їх перевірити. Але якщо Сосновського розстріляють, то... Ви самі розумієте... Отже, виконання вироку треба затримати... Краще визнати помилку, поки її можна виправити..»

Він так розгубився від слів підполковника, що не втямив одразу, що відповісти. Адже обвинувальний висновок писав він, часом доводилося відкидати деталі, які не вкладалися у струнку схему версії: убивця Сосновський. Та хіба тільки він підтримував цю версію?

«Слухайте, Коваль,— сказав тоді,— про яку помилку ви говорите?! Яка може бути помилка! Є вирок обласного суду, рішення Верховного... Дурниці, нонсенс!..»

Говорив швидко, мовби хотів не Ковалья, а себе перекопати, а в голові билася страшна думка: «А що, коли невгамовний Коваль доведе їхню помилку! Підполковнику теж непереливки буде! Але дивна людина цей Коваль — нічого не боїться! Та найбільша біда буде йому, слідчому, який вів справу...»

Коваль бачив, як бігають зараз очі у Тищенка. «Згадав-таки, усе згадав!» — подумалося йому.

За вікном дощ усе дужче періцив землю, цівки води потрапляли на підвіконня, бризки долітали до Ковалья, який ще ближче присунув стілець до вікна. Дмитру Івановичу раптом схотілося підставити голову під свіжі, запашні струмені води, що очищали небо, землю і, здавалося, навіть людей.

«А може,— подумалося в цю хвилину йому, — Тищенко переіменився, став кращим. Адже життя, оточення виховує і не таких, як він».

Згадався вбивця Петров-Семенов, який замолоду вчипив свій перший тяжкий злочин і не був викритий. Спійманий на гарячому через багато років, він доводив підполковникові, що за науковими даними в організмі щосімроків повністю заміщуються всі клітини. Старі відмирають, і на їхньому місці розвиваються нові. Це — біологія чи там фізіологія, — говорив Петров-Семенов, — та невже й клітини, так би мовити, душі людської не оновлюються! Адже

з часом людина перевиховується... І ви через багато років будете судити фактично не ту людину, яка вчинила злочин, а тільки її зовнішню подобу, відтворену за генетичним кодом...

Петрову-Семенову не вдалося тоді врятуватися за прозорою стінкою такої філософії... Та де в чому він мав рацію. Адже тому і встановлений строк давності кримінального переслідування залежно від характеру правопорушення для всіх, крім воєнних злочинців-фашистів...

Коваль ще раз пильно поглянув на слідчого. У круглих очах того глибоко ховався страх, ніби Тищенко весь час чекав від підполковника, який здавався каменем з гострими ребрами, якоїсь каверзи.

Коваль затовк папіросу.

— А що скаже нам шановний хімік? Невже ніяк не визначити, що то за отрута потрапила в організм Заліщучка? Га, товаришу Павлов?

Експерт-хімік спробував підвестися, але підполковник зупинив його жестом.

— Справа в тому,— прокашлявшись, почав Павлов, по зводячи очей з рятівного папірця експертизи,— що у практиці нашої криміналістичної лабораторії ще не траплялося такої хімічної сполуки. З одного боку, виділено глікозид дигілен, наперстянку, валеріану, тобто складові звичайних серцевих медикаментів. Наперстянка є одним з найважливіших препаратів для серця. Але при великій дозі може стати для людини отрутою, викликати зупинку серця. При повторному аналізі у Заліщучка доза наперстянки виявилася нормальною.— Хімік зробив паузу.— Але знаходимо в організмі загиблого сліди й суто отруйної речовини. Це отрута широкої дії, і є в ній компоненти нам не відомі. Речовина теж рослинного походження... Але якої саме рослини, поки що не встановлено... В усякому разі, такої, яка не зустрічається в Європі.

— З Марса підкинули...— пробурчав Тищенко.

— Недаремно експерт, що провів перший огляд трупа, помилився і дозволив поховати Заліщучка,— говорив далі Павлов.— Він звернув увагу на гіпертрофічні зміни судин і серця, виявив валеріану, наперстянку й вирішив, що смерть Заліщучка природна— від серцевої недостатності. Людина хвора на серце, пережила і— ось результат...

— У протоколі медичного розтину загиблого сказано про ураження слизової оболонки шлунка, товаришу За-

бродський,— звертався до судмедексперта Коваль.— По-ясність, чому? Якщо у Заліщука не було виразки або якогось іншого пошкодження шлунка.

Той тільки низав плечима.

— Це і для пас поки що загадка, Дмитре Івановичу. Але шукаємо причину...

Вусики Забродського розгублено зійшлися вниз, утворивши клинець. Коваль незадоволено поморщився: вигадують собі мушкетери усякі прикраси, д'Артаньяни, дивись, і до татуїровки дійдуть!..

Як він тоді сказав,— у свою чергу не міг заспокоїтися; усе згадував Тищенко давню історію з художником Сосновським. «Ви зможете спокійно жити і працювати, Степане Андрійовичу, якщо виявиться, що ми, а вслід за нами й суд помилилися?» Яким прокурорським тоном говорив тоді з ним!..

Зрештою, то був тільки випадок у його, Тищенка, житті, й нічого про це зараз згадувати! Коваль, звичайно, став ще більш упертим і неконтактним, ніж раніше. От мало не вліз зараз у мокре вікно, мружиться, наче хлопчисько, під краплями, що потрапляють на обличчя... Старий міліцейський вовк, у якого вже стерлися зуби! Та, кінець кіпцем, що йому до характеру Ковалья. Підполковник мусить зараз виконувати конкретні завдання слідчого по розшуку доказів злочину і самого злочинця. Та й годі. Від і до... Командувати парадом буде, як і належить за законом, він, Степан Андрійович Тищенко... Правда, Коваль досвідчений оперативник, і це добре, що саме він шукатиме злочинця. Хто-хто, а Коваль точно з'ясує, що це — злочин чи випадкове самоотруєння, і цим допоможе слідству. Гірше мати справу з безталанним оперативником, тоді весь тягар дізнання і слідства лягає на плечі слідчого.

— Що ж, підозрювати злочин маємо підстави,— пемов відповідаючи думкам Тищенка, зрештою погодився підполковник, і слідчий відчув, що Коваль щось не договорює. Це його зачепило — перед ким-ким, а перед ним нема чого ховати карти!

— Гарзд! — сказав Тищенко.— Оскільки кримінальну справу про отруєння Заліщука порушено, складемо план роботи. Одночасно з вимогами до експертів, щоб дали точну аргументовану відповідь про причину смерті Заліщука й визначили отруту, накреслимо перші оперативні завдання. Зараз центр ваги на роботі міліції... Можливо, Дмитре Івановичу, доведеться провести вам і окремі слідчі дії.

Але доручення на це дам пізніше. Ну, то які ваші міркування?

Підполковник відсунувся од вікна, кивнув Струцю. Той подав йому аркушик паперу.

— Насамперед, — почав Коваль, — визначимо коло людей, з якими зустрівся того трагічного дня Борис Сергійович Заліщук. — Він зробив паузу. — Далі. З'ясуємо, хто з них мав реальну можливість здійснити злочин. І, виходячи з попереднього: хто з цих людей мав достатні причини бажати смерті Заліщука, кому це було потрібно... Виникає ще ряд запитань, які розшук повинен буде з'ясувати, але все це вже потім. Поки що знайдемо відповіді на оці три запитання. Доведеться вивчати багатьох людей, їхнє життя, минуле й сучасне, характери, надії, мрії, — Коваль знову зробив паузу, і потім додав: — Того вечора на дачі Заліщука були й іноземці, англійські піддані — сестра дружини Заліщука з донькою... Це дещо ускладнює наше завдання...

— За законом, маємо право допитати їх як свідків і навіть як підозрюваних, — прохопився слідчий. — Норми нашого кримінального кодексу діють і на іноземців, які перебувають на нашій території... Якщо, звичайно, це не дипломатичні представники...

— Знаю, знаю, — зітхнув Коваль. — Не в тім річ.

Але у чім річ, що його хвилює, він так і не сказав.

— Сподіваюсь, ви не думаете, що вони можуть виявитися злочинцями й приїхали на нашу землю, щоб отруїти якогось п'яничку Заліщука? — Тищенко посміхнувся. — Нонсенс!

— Чому п'яничку? — пробурмотів Коваль, якому не сподобалось оте зневажливе «п'яничку» щодо загиблої людини. — Звичайно, це не гості зробили... Їм що до Бориса Сергійовича... Тут треба копнути глибше...

— Роботи у вас повні руки, — погодився Тищенко. — Але, Дмитре Івановичу, працівники міліції кажуть, що коли відома жертва, то це уже півсправи. Часом найголовнішим і найважчим є встановлення особи потерпілого за його останками, за якоюсь однією рукою чи ногою, виловленою у річці...

— Так, так, — кивнув Коваль. — У даному випадку, мені здається, і перша половина справи буде не легкою...

— Як це?! — витріщив очі слідчий. — Жертва відома.

— Лише одна... — пробурмотів Коваль.

— Ви що, чекаєте нових жертв?! — гострим поглядом

проштрикнув підполковника Тищенко, і обличчя його від здивування й обурення витяглося так, що втратило свій пухкий, дитинний обрис.

— Я ще нічого не знаю і ні про що не можу говорити певно, Степане Андрійовичу, — ухильно відповів Коваль.

— То й натякати не треба, — заспокоївся слідчий. — Бо я вже подумав, що ви нам додаткову мороку хочете підкинути... — силувано посміхнувся і обвів поглядом присутніх, немов хотів сказати: бачите, який цей ваш Коваль...

Експерти і Струць нічим не виявили свого ставлення до короткої суперечки слідчого і підполковника міліції. Павлов розглядав свої папери, наче хотів у них вичитати відповідь на запитання, що то за таємнича рослина, від якої загинув Заліщук, медик розглядав свої пальці, а лейтенант Струць задивився у вікно.

Дощ потроху вщухав. І раптом, в якусь одну хвилину, швидше навіть, ніж налетів, припинився, і тільки окремі краплі його, які не встигли скотитися з даху, зірватися з листочків дерев, падали на асфальт у тиші, гостро відчутній після рівномірного дощу.

Однак Коваль уже повністю поринув у роботу, він забув про дощ, про давній конфлікт з Тищенком, і піщю його більше не обходило, крім Заліщука, вбивства і можливих версій.

Оперативна парада тривала.

Коли все було обмірковано, складено оперативний план і кожний учасник групи одержав завдання, Тищенко підвівся, згорнув свою папку і, звертаючись до підполковника, підкреслено люб'язно промовив:

— У нас з вами, Дмитре Івановичу, зараз спільне завдання. Маєте до десяти днів на розшук і дізнання. Поки що перше слово належить вам. Я повністю покладаюся на ваш досвід...

Після того як слідчий, попрощавшись, вийшов з кабінету, пішли й експерти. Коваль ще довго сидів замислившись. Лейтенант Струць теж не підводився, боючись перебити думки підполковника. Він чекав його завдань.

3

Міська кімнатка, в яку господиня повела підполковника Ковалья, була маленька і така захаращена, що він зупинився на порозі, не знаючи, в який куток краще втиснутися. Із здивуванням подумав, що для високої, огрядної

Таїсії Григорівни нелегко було хазяйнувати у ній. «Як же вони вдвох із Заліщуком тут жили?.. Певно, тому аж до приморозків сиділи на дачі».

Потуццювавши на місці й одним поглядом охопивши і стіну з наклеєною над тахтою театральною афішею, і портрет Марії Заньковецької в рушнику навпроти єдиного вікна, вишиті хрестиком гарні півники на завісці, зім'яті подушки і поспіхом вкриту ковдрою постіль на тахті, підполковник зрозумів, що господиня щойно лежала і він її потривожив. Та й двері відчинила йому сусідка, а Таїсія Григорівна вибігла у коридор, на ходу поправляючи скуйовджене волосся, коли він уже прямував до її помешкання.

Про теперішній образ життя вдови свідчили порожні пляшки з-під дешевого портвейну, що стояли під вікном біля опалювальної батареї.

Але найбільше вразило величезне дзеркало навпроти тахти. Вмонтоване у стіну так, що, здавалося, саме було прозорою стіною, воно робило кімнатку світлішою, більшою і ніби наповнювало її повітрям. Дмитро Іванович подумав, що екзальтована людина вдень могла звиряти йому свої надії, а в сутінках бачити в ньому тіні своїх нездійснених мрій.

У помешканні гостро пахло валер'янкою, пролитим вином та якимись незнайомими травами.

Коваль відрекомендувався і обережно втиснувся у старезне крісло у кутку, яке, здавалося, ось-ось розсиплеться під ним.

Таїсія Григорівна — дебела жінка із слідами минулої краси на опухлому від сліз обличчі — опустилася на тахту, голубі очі її були напівприкриті червоними повіками і нафарбовані вуста здавалися наліпленими, товста, наспіх викладена коса гніздом височіла на голові, вибиваючись з-під чорної мереживної наколки.

Говорити з Ковалем вона не хотіла. Байдужа до всього, наче отупіла й оглухла, дивилася на підполковника очима, в яких не відбивалося жодної думки.

Ідучи до вдови Заліщука, Дмитро Іванович знав, що вона в жалобі, що потрібної розмови може й не вийти. Але він шукав відповіді бодай на кілька запитань, без чого не міг далі вести свій розшук.

Зараз вирішив нічого не писати, не виймати ручки і блокнота і співчутливо чекав, поки жінка оговтається і звикне до його присутності.

На комунальній кухні, яка, очевидно, була неподалік, заgrimотіли посудом, і незабаром до запахів кімнати, що до них Коваль уже адаптувався, домішалися гіркі пахощі пересмаженого м'яса.

— У мене до вас, Таїсія Григорівно, кілька запитань,— обережно почав підполковник, вважаючи, що паузу витримав цілком достатню.

Таїсія і справді глянула тепер на несподіваного гостя осмисленим поглядом, що несподівано набрав якогось запобігливого виразу, очевидно, як подумалося Ковалю, виробленого роками невдач та припущень і на сцені, і в житті.

Погляд жінки обпик його. Дмитро Іванович бачив у своєму житті очі і щасливі, і сумні, очі людей приречених і очі врятованих, через те вирішив, що розмови, яка йому потрібна, зараз не буде. Та, власне, і не збирався робити формальний допит. У нього було дивне почуття: бачив одразу двох однакових жінок — одну перед собою, другу — обіч, у дзеркалі, на двох постелях, наче у двох кімнатах, бачив і себе, свій профіль, те, як ворухатися у нього губи, коли говорять. Це було новим: бачити себе під час роботи.

Щоб трохи розрядити обстановку, обережно повертаючись у кріслі, запитав із жартівливою інтонацією:

— А воно піді мною не розвалиться?

У відповідь жінка розридалася.

— Це було його улюблене місце,— бурмотіла крізь схлипування.— Він любив там узимку сидіти... Ах, боже мій, боже мій, як же я тепер житиму!

Підполковникові Ковалю не багато треба було, щоб уявити собі життя цієї жінки і ту прірву, перед якою поставила її смерть Заліщука. Він уже, ніби хімік-аналітик, міг в своїй уяві розкласти на окремі риси, як на складові частини, її характер.

— Заспокойтесь. Перестаньте плакати,— сказав суворо, вирішивши, що тільки так зупинить потік сліз.— У нас серйозна розмова.

Таїсія Григорівна перестала плакати і, покопирсавшись під подушкою, витягла зіжмаканий носовичок.

— Я вас слухаю.

У великих голубих очах її знову заблимав той запобігливий вогник, який так не сподобався Ковалю.

— Ви — Таїсія Григорівна Притика?

Жінка кивнула.

— Чому у вас з чоловіком були різні прізвища?

— Ми не записувалися... Жили на віру... Хто міг знати... — Вона знову збиралася заплакати, але Коваль вчасно перебив її.

— Розкажіть про останній вечір на дачі. Хто у вас був?

Жінка, немов сліпа, помацала рукою ковдру біля себе, знову шукаючи носовичок, і, зібравшись із силами, сказала:

— Хто? Сестра приїхала, Катя, з дочкою. Вони живуть в Англії...

Коваль кивнув.

— І земляк наш, лікар Андрій Гаврилович. Більше нікого.

— Розкажіть про них.

І жінка сяк-так переказала історію сестри, яку під час війни фашисти вивезли до Німеччини, розповіла про земляка-лікаря, який хлопчиком врятувався від полону... Вона потроху опам'ятовувалася і вже не бгала судорожно носовичок, що перетворився на тверду, мокру грудку.

У дзеркалі підполковник Коваль поворушив губами і повернувся до себе спиною.

— Ви, мабуть репетирували свої ролі й удома? — спитав, помітивши, як жінка теж поглянула на себе у дзеркальну стіну і поправила на голові чорну наколку.

— А так, — Таїсія Григорівна скрушно кивнула. — Я ще сподіваюсь повернутися на сцену, — раптом сказала досить твердим голосом.

«Хоп, — подумки сказав собі Коваль, — ключик знайдено».

І справді, забувши про сльози, Таїсія Григорівна почала розповідати про свою сценічну кар'єру.

На кухні вже давно досмажили котлети, і гіркий запах почав розвіюватися, а Таїсія Григорівна все розповідала, як дівчинкою прийшла на сцену, які серйозні ролі грала в обласному театрі, як потрапила до Києва і тут її «з'їли» нездари та заздрісники.

Коваль терпляче слухав, розглядаючи у дзеркалі своє велике праве вухо і жмут волосся на потилиці, яке почало вже закручуватися — давно пора постригтися! Він здивувався — прожив життя і ніколи не знав, що на потилиці в нього волосся закручується баранцями!

Який у нього дурний вигляд у дзеркалі — старий огрядний чолов'яга у немодному костюмі лантухом розсівся

у кріслі. Хто б міг подумати, що це — відомий інспектор карного розшуку!

Боже, він прийшов сюди не роздивлятися кучері! — розсердився і примусив себе повернутися думками до розмови з дружиною Заліщука.

Господиня кімнати тим часом так захопилася розповіддю про театральні справи, про свій талант, який не знайшов визнання, що підполковнику згадалася давня розмова на Закарпатті із своїм колегою майором Бублейниковим, який обурювався тим, що поети повсюди тичуть своє «я».

«Ну, нехай би, — казав майор, — такі, як Пушкін або Лермонтов. Ось у Пушкіна є: «Я памятник себе воздвиг нерукотворный...» Це зрозуміло. Цей достойний, має право... Але коли це право бере собі якийсь молодик, що встиг три вірші написати, — нескромно. А якщо він ще й комсомолець — то не самокритично... І гидко слухати...»

Коваль, пам'ятає, сміявся так, що майор образився.

«Кожний поет, кожний митець, Семєне Андрійовичу, — сказав, відсміявшись, Коваль, — має вірити, що він і тільки він відкрив людям незвідане, принесе їм новий Прометеїв вогонь, інакше у нього не буде крил і не злетить він у високий світ мистецтва».

Набудючений Бублейников вирішив, що вони з підполковником не зрозуміють один одного, і припинив суперечку.

Зараз у цій маленькій оселі артистки Дмитро Іванович відчув, що жінка вірила у своє покликання, вірила, що несе людям вогонь.

Бачачи, як Таїсія Григорівна потроху заспокоюється своєю розповіддю, вибравши слухний момент, сказав:

— Ну, давайте ще про той вечір. — І без паузи: — Хто-небудь з гостей виходив з хати, коли всі сиділи за столом?

Жінка спочатку не зрозуміла, що з її театральними справами покінчено.

— Ах... так-так. Гості? Ні, всі сиділи за столом.

— І ніхто не приходив?

— Ні, — похитала головою. — Ой, — раптом згадала вона. — Борелька ходив за вином, — вона судорожно стиснула у руді мокру хустилку.

— Довго був відсутній?

— Ні, магазин близько. Хвилики двадцять-тридцять.

— А не міг він десь дорогою випити, забігти до приятеля?

— Ні, ні. Ми ж його чекали... І для нього було справою честі принести пляшку. Щоб не тільки гості ставили. Особливо від Катерини не хотів нічого брати...

— А в магазині? Це ви маєте на увазі ларьок по дорозі до метро?

— Так. Так.

— Там продають на розлив?

— Звичайно.

— Він міг випити там якусь склянку?

— Ні в якому разі. У Бореньки грошей було рівно на пляшку портвейну. І ні копійки більше.

— Але його могли пригостити.

— Навряд. Нас тут ніхто не пригощав. Не ті люди живуть на садах, що пригощають... От тільки той бандит Крапивцев... пригостив його навіки!..

Очі Таїсії Григорівни знову наповнилися слізьми.

— Заспокойтеся, — попросив підполковник. — Краще розкажіть про той вечір по порядку. Як прийшли гості, як посідали до столу, що пили, їли... Значить, приїхала сестра з донькою і земляк-лікар Андрій Гаврилович...

— Так, — кивнула жінка. — Тільки Катруся приїхала спочатку без Джейн, з Андрієм Гавриловичем.

— Ваш чоловік, Борис Сергійович, у цей час був удома?

— Так.

— Далі.

— Посідали за стіл.

— Хто ще прийшов?

— Потім раптом з'явилася Джейн.

— Матір шукала?

— Забігла напиться, з пляжу. А що матір побачила — зраділа. Спитала: «Тобі стало краще?»

— Значить, сиділи, розмовляли, випивали. Хто ще приходив?

— Більше нікого не було.

— І довго ви сиділи?

— Довгенько.

— І крім Бориса Сергійовича ніхто не виходив?

— Ні. Ми, правда, потім усі пішли на свіже повітря, у садок.

— І чоловік ваш?

— Боренька? — Таїсія Григорівна замислилася. — Боренька? — питала сама себе. — Аякже! От, правда, — дала, — у садку не пригадую... Але, певно, був...

— А Крапивцев того дня не заглядав до вас?

— Ні.

— Може, коли ви були у садку, сусід зайшов до Бориса Сергійовича?

— Крапивцев у нас дуже рідко показувався. Разів тричотири, скільки пам'ятаю...

Підполковник поки що наосліп намацував шлях до світла. Десь дорогою, в не відому йому зараз мить якась незначна деталь викличе у нього спалах інтуїції.

— Про що ви розмовляли за столом?

— Більше про Англію. Катерина розповідала.

— А сварки піякої не було?

— Ні, ні! — жінка замахала на Ковалья руками, й у дзеркалі наче спробував злетіти важкий незграбний птах. — Правда, Боря трохи лікаря критикував. Це він умів... Ну то інша справа...

— Пляшки, що їх привезла ваша сестра і земляк, були закорковані?

— Звичайно.

— Скільки їх було?

— Дві.

— А та, що приніс Борис Сергійович?

— Так само.

— Ви певні, що він узяв її у ларку?

— Де ж іще?

— Гм,— Коваль, нічим не виявляючи свого нетерпіння, знову і знову повертався у розмові до вечора на дачі, який так трагічно закінчився. Господиня кімнати дедалі частіше поглядала у дзеркало, і Коваль вирішив, що її можна вже про все розпитувати.

— Коли Борис Сергійович пішов до Крапивцева?

— Не знаю, о котрій годині. Коли Катруся з Андрієм Гавриловичем поїхали в місто, ми з Джейн вирушили на Дніпро.

— Ще було світло надворі?

— Так. Ми пішли на вечірню рибалку.

— О котрій годині?

— В мене немає годинника,— жінка винувато повела руками.

— Хоч приблизно...

— Може, о восьмій.

— Клювання уже давно почалося,— зауважив Коваль.

— Еге ж, ми припізналися... Але хоч трохи посиділи на березі.

— А Борис Сергійович?

— Він не пішов з нами. Поплентався до Крапивцева.

— Звідки ви знаєте, що до Крапивцева, а не до когось іншого?

— Він сам сказав: «Зайду до жмикрута, чого він за межу залазить». Крапивцев навіз землі попід дротину, що розділяє наші ділянки, посадив помідори і підгорнув їх так, що помідор на його боці, а земляна купа наполовину на нашій землі. Так з півметра завширшки по всій межі і забрав. Була тоненька стежечка у нас вздовж дроту, пробачте, до туалету, тепер засипана вона...

— Настрій у вашого чоловіка був войовничий?

— Як завжди, коли вип'є.

— Багато випив?

— Більше від усіх. Але йому останнім часом і склянки вистачало.

— Розкажіть, як ви його знайшли.

Жінка важко зітхнула й опустила голову. Після довгої паузи вона почала, вже не поглядаючи ні на полковника, ні в дзеркало:

— Він довго не повертався, і я запепокілась. Уже стемніло, зірвався вітер, сипнув дощ. Я подумала, що він загуляв і пересидить дощ, але потім згадала, з яким настроєм йшов до сусіда. Мені стало страшно. Я немов передчувала біду, — Таїсія Григорівна почала ламати пальці.

— Далі, будь ласка, — поквапив жіпку Коваль, не даючи їй заглибитись у своє горе.

— Як дощ ушух, він був недовгий, я накинула хустку і побігла па вулицю. Ніколи не забуду цієї ночі! Усе в ній було таке тривожне! Вітер зривав з пизького чорного неба останні краплі дощу і шпурляв в обличчя, він намів на вузькому провулку між дачами мокре слизьке листя. Я ковзала у темряві, спотикалася і, хапаючись руками за дощані парканчики, йшла вздовж дач, не знаючи, де шукати чоловіка. Боялася, чи не посковзнувся він десь по дорозі, чи не впав. Потім вирішила вийти на широку дорогу і завернути за ріг, до Крапивцевих. Може, він ще в них і ніхто не проведе його... Серце злякано стискалося, у темряві мені малювалися химери, стовпці воріт здавалися постатями, будь-який куц попід парканом — Боренькою... Я йшла, виставивши руки перед себе, щоб не забитися, якщо впаду...

Переживаючи ту ніч, жінка й зараз ніби йшла темною нічною стежкою, хиличись під поривами вітру. Уже не сиділа вона з підполковником міліції у світлій кімнаті,

перед велетенським дзеркалом, а ніби знову опинилася у холодному дощовому провулку на Русанівських дачах.

Навколо чорний вітер, чорні розвіяні хмари і чорний страх у серці.

Коваль теж ніби йшов поруч і на власні очі бачив злякану жінку серед ночі.

— І раптом я наштотхнула на нього! — мало не скрикнула Таїсія Григорівна. — Ні, не наштотхнула, а спершу побачила — і очами, і серцем. Я кинулася до нього, він лежав, бідолашний, на землі, притулившись до врослого в землю парканчика... Я стала говорити до нього, розстебнула мокру сорочку, цілувала його, кликала, але він не відгукнувся... замовк навіки... — Таїсія Григорівна не витримала, і рясні сльози полилися у неї з очей... — Животик у нього ще був тепленький, — крізь схлипування додала, — ще тепленький... Якби довів хтось додому, він би жив... Я врятувала б його, дала б травички випити... А так один, покинутий, мучився на мокрій землі...

Коваль перечекав, поки жінка виплачеться.

— Даруйте, що потривожив вас, Таїсіє Григорівно. Ця розмова була потрібна для встановлення істини. — Підполковник підвівся.

— Це він отруїв його, віп!

— Хто «віп»?

— Крапивцев!

— Крапивцев дбав про похорон, проводжав його.

— Я була не в собі... Я нічого не бачила навколо, я не дозволила б...

— Хіба це схоже на те, що він отруїв?..

— Я не знаю, я нічого не знаю... звільніть мене від цього, — раптом нервово скрикнула Таїсія Григорівна.

— І ще одне: ви не пам'ятаєте години, коли знайшли Бориса Сергійовича?

— Це було зразу після дванадцятої... Я, коли йшла, чула куранти з вуличного репродуктора...

З тяжким серцем залишав підполковник Коваль маленьку кімнатку колишньої актриси.

4

Двері до пивнички були навстіж відчинені, і Коваль, переступивши поріг, не привернув до себе чивісь уваги. У невеличкій фанерній прибудові з високими столиками, за

якими можна було стоячи випити кухоль пива чи склянку соку або пожувати сардельку з булочкою і запити їх чашечкою так званої кави, товклися люди. У віддаленому кутку примостилося троє немолодих чоловіків, одягнених майже однаково — темні, що давно не бачили праски, штани і сорочки-безрукавки; у двох сорочки якогось невизначено-блакитного, мало не сірого кольору, у третього — темно-зеленого кольору.

Господар темно-зеленої сорочки, з виправкою колишнього військового, гукнув буфетницю, яка десь забарилася, і з топу його Коваль зрозумів, що це — тутешній завсідник. Дебела чорнява молодиця повернулася до стойки і швидко наповнила кухлі, що їх підніс чоловік, пивом з високою білою піною.

Підполковник теж підійшов до стойки. Черги за пивом не було, незважаючи на пекучий день, і Коваль подумав, що це через віддаменість пивнички від станції метро і магістральних шляхів. Ось і він заглянув до неї, прямуючи на дачу Заліщука. Відвідували її, певно, постійні клієнти, жителі навколишніх одноповерхових будинків і дачників з найближчих ліній Русанівських садів. «Через рік-два, — подумалося далі, — коли розгорнеться будівництво на Лівобережжі, якщо цю пивничку не знесуть, до неї не протовпнися...»

Човгаючи по перівній цементній підлозі розношеними босоніжками, господар темно-зеленої сорочки відніс до столика спочатку два, потім забрав і третій кухоль.

— Кухоль пива, — сказав Коваль, виймаючи гроші.

Дмитро Іванович відчував лише спрагу, але у пивничці стояв густий дук, у якому зміналися запахи вина, пива, вареного м'яса і ще якісь невизначені, притапані ідальпям та буфетам, і підполковник несподівано для самого себе додав:

— І дві сардельки.

У цю ж мить подумав, що міг би з'їсти й третю, такими соковитими, товстенькими, заманливими здалися вони йому у каструлі з гарячою водою.

З кухлем і тарілочкою у руках нагледів місце біля дверей, де за столиком ліниво потягував пиво лише один чоловік у білому костюмі старого крою.

Підполковник відпив холоднуватої смачної рідини і штрикнув сардельку виделкою. Товста шкірка не проколувалася, і коли Дмитро Іванович натиснув, сарделька раптом зашипіла, потім бризнула масною водою і, парую-

чи, зжужмилася, немов куля, з якої випустили повітря. Коваль тільки похитав головою, знімаючи гарячу шкірку з підозріло м'яких кавалочків, схожих на м'ясо.

Сусіда скептично всміхнувся. Його обличчя, вузьке і довге, немов на екрані розладнаного телевізора, трохи розпливлося, і невеличке підборіддя округлилося яблуком, від чого він став схожий на Мефістофеля.

— Наша Мотря павмисне їх довго варить, щоб більше води набрали, — кивнув він у бік стойки.

— Діти рідко пишуть? — раптом тихо спитав Коваль.

— Рідко, — розгублено відповів сусіда. — Особливо Оксана, — він зітхнув. — Але звідки ви знаєте про моїх дітей, що вони рідко пишуть, — скинув на Ковалья очі чоловік. — Ми десь знайомились?

— Я вашого сусіда знав. Заліщука.

— Борис Сергійович — це не сусід. Він жив на третій лінії, а я живу на дев'ятій.

— Майже поруч... — зауважив Коваль. — Крім того, кажу не тільки про дачі. Ви ж і тут зустрічалися, — він обвів поглядом пивничку.

— В такому разі, звичайно, — погодився старий. — Хорроший був чоловік... Ви кажете, що знали Бориса Сергійовича?

— Не дуже близько.

— От, от, а кажете «знав»! — сусіда зверхньо поглянув на Ковалья. — Нещасливий він був, Заліщук. Невдаха. Але людина чесна і прямодушна. Ні на які фігли-мігли не йшов. Через це йому в житті не щастило. Еге ж...

Чоловік у білому костюмі допив свій кухоль. Підполковник вирішив, що розмову варто продовжити. Він, власне, хотів поговорити з продавщицею тутешнього ларка про вечір, коли загинув Заліщук. Але ларьок було замкнено на обідню перерву, і Коваль міг послухати цю людину. Невимушена бесіда з тими, хто на власні очі бачив подію або принаймні чув про неї з перших вуст, частенько давала більше, ніж найретельніший розшук. У всякому разі, могла доповнити офіційні заходи. Тому, доручивши лейтенанту Струцю подікавитись Крапивцевим, сам Дмитро Іванович подався, як він висловився, «у народ».

— Мене звуть Дмитро Іванович, — сказав підполковник, завбачливо не назвавши прізвище, бо він уже став «жертвою» кількох нарисів у «Вечірці», яку читають усі — «від пенсіонерів до міліціонерів». — А вас? Бо от розмовляємо, а... — він не встиг закінчити фрази.

— Петро Омелянович, — поспішив відрекомендуватися дачник. — То, може, ще по одному? Спека ж яка!

— Саме це я хотів сказати, — засміявся Коваль, беручи зі столика обидва порожніх кухлі.

— Ні, ні, — забрав посуд сусід. — Я перший запропонував. Ваш у правій руці, свій — дивіться, тримаю у лівій.

Підполковник знову всміхнувся і злегка махнув рукою, мовляв, давай.

Біля буфетної стойки вже утворилася невеличка черга, і поки Петро Омелянович стояв у черзі, підполковник розглядав нових відвідувачів. Це були, судячи із забруднених у крейду, цемент, цеглу штанів, сорочок і комбінезонів, будівельники. На лівобережжі Дніпра починалося будівництво, і машини з цементом, арматурою, готовими блоками, підіймаючи хмари найтоншого сірого пилу, гуркотіли по короткій вуличці, що вела від станції метро до Русавіських садів. Крок за кроком білі житлові велетні наближалися до дач. Уже покинуті господарями й приречені на злам приватні будинки, що залишилися від колишньої Микільської слобідки, наглухо забиті дошками, мертво дивилися один на одного порожніми вікнами.

Сусід повернувся з пивом, поставив перед Ковалем кухоль і так запобігливо сказав при цьому «ваш у правій руці», що підполковник запідозрив, чи не здогадався той, хто перед ним.

Але ні, підборіддя сусіди раз у раз задоволено округлялося. Очевидно, Мефістофель просто радів, що знайшов компаньйона.

Потроху Коваль знову перевів розмову на тему, що цікавила його.

— Ви нічого не знаєте, — надимаючись від усвідомлення своєї обізнаності, таємниче промовив Петро Омелянович. — Борис не просто помер. Його отруїли... — Чоловік замовк, оглядаючись, немов боявся, що його підслухають. — Я вам скажу, — він нахилився мало не до обличчя Ковалья, — ви мені симпатичні... Це тільки я здогадався...

— Тільки ви? — похитав головою Коваль, бо про ексгумацію трупа Заліщука уже знали на Садах.

— Так, тільки я. А потім і міліція здогадалася і викопала, щоб перевірити.

— І що ж?

— Підтвердилося. Скажу вам, Дмитре... пробачте, забув, як по батькові.

— Івановичу, — підказав Коваль.

— Так-от, Дмитре Івановичу, підтвердилося. А хто отруїв — загадка.

— Еге ж,— погодився Коваль.

— Ви теж чули? — здивовано скинув очі на Ковалья сусід.

— Одним вухом.

— І хто ж, по-вашому?

— Якби я знав,— щиро зітхнув підполковник.

Петро Омелянович іще нижче нахилився до Ковалья і прошепотів:

— Але я й про це здогадуюсь.

Тут підполковник зовсім розвів руками і глянув на сусіду так шанобливо, що той набундючився ще дужче.

— Сусід його, Крапивцев.

— Та ну,— ніби здивувався Коваль.— Сусід? Як же так?

— Тяжка людина...

— А міліція?

— Міліція і не здогадується... Та що їй... Якби люди не написали, то закопали б бідолаху Бориса навічно... Міліція старається швиденько все закрити. Щоб мороки поменше.

Дачник засміявся, і яблучко на підборідді кілька разів округлилося.

Коваль і собі посміхнувся...

— А нащо було це йому, тому сусідові?

— Крапивцеву?.. Там тонка справа... Але ще по одному?

— Ну, це вже я беру,— заперечив Коваль, узявши в руки кухлі і, наслідуючи сусіда, зауважив: — Правий — ваш, лівий — мій.

У півничці людей поменшало, зникли запилені, заляпані цементом та крейдою комбінезони, скінчилася обідня перерва. Та робітники не цікавили Ковалья. Не задля них завітав сюди, витрачаючи дорогий час.

— Крапивцев,— говорив, усе дужче розпалюючись, новий знайомий Ковалья,— це, бачите, така людина... Все йому землиці не вистачає... Не знаю, як його прийняли у наш садовий кооператив. Його тільки гроші цікавлять... З кожного сантиметра їх збирає... А землі малувато. Задумав прикупити ділянку Бориса Сергійовича. Вони межують, а діляночка Бориса запущена... Трава, бур'яни. Люди не хочуть обробляти, живуть усе літо, весну й осінь, але рук не докладають. Воно, може, й неправильно, але так як Крапивцев, що спину гне і всю сім'ю губить біля тої

землі, це вже жадність... По-моєму, він не міг дивитися, що у сусіда земля гуляє. Спати не міг, дихати не міг, жити не міг...— Петро Омелянович відпив з кухля і, облизавши губи, додав: — Інфляція душі сталася...

— Але щоб убити за це людину,— недовірливо зауважив Коваль.

— Можете уявити собі... Я читав, здається, у Едгара По,— я сам економіст, зараз на заслуженому відпочинку, пенсія пристойна, час є, читаю... Так-от, Дмитре Івановичу, там одна людина не могла терпіти сусіда, бо той мав округле обличчя. Таке, як місяць уповні. І от якось, не витримавши, вистрелив з рушниці в обличчя сусідові. Психологічне оповідання. Сталася інфляція душі — і все!

Петро Омелянович, якого Коваль подумки уже називав Мефістофелем, замовк і присмоктався до кухля. Коли поставив порожній на столик, витер губи й додав:

— А тут справа серйозніша, ніж обличчя. Це ще Толстой писав про владу землі над селянином. І вся класика хіба про це не писала? Почитайте Ольги Кобилянської «Землю». Брат на брата йшов.

— Класики писали,— погодився Коваль.— А Крапивцев з села родом? — спитав.

— Звичайно.

— Ні, не вірю я в це— парочито різко заперечив Коваль.— Дурниці!

— Ви не розумієте простої речі,— завівся Петро Омелянович.— Тепер йому легше ділянку до рук прибрати.

— Не розумію,— не здавався підполковник.— Яким чином?

— Дуже просто. Жіпка колись хотіла продати дачу Крапивцеву. Біднота ж! Та й доглядати не можуть. З сусідами скандали. А Борис — ні за що... А тепер нащо вона їм, та дача. Тут ще сестра приїхала із капкраїни. Може, забере вдову з собою. А Крапивцев — перший покупець...

— Не продасть йому дачі,— заперечив Коваль.— Коли він отруїв чоловіка.

— А це — не доведено... Він і похорон узяв на себе — Таїсія без пам'яті лежала. І за свої гроші ховав — вони ж нібито друзі були. Хоч і сварилися, але Борис частенько в сусіда чаркував. І на похороні Крапивцев слово сказав і сльозу пустив... Ні, вона тільки йому продасть.

— А як він на себе оформить?

— Навіщо «на себе»,— дивуючись нетямучості Ковалю, буркнув Петро Омелянович.— Якщо на себе не зможе, то

в нього є дочка і зять. Інше прізвище, інша сім'я. От і з'єднають ділянки...

— Ні, не продасть дружина Заліщука Крапивцеву,— все ще боровся Коваль.— Коли міліція встановить, що отруїв Крапивцев, то не доведеться йому землю прикупувати, вистачить території колошії, а може, й в'язичної камери.

— Міліція встановить? Ви найвча людина, Дмитре Івановичу! Що та міліція зробить? Це ж не просто довести. Та й не буде ніхто з цим морочиться...

— Гм...— тільки й вимовив у відповідь підполковник.— Ви так говорите, наче з перних уст знаєте, що робить міліція.

— А знаю,— похизувався чоловік.— Чи в цій справі, чи в іншій. Їм головне вчасно все закрити, щоб процент був справний. Я їм не суддя, хіба вони не такі люди, як усі. А де ви телер бачили людей, щоб собі на горб зайві мішки брали, хіба тільки як з колгоспної комори до своєї хати несуть,— і «Мефістофель» засміявся, знову задоволений своїм дотепом.

— Треба бути дуже жорстоким, щоб отруїти людину заради якоїсь вигоди.

— Крапивцев і є жорстокий. Він і собаку отруїв, котрий його курей полохав... А думайте, хто мого kota забив?.. Справа його рук, ніхто інший... Борис з ним увесь час воював. Не тільки в очі казав, що торгаш, а колись і на зборах садівників виступив, мовляв, є такі, що наживаються на садових ділянках. І як приклад навів Крапивцева. Навіть куркулем назвав і вимагав вигнати з кооперативу. Правда, і Крапивцев на нього писав. Щоб виключили Бориса із садівників, бо так занехаяв ділянку, що тільки гусінь розплодив, яка перенозає і на сусідні сади...

— Які вже там куркулі, з шести соток,— під'юдив Коваль, цікавлячись й далі Крапивцевим.

— А такі, що й «Жигулі» купують.

— Зрештою, вони працюють.

— Правильно. І добре було б, коли б не дерли шкуру з людей на Бессарабці.

— А ви, пробачте, Петре Омеляновичу, що поробляете на своїх сотках? — поцікавився Коваль.

— Я? У мене земля теж не гуляє. Є грядочки — помідорчики, огірочки, п'ять яблунь, але для себе, не на продаж, і щоб рукам робота була...

Надворі буяв серпень. Сонце сяйними стовпами стало

перед вікнами буфету, підганяючи людей ближче до стойки, де чаклувала над бочкою з пивом Мотря.

Коваль вирішив, що нічого більше цікавого сусід не скаже, і, глянувши на годинник, кивнув йому на прощання.

Підполковникові ще треба було розпитати продавщицю ларка, чи не пам'ятає вона, як і о котрій годині приходив за пляшкою вина її постійний клієнт Борис Заліщук.

Збентежений чоловік залишився один за столиком і сердито поглядав на порожні кухлі, які так і не наповнилися більше.

5

Від експертів лейтенант Струць повертався у доброму настрої. Чорт його бери, як здорово вийшло: віч, молодий працівник карного розшуку, самостійно вийшов на ту коротку пряму, яка веде до розкриття злочину — знайшов на подвір'ї Заліщука гранчастий стакан із слідами отрути. Все ж таки недаремно закінчив Вищу школу міліції! А то завжди: «Старі кадри, старі кадри...» Звичайно, досвід у старих великий, але досвід — справа часу. А от коли досвід додається до знань, тоді все ол райт!

З курсу слідчої практики лейтенант добре пам'ятав, що найголовнішим для успіху розшукових дій є виявлення доказів, які можуть бути втрачені з часом. На випускному екзамені якраз і доповідав про першочерговість елементів розшуку, і цей розділ курсу запам'ятався назавжди. «Прогавиш спочатку день, потім розплачуватимешся місяцями, — говорив викладач курсу. — Адже час усе згладжує, а найбільше — сліди злочину». І при цьому нагадував слова знаменитого французького криміналіста Едмонда Локара про те, що перші години розшуку найцінніші, бо час, який липе, забирає з собою істину...

«Отже, насамперед — виявлення доказів, які через загаяння можуть бути втрачені, — повторював у думці молодий інспектор дорогою від експертів до кабінету Ковалья. — Склянка ця могла бути випадково роздушена погою, розбита каменем або взагалі залишитися непоміченою у густій траві. Адже під час огляду місця, де знайшли труп Заліщука, дача залишилась поза увагою. Тоді усі прогавили перші найдорожчі години для огляду дачі. Добре, що тепер його, лейтенанта Струця, пильність урятувала становище».

Йому згадалася пригода, наведена у підручнику. На узліссі старого соснового бору було знайдено лісника з проламаною сокирою головою. Люди на лісовому хуторі чули, як хтось із місцевих жителів лаявся з лісником, який не давав зрубати деревину, погрожував йому. Через кілька годин перехожі наткнулися під соснами на труп лісника. На подвір'ї хуторян — батька й сина, які їздили до лісу, міліція знайшла сховану під возом скривавлену сокиру. Кров на ній була лісникова.

Обох хуторян заарештували і, незважаючи на те, що вони не визнавали вбивства, засудили до вищої міри. Інших версій злочину не було і, здавалося, не могло бути — розшуки на узліссі людських слідів нічого не дали. На товстому килимі старої глиці ніяких відбитків не виявилось.

Проте через кілька місяців, коли засуджені вже чекали розстрілу, міліцію викликав до себе недужий чоловік з цього ж хутора і зізнався в убивстві.

Розповів, що зараз його відпустили з лікарні додому, бо приречений на смерть від раку... Але у той день, коли сусіди поїхали підводою за деревом, він ще не знав про свою страшну хворобу, почував себе добре і засмолював човник на річечці, що протікала неподалік лісу.

Почувши гамір за якихось двісті-триста метрів від берега, він, ховаючись, підійшов до місця сварки і непомітно витяг сокиру з підводи. Коли батько з сином рушили до дому, наздогнав лісничого, з яким давно ворогував, і вдарив його ззаду по голові чужою сокирою. Потім задвірками й сам повернувся на хутір, ніким не помічений пробрався на подвір'я сусідів, які вже вечеряли у хаті, й засунув їхню сокиру назад під віз.

Тільки невилковна хвороба убивці, якому нічого було втрачати, врятувала від смерті невинних, помилково засуджених людей.

Оперативний працівник міліції і слідчий прокуратури, які вели розслідування, були суворо покарані: якби не обмежилися поверховим оглядом місця події, де глиця не зберегла слідів убивці, а глибше вивчили обстановку, то побачили б на стежці свіжі сліди людини, яка йшла від річки. Крім того, задовольнившись відбитками пальців господарів на руків'ї сокири, вони не звернули уваги на масний слід на тому ж руків'ї, який виявився плямкою від шматочка свіжої смоли. Ця смола прилипла до брезентових рукавиць, які надів убивця, щоб не залишити сліду,

і потім десь відпала. А вона ж, ця плямка, могла вивести слідство на вірний шлях.

Оглянувши дачу Заліщука, лейтенант Струць виконав і другу умову швидкого й уважного розшуку: стакан — це підстава для обвинувачення й ізоляції тепер уже відомого йому злочинця — Полікарпа Васильовича Крапивцева...

А як хитро придумано: закинути посудину у високий густий бур'ян на старий забутий смітник, де ніхто не зверне на неї уваги і з якої негода, дощі змиють сліди злочиву!

Та не на такого напав цей Крапивцев! Куди йому обдурити інспектора Струця. Лейтенант добре пам'ятав й інший розділ з курсу криміналістики — обшук. Адже існує простий і водночас хитрий спосіб добре сховати розшукувану річ — зовсім не ховати її. Кинути на підлогу в куток, сяк-так замотану у ганчірку, у сіни, серед мотлоху, або й зовсім покласти на видноті — і ніякий слідчий або міліціонер не зверне на неї уваги. Хіба так не буває у людини, що шукає потрібну річ, яка лежить буквально перед очима, але людина не бачить її. Річ стає піби невидимою, бо вся увага спрямована на найхитріші тайники та сховки.

Молодому інспекторові згадався повчальний приклад, коли розшукувана по всіх закутках і щілинах у кімнаті, в книжках, серед паперів записка злочинця спокійненько лежала на столі, перед очима у всіх, але ніхто на неї не зважав.

Колись, ще курсантом, і сам Струць мало не спіймався на такий гачок. Під час облави на самогонниць зайшли до хати, в якій стояв задушний кислий самогонний запах. Жінка божилася і клялася, що не варить диявольського зілля, але міліціонери не вірили їй. Обшукали хату, повітку, сарай — і піде не знайшли ні бака, ні самогону, ні закваски. Мусили вибачитися і йти, та курсанту Струцю схотілося пити і він зачерпнув у сінях жерстяним кухлем, що стояв на відрі з водою, вкритим диктовою дощечкою... Ковтнув і мало не задихнувся: первак!..

Звичайно, Крапивцев не вивчав криміналістики, але інтуїтивно здогадався, що найкраще закинути речовий доказ свого злочину на смітник своєї жертви...

Струць піднявся на третій поверх, де містилося управління карного розшуку, і, не постукавши, прочинив двері кабінету Коваля.

— Дозвольте, товаришу підполковник?

Коваль кивнув. Зрозумівши з екзальтованого виразу обличчя лейтенанта, який не ховав своїх почуттів, що той торжествує перемогу, подумав, як багато доведеться пережити молодому лейтенанту, поки переконається, що перемогу святкують тільки наприкінці розшуку.

— Ну, що у вас, Вікторе Кириловичу?

— Товаришу підполковник, я знайшов у кутку подвір'я Заліщука у високому бур'яні порожній стакан. Це па межі із садком Крапивцева. Мене зацікавило, хто міг викинути цілісіньку склянку. Вилучив її в присутності понятих і відправив на експертизу. Попросив установити, що в ній було.— Віддаючи заповнений бланк Ковалю, лейтенант не витримав і вже голосно додав: — Як і думав я — отрута! Та сама сполука, яку знайшли у крові Заліщука.

Коваль покрутив у руках аркушик експертизи.

— Сідайте...— сказав після короткої паузи.— Але що з цього виходить, лейтенанте?

— Як що? — Великі карі очі Струця здивовано округлилися.— Отрута! — повторив він чітко, немов намагався втовкмачити в нетямущу голову Ковалю це слово.

— Так, сліди тієї самої отруйної сполуки дигітоксин, бріюшн...— погодився Коваль.— Ну й що?

— Ясно: анаряддя злочину.

— Це, звичайно, цікаво, стакан цей,— примирливо погодився підполковник.— Якщо справді знаряддя злочину.

— Я гадаю, він — істотний доказ проти убивці.

— Звичайно, тоді, коли ми його виявимо, цього отруювача. А хіба виключемо, що посуд належав самому Заліщуку?

— Такі люди, як покійний, що завгодно викинуть, тільки не стакан,— впевнено сказав Струць.— Для п'яничок стакан, як і пляшка,— найнерозуміліший і найдорожчий предмет речового світу,— з посмішкою закінчив він, задоволений тим, що так науково пояснив свою думку Ковалеві.

Але той, здавалося, не оцінив всієї глибини лейтенантового проникнення у людську психологію і строго запитав:

— Як ви собі уявляєте картину злочину, Вікторе Кириловичу?

— Я думаю, товаришу підполковник,— почав Струць,— що, після того як Борис Заліщук випив підсунутий йому

стакан з отрутою, Крапивцев перекинув посудину на сусіднє подвір'я. Звичайно, він зробив це трохи згодом, як Заліщук пішов додому.

— «І краще вдумать не мог»...— процитував Коваль. — Невже, на вашу думку, цей Крапивцев такий дурник? Чому не викинув речовий доказ далі? Скажімо, не закинув у кущик або не пішов до річки та не шпурнув стакан у воду?

— Я думаю, він дуже хитрий, — продовжував захищати свою точку зору лейтенант, правда, вже не так гаряче. — Може, він так вчинив навмисне, розраховуючи на те, що, навіть виявивши посудину з отрутою, ми на нього не подумаємо. Адже відомо, що найкращий спосіб ховати — це не ховати.

— Відомо, — погодився підполковник. — А відбитки пальців на стакані чий? — поцікавився далі. — У довідці експертизи про це жодного слова.

На лейтенанта наче линули холодною водою.

— Я й не запитував, але експерти відповіли, що слідів віяких немає, і письмових висновків тому я не брав... Та які вже сліди, адже після злочину вночі був дощ і, звичайно, все змілося.

— Хтозна, хтозна, — пробурчав Коваль, — могли і зберегтися, і це треба встановити насамперед. В усякому разі, офіційно поставити питання перед експертами і взяти документальний висновок. І якщо вони підтвердять відсутність слідів, то значить, — продовжував Коваль, — стакан пролежав у бур'яні не одну або дві ночі. Один дощ, навіть учорашня злива, не може змити всі сліди — адже стакан лежав, закритий високою травою. Ви так сказали?

— Так, — кивнув Струць.

— А як лежав, на боці, дінцем униз чи вгору?

— На боці.

— От бачите, — вів своє підполковник, — сліди пальців на тому боці, що прилягав до землі, повинні зберегтися. Так само, як сліди отрути.

— Може, він брав його не голою рукою, коли викидав.

— Хто «він»?

— Крапивцев.

— А коли ставив стакан на стіл, пригощаючи сусіда, теж так брав?

Струць промовчав.

— Тоді мали б зберегтися хоч відбитки пальців Заліщука, адже він нічого не підозрював і, звичайно, брав

склянку голою рукою.— У голосі підполковника прозвучала легка іронія.

Струць тільки зітхнув, погоджуючись з логікою Коваля.

— Ерго,— підполковник зробив паузу, немов підшукуючи для своєї думки пайточніші слова,— або стакан пролежав у траві дуже довго, потрапивши на смітник значпо раніше, ніж загинув Заліщук, і ніякого відношення до його смерті не має. Проти цього, правда, сліди отрути, яка збереглася...— Коваль ніби міркував уголос.— Або експерти недостатньо уважні. Якщо не знайшли ніяких слідів на стакані, хоч би відповіли, скільки він пролежав на подвір'ї.

Лейтенант Струць був украй розчарований. «От бісова душа,— подумав про Коваля.— Як же я відразу не дотямив, що він найбільше цікавитиметься слідами? Елементарно!» І подумавши, що за шкільними правилами усіх задач не розв'яжеш, ледве почув слова, неголосно вимовлені Ковалем:

— Ще раз загадаємо від експертів точних відповідей на всі наші запитання, а зараз поїдемо на місце події. Сподіваюсь, нам де в чому пощастить розібратися і без них.

На дачі Бориса Сергійовича Заліщука, як і під час першого приїзду Коваля, було тихо і порожньо. Лейтенант Струць зсередини відчинив хвіртку. Вони увійшли на подвір'я, і молодий інспектор повів підполковника у порослий бур'яном, кропивою та кущами здичавілої малини куток подвір'я, де вранці знайшов склянку.

У Дмитра Івановича була звичка скрупульозно вивчати все, що хоч би віддалено було пов'язано з трагічною подією. Під час розшуку і дізнання він не раз повертався на місце пригоди, немов сподівався знайти там щось забуте або не побачене. Якби був присутній при першому огляді провулка, де дружина знайшла Заліщука, то, певно, не минув би і їхньої дачі.

Показуючи зарості бур'яну в кутку подвір'я, де залишилися від стакана ледь прим'яті стеблини трави, лейтенант Струць ображено думав, що Коваль гранично недовірливий і навіть у таких дрібницях на нього, інспектора райвідділу, не хоче покластися. «Типовий старий буркотун,— гасала у голові думка.— Проте все ж таки я, а не він, знайшов, можливо, найважливіший речовий доказ».

— Значить, за вашою версією,— говорив тим часом Коваль, оглядаючи не тільки місце знахідки, а й увесь занед-

баний куток подвір'я,— стакан було закинуто з садка Крапивцева?

— Безумовно,— підтвердив лейтенант,— ніч, темрява, насувається буря. А Заліщук пішов, ледве ступаючи ногами, як звичайно при переполі, не здогадуючись, що він отруєний. Тоді Крапивцев узяв зі столу стакан, вийшов на подвір'я і рушив до сусіда через садок. На краю своєї ділянки прислухався, чи не помітив його хтось, і шпурнув посудину сюди.

— Ніч, темрява, наближається гроза,— в тон лейтенанту повторив Коваль,— блиснув серед ночі світлий отвір дверей, хтось вийшов з будиночка Заліщуків, підійшов сюди, до закинутого смітника, і шпурнув стакан. А якщо так, Вікторе Кириловичу? Адже в обох випадках це ворожіння на кофейній гущі,— пробурчав Коваль.

Лейтенант витріщив очі.

— Що ж, по-вашому, це сама Таїсія чоловікові отруту піднесла? — розгублено вступився він у Ковалья.— Адже більше нікому!

Підполковник нічого не відповів.

— Це ж нелогічно, Дмитре Івановичу,— наважився додати Струць.

— У житті багато буває на перший погляд нелогічних вчинків,— відповів Коваль.— Або нелогічного розуміння їх. Наприклад, стакан могли викинути на смітник два тижні тому, ще до того, як загинув Заліщук; припустимо, труїли пацюків і цей посуд став не потрібним. Всі ці логічні й нелогічні, як ви вважаєте, варіанти подій треба перевіряти й уточнювати.

«Ну, здається, вскочив я в халену з цим підполковником,— сумно подумав інспектор райвідділу.— Так ми з ним ніколи на злочинця не вийдемо. Втім,— заспокоював він себе,— зрештою, не я відповідаю за це, а він...»

6

Голова садового кооперативу виявився довгов'язою літньою людиною з гострим пташиним носом та непромірно довгими руками, в долоні яких в'їлася земля і які наче тягли усю його постать донизу.

Помітивши, як Коваль одним поглядом охопив усю садову ділянку, акуратно підстрижені дерева, ряди яблунь, всіяні крутобокими, налитими соком плодами, від яких

вгиналися підперті палицями та старими дошками гілки, міцний двоповерховий на палях будиночок, він швидко по-вримував до низенької хвіртки назустріч незваному гостеві і, поглядаючи на Ковалю поверх неї, сердито спитав:

— Ви до кого?

— До вас. Добридень. Ви — голова кооперативу Задорожний?

— Так.

— Підполковник міліції Коваль, — відрекомендувався Дмитро Іванович. І, вже не оглядаючись на господаря, враз обличчя якого враз змінився, пройшов вглиб подвір'ячка.

Голова кооперативу, який рушив за ним, більше не розпитував і терпляче чекав, що йому скаже підполковник.

— Хочу познайомитися з вашою документацією.

— Будь ласка! — вже якнайпривітніше вимовив Задорожний. — А що саме вас цікавить, коли не секрет.

— Не секрет, — неквапно відповів Коваль. — Протоколи правління, різні заяви... Крім того, хочу поговорити з вами. Адже ви — незмінний голова цього садового кооперативу від дня його заснування і всіх тут добре знаєте.

— Либось, так, — погодився Задорожний. — А хто конкретно вас цікавить?

— Крапивцев та його загиблий сусід.

— А-а-а, — сказав повільно голова кооперативу. — Так, так. Усякі чутки ходять. Кажуть, отруїв Крапивцев Заліщука... Втім я в це не вірю. Не наважиться він на таке. Характер не той. Хитруватий дядько, крутий, грошву любить, але й роботи не цурається. Від зорі до зорі як жук-гноювик у землі риється... — Задорожний замовк, немов щось згадуючи. — Ох і набрид же він мені! Та й покійний Борис Сергійович, земля йому пухом, теж. Обидва замучили. Заяв один на одного купу написали. А пам тут, на правління, розбирай їхні чвари, немов інших справ немає. Але щоб труїти? Ні, не вірю...

— А заяви їхні збереглися?

— Це є. Що-що, а папірці зберігаю, — відповів Задорожний. — Тепер, відома річ, навколо папірця увесь світ крутиться. — І він поліз у кишені, немов усі ці папери у цього там лежали, хоч чудово знав, що, крім коробки сірників і складаного ножика, в кишенях нічого нема. — Чесно кажучи, не завжди ми й розбирали ті скарги, бо всім вони вкрай набридли. Але документи зберігаю.

— Давайте подивимося їх,— сказав Коваль, коли голова кооперативу закінчив свою тираду.

— Дивіться, дивіться,— заметушився той, облишивши порпання у кипенях і метляючи руками в повітрі. Він попрямував до будиночка, запрошуючи Ковалю йти за ним. Там, у невеликій затишній кімнатці, тримав документи кооперативу.

Посадивши Ковалю за стіл, біля розчиненого вікна, Задорожний поліз до старого розсохлого шкафчика і поклав перед підполковником цілу купу папок.

— Ось тут заяви, прохання, скарги,— він витяг одну з них.— А це — прийом до кооперативу.

— Добре,— сказав підполковник.— Не буду відривати вас від роботи, я тут сам півгодинки попрацюю.

— Будь ласка, будь ласка. Якщо хочете, влаштовуйтеся на повітрі.

Коваль подумав, що без «Біломора» йому не обійтися, і, забравши папки, вийшов на маленьку відкриту веранду.

З настороженою цікавістю Дмитро Іванович рився у заплених папірцях. Різні за кольором і форматом, деякі,— просто аркушики із шкільних зошитів, один навіть — клапоть шпалери,— всі вони, за рідким винятком, були написані недбало, на швидку руку. Що він шукає, що він тут знайде? Великих сподівань на якісь відкриття за допомогою цих паперів у Ковалю не було. І все ж не мав права проминути будь-яке джерело, що могло пролити світло на взаємини русанівських садоводів. Та й інтуїція підказувала, що тут не обійдеться без цікавих несподіванок.

Розглядаючи заяви, Дмитро Іванович почув, що до голови кооперативу прийшов ще один відвідувач.

— Мені потрібна довідка, Іване Івановичу, що я члеп кооперативу,— говорив кругленький чоловічок з чаклунською борідкою, одягнений у латані полотняні штани і майку. В руках він тримав садові ножиці.— Хочу в суботу повезти помідори до Прибалтики. У мене в Ризі сестра живе, є де зупинитися.

Задорожний пішов у кімнатку і через декілька хвилин виніс довідку. Коваль краєм ока помітив, що вона була написана на такому ж клаптику паперу, як і ті, що їх перегортав.

— Іване Івановичу,— звернувся підполковник до голови кооперативу, коли чоловік з чаклунською борідкою пішов.— Скарг Крапивцева на свого сусіда Заліщука тут нема. От Заліщук на Крапивцева справді писав багатень-

ко.— Коваль показав на декілька папірців, витягнутих ним з папки.— Мало не щомісяця.

— Як же так? — занепокоївся Задорожний.— Повинні бути.— На його пташиному обличчі відбилосся щире здивування.— У мене нічого не губиться. Все — в акураті. Ах! Так, так...— Обличчя Івана Івановича осяялося радісною посмішкою, і він лягнув руками себе по стегнах.— Таж не від імені Крапивцева ці заяви! Самійленко їх підписував, зятьок Крапивцева. Тут таке діло, товаришу підполковник. Крапивцев-бо вступити до нашого садового кооперативу раніше не міг. У нього і прописки київської довгий час не було. Членом кооперативу є його зять — Самійленко. Він усе й підписує. А фактичним господарем, звичайно, є старий Крапивцев. Це ми знаємо. Але не втручаємось. Тут справа їхня внутрішня, так би мовити, сімейна, нас вона не стосується. Сам Крапивцев теж давно хоче купити ділянку на своє ім'я, та ніяк не знайде підходящу. На їхній лінії усе зайнято, а заводити другий садок десь за кілометр-два їм не з руки.

— Он воно що,— промовив Коваль, вислухавши голову кооперативу. Здається, інтуїція і на цей раз його не підвела.— Самійленко, кажете, подивимось.— І Дмитро Іванович знову почав гортати папірці.

Через декілька хвилини він справді знайшов два аркушки. Один з шкільного зошита, другий — пожовклий клапоть паперу, на якому дуже чітко змальовувалася обурлива поведінка садовода Заліщука, ділянка якого перетворилася на розсадник садових та городніх шкідників.

— Ми не раз говорили з ним,— сказав голова кооперативу, відповідаючи на запитальний погляд Ковалю.— З цим Заліщуком. І на правління викликали його, докоряли, погрожували, що виключимо, але Бориса Сергійовича, земля йому пухом, нелегко було переконати чи налякати. Він сам відразу в атаку кидався. Хоч і давав щоразу обіцянки краще доглядати свою ділянку, але ніколи їх не виконував. А нам кривдити його теж не хотілося. Людина він хвора була, децю дивакувата. Пропонували продати садок, тим більше що бідував останнім часом. Навіть покупців йому знаходили. Та де там! Жінка начебто була згодна, а він — нізащо.

— А Крапивцев не пробував у нього відкупити?

— Хіба тільки Крапивцев?! Я ж кажу, покупців було досить.

Коваль повернув Задорожному папку з документами.

Заяв Самійленка він не вилучив. Поки що йому досить було познайомитися з ними і довідатися, що ділянка, на якій порядкував Крапивцев, була оформлена не на його ім'я.

— Ви збережіть ці заяви,— на всякий випадок попросив Коваль.— А так само заяви Заліщука. Можливо, нам знадобляться... Але чому все-таки написані вони рукою літньої людини, а не молодого хлопця? — спитав Задорожного, перевіряючи свої міркування.

— Я ж кажу: писав їх Крапивцев, а підписував зять.

— Зять хіба неграмотний?

Задорожний у відповідь тільки знизав плечима.

Прощавшись з головою кооперативу, Коваль поїхав до прокуратури за постановою на обшук у Крапивцева. Знайомство з заявами обох сусідів ще раз підтверджувало поки що єдину версію розшуку...

7

Озброївшись постановою прокурора, Коваль знову вирушив на Русанівські сади. Новий шотужний всюдихід замість «Волги», якою проїхати пісковими путівцями неможливо, повіз Дмитра Івановича разом з лейтенантом Струцем та експертом-хіміком Павловим. Зуїнившись біля високого дерев'яного паркану, що відгороджував ділянку Крапивцева від провулка, Коваль послав Струця запросити сусідів як понятих.

Поки лейтенант ходив по найближчих дачах, Коваль оглядав паркан, зубці якого вмальовувалися на тлі голубіючого неба. Уже під час перших оглядин видно було, що господар безжардонно порушує правила колективного садівництва, за якими високим парканом відгороджувати ділянки заборонялося.

Незабаром з'явився Струць з понятими і всі рушили вузьенькою доріжкою між немов під лінійку висадженими, акуратно підв'язаними виноградними лозинами, які тьмаво відсвічували у розсіяному світлі ранку. Коваль звернув увагу, що будинок у глибині садка був зведений також проти статуту: з цегли, на два поверхи.

— Палац, та й годі,— відказав лейтенант Струць, помітивши, як Коваль, оглядаючи особнячок, похитав головою.

Полікарп Васильович Крапивцев злякався непроханих гостей. Та й кому приємна поява оперативної групи міліції?

З того, як тремтіла постановою прокурора в руках Крапивцева, Коваль зрозумів, що господар дому відчуває на душі

неабияку тривогу. Розгублений несподіваним візитом, Крапивцев жестом запросив усіх сідати на довгий, що стояв під стіною, диван.

— Ми не в гості,— буркнув у відповідь лейтенант Струць.

Коваль розподілив групу по об'єктах обшуку.

Незабаром у більшій кімнаті на столі лягли пачки грошей, оцадні книжки. Підполковника вони не цікавили. Тільки зауважив з іронією: «І все це сад-огород?» Побачивши, як злякано кивнув у відповідь Крапивцев, зрозумів, що саме за це боявся господар.

— Заберіть свої гроші,— коротко сказав.

Коваль шукав сліди вбивства, сліди ще не розгаданої експертами отрути. Лейтенант Струць і Павлов теж шукали отруту. Якщо Коваль починав обшук із складним почуттям, то лейтенанта сповнювало почуття відверте й пряме, як палиця: він знайшов склянку із слідами отрути, сам вийшов на злочинця і нагрянув сюди, щоб довести справу до кінця. Поглядаючи на одягнутого в сіру смугасту бавовняну піжаму Крапивцева, він уже бачив його в колонії.

І отруту було знайдено. Її справді недалеко ховали: майже відкрито стояла у сінях, у літровій банці, закупорена зверху матовою пластмасовою кришкою.

Лейтенант Струць з виразом особливого задоволення поставив цю банку з темно-червоною рідиною на стіл перед Ковалем.

Дмитру Івановичу це не сподобалося. Подумав, що лейтенанта ще треба виховувати, щоб поруч з природним задоволенням при виявленні доказів, які підтверджують вибрану ним версію, у нього не пропало почуття гіркоти від того, що злочин стався, що вчинила його людина, за зовнішніми даними така ж, як і всі люди, як і сам він, лейтенант Струць.

Декілька гранчастих стаканів, що були в хаті Крапивцева, мали таку ж форму і такий розмір, як і знайдений лейтенантом у траві. Їх нарахували чотири.

Струць допитався:

— Де іще стакани?

— Де іще стакани? — Крапивцев показав на гарні тонкі склянки у невеличкому буфеті.

— Ні, такі, як оці. Гранчасті!

У відповідь господар знизав плечима і кивнув на стіл, на який виставили знайдені стакани.

— Це всі.

— Ви що, чотири стакани купили, а не півдюжини, як звичайно купують?

— Та брали більше. Один був ось з цією настойкою від радикуліту...— При цих словах Струць насторожився, немов гончак, що побачив зайця.— А другий, можливо, і розбили.

— Коли?

— Що «коли»?

— Розбили?

— Не пам'ятаю. Давно, напевно.

— А той, що з настойкою?

— Викинув десь.

— Де, не пам'ятаєте?

— Ні.

— А ви не пригадуєте? — звернувся лейтенант до дружини господаря.

Оглядна, немолода, але ще міцна, до чорноти засмагла жінка сиділа у кутку на дивані, не поворухнувшись, і тільки дивилася широко розплющеними очима.

Коли Струць звернувся до неї, жінка безтямно поглянула на нього й потрусила головою.

— Чи не до Заліщука на подвір'я?

На обличчі Крапивцева після перших запитань лейтенанта застиг здивований вираз. Чому міліція цікавиться якимись стаканами? Навіщо витягли й поставили на стіл завілену, обгорнуту ганчіркою, банку з настойкою?

Але коли Павлов зняв з банки ганчір'я і став принохуватися до неї, як кіт до гарячої каші, Крапивцев зблід так, що це стало помітно навіть при електричному світлі.

— Ви з банкою обережніше,— глухо вимовив господар дому.— Настойка, вона жалка, тільки поперек її терпить. А в рот занесете — не дай бог, біда буде...

— Яка це настойка? — суворо спитав Коваль.

При цих словах Струць знову підтягся.

Поняті теж напружено стежили за Ковалем та Крапивцевим. Експерт-хімік Павлов усе тупцював навколо банки.

— Та казав же, від радикуліту, поперек натираю, коли болить. Поб'єш поклони на грядці, розігнутися не можеш...

— З чого варили зілля? — спитав Павлов.

— У людей купив. Тут усякі корені й трави: і обвідник грецький, і жовтозілля, і ще якась гидота, не знаю точно, але пече добряче...

— А те, що тримаєте в хаті смертельну отруту, це знаєте? — знову строго спитав Коваль.

— Так я ж її ховаю!

Підполковник ще дужче налякав Крапивцева, коли спитав, де той держить домашнє вино, у якому посуді, чи не в таких самих скляних банках, чи не стоїть воно у цього в сінях, поряд з отруйною настойкою.

Ці запитання здивували Струця. Він подумав, що підполковник дає Крапивцеву можливість уникнути обвинувачення в умисному вбивстві й пояснити отруєння Заліщука як нещасний випадок, що стався з необережності.

Проте Крапивцев чи не розумів, чи не хотів скористатися з милості. Він не вхопився за рятувний круг і уперто твердив, що вино тримає не в таких банках, а у великих суліях, які піколи не ставить у сінях. Для вина, говорив він, є маленький, але зручний льох під кухнею, і він повів Ковалья до підвалу, щоб підтвердити свої слова.

Доручивши лейтенанту Струцю допитати дочку і зятя Крапивцева, яких попросили сидіти у сусідній кімнаті, Коваль пішов за господарем.

Поки лейтенант пристрасно розпитував молодих про склянки та настойку, Дмитро Іванович, повернувшись з кухні, продовжив допит Крапивцева. Але цікавився він речами, здавалося, далекими від конкретної справи. Посадовивши перед собою господаря дому і розглядаючи його, засмаглого, схожого на корч із міцними руками, з граблистими, вузлуватими, почорпілими від землі пальцями, Коваль не поснішав, немов зараз була не глупа ніч, коли люди мають відпочивати.

Неквапність підполковника нервувала Крапивцева, і його глибоко посаджені під надбрівними дугами очі раз у раз злякапо поблискували.

Він теж мовчав.

Нарешті, уважно оглянувши невеличку кімнату, вмебльовану не як на дачі, а як у міській квартирі, з гарним килимом на всю стіну, Коваль сказав:

— Мушу допитати вас, громадянине Крапивцев Полікарп Васильович, у зв'язку з отруєнням громадянина Заліщука Бориса Сергійовича.

Крапивцев, давлячись, проковтнув слину і вчепився пальцями у кришку стола.

— Та ви що! — прийшовши до тями, розгублено оглянувся на дружину, немов шукав у неї підтримки, потім підхопився і знову сів, кліпаючи очима.— Та ви що! — повторив.— Це я— Бориса?

— Ідучи від вас того вечора, після частування, громадянин Заліщук ував і вмер. Причиною смерті було отруєння... Про це ви знаєте?

— Чув,— ледве повернув язика у роті Крапивцев.— Але щоб я!.. Як можна таке підозрювати? — він навіть перехрестився..

Дружина Крапивцева тихо зойкнула і заплакала, зовсім зжукмившись у кутку дивана. Мигцем глянувши на неї, Коваль продовжив:

— Давайте послідовно. Розкажіть про ваші взаємини із загиблим.

Крапивцев важко дихав, груди в нього ходили, немов міхи.

— Хіба знаю, що вам казати...

— Як ви довідалися про смерть Заліщука?

— Дружина його, Таїсія, серед ночі підняла такий лемент, плач, що всі позбігалися. Я іще з одним чоловіком, теж сусідою, Миколою Галаганом, понесли його в хату... Потім бігали до метро, викликали «швидку», але було пізно...

Крапивцев усе ще дихав так, немов і зараз пробіг до телефону й назад.

— Які у вас з Борисом Сергійовичем були стосунки?

— Нормальні,— знизав плечима Крапивцев.— Не цілувалися, але й не билися.

— І не сварилися?

— Це як сказати,— Крапивцев потроху заспокоювався, і голос його став упевненіший.— Я з ним не сварився, нічого було нам ділити... Правда, як зайве хильне, любив покійний погримати, що я на ринку торгую. Але я на те не ображався — п'яний, як голий, що з цього візьмеш! Інший раз і в гості приходив, як того вечора... Я пригощав по-сусідському, не приховую, а чого ж...

— Незважаючи на те, що він повсюди виступав проти вас?

— А те він робив не з великого розуму, а, може, й від заздрості. Зараз підтримують людей, які мають підсобне господарство. Це ви знаєте. Навіть постанови є. А то ж як навалляться усі двісті шістдесят мільйонів на державні магазини, то й прилавки рознесуть...

— Гм,— гмукнув Коваль.— У жодному універмазі не бачив розбитого прилавка, навпаки, висять костюми, пальта, лежать інші товари...

— Продуктові маю на увазі, — похмуро буркнув Крапивцев. — Соромно дивитись, як звідусіль їдуть у місто не тільки за хлібом, бо вже й забули, як його випікати, а й за цибулею, буряком, капостою... Грядку лануються скопати, щоб виростити для себе ту нещасну цибулину чи редиску... А на того, хто рук до землі докладає, потім її своїм поливає, вовком дивляться, паче він злодій якийсь... От я не можу без землі, без того, щоб у руках її не потримати, щоб грудочку не розві'яти... Скільки можна було б тут на Дніпрових заплавах, на озерах качок вирощувати, на дачах кролів тримати або підсвинка якогось, так забороняють... Статут садоводів, кажуть, не дозволяє. Дихай повітрям і квіточками, а земля нехай гуляє... От і покійний, земля йому пухом, цього не розумів. І не один він. Це велика біда, що людей таких, як Заліщук, від землі відлучили, ледацюгами зробили...

— Проти ваших міркувань заперечень немає. Що землю любите, це прекрасно. Але Заліщук, як мені відомо, виступав не проти хазяйнування, а проти спекуляції та наживи на землі. Погано, коли банкноти ту землю затуляють...

— А хто ж даром горб глутиме? Усяка праця повинна свою оплату мати.

— Саме так: свою. А не спекулятивну.

— Це з якого боку на це діло дивитись. Якщо, пробачте, з хрещатицького асфальту, то звичайно... Мені одна пані так і сказала: «Воно у вас — дари ланів і садів, само з землі лізе, божою ласкою, а ви такі гроші цупите!» Хотів би я побачити, що у неї, з її манікюром, само з землі полізе, — і Крапивцев мимоволі поглянув на свої граблесті руки, покрутив ними перед Ковалем. — На овочі та фрукти, пробачте, — додав він, — ніхто ціни не обмежив, сам ринок ціну підказує... І в мене не прості овочі — огірки нового сорту «Росинка», помідор «Піонерський», цибуля — порей, яка має найбільше вітамінів. А ви на ділянці Заліщука були? — раптом виблиснув з-під насуплених брів Крапивцев. — Бачили, що в нього росте? Самі бур'яни... Я не гендляр, не спекулянт, чужу працю не перепродую, а Борису Сергійовичу мої грядки та садочки очі кололи... Заздрість, та й усе... Я от думаю, що...

— Ну, гаразд, — перебив підполковник Крапивцева, який розбалакався, — повернемося до наших баранів. Розкажіть про зустріч із Заліщуком того останнього вечора.

Крапивцев зупинився на півслові і витріщився, немов та половина слова, що не встигла вилетіти, міцно застряла у нього у горлі.

— А що говорити? — нарешті проковтнув він недоговорене. — Яких баранів?

— Це така приказка є, — пояснив Коваль. — Одне слово, повернемось до наших справ. Мене цікавить той вечір.

— Ну, приплентався сусіда уже нетверезий... Я знаю, що коли він теплий, то просто від нього не відбудешся. Пооставив вина, закуску.

— Те вино залишилося?

Крапивцев знизав плечима:

— З графинчика паливаю.

— Де він?

Господар підвівся, розчинив дверцята буфета, вийняв простенький графинчик.

Коваль покрутив його проти електролампи: на дні виднілися червоні сліди.

— Візьмемо на аналіз, — сказав підполковник. — Ви теж із ним пили?

— Якусь краплю, щоб скандалу не було.

— Тільки удвох випивали?

— Зятя до вина не допускаю, а жінка, — він кивнув на диван, де сиділа перелякана дружина, — до рота не бере.

— Більше нічого не пили?

— Тільки оце вино. Саморобне... У магазині не купую.

— Борис Сергійович багато випив?

— Ні, від уже й так був готовий.

— Навіщо ж ви його пригощали?

— Хіба інакше відчепишся?.. Нехай, думаю, тихо спить.

— М-да, — пробурчав Коваль, — і заснув... назавжди. — Він почухав брову, яка раптом засвербіла. — То скільки ж випив у вас Заліщук?

— Одну чи дві склянки. Точно не пригадую...

— Як він себе почував, коли йшов від вас?

— Нормально. Як для нього.

— Тобто, як це нормально?

— На ногах тримався, хоч і не дуже твердо...

— А чому ви його не провели?

— Та я й сам трохи підпив. А йти тут скільки... поруч, можна сказати.

— Могли б хоч до межі провести.

— А він не через грядки пішов, а кругом по завулку, бо сп'яну через дріт ноги не підняв би... Та й я топтатися

на грядках не пустив би.— Глибоко посаджені очі Крапивцева знову порснули вогнем.— А може, він іще десь побував після мене?... Тут у нього друзяк-чарколюбів вистачає.

— Коли од вас пішов?

— Я на годинник не дивився. Але крик Таїсія не скоро зчинила. Певно, іще десь блукав.

Коваль згадав висновки медекспертизи про годину смерті Заліщука і вирішив допитати членів родини Крапивцева, щоб уточнити це.

Допит господаря дому тягнувся недовго.

Лейтенант Струць, нічого до пуття не добившись у молодих людей, повернувся в кімнату, де Коваль розмовляв із Крапивцевим, сів на дивані поруч дружини господаря.

Обшук і допити закінчилися тим, що була вилучена банка з настойкою і взяті на експертизу графинчик та стакани, щоб встановити, чи належить знайдений на подвір'ї Заліщука до цієї партії.

У Крапивцева підполковник узяв підписку про невийзд, хоч Струць вважав, що слід було заарештувати підозрюваного. Він навіть натякнув про це Ковалю, коли вийшли на подвір'я, мовляв, Крапивцев може сховатися від слідства.

— Арешт,— відповів Коваль,— найсуворіший захід. Тут необхідно особливо скрупульозно дотримуватися законності, Вікторе Кириловичу, і без крайньої потреби не вдаватися до нього. Нікуди Крапивцев не втече,— пробурчав Коваль, сідаючи в машину.— Велика хмара — малий дощ,— докинув, піби підбиваючи підсумки операції. Але в душі підполковник був задоволений допитом Крапивцева, про що лейтенанту Струцю ще завчасно було знати...

8

Вивчаючи людей, які зустрічалися з Борисом Заліщуком того трагічного вечора, Коваль мав допитати і гостей Таїсії Григорівни — місіс Томсон та її доньку Джейн. Слідчий Тищенко, який не любив ускладнювати собі життя, волів, щоб цю «приємну місію» виконав підполковник. Прямого відношення до події у родині Заліщуків англійки не мали тому, що приїхали недавно, Таїсію знайшли не відразу, а Бориса Сергійовича зовсім не знали. І, головне, не були зв'язані з цією родиною тими нитками щоденного побуту, який визначає усю гаму людських взаємин — від почуття кохання до всепоглинаючої ненависті. Проте,

оскільки вони того вечора гостювали на дачі, Коваль за дорученням слідчого мав допитати і їх.

Місіс Томсон зустріла незнайомого чоловіка злякано і недоброзичливо. Коли Коваль відчинив двері кімнати і привітався, ледве кивнула у відповідь, не запросила увійти і стояла перед ним висока, рівна і непорушна, мов укопаний стовп.

Дмитро Іванович все ж ступив уперед, і господиня готельного номера змушена була піти за ним.

— Мені треба з вами поговорити, місіс Томсон,— спокійно промовив він, виймаючи своє службове посвідчення,— підполковник міліції Коваль.

— Яке поліції діло до мене? — погордливо спитала жінка.— Я нічим не порушила ваших законів.— Але очі в неї так і бігали.

— Міліції, а не поліції,— поправив її підполковник.— А справа до вас є.

Місіс Томсон незадоволено знизала плечима, але все ж кивнула непроханому гостеві, показуючи на крісло. Стримувала страх, боючись, щоб самовладання не зрадило їй.

Даючи місіс Томсон можливість зібратися з думками, Дмитро Іванович оглянув велику готельну кімнату: два широкі вікна і напіввідчинені двері на балкон, через які вливався приглушений міський гомін, великі, у важких рамах, картини на стінах і товстий килим на всю підлогу...

— Мені потрібна, місіс Томсон, ваша розповідь про той вечір, коли помер Борис Сергійович Заліщук. Є підозра, що сталося вбивство. Я змушений допитати вас як свідка,— додав він.

— Допитувати? Мене? — очі жінки ще дужче округлилися. Колись голубі, а тепер поблякли, молочко-світлі, облямовані не за віком довгими чорними віями, вони на мить ніби оскліли. Коваль ніяк не міг зрозуміти: її це вії чи приклеєні.— Але ж я — гість! Я піддана її величності королеви Великобританії! — скрикнула розгублено, теж опустившись у крісло.

Ковалю хотілося кинути ущипливу репліку, але він стримався і тільки кивнув:

— Це нам відомо. Згідно статті третьої кримінально-процесуального кодексу нашої республіки дія його поширюється і на громадян іноземних держав... Ми не запросили перекладача на англійську, оскільки ваша рідна мова українська,— почав Коваль.— Але маєте право зажадати...

— Не буду завдавати вам зайвого клопоту,— змахнула рукою жінка.— Українська й справді — моя рідна мова.

Ковалю подумалось, що вони з цією колишньою дівчиною з Київщини зараз тримаються, як два дипломати. Йому треба було розворушити її, щоб всотані роками чужі манери, прищепені їй у далекому краю, забобони злетіли з неї, як луска, і вона почала б розмовляти з ним відверто й щиро. Розумів, що добитися цього буде дуже нелегко, але інакше йому годі на щось сподіватися.

— Убивство! — повторила місіс Томсон.— Який жах!.. Але яке я маю до цього відношення?

На свій подив Коваль відчув, що жінка ніби заспокоїлася, коли довідалася, що міліцію до неї привело не що інше, як смерть сестриноного чоловіка.

Підполковник тим часом розгорнув свою штучної шкіри папку, почорнілу у тих місцях, де стискав її руками, витяг папір і ручку й почав заповнювати бланк протоколу допиту.

— Як по паспорту зараз ваше ім'я? — спитав.— Колись ви були Катериною, Катериною Григорівною. А тепер?

Жінка відчула у тоні підполковника нотки докору, але не показала цього.

— Дайте ваш паспорт.

Місіс Томсон перішуче підвелася, пішла у другу кімнату, довго цорналася там, поки нарешті повернулася з сумочкою. Розкрила її і поклала перед Ковалем розгорнутий паспорт.

— Чоловік мій, Вільям Томсон, називав мене Кетрін, Кет, так і залишилося. А у Німеччині — вам, певно, відомо й те, що мене туди силоміць вивезли під час війни...— Жінка насторожено глянула на Ковалья, і той зрозумів, що вона весь час боялася, чи не з цієї причини прийшов підполковник міліції...— У Німеччині,— повторила вона,— мене перехрестили на Катарін.

Глянувши у паспорт, Коваль записав анкетні дані місіс Томсон, колишньої Катерини Притики.

Поки Коваль писав, жінка мовчки сиділа у кріслі, стиснувши губи. Воно й справді, кому приємно відповідати на допиті, навіть якщо ти не вчинив злочин. І взагалі, яке вона має відношення до цієї тяжкої історії з Таїсією! Зрештою, це їхня справа, їхня біда. А може, підполковник міліції все-таки має на увазі щось інше? І тільки щоб відвести очі, почав розмову про смерть Таїсиного чоловіка? Втім, чого їй боятися? Вона не вчинила ніякого злочину

ні на цій землі, перед тим, як її вигнали німці, ні в Англії, а те, що її вивезли на Захід і вона вийшла заміж за Вільяма Томсона — чи можна це їй ставити на карб?

Поки такі думки пробігали в голові жінки, підполковник закінчив писати і сухо сказав:

— Німеччина мене не цікавить.— Він помітив, як від цих слів місіс Томсон піднеслася духом. Видно, не допомагала їй зараз і вихована роками витримка.— Якщо дозволите, я буду називати вас Катериною Григорівною?

Йому ще хотілося додати, що ніхто не збирається переслідувати її за те, що у свій час не повернулася на Батьківщину, але він промовчав.

Місіс Томсон, яка під тягарем цієї неприємності, що так несподівано вдерлася в її затишок, уже трохи втратила свій гордовито-непрístupний вигляд, згідливо кивнула.

— Так-от, Катерино Григорівно, розкажіть докладно все, що ви пам'ятаєте про той вечір на дачі.

Не кваплячись з відповіддю — у таких випадках першу фразу почати важко, — жінка сказала:

— Як ви, певно, уже знаєте, я приїхала сюди, щоб знайти свою сестру. Безмірно щаслива, що знайшла: крім неї, у мене жодної рідної людини — батьки померли, а ні братів, ні сестер, крім Таїсії, не було.

— А дочка і син? — обережно зауважив Коваль.

— Ну, діти — само собою, — відповіла місіс Томсон. — Але це не родичі, це моя сім'я. Коли знайшла Таїсію, дуже зраділа, — повторила після невеличкої паузи. — Декілька разів ми з Джейн були в неї у міській квартирі. І двічі, ні, тричі, — підправила себе жінка, — на дачі. Дача, як ви бачили, блаженська, з дощок та дикту збита. Але сестра і покійний чоловік, земля йому пухом, — місіс Томсон перехрестилася й побожно підвела погляд угору, — так її любили, що жили там з весни до глибокої осені. Й справді, милий дикий куточок природи.

— І от ви прийшли другого серпня у гості до сестри на цю дачу, — спрямував Коваль розмову. — Як це сталося?

— І от я приїхала другого серпня на дачу, — в тон підполковнику повторила місіс Томсон.

— Одна?

— Ні. Але без Джейн. Того дня ми з нею не збиралися до Таїсії. Я трохи нездужала, а донька взагалі не почуває симпатії до «наших дорогих родичів», як вона висловлюється, і поїхала на пляж.

— Залишивши вас саму, недужу?

— Нічого страшного. Я не така хвора, щоб потребувати сиділки. Мені уже легше: адже я трохи полежала у вашій лікарні. До речі, я у захваті від високого рівня тутешньої медицини. Зовсім не те, що бачила дівчинкою у своїх Криницях.

Коваль зрозумів, що це сказано, аби йому догодити. Це було витончене чисто англійське вміння лестити.— Та нехай би й дівчинка одержала насолоду,— говорила далі місіс Томсон.— Вона любить воду. За життя мого Вільяма Томсона ми дозволяли собі раз на рік, правда, не у «бархатний» сезон,— тоді дуже дорого — відпочивати на півдні Франції або в Італії. В наших річках купатися неможливо. Темза, наприклад, набагато брудніша й холодніша від Дніпра.

Підполковник похитав головою:

— Але ви викликали сюди доньку, бо захворіли, витримали операцію і потребували її догляду.

Місіс Томсон спочатку обійшла мовчанкою це зауваження Ковалья. Потім дотала:

— І скучила. Хотіла показати їй свою батьківщину... Коли Джейн пішла того вечора, я відчула себе краще, мені стало сумно самій. А тут завітав наш земляк, лікар Андрій Воловик. Він загітував мене, і я підвелася. Ми прогуляли-ся, потім зайшли до крамниці, купили вина, цукерок, сіли в таксі й поїхали до Таїсії.

— А сестра до вас у готель не приїздила?

— Як же, декілька разів. І сама, і якимось з Борисом Сергійовичем,— місіс Томсон знову перехрестилася.— Але того дня ми не думали зустрічатися... Правда, я потім пошкодувала, що поїхала, бо на дачі мені знову стало недобре. Але зі мною був лікар, і, слава богу, все минуло благополучно.

— Так,— сказав Коваль.— Значить, купили вина, цукерок і поїхали на дачу.— Він уже записав у протоколі розповідь жінки однією фразою.— Продовжуйте.

— Еге ж... Вони були вдома, Таїсія і чоловік. Сестра дуже зраділа мені.

— А Борис Сергійович? — поцікавився Коваль.

— Борис Сергійович? — місіс Томсон на мить замислилась, примруживши очі, немов пригадуючи подробиці.— Вони не чекали мене... Борис Сергійович, здається, теж зрадив, але, певно, не так мені, як вищу, яке я витягла з сумки.

— Він недоброзичливо до вас ставився?

— Гм... Власне, з чого йому радіти? Я для нього людина чужа, і мого вторгнення було для нього несподіваним і не дуже приємним. Таїсія нічого не знала про мене, як і я про неї, і вже примирилася з думкою, що я загинула у Німеччині, не згадувала мене. А тут спочатку я, а потім і Джейн, як сніг на голову, порушуючи вже звичний ритм їхнього життя... Я кажу про Німеччину, але ж ви не знаєте моєї історії.

— Дещо чув від вашої сестри.

— Втім це не має значення. Так-от, Борис Сергійович навіть приревнував Таїсію до мене. Адже він нічого не дав їй у житті. Боюсь твердити, але саме через нього загинула її кар'єра, він був її злого долею... А тут приїхала я. І сестра потяглася до мене, як до порятунку...

Місіс Томсон розговорилася, і справді, з неї, немов луска під ножем з риби, почала злітати удавана погорда й пабута англійська стриманість. Цьому сприяло те, що зрівноважений чоловік з першою сивиною у поріділій зачісці, у своєму далеко не новому коричневому костюмі не був настирливим, як англійські поліцаї, не допитував її про минуле, не виголошував лозунгів і не докоряв, що у свій час вона не повернулася на Батьківщину. Місіс Томсон навіть не впізнавала себе: такою стала говіркою, але стриматись уже не могла.

Коваль розумів її стан. Вона перестала його боятись, як на початку зустрічі. Так буває, коли раптово зникає тривога, напружені нерви різко розслаблюються і лише якась активна діяльність стає здатною зняти душевний стрес. Тоді виникає і надмірна балакучість, і зайва метушливість, поки людина не заспокоїться остаточно.

— Я і Таїсії не прощаю, що занастила себе,— запально говорила далі жінка.— Єдине, що якось виправдує їх,— це те, що обох життя не балувало, що носили спільну кривду на душі, хоч у неї життя не склалося по-своєму, у нього — по-своєму. І ця спільна кривда зрівняла їх і здружила. Вони дорожили одне одним, заховавшись від нелегких життєвих проблем у спільну шкаралупу. Вони скаржилися на своїх заздрісників, і вороги одного ставали ворогами другого. Розуміли і співчували одне одному, як ніхто.

Побут у них був, як ви самі бачили, вкрай невибагливий. З розповіді Таїсії та й власних коротких спостережень я зрозуміла, що вона піклувалася про свого Бориса, як про малу дитину, і він приймав це, як належне.

Цілими днями знічев'я переживували свої спогади, які ставали особливо яскравими після випитого вина.

Вони нікому не заважали, і їм ніхто не заважав. Вони жили тихо, і, можливо, десь глибоко в душі кожного жевріла надія на диво, що поверне Таїсію на сцену, а Борисові Сергійовичу теж піднесе якийсь подарунок долі.

За цих слів Коваль підвів брову — «нікому не заважали»?! Втім, звідки місіс Томсон знати про неспокійну душу Бориса Заліщука, про його шукання справедливості такої, якою, на його думку, вона мала бути, про його колючий, нетерпимий характер, завдяки якому Заліщук заливав сала за шкіру сусідам по дачі, а найбільше — Крапивцеву.

— Так, так, надія завжди жевріє в людині, — повторила жінка, не зрозумівши іронії Ковалю. — Інша річ, що їм приємніше було мріяти про такий подарунок долі, ніж одержати його. Адже у тій же глибині душі кожний з них розумів, що Таїсія вже ніколи не вийде на сцену, а Борис Сергійович так відвик від службових обов'язків, що не піде ні на яку роботу. А тут з'явилася я, потім Джейн, немов інопланетяни, що порушили мир і спокій в їхньому домі... Так буває, коли у тихе озеро падає камінь... Мені здається, — закінчила місіс Томсон, — що Борисові Сергійовичу це не сподобалось і через те він мене одразу не злюбив.

Віддаючи належне проникливості жінки, яка більш-менш вірно охарактеризувала Заліщуків, Коваль усе ж чекав конкретної розповіді про вечір другого серпня. Помітивши тінь незадоволення на його обличчі, місіс Томсон поспішила продовжити:

— Потім несподівано з'явилася Джейн. Я здивувалася.

— Значить, «наші дорогі родичі» не були вже такими нелюбими, — зауважив Коваль, щось занотовуючи у протокол. — Я слухаю...

— Таїсія сказала Джейн: «Змішай воду з вином, це добре вгамовує спрагу».

«Коктейль! — засміялася Джейн. — Саме на них я виросла. Не на молоці!..» Навіжене дівчисько!..

Розпили дві пляшки вина, принесені мною з лікарем, і Борис Сергійович збігав ще за одною.

— Про що ви розмовляли?

— Про все і, здається, ні про що, — місіс Томсон зупинилася пригадуючи. — Я розповідала про життя в Англії, говорила, що скоро повертатимусь додому, обіцяла запросити Таїсію в гості до себе.

— І як до цього поставилася Таїсія Григорівна?

— Як можна поставитися до такого запрошення? — запитанням відповіла жінка.— Як не поїхати до сестри, не побачити світ, як не зрадіти, що не забуду її тепер і прагнущому спокутувати провину перед нею.

— А Заліщук?

— Борис Сергійович? — місіс Томсон на хвилину замислилася, її молочно-світлі очі потемніли.— Я ж говорила — він дивна людина. Раптом розгнівався. І сказав, що нікуди не пустить Таїсію, а про гроші, про заповіти не треба говорити, мовляв, це негарно, поки люди живі, бурчав, що у нас погані порядки, коли чекають смерті ближнього, щоб заволодіти спадщиною.

— Чому він так розгнівався? Як по-вашому? — спитав Коваль.

— По-моєму, все дуже просто. Адже він не законний чоловік Таїсії, і запросити його разом з нею до Англії я не могла б, навіть якби хотіла. А сестра, коли б мала гроші, напевно, пішла б від нього, тому що гроші відкрили б їй знову шлях на сцену.

Коваль інакше зрозумів слова Бориса Сергійовича, і почуття симпатії до загиблого зросло в ньому ще більше.

— Уже все забули з нашого життя,— скрушно похитав головою підполковник.— У нас гроші дорогу на сцену не відкривають.

— Ви мене не зрозуміли,— почала виправдовуватися жінка.— Маю на увазі, що вона краще харчувалася б, гарно одягалася б, мала кращий вигляд... Вона ще не стара... Ну, може, не широка дорога, то хоч стежечка якась їй відкрилася б.

— Втім повернемося до наших баранів,— повторив свою улюблену приказку підполковник.— Про що іще розмовляли тоді на дачі?

— Здається, більше ні про що.

— Ну, Заліщук приніс свою пляшку вина...

— Її теж розпили... Правда, це дуже загально сказано «розпили». Я тільки пригубила це вино. І все одно після кількох крапель мене почала палити печія, не пам'ятаю, скільки випила склянок води, щоб вгамувати її. Джейн і Андрій Гаврилович теж тільки пригубили. За всіх пив Борис Сергійович.

— Пляшка була закоркована? Не пам'ятаєте?

— Я ще здивувалася, як спритно він зірвав зубами ковпачок.

— А що було на столі, які продукти?

— Тільки цукерки й шоколад...

«Це вірно,— погодився у думці Коваль.— У шлунку загублого Заліщука медики виявили тільки залишки шоколаду...»

— Значить, ніхто нічого не їв...— резюмував він.— А що було потім?

— Потім Джейн схотіла піти на річку. Сестра ловить рибу краще від будь-якого чоловіка. Може годинами сидіти на березі з вудочкою. І вона навчила Джейн. А я, втомившись від поїздки, вийшла з ними і Андрієм Гавриловичем на вулицю і попросила його відвезти мене до міста. Незабаром він зупинив таксі і ми поїхали.

— А Борис Сергійович?

— Залишився на дачі... І більше я його живим не бачила,— зітхнула місіс Томсон і глянула вгору, ніби сподівалася його там побачити.

— Сторонніх у Заліщуків не було?

— Якщо не вважати стороннім нашого земляка лікаря... то нікого.

— Ніхто не заходив і на хвилину?

— Ні.

— Коли Джейн поверпулася додому?

— Не пригадую точно, але пізно.

— А як Джейн поставилася до вашого плану запросити сестру у гості?

— Ніяк... Вона завжди каже, що у мене від слів до діла велика відстань.

— Ну, що ж,— сказав Коваль, закінчивши писати.— Що-небудь цікаве згадаєте — подзвоніть мені.— Він поклав перед місіс Томсон невеличкий квадратик паперу з номером свого службового телефону.

— Ах,— промовила жінка, підводячись і даючи цим зрозуміти, що вона все розповіла і більше не має що сказати,— я вже втомилася від цієї історії. І треба було нам приїхати у такий час. Тридцять років збиралася і от вибралася... Ну, слава богу, скоро це закінчиться.

Підполковник теж змушений був підвестися, підсунув жінці аркуш протоколу:

— Підпишіть.

І поки місіс Томсон підписувала, спитав:

— Ви зібралися додому?

— Скоро вже...

— На жаль, доведеться затриматися у нас.

— Чому? — очі жінки округлилися, як нещодавно при несподіваній появі підполковника у її номері, і знову ніби осклиді.— Чому? — повторила вона ослабленим голосом.

— Тому, Катерино Григорівно,— Коваль намагався надати своєму голосові якомога доброзичливішого відтінку,— що ви — свідок, і поки не закінчиться розслідування, маєте побути тут.

— Але ж я більше нічого не знаю! Я все сказала,— обурено скрикнула жінка.— Я буду скаржитись... У мене дома справи, майстерня, у Джейн заручини!.. І скільки це свавілля може тягтися? — уже тихше спитала вона після короткої паузи.

— Це не свавілля, Катерино Григорівно. Коли закінчиться розслідування, зараз сказати не можу. Та й до вашого від'їзду ще є час. Наберіться терпцю. Якоюсь мірою це залежатиме і від вас... Постарайтеся пригадати усі, навіть найнезначніші, деталі вашого відвідання дачі... Ми з свого боку теж будемо прагнути усе з'ясувати якнайшвидше.

Жінка притулила долоні до чола, мовби у неї заболіла голова.

— Я ще маю поговорити з Джейн. Шкода, що її немає,— додав Коваль.

— Хоч би дитину пожаліли! Що вам її допитувати?! Вона нічого нового не скаже. А допит її травмуватиме.

— Це потрібно для встановлення істини,— підкреслив підполковник.— Нам не обійтися без розмови з Джейн.

— Що ж іще встановлювати? Таїсія сказала, що все відомо: Бориса Сергійовича отруїв їхній сусід, з помсти.

— Можливо, ваша сестра уже все знає, але ми поки що не знаємо, хто злочинець,— ущипливо зауважив підполковник.— До речі, ви познайомилися з цим самим сусідом, Крапивцевим?

— Близько ні. Але бачила його на похороні і навіть розмовляла... Власне, він сам відрекомендувався... Такий невисокий, міцний дядько з швидким гострим поглядом спідлоба. Він метушився, командував на похороні на правах друга сім'ї, бо Таїсія лежала непритомна... А я що могла тут зробити... нічого не знаю... ні порядків, ні людей... Він був дуже улесливий, цей чоловік, якийсь улазливий, і мені не сподобався... Пробачте,— раптом обірвала себе жінка.— Мені щось зле. Я піду ляжу.

Коваль склав свою папку і рушив до дверей, коли у кімнату, тримаючи у руді конверт, швидко увійшла Джейн.

Побачивши незнайому людину, вона стримала вигук, який, здавалося, вже зривався з її уст, і повільно опустила лист у розмальовану якимись химерами торбинку.

— Це моя Джейн, — квапливо відрекомендувала доньку місіс Томсон. — А це наш гість, — вона повернула голову до дівчини, яка ще не пройшла в кімнату, — інспектор Коваль Дмитро Іванович, з міліції... Він має з тобою поговорити.

— О! Оригінально! — скрикнула дівчина, по-новому оглянувши чоловіка у старому коричневому костюмі у смужечку й відразу ніби забувши про нього. — Мамо, — сказала, знову виймаючи з торбинки листа. — Я щойно одержала ось від Генрі. Наполягас, щоб негайно поверталася.

— Джейн, ми не можемо ще їхати, — зауважила місіс Томсон, поглянувши на Ковалья.

— Чому?

Дмитро Іванович тим часом з цікавістю оглядав дівчину, худорляву, милолицю, з правильними рисами матового обличчя, з короткою, як і в матері, зачіскою «під бебі» та темними, трохи довгастими очима, які гарно контрастували з пофарбованим у біле волоссям. Вона була не схожа на матір, і Коваль подумав, що в крові її батька, Вільяма Томсона, була домішка азійської крові предків, які в часи могутньої англійської імперії панували і в Індії, і в інших країнах по берегах Індійського океану.

— Як це не можемо?! — Джейн нічого не розуміла і переводила погляд з матері на Ковалья.

— Ви, міс Томсон, свідок по справі отруєння громадянина Заліщуків, — спокійно промовив Коваль. — Я веду розслідування, і поки воно не закінчиться, ви потрібні слідству.

— Це неподобство! — Джейн навіть притупнула ногою. — Яке ми маємо відношення до всіх ваших історій, до цих Заліщуків! Розбирайтеся, скільки хочете, а ми повинні їхати!

— Заспокойся, Джейн! — місіс Томсон підійшла до дочки і обійняла її за плечі. — Усе буде гаразд. У нас ще є час до виїзду. І будемо сподіватися, що, — вона на мить зам'ялася, не знаючи, як назвати підполковника, — що містер Коваль швидко упорається з цією справою. Для того він і прийшов сьогодні.

— Якраз ви й допоможете мені у цьому розібратися, — повільно промовив Коваль тоном м'яким, але в той же час

твердим, — і тоді спокійно поїдете. Невже вас зовсім не цікавить, хто знедолив вашу тітку?

— Абсолютно не цікавить, — обурено промовила Джейн. — Це, мамо, у тебе, може, і є час! — звернулася сердито до матері, відповідаючи на її слова. — А в мене часу нема. Мене кличе Генрі, і я мушу їхати. — Вона тицьнула матері лист. — На, читай! Та й містер Гемп не простить мені довгої відсутності.

— Ну, містер Гемп може й почекати. Хтось же тебе замінє.

— Він звик диктувати тільки мені.

Зрештою, підкоряючись жесту Коваля, дівчина опустилася у крісло.

— Ми трохи порозмовляємо, — сказав підполковник, — і все з'ясуємо. — Він знову сів за журнальний столик, спитав, чи не бажає міс Томсон перекладача. Ні, перекладача їй не потрібно, — мати навчила її мови свого дитинства.

— Але що, я, по-вашому, злочинниця?! — Джейн мало не вистрибувала з крісла.

— Ні, не злочинниця, я допитаю вас як людину, що була в товаристві загиблого перед його смертю, тобто — як свідка.

Місіс Томсон, незважаючи на те, що збиралася йти у спальню, залишилася у вітальні. Вона лише попросила Джейн налити їй склянку води й випила ліки. У кімнаті різко запахло валер'янкою.

Записавши анкетні дані Джейн, Коваль спитав:

— Другого серпня коли ви поїхали від Заліщуків? О котрій годині?

— Коли? — з обличчя дівчини ще не сходив вираз роздратованості. — Якого серпня? Я вас не розумію.

— Другого.

— Хіба я пам'ятаю?

— Того вечора, коли загинув Борис Сергійович Заліщук.

— Я не знаю, коли він загинув: я не була при цьому.

— Хіба від вас це приховали? — підполковник з іронією подивився на дівчину.

— Я на годинник не дивилася. Та й яке це має значення!

— А що ви робили до цього? — незворушно продовжував питати Коваль, немов не помічаючи роздратованості Джейн.

— До чого «до цього»?

— До того, як повернулися в місто.

— Купалася. Потім ловила рибу! Пішла з Таїсією Гри-

горівною, коли мама поїхала до готелю. Та й скільки можна мене допитувати?! — очі у Джейн звузилися, і вся вона стала схожа на розлютовану кішку.

— Відповідай на запитання, Джейн, — знову втрутилася місіс Томсон, — тобі нічого нервувати. Так потрібно, — вона розуміла, що не слід опиратися закону, і не хотіла далі ускладнювати взаємини з наполегливим інспектором міліції. — Я прошу тебе, дитино... — повторила жінка, торкаючись плеча доньки. — Тобі слід відповісти на всі запитання підполковника... Вона у нас така нервова і вразлива, — звернулася місіс Томсон до Коваля. — Дитя війни, а тут іще Генрі кличе, любов... — вона уже встигла пробігти очима лист. — Молодість така нетерпляча. Година затримки їм здається світовою катастрофою.

Дмитро Іванович уже помітив перші сліди майбутніх «гусячих лапок» навколо очей дівчини. І гарненька, граціозна, вона на вигляд була молодшою своїх тридцяти років, але, певно, уже потерпала від затяжного дівочтва, і заручини з тим Генрі здавалися їй зараз порятунком. Це стало змістом її життя, і тим, хто став би їй на шляху, готова була перегризти горло.

Слова матері і твердість Коваля зрештою справили на Джейн враження. Вона стала схожа на м'яч, з якого потроху випускали повітря. Потонувши в кріслі, раптом зовсім тихо і миролюбно, слабким голосом звернулася до підполковника:

— Ну, будь ласка, запитуйте, запитуйте...

— Так що ви робили на дачі Заліщуків після того, як ваша мати поїхала до готелю?

— Я вже сказала, рибу ловила, разом з... — Джейн ніяк не могла вимовити слово «тітка», — разом з маминою сестрою.

— І багато піймали?

— Я?

— Так.

— П'ять чи шість окунців.

— А ваша тітка? Тобто мамина сестра? — уколів Коваль.

— О, вона чудовий риболов. Повний поліетиленовий мішечок.

— Потім ви відразу поїхали в місто? Чи заходили ще раз на дачу?

— Заходила.

— Кого ви там бачили?

— Крім Таїсії Григорівни, нікого.
— І Бориса Сергійовича не було?
— Ні.
— А може, ви погано роздивилися?
— Правда, уже темніло, коли я повернулась. Я одягла босоніжки, костюм і відразу поїхала.

— О котрій годині?
— Мабуть, десь о десятій.
— На берег ви пішли разом з вашою тіткою Таїсією Григорівною, так?

— Ну, звичайно.
— І повернулися разом з нею?
— Так.
— Ловили рибу весь час, нікуди не відходили?
— Ні.
— І ваша тітка теж весь час була поруч?
— Вона один раз ходила додому.
— Надовго вас залишила?
— Ні, не надовго.
— А як ви матір відпустили саму до міста, адже знали, що вона кепсько себе почуває?

Джейн промовчала.

Місіс Томсон підвела на Ковалья благальний погляд:

— Ми відразу впіймали таксі і зі мною поїхав лікар Воловик, який провів до дверей готелю. Я цілком обійшлася без Джейн.

Немов не почувши цих слів, Коваль пробурчав:

— Я думав, що дочка приїхала сюди доглянути хвору матір, не передурочаючи це чужим людям... Того вечора ви явно не поспішали до неї, якщо повернулися пізно, — кинув Джейн.

— У постанові вашого прокурора говориться, що маєте право читати мораль?

— Це дозволяє мій вік, — спідлоба глянувши на дівчину, сказав підполковник. — Значить, коли повернулися з Таїсією Григорівною на дачу, Заліщук там уже не було?

— Кажу ж — не було.

— А коли ваша тітка ходила з берега на дачу, він там був, не знаєте?

— Звідки мені знати? Але, напевне, був, тому що, повернувшись, вона сказала: «Ух, цей Борис! Усю душу вимотав!» Мабуть, вони сварилися. Але я не стала розпитувати. Мені до цього немає діла!

Коваль закінчив писати протокол, дав прочитати і підписати його Джейн і склав папери у папку.

— Тепер ми зможемо виїхати? — знову роздратовано спитала Джейн. — Я вже розповіла, що знаю. І мама, напевно, теж. — Дівчина почекала, поки мати кивне. — Що вам ще від нас треба?

— Поки що тільки одного: бути тут до кінця слідства.

— Скажіть хоч би, через скільки днів це закінчиться?

— Цього і я не знаю, — сказав Коваль, відчиняючи двері. — До побачення.

9

Сонце нещадно палило крізь вікна автобуса, і Коваль пошкодував, що вдягнув цивільний костюм з дупким піджаком і неодмінним галстуком, який щільно облягав шию. Автобус ішов з заводського району, був переповнений, і підполковника не рятувало те, що, сівши на кінцевій зупинці, він займав місце у вільнішому кутку машини.

Від Святошина автобус, стогнучи мотором, важко плівся по розпеченому асфальту, час від часу похитуючись, немов втомлена людина, що з останніх сил ступає важкими набряклими ногами...

Дмитро Іванович розстебнув верхній гудзик сорочки й розтяг трохи вузол галстука. Стало легше, думки знову повернулися до справи, заради якої їздив на завод, де працював колись Заліщук, і перед очима малювалося життя людини з тих, яких у побуті називають «невдахами».

Мало не півдня провів Коваль на невеличкому заводі металовиробів, де начальником ВТК довгий час був Заліщук. Його тут знали і добре пам'ятали. Багато хто з колишніх співробітників прийшов провести Бориса Сергійовича в останню путь. Місцевком виділив грошову допомогу на поховання... І все ж...

Під кінець робочої перерви Коваль заглянув у цех.

— З'їли людину, — похмуро буркнув літній майстер з такими самими настовбурченими кошлатими бровами, які підполковник бачив на фото Бориса Сергійовича. — Зірвався з коліщат...

— Ніхто йому не винен, — втрутився в розмову якийсь робітник, запиваючи бутерброд кефіром. — Що значить «з'їли»? А ти не давайся!

— Уже як Борис не давався! Він і кусав першим, тільки зуби в нього не такі гострі, як у Книша.

Дехто похмуро посміхнувся і почав виявляти підвищений інтерес до своїх згорток з їжею.

Коваль уже знав, що Книш — це директор заводу, з яким постійно воював Заліщук.

— Хто їх зна, що там у них із Книшем було, яка коса об який камінь чиркнула... — блиснув зубами інший робітник. — Заліщук був хорошою людиною, часом хоч і накиється, вилає, але за діло. А помилиться, то згодом підійде і пробурчить: «Ти не дуже сердься, знаєш, буває».

Робітники один за одним згортали пакунки, підводилися з-за столу і поверталися до верстатів. У цеху наростав шум моторів, набирив ритму, переходив у рівний, плинний гул.

Коваль пішов у заводське управління. Звичайно, він був далекий від того, щоб підозрювати вплив директора заводу на трагедію, що сталася на Русанівських садах. Проте у кожній події є чинники, які зароджуються задовго перед нею, ведуть свій родовід від забутих дрібниць і тільки з часом дають гіркі плоди. Так маленька подряпина тільки через якийсь час може викликати тяжку хворобу. Згадуючи історію керуючого трестом Петрова-Семенова, який понад тридцять років прожив по чужому паспорту і зрештою виявився убивцею, Коваль не хотів проминути зараз жодної сторони життя Заліщука.

Директор заводу Книш і справді чимсь нагадав підполковникові Петрова-Семенова. Ні, не зовнішністю: був невисокий, чорнявий — якщо й книш, то дуже підгорілий! — з худорлявим, витягненим обличчям. Але розмовляв він так само категорично, як і той керуючий трестом, швидко приходячи до висновків і виголошуючи їх незаперечним тоном. Про Заліщука сказав кілька співчутливих слів, пошкодував, що хороший інженер не знайшов себе у колективі і зрештою спився. І відразу прямо спитав, яких пояснень потрібно від нього міліції. Він поспішав закінчити неприємну розмову і не приховував цього.

Поцікавившись, чи не було у Заліщука на заводі відкритих ворогів і чи не приходив він сюди після звільнення, підполковник зрозумів, що відвертої розмови з директором не буде, і незабаром залишив просторий кабінет, затінений від сонця старомодними важкими порт'єрами.

Історія конфлікту Бориса Сергійовича з директором заводу та його оточенням потроху ставала Ковалю зрозумілою. Добрий знавець технології виробництва, Заліщук часом не зважав на технологію людських взаємин і у запалі діяв різко, немов навмисне напитуючи собі біду.

Конфлікт спалахнув, коли начальник відділу техконтролю інженер Заліщук затримав велику партію бракованих шестерень.

Доповіли Книшу. Був кінець кварталу, і план «горів». Директор подзвонив у відділ техконтролю і зажадав, щоб шестерні пропустили.

Заліщук не погодився.

Тоді директор викликав його до себе. З металом у голосі промовив:

«Так ми з тобою, Борисе Сергійовичу, не спрацюємось».

Заліщук уперся.

Людам сказали: «От винуватець того, що завод не виконав план і ви не одержали премій».

Інженер Заліщук написав у міністерство лист про окозамилювання, приписки на заводі.

Книш при потуранні профспілки начепив на Заліщука ярлик «кляузника». На нього посипалися стягнення. Директорські підлабузники почали цькувати інженера. І це при вибуховому характері Бориса Сергійовича!

Начальник відділу у відповідь ще дужче посилив технічний контроль за якістю продукції. Ніяких попусків! Можливо, у запалі й пересолив. Водночас написав викривальний лист до народного контролю.

Голова місцевкому запросив інженера Заліщука і від імені директора заводу зажадав розписку-зобов'язання не писати більше «кляуз». Інакше місцевком дасть згоду на звільнення. Борис Сергійович спалахнув, наговорив грубощів і хряпнув дверима.

Через кілька хвилин у відділ подзвонив головний інженер заводу:

«Борис Сергійович, мені сказали, що ви на роботі п'яні й скандалите».

Заліщук розгубився від несподіванки.

«Хто таке сказав?!» — нарешті зміркував спитати.

«Директор».

Ледь стримуючись, тремтячими пальцями набрав номер телефону директора. Спитав, доки він буде знущатися.

У відповідь одержав категоричну рекомендацію пройти обстеження у поліклініці для визначення ступеня сп'яніння.

Зціпивши зуби, пішов «дути у трубку», і коли одержав на руки довідку, що тверезий, не витримав і кинувся до Книша.

Секретарка не пропускала розлюченого інженера, але він відштовхнув її і прорвався до кабінету.

Шпурнувши довідку на стіл, він так припечатав її кулаком, що луснуло товсте скло.

На крик директора до кабінету збіглися люди, схопили Заліщука за руки, і Книш попросив секретарку викликати міліцію.

Погрожуючи карним переслідуванням за хуліганство, інженера зрештою примусили подати заяву про звільнення.

Маючи невелику військову пенсію, Борис Сергійович усамітнився на своїй дачі, заливаючи кривду дешевеньким вином. Коли б не зустріч з Таїсією Григорівною, яка внесла якусь рівновагу в його життя, він, певно, спився б у колі таких самих невдах...

Порозмовлявши з людьми, Коваль зрозумів, як довели людину до відчаю. Було боляче усвідомлювати це, але він представляв правоохоронний орган, і оскільки колишні взаємини директора заводу із Заліщуком видимого зв'язку із злочином на Русанівських садах не мали, міг тільки, як кажуть, узяти це до відома...

Автобус важко долав підйом по бульвару Шевченка від площі Перемоги. Коваль відірвався від думок і з приємністю поглянув на темно-зелені тополі, повз які підіймався автобус. Від зеленого кольору, що вбирав очі, здавалося, і в салоні машини ставало прохолодніше. Згадав, що й музика має свої кольори, а різні кольори у свою чергу викликають різні чуттєві асоціації.

Водій автобуса різко загальмував. Зграйка дівчат перебігала дорогу від університету. Коваль вгледівся в них. Наталки своєї не побачив серед того веселого гурту. Згадавши за дочку, подумав, що вона склала йому таку загадку, яку ціле життя розгадуватиме. Після торішньої спільної поїздки на Закарпаття, де Дмитро Іванович виявив убивцю угорки Каталін Іллеш та її доньок, Наталка, захопившись, попросила дозволу перейти з філологічного факультету на юридичний. Він зрадів, сподіваючись, що доньці стане ближчою його робота, його думки, вболівання. Проте нині вона стала з ним, навпаки, більш схованою і небалакучою. Коваль якось пожартував: «Не виробляй у собі завчасно професійної стриманості — ти ще тільки вчишся і, можливо, будеш не слідчим, а адвокатом, коли багато залежатиме від твого вміння говорити».

Чомусь згадалися релігійні війни, кривава Варфоломіїв-

ська ніч у Франції, коли християни-католики і християни-протестанти лютували одні проти одних дужче, ніж колись, під час хрестових походів, проти мусульман, і він подумав, що часом дрібні розходження близьких людей розводять їх далі одне від одного, ніж велике протистояння. Це дивне міркування захопило його, певно, мало б своє продовження, але автобус уже гальмував на останній зупинці, люди піднялися з своїх місць, і думки підполковника повернулися до службових справ.

Зараз мав перейти підземним переходом Бессарабський майдан і піднятися до міністерства рейсовим таксі.

* * *

Увечері в райвідділі відбулася ще одна коротенька нарада. Повертаючись з неї, Коваль і Струць стояли на трамвайній зупинці.

І раптом Коваль спитав лейтенанта:

— Як ваша англійська мова?

— Англійська? — Струць не чекав такого запитання і відповів не відразу. — Вчу, — нарешті промовив.

— Уже, здається, й розмовляєте.

— Слабенько, — змушений був признатися. — Словник бідний. Та й розмовної практики обмаль. Тільки на уроці.

— А пропускаєте таку нагоду! — докірливо кинув підполковник. В очах Ковалю засвітилися такі вогники, які, здавалося, годі було побачити у цього набурмосеного чоловіка, посивілого у постійній прі із злочинністю.

І враз Струць зрозумів підполковника.

— Займіться Джейн, — сказав той. — Попросіть її приділити вам вільний час (а вільного часу в неї більш ніж треба!) для англійської розмови... Вона рветься додому, до нареченого, їй нудно тут, але, думаю, вона не відмовиться від товариства... Якщо, звичайно, — додав Коваль, — ви зможете хоч трохи скрасити їй дні вимушеного гостювання... — І знову лукаві вогники на мить освітили погляд підполковника.

Лейтенанту кортіло спитати: «Це завдання?» Подумалося: «Може, Дмитро Іванович просто жартує?»

Але вогники уже зникли з очей підполковника та й спитати було ніяк — повз них мчав трамвай, за гуркотом якого слів все одно не чуто.

Коли трамвай затих на зупинці, Коваль пояснив:

— Можливо, Джейн щось більше запам'ятала про той вечір, ніж її матір. Адже дівчина залипалася на дачі після того, як місіс Томсон і лікар поїхали в місто. Вона, як і Таїсія Григорівна, була однією з останніх людей, які бачили Заліщука живим...

Розділ другий

(Погляд у минуле)

1

Поява цієї жінки була для Таїсії Григорівни таким самим дивом, якби побачила марсіянина.

Коли у відповідь на нерішучий дзвінок Таїсія Григорівна відчинила парадні двері, перед нею стояла незнайома жінка і здавленим голосом питала:

— Тут живуть Притики?

Слова вимовляла вона повільно, старанно, з якимось дивним акцентом, і Таїсія подумала, що це іноземна туристка, яка вивчала українську мову за підручниками.

«Але яке діло туристці до мене? І звідки вона знає моє прізвище?»

Таїсія Григорівна злякано дивилася на худорляву немолоду жінку, коротко підстрижену й трохи підфарбовану, одягнену в тонку блузку і джинси, з низкою коралового намиста на шиї та великою пласкою сумкою через плече.

Немов відповідаючи на її думки, жінка мовила:

— Я — Катерина Притика. В дівоцтві, — додала вона. — Тепер — Томсон... — А ви хто будете? — познайомка так і проколювала поглядом господиню квартири.

«Катерина Притика? Катруся?!» Таїсія Григорівна ще дужче розгубилася. При згадці про сестру перед очима постала повненька Катруся з її голубими, як небо, очима, в улюбленому платтячку в горошок, з довгою косою, а не ця чужа жінка. Невблаганний час вивітрив з пам'яті голівне — чіткі обриси обличчя сестрички, а от великі волшкові очі та — подумати — якесь платтячко в горошок зберіг навіки! Який новий удар приготувала їй доля? Що це за людина прийшла, що їй треба? Її сестра Катруся пропала у війну — незабаром тридцять років.

Але... — не вірилося! — у незнайомки були світлі, з легкою блакиттю — хоч і трохи вицвілі — очі, як у всіх кри-

ничанських Притик, і якась особлива манера, розмовляючи, нахилити голову, як і в самої Таїсії Григорівни.

Вони так і стояли одна проти одної, і гостя — туристка місіс Томсон — в свою чергу продовжувала пильно розглядати, здається, злякану її появою дебелу біляву жінку з вишитою хустиною на голові, зовсім не схожу на її сестричку Тосю, що її на початку війни відвезли до тітки під Харків. Катрін Томсон прийшла в цю квартиру за адресою довідкового бюро — ще не певна, що й справді знайшла свою сестру.

Перед очима кожної пролітали картини їхнього дитинства, спочатку світлі, рожеві, а потім — чорні, як ніч: в одної — неволя у чужому краї, у другої — втрата близьких, сирітство; у кожної своє: у старшої — Англія, сім'я, діти, нове, не схоже на минуле, життя, у Таїсії Григорівни — театральне училище, сцена, Борис Сергійович.

Але ось збігла хвилинка, і ніби якась іскра проскочила між ними: незнайомка нерішуче, незграбно кинулася через поріг, і вони обійнялися тут-таки, у коридорі.

— А я Тася, я — Тася, та сама Тася, — чомусь повторювала одне й те саме Таїсія Григорівна, немов переконуючи в цьому не тільки сестру, а й саму себе. — Ах, боже мій, не може бути, не може бути! — розгублено промовляла, ведучи сестру за собою в кімнату і сідаючи з нею на тахту. Плачучи і сміючись, вони плели якісь дурниці, ойкали та охкали і все ще придивлялися одна до одної, шукаючи рідних рисочок, заглядали в очі — чи це ж ті самі сестринські очі, що сміялись у далекому дитинстві, ласкавіли до тебе, — шукали в них себе, своє близьке, рідне.

Катрін Томсон для Таїсії Григорівни була новою істотою, не званою раніше. Зараз сприймала її більше розумом, ніж серцем, не маючи сил перебороти почуття непевності, яке викликали у неї змінені роками риси обличчя, і вимова, і той неймовірний факт, що Катруся жива і оце вона сидить поруч.

Перше, осмислене, що промовила Таїсія Григорівна, було запитання:

— Де мама, Катрусю?

— Мама? — зітхнула місіс Томсон. — Я нічого не знаю про неї... Я думала, що вона залишилася тут, на Україні. Коли німці гнали нас із Крилиць, на якійсь станції — я вже забула назву — вони відокремили молодих жінок і підлітків від старих людей і повезли далі, до Німеччини.

А що сталося з мамою, не знаю... Я думала, може, ти знаєш?

— Звідки мені знати! Я ж була у тітки Христини,— гірко промовила Таїсія.— Тітка недавно померла... Ми з нею не раз їздили у наші Криниці... Нікого з старих криничан не знайшли. Прийшли люди побудувалися, відновили село... Чутка ходила, що тоді всіх криничан німці побили... Я думала, що й тебе...— Таїсія Григорівна замовкла. Потім усміхнулася крізь сльози і знову кинулась обіймати і цілувати сестру.

— Я дуже винна перед тобою, Тасю,— в свою чергу говорила Кетрін Томсон.— Мала приїхати набагато раніше... Я тепер живу в Англії, в Лондоні, у мене хороша сім'я, син, доня...

— Подумати тільки! — сплеснула в долоні Таїсія Григорівна.— У самому Лондоні!

Кетрін скинула з плеча сумку й вийняла велике кольорове фото, на якому були зображені усі Томسونи.

— Оце мій чоловік Вільям Томсон,— показувала Кетрін на високого лисуватого містера, вдягнутого у сірий костюм, який, не кліпаючи, дивився перед собою,— оце Робін, а це моя доня Джейн. Втім, її ти скоро сама побачиш... Ну, розповідати про них — це довго. Потім я тобі все-все розповім,— сказала місіс Томсон.— Поїдемо зараз до мене,— вона обвела поглядом кімнату Таїсії.— Я зупинилася в готелі «Дніпро»... Мене раніше не пускав сюди Вільям... Він торік помер...— Кетрін перехрестилася.— Боявся, що не повернуся, казав: заплють до Сибіру за те, що поїхала в Англію. Чесно кажучи, я теж боялася, всілякі розмови ходили... Вільям казав, що ні тебе, ні мами немає в живих. І все одно я дуже винна перед тобою, сестричко. Мені треба було раніше вирватися,— місіс Томсон тяжко зітхнула.— Нарешті приїхала, так захворіла... Потрапила в лікарню...

— Ой,— сплеснула руками Таїсія Григорівна.

— Навіть операцію мені зробили. Апендикс вирізали.

Таїсія Григорівна стривожено дивилася на сестру.

— Нічого страшного. У вас чудові хірурги. Я вже й забула про операцію. Трохи боялася за серце. Воно в мене слабке. Стільки пережито!

— У тебе втомлений вигляд.

— Я вже була в Ленінграді, в Москві... Але не хотіла повертатися додому, поки не побуваю у рідних місцях. Десь у глибині душі я все ще мала надію знайти тебе...

І, бачиш, не помилилася. Якби не раптова операція, я тебе раніше знайшла б...— місіс Томсон посміхнулася й ніжно погладила руку сестри.— Але, знаєш, не впізнала одразу.

Таїсія Григорівна зустріла її швидкий погляд. Вони ще й досі приглядалися одна до одної, немов не вірили своїм очам.

— Стільки років, стільки років! І що робить невблаганний час,— сумно похитала головою Кетрін, закусивши губу.— Особливо з нами, з жінками...

Вона підхопилася з тахти, на яку її посадила Таїсія Григорівна:

— Ходімо ж... Я побоялася повертатися до Англії одна — в дорозі все буває, і мені дозволили викликати сюди доньку. Джейн прилетить завтра. Вона чудова дівчина і тобі сподобається. Я певна в цьому,— говорила, оглядаючи себе у дзеркалі, що його вмурувала Таїсія Григорівна для домашніх репетицій.— О, яке в тебе велике дзеркало. Це прекрасно!

Таїсія Григорівна замкнула кімнату, і вони вийшли на вулицю.

— Ти заміжня? — спитала місіс Томсон.

— Так,— відповіла сестра, у душі радіючи, що Бориса немає зараз удома, бо, знаючи характер чоловіка, хотіла підготувати його до «новини».

* * *

Місіс Кетрін Томсон сиділа у кріслі навпроти сестри й задумливо поскубувала пальцями кінці накинutoї на плечі білої шалі, час від часу пильно поглядаючи на Таїсію. З відчинених дверей балкона пливла вечорова прохолода, і жінка щулилася навіть під цією гагачого пуху накидкою. Таїсія Григорівна, навпаки, розстебнула комір блузки, сиділа розпашіла і від випитого вина, яким пригостила сестра, і, головне, від збудження, що не покидало її з моменту появи Кетрін і яке ще дужче посилилося в пишному номері готелю.

Розмова з сестрою відновлювала в пам'яті Кетрін не тільки обличчя друзів, криничанську вулицю, мамину хату, подвір'я із старою сливою і дикою яблунею-кислицею, призьбу, на якій вона гралася зовсім маленькою дівчинкою, і запічок, де ховалася від сердитої баби, але й уже давно забуті епізоди нібито не з її життя, а якоїсь незнайо-

мої дівчинки. Вона дивувалася своїй пам'яті, що часом не зберігала учорашні події, а картини далекого дитинства малює зараз з такою несподіваною щемливою яскравістю.

Після перших емоційних вигуків хвилювання трохи уляглося і розмова то спалахувала, то пригасала.

Сидячи у глибоких м'яких кріслах, немов в ізольованих кубельцях, сестри говорили про якісь несуттєві дрібниці, усе ще звикаючи одна до одної, обмацуючи одна одну поглядами, порівнюючи бачене з тим, що зберегла пам'ять.

Місіс Томсон, відчуваючи збудження і розгубленість сестри, як могла, допомагала їй своєю ласкавістю. Одриваючись од думок, вона простягала до Таїсії руку і торкалася її плеча, заспокоювала. В якусь хвилину навіть вихопилася з крісла, підійшла до неї і обійняла.

— А пам'ятаєш, — раптом з дитячою прикрістю в голосі сказала Таїсія Григорівна, — як тобі пошили нове платтячко, а мені не пошили і я втекла в садок, сховалася і плакала. Мене ледве знайшли. Я завжди доношувала твоє і дуже сердилася за це на тебе і ображалася на маму, — вона засміялася.

Спогади про батьків, про дитинство, про шкільних друзів чергувалися з розповідями про Німеччину, Англію, покійного Вільяма Томсона і Бориса Сергійовича, про режисера, який привіз Таїсію Григорівну з Рівного до Києва і який потім «з'їв» її тут. Перестрибували у розмові з одного на інше, немов життя кожної було якоюсь торбою, куди безладно накидано різні події.

Але серед усіх видінь перед Кетрін раз у раз з'являвся образ хлопця, спогади про якого довго бентежили її юну душу, поки не застували їх нашарування нещадного часу.

З кожною хвилиною цей образ ставав усе яскравіший, і Кетрін схотілося поговорити про хлопця.

Таїсія Григорівна немов прочитала думки сестри.

— А знаєш, — сказала вона, — кого я зустріла в Києві? Андрія! Пам'ятаєш сусідів, Воловиків. Ти, здається, колись дружила з ним, — в очах Таїсії Григорівни промайнула лукавинка.

Серце у місіс Томсон здригнулося. «Ну, звичайно, у мене ж слабе серце», — заспокоїла вона себе.

— Якого Андрія?! — сердито спитала вголос. — Андрія давно немає в живих.

— Слово честі, бачила! Кілька разів, — заприсяглася Таїсія Григорівна. — Правда, — жінка завагалася, — прізвисьце в нього інше.

— Ну, от. Просто схожа людина, — упевнено промовила Кетрін. — Ми поїдемо у Криниці на його могилу. Він помер тієї ночі, коли німці виганяли нас із села.

— Кого ж я тоді зустрічала? Невже помилилася? — Таїсія Григорівна розгублено замовкла. — Земля йому пухом, коли так. — Та за мить вона знову повеселіла. — Признаюся тепер, — сказала далі, — я, дівчисько, завжди за вами підглядала, і одного разу застукала вас у садку, як ви цілувалися за кислцею. Але мені стало соромно і я враз втекла, поки ви не помітили. І запам'ятала це на все життя...

— Вуха тобі відірвати треба було, — несподівано по-дівочому засоромившись, насварилася місіс Томсон, відчувачи, як її раптом обдало жаром.

Намагаючись приховати від сестри хвилювання, запитала:

— І давно ти його бачила?

— Кого?

— Того, схожого на Андрія?

«Яка дурниця! З могил не встають!» — водночас подумала Кетрін. Але не спитати не змогла.

— Не дуже, — відповіла Таїсія Григорівна. — Він тут, у Києві, тепер живе. Лікар... Але, правда твоя, може, й не наш криничанин. Він мене не признав. Якось привіталася, хотіла заговорити, та він і головою не кивнув — відвернувся і пройшов мимо. Я вирішила: бог з тобою! Але потім розсердилася на себе: подумати тільки — за весь час одного-єдиного криничанина зустріла і не спромоглася поговорити. Я його упізнала, а він не признав... Певно, я дуже змінилася... І тоді, перестрівши вдруге, набралася духу й рішуче підійшла до нього.

«Пробачте, — сказала, — я з Криниць. Таїсія Притика. А ви не Андрій Воловик?»

Він глянув на мене злякано.

«Ні, ні, — промовив швидко. — Ви помилилися. Я не знаю ніяких Криниць, ніяких Воловиків. Я зовсім інша людина».

Але очі в нього, Катрусю, так і бігали. Тоді мені не залишалось нічого іншого, як знову вибачитися. Втім, я навіть цього не встигла зробити, бо він заспішив і мало не кинувся від мене... Все це видалося дуже дивним, і я вирішила при нагоді простежити за ним. Така нагода трапилася минулого року, коли я ще працювала. Захворів отоларинголог, який обслуговує наш хор, і в театр прийшов новий лікар. Це був той самий, схожий на Андрія Воловика, чоловік. У нього тремтіли руки, коли оглядав мос

горло, і я ще раз подумала, що це, напевно, наш Андрій. Але чому він від мене ховається? Потім довідалася, що прізвище у нього зовсім інше — Найда...

Незабаром я пішла з театру, більше з ним не зустрічалася, і все це залишилося для мене загадкою.

Місіс Томсон відкинулася на спинку крісла.

— Батько Андрія Воловика був поліцаєм у Криницях, — задумливо промовила вона.

— Он як, — простягла Таїсія. — Поліцаєм...

— Так... Тільки дещо дивним, пригадую... У всякому разі, він загинув від німецької кулі.

Кетрін глянула на годинник, підвелася і підійшла до чайного столика, на якому стояв невеличкий електричний самоварчик і гарненький сервіз — приємний сюрприз адміністрації готелю для іноземних гостей — і увіткнула штепсель у розетку в стіні.

— З третьої до п'ятої години у нас в Англії неодмінно — чай. У будь-яку пору року. Це — давня традиція. Спробую і в цих умовах заварити по-нашому. Тобі сподобається.

Сестри чаювали. Кетрін Томсон пригощала Таїсію ласощами і розповідала про своє життя за кордоном, слухала подробиці Таїсиної історії, а думки її весь час поверталися до схожого на Андрія чоловіка.

Нарешті вона не витримала.

— Тасю, сестричко, — трохи затинаючись, з силуваною посмішкою, ніби жартома, промовила, — а ти не могла б... довідатися його телефон... Ну, цього чоловіка, тобто схожого на Андрія!

Таїсії Григорівні не треба було уточнювати.

— Довідаюсь, довідаюсь, Катрусенько, — по-змовницькому промовила вона. — Ой, — скрикнула раптом, — ми це й зараз можемо зробити. Знаємо прізвище. Ім'я, по батькові, якщо це — він, певно, залишилися у нього ті самі — Андрій Гаврилович...

Таїсія Григорівна миттю пересіла на круглий пуфик біля телефонного столика і набрала «09».

— Будь ласка, Найда Андрій Гаврилович... Так, Андрій Гаврилович... Адреса? Не знаю, дівчино. Я вас дуже прошу. Ми приїжджі, здалеку, тридцять років не бачилися...

Таїсія Григорівна умовила дівчину з «09» і через якихось півхвилини урочисто оголосила, записуючи на ріжку газети:

— Сорок дев'ять, тридцять один... Так... І такі самі ініціали? Будь ласка, другий. П'ятдесят сім... так, тридцять... так... дякую, дякую... Двоє людей з однаковими прізвищами та ініціалами,— пояснила, поклавши трубку.— Але це небагато... У Києві понад два мільйони жителів, легко сказати... Один з номерів його... Можна і зараз позвонити.

Місіс Томсон мляво посміхнулася і похитала головою.

— Не треба. Іншим разом... Я втомилася, Тасю. Стільки вражень, стільки хвилювань, хоч і радісних...

— Тобі зле? — злякалася Таїсія Григорівна.

Кетрін зробилося мляво.

— Нічого, нічого. Налий мені, будь ласка, валер'янки, там у спальні на туалетному столику.

Випивши ліків, місіс Томсон сказала:

— А тепер я відпочину, Тасю...

— Я ще посиджу біля тебе. Лікаря викликати?

— Ні, ні, не треба. Зараз полегшає... А ти прийди завтра... Зможеш уранці?

— Звичайно зможу.

— От і добре... Завтра, я говорила, прилітає Джейн... І знаєш... Їй нічого про історію з цим лікарем не розповідай...

— Звичайно, звичайно,— погодилася сестра.— Це їй ні до чого...

* * *

Після того як Таїсія Григорівна пішла, місіс Томсон довго лежала розслаблено у кріслі й призабуті картини поставали перед її очима.

...Усіх підняли затемно. Вона не відразу зрозуміла, що йдеться до світанку. «Шнель, шнель, шнель! Збирайся, виходь!» Німецькі солдати, а з ними і «свої» поліцаї не дозволяли роздивитися, люди спросоння не могли нічого знайти у хаті. «Виходь! Виходь! Шнель! Шнель!» Хто барився, того прикладом або просто кулаком межі плечі! Речей ніяких не дозволяли брати, тільки харчі на дорогу.

«Скоро повернетесь у свої Криниці. Усе буде ціле,— німцям ваше ганчір'я ні до чого!»

Коли розвиднілося, крипичани були вже за селом. Ранок сірим світлом обливав голі гілки, пожухле мокре листя під кленами вздовж шляху. Пронизливий вітер тріпав

жовту травицю на вигоні, два роки не толоченому ні людьми, ні худобою, проникав під блаженську одежину, примушуючи тепле після сну тіло тремтіти, як у пропасниці.

Людей вишикували в одну колону. Спереду, по боках і ззаду — солдати і поліцаї.

Катруся побігла очима по колоні. Андрія ніде не видно. Ах, так, він десь у хвості, на возі... Адже старості та поліцаям комендант дозволив везти свої сім'ї на возах і забрати награбоване майно.

Та буде вона його шукати! Німецькі лакузи! Усе росла тривога: куди це женуть ціле село? Що з ними зроблять? Од фашистів можна усього чекати. По колоні поповзли чутки, що женуть у Німеччину на роботи. Із старими та дітьми? Це щось інше... Але що саме? Мати намагалася підбадьорити Катрусю: «Якось буде!.. Як із людьми, так і з нами...» Молодшу сестричку Таїсію весною одвезли до тітки на Харківщину, і що там зараз діється, ніхто не знав. Пройшли чутки, що Харків уже знову радянський, фронт підійшов до Дніпра і ось-ось буде тут. Розказували, що з якихось сіл людей теж повиганяли, але про їхню долю нічого не знали...

Та ось пролунали команди. Поліцаї, мов хорти, забігали вздовж колони, вишикували, рівняли. А ти їх зрівняй, хлопчаків, бабусь та малих дітей! На грузовику, запнутому вгорі брезентом, під'їхав комендант, виліз з кабіни — ситий, мордатий, якби штиркнути, не кров полилася б, а сало вичавилось би — став на підніжку, щось прокричав.

Староста почав перекладати. Ніхто не почув його голосу, бо комендант уже знову заліз у машину, і грузовик, потягнувши за собою куряву, побіг дорогою і незабаром зник за поворотом. Люди товпилися до середини, одне до одного: що то сказав комендант, куди їх женуть, навіщо, чи надовго, чи, може, відпустять?

Поліцаї лаялися, горлали. Хтось із німців раптом пустив автоматну чергу навздогін хлопцеві, який, скориставшись шарварком, кинувся через городи до річки... Всі бачили, як він зупинився, вирізняючись на тлі сірого ранкового неба, потім лебедем змахнув руками і впав на землю. Він ішов з дідом, і старий, ледь підіймаючи важкі ноги, підтюпцем кинувся до онука. І тоді пролунала друга черга. Дід, не зробивши і десятка кроків, боком осів на землю, немов мішок, скинутий з плечей.

І тоді всі, навіть поліцаї, затихли, скінчився шарварок, усе стало зрозумілим, і вже не так важливо було, що ска-

зав комендант, як те, що зробив солдат, ніби уточнивши слова офіцера.

Пролунала ще якась команда, поліцаї знову ожили і ще лютіше накинулися на людей. Криничани зарухалися, і колона повільно поповзла шляхом.

Від одного до другого передавали: тут буде лінія оборони, їх ведуть до міста, там молодь повезуть до Німеччини, а старих та дітей відпустять. Ну і, звичайно, як уже повелося, за спробу втекти — розстріл.

Потім до Катрусі докотилася страшна чутка, нібито син Воловиків Андрій учора помер і батько поховав його на подвір'ї цієї ночі, навіть не відспівавши. Але чого чекати від поліцає, німецького лакузи? Воловику люди найбільше не могли простити, що той став поліцаєм. Нехай уже сільські розбишаки, такі як Ярема, що з тюрми не вилазив. Чи Степанидин Архип, що, кажуть, рідну матір придушив, аби гроші забрати, але Воловик, який був тихою, лагідною людиною...

Ні, Катруся не могла повірити в страшну чутку. Як це помер? Від чого? Вона на власні очі бачила його біля свого двору надвечір. Вигадають таке... Десь ховається ззаду на батьківському возі!..

Але попри все наче чорна змія обвинула її і без того стривожену душу. Шепнула матері, що трохи відстане, і у відповідь на зляканий погляд забожилася, що не тікати-ме, трохи побуде ззаду, а потім знову наздожене її.

Непомітно для охоронців почала відставати. Андрія й справді ніде не було. Мати його, Надія Павлівна, їхала на возі самотньо — на голові чорна хустинка — у своїй скорботі. Де й подівся вітер, що досі проймав Катрусю! Тіпало уже від жару, що облив усе тіло. І тоді вперше зрозуміла, що хоч який батько в Андрія — адже син за бійку не відповідає, — але це був її Андрій, її Андрійко, єдиний на весь світ...

Люди йшли та йшли, гнані у безвість, погойдувались на слабких ногах діди й бабусі, тихо ступали діти, забувши про пустощі. Назустріч гуркотіли машини з німецькими солдатами, і криничани завернули на ґрунтовик.

Мати змогла підійти до Катрусі тільки під час короткого привалу. Дівчина ледве відповіла на її запитання, їсти не схотіла. Мати уже здогадалася про її біду і не наполягала. Сказала: «Ти б поплакала, Катре». Та скинула на неї гнівні очі: «Чого б це я плакала?!» На тому розмова й скінчилася, бо німці й поліцаї уже гукали шикуватися.

І знову битий вузький шлях. Деся збоку гримотять німецькі машини, танки, гармати. Катрі здавалося, що вся та страшна сила суне на їхні Криниці, від яких тепер нічого не залишиться, так само, як і від її Андрія.

Навколо було холодно, вільгло і вітряно; повільно тяглися у безвість люди. Конвоїри весь час шнелили їх, мали до ночі пригнати до міста.

Ще не смеркло, як десь зникла мати Андрія. Хоч скільки шукала її очима дівчина, але більше не побачила в колоні. Дивувалася: де ж вона поділася? Може, втекла, коли йшли понад лісом? Чому ж німці не помітили і не стріляли? І куди ж вона побігла, коли чоловік її, батько Андрія, тут?

А вже коли почало смеркати, раптом пролунало кілька коротких автоматних черг. У фіолетовому осінньому присмерку на тлі гаснучого неба Катруся побачила, як за сараї, що стояли над шляхом, чкурнула людина. Хто саме, не розібрала, але у тієї людини в руках, здалося, був карабін. Двоє солдатів погналися за чоловіком. Деся недалеко розляглася стрілянина, і незабаром солдати повернулися до колоні, яку зупинили.

Аж потім Катруся почула, що то втікав і стріляв Воловик і що німці вбили його. Її це вкрай здивувало. Адже — поліцай!

Одного солдата теж було поранено, його повезли на возі, і німці зовсім оскаженіли.

Пізно увечері дісталися міста. Криничан загнали у довгий холодний барак біля залізничної станції. Люди не спали. Навіть діти, забувшись у тривожному сні, раз у раз прокидалися, плакали й кричали. Катрусю мати мовчки обіймала, гріла своїм тілом. Помітила, що дочка причепила собі на груди клаптик чорної матерії, але удала, ніби не звернула на це уваги. А потім власна біда витіснила з думок і Андрія, і його батьків. Якщо згадувала про них, то тільки у зв'язку із своїм та Катрусиним становищем. Хто-хто, а поліцай знав, куди людей женуть і що їх чекає. І коли вже він наважився тікати, то добра не жди.

А в Катрусі з думок не йшов Андрій. Вона гризла себе за удавану байдужість і холодність до нього. Серце кров'ю обливалося, коли згадувала, як копилила губу при зустрічі, як ховалась у хаті, тільки-но побачить, що він із свого двору стежить за нею... Але у кожному житті — безліч подій та вчинків, яких повернути і виправити не можна

після того, як вони відбулися, і від усвідомлення цього найбільше болить серце...

Цілу ніч тривога не полишала людей. Дослухалися до найменшого шурхоту за дощаними стінами барака. Але звідтіль нічого не долітало, крім гудків паровозів від станції, гуркоту моторів та в інтервалах кроків вартових, що шпацірували попід бараком... Тривога дедалі наростала і вранці, коли величезні двері розсунулися, впустивши якихось цивільних німців, дійшла апогею.

Людей швидко розділили на дві групи: підлітків, дівчат та хлопців — в одну, старих і дітей — в другу.

Зчинився страшний шарварок, коли один із німців сказав ламаною російською мовою, що молодих людей відправлять працювати до Німеччини.

Мати кинулася до Катрусі, щоб витягти з гурту невільників, але жінку брутально вилаяли й відштовхнули. Серед лементу, плачу, що зчинився, Катерина кричала їй щось заспокійливе, просила берегти себе, обіцяла повернутися. Якби не смерть Андрія, якби не той несподіваний удар, можливо, дівчина не сприйняла б так покійно свою долю. А потім їй раптом подумалось: а що тепер німці зроблять із старими людьми? Стало страшно за матір, і вона вибігла з гурту до неї, обійняла, цілувала.

Солдат одірвав Катрусю від матері, боляче схопивши за плече, заштовхав назад у невелику колону, що вже рушила до виходу. У дверях Катруся ще раз оглянулася.

Більше матері вона ніколи не бачила...

2

Місіс Томсон зняла трубку і ще раз подивилася на різок газети, де були записані цифри. Цифри здалися їй велетенськими і нечіткими. Несподівано для себе відчула, що не може втрапити пальцем в дірки телефонного диска і що трубка тремтить в її руді. Поклала її назад на важіль, поки руки заспокоються. Тягучий звук зумера обірвався.

Якийсь час Катрін сиділа біля телефону нерухомо, немов прислухалася до кроків у коридорі готелю.

У голові не вкладалася думка, що Андрій може бути живим.

А свіжа могила на подвір'ї Воловиків? А мати Андрія, Надія Павлівна, у жалобі?

Ні, звичайно, Андрія нема. Вона поїде до Криниць і за-
сипле квітами його могилу...

Але все одно подзвонить цій людині, яка так схожа на
її Андрія і навіть має таке саме ім'я.

Розуміла, що це примха, яка не личить такій статечній
людині, як вона, що знову стає дівчиськом, — і не могла від
цього відмовитися.

І дзвонити має саме сьогодні, зараз, поки Джейн не при-
їхала. Чому не хотіла, аби дочка довідалася про її витівку,
і сама не знала.

Знову зняла трубку. Почувши гудок, швидко почала на-
бирати номер. Кваплячись, місіс Томсон не дотягла диск
з останньої цифри — диск вихопився з-під пальця, і ви-
клик не відбувся. Узявши себе в руки, вона ще раз, тепер
повільно, уперто крутила диск — цифру за цифрою.

На дзвінок ніхто не відповідав. Жінка вже збиралася
покласти трубку — вона навіть зраділа, що ніхто не відпо-
вів, — коли раптом почула густий чоловічий голос. Голос
так вразив її — певне, знайомими, хоч і призабутими нот-
ками, які щось воскрешали в пам'яті, — що вона розгубле-
но кинула трубку.

Кетрін підвелася з крісла і відійшла від телефону. Боя-
лася його зараз як живої істоти. Пройшла кімнатою раз,
другий, опинилась у спальні, де стояв ще один апарат, і
сіла просто на ліжко, чого ніколи раніше не зробила б.

...Вечір над Тетеревом. П'янкi пахощі скошених трав.
Той самий голос, тільки дзвінкiший і схвильованіший.
Вони лежать на сіні під високою копицею, і Андрій кля-
неться у вічному коханні. І хоч солов'ї уже відспівали свою
шлюбну пісню і тільки десь у затоці відчайдушно кумка-
ють жаби, їм обом здається, що все навколо співає. Андрій
цілує її пальці, і в пучки заходять зашпори, як зимою від
холоду, він цілує руку, плече, шию, і зашпори заходять
у серце, вона німіє, непритомніє, з холоду потрапляє у спе-
ку, у жар, у вогонь пекельний, у солодкий вогонь, в якому
вся згоряє, і вже не дівчиною, а білою хмаркою підіймаєть-
ся в небо...

Хто знав, що через кілька днів почнеться війна, яка так
змінить їхні долі! Зараз, через багато років, це все їй по-
бачилося так виразно, так яскраво, немов сталося вчора.
Напевне, це було справжнє кохання. Вона і в німецькому
полоні, і в Англії не раз молилася за душу Андрія.

Місіс Томсон глянула на годинник і рішуче взялася за
телефонну трубку, зовсім спокійно набрала потрібний но-

мер, але коли у трубці відгукнулися, з пам'яті випали слова, якими хотіла почати розмову.

— Та чого ви, їй-богу, голову морочите, — пролунав сердитий чоловічий голос.

Жінка обережно поклала трубку.

Розмова відбулася пізно вночі. Місіс Томсон сказала:

— Мені потрібен Андрій Гаврилович.

— Я вас слухаю, — відповів сонний, з нотками незадоволення голос.

— Якщо розбудила, пробачте. Але в мене невідкладна справа.

На тому кінці дроту терпляче чекали, тільки легкий шум від подиху долітав до вуха Кетрін.

Пауза тривала, здається, задовго, бо у трубці почулося сердите сопіння. Жінка злякалася, що Андрій Гаврилович здогадається, що це вона цілий вечір дзвонила, шарпала його, і кине трубку. І тоді бовкнула:

— Мене звуть Кет Томсон. Я приїхала сюди в гості з Англії... Правда, це ім'я вам нічого не скаже, але, може, ви пам'ятаєте інше: Катерина Притика...

— Ви помилилися номером.

— Не кладіть трубку, — поспіхом сказала Кетрін. — Я хочу поговорити з вами. Сподіваюсь, не відмовитесь зустрітись з жінкою, яка прагне такої зустрічі, навіть якщо ви не той, за кого вона вас приймає.

— Я не зустрічаюсь з незнайомими жінками.

— Ви не джентльмен.

— Я вже вийшов з кавалерського віку.

— Справжній джентльмен залишається таким до останнього подиху.

На протилежному кінці дроту, здавалося, знову хотіли покласти трубку.

Коли б не розповідь Таїсії, Кетрін і сама обірвала б розмову, яка засвідчила, що помилково турбує чужу людину. Але тут охопила впертість, і вона пустила в хід останній козир:

— Я думаю, ви все-таки зустрінетесь зі мною. Якщо ви справді Андрій Воловик.

— Чому така переконаність? — буркотно спитав.

— Бо я, і тільки я можу розповісти про останні хвилини вашого батька...

Чоловік мовчав.

— Я не пам'ятаю своїх батьків,— нарешті глухо промовив він.

Кетрін стримано відповіла:

— Можливо. Я маю на увазі Андрія Воловика та його батька. Якщо помилилася, ще раз прошу, пробачте.— Їй стало гірко за свою ошукану надію, і вона сама вже хотіла покласти трубку.— Батько Андрія Воловика загинув у перестрілці з німцями. Я хотіла, щоб син знав, що він не був справжнім поліцаєм,— вона глибоко передихнула.— Вдруге в житті у Андрія Воловика не буде нагоди зі мною побачитися. Незабаром повертаюсь додому. Ну, гаразд,— закінчила твердим голосом,— я живу в готелі «Дніпро», другий поверх...

Вона ніколи не поводитися так дивно і зараз не впізнавала себе.

Лікар мовчав.

Потім Кетрін почула його змінений голос.

— А що вам дає підставу так думати?

— Що саме?

— Що батько Андрія Воловика не був поліцаєм...

Тепер у груди Кетрін вдарила така дужа й гаряча хвиля, що вона мало не знепритомніла. Переконалася, що це не помилка, що розмовляє із своїм Андрієм.

Минув якийсь час, поки знайшла сили сказати:

— Подробиці при зустрічі... Готель...

Він не дав їй закінчити:

— В готель я не прийду.

— Тоді давайте зустрінемося... давайте...— думки у неї були зараз розхристані, металися, мов шалені, і вона не могла швидко зметикувати, де краще призначити побачення.

— У парку Шевченка,— підказав голос на протилежному кінці дроту,— навпроти університету... Там є лави... Я буду в білому костюмі...

— Сподіваюсь, я упізнаю вас, тебе...— сказала Кетрін.— А може, й ти мене.

— О котрій годині? — діловито запитав чоловік.

— Вранці. Об одинадцятій...

— Але я в цей час на роботі. Краще увечері.

— Я не зможу. Прилітає моя донька.

— Тоді післязавтра.

— Не знаю. Не обіцяю.

— Але ви все-таки помиляєтесь, і приймаєте мене за іншу людину,— ще спробував боронитися чоловік.

— Ох, Андрію, Андрію... Тепер я певна... — Вона промовила його ім'я ніжно й тепло. — Боже мій, боже! Невже можливе таке в житті?! Боже мій, боже!..

Здається, вона ось-ось заридає в трубку.

— Ну, гаразд, — здався він. — Спробую домовитися на роботі...

* * *

Немолодий, із скуйовдженою чуприною чоловік, збуджений несподіваною телефонною розмовою, сидів на розстеленій на дивані постелі і не міг зібрати до купи наполохани думки.

Розмова з Катериною вибила його з рівноваги...

Спогади дитинства, спогади про першу любов відступили перед згадкою про батька, який своєю службою у поліції занаптав і своє, і його життя, примусив сховатися під прибраним прізвиськом, цуратися людей, жити відлюдьком.

Андрій Гаврилович обвів оком своє холостяцьке помешкання, освітлене розсіяним світлом голубої нічної лампочки. Погляд ковзнув по високих зашкленних книжкових шафах, де зміїним блиском відливали тиснені золотом корінці, по килиму від стелі до підлоги, по музичному комбайнові й кольоровому телевізору, що коричневим бізоном займав цілий куток кімнати. Ні, він, звичайно, непогано живе. Коли б не той неспокій, що завжди сидить у його душі й щомиті готовий її гризти.

Знав, що всіх криничан німці або вибили, або завезли хтозна-куди — іноді в його душі ворушилася підленька думка, що спокійніше було б жити, якби точно знати, що нікого з його дитинства вже немає на світі і немає на землі навіть такого села, яке зветься Криниці і яке він об'їздить десятою дорогою.

Неспокій вгризся в його душу, відколи зустрів Таїсію Притику і зрозумів, що вона впізнала його. Навіть відмовився від обслуговування театру, коли натрапив там на неї.

Од Таїсії Притики думки полинули далеко, до тієї страшної ночі, коли німці виганяли людей із села.

...Батько прийшов додому пізно вночі. Вони з мамою уже звикли, що він і вдень і вночі пропадає у поліції. Андрій чув, як надворі батько попрямував це до хати, а у сарай. Довго вовтузився там і аж потім переступив хатній поріг. Поставив карабін під образи, не роздягався. Хвилину

мовчав, потім покликав матір, сів з нею до столу і щось стиха говорив. Лежачи на печі, Андрій чув, як падають його слова, немов десь далеко, притишено гукає молот, але розібрати, про що йдеться, не міг. Обличчя батькового не бачив, бо лампадки не світили, і тільки місяць, випливаючи з-за хмар, гаптував на тлі шибок обриси його голови.

Батько у чомусь довго переконував матір.

Мати плакала. Її Андрій зовсім не бачив, тільки вгадував, що сидить вона спиною до печі — проти вікна здавалася копичкою сіна, накиданою на стілець.

— Тихше, Надю! Не голоси! — наказав батько. — Андрій прокинеться.

— Господи, що ж це ти надумав, Гавриле, — тихо голосила матір. — Живу людину! Не дам! Не дам! — підхопилася вона із стільця.

— Цить! — гримнув батько. — І неголосно покликав: «Андрійку!» — Потім підійшов до печі, поторсав його за плече. — Злазь, Андрійку.

Хлопець миттю сповз на долівку.

— Йди до сарая, ось тримай, — намацавши синову долоню, поклав на неї важкі ключі. — Винеси надвір лопати. Будемо копати яму... Та, дивись, не брязни залізом, — кинув навздогін. — І не світи.

Андрій не наважився поцікавитись, яку яму, навіщо, чому не світити. Два роки німецької окупації навчили стримуватися і не розпитувати.

Хлопець дуже любив батька, але відтоді, як той став поліцаєм, начепив на рукав пов'язку і став ходити з карабіном, Андрій і сам почав його боятися. Він змужнів, як на його п'ятнадцять років, потроху ставав таким самим неговірким і похмурим, як і старший Воловик.

Друзів у Андрія тепер не було. У селі лишилася тільки чотирикласна школа, що тулилась у хаті знищеної єврейської сім'ї, а старшокласників і вчителів війна розмела, немов вихор. Андрій разом із матір'ю ходив працювати до колишнього колгоспу, тепер «громадського господарства», і болісно переживав те, що робилося навколо. Особливо скрутно стало, коли батько пішов у поліцію. Ловлячи на собі ворожі погляди односельчан, Андрій хотів втекти до лісу, однак наміру свого не здійснив. Та й чи прийняли б партизани до себе сина поліцає, чи довірили б йому зброю? Надумав викрасти у батька карабін і з ним податись у загін — і не зміг. І батька було шкода — адже німці за таке розстріляють, і за себе боявся.

Але найбільше страждав хлопець через Катруся.

Хата Воловиків стояла на белебні, край села, і найближчими сусідами їхніми були Притики. Прізвище це для Андрія звучало як пісня, а ім'я Катруся здавалося найкрасивішим у світі. Хоч би де був, хоч би що робив, а перед очима завжди стояла хата Притик. Він і вночі, у сні, ніби не спускав очей з подвір'я сусідів, на якому будь-якої миті могла з'явитися Катруся. Перед війною маленьку сестричку Катрусі Тасю відвезли до тітки. Вдома з матір'ю залишилася сама Катруся, п'ятнадцятилітня дівчинка, від якої і небо над хатою Притик було голубішим, ніж над іншими, і моріжок на подвір'ї зеленішим, і стежки, що вели до хвіртки, і сам паркан, за яким жила однокласниця, були наче осяяні світлом її очей.

Як прийшли німці, Катруся намагалася не показуватися на вулиці. Андрій ловив ті рідкі хвилини надвечір'я, коли, пов'язана хусткою по самісінькі очі, наче стара баба, дівчина виходила до хвіртки, щоб постояти з ним.

Вони якось ураз подорослішали в ті дні, коли світ, здавалося, перевернувся. Спільне нещастя ще дужче поєднало їх, і тільки їй Андрій зізнався, що, як почує про партизанів, відразу гайне до лісу.

Та ось сталося непоправне. Одного разу батько прийшов ще похмуріший, ніж завжди. На рукаві тілогрійки в нього була пов'язка поліцая. Він заніс у світлицю карабін і, не випускаючи з рук, сів до столу.

Мати, побачивши зброю, зойкнула. Андрій нічого не запитав, відвів очі від батька. В душі хлонця знялася така буря, що годі й передати.

Старий Воловик довго мовчав. Потім поставив карабін у куток біля печі і буркнув до Андрія:

— Ти його й пальцем не чіпай!

Тоді повернувся до столу, не скидаючи ватяника, немов у хаті було зимно, і промовив:

— Змусили. Заради вашого порятунку.

Андрій розкрив був рота, щоб запротестувати, але батько обірвав його.

— Вийди на вулицю, подихай! — сказав тоном, що не викликав заперечень.

Хлопець притьмом вибіг з хати, не накинувши нічого на плечі, хоч надворі впала зима. Усе змішалось в його голові, світ остаточно летів у прірву, коли вже й батько пішов служити німцям. Що ж йому тепер робити? А Катруся? Що вона скаже?!

Він довго стояв під стіною хати, не відчуючи зимного вітру, що шарпав його за піджачок і куйовдив золоту, як солома, чуприну.

Потім вийшла мати, нагримала, що вибіг без козушка, і забрала до хати.

Він підкорився.

Відтоді Катрусі майже не бачив. Варто було наблизитись, як вона тікала в хату. Одного разу пощастило заговорити, хотів розповісти, як він сам переживає, але дівчина обірвала його на півслові.

Усе це промайнуло в голові Андрія, коли, узявши ключі, йшов у сарай за лопатами.

«Навіщо йому лопати? — думав про батька. — Та ще й тихцем, уночі?!»

Відчував, що той надумав щось страшне, але що саме — не здогадувався.

У сараї спіткнувся об якесь залізяччя, намацав трубу. Звідки вона взялася! Наче й не було в них тут ніякої труби. Узяв у кутку дві лопати, виніс їх надвір і обережно, щоб не брязнути, поставив до стіни.

Навколо було темно й тихо. В селі навіть собаки не брехали. Тільки посвистував у полі вітер, женучи над землею важкі, набряклі дощем хмари. У небі — ані зірочки, і давно не білені хати не відбивали жодного промінчика, тільки далеко, в центрі села рудою плямою розповзались у темряві вогні комендатури й будиночка, в якому жив гер комендант.

Та ось з хати вийшов батько. Відміряв кілька кроків посеред двору, покликав Андрія.

— Копай, сину!

Оце ласкаве «сину» розв'язало язик хлопцеві.

— Нащо вам яма, тату?

— Скажу, — буркнув батько. — Пізніше. А поки що — копай, і швидше.

Андрій штиркнув лопатою землю, мляво вивернув скибу землі. В голові билася тривожна думка: «І справді, нащо це йому, чи не скарб ховатиме якийсь? А може, «когось», а не «щось»?» Від цієї думки на голові у хлопця заворушилося волосся. «Убив людину та й ховає кінці у воду. Але, зрештою, поліцаю не треба ховатися: якщо вб'є, скаже — запідозрив, що партизан або єврей. Це в них просто». І Андрій почав з люттю викидати землю, глибше й глибше вгризаючись у неї. «А може, свого якогось лакузу

або німця випадково підстрелив і боїться кари... Але чому мати сказала: «Живу людину?» От би спитати в неї...»

— Піду води нап'юся,— сказав батькові, який сильними рухами вганяв лопату в землю і вивертав величезні брили. Хлопець цього не бачив, але здогадувався, чуючи, як важко дише батько, як летить груддя з-під його лопати.

— Оселедців сьогодні наче й не їв,— сказав батько.— Копай! Води я винесу.

При цих словах Андрія холодом пройняло... «Що то задумав старий?»

Мовчки працював далі. Копали довго. Андрій не сказав би скільки — йому здавалося, цілу ніч. У нього вже відбирало руки, нестерпно нив поперек і спина, коли батько схилювся над ямою і промовив: «Досить... Ходімо в хату, візьмемо ганчір'я...»

Мати, охкаючи, але так само, як і батько, нічого не пояснюючи, виносила з хати не тільки ганчір'я. Згорнули доріжку у світлиці, килим, і теж понесли надвір. Там батько вимостив яму, немов пташине гніздо.

Тоді покликав Андрія в хату й посадовив біля себе за стіл. Поруч стогнала мати.

— От що, сину,— сказав батько.— Наші близько, завтра німці тікатимуть. Вранці вони ще виганятимуть людей з села. Молодих до Німеччини, а що із старими та малими зроблять, не знаю... Може, як у Долинному, поставлять перед окопами, щоб наші не стріляли...

«Наші», «наші», які «наші»? — билося в голові Андрія разом з частими ударами серця.

— «Наші» — це хто?

— Як хто? Червоні!

Хлопцеві зовсім замалотрилося.

Батько поклав важку руку на його плечі.

Андрій не знав, що сказати. Йому було то жарко, то холодно, а тепер зовсім тіпати почало.

— Ми з мамою підемо з усіма. Мені ще й виганяти людей доведеться.

Андрієві навіть здалося, що батькові уста торкнула гірка посмішка.

— Що поробиш — служба. А тебе,— старий Воловик на хвильку замовк.— Тебе, синку, доведеться тим часом поховати...

— Ой,— зойкнула мати.

— Цить, дурна,— розсердився батько.— Я приніс хрест із труб, щоб повітря проходило, зараз і поставимо.

— Ну, як можна, Гавриле, живу людину в землю класти?.. Андрійчику мій! — Вона схопилася за сина, і хлопець відчув на щоці мокрі від сліз губи.

— Єдиний спосіб йому врятуватися, — рішуче сказав батько. — Я дам можливість тобі, Надю, втекти з гургу, і ти повернешся, відкопаєш його. Наші солдати прийдуть сюди за день або два. А ні, гайнете вдвох до лісу. А потім і я приєднаюся. Не будемо гаяти часу, покладемо у яму харчів, поставимо хрест та й закриємо її. Удосвіта, як есе-си оточать село, — кинув Андрієві, — скажу, що ти лазив на Колодяжні кручі, посковзнувся на глині, упав і розбився. Німцям докопуватися ніколи буде, глянуть на свіжу могилу та й підуть. А ти, — знову звернувся до матері, — падинь чорну хустку — хай усі бачать, що у жалобі...

Воловик підвівся і вийшов з хати. Тепер Андрієві стало все зрозуміло: і яма з килимом у дворі, і труби в сараї.

Мати не пускала, пестила, цілувала, немов навіки прощалася...

Андрія не страх мучив, а думка про Катрусю: а як же вона, як з нею — теж поженуть аж до Німеччини?! І він ніколи не побачить її? Ні, на таке він не згодний. Нехай вже їх обох женуть до Німеччини. Одне одному допомагати будуть і не пропадуть! Він буде охороняти і захищати кохану від усякої біди. Навіть віддасть життя за неї, якщо доведеться! Ось скаже зараз батькові: якщо не врятує Катрусі, то й він не хоче ховатися у ямі. Але як сказати таке батькові? Та й Катрусю не згодиться, — його немов вогнем обпекло, коли на мить уявив її поруч себе у тісній ямі. Ні, нехай не він, а Катерина ляже у схроні.

Вийшов на подвір'я. Хата Притик мріла у темряві ночі, здавалася живою істотою, що загаїлася під жорсткими поривами вітру, який проти ночі усе дужчав. Там, за темними стінами, спала беззахисна Катерина, його Катрусю, і він був безсилий врятувати її... Серце Андрієве розривалося від болю.

— Тату, а може, я з вами, а сюди когось із слабших...

— Що, що? — не зрозумів батько.

— Когось із дівчаток.

— Піді розбуди все село!

— Можна Катерину Притику. — Слова застрявали у Андрія в горлі. — Їхня хата ось найближча... Я збігаю...

— Лізь мовчки і не дурій, — грізно grimнув батько. — Незабаром розвидниться, маю йти на облаву.

Мати обливалася слізьми, мов і справді ховала. Батько

одірвав її від сина, поплескав хлопця важкою рукою по плечах і підштовхнув до ями.

Зрозумівши, що проти батькової волі нічого не вдіє, весь обм'якнувши, хлопець теж мало не розплакався і покірно поліз у страшну яму.

Свист вітру ущух. У ямі було тепло й тихо. Якийсь час чув шурхіт землі, яку батько кидав на дашок, зроблений над головою. Потім і ці звуки зникли... Все зникло, залишився тільки страх. Ядучий страх...

...Андрій Гаврилович напився води і повернувся на диван. Нічну лампочку вимкнув, і кімнату освітлювали тільки відблиски вуличних ліхтарів. Такий самий присмерк панував зараз і в його душі.

Він відкинувся на подушки і з усіх боків обмірковував несподівану подію.

І раптом його немов струмом вдарило. Навіть не зміг лежати і знову підхопився:

«А що, коли це — провокація?! І дзвонила йому зовсім не колишня Катруся Притика, а хтозна-яка жінка?!

Але з якою метою?! За чим завданням?!»

Цієї ночі лікареві не допомогли заснути й заспокійливі таблетки...

3

Місіс Томсон теж не могла спати. Варто було їй склепити очі, як перед нею поставало все минуле: і дитинство, і Німеччина, і життя в далекій Англії, яка стала її другою батьківщиною. Чи шкодувала вона за минулим, чи стискалося серце під напливом щемливих призабутих картин, як завжди буває у людини, коли вона після довгої розлуки потрапляє до рідних місць і ніби повертається у свою юність? Хтозна. Але так чи так щось зачепило її тут за живе, щось затріпотіло в душі, заніло болем.

Розмова з Андрієм нелегко далася їй, розхвилювала.

Чого тільки не передумала, як тільки не зважувала вона зараз кожний свій вчинок, кожний день життя після того, як напханий невільниками ешелон повіз її у далекий чужий край, що тільки не зринали зараз в пам'яті...

...У неволі Катруся довго не могла опам'ятатися. Зігнані з різних країн дівчата працювали на фабриці якоїсь німецької фірми. Мали справу з щетиною, робили великі і маленькі, довгасті, прямокутні й круглі щітки та щіточки. Жили тут-таки, на території фабрики, за колючою

загородкою. Підіймали їх поночі, о п'ятій заганяли в цех, і, сонні, з поколотими щетиною руками, вони починали новий безрадісний день. На обід пикувалися строєм, хапалися до бруквяного супу в металевих мисочках, що розливали просто у цеху, і знову ставали до роботи. Пізно вночі їх відводили назад у барак, і вони довго не могли заснути, дмухаючи на покалічені попухлі пальці і вмощуючись на соломі так, щоб ні до чого ними не доторкнутися.

Місіс Томсон механічно поворушила руками — тепер вони були білі, печені, з трохи потовщеними в суглобах довгими пальцями, з тонкою доглянутою сухуватою шкірою. Жінка нервово натиснула кнопку біля одвірку, над якою була намальована дівчинка з підносом у руках. Мигцем глянула на годинник. У такий пізній час дома вона нічого не їла і не пила. Але їй раптом так схотілося їсти, як колись юній Катрусі, і вона вирішила раз у житті зробити виняток.

— Скланку манго і сандвіч... один, — нерішуче сказала офіціантці ресторану, що увійшла в номер.

Зараз могла б з'їсти хтозна-скільки тих сандвічів!

Дівчина-офіціантка мовчки кивнула. Місіс Томсон провела її задумливим поглядом. І ця молода струнка дівчина теж ніби прийшла з її молодості, як і почуття голоду, що раптом охопило її.

...Англійці майже щоночі бомбили район, де була фабрика щіток. Одна бомба впала на цех, і від нього залишилась купа битої цегли та скла. На щастя, дівчата у цей час були в бараках — сировини надходило дедалі менше, і нічну зміну німці скасували.

Потім щетину зовсім не стали підвозити. Хазяїн фабрики, який жив десь у Ростоку, закрити виробництво. Дівчаток-полонянок почали роздавати навколишнім бауерам...¹

Катруся потрапила в родину аптекаря до невеличкого містечка Рогендорфа, що по-німецькому означало Житнє село.

Ніби зараз бачить місіс Томсон, як заходить вранці дівчина Катруся на незнайоме подвір'я. Йде вона боком, бо притримує лівою рукою розірвану внизу спідницю. Не маючи ниток, не могла зашити її, і тепер, соромлячись, оглядається навколо, бачить рівненські алейки на подвір'ї, доріжки, посипані жовтим піском, що простяглися через усе подвір'я до ганку, квіти, що розкриваються до променів

¹ Заможні господарі (нім.).

сонця, сарай і високу прибудову біля нього, великі скляні сулії, акуратно поставлені під стіною.

Так було лише одну мить. Мить минула, і староста, що привів її, буркнув:

«Шнель! Я не маю часу з тобою морочитись!»

...Офіціантка принесла бокал густого жовтого соку і бутерброд із сиром.

Місіс Томсон уже перехотілося їсти. Вона відпустила дівчину і вишила сік. Зручніше вмостилася на дивані.

Спогади тривали далі.

Перше враження від нових господарів було незвичайним. Хазяйка — старенька, невисока, кругленька, як колобок, жіночка з дуже поморщеним лицем і вицвілими очима — запитала, як звуть, і приязно поплескала по плечу. Вона помітила, що спідниця у Катрусі подерлася.

— Нитки — це тепер велика проблема, — сказала вона, — але знайдемо, не журись.

Потім до кімнати, куди завели Катрусю, зайшов сухорлявий дідок: залишки сивого волосся пухнастим ореолом облямовували голову, — був у білих халаті, весь якийсь білий, і Катруся подумала, що він схожий на німецького різдвяного Діда Мороза.

Дідок пересунув окуляри з поса на чоло, притримуючи їх рукою, спідлоба глянув на дівчину, сказав «гут» і, повернувшись, хотів іти, але староста його затримав.

— Гер Вінкман, — сказав староста. — Вам дали цю дівчину тому, що у вашій сім'ї немає молодих людей і самим вам важко поратися. Але майте на увазі, продовольчої картки на неї поки що немає, і доведеться виділяти із свого пайка. Як кажуть, де є картопля, там мусять бути й лущайки.

Старі постояли мовчки кілька секунд, втупившись у Катрусю очима, потім обоє, немов за командою, закивали на знак згоди.

...Нові господарі її й справді видалися дивними німцями. Катрусі навіть не вірилося, що у холодній, жорсткій Німеччині можуть бути такі хороші люди. Досі зазнавала тут тільки наругу, німці вселяли їй тільки страх і ненависть, ненависть і страх. А тут, у аптекаря, сталося диво.

Господиня наказала скинути драгтя і викинути його в піч, що стояла надворі. Після того як Катруся помилася, принесла чистеньку, майже нову спідницю і блузочку. Одяг був завеликий на плечах худенької, виснаженої дівчинки, але це все ж краще, піж ганчір'я, в яке перетворилося

її плаття у Німеччині і з якого вона, незважаючи на голод, виросла. Зі слів старої німкені Катруся зрозуміла, що та дала вбрання невістки, яку забрали служити у зеніт-ної війська у Бремен.

Але на цьому дива не скінчилися. Під час першого ж сніданку за стіл посадили і її. Перед господарями стояли дві чашки кави і лежало по одному здобному коржю, що його тут називали вайсплец... Перед Катрусею теж поставили чашку. Порожню. Потім дідок відлив трохи кави із своєї в її, стара зробила те ж саме, і у всіх трьох чашках стало порівно, немов обміряно. Затим старий узяв свій вайсплец і одламав третину дівчині, господиня теж поклала перед Катрусею кусень свого солодкого коржа.

Катруся відчула, як спазм здушив горло. Їй би радіти, а вона так відвикла від доброти, що доброта була зараз для її зраненої душі несподіваним ударом. Вона стримала сльози, нахиливши голову, з гіркотою подумала: «А чи такі ви були раніше, поки вас не почали бомбити?» І ця думка, хоч, можливо, була й несправедлива щодо її господарів, повертала Катрусі душевну рівновагу, тому дівчина не відганяла її.

І почалося у невільниці нове життя. Вона мила підлогу в аптеці, прибирала, прала халати й білизну, мила слоїки, банки, пляшки і пляшечки з-під ліків, тягала сулії, які привозили до аптеки...

А незабаром у Рогендорфі з'явилися англійці...

Найперше — по всьому містечку вони повісили свої оголошення й накази. Серед цих плакатів — звернення до колишніх невільників та їхніх господарів-німців кількома мовами — російською, польською, чеською, англійською та французькою і найбільшими чорними літерами — німецькою. У зверненні писалося, що віднині ауслендери, тобто батраки-іноземці, — люди вільні, хазяї повинні годувати їх і одягати, не примушувати до роботи. В кінці писалося, що німці головою відповідають за життя своїх колишніх невільників.

Минуло кілька днів відтоді, як прийшли англійські солдати, містечко потроху ожило, почали працювати крамниці, нові установи...

А невільники розбігалися від своїх колишніх хазяїв, і на околиці Рогендорфа, де раніше був німецький арбайтслагер, англійці влаштували табір для переміщених осіб. У цьому таборі люди жили нібито й вільно, але за дрябною огорожею, повз яку постійно ходили вартіві. Дріт ли-

пшився той самий, що й при німцях, бараки ті ж самі, прохідна будка, як і раніше. Тільки у ній тепер сидів не німецький, а союзний комендант і біля входу стояли солдати не в зеленій жаб'ячій або чорній німецькій формі, а у френчах кольору хакі, взуті не в чоботи, а у міцні високі черевики на товстій гумовій підшві з двома пряжками.

Англійці пояснювали, що змушені вартувати табір, щоб вервольфи не помстилися колишнім своїм невільникам, не проникли у табір і не вчинили якоїсь диверсії. Для цього, мовляв, існує і прохідна, через яку на територію табору сторонній не пройде ні під виглядом місцевого мешканця, ні під виглядом новоприбулого ауслендера.

Щоправда, у бараки привезли матраци, подушки і ковдри, і харчувалися колишні невільники в тій самій кухні, що й солдати, даючи можливість англійцям реготати над апетитами руських і фотографувати тих, хто, спорожнивши миску, вдруге ставав у чергу.

Катруся до табору не пішла. За ті дні, що прожила в родині аптекаря, звикаючи до почуття волі, ніби відтанула серцем. Співчувала старим Вінкманам, що не могли самі виоратися і в аптеці, і по господарству. А німці їй собі як могли намагалися улажити дівчину.

Так тяглося якийсь час. Згодом Катруся зустріла на вулиці дівчат з фабрики. Вони тепер жили у таборі. Люди вже опам'яталися, повірили, що справді вільні.

Дівчата сказали Катрусі, що англійці обіцяють відправити їх на батьківщину.

Місіс Томсон і досі пам'ятає, як тьохнуло в неї серце від цієї звістки. Хоч не знала, чи залишилися живими мати і сестричка Таїсія, але однак надіялася. До того ж і раптовий страх: «Усі поїдуть, а я тут залишуся!» Треба було гриматися гурту.

Повернулася того дня з вулиці і сказала Вінкманам, що переходить до табору, але, поки буде у Рогендорфі, приходитиме, допомагатиме...

Як живі стояли зараз перед Кетрін картини того часу: сивенькі лагідні Вінкмани, наче й не схожі на німців, аптека із залізним змієм та чашею, що стирчали вгорі над нею, і дзеркальними вікнами, на яких слово Apotheke було намальовано великими літерами, вузенькі бруковані вулички, одноповерхові гостроверхі будинки...

А потім ще й табірні картини: прохідна, в кімнатці завжди сидів сам сер комендант — огрядний офіцер з трохи

вишпуютою нижньою губою, від чого здавалося, що він усім гидує: і харчами, і росіянами, і німцями, і навіть своїми англійцями. Разом з ним неодступно був перекладач — бравий худорлявий сержант, який с'як-так знав польську мову, ледь-ледь російську і зовсім не тямив в українській. Звали його Вільям Томсон... Але про Вільяма потім, про нього згадувати — і ночі буде мало...

Місіс Томсон вирішила прийняти душ. Після холодного обтирання вона швидко і легко засне.

Підвелася і попрямувала до ванної. Не знала, що цієї ночі спогади все одно не відійдуть, не дадуть їй заснути аж до ранку...

4

Андрій Гаврилович на побачення в парк не прийшов.

Місіс Томсон чекала його довго, розглядаючи дітей, що їздили повз неї на маленьких велосипедиках, молодих матерів з колясками, високі крони старих дерев і червоні стіни університету, за переказами, пофарбовані так з наказу царя — як покарання за вільнодумство студентів.

Хоч це був затишний куточок у центрі міста, зі своїм мікрокліматом, де легко дихалося, де відпочивали і очі, і душа, чекати було неприсмно. Кетрін нервувала, її охоплювало нетерпіння, цікавість і незвичайне хвилювання, мовби вона знову дівчинкою чекає побачення на лузі або у вербах над Тетеревом.

Молодість не поверталася, Андрій не з'являвся.

Кетрін глянула на свій мініатюрний ромбічний годинник-кулон, що висів на золотому ланцюжку на грудях, і підвелася з лави. Часу у неї було вдосталь, але стільки чекати! Вона відчула себе ображеною. Це було схоже на зраду.

Але на яку зраду?! Які претензії вона може заявити людині, колись близькій, а тепер — зовсім чужій?! А їй хіба він не може заявити свої?..

Вона аж зіщулилась від цієї думки.

І все ж їй будь-що треба зустрітися з ним, хоч би поглянути — і все, зрештою, задовольнити свою цікавість — вмер, а тепер, слава богу, живий, і під іншим прізвиськом...

Тому, підвівшись з лави, вона не відразу пішла з парку. Постояла перед величним пам'ятником поету, згадуючи вірші, які вчила і любила в дитинстві. Кетрін зраділа, що

змогла пригадати деякі з них, бо коли дивилася в суворе й мудре обличчя поета, відчувала себе винною, немов за зраду самої себе. Вона підводила погляд на поета, і вираз його обличчя здавався їй дедалі суворішим і, знічена цим докором, у глибині душі відчуваючи його справедливність, вже не могла стояти в парку і рушила до свого готелю.

Андрій Гаврилович сам подзвонив через два дні. Голос тепер у нього був дзвінкий, як замолоду. Він просив вибачення і дозволу зустрітися. Сказав, що провів ці дні в архіві Партизанської комісії і з'ясував, що батько його й справді служив у поліції за завданням партизанів. Він говорив, що вдячний їй на все життя за принесену звістку.

Кетрін згодилася на побачення. Цього разу Андрій Гаврилович не заперечував проти готелю, і вони домовилися зустрітися ввечері, у вестибюлі.

* * *

...Кет Томсон сиділа у кріслі в колі готелю і намагалася не дивитися на вхідні двері. Примушувала себе розглядати великі темно-коричневі, з штучної шкіри крісла, що стояли під скляною стіною, декоративні рослини у замаскованих діжках, маленьку стрілчасту пальму. Потім Кетрін переводила погляд на довгий високий бар'єр, за яким сиділо кілька співробітниць готельної адміністрації і товпилися люди, чекаючи вільних місць.

Сама вона теж тонула в такому глибокому шкіряному кріслі і боялася, що, коли треба буде, не зможе відразу виборсатися з його товстого засмоктуючого черева.

Боялася вона не тільки цього. Вона і бажала, і водночас не хотіла побачити Андрія таким, яким, вона розуміла, він став тепер, боялася, що зруйнується образ, який відклався в пам'яті. А в глибині душі — і в цьому вона не хотіла признатися собі — ховався страх перед тим, якою здасться вона йому, і, найголовніше, чи зможе виправдати те, що сталося в їхньому житті, пояснити, що її провини в цьому немає.

Місіс Томсон раз у раз поправляла рукою свою коротко підстрижену зачіску, оглядала себе, торгала жулончик на грудях і гарячково обдумувала то одну, то другу фразу, яку вона промовить при зустрічі, скаже про те... а потім, потім, і знову потім...

Андрій Гаврилович з'явився несподівано. Кетрін уже перестала боротися з собою і відчайдушно не зводила очей

з вхідних дверей: він запізнився, і вона нервувала, як тоді, коли чекала у парку.

І все ж Кетрін прогавила його, помітивши тільки тоді, коли лікар, тримаючи в руці свіжу троянду, зупинився перед кріслом. Широкий у плечах, сивий, з поораним зморшками обличчям, ні, не Андрій, хоч очі у нього блищали по-юному — Андрієм назвати його не могла, тільки Андрієм Гавриловичем, бо того, кого чекала, він нагадував дуже приблизно.

Лікар теж кілька секунд вглядався у жінку, шукаючи в ній знайомі риси, немов упізнаючи і не впізнаючи свою колишню Катрусю. І вона, можливо, під цим його пильним поглядом уперше так гостро відчула, що й вона дуже постаріла, і в першу мить навіть пошкодувала про цю зустріч, немов нею розвіяла якусь дуже дорогу для обох, а тепер безповоротно втрачену мрію.

Андрій Гаврилович невміло вклонився. Потім, набравши у груди повітря, глухо промовив:

— Здрастуй... — і нерішуче додав: — те...

Місіс Томсон насилу підвелася з крісла, і раптом щось дуже знайоме, живе, задержуване промайнуло в очах цієї літньої людини. Скрикнувши: «Катрусю!», так, що на них обернулися, кинув троянду на звільнене крісло, а сам незграбно, по-ведмежому обійняв жінку.

— Жива, виходить, жива! А я все не вірив, коли подзвонила!.. Усе не вірив, поки сам не побачив, — скоромовкою бурмотів він, випустивши Кетрін із своїх обіймів. — Ну, слава богу. Це ж найголовніше! Це ж просто чудово, що — жива!..

Від слів Андрія Гавриловича розчарування Кетрін стало ніби не таким гострим, як у першу мить. Відчула, що їй не доведеться багато пояснювати Андрієві й виправдовуватися, що він зрештою той самий, якого колись любила. У неї теж був свій камінь на душі, і Андрій є тією єдиною людиною, яка могла все зрозуміти, все їй простити і зняти цей камінь.

— Але ж і ти, слава богу, живий! — немов про якусь провинув сказала і на очах в неї виступили сльози...

...Вони розмовляли, стоячи біля крісла, на якому лежала забута троянда, перестрибуючи з одного спогаду на інший, коли Андрій Гаврилович раптом запропонував:

— Та чого ми тут стоїмо, Катрусю?! Ходімо куди-небудь!

Місіс Томсон побоялася запросити його у готельний

номер тому, що будь-якої хвилини могла повернутися донька, яка пішла десь із знайомими туристами.

Сумніви розвіяв Андрій Гаврилович.

— А чи не піти нам до ресторану? Ти вечеряла?

Кетрін кивнула: чи на знак згоди, чи підтверджуючи, що вона вечеряла, — але лікар уже тяг її за руку, немов не солідний чоловік, а щасливий хлопчина. Очі його блищали, і з обличчя не сходила усмішка.

Ресторан зустрів їх шумом оркестру, гупанням танцюристів, і Андрій Гаврилович, щоб чимось заповнити паузу в розмові, пробурчав:

— Еге ж, поговориш тут, під такий гуркіт... Уся насолода пропадає від ресторану, коли гримотять над головою. — Він наче вибачався перед Катериною за нерозумних музик. — У вас в Англії теж отаке по ресторанах робиться?

— Буває всяке, — посміхнулася місіс Томсон. — Таке, що вам тут і не сниться! — додала, не вдаючись у подробиці.

Метрдотель у форменому чорному костюмі запросив їх за вільний столик біля вікна і прислав молоденьку офіціантку в гарній гаптованій блузочці. Та швидко прийняла замовлення і пішла його виконувати. Втім ні Кетрін, ні Андрію Гавриловичу було не до вечері, і вони замовили лише шампанське і фрукти.

До приходу офіціантки сиділи, обмінюючись короткими незначними фразами, не маючи сил засередитися на чомусь одному, відібрати у веремії спогадів найважливіші, найголовніші, далі вглядаючись у знайоме і водночас чуже обличчя, шукаючи в ньому призабуті риси і визначаючи те нове, що не збігалось з відстояними уявленнями.

Келих шампанського не міг сп'янити, та, випивши вина, вони почали розмовляти безладно, часом занадто екзальтовано, не звертаючи вже уваги на те, що діялося навколо.

Досвідчений метрдотель, зрозумівши, що за столиком відбувається якась незвичайна зустріч, нікого до них не підсаджував.

А потім, нарешті, вони заговорили про те, з чого треба було починати і що було для лікаря найголовнішим: Кетрін стала розповідати про розправи німців над криничанами.

Андрій Гаврилович ловив кожне слово жінки, перепитував, часом просив повторити якусь деталь. Коли місіс Томсон закінчила, він сказав:

— Я вже уточнив. Я тому не прийшов до тебе в парк, що вирішив раніше все з'ясувати. О, якби ти знала, що повернула мене до життя! Тепер я твій вічний боржник.— Лікар трохи підвівся і, перехилившись через столик, поцілував жінці руку.— Я все уточнив,— повторив він.— Батько не встиг повідомити наших, що людей виганяють з села, мав попередити партизанів дорогою, але це йому не вдалося, і він загинув.— Андрій Гаврилович тяжко зітхнув.— А мати пропала безвісти, як і всі криничани...

Лікар зробив паузу.

— Мене знайшли наші солдати. Навіть у могилу долітали звуки гарматної каповоди. Я лежав там, поки все стихло, а потім став вибиратися. І не зміг. Дуже ослабнув за три дні, протягом яких лежав у ямі, певно, від нестачі повітря. Батько поставив хрест із труби, щоб повітря вільно надходило, але все одно його було замало. Одне слово, сам я вибратись не зміг. Я дуже злякався, мало це збожеволів. Артилеристи, що стояли на нашому подвір'ї, помітили, як хитається хрест на могилі. Здивовані, вони зняли його і відкопали мене, майже непритомного.

Від переляку я втратив пам'ять і мову, мене відправили у шпиталь, де записали під прізвиськом Найда... Вилікувавшись, я не забавив відновлювати своє прізвисько: кому хочеться признаватися, що ти син поліцая... А що він виконував партизанське доручення, мені й на думку не спало, хоч він і натякнув — тепер розумію — мені про це тієї страшної ночі.

— Якби я знала, що ти не по-справжньому похований! — зітхнула місіс Томсон.— Може, і моє життя склалося б інакше...

— Я тепер вдруге народився на світ... Дякуючи тобі.

Тим часом у ресторані ставало дедалі більшлюдно і гамірно. Усе частіше вибухав громом литавр та барабанів оркестр. Навіть у вузький прохід між столиками раз у раз угвинчувалися танцюристи. Та Кетрін і Андрій Гаврилович уже нічого не бачили, не чули, і ніщо їм не заважало.

І раптом місіс Томсон мало не над головою почула ім'я доньки, вимовлене по-англійськи.

— О'кей, Джейн!

Це повернуло її до навколишньої дійсності. Притьмом оглянулася і побачила за сусіднім столиком високого рудого парубійка, що захоплено аплодував. Простеживши за його поглядом, Кетрін побачила і Джейн, яка екзальтовано хвицала ногами, викаблучуючи якісь немислимі па.

Місіс Томсон зрозуміла, що дочка прийшла в ресторан з новим знайомим, і, впізнавши в ньому англійця, незадоволено поморщилась: надто швидко знаходить вона собі залицяльників. Може, через це й досі не поцестило вийти заміж.

Втім, Джейн раніше і не поспішала із заміжжям. Вона вважала офіційний шлюб забобонами і воліла вести вільне життя у гурті друзів, а не смажити біфштекси законному чоловікові. Тепер з'явився Генрі — один з останніх її обранців. Він, можливо, і не був би останнім, коли б не заповіт містера Томсона, в якому той залишав доньці свою невеличку ремонтну майстерню. Умовою успадкування було заміжжя. Генрі відзначався дріб'язковістю, вередливістю і байдужістю до всього, крім грошей. Але йому пощастило стати обранцем Джейн, бо мав таку ж механічну майстерню по ремонту фото- та кіноапаратів і повністю підходив на роль господаря обох закладів: як відомо, англійці надзвичайно поважливо, навіть шанобливо ставляться до власності. І Джейн, і Генрі захоплювалися думкою, що, з'єднавши дві невеличкі майстерні, стануть справжніми підприємцями.

Коли джаз затих і танцюючі розійшлися до своїх столиків, Джейн підбігла до матері.

Вона вже давно була в ресторані, давно помітила матір, здивувалася, що та сидить з незнайомим чоловіком і не зводить з нього очей. Потім до здивування домішалося і почуття образи, вона приревнувала матір до цього чужака, який відразу їй не сподобався, образилася навіть не за себе, а немовби за покійного батька і, маючи характер норавливий, вирішила не звертати на неї уваги, наче її тут немає.

Але тепер, коли мати сама кинула на неї запитальний погляд, дівчині нічого не залишалось, як підійти до столика і ледь помітним кивком привітати її та співрозмовника.

— Моя доня, — сказала Кетрін лікареві, і в голосі її забриніла гордість. — Джейн Томсон. Вона приїхала два дні тому, щоб доглянути мене і відвезти додому. Вона добре володіє українською. Я сама її вчила, з пелюшок.

Джейн ще раз здивувалася: завжди стримана мати повідомляє такі подробиці чужій людині, але не показала цього і знову нахилила голову.

Андрій Гаврилович підвівся, знайомлячись з дівчиною. — Яка красуня! — не стримав свого захоплення лікар. І справді, розпалена танцями у задушному залі ресто-

рану, перед ним стояла красива струнка довгонога дівчина у спортивного крою короткому платті. Правильні риси довгастого матового обличчя, коротка хлоп'яча зачіска робили її дуже милою, незважаючи на трохи зухвалий вираз карих очей. Вона була засмагла — очевидно, за останні дні, бо загар іще мав червонуватий відтінок.

— Друг мого дитинства і юності, — сказала місіс Томсон, у свою чергу знайомлячи Джейн з Андрієм Гавриловичем, який ніяк не міг одірвати від дівчини погляду. — Я тоді була, як ти, — додала вона, звертаючись до доньки. — Так, так, — повторила, — така, як ти...

— Ви схожі на матір, — підтримав лікар Кетрін, вважаючи, якщо зараз схожість і дуже позірна, то це за рахунок різниці віку. Утім, Катруся в його спогадах була такою ж красунею і йому хотілося сказати дівчині щось приємне. — Ваша мати, міс Джейн, — Андрій Гаврилович був задоволений, що не забув приставити до імені дівчини слово «міс», — ваша мати, — повторив, — була такою ж жвавою, енергійною, я сказав би, навіть експансивною і так само гарно танцювала. Ви, мабуть, і зараз не розучилися, — не посмів звернутися до Кетрін на «ти» в присутності доньки.

— Та ні вже, — зітхнула місіс Томсон. — Давно не танцюю... Відколи помер чоловік... — вагаючись, вона нерішуче відсунула од столу вільний стілець і сказала Джейн:

— Сідай з нами, люба. Може, вип'єш шампанського?

— Пробач, мамо, — відповіла дівчина. — Але ж мене чекають... Вона покосилася очима на сусідній столик. — Та й вам заважатиму, — і, не даючи заперечити їй, швидко кивнула лікареві на прощання.

Кетрін полегшено зітхнула.

Так, донька зараз була зайвою. Розмова місіс Томсон і Андрія Гавриловича і далі тривала, але щось уже змінилося в ній, немов з появою Джейн пролетів у повітрі холодний вітер і тієї відвертої, щемливо-лагідної бесіди, яка була досі, в них уже не виходило.

5

Якоїсь миті місіс Томсон здалося, що вона заснула, сидячи у кріслі. Але, певно, це був не сон, а химерні видіння минулих літ. Їй примарилося, що знову бачить крини-

чан, матір, ешелон, який везе її до Німеччини. Вона немов роздвоїлася у цих видіннях: ось вона всередині брудного товарного вагона, набитого вщерть змученими, голодними дівчатами-полонянками, і в той самий час ніби збоку бачить, як тягнеться цей страшний ешелон просторами Рейнської долини, всіяної мальовничими охайними селами з кольоровими черепичними дахами і високими дзвіницями кірх. Вона дивилася услід поїзду, і їй марилося, що те попливли, відлітають вдалину не вагони, а її пропащі роки, її скалічена війною молодість.

Після зустрічі з Андрієм у неї розболілося серце і вона прийняла заспокійливі пілюлі, які поставили її на межу між сном і уявою. Таке легке забуття відновлює сили... Спасибі Роберту — він готує для неї у своїй лабораторії ліки, яких не купиш у жодній аптеці. Що б вона робила, якби не син! Хоч скільки завдав він їй клопоту і тривоги, поки виріс, але ось має сатисфакцію від нього... Так, хто зна, як склалося б у неї життя, якби не зустріч із Вільямом Томсоном. Не було б у неї ні Роберта, ні Джейн, яку вона зараз чекає з прогулянки...

Кетрін відчула, що у неї затерпла нога, і зручніше вмонтилася у кріслі. Вона знову стулила очі, і думки її полинули далеко-далеко...

...Того вечора Катруся не повернулася з Рогендорфа у табір. Фрау Вінкман стало погано з серцем, аптекар рятував дружину ліками, і допомога дівчини не була потрібна. Але стара дуже просила не покидати їх, і Катруся залишилася ночувати, бо це ж — остання їхня зустріч. Сьогодні вона прийшла попрощатися.

Кілька днів тому табір відвідали радянські офіцери, і перша партія дівчат виїжджала на батьківщину... Вінкманни розуміли Катрусю, кивали, коли та із сяючими очима говорила, що скоро буде вдома. Аякже — лібер гаймат¹, то дуже дорого людині...

Вранці Катрусю, як завжди, випила кави з Вінкманами і зібралася йти. Старий аптекар попросив зачекати. Він зник у спальні і незабаром вийшов з якимсь предметом у руках. Коли поставив на стіл, дівчина побачила, що то невеликий настільний годинник. Але який же він гарний! Вмонтований у чорну оправу, на якій сяяли позолочені амури з луками та стрілами...

¹ Люба батьківщина. (нім.).

Гер Вінкман урочисто завів годинник, підвів стрілки, і у кімнаті розляглася бадьора мелодія старовинної німецької пісеньки: «Ах, майн лібер Августін...»

На очах старих заблищали сльози.

— Це годинник ще від моїх батьків і дідів,— сказав аптекар, коли розтанув останній звук.— Наша сімейна реліквія... Але даруємо його тобі, щоб ніколи нас не забувала і думала про нас гарно.

Фрау Вінкман кивала головою на знак згоди.

Катруся теж мало не розплакалася...

...Коли підходила до табору, згадала, що залишилася на ніч у Рогендорфі без дозволу коменданта. Втім, не покарання лякало дівчину.

Пронести що-небудь у табір вдень через прохідну було ніяк: англійці суворо стежили, щоб ауслендери не кривдили колишніх хазяїв. А той, хто потемки пробував перелізти через дріт, ризикував головою, бо вночі солдати стріляли без попередження. Комендант пояснював цей наказ тим, що нібито хоче уберегти табір від німецьких диверсій. Проте водночас він дозволив німцям озброїтися мисливськими рушницями, які були чи не в кожного бауера...

Як же пронести подарунок Вінкманів?

У тих випадках, коли ауслендер твердив, що приніс подарунок, комендант викликав машину, садовив у неї цю людину, питав адресу і прізвище колишнього хазяїна і їхав перевірити, чи правду йому сказали.

Ну що ж, вирішила Катруся, якщо комендант їй не повірить, він зможе переконатися. І дівчина сміливо пішла через прохідну.

Ось і вузькі руді двері прохідної, біля яких стоїть молодий чорнявий, певно, індійського походження, вояк з жовтогарячою шовковою хусточкою на шиї, яку пов'язували собі нежонаті солдати. Катруся відчинила двері і пішла коридором повз скляну загорожу, за якою краєм ока бачила гладкого коменданта і його перекладача Вільяма. Вони про щось гомоніли, і дівчина відчинила вже ті двері, що вели на подвір'я, коли почула ззаду:

— Стенд стил!¹

Зупинилася і оглянулася. Комендант виглянув із загорожі й, блиснувши масивними персями на руці, поманив пальцем.

¹ Стейл (Англ.)

Вона зайшла у кімнату, спокійна, певна у своїй правді.

— Де ночувала?

— У аптекаря Вінкмана. Я працювала раніше у них. Фрау Вінкман було недобре.

— Ти хіба лікар?

— Ні, але фрау просила не залишати її!

— А що у тебе під пахвою?

— Годинник, сер комендант.

— Де взяла?

— Подарунок Вінкманів.

— Покажи.

Катруся розгорнула пакунок і поставила годинник на стіл. Золоті амури заграли крильцями у ранкових сонячних променях.

Комендант крякнув, потім узяв у руки годинник, роздивлявся з усіх боків.

— Він ще й грає,— похвалилася дівчина.

Забрала годинник і завела. У кімнаті розлився мелодійний дзвін, залунала весела пісенька.

Сірі очі коменданта звузилися.

— Не може бути, щоб тобі подарували таку цінну річ.

— Як це не може бути! — обурилася Катруся.

— Німці не такі щедрі на подарунки,— засміявся комендант.— Та ще й своїм ауследерам!.. Ти що — німців не знаєш?! Ось викличу машину, поїдемо і перевіримо... І якщо виявиться...

— Можете викликати,— очі Катрусі наповнилися сльозами.

— Перевіримо,—повторив комендант.— А поки що нехай тут побуде.

— Коли ж ви перевірите, сер комендант? — крізь сльози спитала Катруся.

— Як буде час! — гримнув на неї офіцер.

Дівчина благально поглянула на Вільяма, який, затиноючись, сьак-так перекладав слова коменданта. Видно було, що він співчуває Катрусі, але нічим допомогти не може.

— Ну, чого стоїш? — визвірився на дівчину комендант.— Йди і дякуй богові, що не караю за самовільну ночівлю. Втім, я і це перевірю, де ти ночувала і що робила. Дивись у мене,—пригрозив пальцем навздогін.— А годинник твій, якщо це справді подарунок, не пронаде. Тут безпечніше, ніж у бараці, де його у тебе можуть вкрати...

Катруся, уся в сльозах, не розбираючи дороги, вийшла на подвір'я. Плачучи, теліпалася до свого барака... Не так шкода було годинника, як боляче, що образив комендант.

Двері відчинилися, і до кімнати увійшла Джейн. Вона повернулася, очевидно, з ресторану, щоби її палали, хода була трохи нерівна. Табірний барак, комендант розтанули, як марево.

— Ти не спиш? — дівчина шумно опустилася у крісло. — Ох, мамцю... — очі у Джейн засвітилися, затим ніби затяглися серпанком, погасли. — Спочатку було дуже весело. Я танцювала досхочу... А потім... — що вона потім робила, так і не сказала. — Той рудий Френк — великий нахаба!.. Він з Портсмута... Там усі такі, — дівчина позіхнула, — я хочу спати...

Вона попрямувала до ванної, а місіс Томсон подумала, як то добре, що Джейн не довелося пережити того, чого вона зазнала у свої п'ятнадцять років.

Дочка довго приймала душ. Думки Кетрін потроху повернулися до далекого минулого.

... Того ж дня Вільям Томсон знайшов її у бараці. Катруся на той час уже заспокоїлася, і коли перекладач сказав, що спробує забрати у гладкого кабана годинник, тільки рукою махнула: хай він подавиться, цей комендант!

Перекладач був дивною людиною. Він не глузував з обшарпаних невільників, як інші солдати, і, перекладаючи мову коменданта, густо пересипану лайкою, усіляко пом'якшував вислови.

Катруся давно помітила, що перекладач не зводить з неї очей і у вільні хвилини тиняється біля барака, сподіваючись перестріти її і пригостити шоколадом, цукеркою або апельсином... Худорлявий, стрункий, з видовженим гарним обличчям, він теж їй подобався. Проте й гадки не мала, щоб фліртувати, як це робили інші дівчата з солдатами. Хоч і визволяв від лютих німців, все одно був для неї чужинцем. До всього в її сімнадцять років двадцятип'ятирічний Вільям здавався їй старезним дядьком. Зрештою, вона з дня на день очікувала відправки додому, і все інше її не обходило.

Зараз місіс Томсон посміхнулася тому спогадові. Й справді, у сімнадцять літ і двадцятип'ятирічні здаються немолодими...

Потрапивши до табору, Катруся побачила, що англійці

не поспішають відправляти людей на батьківщину. Табором шведняли всілякі комівояжери, що вербували дівчат і хлопців до Канади, Південної Америки і навіть Африки. Обіцяли великі заробітки, залякували покаранням, яке нібито чекає в Радянському Союзі усіх, хто повернеться. Однак їм мало кого щастило завербувати.

Катруся, зрозумівши, що якийсь час ще доведеться перебути у Рогендорфі, знову почала ходити до Вінкманів і, як раніше, допомагала старим.

Та все ж надійшла хвилина, коли перша партія колишніх невільників мала вирушати додому. Весна буяла в Європі, весна у розквітлій природі і в душах людей. Вільям сказав, що Катруся потрапить до цієї групи. Він говорив це так сумно, наче від'їзд дівчини завдавав йому великого болю. Та дівчина цього не помічала. Красувалася, мов квітка, що розкрилася під теплим промінням сонця, не ходила, а літала по табору.

А потім сталася біда. У день відправки виявилось, що із списків першої партії Катрусине прізвище зникло. Хто викреслив, чому, навіщо? Кинулася до Вільяма, але й той нічим не міг допомогти, сказавши, що дівчина повинна пройти ще якусь перевірку. Прощаючись з подругами, проплакала цілий день. Перекладач кілька разів приходив у барак, заспокоював, обіцяв, що наступну групу відправлять за кілька тижнів...

Тепер Кетрін знала, що Вільям дурив її, що це він замінив її у списках іншою дівчиною... Місіс Томсон зітхнула: як могло скластися її життя, коли б не ця хитрість закоханого Вільяма...

Джейн вийшла з ванної у халаті. Вона протверезіла і посвіжішала від купання. Кетрін мимоволі замилювалася дівчиною. Ні, Джейн зовсім не схожа на неї — мала видовжене обличчя, як у батька, а не кругле, як у Притик, але теж була гарна і зваблива, і жінка раптом згадала, як, умившись у Вінкманів, вона вперше за довгий час побачила своє відображення не у склі, не у джбці з гнилою водою, що стояла на фабричному подвір'ї, а у справжньому дзеркалі і жахнулася: звідти дивилася незнайома, набагато старша від неї дівчина з сумними суворими очима. І тільки коли примусила свої губи скластися у гірку посмішку, признала себе...

— Мамцю, — сказала Джейн, потягуючись, я лягаю спати... А ти чому не йдеш до спальні? Усе мрієш?..—

Вона підійшла до Кетрін, обійняла її. Місіс Томсон підставила щоку для поцілунку.— На добраніч.

...А ось інша картина постала перед очима. Зажурений, якийсь наче посірілий Вільям, ковтаючи сльози, перекладає їй страшного листа з дому. Власне, не з дому, а з дитячого притулку, бо дому у нього вже не було. Під час одного з останніх німецьких нальотів у будинок, де жила його сім'я, влучила бомба. Мати Вільяма, батько і молода дружина загинули під руїнами. Чудом уціліла тільки його маленька донька Джейн, яку мати прикрила своїм тілом.

Лист з дитячого притулку, оскільки там не знали точної адреси Вільяма Томсона, блукав кілька місяців різними військовими поштами, поки знайшов свого адресата, і тепер сержант мав швидко демобілізуватися і повернутися до Англії...

Катрусі щеміло серце за Вільяма. Як могла, втішала свого нового друга, відчуваючи, що і їй стане самотніше і тяжче у таборі, коли той поїде...

Другого дня надвечір знову покликав її. Кетрін до смерті не забуде тієї розмови. Вони сиділи біля барака на лавці, і Вільям тримав її руки у своїх. Був теплий, уже не весняний, а справді літній вечір. У чистому чорному небі, мов свічки, білим полум'ям горіли зорі. Цілуючи Катрусині руки, Вільям освідчився їй. Кетрін чомусь найбільше запам'ятала, як їхні невиразні тіні лягали під ноги на витоптаній землі. Вона не підводила очей на Вільяма, тільки дивилася на його тінь, що тулилася до її тіні. Потім запитала:

— Як же це, Вільям... Я хочу додому. У мене там мати й сестра...

— Ми їх розшукаємо,— пообіцяв сержант.— Неодмінно. Зараз тобі не можна повертатися... А згодом поїдемо удвох. Я теж хочу побачити твою матір, познайомитися з рідними...

— А маленька Джейн?

— Я її ще й сам не бачив, вона народилася, коли мене забрали до армії. Скоро їй буде рік. Ти станеш їй матір'ю, і вона буде тобі гарною донькою...

Весілля не справляли. У Томсона ще був траур. Їх тихо обвінчав полковий священик у влаштованій для солдат церкві. Комендант засвідчив шлюб, навіть подарував Катрусі... годинник Вінкманів, який раніше відібрав...

Кетрін зітхнула. Вільям під усілякими приводами відкладав їхню поїздку на Україну. Спочатку читав їй кни-

жечки, в яких писалося, що Радянський уряд переслідує колишніх бранців, залякував, потім посилався на справи, нарешті, на хворобу...

Час ішов. Її вже стали називати не Катаріна, а Кетрін. Вона полюбила Вільяма, який піклувався про неї, полюбила маленьку Джейн, яка вважала її рідною матір'ю, — Вільям домігся у мерії, щоб новій дружині дозволили удочерити дитину. Тільки у церковних документах була записана рідна мати Джейн — місіс Клерк Мері Томсон.

Потім у Кетрін народився Роберт. Потроху туга за батьківщиною стихла в її серці і тільки тепер, після смерті Вільяма, спалахнула з новою силою. Джейн ось-ось мала вийти заміж. У Роберта теж своє життя, свої друзі, погляди, і мати була йому потрібна лише, коли не вистачало грошей на забаганки. Що ж, хлопець є хлопець...

Джейн ще трохи вовтузилася у спальні — кладе на лице нічний крем, — зрозуміла Кетрін. — У моїй молодості такого не знали... Але ж інші часи, інші умови життя, та й Джейн засиділась у дівках і їй треба пильно стежити за своїм виглядом... Як добре, що Джейн і досі не здогадується про своє походження! — думала Кетрін далі. Якийсь час місіс Томсон сподівалася, що таємницю знає тільки вона і Вільям. Та якось Роберт проіснував про це і почав зверхньо ставитися до дівчини. Він ніколи не відзначався любов'ю до сестри, і мати відносила це за рахунок дитячих ревнощів. Але Роберт, після того як довідався, що вони з Джейн рідні тільки по батькові, зовсім перестав зважати на дівчину, і Кетрін часом нелегко було підтримувати злагоду в сім'ї. Після смерті Вільяма Роберт став шантажувати матір, лякаючи, що розкриє Джейн таємницю. Досі місіс Томсон щастило щоразу вмовити сина не робити цього. Найлегше свого досягала, коли погоджувалася сплачувати його борги.

Але тепер... Тепер вона вже не Роберта боялася — з острахом чекала весілля Джейн. Адже коли доведеться звернутися до церковних записів, дівчина про все довідається...

Якими очима гляне вона на неї? Чи зважить на все, що зробила для неї? На те, що любить її і була справжньою матір'ю. Чи простить їй обман, чи не проросте у душі дівчини гірке зерно відчуженості?.. Це було б для Кетрін тяжким ударом...

Джейн погасила світло у спальні й затихла.

Зрештою, вона, Кетрін Томсон, стане незабаром дуже самотньою у своєму домі. Вільяма немає. Джейн вийде заміж і буде мати свою сім'ю, свої клопоти, Роберт давно відчужився. Виходить, найближча рідна людина їй — сестра Таїсія.

У Кетрін промайнула нова думка: а що, коли забрати з собою в Англію і її? Це цілком можливо. Адже для возз'єднання сімей ніхто не чинить перепон. Але ж Бориса Сергійовича вона не могла б забрати — це було б їй не під силу. Втім, той і сам не поїхав би, навіть і за Таїсією — занадто прямолінійний він і звик до тутешнього життя, хоч воно його і не дуже балус. Та він і не буде для сестри перешкодою — Таїсія сказала, що шлюб у них не офіційний, живуть на віру.

А от Андрій...

Що «Андрій»?

Думками вона весь час повертається до нього! Скільки їй тепер залишилося того життя і чи зможе вона знайти втрачене? Звичайно, якби не Джейн і Роберт, їй було б простіше все вирішити. Джейн — це донька Томсона, частина його... Але й частина її — вона віддала їй кращі роки... Та чи схотів би сам Андрій? Йому вона тепер чужа, зовсім чужа...

Місіс Томсон вглядалася в ледь окреслене у нічному при-смерку, підсвічене далеким вуличним ліхтарем, велике прямокутне вікно. За ним нічого не вимальовувалося. Вона заплющила очі, сон напливав на неї хвилями морського прибою, дужче й дужче, і вона втомилася з ним боротися. Не маючи сил підвестися з м'якого крісла, тільки поворухнулася і відкинула голову на високу спинку, а затим віддалася хвилі, що понесла її у відкрите море, в пучину сну...

6

— Я не знаю, навіщо ти взагалі сюди їхала,— сердито сказала Джейн, гасячи сигарету.— При твоєму здоров'ї ці хвилювання тебе погублять.

— Ах, ти не розумієш, Джейн... Як жаль, що ти не маєш сестри. Але є брат, і ти його любиш... Я у великому боргу перед Таїсією. І, якщо хочеш знати, перед собою теж... Адже могла знайти її раніше, не через тридцять років. Правда, батько наш доклав рук. Він був своєрідною людиною і не хотів, щоб я поїхала до Радянського Союзу. Не

знаю, чи боявся, щоб я не залишилася тут, чи, може, не хотів, щоб хвилювалася, дізнавшись про долю рідних, а яка їхня доля була під час окупації, він добре розумів! Так чи так, а за його життя поїхати я не змогла. Але коли господь покликав його до себе, я не могла надовго покинути майстерню... Після війни писала сюди листи і не одержала відповіді... Як тепер дізналася, наша мати, вигнана німцями з рідної хати, десь загинула. Це — велика трагедія, і серце в мене від жалю сколихнулося...

Джейн подумала, що мати не все розповідає. Їй не вірилося, що родинні почуття можуть спалахнути так раптово, якщо вони мовчали стільки років. Підозрювала, що є приховані причини, через які мати за короткий час перебування на батьківщині якось змінилася.

— Це занадто сентиментально, — зневажливо сказала Джейн, завалиючись на диван і задираючи голову на спинку. — Я не впізнаю тебе, мамо, ти завжди була діловою і раціональною. — Вона говорила це ніби у стелю.

— Ах, Джейн, Джейн, — Кетрін, яка сиділа у кріслі, підвелася, підійшла до доньки і потріпала рукою її волосся. — Це щось інше, доню, зовсім інше, — зітхнула. — Я сама не думала, що ця зустріч так мене вразить.

— Тепер ясно, чому ти тут захворіла і викликала мене. Для твого серця навіть радонці, якщо вони раптові, не дуже корисні.

— Я не тому захворіла.

— Гаразд, гаразд, — поблажливо погодилася Джейн. — Адже я приїхала. Тепер, слава богу, ти вже побачилась із сестрою і можна повертатися додому. — Генрі пише, що дуже нудьгує, що треба готуватися до наших заручин. Я обіцяла, що швидко повернуся додому.

Місіс Томсон злегка кивала у такт доньчиним словам, але нічого на те не відповідаючи, підсіла до неї.

— Нам треба порадитись, доню, в одній справі, — вона погладила край короткого рукава плаття Джейн, ніби приголубила саму дівчину. — Тільки, Джейн, не думай нічого поганого. Я не хочу скривдити вас, своїх дітей — ні тебе, ні Робіна... У нас і справді невеликі статки. Тому й раджуся зараз з тобою.

— Пробач, мамо, але, відверто кажучи, мене не дуже тішить ця рідня... А чого це ти так гаманець перед Таїсією розкрила? Сама кажеш, що ми не такі багаті...

— Але, Джейн, це ж моя сестра. Я повинна була б привезти їй якийсь подарунок. Я нічого не купувала, бо не

знала, чи знайду її... А тепер, коли знайшла, хочеться подарувати щось гарне...

— Це в тебе спалахнула твоя слов'янська натура — і душа, і гаманець навстіж... Атавізм, матусю.

— Слов'янська чи не слов'янська, — вже розсердилася Кетрін. — Що ти в цьому розумієш?!

Зрештою, що я такого Таїсії купила, — зовсім обурилася місіс Томсон. — Шапку та рукавички!.. — І вона відвернулася від дочки, даючи зрозуміти, що розмову на цю тему закінчено. — Ти жорстока, Джейн! — на очах у місіс Томсон виступили сльози.

— Я не жорстока, а справедлива, — дівчина рвучко підхопилася з дивана, узяла на столику свою сумочку. — І краще відверто висловлювати свої думки, ніж таїти в собі... Мамо, ми збираємося на виставку. Ти не поїдеш з нами?

— Хто це «ми»? — витираючи сльози, спитала Кетрін.

— Хлопці й дівчата з Портсмута та Брайтона. Цей рудий Френк і його друзі. Вони завтра вирушать далі, до Ленінграда.

— Ні, — сказала місіс Томсон, — я не поїду... Виходить, Джейн, ти проти того, щоб я хоч трохи допомогла твоїй тітці? — знову повернулася до теми, яка найбільше її хвилювала.

Дівчина сердито стонула плечима:

— Зрештою, це твої гроші і твоя справа, — похмуро промовила вона. — І я тобі не радник...

Джейн постояла серед кімнати ще кілька секунд — пригадувала, чи не забула чогось потрібного — і, крутнувшись, пішла до дверей. Уже відчинивши їх, ніби щось згадала, повернулася в кімнату і поцілувала матір у щоку:

— Не хвилюйся, мамцю. Головне, бережи здоров'я... — На дверях вона знову обернулася, помахала Кетрін рукою і зникла за ними...

* * *

Таїсія Григорівна разом з Кетрін вийшли на ганочок дачі. Господиня обвела поглядом квіткову алейку, густі кущі агрусу, що вже не плодоносив, сарай, на стінку якого опирався похилений паркан, старі сливи, крони яких наче тонули у потемнілому небі. Бориса Сергійовича ніде не було. Вечоріло. Таїсія зрозуміла, що чоловік утік, аби не

прощатися з її сестрою. Їй стало незручно перед Катериною, і вона щосили вигукнула в глиб двору:

— Борисе!

Ніякої відповіді. Таїсії Григорівні здалося, що тільки вітер дужче зашарудів на порожньому подвір'ї, у сливах.

— Борю! — поклікала вона ще раз і, вже не чекаючи відповіді, одразу звернулася до сестри: — Ну й тип! Уже десь змився!

Місіс Томсон незворушно мовчала. Вона подумала, що Таїсії і в цьому не пощастило. Чоловік трапився з норвом. Подумала, але нічого того не сказала.

Сестри спустилися з ганку. Вийшли на дачний путівець уже з букетом квітів, котрий Таїсія швиденько нарвала дорогою до хвіртки.

Бориса Сергійовича й на вулиці не було.

— Куди він міг завіятись? — здивовано знизала плечима жінка, хоч уже здогадалася, що Борис почвалав, певно, до ларка.

Жінки пішли бережком, порослим кущами лози, за якими був вузенький дачний пляж і причал для річних катерів. На пляжі місіс Томсон знайшла дочку, і та, одягнувшись, пішла разом з нею до річкового грамаву.

Таїсія Григорівна довго махала рукою услід катеру, коли той відходив від причалу і розтавав у сутінках.

...Борис Сергійович уже чекав її вдома. Жінка не помилилася. Він ходив у ларьок і приніс «Біле міцне». Чекаючи на дружину, розлив вино у стакани і, здається, встиг пригубити.

— Боренько, де ти подівся? — ласкаво запитала Таїсія Григорівна, хоч для неї все було ясно.— Так незручно було перед Катрусєю.

Борис Сергійович настовбурчив свої кошлаті сиві, які і без того стирчали на всі боки, брови, сердито блиснув очима.

— Не Катруся, а Кет, по-німецькому — кішка! І не сестра! Вона давно тобі чужа, ця місіс Томсон... Пані Томсон... Скажіть, будь ласка,—пані з голого хутора.

— Ну, чого ти, справді, Боренько,— м'яко відповіла Таїсія Григорівна, беручи стакан.— Адже рідна сестра! Зрозумій, рідна.

— То й об'явилася через тридцять років!

— І все-таки — рідна. А як ми її приймаємо?

— Вона ж цього не п'є... — покосився на свій стакан. — Чим же її пригощати?

— Ганьба, та й годі. І живемо з тобою на сміх людям. Джейн і та заходить не хоче, — сказала Таїсія.

— Як на мене, то я живу краще, ніж ця місіс із своїми грішми. Плювати я хотів на її гріші...

Розділ третій

1

Олесь Заліщук прийшов на дачу, коли у Таїсії Григорівни гостювала Кетрін. Сестри сиділи на лавочці біля дачного будиночка. Місіс Томсон щось в'язала і намагалася розважити сестру розповідями про свої подорожі. Спиці блискавками мигтіли проти сонця в її худих, прив'ялених роками пальцях. Господиня дачі, проте, байдуже розглядалася навколо з таким виразом на брезклому обличчі, що здавалося, зачепи — і з очей поллються сльози. Вона й раніше була тонкосльоза, особливо при згадці про свою невдалу театральну кар'єру. А тепер, після смерті Бориса Сергійовича, доскочу наплакавшись, стала одутлою, ніби налятою сльозами, як діжа водою після дощу, повільною і неповороткою. Нічого не хотіла, нічого не просила, нічого не чекала, крім співчуття, і коли розкривала рот, то тільки щоб сказати, яка вона тепер, без Бориса Сергійовича, самотня. Але й цю фразу не договорювала до кінця, бо з очей починали капати сльози. Могла цілий день не їсти, і якби не Кетрін, яка щоранку або їхала до неї на дачу, або приводила її до себе у готель, хто зна, що з нею було б...

Сонце, розпалюючись, пробило білими стрілами крони старої липи та високої всохлої верби біля хвіртки; повеселіло й у запущеному садку.

Підвівши голову, місіс Томсон побачила молодого чоловіка, який заглядав на подвір'я. За штахетником стояла жінка, яка тримала на руках дитину. Вони, очевидно, не наважувались увійти.

— Тасю, — сказала Кетрін. — До тебе, здається, гості.

Таїсія Григорівна глянула в бік провулка і не повірила своїм очам.

— О! — вирвалося у неї. Але з місця вона не підвелася.

Люди по той бік хвіртки теж не заходили, немов чекали запрошення.

— Тасю,— повторила місіс Томсон, і в голосі її забрило здивування.

Таїсія Григорівна незворушно пояснила:

— Слесь, син Бориса...— Вона промовила це байдужим тоном, обличчя залишилося, як і досі, незворушним.

— Бориса Сергійовича?

Тепер Кетрін з цікавістю поглянула на незнайомих.

— А чого вони не заходять?

Таїсія Григорівна стенула плечима, нічим не виявляючи бажання підвестися назустріч.

Не припиняючи мигтіння сплицями, місіс Томсон пильно стежила за хвірткою. Та ось хвіртка рипнула, чоловік та жінка рішуче ступили на подвір'я. Попереду йшов син Бориса Сергійовича —невисокий, міцної будови молодий чоловік з густим чубом, що при кожному кроці падав на очі, примушуючи господаря стріпувати головою. Від нього не відступала висока білява жіночка з хлопчиком років трьох на руках.

Переступивши межу, Олесь Заліщук та його дружина посмілялися.

Вони наблизились і разом сказали: «Добридень».

Місіс Томсон кивнула у відповідь.

Таїсія Григорівна й далі незворушно дивилася на гостей, наче це були примари. Лише після хвилини мовчання глухо промовила: «Здрастуйте».

— От що,— почав Олесь, порухом голови відкинувши з очей волосся. Він поставив ногу на щабель східців, що вели на другий поверх.— Я про дачу.— Повів поглядом навколо, мовби для того, щоб не було сумнівів, про яку дачу йдеться.— Ви знаєте, що після смерті батька вона належить мені?..

Таїсія Григорівна й далі нічого не відповідала. Знову запала пауза.

Дитина виривалася з рук матері, та не пускала її на землю, заспокоювала.

— Згідно закону через шість місяців я стаю тут господарем,— продовжив молодий Заліщук.

Ці слова нарешті дійшли до свідомості Таїсії Григорівни.

— Як це можна?! — скрикнула вона.— Я тут дванадцять років живу... Це все, що в мене залишилося! Так не можна, Олесю Борисовичу...

— Дачу батько збудував, ще коли вас і в помині не було...

— Я була дружиною вашого батька,— задимлені смутком очі Таїсії Григорівни на мить спалахнули ясним вогнем.

— Дружиною була моя мати,— підкреслено відповів Олесь.— Вона з ним і наживала цю дачу. Якби вона не померла, то й успадкувала б її. А раз її немає, єдиний спадкоємець — я.

— І ось він — теж спадкоємець,— рішуче додала молода жінка, показуючи на хлопчика.

— Звичайно,— погодився чоловік.— І наш Степанко, колись... Як кажуть, спадковість поколінь.— Олесь поклав руку на голівку дитини.

— Давайте хоч поділимо її... Якщо ви претендуєте... Я так звикла тут. І я ж таки була дружиною вашого батька, піклувалася про нього, доглядала, мені бодай половина дачі теж належить...

При новій згадці про Бориса Сергійовича жінка тихо заплакала.

— А що тут ділити,— буркнув молодий Заліщук.— Ви для нас людина стороння. Жити разом на цій дачі нам не виходить.

— Чужа людина,— підкреслила молода жінка.

— Тоді, може, я вам поверну половину її вартості. Ви тільки почекайте трохи. У мене є друзі у театрі, і завод Бориса Сергійовича допоможе... Завод і поховав його за свій кошт...

— Дача і нам потрібна.

— Ось мала дитина не має свіжого повітря,— підтримала дружина, опускаючи на землю хлопчика, який весь час борсався у неї на руках.

— Та помовч, Ніно,— гримнув на жінку Олесь.— Я вас не жену,— звернувся до Таїсії Григорівни.— Живіть поки що... Ми ж люди, розуміємо... Але прийшли, щоб нагадати про наші права і щоб ви готувалися переїхати на свою міську квартиру.

— У такому разі ви мені половину вартості її відшкодуєте,— ще спромоглася сказати Таїсія Григорівна.— Треба пам'ятник Борису Сергійовичу поставити.

— Пам'ятник ми й самі поставимо. Не турбуйтеся,— знову втрутилась Олесева дружина.

Таїсія Григорівна встала, демонстративно повернулася спиною до непрошених гостей. Молодий Заліщук відсту-

пився від сходів, і вона почала підніматися нагору, в кімнату.

Тим часом Степанко побіг у садок, за ним кинулася мати. Олесь і собі попрямував у глиб подвір'я.

Сестри піднялися на другий поверх і з вікна спальні спостерігали, як Заліщуки ходять від дерева до дерева, оглядаючи їх.

— Твоєму Борису треба було написати заповіт,— зауважила Кетрін, коли молоді люди вийшли з двору і сховалися з очей.

— Ах,— махнула рукою Таїсія,— ми ні про що таке з ним не думали.

— А треба було,— докірливо сказала місіс Томсон.— Людина не вічна. Я не знаю, який тут спадковий закон. Може, Борис і не мав права тобі відписувати. Значить, треба було йти до загсу. Ми з Вільямом теж нічого поганого не думали, але заповіт він склав скоро після того, як народився Роб. Тепер я відписала на посаг Джейн майстерню, аби дівчина могла з'єднати її з майстернею нареченого. Він теж механік по друкарських машинках. Так їм легше буде боротися з конкурентами. У нас найбільше прогоряють дрібні заклади. Були з Вільямом не раз на грані краху, тільки винахідливість його та кредити друзів по армії врятували нас.

— А що ж ти залишаш сину?

— Роб більш-менш забезпечений. Він навчався у Кембріджі і має гарну роботу в якійсь військовій установі. Зараз його фах — хімія — в ціні. Після моєї смерті одержить якісь наші з Вільямом заощадження. А поки що нехай трохи почекає...— Кетрін засміялася.— Він, правда, сердиться, що я віддаю майстерню не йому, а Джейн. Але він її швидко проциндрив би із своїми приятелями.

Місіс Томсон підійшла до сестри, яка похмуро сиділа на ліжку, стала гладити її по спині.

— Не журися, Тасю. Зрештою, проживеш і без цієї дачі... А хочеш поїхати до мене?.. Тебе тут більше нічого не тримає. А там би трохи очуняла.

— Як не тримає? — повернула голову до сестри Таїсія Григорівна.— А могила Бориса? — У неї стяглися над переніссям брови і вирізьбилися зморшки на лобі. Вона думала щось своє.— А як з театром?.. Я зустріла подругу з хору, вона говорила з новим режисером, і той пообіцяв влаштувати мене в обласний. Я пішла б навіть статисткою...

— Це все мрії, Тасю,— зауважила сестра.— Як жити самій?

— А що на це скаже Джейн і твій син?

Згадка про дітей протверезила Кетрін. Звичайно, про таке спочатку треба порадитися з ними. Хоча б із Джейн. Думаючи про дітей, місіс Томсон наперед здогадувалася, яка була б їхня відповідь. Миттю уявила, як відбувалася б така розмова, наприклад, з Джейн:

«Джейн, я запросила тітку Таїсію до нас у гості».

Місіс Томсон ніби побачила, як поповзли вгору тонкі брови дочки.

«У нас вона трохи опам'ятається, забуде своє горе. Нова обстановка, нові люди...»

Джейн мовчить.

«І надовго?» — нарешті питає дівчина.

«Ні, ні», — запевняє вона дочку.

«А що скаже Роб? — нове запитання Джейн.— А всі наші друзі й знайомі? Чи не візьмуть на глум?» — Вона розуміє, що донька чинить нечесно, це — заборонений удар: Джейн натякає на те, що колись і саму Кетрін не хотіли приймати до свого гурту приятелі сім'ї Томсонів. А тепер, коли вона привезе з собою цю тітку... Кетрін сердиться на дочку за натяк, але він усе ж справляє на неї враження.

«Але ж у тітки Тасі таке горе, вона дуже самотня, і до того ж їй ні за що жити! Сама бачиш... Я думала, що для нас зайвий біфштекс на столі не така вже й втрата».

«Ах, он що! — скрикує Джейн.— Так ти прямо сказала б, що хочеш її зовсім забрати, а гостювання — тільки зачіпка. Цікаво, де ж вона житиме?»

«Якби й справді ми її забрали, то зі мною, звичайно. Адже після весілля ти переїдеш до Генрі і твоя кімната буде вільна».

«А що скаже Роб? — повторила Джейн.— Ти на нього зовсім не зважаєш?»

«Якби ти згодилася, то вдвох ми б і його переконали».

«Гм,— вона бачить, як Джейн копилить губу; така гримаса у неї з'являється завжди, коли покладаються на Роберта.— Ти гадаєш, він розмовлятиме з нами на цю тему?.. Так, так, мамо,— спроквола каже Джейн і, немов угадуючи її думки, додає: — А отого чоловіка, друга твого дитинства, ти часом не збираєшся запросити?.. Він, здається, теж самотній...»

Цим запитанням Джейн переступає усякі межі, і після цього місіс Томсон припинить розмову. Навіть зараз, хоч ця бесіда з Джейн відбувається лише в уяві, у жінки боляче стискається серце. Вона вже розуміє, що вчинила зараз необережно, запрошуючи сестру, і радіє, що та не виявила великого захоплення.

А з Джейн, тим часом подумала вона, щось незрозуміле коїться. Тут стала просто нестерпною. Дівчина нервує, що затрималася, і Генрі квапить її, це так... Але, може, щось іще гнітить її душу?

— Можливо, ти маєш рацію, Тасю, — обережно відступає місіс Томсон. — Вдома і стіни допомагають, а на чужині... Це я на власній спині відчула... Та й чи дозволять тобі виїхати з батьківщини... Але, у всякому разі, — додала вона запально, — погостювати ти приїдеш! Хоч на якийсь місяць...

2

Дмитро Іванович Коваль тинявся рано-вранці на Русанівських садах. Могло здатися дивним, як це у гарячу пору розшуків та слідства підполковник розгулює без явної мети по глухих сучокках, немов якийсь пенсіонер. То одну ліпшу будинків повільно мине, то іншу проміряє. А то й на биту дорогу вийде, що веде до міста, і сяде на лавочку під чийось парканом. Посидить, посидить, подихає свіжим повітрям від Дніпра, розглянеться навколо, запам'ятовуючи усе, що бачать очі: ось проїхали білі «Жигулі» з приладною на кузові решіткою для багажу, а на ній — корзини із городиною та фруктами, а он жінки понесли у відрах гладіолуси, троянди, обережно вкриті вогкою марлею; до зупинки автобуса, що доходить майже до садів, тягнуться службовці, які влітку живуть на дачах і прокидаються на годину раніше, ніж у місті, щоб встигнути на роботу.

Від давніх часів, коли починав свою міліцейську службу молодшим інспектором, мав Дмитро Іванович звичку товктися на місті злочину. Походить серед людей — дивись, і поповняться його знання про події повими деталями, які часом виявляються дуже істотними. Або сховається десь поблизу, коли навколо іще нікого немає, і на самоті, не кваплячись, памагається уявити картину подій так виразно, щоб стояла перед ним як намальована.

Сьогодні на десяту ранку він викликав повістками до райвідділу сина Бориса Заліщука Олеся і лікаря-отоларинголога Андрія Гавриловича Найду. Але перед цим вирішив іще походити біля дачі Заліщука.

Тут, у тихих зранку суточках, міг і уявити як слід картину злочину і, дихаючи повітрям подій, прозріти думкою і зрозуміти сховані душевні порухи людей, що оточували Бориса Сергійовича.

Підполковникові пощастило. Уже збирався йти до автобуса, коли побачив свого недавнього товариша по кухлю пива. Петро Омелянович у незмінних білих штаних і старенькій зашпраній тенісці простував битим шляхом.

Коваль посміхнувся про себе, поглядаючи на його розбиті босоніжки і блаженський одяг: «Здається, і «Мефістофель» терпить «інфляцію», яку він вбачає у всіх і в усьому».

«Мефістофель» ішов до автобусної зупинки, але не поспішав, з виразом філософської задуми, роззираючись дорогою, як людина, у якої попереду вічність.

Коваль підвівся назустріч.

Чоловік не відразу впізнав Дмитра Івановича, довго дивився на нього пронизливим поглядом, і тільки коли Коваль розкрив рота, щоб нагадати про їхнє спільне чаркування у пивниці, Петро Омелянович прогук:

— Хо-хо! То це ви, друже?! Дуже радий, дуже радий.

— Починає пекти,—сказав Коваль, підвівши погляд вгору на розпечене з самого ранку небо.

— А у Моті ще закрито,— жалісно промовив «Мефістофель», по-своєму зрозумівши Дмитра Івановича.— З дванадцятої відчинить. Та й невідомо, чи привезе пиво. Учора не було.

— Куди ж це ви?

— На метро.

— Та й мені туди ж.

— У центр?

— Ні, в Дарницю,—сказав Коваль.— А до метро нам по дорозі... якщо не поспішаєте,— додав, підполковник,— бо маю час і радію свіжому вранці повітрю,—він, звичайно, схитрував, щоб якнайдовше побесідувати з цим дачником, хоч сам бачив, що той не поспішає.

— Ні, ні, і я маю час,—запевнив його Петро Омелянович.

— Щось цікаве на світі є? — хотів спитати його про

доньку, чи мав од неї листа, чи, як і раніше, вона не згадує батька, але передумав: зачепи цю болючу тему — більш ні про що поговорити не доведеться.

Петро Омелянович нудно переказував газетні відомості про міжнародні події, перемішуючи їх з різними припущеннями. Коваль слухав краєм вуха, міркуючи про свої справи. Потім раптом спитав:

— Петре Омеляновичу, а що там чути про ваших сусідів? Знайшли, хто отруїв Заліщука, про якого ви розповідали?

— Хо, знайшли! Вони знайдуть!.. — по-справжньому пожвавився «Мефістофель». — Усе затихло. Зробили вночі обшук у Крапивцева. Не знаю, знайшли щось там чи ні, а тільки Крапивцев і досі на волі, наче й не було нічого... Але знаєте, що я вам скажу, — перейшов Петро Омелянович на шепіт, хоч поблизу нікого не було, — може, то й не Крапивцев, — він зробив паузу і значуще поглянув на Ковалю... — Там, кажуть, спадкоємця Заліщука бачили біля дачі того вечора. Є в нього непуцячий синок — Олесь. З батьком ворогував, не ходив до нього, а того останнього вечора раптом прибігав. І, головне, люди бачили, як він тихенько, наче злодій, мало не навшпиньках зчурнув в дачі.

Воістину — на стрільця і звір біжить! Це давало новий поштовх думкам підполковника.

— Хто бачив? — автоматично спитав Коваль.

— Яка різниця? — підозріло поглянув на нього «Мефістофель». — Люди розказують, а хто-та як — не знаю...

Міст метро і станція уже були недалеко. Коваль подумав, що при потребі він легко устаневить те, що не договорив зараз дачник, і перевів розмову на іншу тему. А сам замислився над невдалим сімейним життям Бориса Сергійовича з першою дружиною. Що являє собою його син Олесь, з яким незабаром розмовлятиме? Яка найбільша пристрась у житті цього молодика? Коваль почав згадувати все, що довідався про Олесю за його завданням Струць.

Хлопець учився погано. Ледве закінчив вісім класів, профтехучилище. Працює на невеличкому заводі слюсарем. Роботу любить, не п'є, але характер егоїстичний, нестриманий, упертий. Коли досягає свого, ні з ким і ні з чим не рахується. Фізично сильний, швидкий на розправу. Гроші любить, але в той самий час не зажерливий. Під хороши настрій поділиться з приятелем останнім.

Батька не слухався, хоч у глибині душі пишався, що той — інженер. Матір, яка його безтямно любила, зовсім зневажав. Певно, тому, що все ладна була стерпіти, все прощала йому. І від того, що була беззахисна перед ним, збиткувався ще дужче. Як всяка духовно слабка людина, боявся, щоб його не зневажали, не кепкували з нього, і дуже любив, коли хвалили. Утверджував себе і доброю роботою в майстерні, і вірною дружбою часом з такими людьми, які цього не були варті. Ладен був для приятеля зробити що завгодно, але водночас мав над ним верховодити. Утверджувався, як вважав, і тим, що «для компанії» пішов на злочин і відсидів два роки, і тим, що збиткувався над слабшими: над матір'ю, дружиною.

Борис Сергійович нічого не прощав сину, і Олесь весь час гнівався на батька. Колись син зажадав від нього, щоб повернувся до матері. Заліщук був приємно вражений таким несподіваним уболіванням Олесья за матір, але попросив не втручатися в його справи.

З того часу хлопець не відвідував батька і до себе не кликав...

3

За годину Коваль розмовляв з Олесем Заліщуком. Про нього підполковник уже майже все знав. Єдине, що його цікавило, коли Олесь востаннє бачив батька, де вони зустрілися і чим закінчилася їхня зустріч.

Коли двері кабінету відчинилися і, поводячи зеленкуватими сердитими очима, на поріг став кремезний, як і батько, чимсь невловимо схожий на Бориса Сергійовича молодик, Коваль інтуїтивно відчув, що розмова буде пряма і коротка.

Для годиться Дмитро Іванович розпитав Олесья як свідка про Бориса Сергійовича, про їхні взаємини. Молодий Заліщук тримався вільно, відповідав лаконічно, і щось сердите бриніло у кожному його слові. З досвіду підполковник знав, що так відповідає в міліції людина, яка не почуває себе винною або певна, що її провини не доведуть.

— Другого серпня ви не зустрічалися з батьком, Олесю Борисовичу?

— Ні, — твердо відповів молодий Заліщук, — я його давно не бачив, може, з рік.

— Мене цікавить тільки вечір, коли він загинув.

Олесь промовчав. Усім своїм виглядом ніби промовляв: «Я сказав і повторювати не хочу».

Коваль запропонував папіросу.

Молодий чоловік подякував і витяг свої сигарети. Коли той прикурював, Коваль зрозумів, чим він схожий на батька, фотографії якого підполковник уважно вивчав: голова посаджена на короткій шиї, ніби сидить на широких грудях. Але ніс, певно, материн — хрящуватий, з горбочком і ще — тонкі нервові ніздрі, які раз у раз надималися.

— Перекажіть весь свій день другого серпня.

Здвигнув плечима:

— Хіба запам'ятаєш!

— Будемо пригадувати. Разом, — мовив Коваль.

Коли добралися до вечірньої години, Олесь сказав:

— Дружина на другій зміні. Я залишився із Степанком, сином. Як хлопець заснув, і я ліг.

— О котрій?

— Приблизно о дев'ятій, може, пізніше.

— Завжди так рано лягаєте?

— Мені вставати удосвіта.

— Це не відповідь.

— Ну, не завжди... Але день був стомливий. Я ж розповідав вам, що ремонтував ванну...

— Ваша адреса: вулиця Будівельників, тут-таки, в Дарниці?

Олесь кивнув.

— О дев'ятій на вулиці темніє?

— Ще видно.

— Ну, а до дев'ятої, Олесю Борисовичу, чи не вирішили ви раптом відвідати батька?

— Ні, я батька не бачив того вечора, — неввічливо перебив молодий Заліщук. — Я вже сказав.

За багато років служби Коваль надто часто чув брехню, щоб не відчутти фальші у словах Олеся. Але водночас тон відповіді свідчив, що співбесідник щось недоговорює.

— А кого ви того вечора бачили на Русанівських садах?

З того, як затріпотіли ніздрі допитуваного, Коваль уже зробив свій висновок. Виходить, дані, що їх роздобув Струць, мали якусь підставу.

Пауза тяглася довго. Зрештою Олесь сказав:

— Нікого не бачив. — І враз зрозумів, що прокопився, і тепер так просто від пастирливого підполковника йому не відбутися. Тоді рішуче додав: — Я знаю, що вам треба, чи не ходив я до батька, чи не підсипав йому отрути! —

Розпалившись, він підхопився з стільця.— Маєте совість таке думати на мене!

Коваль жестом наказав сісти. Олесь спочатку не послухався. Обличчя його набрало упертого виразу, ніздрі раз у раз надималися.

— Коли хочете, скажу, хоч ви можете й не вірити... Я вже давно хотів помиритися з батьком, але Нінка, дружина, до нього не пускала... Того вечора вона була на другій зміні і я, коли Степанко заснув, попросив сусідку доглянути дитину, а сам гайнув на сади. Коли прийшов на дачу, побачив, що у будиночку люди, почув чийсь голоси. Моя розмова з батьком мала йти віч-на-віч... Несподівані гості сплутали мої карти. Я тихенько піднявся по сходах: у кімнаті сидів батько, Таїсія і ще якісь незнайомі.

Сумнівався, заходити мені чи ні.

А тут Таїсія глянула на мене і підвелася з-за столу. Вона попростувала до дверей, і я, не знати чого, швиденько збіг сходами і чкурнув у завулок.

— Думаєте, вона не побачила вас?

— Не знаю. Може, й побачила.

— А що ви ще помітили на дачі?

— Нічого. Я повернувся додому, вирішивши відкласти свою розмову з батьком,— Олесь уже знову сидів перед Ковалем і, здавалося, трохи заспокоївся.

— Ви ще постояли трохи біля хвіртки. Адже можна було сховатися в тіні дерева, перечекати, поки розійдуться гості.

— Я пішов звідти відразу. Не мав часу чекати. Дома дитина, жінка незабаром повернуться з роботи, буде мені прочухан.

— Шкода,— зауважив Коваль, пахкаючи папіросою, яка пригасла.— Тільки-но втекли, гості пішли у садок, і батько ваш залишився один, могли б поговорити і, дивись, усе інакше обернулося б...

Коваль навмисне зауважив на цю деталь, хотів поглянути, якого виразу набере обличчя Олеся.

Молодий Заліщук з жалем похитав головою, прицмокнув губами:

— Шкода, дуже шкода! Якби я знав,— розвів руками.— Але, повірте, я ніяк не причетний до смерті батька. Хотів би знати, хто отруїв! Я б з ним швидко порахувався,— Олесь так стиснув кулаки, обличчя його набрало такого жорстокого виразу, що Коваль зрозумів — справа не обмежилася б самими словами.

— Адже ви, певно, не сваритися приходили.

Олесь вітхнув:

— Хотів помиритися. Давно збирався.

— Треба було зустрітися, може, і обставини склалися б інакше... Адже кожна трагедія — певний збіг обставин, причин, умов. Досить було випасти з цього трагічного ланцюга хоч одній ланці — і весь він розпався б...

— Так ви все-таки вважаєте мене, хоч побічно, але причетним до смерті батька?.. Хочете, щоб мені камінь ліг на душу?

— Ні,— похитав головою Коваль.— Це мої міркування, за які ви не відповідаєте, Олесю Борисовичу.

Підполковник запросив до кабінету лікаря Найдю, який чекав у коридорі.

Коли той увійшов, опатно одягнений, у білій сорочці в красивим галстуком, немов зібрався у театр, Коваль кивнув на Олесю:

— Ви ніде не зустрічали цю людину?

Лікар Найда, високий посивілий чоловік, пильно придивився до молодого Заліщука і похитав головою:

— Ні.

— А на дачі Заліщуків, коли ви там вечеряли? Другого серпня.

Лікар знову похитав головою.

Коваль перекинув аркушик Олесевої повістки і глянув на годинник, щоб підписати перепустку на вихід, і враз згадав, що він не у своєму кабінеті, в міністерстві, а у райвідділі, де вхід і вихід громадян вільні.— Можете йти, Олесю Борисовичу,— відсунув од себе аркушик.— А ви, Андрію Гавриловичу, сідайте,— вказав лікареві на стілець.

Олесь вийшов не попрощавшись, щось сердито бурмочучи собі під ніс.

З Найдюю розмова була довга. Лікар докладно розповів Ковалю свою історію і те, як Катерина Притика, тепер Кетрін Томсон, відкрила йому очі.

— Був у Партизанській комісії, підняли архіви...— говорив він.— Тепер не знаю, перейду на своє справжнє прізвище чи зроблю подвійне — Найда-Воловик. У загі кажуть, що батькове можна повернути через суд...

Коваль з цікавістю розглядав лікаря. Довгі роки непевності свого становища в суспільстві паклали на нього свій відбиток. І хоч часом, заклопотаний справами, захоплений роботою, яку любив, Андрій Гаврилович забував про свою

таємницю, однак вона постійною тривогою жила в ньому, тупа, мов глухий зубний біль.

Особливо охопила його тривога, коли вперше зустрівся з Таїсією Притикою. Не відразу упізнав її, але, коли назвала себе, перелякався і ледве втік від неї. Вдруге втекти не вдалося: тоді, в театрі, коли оглядав артистів хору і в крісло перед ним сіла Таїсія, зрозумів, що рано чи пізно вона викриє його. Змушений був навіть відмовитися від додаткової роботи, аби уникнути нових зустрічей з нею... Все його свідоме життя після війни визначалося страхом. Хоч сам він не вчинив злочину, але, ступивши на шлях обману, зробивши перший крок на цьому шляху, уже йшов до кінця...

Підполковник бачив, що непевність свого становища, страх викриття міцно оселився в серці Андрія Гавриловича. Можливо, тому він не наважився одружитися і прожив бурлакою.

— Розкажіть про вечір другого серпня,— сказав підполковник.— Коли ви гостювали на дачі у Заліщука...

Лікар не знав, що його про це питатимуть, і трохи розгубився.

— Починайте спочатку,— пожартував Коваль, щоб розрядити обстановку і створити атмосферу невимушеної бесіди.— От ви приїхали на дачу... З ким приїхали?

— З Катериною, не знаю, як тепер назвати, з Кетрін Томсон... Історію її ви, певно, знаєте?

— Зараз вона для нас місіс Томсон,— сказав підполковник, пригадуючи, що й для нього спочатку легше було називати її Катериною Григорівною.

Далі Коваль засипав лікаря запитаннями, відповіді на які він знав наперед і хотів лише переконатися, що показання свідків збігаються: «Хто ще був на дачі?», «Що ви привезли?», «Де купували вино?», «Що пили, крім вина, привезеного вами?», «Чим була пляшка закоркована?», «Чим закусували?», «Скільки випив Борис Сергійович?»

— А тепер питаю вас як лікаря,— сказав Коваль наприкінці.— Ви не помітили у Бориса Заліщука якихось відхилень у поведінці? Як він тримався, коли випив?

— Був знервований. Підозрюю, що він завжди такий неврівноважений. Нервова система слабка і травмована. Я не невропатолог, але це видно і некваліфікованому оку.

— А суперечок не було?

— Ну, як вам сказати... Борис Сергійович розмовляв і з дружиною, і з Кетрін підвищеним тоном. Але теж, думаю, цей тон властивий йому.

— А з вами?

— Нападав і на мене,— винувато посміхнувшись, признався лікар, і перед очима ще виразніше постала прикра для нього розмова того вечора.

«А-а, поліцейське сім'я! — закричав, настовбурчивши брови, господар дачі, коли Таїсія відрекомендувала Андрія Гавриловича. Він не подав йому руки. — Чув, чув про вас».

Лікареві й зараз, у міліції, стає жарко, як тоді, коли Заліщук так «гарно» привітав його.

«Що ти, Борю,— кипулася на захист Таїсія. — Адже говорила, то була помилка — батько Андрія Гавриловича допомагав партизанам і служив у поліції за дорученням підпілля. Просто ніхто цього не знав, навіть Андрій. І загинув від фашистської кулі».

«Тебе там не було, ти у тітки жила»,— буркнув Борис Сергійович на жінку.

«Андрій все перевіряв у Партизанській комісії і навіть довідку взяв, щоб повернути своє прізвище. Воно чесне і славне»,— заступалася господиня за лікаря, який стояв серед хати ні в сих ні в тих.

Заліщук знизав плечима: «Пу що ж, вибачайте»,— кинув гостю і ніби замкнувся в собі...

Настрій у Андрія Гавриловича уже був зіпсований, хоч намагався триматися, мовби нічого не сталося. Кетрін теж суворо дорікнула Борису Сергійовичу: «Говорите, що Таїсія там не була, а я от була і бачила, як старий Воловик стріляв по конвою і як сам загинув».

Заліщук метнув гострий погляд на місіс Томсон і махнув рукою: хто б казав!

Він ще пробурчав: «Спочатку зрікаються рідного батька, а потім — «батецьку, батецьку!» Вертають собі прізвище!..»

Далі вгомонився і, сидячи за столом, цікавився найбільше своєю склянкою. І тільки після того, як збігав у ларьок ще за одною пляшкою, знову вчепився у лікаря.

«Все правильно,— почав він, ніби вголос відповідаючи якимсь своїм думкам.— Батько виявився порядною людиною, і все прекрасно... Але чого ви...— звернувся до лікаря,— ховалися від своєї влади? Якби не такий поворот подій, ви й досі обдурювали б нас усіх. Отже, ні до кого у вас довір'я немає: дурили тих солдатів, що із схрону вас

викопали, і товаришів в інституті, куди втерлися під вигаданим прізвисьцем...»

«Зрештою, син за батька не відповідає»,— спробував відбитися Андрій Гаврилович.

«А за себе? — наступав Заліщук, блискаючи очима з-під насушлених брів.— От ви лікар, а жили нечесно...»

Кінець кінцем Андрій Гаврилович не витримав і вони посварилися. Коли всі пішли на подвір'я, Заліщук не схотів з гостями йти і залишився у хаті.

І ще одне запам'яталося лікарю: реакція Джейн. Дівчина не зводила з нього очей. Це було для неї нове, захопливе, вкрите таємницею...

— І що ж? — чекав відповіді Коваль.

— Дорікав мені за батька, звинуватив у нечесності...— змушений був признатися лікар.

— І ви посварилися...— закінчив за нього підполковник.

— Так,— погодився Андрій Гаврилович,— посварилися, і я ледве дочекався, поки Катерина Григорівна поїде до себе, в центр.

— Ніяких ознак отруєння не спостерігали у Заліщука?

— Ні,— похитав головою Андрій Гаврилович.— Ніяких симптомів, ні нудоти чи блювання, навіть не пополотнів за весь вечір. Не помітив, щоб і піт витирав з чола, як це робить людина при отруєнні. Тримався розв'язно. Пив він, по суті, один, якщо не рахувати Таїсію Григорівну...

Лікар замовк. Потім після довгої паузи раптом стріпнувся і радісно сказав:

— Ах, товаришу підполковник, я такий вдячний долі, що привела сюди Катерину! Адже який камінь зняла вона з моєї душі!

Коваль нічого не відповів. Він міркував своє: чи міг Найда через таку дрібницю, як хатня суперечка, отруїти Заліщука? Особливо тепер, коли так реабілітувався з батьком...

Двері у кабінет відчинилися. На порозі стояв лейтенант Струць.

— Вікторе Кириловичу,— покликав Коваль.— Заходьте. Ви мені потрібні...

Після того, як Найда пішов, Коваль розповів про розмову з ним і сказав, що, здається, лікаря доведеться виключити з кола підозрюваних, яке дедалі звужується, хоч все-таки нічого немає.

— Коли б у нас не залишилася дірка від бублика!

Сидячи в халаті у домашньому кабінеті, за старим столом, на якому давно потріскався лак, Дмитро Іванович гортав шойно одержаний одинадцятий том альманаху «Прометей». Якщо знаходилася вільна хвилина від щоденного клопоту, від розшуків, рапортів, довідок начальству, віддавав її історичним та науково-популярним книгам. Любив твори древніх та ось такі збірки, як молодоговардійський «Прометей», де можна було натрапити на несподівані розвідки. У цьому томі, поряд із статтями про сивіл, філософів та староруських книжників, про втечу Курбського, про Кромвеля і його спадкоємця, про життя Карла Великого, читав і про Олександра Блока, і про Петербург у романі Достоевського «Преступление и наказание», і щоденник Джона Фолкнера.

Правда, у ці дні у Коваля не було вільної хвилини, адже тупцював на місці у справі убивства Заліщука. Але завжди, коли потрапляв у глухий кут, навмисне займався чимнебудь стороннім. Тоді розпалений запрограмований мозок, немов протестуючи проти раптового переключення, починав працювати над нерозв'язаною задачею приховано, непомітно, а насправді, ще інтенсивніше, шалено і, зрештою, відкривав перед людиною те, що вона доти безуспішно шукала. З досвіду Дмитро Іванович знав, що вільний, розкутий політ думок, нерегульовані асоціації рано чи пізно виведуть його на правильний шлях. Шкода тільки, що не мав часу чекати такого осяяння — йому було визначено для розшуку чіткий строк.

Погляд підполковника упав на сторінку, на якій було надруковано: «У вченні Федорова основним злом для кожної свідомої істоти є смерть... Федоров відрізняється від усіх філософів — і західних, і вітчизняних — насамперед тим, що підходить до факту смертності людини цілком революційно. Для нього смерть — не є неминучим фатумом, вона для нього «наслідок залежності від сліпої сили природи, яка діє зокола і всередині нас і нами некерована», вона просто результат або вираз неповноліття, несамостійності, несамобутності життя, нездатності до взаємного відновлення або підтримання життя».

Коваль уважно перечитав абзац. Невже смерть — не одвічний закон природи і людство може сподіватися на безсмертя? Хто такий цей Федоров? Хто автор статті?

Коваль не став дошукуватися відповіді на перше запитання. Мигцем глянув на прізвисьце автора: «С. Г. Семєнова» — і став читати далі, не вірячи своїм очам. Так, виходить, у майбутньому людина стане безсмертною і безсмертя залежатиме від її волі!

«Федоров, — читав далі підполковник, — попередник таких учених ХХ століття, як, наприклад, радянські академіки В. Вернадський, М. Дубінін, які висунули необхідність свідомого управління еволюційним процесом.

«...Остаточо знищити смерть можна лише тоді, коли людина навчиться відтворювати себе з найпростіших елементів. Але для цього треба реально пізнати, тобто відновити усю низку своїх безпосередніх тілесно-природних причин, тобто предків...»

Що ж, у науково-фантастичній книжці, яка колись потрапила до його рук, читав про напівлюдину-напівробота, що лікувалася, замінюючи в собі спрацьований металевий орган на повий. Але хіба в цьому безсмертя людини? Правда, вчені уже зуміли виростити у колбі з однієї клітини новий живий організм.

Далі автор статті розповідала про те, як розумів старий російський учитель Микола Федорович Федоров безсмертя людства через нове відтворення за генетичним кодом сина — його батька, діда, прадіда... Зворотний процес природи, регульований у майбутньому людиною. І вихід у космічні простори для мільярдів людей, для всіх нових поколінь, що народяться далі для вічного життя і шукатимуть собі притулку у всесвіті.

Костянтин Едуардович Ціолковський вважав Федорова своїм учителем і попередником.

Коваль заглянув на початок статті: бібліотекаря і вчителя Федорова мало хто знав у царській Росії. Але думку його щиро поважали Ф. Достоевський і Л. Толстой, В. Брюсов і М. Горький...

Коваль не дочитав до кінця. Хотілося поміркувати над головною гіпотезою, освоїтися з несподіваною, як спалах світла у темряві, думкою про те, що смерть — найбільше зло на світі — не вічна, що смерть буде переможена на новому етапі розвитку вічної матерії... Йому дуже подобалася ця думка, навіть посміхнувся: справді, у кожній людині, як встромлена у мозок голка, живе усвідомлення неминучості смерті.

Коваль згорнув книгу і відклав: все ж треба міркувати не над глобальним злом, а над конкретним злочином.

Помітивши, що механічно тягне до себе чистий аркуш і крутить у пальцях олівець, підполковник зрозумів: таки не обійтися без звичних графіків. Він зітхнув: якщо протягом стількох років користувався ними, то тепер, коли пам'ять може й зрадити, треба все записувати.

Але почав креслити не відразу. Задивився крізь відчинене вікно у вечірній садок. Після того як на захід від його будиночка звели багатоповерховий велетенський садок, сонце, сідаючи, не висвічувало кущів, не обсіпало, як раніше, крони старого горіха, верхівки яблунь червоними вогнями — проникло в садок тільки лагідним, розсіяним світлом, в якому спочатку було підмішано трохи рожевої фарби, що швидко пригасала, забираючи рум'янець з обличчя вечора, і все навколо ставало сірим, зливаючись із темнотою глухих закутків. І Коваль засумовано подумав, що й садок за останній час ніби зовсім постарів: віття бузини, що розрослася під стінкою, лізло у вікно; око мимохідь визначило, що в яблуньці, яка стоїть під парканом, одна гілка давно всохла і її треба одрізати, що трояндові кущі заросли, переплелися і всихають і їх треба буде пересадити. Здається, він такий самий «дбайливий» господар, яким був і Заліцук. Йому не хотілося зараз тягти далі нитку цієї думки. Зрештою, у нього ще в Наталка і Ружена і треба пасамперед знайти час для них. Події, які розгорталися в його сім'ї, вимагали від нього якихось нових рішень, можливо, навіть доведеться зрестися цього дому, повного тіней минулого, цього садка, ніби відтяти від себе неповторний і дорогий шмат життя.

Незважаючи на весь життєвий досвід, коли справа торкнулася його самого, Коваль, одружуючись, багато чого не передбачив. Людина, що вміла так зв'язати у своєму аналітичному розумі наслідки з причинами, події минулого із сучасними, аргументувати тонкі сховані почуття, які викликали раптові, на перший погляд, непояснені вибухи емоцій, сищик, що міг передбачати наступні вчинки інших людей, не здогадувався, що чекає його самого при різкій зміні життя. Точнісінько, як при обшуку, коли вся увага спрямована на головне, сховане, і зір людини обминає щось дуже важливе, але яке знаходиться близько неї, перед самим її носом.

Дім, його улюблений дім виявився немов живою істотою, і тінь померлої дружини наче вийшла з його стін і попливла по всіх кімнатах, підказуючи пам'яті, здавалося, стерті

часом події, картини, слова, жести, малюючи перед очима посмішку Зіни.

Найбільш несподіваний удар нанесла дочка. Як він помилявся, коли думав, що Наталка схвалює його шлюб! Вона любо кепкувала із такого запізнілого батькового захоплення, але зрештою не заперечувала проти бажання одружитися: «Слава богу, будеш улаштований, і мені клопоту менше». І при цьому поблажливо посміхалася, так, як зміла робити тільки її мати...

Якийсь час він жив у Ружени. Із загсу поїхали до неї, де двоє приятельок жінки, такі ж самітниці, як колись і Ружена, приготували весільний обід. Наталка теж обідала з ними, привітала батька та його нову дружину і скоро пішла. За столом вона трималася мужньо, навіть намагалася бути веселою, і Дмитро Іванович у душі дякував їй за це...

Але варто було Ружені переступити поріг їхнього дому, як Наталка, мружачи свої подовжні, справді Зінчині очі, одного разу надміру весело сказала батькові:

— Дік, як ти дивишся на те, щоб я пішла від вас?

Дмитро Іванович здивовано зиркнув на дочку. Вона зрозуміла, що той уражений.

— В університеті чудовий гуртожиток,— додала, опустивши під батьковим поглядом очі.

Коваль проковтнув грудку, що піднялася до горла.

— А як же я... як же ми без тебе?..

— Ну, ви вже цілком дорослі,— ще спробувала пожартувати дівчина. Потім рвучко обняла батька і зовсім подитячому притислася до нього.— Не сердься,— прошепотіла,— так буде краще. І мені... і вам... Я не зможу, якщо вона буде тут замість мами...

— А може, ти поживеш у квартирі Ружени?..— спитав ослабленим голосом.— Окрема однокімнатна квартира, сама собі господиня, згодом на тебе перепишемо....— сказав і відразу зрозумів, що бовкнув дурницю. Адже справа не в тому, де житиме Наталка, а в тому, що Ружена перейде сюди.

Наталка дужче притиснулася до нього і розридалася.

— Уже зовсім женеш?..

Дмитро Іванович повів доньку до свого старого дивана. Гладив її волосся, потім, як колись у дитинстві, намагався розкуйовдити зачіску, але Наталка не сприйняла гри.

Нарешті зробила над собою зусилля, витерла хусткою очі.

— Пробач мене, Дік,— тихо прошепотіла,— мені завжди було тяжко без нашої мами... Але поруч був ти... А тепер здалося, що ти... що ти...— вона ніяк не могла заспокоїтися,— що я стаю тобі чужою, непотрібною. Це жахливо...

— Наталочко, як ти можеш так думати...

— Я все розумію, тату... Я дурна, певно: розумію одне, а відчуваю інше... Що мені робити?

Коваль як міг заспокоював дочку.

Зрештою Наталка згодилася залишитися в домі, хоч наприкінці все ж не стрималася, щоб не сказати:

— Я знаю, тобі без мене теж буде нелегко... Але зараз ти просив все ж не заради мене, а заради Ружени, щоб я не образила її своєю втечею.

— Ах ти, моя дурненька ревничка,— тільки й міг відповісти Дмитро Іванович, бо в глибині душі відчував, що дочка не дуже помиляється...

Здогадувалася чи не здогадувалася Ружена про почуття, які вирували в душі Наталки, але вона й сама не хотіла переїжджати до чоловікового гнізда, а тягла його у свою затишну однокімнатну квартиру. У дні, коли вони вирішили одружитися, не думали, як складеться життя усіх трьох — все здавалося легко і просто, а потім у кожного раптом знайшлися свої прагнення, бажання, мотиви, які не узгоджувалися з прагненнями, бажаннями і мотивами решти.

Так і жили поки що, уникаючи розмов на болючу тему: кожний чекав, що цю розмову почне інший.

Що ж до Наталки, то після хвилиної відвертості з Дмитром Івановичем вона замкнулася у собі, немов не розуміла його терзань. Зовні здавалося, ніби її цілком влаштовує побут, що склався: адже вона, як і раніше, залишалася з батьком у своєму домі...

А Ружена прибігала з контори до Дмитра Івановича звирити обід, прибрати у хаті, бо Наталка з рання до вечора пропадала в університеті. Жінка намагалася упоратися до її появи і чекала Ковалья, якщо він не затримувався на роботі. Уникала зустрічі з Наталкою віч на віч, боялася, коли б не почалася у неї з дівчиною відверта й різка розмова, яка назрівала, як чиряк...

Сам Дмитро Іванович перебирав у думці різні варіанти сімейного влаштування: то обмінював квартири, то одержував нову у відомчому будинку, то будував Наталці кооперативну або переселяв дівчину в кімнату Ружени. Останній варіант був найлегший і пайприємніший.

Проте наполягати на своїх проектах Коваль не наважувався. Заклопотаний службовими справами, поклався на час, який мав усе якось влаштувати.

Відірвавшись од вікна, Дмитро Іванович намалював на аркуші великий знак запитання. Кілька разів обвів його чорним фломастером, від чого знак став гладким і пузатим, мов буржуй на давній карикатурі. Звичайною ручкою написав під ним одне слово — «версії». Провів три вертикальні лінії, поставив три знаки «—», «+» і знову «?». У стовпчику із знаком «мінус» написав: «Крапивцев», під знаком запитання: «Дружина. Таїсія», нижче: «Син. Олесь».

Він посидів трохи над цими короткими записами, нічого не вирішивши. Тоді узяв із стосика паперу новий аркуш і написав у центрі його — «Заліщук» і обвів жирним траурним кільцем. На одному ріжку аркуша написав: «Крапивцев», на другому — «Таїсія Григорівна», на третьому — «Олесь». Четвертий залишався вільним.

Провів фломастером три лінії з ріжків до центра, до кільця «Заліщук» від «Крапивцева» — чорним, від «Таїсії Григорівни» та «Олеся» — зеленим і коричневим. Усі лінії, немов стріли, вперлися в груди «Заліщуків». Хотів написати на четвертому ріжку «Найда-Воловик», потім утримався. Лікар — окрема розмова.

З версією «Крапивцев» усе ніби було ясно. Якщо експертиза виявить: у Крапивцева в банці та сама отрута, від якої загинув Борис Сергійович, і встановить ідентичність усіх п'яти стаканів, можна буде брати у прокурора постанову на арешт. А якщо ні?.. Дивує, чому хіміки довго морочаться з аналізом? На всі його дзвінки — він не міг дочекатися офіційного документа — лабораторія відповідала: «Почекайте, дуже складний аналіз. Поруч з отруйними є лікувальні серцеві глікозиди». Такий поступ хімічної науки відбувся, такі досвідчені лаборанти та експерти працюють, дехто навіть наукові звання має, а ніяк не впораються!

Отже, підполковник став пильно придивлятися до другої стріли, націленої в серце Заліщука: стріли Таїсії.

Таїсія Притика. Дружина Заліщука. Театральне життя у неї не склалося. Молода, гарненька, вона після училища працювала в народному театрі, потім — в обласному. На гастролях познайомилася з режисером із Києва, який закохався в неї і забрав у столичний театр. Перші кроки на академічній сцені були успішні, Таїсії доручали хоч і невеличкі, але самостійні ролі. Уже мріяла про велике

амілуа, коли усе змінилося. Одна, друга творча невдача. Тим часом і закоханий режисер охолов до неї... Вже не про одруження з нею йшлося, а бодай про те, щоб якось не позбутися його приязні. А він ставав усе дратівливішим. І одного разу на репетиції так горлав на неї, що у Таїсії мало не відібрало ноги. «Нездара! Нездара!» — у вухах бриніли слова режисера, коли йшла з театру, залишаючись образою. Ще раз повторювалася банальна, як світ, історія, і в розпачі Таїсія почала забуватися у вині. Затуманюючи мозок, вино підгодовувало ілюзії, допомагало хоч би в уяві ставати сильного, вірити в свій талант, у який рано чи пізно повірять усі.

Таїсія Григорівна мала непоганий голос, і її перевели у хор. Можливо, у театрі сподівалися, що перестане пити, бо що-що, а голос хористці треба берегти. Проте Притика вважала своє перебування в хорі тимчасовим і вдома програвала ролі, які їй не давали на сцені. Усе життя її тепер ділилося на три фази: хор, винарня і велике, мало не на всю стінку дзеркало у кімнатці по вулиці Чкалова, дзеркало, яке вірило їй, вселяло надії, надихало.

Потім несподівано в її житті з'явився Борис Сергійович Заліщук. Рішучий, прямодушний, навіть різкий, з характерним, чітко окресленим обличчям, на якому з-під густих кошлатих брів блискали світлі очі, він незабаром перейшов жити до неї.

Таїсія Григорівна незчулася, як це сталося.

Позпайомилися вони у крамниці, куди актриса забігла перед виставою за пляшкою портвейну. Борис Сергійович, який уже випив склянку вина, глянув на неї і вийшов слідом. Незабаром наздогнав на вулиці і з властивою йому прямою відрекомендувався. Не прогнала його.

З часом Заліщук став приходити в гості. Таїсія Григорівна перестала соромитися його і, підбадьоривши себе чаркою, залишалася ніби наодинці з дзеркалом то леді Макбет, то Катериною, то Офелією...

Борис Сергійович сидів у куточку тихо, мов мишка, тільки очі захоплено блищали. Коли актриса, важко дихаючи, поверталась у реальний світ, він мало не стогнав від захоплення, співчуття і обурення: «Боже, який талант! Який талант! — вигукував до акторки, що відпочивала у кріслі. — Як вони цього не бачать!.. Та я зараз, — схоплювався, — піду до них... Я йому ніку поб'ю, твоєму режисерові. Своїм, мабуть, дає ролі, а справжній талант зати́скає... Знаю, як це робиться... Я до міністра дійду!»

— Ах! — безнадійно зітхала Таїсія Григорівна. — Не робіть, Борисе, дурниць.

Зрештою він заспокоювався...

Заліщук був самотній, дружина його раптово померла, син Олесь жив окремо і до батька не навідувався. До Бориса Сергійовича причепилася стенокардія, часто боліло серце, особливо коли обсадали думки, що життя минуло марно, що витратив роки на невдячну сім'ю і на схилі віку залишився один як палець. Розумів, що оглянувся пізно і тепер нічого виправити і змінити не може, і від того ще дужче гриз себе.

Уже живучи з Таїсією Григорівною, Заліщук одного разу, добре хильнувши, пішов до колишнього Таїсиного театру. Яка там відбулася розмова з режисером, можна здогадатися з того, що з театру його, погрожуючи міліцією, вивадили швейцари.

Незабаром артистку хору Таїсію Притику звільнили «за втратою голосу». Проти формулювання наказу Таїсія Григорівна не заперечувала, голос вона й справді втратила, але ж вона не співачка, а драматична актриса! Звертання до міністерства нічого не дало. Борис Сергійович не раз збирався йти «до міністра», але Таїсія Григорівна не пустила. Тим часом йому й самому було непереливки на роботі. Посварившись з начальством, він усюди кричав, що його переслідують за справедливість, але від цього було не легше.

Звільнена з театру, Таїсія Григорівна не стала шукати іншої роботи. Намагалася не втрачати зв'язків з колишніми приятельками, ходила до них у гості, кликала на дачу, куди переїхала з Борисом Сергійовичем, але потроху ці зв'язки обривалися, у подруг були свої клопоти, і тільки низенька, кругленька, як м'ячик, співачка Ліля підтримувала із Притикою якісь контакти.

Таїсія Григорівна всім говорила, що підлікується і тоді повернеться до театру, нехай не на академічну, але неодмінно на сцену. Борис Сергійович не заперечував проти цього, і вони жили тихо і непомітно для сторонніх, дбаючи одне про одного, задовольняючись зарплатою Заліщука. Проте незабаром Борис Сергійович пішов з роботи. Пенсія була невеличка, і подружжю довелося обмежувати свої витрати. Але ні вона, ні він не ремствували і від квітня до листопада жили на дачі. Поступово Таїсія Григорівна зрозуміла, що надії на сцену дедалі більше втрачають під собою ґрунт, але навіть собі у цьому не зізнавалася. Борис

Сергійович, як і раніше, підтакував їй, і жінці вже досить було мрій, що заміняли реальне життя, досить було віри в чудо, яке раптом станеться і поверне їй здоров'я, красу і сцену.

Це було все, що знав підполковник Коваль про подружжя Заліщуків. Багато чи мало було цього, щоб з'ясувати, хто отруїв Бориса Григоровича?

Підполковник пильно дивився на стрілу, що вела від Таїсії Григорівни до серця Бориса Сергійовича. Чорна жирна риска розпливалася і губилася в сутінках, що вповзали з саду в кабінет.

Коваль підвівся, увімкнув світло. Тепер стріла стала ніби гострішою. Але що з того? Навіщо було Таїсії Григорівні труїти чоловіка? Що вона вигравала у житті, втрачаючи свого Бориса?

Підполковник низав плечима. Відповіді на запитання не мав. Зрештою, не можна думати про людей тільки погане, навіть якщо розшукуєш убивцю.

Все це так. Але розшуки загадкового вбивці Заліщука примушують його, Дмитра Ковалья, будувати у своїй уяві найхимерніші версії, на якийсь час підозрювати й невинних людей. Він радітиме, коли переконається в безневинності того чи того підозрюваного і з полегшеним серцем відкине ще одну версію. Він міг знайти убивцю за допомогою тільки однієї правильної здогадки, але мусив заради торжества істини і справедливості на час припустити і неймовірне.

І все ж таки як знайти істину? Коваль нахилив голову, потер чоло. А якщо визначити головну пристрасть людини? Адже в кожного є своя пристрасть, яка у складну хвилину життя штовхає його на несподіваний вчинок.

Що у Таїсії?

Любов до багатства? Прагнення стати самостійною господинею дачі?

Ні. Тільки любов до сцени, до свого покликання.

Але як задовольняє це прагнення загибель Бориса Сергійовича?

Отут уже можна і про дачу подумати. Борис Сергійович не хотів продавати її Крапивцеву. Таїсія була згодна. Крапивцев теж цього прагнув. На перешкоді стояв Заліщук.

Але смерть господаря дачі сплутала усі карти. Тепер продати дачу без згоди сина Бориса Сергійовича Таїсія

не могла. Олесь — прямий спадкоємець, а їй ще треба через суд засвідчити свої права.

Та й хіба гроші — це шлях до мистецтва? Тим більше що Таїсія Григорівна уже, здається, і сама не дуже вірить своїй мрії, лише заспокоює нею серце.

Ковалю згадалося, що сказала вона про дачу: «Продам, полікуюсь, поправлюся, косметичний кабінет, процедури, і знову буду добиватися ролі. Театр любить молодих і свіжих».

Невже їй хтось пообіцяв повернення на сцену за гроші, за хабар? Навряд. Сцена відкрита людським очам, на ній не обдуриш, якщо немає таланту, на ній і під гримом не сховаєш роки.

А чи справді у Таїсії Григорівни є талант?

Коваль згадав їй одутле від сліз округле лице, високу дебелу постать. Він не був достатньо підготований, щоб відповісти собі на це запитання.

Припустити, що до неї повернувся той режисер? Спалахнуло давнє кохання, і Борис Сергійович виявився перешкодою? Навряд. Такі люди по старих стежках не ходять. Але треба побачитися з ним.

А що він, Коваль, взагалі знає про минуле Таїсії Притики, про її юність, дитинство? Може, звідти тягнуться якісь нитки.

І Дмитро Іванович під стрілою «Таїсія Григорівна — Борис Сергійович» написав:

1. Познайомитися з режисером.

2. Глибше поцікавитися минулим і зв'язками Таїсії Притики.

Таїсія Григорівна і Заліщук. Вони любили одне одного. Але в останні дні почали сваритися. Що спричинилося до цього?

Відповіді Коваль не мав. Тоді зайшов з іншого боку:

«Що змінилося в житті Таїсії Григорівни останнім часом?»

Нічого, крім несподіваного приїзду сестри з Англії — місіс Томсон. Але як це могло вплинути на взаємини Таїсії з Борисом Сергійовичем? Чим він став їй заважати? Зрештою, вони жили на віру, і Заліщук ні в чому не міг їй перешкодити.

Думки Ковалю повернулися до трикутника: Борис Сергійович, Таїсія, Олесь.

Таїсію Григорівну Олесь відразу зненавидів, хоч і не жив з нею жодного дня. Чому, за що, Заліщук не міг

зрозуміти. Можливо, тому, що стала вона для Бориса Сергійовича найдорожчою людиною. В глибині душі хлопець, певно, по-своєму любив батька і не терпів суперництва.

Чи міг цей Олесь отруїти його?

Чому?

Заради спадку, дачі?

Чи дозволило б йому так вчинити оте саме сховане почуття до батька, яке підштовхнуло на ворожнечу до чужої жінки?

Так, Олесь має характер нетерпимий, вибуховий, легко ображається, але підняти руку на батька?

Струць, який вивчав Олесь, доповів, що молодий Заліщук кілька років тому кипувся у Дніпро і врятував людину, по роботі характеризується позитивно... Отже, він хлопець не злий і здатний тільки на раптові спалахи. Шаленство, немов вогонь, ураз охоплює його і так само швидко гасне. А тут треба було методично готувати отруту, довго шукати слушного моменту, щоб підлити її.

Чи здатний Олесь на таке? Багато що в його характері не припускало подібної думки.

Хлопець усе життя намагався довести батькові, що він, син його, не така вже погана людина, не такий безталанний, як той вважає. Але парадокс: притягував увагу батька не хорошими вчинками, а, павиаки, робив на зло, мовби мстився за недовіру до себе і цим утверджував свою незалежність і самостійність. Це міркування найбільше виправдувало молодшого Заліщука в очах Коваля. Підполковник вважав, що не міг Олесь знищити того, перед ким усе життя намагався утвердитися, навіть «від протилежного». Це означало б знищити самого себе, позбутися сенсу свого життя...

Роздумуючи, Коваль механічно чиркав фломастером по рисці «Олесь — Борис Сергійович», і вона стала товстою, жирною і нерівною, немов гадюка, що повзла від серця до серця...

Потім так само механічно написав у вільному ріжку аркуша: «Лікар Найда». Вдумався у свій напис лише тоді, коли почав тягти від цих слів червону стрілу до кола: «Заліщук».

Чи не помилився, віддавши Остапії вільний ріжок, останню стрілу лікареві?

Найда-Воловик і справді людина складна, і про нього вони із Струцем іще мало знають.

Але про Бориса Заліщука лікар раніше навіть і не чув, ніяких зв'язків і спільних інтересів у цих людей, здається, не було.

Струць сказав: «Якби Андрій Найда був не отоларингологом, а, скажімо, хіміком чи фармацевтом, то все було б ясно».

«Якби, якби, тоді все дужче заплуталося б», — пробурчав він у відповідь. Тепер, згадуючи розмову, підполковник не сердився, а посміхнувся. Молодий інспектор дедалі більше подобався йому своєю заповзятістю і наполегливістю, а гарячковість, хапливість — це недоліки молодості, які разом з нею минуть.

То які могли бути спільні інтереси у Заліщука і лікаря Найди?

Жодних.

А які суперечності, причини для ворожнечі?

Коваль замислився.

Вирішив знову послідовно відповісти на основні запитання розшуку. Може, так краще зрозуміє і цього лікаря з подвійним прізвиськом?

Хто з людей, які стикалися того трагічного вечора з Борисом Заліщуком, мав реальну можливість здійснити злочин? Тобто вкинути отруту у склянку з вином?

І Крапивцев, і Таїсія Григорівна, і лікар Найда, і, нарешті, Олесь, який, як стало відомо, тихенько пробрався у кімнату, де був батько. Вечеряли з Борисом Сергійовичем ще Кетрін Томсон та її донька Джейн... Але їх, очевидно, треба зовсім виключити з цього списку, бо далі ставимо запитання: хто з цих людей мав для такого злочину достатню причину?

Це — найважче запитання. Адже визначити глибокі, сховані корені злочину, які з невідомого сім'я проростають у душі людини, надзвичайно складно. І, власне, весь розшук і попереднє дізнання, яке веде він разом зі своїм молодим помічником та експертами, є пошуки відповіді на це запитання. Решта — хто міг мати таку отруту, чим можна довести, що саме власник отрути пустив її в хід — це справа оперативної техніки і досвіду міліцейських працівників.

Отже, хто мав достатню причину, мотиви для злочину? Хоч ніяка причина з погляду закону і гуманності не може бути тут достатньою, але коли убивство сталося, значить, з погляду злочинця її вистачало, і його погляд, на жаль, у такому випадку був вирішальним.

Крапивцев?

Таїсія Григорівна?

Олесь?

Лікар Найда?

Томсони?

Томсони відпадають перші.

Коваль витяг з шкіряної папки кольорове фото Томсонів, яке попросив на кілька днів у Таїсії Григорівни.

Лондонські фотографіи теж вміють працювати, подумав. Фотографія була чітка. Правильне освітлення робило обличчя рельєфними, мало не об'ємними і передавало живий блиск очей.

Підполковник не міг би сказати, під впливом якого інтуїтивного поштовху він узяв цю фотографію і передав до оперативно-технічного відділу. Йому здалося дивним, що Джейн, хоч і дуже схожа на батька — типового англійця — має й індійські риси обличчя. Можливо, дід або прадід містера Томсона служив у колоніях, там одружився і в жилах його нащадків тече кров місцевих жителів, яка нагадала про себе у Джейн.

Яке це мало відношення до справи Заліщука, підполковник не думав. Може, тільки хлоп'яцька допитливість до всього, яка завжди дримала в його душі, штовхнула на цей крок.

Експерт, якого Коваль попросив провести за фотографією ототожнення всіх членів родини Томсонів, приніс несподіваний, разучий висновок: Джейн Томсон і справді донька Вільяма Томсона, але з місіс Кетрін Томсон не має спільних рис.

Чортівня якась!

Можна бути схожою на батька, а не на матір, але як це експерт зовсім не знайшов спільних рис?!

Дмитро Іванович знав, що ототожнити особу за зовнішніми ознаками сучасна наука цілком здатна. Кожна людина має тільки її властиву сукупність ознак, що успадковуються. Послідовно зіставляючи і порівнюючи на фото риси обличчя, їхні спільні точки, можна встановити подібність кровних родичів: батька і дітей, матері і її дітей...

Ні, експерт, певно, не помилився. Але що це дає йому, Ковалю, крім того, що він проник у якусь сімейну таємницю Томсонів? Йому це ні до чого...

Так, Томсони відпадають перші. Потім він усе ж виключив би Таїсію Григорівну. А Найда?

І знову: хто з учасників вечері міг мати цю отруту з рослин, що проростають на Кавказі?

Після цього запитання усі підозрювані відпадають, крім Крапивцева.

Тому він, підполковник Коваль, і особливо лейтенант Віктор Струць так уперто шукають мотиви злочину в сусіди Заліщуків. Адже саме Крапивцеву було найпростіше вдатися до отрути: у той час, коли частував у себе в хаті підпилого Бориса Сергійовича.

Найда, Найда, Найда?.. А чому постать лікаря так притягує його, чому раз у раз повертається до нього думкою?

Самотній чоловік, який не одружувався тому, що був не певний свого суспільного становища?

А чи не повернулись у нього давні почуття до дівчини Катрусі Притики і чи не схотілося йому закордонного життя?

Певно, що ні. Інша річ, коли б він не довідався правду про батька. У нього, звичайно, могло вкоренитися підсвідоме почуття власної неповноцінності, ніби він усунутий від нормального суспільства через колишню батькову провину. Тоді, намагаючись підвести ризику під минулим, він шукав би можливості обтрусити порох Батьківщини від ніг своїх. Але зараз вперше за багато років заспокоївся, оглянувся навколо і по-новому побачив життя. Ні, така людина ні за що не здатна на злочин... І його давні почуття до Катрі Притики не мають жодного відношення до смерті Бориса Заліщука.

Думки підполковника почали узагальнюватися. Нові покоління людей більш спокійні і врівноважені. Потроху зникають або принаймні зменшуються страшні спалахи людської жорстокості, і свої суперечки молоді люди у стані афекту розв'язують, у крайньому разі, вже ударом кулака, а не підступним шекспірівським отруєнням.

«Так, так,— повторив упівголоса Коваль і подумав про Олеся.— Це і його стосується».

Погляд підполковника впав на том «Прометей».

А в який спосіб це узгоджується з ученням Федорова про майбутнє безсмертя людей?

Ковалю сподобалися думки старого бібліотекаря і вчителя. І не тому, що сподівався стати безсмертним — забарній природі ще багато часу треба, щоб виконати свій задум! — а тому, що без смерті зло втратить ґрунт під ногами, зникнуть найстрашніші злочини — людину неможливо буде вбити!..

Дмитро Іванович раптом подумав, що з усіх допитаних ним, як не дивно, тільки лікар Воловик-Найда і Олесь

схотіли б відтворити за своїм генетичним кодом батьків, і це здалося йому зараз найбільшим свідченням непричетності цих людей до злочину.

Знадвору долетів голос Наталки. Вона з кимось розмовляла біля хвіртки. Коваль уявив, як дочка зараз зайде до хати. Вона не забіжить вистрибом, як колись, не кинеться до батька у кабінет. Увійде до своєї кімнати, покладе сумку з конспектами, потім так само повільно вийде на кухню, сухо привітається до Ружени, яка зараз, певно, там і готує вечерю, бо до кабінету долітають чудові запахи смаженини. Потім так само солідно, якимось по-старечому підвмитися до ванної. Крім «здрастуйте», вона нічого Ружені не скаже, і Коваль знає, що лагідна посмішка не з'явиться на устах дочки.

Чому Наталка так не злюбила Ружену? Що їй не подобається у цій людині,— гірко думав Коваль.— Як зробити, щоб вони подружилися, ці двоє дорогих йому людей! Невже не розуміють, що від їхньої ворожнечі насамперед терпить він, той, якого вони люблять?..

На ці запитання Дмитро Іванович теж не знаходив відповіді, він подумав, що теорія Федорова знімає й одвічну проблему «батьки й діти», і, зітхнувши, почав складати свої папери у папку. Його чекала вечір, під час якої він терпляче сидітиме між двох вогнів. А після вечері скине халат і хатні паптофлі, одягне костюм і піде проводити Ружену...

5

Звичайно, Джейн подобалася лейтенанту Струцю. Та й кому не сподобається граціозна мила дівчина з невинними кокетливими очима і таким усміхом, який проникає в самісіньку душу, запаморочує голову і переплутує думки.

Лейтенант Струць намагався бути з міс Томсон стриманим і діловим, як того вимагали обставини. Часом навіть більш строгим, ніж годилося, бо не забував про своє службове становище.

Спочатку він зрадив дорученню подружитися з дівчиною і в невимушеній розмові довідатися про те, що не змогли або й не схотіли пригадувати з того вечора на Русанівських садах інші свідки. Тим більше, що для зустрічей була слушна нагода. Навіть коротке спілкування з жителькою Лондона допомогло б лейтенанту відчувати справжню англійську вимову. Це для нього попри все був рідкісний, неповторний випадок.

Але після двох зустрічей, під час яких Віктор Кирилович, підбираючи слова, збиваючись, немов школяр, складав англійські фрази, чим викликав іронічну посмішку Джейн, дівчина припинила цю гру.

Вони зустрілися тоді надвечір, десь після шостої години, і Джейн заманулося оглянути околиці міста. Учора вони їздили катером по Дніпру і найближчих затоках. Ця подорож запам'яталася лейтенанту. Джейн стояла на самісінькому носі човна, тримаючись рукою за борт. Зустрічний вітер куйовдив її коротеньку зачіску, і Віктору дівчина здавалася замріяним птахом, що ось-ось злетить над водою.

З кожною зустріччю відчував себе все незручніше в ролі нишпорки, що має розпитувати дівчину про злочин, до якого вона не мала жодного відношення, вишукувати у дружній балачці потрібні слідству деталі...

Сьогодні Джейн сама почала розмову про трагедію на Русаївських садах.

— Господи! — узявши лейтенанта під руку, простогнала вона. — Хоч ви, Вікторе, заспокойте мене, скажіть: скоро закінчиться це ваше слідство, щоб ми з мамою могли поїхати. Ви знаєте, мене чекають заручини, а мамі, я помічаю, теж шкідливо тут затримуватися. Спогади усе дужче роз'яत्रюють її душу, і я боюся, що вона знову зляже.

— Як тільки встановимо особу злочинця, так і закінчиться, — невизначено відповів Струць.

— Але уже встановили, — так само жалісливо продовжила Джейн. — Адже отруїв сусіда — Крапивцев. Що ж тут іще встановлювати? У нього ж і отруту знайшли!

Лейтенант знову щось промугикав у відповідь.

— Дивна у вас міліція! Лондонська поліція давно б витрусила з цього Крапивцева всю правду і замкнула б за ґрати.

— Навіть якщо Крапивцев був би невинуватий? Наша міліція так не чинить, Джейн. Витрушувати визнання — протизаконно.

— Але ж ви самі, Вікторе, вважаєте, що Заліщук отруїв сусіда!

— Вважав, а тепер думаю інакше...

— Чому ж? — очі Джейн заблищали цікавими вогниками.

— Це тільки одна з версій...

— А яка ж може бути друга?

— Ви вже сама як слідчий,— засміявся Струць.— Про неї ніхто не здогадується, про цю версію, крім мене,— можливо, гадаю, бідоласі Заліщуку отруту насипали до Крапивцева, ще на власній дачі,— лейтенант і сам не розумів, чому таке зірвалося у нього з уст. Бевкнув дурницю!

— Я хочу в Лондон,— вередливо запхинькала дівчина.— Дорогий лейтенанте, це ж безглузде припущення, якщо воно не пускає дівчину до нареченого!.. Якою мірою це може стосуватися мене?!

«Ніякою»,— хотів сказати Струць, але не сказав так.

— Службова таємниця,— натомість жартівливо відповіла дівчині, уже зрозумівши, що тільки марнославство, бажання похизуватися штовхнуло на цю вигадку з новою версією.

— Залишається тоді я або мама? Чи сама Таїсія Григорівна?.. Ах, так,— раптом згадала вона.— Іще лікар, друг юності мами...

— Для нас самих це ще загадка, Джейн,— ухильно відповів Віктор.

— Ах, мама, мама!— знову запхинькала Джейн.— А якби ми не приїхали того вечора на дачу, певно, нас би одразу відпустили додому.

— Певно.

— Ну, мама як мама. Але чого мене понесло туди?! Мені усе там гидке.

Цього разу вони гуляли у лісі неподалік залізничної станції.

У лісі було дуже гарно. Приємно пахло нагрітими протягом дня листям і травою, між високими дубами та грабами у такт з вітром, що шарудів у кронах, витанцьовувало сонце, вибігало на лісові стежки. Було ще тепло, але десь близько вже дихала осінь: повітря ставало прозорим, жовтіли берези і червоніли дуби, дотик вітерця здавався не гарячим, а м'яким і ніжним.

Джейн і далі, хоч і без великого бажання, виправляла англійську вимову лейтенанта, і в душі він був їй вдячний. Хто зна, може, його знання допоможуть колись перейти на цивільну службу і побувати за кордоном.

— А тепер, Вікторе, поговоримо про інше. Я втомилася від наших поліцейських розмов,— з чарівною безпосередністю продовжила Джейн.— Мені, наприклад, дуже подобаються ваші парки. У нас, в Англії, вони надзвичайно прилизані, а у вас природніші, наче справжній ліс.

— Вам подобається наша природа?

Джейн кивнула.

— Це у вас від матері,— посміхнувся лейтенант.— Адже вона виросла тут... І їй тут усе любе.

— Але у нас живуть веселіше...— сказала Джейн.— Я тут дуже нудьгую...— Джейн пустила очима бісики і сміливо взяла лейтенанта під руку.— В Лондоні дуже популярна поп-музика. Мої друзі, зокрема Генрі, та і я в захваті від неї. Вона викликає з глибини душі сховані емоції, збуджує, повертає людину до її природного стану, придушеного зараз цивілізацією... Побули б ви на концерті, побачили б!.. Коли грає поп-оркестр — весь зал вирує!.. Ви теж, містер лейтенант, не втрималися б! — Джейн ще раз кинула лукавий, ніби оцінюючий погляд на Струця.— Невже ви, Вікторе, не любите танцювати?

— Чому ж? Навпаки.

— Ви мені здаєтесь цілком гідним партнером,— засміялася дівчина,— і я не відмовилася б опинитися з вами в нашій компанії...— Джейн легенько повернула лейтенанта до себе, немов у танці, і замурикала ритмічну пісеньку.— Правда, ви — гарний, а родимка ваша — просто чарівна!

Струць обережно, але рішуче вивільнився з її рук.

— Ви — пуританин,— ображено сказала Джейн, обізвавши пісеньку.— І всього боїтесь. А наші розваги і природні, і водночас інтелектуальні.

— Якщо вважати за інтелектуальні розваги нічні кабаре, стриптиз тощо...— почав моралізаторськи перераховувати лейтенант, але Джейн кинула на нього іронічний погляд.

— І кабаре, і стриптиз... Не можна бути таким схимником молодій людині! — Дівчина перово розсміялася: — А що такого, містер лейтенант, якщо й стриптиз?.. Адже у вас не заперечують красу людського тіла! Картини Рембрандта, наприклад... Стриптиз — це тільки краса, і її нічого боятися...

Джейн раптом зупинилася між двома високими старими грабами і розстебнула ззаду гудзик від блузочки.

— Боже, яка спека! — промовила вона. Потім, не озирваючись, мовби байдужа, що хтось іще, крім Віктора, побачить її, повністю стягла з себе тоненьку блузочку. Засмагли дівочі груди тепер ніщо не прикривало. Тільки злякано виблиснув манюсінський золотий хрестик на тоненькому ланцюжку.

— Яка спека! — повторила Джейн. — Жарко!.. І води близько немає...

Струць мимоволі оглянувся, немов більше, ніж дівчина, боявся, що її хтось побачить у такому вигляді... Йому теж стало жарко.

Джейн знову засміялася, в очах її застрибали божевільно-веселі вогники:

— Це ж не страшно, правда? І на пляжі так можна ходити... І танцювати так набагато приємніше... Але це ще не повний стриптиз, Вікторе... — вона граціозним рухом узялася за спідницю, немов і її збиралася стягти.

— Джейн! Перестаньте.

— Я знаю, вас приставив до мене той похмурий начальник, поліцейський філософ, щоб ви нищпорили за мною. А англійська вимова — це тільки прикличка. Але що ви в мене випитаєте, коли я про злочин нічого не знаю?! А якби знала, то не приховала б — адже в моїх інтересах допомогти вашій міліції, щоб швидше покінчити з цією історією і виїхати додому. Як ви цього не розумієте?! — Джейн визивно засміялася.

— Джейн! Одягніться!

— Містер Струць злякався? Чи, може, ви з вайс сквод¹? Як це перекласти українською?.. Поліції моральності... У вас є така поліція, що стежить за поведінкою, особливо дівчат? Дивіться, Вікторе, у мене ще молоде, гарне тіло. — Тримajući руки на потилиці, Джейн почала повільно повертатися. — Але мені вже тридцять...

Перед очима лейтенанта все закрутилося: і матові, кольору пряженого молока, груди дівчини, і листя грабів, і далека лісова стежка вниз, і голубе небо над ними. Усе це то набирало чітких обрисів, то розпливалося перед очима, мов у невідрегульованому біноклі або на екрані зіпсованого телевізора. Джейн продовжувала повертатися перед ним.

— Вікторе, — повторила вона далі... — Я ще молода і гарна... Дивіться, дивіться... Але скоро я постарію, і Генрі — остання моя надія... Мене не можна затримувати. Я ризикую, що він не дочекається... Вікторе! — скрикнула вона і, підійшовши до лейтенанта, що стояв стовпом, поїдаючи її очима, раптом обвила руками його шию. — Пожалуйте мене. Будьте другом, допоможіть...

¹ Відділ поліції, що стежить за моральністю поведінки (англ.).

Її тугі груди пропікали сорочку Струця, і він боявся поворохнутися...

— Умовте вашого підполковника, щоб відпустив мене. Нащо я вам. Тут залишиться мама. Це все одно, що я...

Вона дедалі дужче притискала до хлопця.

— Джейн, — нарешті вимовили його спрагли губи. — Це не залежить від мене і навіть від Ковалю. — Лейтенант міцно стиснув дівчину за стан і відірвав од себе...

Дерева перестали крутитися перед очима, листя, біла стежка втратили свої розпливчасті обриси, немов хто навіть на фокус навколишній світ.

Якусь мить Джейн стояла перед ним з опущеними плечима. Та враз гордівливо підвела голову і зневажливо посміхнулася.

Лейтенанту вона раптом стала гидкою.

Потім міс Томсон спокійно підняла з землі блузочку і, повернувшись спиною до Струця, почала одягатися... Пальці її ніяк не могли знайти гудзика. Лейтенант не допомагав. Мовчки чекав, поки сама впорасться. Не міг опам'ятатися від такої різкої трансформації: на його очах прекрасна дівчина перетворилася на фурію.

— Ходіте, міс Томсон, звідси, — нарешті неголосно промовив, помітивши, що дівчина одягла блузку.

Вона не відповіла.

Лейтенант не квапив.

Нарешті, так і не повернувшись до Струця обличчям, Джейн твердо промовила:

— Я не піду з вами, лейтенанте. Йдіть геть. Я сама дістанусь до міста.

— Але ви не знаєте дороги.

— Я прекрасно знаю і приїду електричкою або автобусом. Чи візьму таксі. Зрештою, вас це не стосується.

— Я привіз вас сюди. І повинен відвести додому.

— Хіба я заарештована? Мені не потрібен конвоїр.

— Я турбуюсь про вас.

— А я не хочу вас більше бачити.

Так закінчився цей діалог. Струць попрямував до зупинки автобуса. Дорогою кілька разів озирався і здалеку стежив за дівчиною. Заспокоївся тільки, коли вона наблизилася до платформи, звідки електропоїзди йшли до приміського вокзалу. Тепер його мучила нова проблема: розповісти про цю історію Ковалю чи ні? Звичайно, мав би розповісти. Але як розповідати про таке?!

І треба було так трапитися, що Коваль постукав у номер Томсон увечері, саме тоді, коли був потрібен. Біля дверей йому здалося, що у кімнаті голосно регоче Джейн, а місіс Томсон щось обурено вигукує.

Жінки не почули легкого стукоту, і тільки коли підполковник постукав дужче, у номері запала тиша.

— Дозвольте? — спитав Коваль, трохи прочинивши двері.

— Кам ін! ¹ — голосно вигукнула Кетрін, упізнавши голос Ковалья. — Кам ін! Це ви, підполковнику?

Не встиг Дмитро Іванович причинити за собою двері, як місіс Томсон буквально накинулася на нього. Нічого не второпавши з плутоної розповіді, у якій, хвилюючись, жінка змішувала українські слова з англійськими, Коваль попросив її заспокоїтися і толком пояснити, що сталося. Кетрін у відповідь упала в крісло і, охопивши голову руками, заволатала: «Імпосібл! Імпосібл! ² Який жах!»

Тоді Коваль, бачачи, що від матері нічого не доб'ється, звернувся до Джейн, яка, відвернувшись, тулилася до одвірка балкона.

Коли підполковник назвав її ім'я, дівчина повернулася до нього обличчям, і Коваль побачив, що вона плаче. Сльози ручаєм текли в неї по щоках.

«Дві істерички водночас, — подумав він. — Забагато».

Він узяв Джейн за руку і повів до вільного крісла. Дівчина покірпно сіла. Коваль узяв стілець і поставив поряд.

— Так що ж у вас тут сталося, Джейн? — спитав, відчувши, що хвилювання жінок якимось зв'язано із нею.

— Це він, він... ваш Струць, — промовила, задихаючись, дівчина. Груди її підіймалися і опускалися ривками, і вона не могла говорити.

— Що «Струць»?

— Ваш офіцер Струць!.. — знову почала Джейн і дужче заплакала.

Коваль розсердився:

— Говоріть до ладу!

І раптом він немовби чогось злякався і вже сам песно-кійно поглянув на дівчину.

«Нехай йому чорт, що міг такого утнути лейтенант, від чого обидві жінки у нестямі?»

¹ Увійдіть! (Англ.)

² Неймовірно! Неймовірно! (Англ.)

Проте, набравшись терпіння, підійшов до столика, на якому стояли пляшки з мінеральною водою, налив склянку і підніс її Джейн. Дівчина відмахнулася, але місіс Томсон простягла руку, і Коваль віддав склянку їй.

Насилу проковтнувши воду, Кетрін нарешті сказала:

— Ваш лейтенант скривдив Джейн. Дуже тяжко. Будемо скаржитися послу.

В очах місіс Томсон горіли гнівні вогні.

Коваль відчув, як усе в ньому похололо. Він не звик лякатися. Хоч в які потрапляв халепи і на фронті, і в цьому повоєнному, так званому «мирному» житті міліції, де завжди є «місцеві бої», проте не знав почуття, при якому холоде кров у жилах. Зараз це почуття було для нього несподіваним і образливим: він розгубився, що траплялося з ним дуже рідко, і минула чи не ціла хвилина, поки взяв себе в руки і зміг говорити звичайним рівним голосом:

— Що ж такого зробив лейтенант Струць? Чим, скривдив Джейн? Як мені відомо, він з великою симпатією й повагою ставиться до вашої доньки. Радів, що, розмовляючи з нею, має можливість вдосконалюватися в англійській мові.

Виголошуючи цей довгий у даній ситуації монолог, Дмитро Іванович згадав, як попереджував Струця, щоб той не дуже захоплювався дівчиною, бо в глибині душі розумів, що філологічне завдання для влюбливого лейтенанта було щасливим дарунком долі у не завжди приємній сицилійській службі.

І підполковник відчув, як у ньому закипає гнів. «Не вийде з цього Струця оперативника! І взагалі, мабуть, доведеться розпрощатися з ним!»

— То як це скривдив лейтенант, Катерино Григорівно, нашу Джейн? — повторив Коваль.

— Як скривдив?! — закричала Кетрін. — Він заманив її у ліс і накинувся, як дикий козел, зробив їй боляче, розірвав спідницю... Я не знаю, що іще там було... Джейн щойно привела в готель якась залізничниця... Дитина в нестямі. Хотіла покінчити з собою. У нас, в Англії, за таке безжально судять, безжально карають!..

Місіс Томсон підхопилася з крісла, мовби збиралася десь бігти, очі її палали люттю. І те відчуття страху, яке народилося у Ковалья, було незначним перед тим, що охопило його після слів знавіснілої матері. Тільки тепер осягнув весь жах того, що, певно, сталося, і вже не тільки гнів на Струця, який заплямував честь мундира, душив його, а й

несподівана думка, що молодий хлопець сам знищив себе. Якщо підтвердяться слова Кетрін і Струць справді образив честь Джейн, його чекає не тільки звільнення з органі, а й суворий вирок суду, який на багато років ізолює його від нормального людського суспільства.

Внутрішньо здригаючись від цієї думки, Коваль, проте, не виказував свого хвилювання. Як зміг, спокійно попросив Джейн розповісти про подію у лісі.

Дівчина, яка тим часом, з дозволу Кетрін, узяла її серцеві ліки, не могла або не хотіла нічого говорити. Вона підвелася з крісла зі словами: «Благаю вас, не терзайте мене... Я така нещасна, така змучена», пішла до спальні і, кинувшись там ниць на постіль, уткнулась у подушку.

Коваль розумів душевний стан Джейн і не наполягав на прямих відповідях. Поступово заспокоївши місіс Томсон, якій донька перед його появою встигла розповісти про подію, розпитував її.

— Так, так, — казала Кетрін, — він запросив мою Джейн на прогулянку в ліс. Обіцяв показати їй околиці Києва і просив допомоги в англійській мові. У лісі завів дитину в якісь хащі і накинувся на неї, подер на ній одяг. Моє бідолашне ягнятко до смерті перелякалося і почало кричати. Тоді він вдарив її, обізвав гидкими словами і сказав, що вб'є, якщо не послухається, або зробить так, що її закинуть у в'язницю.

— У в'язницю Джейн? За що? — не витримав Коваль.

— Не знаю, за що, але він так погрожував... Бідолашна дівчина зовсім утратила розум і кинулася світ за очі. Не знаючи дороги, вона вибігла до залізниці. З насипу побачила поїзд, що наближався, і хотіла кинутися під нього, але якась залізничниця стримала її. Потім ця сердечна жінка привезла Джейн сюди...

Дмитро Іванович слухав місіс Томсон, опустивши голову. Історія була не просто дивною, а й неймовірною.

— Він подер на ній спідницю, — додала Кетрін і стиснула губи. — Господи, я й зараз уся тремчу. Якби не ця жінка, цей ангел-хранитель, Джейн могла загинути!.. А що тепер буде з її весіллям? Що скаже Генрі, коли довідається про цю історію?! — похитала головою місіс Томсон. — Вона й мені не хоче усього розповідати... Я розумію, навіть мене соромиться, немов сама в цьому винна. Бідолашне дитя!.. Але ми з вами люди дорослі і можемо про все говорити відверто. Вранці я поведу її до лікаря і якщо

виявиться...— що саме «виявиться», місіс Томсон не договорила, але й так було ясно, що вона має на увазі,— у вас тут є приватні лікарі?

— Приватних лікарів у нас немає,— після паузи сердито буркнув підполковник.— І вести її до якихось лікарів немає потреби. І не завтра, а сьогодні її огляне судово-медичний експерт.— А поки що,— додав Коваль,— я хотів би побачити цю спідницю.

— Джейн,— гукнула місіс Томсон у спальню.— Принеси сюди спідницю... Ми вже збиралися дзвонити в міліцію,— повернулася знову до Ковалья,— але саме ви нагодилися.

— Так, так,— механічно промовив підполковник Коваль.— За такі злочини, у нас суворо карають... А якщо злочин вчинив працівник міліції, який має бути лицарем честі і справедливості, то карають якнайсуворіше.

Джейн нарешті вийшла з спальні, тримаючи у руках зіжмакану, забруднену землю і позеленілу від трави спідницю.

Коваль розгорнув її, вона справді була розірвана збоку.

Але його здивувало, що розрив йшов по шву. Втім, нитки на шві завжди легше рвуться, ніж міцна фактура тканини.

— Пишіть, Джейн, заяву про те, що сталося, і збирайтеся, поїдемо на експертизу,— сказав Коваль.— Вашу спідницю дослідять фахівці, а ви самі пройдете медичний огляд. Куди він вас ударив?

— Куди? — розгублено перепитала дівчина.— Я не пригадую. Я тільки пам'ятаю, що вдарив. Кілька разів.— Джейн уже не плакала, але повіки її були червоні й набряклі.

— У заяві детально викладіть події, і вашого кривдника буде покарано. Після слідства його чекає суд.

— Я його вбила б і без суду! — обурено стиснула кулачки Джейн, і її вродливо піжне обличчя викривила гримаса ненависті.

— Убивати його не будуть, але, якщо сталося непоправне,— Коваль гостро глянув на дівчину — сама вона й досі не сказала, яка біда сталася,— він може одержати до восьми років ув'язнення... Або й більше.

— Вісім років,— сердито сказала Джейн.— Дуже добре! — і несподівано жажнулася.— Але ж і мене тут триматимуть, поки його засудять,— тужливо промовила вона.— Боже мій, ще одне слідство! Це не закінчилося, друге поч-

петься... Генрі збожеволіє, мене чекаючи!.. Мамо! — верескнула вона. — Генрі писав, якщо не повернуся вчасно, заручини не відбудуться. Я не хочу ніяких затримок, — крикнула вона Ковалю, — ніяких нових слідств! Я не писатиму ніяких заяв! Не хочу ніяких експертиз! Я хочу додому, додому, додому! — і Джейн, як вередлива розлютована дитина, затупала ногами.

Ковалю раптом наче щось підштовхнуло, якась ще невиразна думка виникла в нього — так немов перед очима з'явився привид. Хисткий, туманний привид. І відразу розтанув, залишивши в душі підполковника незрозуміле збен-теження.

— Можна й не писати заяви, — сказав він Джейн. — На підставі ваших слів я сам складу її, а ви тільки підпишете. У таких випадках цього досить. Якщо правда те, що ви сказали, то Струця негайно заарештуємо.

— Але, боже мій, вісім років! — раптом жалісно промовила Кетрін, підтримуючи доньку. — Це ж уся молодість. Ми не знали, що у вас так суворо карають.

— Скільки йому років дадуть — справа не наша, — зауважив Коваль, підводячись з стільця, — а суду. Звичайно, за таке карають суворо. Стаття сто сімнадцята передбачає і п'ятнадцять, і навіть смертну кару. Правда, якщо це був тільки замах на честь дівчини, закон і це враховує. Зрештою, все зараз установить експертиза, і вам не треба буде турбувати посла. Я сам допитаю і Струця, і свідка — жінку, яка привела Джейн у готель.

— Дмитре Івановичу, — раптом благальним голосом звернулася до підполковника Джейн, яка, слухаючи його тираду, мінялася на обличчі, поки воно не відкрилося червоними плямами, і весь час поривалася перебити. — Я ось що запропоную: я нічого не говорила, ми з мамою не будемо зчиняти галасу. Бог з ним, з вашим лейтенантом, — від цього світ не постраждає. А ви за те допоможіть мені завтра ж вилетіти до нареченого. Нехай ваша міліція негайно оформить мені дозвіл на виїзд.

Привид сумніву, який на мить з'явився перед Ковалем, почав набирати виразніших обрисів. І невже це йому тільки здалося, що дівчина істерично реготала перед його появою у номері?

— До речі, — звернувся він до Джейн, — повинен попередити вас, міс Томсон, що неправдивий донос за нашими законами теж карається...

Отже, офіційної заяви Джейн не написала, навіть від усної почала відмовлятися, але все одно Коваль покидав готель у такому стані, який важко собі уявити. Це був тупий душевний біль, немов йому плюнули в обличчя.

Першою природною реакцією на усе почуте від Джейн та її матері був гнів і потреба діяти. Покинувши готель, підполковник перетнув підземним переходом площу Ленінського комсомолу і рушив угору повз Володимирську гірку вузьенькою і стрімкою вуличкою Героїв революції, яка виводила на Радянську площу, до старовинного будинку, де містилося Управління внутрішніх справ.

Йшов він прудко, хоч і вгору. Але ще швидше змінювалися в його голові гіркі запитання, на які не знаходив відповіді:

«Як міг лейтенант Струць дійти до такої підлоти?!»

«Звідки він узявся в міліції, цей жевжик?! Як потрапив до Вищої школи Міністерства внутрішніх справ?!»

«Він, Коваль, не відвіз сьогодні Джейн на експертизу не тільки тому, що пожалів дівчину. Звичайно, в її стані це було б жорстоко. Але, головне, вона відмовилася написати заяву. Експертизу, зрештою, не пізно провести й завтра. Зранку допитає й залізничницю, і самого Струця».

А думки й далі облягали, немов грозові хмари:

«Якщо експертиза підтвердить гвалтування, сто сімнадцята йому забезпечена». І Коваль, може, вперше в житті відчув, наскільки точно визначає закон суворе покарання за наругу над жінкою.

«Мало того, що вчинив найтяжчий злочин, він іще зганьбив мундир працівника радянської міліції! І не тільки міліції. Адже продажні писаки, коли пронюхають про цю історію, зчинять гвалт на весь світ!»

На погано освітленій вулиці Коваль кілька разів спіткнувся. Він не помічав будинків, повз які крокував, переходжих, що минали його. Серце борсалось, немов хто тримав його у жмені; підполковник злякано відчув, що задихнувся від швидкої ходи, і зупинився, щоб перепочити.

Втім, це не була вікова недуга, що її він так само боявся, як і всі люди, що перебувають на службі, де потрібно відмінне здоров'я. Таке ж тяжке відчуття, коли охоплювала гіркота від зневаженої гідності і свого безсилля, зазнав одного разу й замолоду.

За асоціацією впливли зараз з глибин пам'яті картини, що, здавалося, навіки потонули в ній.

...Це сталося відразу після війни у приморському місті, де йому довелося починати свою міліцейську службу. Вночі випадково натрапив на слід банди, котра тероризувала місто жахливими грабунками й убивствами. Він був новачком у міліції, хоч пройшов сувору школу війни, і ще до пуття не знав, що на відміну від фронтового бою, де з ворогом найчастіше зустрічаєшся груди в груди, тут треба бути у сотні разів обережнішим. Тут ворог міг виявитися не тільки спереду, але й на флангах, і в тилу, і серед випадкових знайомих, і серед давно знамих людей; тут доводилося користуватися тим самим набором несподіванок, пасток, тим же арсеналом хитрощів, який без обмеження застосовує противник, щоб пейтралізувати його підступність і перемогти.

...Тієї глупої ночі, стомлений після нелегкого цілодобового чергування, він ішов вузькими провулками на околиці, прямуючи до центру, де знаходився гуртожиток міліції. Раптом почув жіночий скрик і вигук: «Рятуйте!»

Він кинувся до будинку, що стояв відрубно, не думаючи про обережність, тільки розстебнувши кобуру з пістолетом.

З-за дверей, до яких добіг, долітало тільки чиясь жіноче ридання. Коваль постукав, і, на подив, двері відразу прочинилися, цемом його чекали. Витягнувши на всякий випадок пістолет, переступив поріг. І раптом на нього навалилося щось важке. Через декілька хвилин відчайдушної боротьби його, обеззброєного, із зв'язаними руками, увіпхнули до великої, освітленої газосими лампами кімнати, де гуляли з портовими дівчиськами підпилі влочинці.

Молодий інспектор зрозумів, що опинився у лівці давно розшукуваних бандитів, і що живим вийти звідси йому не пощастить, і що, обеззброєний, навіть якнайдорожче продати своє життя не зможе. Його пістолетом грався зараз п'яний отаман зграї на прізвисько Сифон. Ковалю нічого не залишалося, як померти в честю.

Ніхто не плакав, нікого не кривдили, навпаки, усі реготали — і бандити, і їхні подружки. І молодий інспектор зрозумів, що його помітили, впіймали на дуже дешеву приманку. Від цієї думки йому було так боляче, що гіркота образи і безсилля — отак легко, по-дурному дістатися бандитам! — задушила в ньому природне почуття страху.

Сифон — мордатий дядько з колишніх поліцаїв з червоним рубцем на підборідді, — за цією прикметою, зазначеною в орієнтировці карного розшуку, Коваль і упізнав його, — раптом перестав реготати, і відразу навколо запала тиша.

«Що ж це таке виходить, — писклявим голосом, блазнюючи, промовив ватажок, — різне сміття до нас у гості почало ходити. Ну, коли завітав, — звернувся він до Ковалья, — то сідай за стіл... І кашкетик синенький за столом скидай, як належить у православних... Дратує він щось мене...»

Коваль стояв мов укопаний, жоден м'яз на обличчі не здригнувся.

«Підведіть його до мене, — тепер уже замогильним, утробним голосом прогундосив ватажок, все дужче розваляючись у якомусь старому, оббитому шкірою кріслі, — він погано чус...»

Двоє п'яних, хихикаючи, підскочили до інспектора і підштовхнули ближче до столу.

«Слухай, Сифоне, — якомога спокійніше промовив Коваль, — тобі вже недовго ряс топтати і людей мордувати, і не думай, що врятуєшся... За мою голову свою шкуру міняєш...»

«Я просив тебе скинути кашкетик, — уже прохальним тоном заканючив бандит, — зроби ласку... Ах, так, у тебе руки зв'язано, — скрикнув кривляючись. — Розв'яжіть!»

Один з бандитів, що стояли позаду інспектора, чиркнув по вірвовці гострою філкою, і Коваль зміг опустити руки і розім'яти пальці.

«А тепер прочистіть йому вуха, братці», — з тими самими прохальними жалісними інтонаціями у голосі звернувся Сифон до своїх поплічників.

Сильний удар у голову мало не збив Ковалья з ніг. Кашкет злетів і опинився на підлозі. Ледве стримуючись, молодий інспектор нахилився, підняв його, рукавом кітеля обтрусив порох із забрудненого верху і знову надів на голову. Він мав вистояти, цей молодий інспектор міліції, вистояти за будь-яку ціну: шість озброєних бандитів, на чий совісті не одне вбивство, — що він міг з ними зробити?! Тільки одне: вистояти!

Опецькуватий Сифон виліз із крісла, вийшов з-за столу і наблизився до Ковалья, і тут усі побачили, що він набагато нижчий на зріст від молодого лейтенанта.

«Ах ти, с'явка»,— по-зміїному прошипів бандит і, ставши навшипиньки, з усіх сил плюнув в обличчя Коваля. Усі навколо заревли від захвату.

«Тримай мою заразну блямбу!» — вигукнув Сифон, задоволений ефектом, який справив його вчинок на оскаженілих бандитів, і відскочив від Коваля на безпечну віддаль.

Той повільно витер рукавом обличчя. Вистояти, вистояти, вистояти!.. Не зірватися!.. Голова у нього наморочилася. Серце стискав такий тупий біль, якого раніше ніколи не знав.

Сифон повернувся до столу, знову погрався пістолетом, витяг обойму з патронами і кинув його до ніг Коваля.

«Бери і забирайся геть. І не потрапляй мені більше на очі!»

Коваль повернувся і повільно рушив до дверей, щомиті чекаючи удару ножем у спину.

Він не побіг. Він не мав права поспішати від смерті, повинен був іти спокійно будь-що. Тільки біль, гіркий, ні з чим не зрівняний біль поймав уже, здавалося, не тільки серце, а всю істоту: і руки, і ноги, і голову...

Він ішов так повільно, що поки робив крок, повз нього пролітали століття. Він переступав через століття, йдучи назад від озвіріння первісної людини,— у яке трохи не впав, коли нестерпно хотілося кинути на Сифона, душити його голими руками, ви'ястися в нього зубами,— до стану людини, гордої від своєї свідомості й готовності померти, але не втратити лице перед підлим ворогом.

«І не надумай мене шукати з твоїми мусорами. Вдруге не відпущу!» — кинув навздогін Сифон.

Коваль не розумів, чого раптом бандит відпустив його. Побоявся ще одного «мокрого» діла? Ні, за ним стояло стільки убивств, що одним більше, одним менше,— для нього вже не мало значення. Побоявся, що його за вбивство мільйонера розшукуватимуть дуже завзято? Ні, його все одно шукали, не рахуючись ні з часом, ні з небезпекою. Він все одно був викритий, оточений, мов вовк у загоні.

У чім же річ?

Чимось імпонував йому молодий інспектор міліції?

Навряд. Адже знає, що Коваль відразу кине́ться до райвідділу за допомогою. Втім, на цій квартирі, на цій вулиці ні Сифона, ні його бандитів на той час уже не буде... Може, вони хочуть привернути всю увагу міліції до цього будиночка, а тим часом безборонно вчинять грабунок в іншому місці?..

Тієї ж ночі Коваль переконався, що його міркування мали підставу — банда Сифона намагалася пограбувати ошадкасу в іншому кінці міста...

...Незабаром підполковник вийшов нагору, мивув студентський гуртожиток; прохолодний вітерець від Дніпра війнув у його розпалене обличчя. Уже біля старого чотириповерхового будинку, що розлігся на майдані і в якому містилися Управління внутрішніх справ, суд та інші адміністративні установи міста, у Ковалья усе чіткіше визначалися запитання, на які він поки що не знаходив відповіді.

Чому Джейн так уперто не хотіла писати заяву? Чому відмовилась їхати на експертизу? Звичайно, сліди насильства можна установити й завтра. Вони не зникають протягом однієї ночі.

Але «чому»?

Чи не пожаліла в останню хвилину цього красунчика?

Жаліти пегідника-злочинця?! Це йому, Ковалю, ніби годилося б подумати про молодого хлопця, якому доведеться змарнувати в ув'язненні кращі роки. Але він не може співчувати Струцю, а Джейн — потерпіла, тим більше. Дивною здається її жалісливість!

Дмитро Іванович дужче уповільнив кроки. Міркував про психологію дівчини з чужого світу, яка звикла до легкого життя, звикла задовольняти усі свої примхи.

Підполковник перелетів думкою у далекий Лондон, що його уявляв тільки з книжок та кінофільмів, і ніби побачив там Джейн, яка прогулюється разом із своїм нареченим Генрі у зеленому впорядкованому парку, яких так багато в англійській столиці. Генрі уявився йому худорлявим англійцем, у добротному костюмі, з лакованою тростиною в руках. Обличчя довгасте, трохи бліде, сірі очі впевнено оглядають зустрічних, горбкуватий ніс і класична ямка на підборідді підкреслюють твердість характеру. Джейн поруч нього схожа на рожеву лялечку. Такий, подумав Коваль, і справді не буде довго чекати нареченої. Потім Дмитро Іванович ніби провів їх до крамниці ювеліра, де Генрі купив Джейн прикраси. Так, Коваль бачив на шиї у дівчини кільце — подарунок нареченого.

Підполковник звик вивчати всіх людей, так чи так зв'язаних з розслідуваною ним подією. Не тільки самих людей і відбитки події у їхній свідомості, а й середовище, в якому вони живуть, їхні зв'язки тощо... Проте у випадку із Томсонами він був позбавлений такої можливості, і це усклад-

нювало завдання. Правда, до головної події, якою він займався, син туманного Альбіона Генрі ніякого відношення не мав. От тільки ця біда з Джейн! Здається, злочин Струця відсуне на другий план навіть отруєння Заліщука...

«Ні, така, як Джейн, не може в ім'я якогось абстрактного жалю простити злочинцеві, що розтоптав її честь...»

«То чому ж?..»

«А, власне кажучи, ми до пуття і не знаємо складу злочину лейтенанта,— спало на думку підполковникові.— Згвалтування? Чи тільки замах? Напад із злочинною метою... Ні одне, ні друге ще не встановлено. Навіть потерпіла не говорить прямо про це... Припустимо, однак, що їй незручно було про таке розповідати мені, природна дівоча соромливість,— міркував Коваль,— але ж і заяви не схотіла написати...»

З такими суперечливими думками Дмитро Іванович підійшов до під'їзду Управління внутрішніх справ. Помітивши його, вартовий біля входу козирнув. Підполковник механічно підніс руку до голови, потім згадав, що він не у формі, і опустил. Він зупинився. Кілька секунд, постоявши так, лицем до лица з вартовим, раптом рвучко повернувся і замість того щоб піднятися по східцях і увійти до будинку, попрямував через дорогу у невеличкий скверик, що проліг між управлінням і житловими будинками. У скверіку підполковник сів на масивну кам'яну лаву, стилізовану під викопну старовину, і замислився.

«Справді дуже дивно...»

«Мабуть, я погарячкував,— дорікнув собі Коваль, хоч докорів він не заслуговував — так приголомшила його ця історія з лейтенантом,— погарячкував і забув про елементарні речі. Все ж таки, не відкладаючи, треба було установити: «Чи був Іван Іванович?»...— Підполковникові пригадалася п'єса Назима Хікмета під цією назвою: тобто, чи є злочин, і потім допитати лейтенанта.

Цього разу я зроблю інакше,— вирішив Коваль.— Спочатку поговорю із Струцем, а потім займуся експертизами. По-перше, він іще не обвинувачений, і, по-друге, ніхто поки що не позбавив його звання лейтенанта міліції.

Але не зараз, не серед ночі... Потерплю до ранку, коли Струць з'явиться до райвідділу. Еге ж,— підбадьорював сам себе підполковник,— лейтенант пікуди не зникне, і застосовувати до нього такий запобіжний захід, як арешт, немає потреби...»

Коваль підвівся з лави і попрямував до зупинки тролейбуса, який довозив його до самого дому.

За його спиною залпами гасли ліхтарі. Немов повертаючи очі її природні контури й барви, вималювався у небі повний місяць і залив землю своїм блідим сяйвом.

Заснути цієї ночі у подружній постелі Коваль довго не міг. Тоді, щоб не заважати Ружені, помандрував з подушкою до свого кабінету, де за старою холостяцькою звичкою улігся на дивані...

7

Перед Ковалем сиділа дебела жінка із засмаглим, не жіночому згрубілим обличчям, з темно-карими очима, у короткому вигорілому платті, яке ледь-ледь затуляло коліна. І спочатку сухо, лаконічно, а потім, звикнувши до Ковалю, розбалакавшись, відповідала на його запитання.

Думка про те, що незнайома дівчина хоче кинутись під поїзд, виникла у неї, колійної обхідниці, коли побачила, як та, розхристана, скуйовджена, нервово ходила вздовж насипу.

— Ви можете вказати час? — спитав Коваль, записуючи її слова.

— Аякже! — зраділа можливості допомогти міліції обхідниці. — П'ять хвилин на десяту, двадцять один нуль п'ять, ну, може, нуль шість.

— Ви так точно помітили час?

— Аякже! О двадцять першій тринадцять проходить електричка. І дівчина, видно, збиралася кинутися під неї.

— Вона знала розклад поїздів на вашій дільниці? — спитав Коваль.

— Звичайно, ні, — відповіла обхідниці. — Це я сама так міркую. Поминувши непайомку, я зробила ще декілька кроків і оглянулася. Одночасно оглянулася і вона. Це мені не сподобалось. І від цього моменту почала стежити за нею. Пішла слідом на деякій відстані, потім сховалася за деревом. Дівчина сіла на насип, звисивши ноги, і, плачучи, стала поправляти на собі плаття.

— Ще було видно? — спитав Коваль.

— Аякже. Сутеніло. Але роздивитися можна було... Зрозумівши, що я за нею стежу, дівчина розкричалася на мене. Я здогадалася, що вона чужинка, бо плутала наші слова з якимись незрозумілими. Не звертаючи уваги на лайку,

я підійшла і почала її утішати. У відповідь дівчина раптом розреготалась, як божевільна. А коли долетів шум електрички, скрикнула і кинулася вниз по насипу...— Жінка зітхнула і на мить замовкла.— З шуму вагонів я зрозуміла, що состав зараз з'явиться з-за повороту,— продовжувала залізничниця.— Тоді і я збігла на полотно, щоб сигналами зупинити поїзд, тому що та дурепа уже була на рейках. Машиніст мене помітив, гальмував, аж рейки рипіли, нещастя сталося б, якби я не відштовхнула її вбік. Машиніст весь час давав гудки, та ми вже були не на полотні, і, гальмуючи, він мипув нас. Поки поїзд підходив, дівчина видиралася з моїх рук.— Жінка потерла ліве плече.— І досі болить, так вона мене вдарила! А потім, коли поїзд пройшов і я її відпустила, побігла у напрямі міста... Якийсь сучий син,— обурювалася далі обхідниця,— довів дівку до біди і втік...

— Як ви довідалися про це? — поцікавився Коваль.

— Вона ж через кілька хвилин повернулася до моєї будки: чи знову надумала під поїзд, чи, може, заблукала, бо звечоріло. Я її на коліях і перестріла.

— Саму?

— Аякже! Саму. Завела на пост, дала води, обтрусилася з неї пилюку і землю.

— Я питаю: як довідалися, що «якийсь,— Коваль, навмисне повторив дослівно її вираз,— сучий син довів дівку до біди, а потім утік»?

— А вона сама розповіла.

— Ви її розпитували?

— Ні. Вона спочатку нічого не говорила. Але коли я хотіла подзвонити в міліцію, щоб за нею приїхали, стала багата відпустити її до матері, в готель. Сказала, що вона з Англії і що їй буде велика неприємність, коли в цю історію втрутиться міліція. Вона тоді довго не зможе повернутися додому, де її чекає наречений. І ще сказала, що в неї хвора матір, яку лікарі заборонили хвилювати.

Я була дуже сердита. І не тільки тому, що, кинувшись під поїзд біля мого поста, завдала б і мені великих неприємностей, але як це молода, гарна дівчина цехтує життям?!

Та вона так просила пожаліти її, пожаліти матір, так просила! І зрештою я поступилася.

Розмову обірвав гудок дистанційного телефону. Жінка підвелася з табуретки, взяла трубку, глянула на годинник.

— Пост номер вісім слухає... П'ятсот сімнадцятий проходить...— повторила вона слова диспетчера.— Зараз поїзд,— пояснила Коваль, беручи в руки сигнальні прапорці.

Підполковник теж підвівся. З-за недалекого повороту висунулися червоні груди електровоза. Тут колії тяглися вниз, немов у каньйоні, прорізуючи невисокі горби. Коваль подумав, що, коли б не обхідниця, Джейн, скотившись на рейки, неодмінно загинула б.

Стрілочниця, згортаючи жовтий прапорець, повернулася в приміщення. Підполковник Коваль рупив за нею. Жінка втомлено опустила на лаву і скинула оранжеву куртку. Коваль не квапив, даючи стрілочниці можливість спокійно повернутися до своєї розповіді.

Але жінка весь час жила цими спогадами і, не чекаючи запитань, сама продовжила:

— Коли вона сказала, що її чи то звалтували чи хотіли звалтувати, я нагримала на неї: «Кажі всю правду і дай слово, що не робитимеш більше дурниць, відпущу додому». Знаєте, товаришу підполковнику,— раптом зів'яло промовила залізничниця, і очі її стали ніби ще більше стомленими,— мені не дуже хотілося вилутуватися у цю справу. Підуть усякі виклики, розпитування та запитання, не один день втратиш, а у мене сім'я, діти, чоловік хворий, своєї біди по зав'язку... Та от не вдалося...— додала після паузи, яку зробила, щоб дати можливість Ковалю заспокоїти її.

Але підполковник промовчав.

— Дівчина знову почала плакати, божитися, що ніколи не кинеться під поїзд, хоч її й скривдили. Вона, мовляв, і не збиралася кидатися, лише тікала від якогось пахаби... Думала налякати його, ніби кидається...

— Ви його бачили, цього хлопця?

— Ні,— похитала головою жінка.— Не бачила... Може, він десь у кущах ховався, але не бачила.

Ці слова заспокоїли Ковалья.

— Накинула їй на плечі свою ватянку, бо трусило дурне, як у лихоманці. Тим часом зовсім стемніло. А тут прийшла моя напарниця Надя, і я попросила її залишитись за мене тому, що боялася відпускати дівчину саму.

— Та що ж все-таки з нею сталося? — немов сам себе запитав Коваль.

— Що сталося? — повторила його слова обхідниця колій.— Знаєте, товаришу підполковнику,— і тут жінка зрозу-

міла, що сама нічого до ладу не знає. — Вона мені говорила якось туманно, але я все відчула, так би мовити, серцем.

— Так, так, — кивнув підполковник.

— Скривдив її той баламут. Аякже! Спочатку запросив погуляти. Вона знає по-українському, хоч виросла в Англії. А він наче англійську вчить і хотів з нею по-їхньому розмовляти... А потім... Які там розмови! Накинувся на неї!..

Жінка замовкла і опустила очі.

— Значить, накинувся? — повторив Коваль.

— Аякже! — підтвердила обхідниця колій.

— І що ж?

— Що? — жінка знову опустила очі. — Далі нічого не знаю... Та воно й так зрозуміло, товаришу підполковник. Чого вже там, якщо дівка під поїзд кидається. Не вірю, що вона когось там лякала. Це їй соромно було признаватися. Від простого поцілунок ще ніхто на рейки не лягав.

— А від непростого? — І Коваль ледь посміхнувся, чим засоромив жінку... — Отже, нічого конкретного про саму подію ви не знаєте, — задоволено зробив він висновок. — Самі нічого не бачили... Ну, а хто ж таки цей кавалер? — спитав Коваль і далі ніби сам до себе.

Жінку, очевидно, не тільки здивував, але й зачепив спокійний, навіть з нотками задоволення тон Ковалья.

— Який кавалер?! — вигукнула вона обурено. — Бандит, а не кавалер. Аякже!

— Щоб судити, треба знати, щоб засудити, треба спіймати, — відповів Коваль. — А щоб спіймати, потрібні прикмети. Дівчина не говорила, хто він, де працює, як його звуть?

Обхідниця колій похитала головою.

— Ні, не сказала... Та невже ви, міліція, не знайдете? Кажуть, що й не таких знаходите, які хтозна-де ховаються.

— Тільки за допомогою людей, — зауважив підполковник.

— А ви у неї спитайте. Чого ж вона вам не розказала?

Коваль не встиг відповісти, як знову пролунав густий низький зумер, і жінка схопила трубку. Повз пост проходив новий состав.

Коваль уже знав, що дівчина не хотіла розводитися про кривдника і про самий злочин. Виходить, лише трое: сама Джейн, місіс Томсон і він, Коваль, знають, що це був лейтенант Струць. Дивує й те, що Джейн приховує, що, власне, сталося у неї з лейтенантом. Якщо Струць так тяжко її скривдив, що вирішила кинутися під поїзд, то вже не

має значення, довідається про це міліція чи не довідається, затримається її від'їзд чи ні. Сама повинна тепер відкласти весілля. Тут якось кінці з кінцями в неї не сходяться...

Коли залізничниця повернулася у приміщення і поклала свої прапорці, Коваль знову спитав:

— І ніяких прикмет не назвала?

— Цього негідника?.. Ні. Спитала її, як вона наважилася з незнайомим хлопцем іти надвечір до лісу. Дурне сало! Повірила, що він хороший. Якийсь начальник, сказала.

— Умгу,— промугикав Коваль. Втім, подумав, в очах Джейн і лейтенант міг здатися начальством.— Ну, а далі? Як ви потрапили до готелю?

— Далі? — повільно промовила, немов збираючись з думками жінка.— Я вийшла з дівчиною на дорогу, зупинила таксі і відвезла її до матері. Аякже! Вона всю дорогу тремтіла, навіть під ватяною.

— А як її звати, цю дівчину? — поцікавився Коваль. Обхідниця колій раптом здивувалася, що не знав імені.

— Забули?

— Та ні,— розгублено відповіла жінка.— Вона не назвалася. А я не спитала. Не до цього було. Аякже!

— Гаразд,— відповів Коваль, підводячись.— Тепер ходімо до місця події.

Коваль попросив стрілочницю показати місце, де кинулася на рейки Джейн, розпитав, на якій віддалі в цей час був поїзд. Потім зняв свій наручний старенький «Луч», дав його жінці, а сам, підтримуючись на руках, опустився на рейки і попросив засікти, за скільки секунд підхопитися і відбіжить від колії...

8

Хоч як чекав сьогодні Дмитро Іванович появи лейтенанта Струця, але, коли той відчинив двері, напружився, немов від несподіванки.

— Здравія бажаю, товаришу підполковник! — бадьоро привітав його інспектор.

Не підводячи голови від паперів на столі, за яким сидів, Коваль пробурчав у відповідь щось нерозбірливе.

Лейтенанта не збентежив холодний прийом. Начальство, іронічно подумав він, як і всі люди, теж має право на кецький настрій. Утім, люди певного віку усі сварливі, вирішив Віктор — він переконався в цьому, спостерігаючи

за своїм батьком, відставним військовим полковником, а тепер і Коваль, певно, наближається до критичного етапу і полковницького звання.

І тут Струць з приємністю відзначив, що йому, лейтенантові, до цього віку, як і до високого звання, ще дуже далеко. І завдяки цій думці на устах лейтенанта, осяваючи родиму цяточку, знову народилася задоволена усмішка.

Певно, усмішка лейтенанта й була останньою краплею, що переповнила чашу в душі Ковалю.

— Я з самого ранку побував у Крапивцева, — почав Струць.

Підполковник жестом обірвав його, підвівся з-за столу і, як завжди, коли хвилювався, став міряти кроками кімнату. На Струця, який здивовано за ним стежив, нібито не звертав більше уваги.

Так минуло кілька хвилин. Потім Коваль ураз зупинився й уважно оглянув лейтенанта, немов уперше побачив: чорні черевики, штани з тоненьким червоним кантом, форма сіро-голуба сорочка, плечі, на яких красуються погони, і молоде, тепер уже розгублене, обличчя, карі очі і чортова дівоча родимка над губою...

— Ви краще скажіть, що робили учора ввечері?! — раптом зірвався він.

Дмитро Іванович не пам'ятав себе таким. Чи не вперше в житті загорлав на підлеглого. Хтось відчинив двері до кабінету і відразу ж зачинив.

— Дмитре Івановичу... товаришу підполковник, — намагався щось відповісти Струць. Він не розумів, чому раптом налетіла така гроза. І на обличчі його були намальовані не тільки розгубленість, а й страх за Ковалю, якого вже знав як витриману людину. — Товаришу підполковник, я нічого не розумію, — нарешті щосили вигукнув Струць, намагаючись перекричати Ковалю. І враз, після розгубленості й страху, на лейтенанта накотила злість. Хто дав право Ковалю горлати на нього, офіцера, як на хлопчиська?! — Чому кричите на мене?!

Підполковник глянув в обличчя Струця й осікся. Через кілька секунд, опанувавши собою, спитав:

— То де ви були учора ввечері, лейтенанте? З ким? Що робили?

— Поясніть, будь ласка, товаришу підполковник, що сталося? — твердим голосом промовив Струць.

Коваль бачив, що обурення дедалі дужче охоплює молодого офіцера. Кінчики пальців лейтенанта здригалися.

— Я чекаю вашої відповіді, лейтенанте. Що ви робили учора ввечері?

— У мене був вільний від служби час.

— Ми з вами завжди на службі,— перебив його Коваль.— Особливо, коли ведемо розшук. Були ви вчора у лісі з Джейн Томсон?

— Був.

— Що між вами сталося?

Тепер надійшла черга Струцю збентежитися. Невже підполковник довідався про ту дурну витівку Джейн? Не чаклун же він, зрештою! І не віряться, щоб услід за ними послав якусь нишпорку. Чи сама Джейн розповіла? Втім, вона така, вона може...

— Нічого особливого,— нарешті видушив із себе Струць. Не буде ж він розповідати Ковалю про тугі груди Джейн і про те, як паморочилася голова, коли дівчина притиснулася!

— Тренувалися у розмовній англійській? — ущипливо спитав Коваль.

— Так, розмовляли.

— За моїм завданням.

— Так.

— І що ж нового з'ясували у справі Заліщука? Що дали нам ці ваші розмови? Сідайте і розповідайте докладно.

Струць опустився на стілець і, нахиливши голову, якийсь час мовчав.

Коваль терпляче чекав. Нервовий спалах, який був наслідком тяжкої безсонної ночі, вже минув, і до підполковника поверталася вироблена роками рівновага. Заспокоюючись, він поглядав у вікно кабінету на тіні дерев і будівель, які вкорочувалися, на клапоть голубого неба, що обіцяв знову ясний, спекотливий день.

...Ця ніч для Дмитра Івановича була не тільки безсонна. Вона ніби перекреслила усі його дотеперішні знахідки і міркування. Чи не вперше засумнівався у своєму досвіді і здатності передбачати події. Серед ночі йому подзвонив адміністратор готелю і повідомив, що Джейн Томсон забрала швидка допомога з ознаками тяжкого отруєння.

Дмитро Іванович негайно підхопився, подумав: як добре, що ліг спати у кабінеті — не потривожить Ружену, і гайнув до лікарні, куди повезли Джейн.

Дівчині вже промили шлунок, дали протиотруту і помістили в палату. Лікарі запевнили Ковалья, що життю міс

Томсон нічого не загрожує, але поговорити з нею не дозволили: їй потрібен цілковитий спокій.

У голові Ковалю шаленіли суперечливі думки.

Невже після невдалої спроби кинутися під поїзд Джейн вирішила отруїтися?!

Що це за отрута?

Де вона взяла її?!

Експерти ще нічого певного не могли сказати, але лікарі швидко підозрюють, що до шлунка потрапила рослинна отрута, яка спричиняє сильний біль. Джейн, розповіли, кричала від цього болю, поки її везли до лікарні.

Ковалю пригадалися слова Таїсії: «...У Бореньки животик іще тепленький був... а сам він так скорчився, наче животик йому болів, рученятами своїми схопився за нього...»

Підполковник гірко подумав, що його побоювання, ніби отрута ходить по руках, що після Бориса Сергійовича будуть нові жертви, починають справджуватися... І він не запобіг цьому! Простити собі таке він не міг.

Почував себе, немов потрапив до лабіринту, з якого не знає виходу. Події накочувалися лавиною, він не встигав усюди, і досі не зміг спіймати злочинця, котрий, можливо, наглядає собі тепер нову жертву.

Борис Сергійович і міс Томсон — двоє потерпілих. Але які це різні люди! Хіба вони можуть стояти в одному ряду, тобто являти однакової інтерес для злочинця?

Але чи об'єднані вони — жертви?

Це теж треба ще з'ясувати.

А може, Заліщука звели з світу помилково і отрута з самого початку призначалася Джейн? Може, це випадковий збіг обставин, що склянку випив Борис Сергійович?

Коваль визнавав існування випадковості, яка є наслідком об'єктивного збігу обставин. Тому, що такий збіг трапляється рідко і не може бути своєчасно передбаченим, його вважають незакономірним і з ним не рахуються. А він часто стає фатальним саме через те, що випадковість не беруть до уваги.

Чорт забирай, здається, у своєму розшуку він повертається до вихідної точки!

Кому ж тоді призначалася отрута, якщо не Заліщуку? До неї вдалися того вечора, коли сім'я Томсон і лікар Найда гостювали у Заліщуків.

Якщо не Борису Сергійовичу, то кому ж із чотирьох присутніх?

Таїсії?.. Абсурд!

Лікареві Найді?

Тут Коваль на мить замислився. А кому Найда заважає? Він не був зв'язаний ні з ким із учасників вечора.

От, можливо, Кетрін не все розповіла про нього, може, за лікарем є якісь грішки і він боявся, що жінка розб'яє...

Виходить, удар був спрямований ним на Кетрін, на колишню свою любов?

Щось протестувало у Ковалья проти такого завершення світлого юнацького кохання, яке зазнало не менш тяжких ударів долі, ніж кохання Ромео і Джульєтти.

А кому потрібні було труїти бідолашну дівчину?

Чи не помилково випила отруту і Джейн?

Так само — дурниці! Дві помилки такого роду підряд не бувають.

Інша справа — мати Джейн. Навіть у Бориса Сергійовича могли бути серйозні претензії до Кетрін, яка збиралася забрати від нього Таїсію до Англії.

І справді, все переплуталося. Він, Коваль, таки повернувся до вихідної точки, і вся його праця, і лейтенантова, що сидить зараз перед ним, похнюпившись, і дослідження експертів — усе йде прахом.

А що все-таки робити із цим Струцем? Учора вночі, крутячись на своєму старому з пружинистими ребрами дивані, він подумав, що, можливо, вся ця історія з лейтенантом вигадана Джейн. Адже вона прямо сказала: «Допоможіть виїхати додому, і я не зчинятиму галасу».

Шантаж?

Дуже схоже.

Але сльози, істерика, подерта спідниця?

Та чому не схотіла поїхати на медичний огляд? Викручувалася, як тільки могла.

Розмова із стрілочницею, яка щойно відбулася в нього на залізничному посту, підтверджувала сумніви щодо розповіді Джейн.

Уже й на англійку падала якась підозра...

Цілком можливо, що то було тільки імітацією спроби самогубства. Сценою, яку Джейн талановито зіграла для єдиного глядача — стрілочниці? І плакала вона в той момент не від тяжкого стресу, а з якоїсь іншої причини: при найменшій невдачі жінки можуть гірко обливатися сльозми, що є природним виявом звичайної жіночої слабості,

Та й кидалася вона на рейки так, щоб залишилися шанси на врятування!

Експеримент, який провів Коваль, свідчив, що й він, не такий прудконогий, як спортивне дівча, устиг би втекти від поїзда. За підрахунками підполковника, електропоїзд, навіть не гальмуючи, наїхав би на Джейн не раніше, як за хвилину, протягом якої вона могла підхопитися з рейок. І залізничниці Джейн піддалася тільки, коли відчула, що поїзд уже близько і далі опиратися небезпечно.

Так, так, досі й на Джейн могла впасти якась підозра в отруєнні Заліщука. Але раптове отруєння її самої знімало цю підозру і знову переплутувало Ковалю усі карти.

То що ж? Знову самогубство?

Ні в якому разі! Навіть зятяті самогубці, вчасно врятовані, не повторюють своєї спроби.

Коваль подумав, що тепер, перебуваючи в лікарні, дівчина пройде повний медогляд і все з'ясується.

Лейтенант Струць нарешті підвів голову.

— Нічого у нас такого не сталося. Гуляли у парку, потім забрели до лісу.

— В якому була настрої Джейн?

— У гарному. Вона бігала між дерев, збирала квіти на галявинах. Я намагався говорити з нею по-англійськи, хоч це викликало в неї сміх, розпитував назви квітів.

— О котрій годині ви зустрілися?

— О п'ятій, під вечір, біля метро «Хрещатик».

— І коли розпрощалися?

— Десь о пів на восьму.

— Ви провели її до готелю?

— Вона попросила мене залишити її саму.

— Чому?

Тут лейтенант зам'явся. Ковалю багато не треба було, щоб зрозуміти, що попав у точку.

— Я не надав цьому значення,— похнюплено сказав лейтенант.— Вона заявила, що хоче побути на самоті. Тоді я сів у автобус і поїхав.

— І ви залишили її саму? Крім усього, це не поджентльменськи, лейтенанте,— ущипливо зауважив Коваль.— Ви її привезли у ліс і мали доставити додому... Хто-хто, а ви знаєте, як небезпечно покидати надвечір у лісі дівчину одну-однісіньку. Так що у вас сталося?

— Вона не схотіла, щоб я її супроводив...

— Чому не схотіла?.. Невже мені з вас, лейтенанте, треба добувати правду, мов з якогось підслідного,— додав з докором.

— Я не підслідний,— обурився Струць.— Якщо хочете, то Джейн не залишилася в лісі.

— Оля-ля! — Коваль пройшовся кабінетом: туди й назад, туди й назад.

— Отже, не залишилася?

— Ні. Вона сказала: «Мені набридло ходити під вашою охороною. Я ще не заарештована».

— То бігла на побачення з вами, а то раптом не схотіла. Дивно. Не здогадуєтеся чому?

Струць знизав плечима.

— Уявлення не маю...

— Ви, звичайно, були в цивільному?

— Так... Але, товаришу підполковник, Джейн не залишилася у лісі. Я простежив за нею, коли йшла на електричку,— поспішив додати на своє виправдання лейтенант.

— Ви бачили, як Джейн сіла у поїзд?

Струць на мить замислився.

— Ні,— сказав він по паузі, вже зрозумівши свою помилку,— бачив тільки, як дівчина вийшла на платформу. Мій автобус рушив раніше, ніж прибула електричка.

— Ех, лейтенанте,— похитав головою Коваль.— Це — найменше, що ви повинні були зробити.

У Ковалья знову майнула думка, що, можливо, Джейн скривдив не лейтенант, а хтось інший, але вона тепер хоче використати цю свою біду для шантажу.

— Пригадайте точніше, коли ви розпрощалися.

— Приблизно о пів на восьму, найпізніше — без двадцяти... Це можна уточнити з розкладу електричок.

Зупинившись проти лейтенанта, Коваль згідливо кивнув.

«Від пів на восьму до початку десятої, коли намагалася кинутися під поїзд! Що ж робила Джейн протягом цих півтори години? Де була, з ким?»

— А тепер доповідайте докладно про вашу розмову. Тільки не про квіточки.

— Ну, говорила про Англію, про їхні звичаї, про свою поїздку до Венеції та Рима. Потім я сам складав англійські фрази, здебільш такі, які зустрічаються у підручниках та розмовниках.

— Про отруєння Заліщука нічого не запитувала? Своїх міркувань не висловлювала?

— Єдине, чого весь час добивалася: коли зможе повер-

нутися додому. І все на Крапивцева, на Крапивцева... Я, правда, їй сказав, що провина його не доведена і що тепер виникає нова версія,— Струць опустив слова «у мене», що в даній ситуації було найголовнішим.— Тоді вона немов збожеволіла.

— Тобто як?

— А так...— невизначено відповів Струць.— Ну, почала дуріти, сміятися...

— Жартувати?

— Щось таке...

Жартувати! Потрапив би цей старий буркотун на його місце! Ті груди й зараз стоять перед очима, немов виточені з мармуру, й ніби знову пропалюють сорочку, обпікають серце!.. Але, зрештою, це не має істотного значення для справи.

— Ну, а далі? — цікавився Коваль.

Лейтенант знизав плечима:

— Це й усе. Далі ви знаєте... Попросила залишити її.

Коваль покинув свердлити поглядом лейтенанта, сів за стіл і поглянув у вікно.

Тіні надворі ставали дедалі коротші: час біжить, а в нього сьогодні ще мільйон справ, і всі невідкладні: треба їхати до експертів, можливо, уже з'ясовано хімічний склад отрути, яку прийняла дівчина, потім — лікарня, неодмінно поговорити з Джейн до появи Тищенка, якому теж повідомлено про отруєння англійки і який неодмінно прийде в лікарню. І якщо Джейн розповість про подію в лісі, слідчий вчепиться у молодого лейтенанта, хоч провина того іще не доведена.

Якби у Ковалья не з'явилися сумніви щодо правдивості слів Джейн, він не так розмовляв би з цим хлопцем. Негайно поставив би питання про притягнення його до кримінальної відповідальності.

З гіркотою Коваль подумав, скільки ще таких випадків, коли дівчина, щоб зберегти своє лице, врятуватися від осуду батьків і майбутнього чоловіка, звалює усю провину на хлопця, не рахуючись з тим, як дорого він заплатить за обмову. Як скрупульозно треба вивчати ці справи, щоб не зламати життя безвинній молодій людині!..

Але поки що, хоч як потрібен помічник, усуне лейтенанта від роботи над цією справою. Звичайно, щоб Струць ні про що не здогадався. Найтяжчий гріх — скривдити чесну людину. Тому треба поспішати: поки Джейн не повторила свою історію Тищенку так, як вона вчора говорила

йому, Ковалю. Степан Андрійович взагалі невисокої думки про карний розшук, хоч саме оперативники все рознюхують і, мов на долоні, підносять слідчому. Такої нагоди позбиткуватися над лейтенантом міліції, а мимохідь і над його начальником — Ковалем — ні за що не промине...

По дорозі в лікарню треба ще заглянути до готелю, до місіс Томсон, і заспокоїти її, бо з серцем цієї кволої жінки все може статися.

«Та які ж причини могли примусити Джейн оббрехати Струця?»

— Лейтенанте, — сказав звичайним діловим тоном. — Оформляйте відрядження і негайно вилітайте у Краснодар. Через два дні щоб повернулися з усіма даними про Крапивцева і його тамтешні діла... Все!

Струцеві нічого не залишалося, як відкозиряти і вийти. Через кілька секунд почув за спиною, як підполковник замикає на ключ двері кабінету.

Коваль випередив у коридорі лейтенанта, і коли Струць з'явився на подвір'ї, підполковник уже виходив з двору.

Розділ четвертий

1

Дмитро Іванович не викликав з гаража машину — до Жовтневої лікарні, де лежала Джейн, від міністерства легко пройти з вулиці Богомольця через сад. Спустившись крутим схилом, пробравшись обережно між деревами і кущами, підполковник незабаром опинився біля терапевтичного корпусу, де, як він знав, в окремій палаті лежала Джейн Томсон. Хвилину постоявши біля входу, роззирнувшись, зайшов до коридора і, нікого не зустрівши, піднявся на другий поверх.

Біля столика чергового сиділо двоє жінок у білих халатах. Одна щось записувала у товстий журнал. Друга помітила Ковалья і шепнула про нього колезі. Та, покинувши писати, підвела голову.

— В якій палаті лежить Джейн Томсон? — тихо спитав Коваль, наблизившись. — Отруєння.

— До неї не можна, — суворо відповіла та, що писала. Ця жінка була старша і розмовляла тим безапеляційним

тоном, який властивий лікарям, коли вони зустрічають сторонніх у своєму царстві.— А хто ви будете?

— Карний розшук,— сказав Коваль, витягаючи посвідчення.— Підполковник Коваль.

— Тим більше не можна,— уперто відповіла лікар, міряючи поглядом відвідувача. Чимось, видно, не сподобався їй цей високий, здавалося, вайлуватий чоловік із гострим поглядом.— Їй заборонено хвилюватися, навіть розмовляти. Днів за два-три, коли покращає, приходьте. За невідкладної потреби.

— Невідкладна потреба уже є.

Жінка розвела руками:

— При найбільшому бажанні! Здоров'я нашої пацієнтки найважливіше. Ми відповідаємо,— лікар зробила натиск на слові «ми»,— тим більше, за гостю...

Коваль зрозумів, що запізнився: уже був дзвінок від Тищенка.

— А завідуючого відділенням я можу побачити? — у підполковника це мимоволі прозвучало іронічно.

Лікар не одразу відповіла. Потім царственным жестом показала у кінець коридора.

— І він вам не дозволить, майте на увазі... Валя,— звернулася вона до своєї колеги,— проведи товариша підполковника.

Коваль відчинив двері до кабінету. Людина у білому халаті, що стояла біля вікна, обернулася, і не встиг підполковник привітатися, як вигукнула:

— Товаришу Коваль!

Сестра, зрозумівши, що пояснювати завідуючому, звідки прийшов цей наполегливий чоловік, немає потреби, випурхнула з кабінету.

Коваль не відразу згадав, де він бачив цього лікаря з такими дугуватими чорними бровами.

Це було десяток років тому. Тоді чоловік у білому халаті був ще студентом і брови чорніли ще дужче. У його селі скоїлося вбивство, в якому помилково звинуватили рідного дядька. Коваль зумів викрити справжнього убивцю і врятував невинну людину.

— Ваше прізвище Гулій?

— Ні, не Гулій — це мій дядько по матері, той самий, що був помилково звинувачений. А мос — Рябошапка Іван Архипович,— задоволено сказав лікар, радіючи, що Коваль згадав його.

— Рябошапка... так... так...— немов до себе, неголосно повторив підполковник.

— Ви цікавитесь, певно, англійкою? — чи то спитав, чи ствердив завідуючий відділенням, жестом запрошуючи Ковалья сісти на стілець біля столика.— Якщо не помиляюся, Дмитро...

— Іванович,— підказав підполковник.— А вас уже попередили, щоб не допускали до неї? — в свою чергу запитав він, продовжуючи стояти, ніби не зрозумів жесту лікаря.

Завідуючий відділенням кивнув.

— Слідчий Тищенко?

— Так,— підтвердив лікар, і густі брови його зійшлися на перенісці розкриллям.— Дзвонили з прокуратури.

Дивовижно, чому Степан Андрійович так вхопився за Джейн, гарячково міркував Коваль. Може, мати або вона сама ще вчора, до отруєння, встигли наскаржитися на лейтенанта? Вирішили, що за допомогою прокуратури зможуть швидше одержати візи? Інакше чим пояснити, що Тищенко, який передоручив йому слідчі дії щодо англійок, раптом так зацікавився Джейн? У такому разі все набуває нового освітлення...

— Навіть міліцію!?

На хвилину запала мовчанка.

Підполковникові подумалося, як швидко зробив кар'єру цей недавній студент: якихось вісім-десять років — і вже завідуючий відділенням центральної лікарні міста, посада для професора чи принаймні доцента, кандидата наук.

— Якнайсуворіше попередив: «Нікого, жодної людини, поки я не допитаю». — Пальці Рябошапки то брали, то випускали якісь бланки на столі.— Але я думаю, вас, Дмитре Івановичу, це не стосується? — нарешті видувив з себе лікар, розгублено поглядаючи на Ковалья і чекаючи від нього підтвердження.

Підполковник носміхнувся. Рябошапка прийняв рішення:

— Ви, товаришу Коваль, для мене найстарший, і я відповідатиму...

— Не відповідатимете,— перебив підполковник лікаря.— Проведіть мене до хворої. Розмовляти вона може?

— Так. Температура впала. Блювання припинилося, біль у черевній порожнині втамувався.

— Ваш діагноз підтвердився?

— Так. Отруєння. Отрута високотоксична, але в мізер-

ній дозі. Наша лабораторія ще не змогла установити, яка саме. Але ясно: рослинного походження, типу адамового кореня, як його називають в народі, і, можливо, переступня. За симптомами дуже схоже. Ці рослини — ендеми¹ Кавказу.

— Гм,— буркнув Коваль.— Кавказу? — Він одразу подумав про радикуліт Крапивцева і вирішив, що добре зробив, відрядивши Струця до Краснодару.

— Крім того, хірург встановив легкі тілесні ушкодження...

— А гінеколог?

— Від гінеколога категорично відмовилась...

— При радикуліті ці трави допомагають?

— Так, так,— подумавши, що Коваль потерпає від радикуліту і радіючи стати в пригоді, поспішив запевнити лікар.— І при радикуліті, і при ревматизмі. Натираються свіжим коренем або роблять настоянку для розтирання... У цих рослинах є сильнодіюча отруйна речовина, яка звється бріонін... Отже, їх можна використовувати тільки як зовнішнє... Лаборанти виявили ще якийсь сильнодіючий глікозид. Але нам не відомий. Ваші експерти, я думаю, у отрутах більше розбираються. Може, вже є результати?

Коваль похитав головою. Він встиг побувати в експертизі і перекопатися в головному: отрута, від якої загинув Заліщук і потерпіла Джейн,— та ж сама!

— Дослідження триває,— ухильно відповів підполковник.

Коли проходили повз столик чергового лікаря, Коваль відчув на собі пильний погляд жінки, що не пускала його до Джейн. Тепер вона сиділа одна і за знаком Рябошапки піднесла Ковалю халат.

Та ось високі білі двері, що ведуть до палати.

— Ви ненадовго? — занепокоєно спитав Рябошапка.— Вона ще дуже слаба.

— Ненадовго,— відповів підполковник, відчиняючи двері.

Він розумів, що заввідділенням боїться, що ось-ось приїде Тищенко і застане Ковалю у Джейн.

Рябошапка, повагавшись, зайшов слідом.

Підполковник на те нічого не сказав.

Джейн лежала під простирадлом, поклавши поверх нього руки. З того, як безсило вони лежали, Коваль здогадався,

¹ Рослини, поширені тільки в певній місцевості (гр.).

що дівчина й справді дуже ослабла. На правому передпліччі блищав величеський синець.

Джейн упізнала Ковалья і навіть посміхнулася.

Привітався, і коли хвора відповіла, присунув до ліжка табурет і сів так, щоб добре бачити її обличчя.

Рябошапка й собі опустився на вільний табурет у кутку, всім своїм виглядом заявляючи, що розмова підполковника з Джейн його не цікавить, але що він не може залишити хвору наодинці з відвідувачем.

Коваль на це не завважив, мовби, крім нього і Джейн, у палаті нікого не було.

Дівчина тим часом склепила повіки.

— Джейн,— покликав її Коваль.— Джейн, ви можете зі мною розмовляти?

Хвора розплющила очі. Тихо відповіла:

— Можу.

— Джейн, як ви думаєте, де ви отруїлися?

Дівчина злегка знизала плечима.

— Я нічого не знаю,— прошепотіла так тихо, що підполковникові довелося нахилитися, аби почути відповідь.

— Що ви їли і пили вчора? Де обідали, вечеряли? З ким?

— Обідали у ресторані, в «Дніпрі». А вечеряли... Ні, я не вечеряла...

— А обідали? Ви, мама і хто ще?

— Цей мамин земляк, лікар.

— Андрій Гаврилович,— уточнив Коваль.— Страви, що ви замовили, були взяті на аналіз. Але перелічіть їх знову.

— Спочатку ікру. Червону.

— Так,— загнув палець Коваль.— Далі...

— Салат. М'ясний у вас називається.

— Два.

— Котлети а ля... а ля Полтава... і, звичайно, кава.

— Тістечок не їли?

— Що ви! Я й так у вас нагуляла тіла. Генрі мене не впізнає. Хіба що за цю піч схудла.

— А пили?

— Лікар узяв вино натурель, а я пила мінеральну — «Боржомі».

Коваль згадав, що пляшку недопитого цінандалі, яка була подана на стіл на замовлення лікаря, так і не пощастило знайти. Очевидно, офіціант або сам допив вино на кухні, або налив у фужери і поставив іншим гостям. Довелося узяти на аналіз усі відкорковані того дня пляшки з-під цінандалі. Нічого підозрілого не знайшли, крім хіба

того, що в деяких з них було не грузинське цінандалі, а дешевше кисле вино. Та карний розшук махінаціями в ресторанах не займався. Що ж до вина, то Джейн і справді тільки пригубила з свого фужера, який наливав лікар. Порожніх пляшок з-під «Боржомі» того дня теж чимало зібралось, але краплі, які лишилися на дні, не мали слідів отрути. Виходить, міркував Коваль, отруїлася Джейн в іншому місці.

— А коли зустрілися із Струцем, він нічим не пригощав? Вином, морозивом, фруктовими напоями?

Джейн не хотіла відповідати і відверпулася до стіни. Краєм ока Коваль помітив, як ворухнувся в кутку Рябошапка. «Зараз підведеться,— подумав підполковник,— і скаже, що розмову треба закінчувати».

— Джейн,— покликав він, як міг, ласкаво,— Джейн, так не годиться... Якщо будете мовчати, зашкодите усім: і собі, і матері, і лейтенанту.

Дівчина повернулася до Ковалю, розметалася на ліжку:

— Мені задушно!

Сонце піднялося високо, пробило крони дерев, що оточували корпус лікарні, і заливало палату. І коли підполковник штовхнув раму, у приміщення влетіли теплі пахощі: трави, листя і ледь відчутні пахощі липи, яка вже відцвітала.

Рябошапка підвівся. Коваль глянув на нього: чи не порушив ще якихось лікарняних правил?

— Мерсі б'єн! — подякувала тим часом підполковникові по-французькому Джейн.

— Ну, як наші справи? — спитав заввідділом хвору.— Усе гаразд?

Коваль подумав, що лікар зараз сам почне розпитувати Джейн, потім схоче оглянути, і йому доведеться перервати розмову.

— Їй потрібен спокій. Вона втомилась,— сказав Рябошапка.

— Іване Архиповичу! — в голосі підполковника було щось таке, що примусило Рябошапку відступитися.

— Ну, добре, добре, Дмитре Івановичу,— кивнув лікар.— Ще п'ять хвилин.

Він знову відійшов у протилежний куток палати до свого табурета.

— Так що ви пили або їли з лейтенантом?

— Абсолютно нічого.

— Навіть водою не пригостив?

Джейн похитала головою.

— А-ч-ч,— із схованою іронією промовив підполковник, задоволений, проте, відповіддю дівчини.— Отже, ніде нічого не пили і не їли того вечора?

— Ні,— підтвердила Джейн.

— Ну, а що ж все-таки у вас із лейтенантом сталося? — Коваль говорив тихо, щоб не почув Рябошапка.— Учора, у лісі? Він і справді напав на вас?

— Я не хочу про це згадувати! — сердито промовила дівчина.

— Джейн, але ви, певно, не захочете, щоб засудили невинну людину,— з притиском у голосі зауважив Коваль.— У мене з'явилися сумніви, що все було не так, як ви розповідали. Навіть є докази...

Джейн тихо заплакала. Коваль спиною відчував, як нервує у своєму кутку Рябошапка, але не зупинився.

— Ви знаєте, що за неправдивий донос у нас судять? Учора я вам про це сказав. У нашому кримінальному кодексі є спеціальна стаття на такий випадок. Свідомо неправдивий донос карається ув'язненням до п'яти років... Здається, і ваш, англійський, суд дуже серйозно ставиться до лжесвідчень...

Джейн ще дужче пополотніла й заплющила очі.

— Ну, ну, заспокойтеся,— попросив її підполковник. Досить вам розповісти правду і все буде гаразд.

Дівчина проковтнула сльози. Здавалося, що у ній відбувається якийсь злам.

— Я не зовсім вірно розповідала...— нарешті промовила вона.— Можливо, я сама винна... Ні, ні,— швидко додала, помітивши, що Коваль в свою чергу щось хоче сказати.— Віктор і справді не нападав на мене.— Джейн спробувала вибачливо посміхнутися, усмішка вийшла кволою і нещирою.— Ваш лейтенант справжній джентльмен і зовсім не схожий на поліцейського... І взагалі нічого між нами не було... Просто я... я... я...

Ковалю до болю схотілося зараз вигукнути в це зблідле дівоче обличчя: «Якого ж чорта ви на людину такий віз котили!» Він аж почервонів, стримуючи гнів. Зусиллям волі проковтнув грудку, що підійшла до горла, і через кілька секунд питав уже звичайним рівним голосом:

— Кому іще скаржилися на лейтенанта?

— Нікому.

— А ваша мати?

— Теж нікому.

Підполковник полегшено зітхнув.

— А тепер скажіть, як ви потрапили до міста того вечора?

— Мене привезла жінка-залізничниця.

— Але ж ви збиралися самі їхати, електричкою.

Джейн розкрила рота, але нічого не сказала. На її обличчі знову відбилася боротьба протилежних почуттів: і страх, і злість, і якесь ніби каяття.

Коваль не квапив.

— Я не сіла в електричку,— крізь зуби процідила дівчина.

— Кого ви зустріли, коли лейтенант Струць поїхав автобусом?

Підполковник говорив так впевнено, наче сам стояв тоді на платформі. Очі дівчини покруглили: цей поліцейський — чаклун, який може зупинити час і повернути події назад. Вона губилася під його поглядом.

...Тоді «рудий Френк» наче з повітря уродився біля неї.

«Хелло, Дже-е! — закричав він, притьомом вискочивши з вагона електрички.— Як ти тут опинилася?! Я з вікна тебе побачив. До Києва? Сідаймо!.. Швидше!» Френк потяг її за руку.

Джейн опиралася.

«Що з тобою, ти — зла?»

«На весь світ!»

«Як завжди, певно,— присвиснув Френк, і голубі очі його заблищали.— Це мені подобається. Не люблю добрячок. Справжня жінка — це племін і лід в одному горщику». Він спокійно поглянув, як зачиняються двері електрички.

«А де Емма, Дан, всі інші?» — спитала Джейн, аби не мовчати.

«Ми вчора повернулися з Москви, нам тут пообіцяли рідкісні сувеніри. А вранці літаком — додому.— Френк не відповів прямо на запитання дівчини.— Я недаремно їздив,— він розкрив портфель-дипломат і показав маленьку почорнілу ікону.— Вісімнадцяте століття! — урочисто сказав.— Тутешні варвари тримали її на горищі... Але, бачу, ти й справді не в доброму гуморі. Давай, Дже, прогуляємося на природі...»

«Ах,— зітхнула Джейн.— Я вже нагулялася».

Зрештою, Френк все-таки потяг її у той самий лісок, звідки вона щойно прийшла...

— Він вас нічим не пригощав? — спитав ясновидець-

підполковник, і дівчина здригнулася.— Той, кого ви зустріли,— уточнив своє запитання Коваль, щоб Джейн не мала сумніву, про кого йдеться.

Дівчина похитала головою.

— Як його звуть?

— Френк...— покірно відповіла хвора. Вона не мала сил протистояти натиску підполковника і склепила очі.— Френк, рудий волоцюга...

— Він турист? Ваш земляк? Як його прізвище? — Коваль засипав Джейн запитаннями.

— Він уже вдома,— спромоглася розплющити очі дівчина.— Мені недобре... облиште мене, нарешті...— процідила зло.

Рябошапка підхопився.

— Ну, дорогий Дмитре Івановичу, так не можна! Я ж попереджав,— забідкався він.

Потім лікар кинувсь до дверей, гукнув сестру і буквально вирядив Ковалю з палати.

— Скільки вона ще пробуде у вас? — спитав підполковник.

— Днів два або три.

Тищенко підполковник і Рябошапка зустріли біля виходу з корпусу.

Поглянувши на Ковалю, слідчий зрозумів, що його випередили. Він насупився і першої хвилини не знав, що сказати.

Спостерігаючи за Степаном Андрійовичем, Коваль не торжествував. Тищенко він не вважав гідним противником. Ще від тієї історії з помилково звинуваченим художником Сосновським Коваль зрозумів, що Тищенко в органах юстиції особа випадкова. Найбільше дивувало, як це він, молода людина, перейняв не нове, краще, чим жила навіть така сувора фортеця закону, як прокуратура, а те, старе, консервативне, вузькопрофесійне, що доживало віку.

Ці думки й почуття промайнули у підполковника за якісь секунди.

Завідуючий відділенням переступав з ноги на ногу, і брови його похмуро стягувалися до перенісся.

— Я розмовляв з Джейн Томсон, Степане Андрійовичу,— доповів Коваль.— На жаль, це нічого не дало. Жодного промінчика. Вона, правда, іще дуже слаба... Так, лікарю?

Рябошапка, зраділий, що Коваль вивів зустріч з глухого кута мовчання, квапливо підтвердив:

— Так, так, Степане Андрійовичу, дуже слаба... Але через пару днів стане на ноги.

— Я теж хотів би її побачити... Хто зна... може, мені пощастить більше...

— Гаразд, Степане Андрійовичу, — погодився завідувачий відділенням. — Тільки доведеться трохи зачекати, — вивуватим голосом додав він, — у неї зараз процедури.

— Тепер уже не має значення, трохи раніше чи трохи пізніше, — пробурмотів Тищенко, і Коваль зрозумів, що означає оте «тепер».

— Ви мені дозволите? — Рябошапка звертався одночасно до обох поважних відвідувачів. — Маю йти до хворих.

— Звичайно, звичайно, — відповів слідчий. — Заїду за годину-дві. Вас підвезти, Дмитре Івановичу? — люб'язно запропонував Ковалю.

— Дякую, — відповів підполковник. — Я в міністерство, тут навпростець близько...

І вони розійшлися: слідчий до своєї машини, що стояла біля під'їзду, а Коваль побрався нагору стежкою, яка вела до вулиці Богомольця. Небезпека, що нависла над Струцем, виявлялася ілюзорною, і тепер, як і раніше, Ковалю найбільше тривожило: хто стане наступною жертвою маїяка-отруювача, як його знайти, як схопити за руку...

Повинен був діяти, діяти негайно, щоб занобігти новій трагедії. Але що треба робити, він не знав.

З цими побоюваннями і міркуваннями, про які не міг доповісти начальству, бо його давно вважали фантазером, хоч «фантазії» Ковалю, як потім виявлялося, стояли на реальному ґрунті, — він видерся нагору і попростував у кінець вулиці, до міністерства.

2

Дмитру Івановичу протягом останнього тижня було аж ніяк не до кіно. Та хіба тільки протягом тижня! Соромно признатися, але ні в кіно, а тим більше у театрі подружжя Ковалів не було уже кілька місяців. Зітхаючи, Дмитро Іванович часом думав про те, як зав'язав світ бідолашній Ружені. Що в неї тепер — геологічна контора і дві квартири, де тільки встигай упоратися?! Якщо так далі буде — нехай їде в експедицію. Але ці думки швидко витіснялися у Дмитра Івановича службовими клопотами, і все йшло по-старому.

Зараз на його плечі, крім незакінченої справи з отруєнням Заліщука, навалилися нові події, найтяжчою з яких була поява в місті невідомого гвалтівника і вбивці.

І от саме в цей найскрутніший для Дмитра Івановича час Ружена узяла квитки в кіно. Вона сподівалася, що фільм хоч трохи розважить чоловіка, дасть відпочинок його мозку. Ось уже кілька днів Коваль приїздив до неї похмурий і ніщо його не тішило. Ружена розуміла, що єдиною причиною такого настрою у чоловіка могли бути тільки службові незлагоди. І хоч Дмитро Іванович не любив дома говорити про справи, у загальних рисах Ружена знала їх, знала вона і про те, що міліція ніяк не може розкрити убивство на Русанівських садах. А два дні тому Дмитро Іванович попередив її, що у місті з'явився гвалтівник-маніяк.

Карний розшук міста ще не зумів його спіймати, незважаючи на рішучі заходи. Влаштовували нічні рейди, передягали жінок-офіцерів міліції у цивільні платтячка, і вони блукали найглухішими околицями, викликаючи вогонь на себе. Проте, як на зло, мерзотник щонаочі з'являвся там, де його не чекали, і залишався невловимим. Ковалю довелося одночасно із русанівською справою зайнятися і цим злочином.

І ось у такий час Ружена подзвонила йому в міністерство і сказала, що взяла квитки у кіно.

Дмитро Іванович аж поморщився, слухаючи трубку. Це було наче вторгнення іншого світу, і він не відразу переключився. Але за хвилину, коли на протилежному кінці дроту запанувала мовчанка і він уявив великі, темні, як стигла вишня, очі дружини і піби побачив, скільки в глибині їх світиться у цю мить почуттів: і надія, і тривога, і любов,— зморшки на його лиці розійшлися. Він подумав, що дивитимуться фільм у кінотеатрі повторного фільму «Дніпро», у центрі міста, на останньому сеансі,— встигне ще побути на оперативці в міськвідділі і після роз'їзду нічних патрулів та оперативних груп зможе відлучитися на півтори-дві години.

— Гарзд, Ружо,— тихо сказав у трубку.— Зустрічаємось біля входу.

Він почув якийсь короткий щільний звук, і йому здалося, що дружина у відповідь поцілувала повітря біля самісінької трубки.

Хоч у душі потепліло, Коваль знову спохмурнів: ніяк не міг звикнути до такого екзальтованого вияву почуттів.

...Півтори години, проведені у кінотеатрі, не потішили ні його, ні Ружену. Фільм був ліричний, овіяний теплим, трохи мінорним гумором — вони дивились у повторному прокаті стрічку «Міміно», яку раніше бачили, — і все ж забуття, приємного благодушного настрою, який мав би створитися у них, не було. Дмитро Іванович сидів похмурий, сопів, зітхав, вовтузився у кріслі. Ружена відчувала кожний його порух і вже картала себе, що відірвала чоловіка від справ, якими він отут терзається. Десь в середині картини, коли Дмитро Іванович особливо чутно перевів подих так, що сусіди з переднього ряду озирнулися, вона тихенько запропонувала піти. Проте Коваль, немов опам'ятавшись, знайшов у темряві її руку, погладив і рішуче прошепотів:

— Ні в якому разі! Додивимось.

Сусіди ще раз обернулися на них.

— Нас зараз виведуть, як хуліганів, — щаслива ніжністю чоловіка посміхнулась у темряві Ружена. — Сиди тихо.

Вони покинули зал кінотеатру, затиснуті нетерплячим натовпом, що поспішав до виходу. Після задушного приміщення нічне повітря парку було особливо духмяним і свіжим. Кінотеатр стояв на високій дніпровій кручі, і від ріки повівав ласкавий вітерець. Ружена і Коваль йшли повз низеньку огорожу. Внизу цяточками вогників викреслювався пішохідний міст на Труханів острів. Ледь освітлений цими вогниками, він ажурно звисав у повітрі. Над смугою чорної води мерехтіли зорі, які звідси здавалися дуже близькими.

Ружена йшла легко, притискаючись до руки чоловіка.

— Ти мені пробач, Ружо, — сказав Дмитро Іванович. — Я не буду тебе далеко проводити. Посаджу на тролейбус, а далі вже сама доберешся. Я сподіваюсь, ти не боїтешся?

Ружена була готова до того, що Дмитро Іванович залишить її відразу після сеансу, але їй так хотілося хоч трохи іще побути з чоловіком. На її долю тепер рідко випадали хвилини, коли вони залишались вдвох. Намагалася відповісти бадьорим голосом:

— Боятися?! Ти забувавш, Дімо, що я — геолог. Поки що мені не доводилося ходити на водмедя, і все ж я у тайзі відміряла ногами не один десяток кілометрів. До того ж у мене спортивний розряд, Дімо.

— З плавання,— посміхнувся чоловік.— Ну, ходімо трохи швидше.

У парку вже не залишилося людей. Натопи з кінотеатру потягся до центральної алеї, розсмоктався, розтанув у темряві, кроки завмирали вдалині, шум голосів зливався із гомоном засинаючого міста.

Від центральної алеї по схилах горбів йшли покручені вузькі алейки. Вони тонули у темряві, і, тільки минаючи їх, можна було помітити зяючу чорноту їхнього входу.

І раптом Коваль звільнив свою руку від Ружени. Деся попереду з чорного провалля бічної алейки вималювалася чиясь висока постать. Далекий ліхтар міражно окреслював силует худорлявої молодого людини. Підполковник помітив на незнайомцю курточку спортивного крою.

Щось у поведінці самотнього гульвіси насторожило його. Орієнтовку на злочинця він пам'ятав, як своє ім'я: високий, худорлявий, ходить, незважаючи на теплу годину, у спортивній куртці, трохи сутулячись.

Людина у короткій куртці оглянулася навколо. Коваль швидким рухом потяг Ружену за дерево, і незнайомиць їх не помітив. Він вийшов на широку алею і повільно рушив нею.

— Ти чого? — спитала Ружена.

— Здається, він,— тихо відповів Коваль.

Людина у куртці наближалася до них.

— Ти залишайся на місці, а я прогуляюся за ним. Якщо не повернуся через кілька хвилин, іди вниз до площі і їдь додому.

— Ні,— сказала Ружена і схопила Дмитра Івановича за руку.

— Якщо він спробує напасти на яку-небудь жінку, я візьму його на гарячому.

— Ні,— твердо повторила Ружена,— ти залишайся. А я вийду уперед.

Уся ця розмова забрала лише декілька секунд, і не встиг Коваль заперечити, як дружина вийшла з-за дерев і неквапно фланіруючою ходою пішла попереду незнайомця у куртці. Дмитро Іванович рвонувся був за нею, але враз зусиллям волі стримав себе. Перед ним був кривавий противник, він вів бій, а у бою вже не бережеш ні себе, ні близьких.

Через кілька кроків Ружена ніби знічев'я звернула у бічну алейку, яка тяглася паралельно до головної.

Помітивши струнку жінку, чоловік у куртці прискорив кроки — він швидко наздоганяв Ружену. Коли та звернула у бічну алею, він, озирнувшись навколо і нікого не помітивши, теж пірнув у її темну пащу.

Дмитро Іванович, ковзаючи по схилу серед кущів, намагаючись якомога менше шуміти, кинувся навперейми. Рухаючись паралельно до алеї, на якій вимальовувався силует дружини, він мусив встигнути, щоб опинитися поруч злочинця, коли той замахнеться на Ружену.

Чоловік у куртці наздогнав Ружену — та не озиралася, немов її не обходило, що у темній алеї за нею поспішає якийсь незнайомец. Якби її спитали згодом, що вона в цей час думала, що відчувала, не змогла б пригадати. Йшла, немов поійнята вогнем, нестримним бажанням будь-що перемогти ворога, і страх згорів у тому завзятому вогні. Злочинець, теж розпалений переслідуванням, не чув за собою погоні. Він наблизився до Ружени впритул і уже заніс над її головою молоток, як Коваль, вискочивши з кущів, хватко перехопив його руку і заломив за спину.

Молодий міцний парубійко боровся з літнім Ковалем. Він намагався копнути підполковника ногою, але той усе дужче заломлював руку і зрештою примусив злочинця, що керчився від болю, випростатися і покійно йти вперед.

Ружена підняла з асфальту молоток і йшла за ними, готова щомиті провалити цим молотком голову негідникові, якщо той видереться з рук Дмитра Івановича. Її тіпало, немов у пропасниці, але вона намагалася це приховати.

Біля кінотеатру Ружена побігла до автомата і подзвонила у міліцію...

Після того як злочинця відвезли у міськвідділ, склали протокол, допитали, Дмитро Іванович відвіз дружину додому. Тільки тут він помітив, яка вона бліда, який у неї стомлений вигляд.

— У мене дуже болить голова, — призналася Ружена.

— А спортивний розряд? — посміхнувся Коваль. Гвалтівник і убивця був спійманий, з плечей підполковника звалився величезний камінь, і він ладен був жартувати.

— Тільки з плавання, — нагадала у відповідь Ружена.

— Течер ти повністю відчула, що значить бути дружиною міліціонера, — й далі посміхався Дмитро Іванович.

— Чому дружиною, а не самим міліціонером?.. — жартом на жарт відповіла жінка.

На Русанівські сади Коваль вирушив просто з дому, рано-вранці.

Сонце ще тільки піднялося з-за обр'ю і заливало землю м'яким, але таким сильним світлом, що Дмитру Івановичу довелося надіти темні окуляри. Недаремно рік називали роком активного сонця. Тіні від дерев, дачних будиночків, навіть від кущів були гінкі — посмугована земля скидалася на зебру.

Проте дачі вже ожили, люди копирсалися на грядках, пакували корзини на ринок. Дніпро теж давно прокинувся: тихі рибалки, що з ночі стояли на своїх човниках похід кручами, над вирвами, поверталися на берег, а моторки та перші катери вже гули над рікою, немов джмелі.

З високих круч правого берега, змішуючись з гуркотом моторок, хвилями допливав і гомін пробудженого міста.

У Ковалья сьогодні було багато справ, він не міг чекати, поки Таїсія Григорівна виспитья, і рішуче піднявся чорними від часу, рипучими сходами на другий поверх дачного будиночка.

Обережно постукав у двері. Вони не були замкнені. Притримуючи за клямку, щоб бодай самі не розчухнулися, стукнув ще раз, і у відповідь почув голос господині.

Таїсія Григорівна не спала. Засоромилася, попросила вибачити за одяг — була у синьому нитяному костюмі — штанях та кофтинці. Коваль знав цей дешевий спортивний одяг — такий тонкий, наче з пофарбованої марлі. Звичним до деталей оком помітив, що коліна на штанях у жінки запорошені, у дірчастій тканині застрягли пилінки, дрібні трісочки, що вкривали неспідметену підлогу.

«Молилася», — здогадався підполковник. Він уже звернув увагу і на малепький образок богоматері над диваном, якого досі там не було.

Останнім часом Таїсія Григорівна дуже змінилася.

Щоправда, її знекровлене і якесь наче пожухле, мов осіннє листя, обличчя почало набувати природного кольору. В очах знову з'явився осмислений вираз, і тільки незвичайна одутлість і мішки під очима нагадували про сльози і безсонні ночі. Змінилася вона найбільше внутрішньо. Жінка немов упокорилася своїй долі, зреклася мрій. І ось на стіні над диваном з'явився образок.

Од кави Коваль відмовився. Поки Таїсія Григорівна випила свою склянку чорної і густої, як смола, рідини, під-

полковник озирався у хаті. З дозволу господині оглянув сіни і спустився вниз, на перший поверх, де у господарів була кухня. Постоявши внизу, подивився, як Крапивцев з жінкою та зятем порасться на ділянці. Старий обережно ступав гумовими чобітьми між рядками помідорних кущів, які старанно поливав із шланга з розбризкувачем.

Повернувшись нагору, Коваль побачив у Таїсії Григорівни, яка тим часом накинула на плечі чорну шаль, у роті сигарету. Жінка, виходить, не тільки стала побожною, але водночас впала у новий гріх!

«От і зрозумій жінок»,— іронічно подумав він і згадав своїх Ружену й Наталку. Їх так само часом не міг зрозуміти: раніше доброзичливі одна до одної, після одруження Ковалю наче показалися, терзали його своєю ворожнечею, що раз у раз рантowo спалахувала. Як дослідник з неабияким життєвим досвідом, Дмитро Іванович припускав можливість алогічних вчинків людини під впливом тих або тих обставин. Але як чоловік і батько дивувався такому поворотові подій у своїй родині. Це було для нього несподіванкою, і всі спроби зблизити дорогих йому людей давали зворотний ефект.

Сонце зазирнуло крізь широко розчищене вікно, промінь його впав на образок, від чого темний лик богоматері за-світився.

Коваль опутився на стілець під вікном і з насолодою дихав свіжим повітрям, що напливало від Дніпра.

— Як чудово тут...— промовив,— усе життя мріяв про дачу... Та щоб біля води...— зітхнув він,— але...— перебив себе, побоявшись, щоб жінка не подумала, що перед нею новий покупець дачі,— й досі не стягся. Я, Таїсіє Григорівно, звичайно, приїхав не дихати повітрям...

Жінка кивнула. Була готова розмовляти з підполковником навіть про те, що хотілося забути.

— Дозвольте, і я закурю,— він витяг свій «Біломор», і сивий дим уже двома цівками поплив до вікна.

— Крапивцев приходив до вас в останні дні?

— Приходив, і жінка його приходила,— Таїсія Григорівна дужче закуталась у шаль.— Він тут, кажуть, крокодилячі сльози проливав, а як ховали Бориса, теж за трупою йшов. Потім приплетався з жінкою співчувати... Чому ви його й досі не посадили?.. Мало було йому Бориса, так він і Боніфація нашого отруїв. Він усе труїть, жодної кішки й собаки у людей не залишилося, всіх позпищував цей кат, нібито за якусь шкоду...

— Його провину в отруєнні Бориса Сергійовича не доведено, Таїсіє Григорівно,— м'яко пояснював Коваль.— А за саму тільки підозру судити закон не дозволяє...

— Закон, закон... А закон дозволив йому всіх труїти?!

Сигарета дрібно тремтіла в руці Таїсії Григорівни, осипаючись попелом на шаль та коліна, і Коваль боявся, щоб жінка не розплакалась.

— Вони прийшли через городи,— продовжувала Таїсія Григорівна,— стали на порозі: «Я хочу, сусідко,— сказав,— допомогти вам». Мене душили сльози, тільки й змогла вимовити: «Геть, убивця!..» Він мовчки перехрестився і, повернувшись, разом з жінкою пішов собі.

— Коли отруїли вашого kota?

— Знайшла вранці у траві... Дня не пам'ятаю. Здається, знайшла на третій день по тому, як загинув Боря.

— А не наступного ранку?

— Що ви — наступного я не бачила світа божого!

— Ви його шукали?

— Ні... Думала, загуляв, кіт є кіт, і Боніфацій не був винятком. Я випадково натрапила.

— Де?

— У дворі, за залізною бочкою...

— Пройдемося, покажете.

Коваль допоміг жінці зійти по сходах униз. За вісімдесять метрів від будинку був невеличкий дерев'яний сарайчик, почорнілий від часу й негоди. Здичавілий виноград заповз на його невисокий дах і зеленими патлами звисав з боків.

У сарайчику залишилася тільки полицка для інструменту, давно порожня, і спрацьований насос, яким Заліщук після довгої мороки міг накачати води. За сараєм стояла іржава залізна бочка, до якої через прорізану в дошці дірку тягся гумовий шланг. Зараз на дні її було трохи запліснявілої рудої води.

— Де лежав кіт?

— Ось тут, де вогко.

— У вас завжди тут калюжа?

— Коли Боря качав, наливалось круг бочки, шланг старий, порепаний. Та й сама вона з дірочками, вода витікає і стоїть у ямці.

— Ви певні, що Боніфацій здох від отрути?

— Ах, Дмитре Івановичу, не здох — він помер... Він мав душу і був як дитина.

— Може, просто занедужав? — не сперечався з жінкою щодо формулювання Коваль.

— Не знаю... Того останнього вечора грався, стрибав мені на коліна, навіть на стіл дряпався... Коли повернулися з садка, я прогнала його, бо він таки скочив на стіл і склячку перекинув.

— Не пам'ятаєте, чию?

— Ні. Порожню, слава богу... Я спочатку подумала, — розповідала жінка, — може, якийсь звір його задушив. У нас бігають ласки, і лисицю бачили... Дивіться, як потолочено траву під яблунькою! Чи не билися вони тут.

— Або качався ваш Боніфацій від болю... На ньому були рани?

— Не дивилася... Він уже почав тхнути, коли знайшла. Спека ж надворі. Попросила поховати його.

— Де закопали?

— На городі.

Таїсія Григорівна і Коваль рушили зарослим бур'янами городом, і жінка показала на розчищену під парканом ділянку, на свіжий горбок піскової землі.

Повертаючись до будиночка, Коваль ще раз окинув оком старі сливи, кілька грядок з цибулею, розріджені після похорон Бориса Сергійовича гладіолуси, які під свіжим вітерцем граціозною райдугою хилили горді голови.

— А що думасте з дачею?

— Не знаю. Може, продам.

— Покупці є?

— Знайдуться... Але ще маю судитися з Олесем.

Коваль прокашлявся, затуляючи рот долонею. Клятий «Біломор» дедалі частіше нагадує, що треба позбутися поганої звички. Але від думки, що колись кине палити, ще дужче хочеться вдихнути диму, і Коваль похащем поліз у кишеню.

Не знати, чи бачив підполковник тієї хвилини гладіолуси, сливи, Таїсію Григорівну — весь навколишній світ. Якась нова, ще не виразна думка освітила його обличчя. Механічно витяг папіросу й сунув її у рот не мундштуком, а тютюном. Виплюнув тютюн не чуючи, що говорить до нього жінка.

— Що? — перепитав.

— Ще доведеться судитися з Олесем, — гірко повторила Таїсія Григорівна.

— Претендує?

— Приходив, сварився. Сказав, через півроку, як увійде у законні права, вижене мене звідси.

— Це ще треба розжувати,— ніяк не міг освоїтися з новим здогадом Коваль і відповідав, аби відчепитися.

— Та, зрештою, без Бориса нащо вона мені,— Таїсія Григорівна важко перевела подих.— Кімната в мене є... А там, хто зна, може, і її покину...

— А де житимете? — Підполковник потер пальцями чоло, наче допомагаючи думці.

— Поки що не знаю, нічого не знаю, Дмитре Івановичу. Може, до Катрусі поїду...

Коваль мало не присвиснув. Нарешті одірвався на мить од своїх думок.

— Боніфацій ваш випивакою не був? — раптом спитав Коваль.

Таїсія Григорівна не зрозуміла підполковника. Округле обличчя її з білуватими мішками під очима набрало розгубленого виразу.

— Як ви кажете?

— Кажу: похитав вино Боніфацій? Чи не Борис Сергі-йович привчив?

— Ні, ні, що ви!

— А чого так на стіл видався, що аж склянки перекидав? М'ясних, рибних страв не було на столі?

— Ні,— похитала головою жінка.— Тільки ласощі, що привезли Катруся та Андрій Гаврилович.

— Вашій сестрі, здається, стало зле того вечора?

— Так. У неї розболілося серце. Коли Боря вчитував Андрія Гавриловича, вона дуже переживала.

— Їй потрібна була допомога?

— Андрій Гаврилович — лікар. То він і заходився коло неї. І донька теж...

— Вона щось приймала? Якісь ліки?

— Ой, не пригадую...

— А валер'янки ви їй не давали?

— Ой, давала! — скрикнула жінка.— Точно! Знайшла їй валер'янку.

— У чарку накапали?

— Чарки давно у нас побилися,— сумно посміхнулася жінка.

— Можливо, пролили на столі або залишилося у склянці,— вголос міркував Коваль.— Коти божеволіють від запаху валер'янки... А пляшечка збереглася?

— Здається, є. Якщо не всю випила. Зараз подивлюся.

Таїсія Григорівна піднялася на другий поверх. Коваль квапливо йшов за нею. Вони майже одночасно опинилися в кімнаті, і підполковник нетерпляче дивився, як жінка вишпорить у тумбочці біля ліжка.

Вона знайшла закорковану пляшечку, на дні якої було трохи ліків. Тримаючи її в руці, озирнулася, шукаючи якусь склянку. Коваль зрозумів її.

— Не треба.

Жінка простягла йому пляшечку. Підполковник відкоркував і поюхав. Потім знову міцно заткнув і поклав до себе у кишеню.

— Не заперечуйте, Таїсіє Григорівно?

— Будь ласка.

— Я вам свіжої валер'янки надішлю,— і, потиснувши жінці руку, швидко спустився по сходах.

Нова думка, новий здогад уже повністю захопив його...

4

Ковалья лейтенант Струць знайшов у аналітичній лабораторії науково-технічного відділу. До міністерства, розшукуючи підполковника, Струць поїхав просто з аеродрому, і тому його чепурний костюм, як і портфель-дипломат, ще зберігали сліди піщаної бурі, що промчала над Краснодаром, де він сідав у літак.

Обережно прочинивши двері, лейтенант побачив Ковалья. Підполковник разом з судмедекспертом Забродським розмовляли із симпатичною жінкою — начальницею лабораторії. Побачивши на порозі Струця, Коваль привітно кивнув йому і показав на вільний табурет. Лейтенант сів і прислухався до розмови.

Забродський говорив підполковнику, що настойка, якою користувався для лікування Крапивцев, справді допомагає при ревматизмі й радикуліті. В її складі низка компонентів рослинного походження, відомих своєю отруйністю, таких як чемериця, мачок жовтий. Так само є і адамів корінь, як називає його місцеве населення Кавказу. Рідина ця сильною дією, може призвести до опіків шкіри, через те нею користуються дуже обережно.

Струць уважно прислухався до розмови, водночас розглядаючись навколо: білі шафи з численними шухлядами вздовж стін, високі і такі самі білі лабораторні столи, заставлені скляними колбами, різними слоївками, фарфоро-

вими чашами, пробірками, в яких навіть при депному освітленні флуоресціювали якісь рідини різних кольорових відтінків — від жовтого до фіолетового. У кутку стояли почорнілі електроплити, що нагадували задимлені жаровні алхіміків, а за ними невідомі Струцю якісь складні прилади. Таке обладнання викликало мало не містичну повагу до людей, які користувалися всім цим. Адже тут ще до суду самі речі — свідки й учасники злочину — оголошували вирок.

За столами чаклувало троє працівників лабораторії, які не звернули уваги на появу лейтенанта.

Коваль забрав у Забродського аркушик з висновками медекспертизи, але, певно, вони його не задовольняли, і він додатково щось з'ясував.

— Отже, настойка, вилучена у Крапивцева і подана на експертизу, і була тією отрутою, від якої загинув Заліщук? У вашому письмовому висновку прямої відповіді на це немає, — сердито промовив підполковник, тицяючи папірець Забродському.

— Бачите, Дмитре Івановичу. Це — не виключено. Але у складі отрути, виявленої у Заліщука, є ще не зовсім з'ясовані компоненти... Я навіть сказав би, що він отруївся, ковтнувши дуже велику порцію серцевих ліків. Відомо, що та сама речовина, яка в малих дозах є лікувальною, у великих може стати смертельною.

— Мені потрібний точний висновок!

— Цілком правильно, — підтримала Ковалья начальник лабораторії. — Ми підтверджуємо й уточнюємо наш попередній висновок. В лабораторії уже визначили ці компоненти, Дмитре Івановичу. Крім слідів дуже отруйного білого переступня, бріоніну, у Заліщука виявлено велику дозу дигітоксина, паперстянки, що входить до складу серцевих медикаментів.

— Ось чому наш експерт і помилився спочатку, — вкинув Забродський. — Він виявив у крові Заліщука дигітоксин, звичайну паперстянку. І цього йому було досить. Тим більше що при алкогольному сп'янінні ліки можуть діяти, як отрута.

— Адамів корінь теж має бріонін, Євгеніє Григорівно? — спитав Коваль.

— Так. Має речовину, схожу на бріонін. Хімічно ця рослина ще не до кінця досліджена.

— Як бріонін впливає на організм, Євгеніє Григорівно? — розпитував далі підполковник.

— Викликає отруєння з блюванням, біль у черевній порожнині, корчі. Біль такий сильний, що наступає шок, що в свою чергу може призвести до паралічу і зупинки серця.

— Так, так,— роздумливо промовив Коваль. Видно було, що думки його зараз десь далеко.

— Переступень теж мало вивчений, бріонін в алопатичній медицині майже не використовується. Тільки гомеопати беруть його, причому в дуже мізерних дозах при виготовленні ліків проти ревматизму, запаленні легенів тощо,— пояснювала тим часом начальник лабораторії.

«...У Бореньки животик іще тепленький був...— згадалися підполковникові слова Таїсії Притики,— а сам він так скорчився, наче животик йому болів, рученятами схопився за нього...» Виходить, смерть наступила у Заліщука від бріоніну... А у Джейн теж — нудота, біль у животі...

— Євгеніє Григорівно, а переступень теж з Кавказу, як і адамів корінь? — поцікавився Коваль.

— Так, Дмитре Івановичу,— відповіла начальник лабораторії,— з Кавказу. На базарах південних міст часто продають його корені, жовтуваті зверху, білі на переламі. Їх купують, щоб натирати поперек при ревматизмі... Але не тільки на Кавказі. Переступень росте і в Середній Азії, і за кордоном, у Скандінавії, наприклад...

Ногу можна зламати з цими експертами, подумав Струць. Його найбільше цікавило, чи підтвердилося, що знайдена ним склянка мас сліди тієї самої настойки, яка була у Крапивцева, і зрештою він наважився втрутитися.

— Товаришу підполковник, дозвольте,— і відразу продовжив, звертаючись до Євгенії Григорівни.— А склянка, знайдена на подвір'ї? Вона що сказала?

— Вона має сліди тієї самої настойки,— відповіла жінка,— що вилучені у Крапивцева. Плюс дигіталіс. Ми вже про це давали свій висновок. Ареал рослин, з яких виготовив свою рідину Крапивцев,— ендеми Кавказу, тобто зустрічаються лише там. Зарості жовтозілля є тільки високо в горах, чемериця росте на пасовиськах і на Кубані, мачок жовтий поширений лише на Західному Закавказзі та часті в Криму, вздовж моря, на кам'янистих схилах...

— Отож-то й воно! — задоволено промовив Струць і переконливо глянув на Ковалю. Підполковник задумливо постукав пальцями по столу.

— Виходить, зібрати все це вілля можна було тільки там.

— Або самому зібрати, або купити на місцевому базарі...

— Скажіть, Євгеніє Григорівно, значить, наперстянки у настійці Крапивцева немає?

— Ні.

— А на стінках знайденої склянки?

— Є, Дмитре Івановичу.

— А валер'янка, яку я вам приніс?

— Валеріана звичайнісінька. Ніяких домішок.

— Ясно,— сказав підполковник, хоч вираз його обличчя із зморшками на задуманому чолі підказував, що Ковалю ще далеко не все зрозуміло...

Закінчивши розмову в аналітичній лабораторії, підполковник із Струцем вийшли з міністерства.

Молодий інспектор поспішав до райвідділу, де хотів обтрусити як слід дорожній порох і спокійно написати рапорт про відрядження. Сподівався, що поїдуть машиною, і оббіг поглядом кілька чорних «Волг», які стояли біля під'їзду, вгадуючи, котра належить карному розшуку. Проте Коваль спокійно пройшов повз них, минув і всюдихід, що скромно притулився на узбіччі проїзду, і попростував закруженою доріжкою до виходу.

Поспішаючи за Ковалем, лейтенант іще сподівався, що машина чекає їх за брамою. Марноту своїх надій зрозумів, тільки-но вийшли на вулицю — тут не було жодного автомобіля.

Заглиблений у думки, Дмитро Іванович швидко простував вулицею, не помічаючи розчарованого виразу на обличчі лейтенанта. Крокував ніби й не кваплячись, але ступав так широко, що Струць ледве встигав за ним, намагаючись триматися біля Ковалья напохваті, щохвилини готовий відповісти, якщо той почне розпитувати про поїздку.

— Однакова отрута, однакові симптоми,— бурмотів підполковник.— Але навіщо убивці Заліщука труїти ще й Джейн? Чим вигідна Крапивцеву смерть цієї дівчини? Ні, тут все не так...— Вікторе Кириловичу! — звернувся несподівано до лейтенанта, ніби тільки щойно помітив його.— Ну, а ви що привезли? Які відомості?

— Що привіз? — трохи зніяковів лейтенант: «Доповіда-ти на ходу, серед вулиці?»

Він оглянувся. Завжди тиха, велично-спокійна вулиця старого району міста, колись фешенебельного панського куточка, що називався Липками і справді був облямований гарними деревами, зараз, зранку, вражала безлюддям. Із

самотнього книжкового кіоска, який вони минали, сумно видивлялася покупеців кіоскерка. Далеко попереду, у скверіку, що тягся через усю вулицю, блищали боками під ранковим сонцем вичовгані пенсіонерами і нянями лави. Тільки на одній з них, відірвавшись од книжки, стежила поверх окулярів за онукою старенька жінка.

— То що вдалося з'ясувати про Крапивцева, лейтенанте? — повторив Коваль.

Струць зітхнув:

— У Краснодарі він прожив лише два роки. Там нічим особливим не відзначився... Перелітав з однієї роботи на іншу, одну зиму був сторожем та грубником у дитячому садку, кілька місяців працював у санаторії, потім на біостанції, на туристській базі старшим куди пошлють: і завгосп, і сторож, і шофер. Жив тихо, приводів у міліцію не було...

— По приводах характер людини не визначиш, — штрикнув Коваль.

— Я тільки доповідаю факти, товаришу підполковник.

— Далі.

— Але дивина, Дмитре Івановичу. Крапивцев купив там будинок, забрав сім'ю з Одещини у Краснодар і раптом, буквально через кілька місяців, продав цей будинок і гайнув з сім'єю у Київ...

— Для цього в нього, здається, була поважна причина — донька вийшла заміж за киянина... Будинок дорогий?

— Шістнадцять тисяч. Виникає запитання, звідки такі гроші, — пожвавішав лейтенант. — На Одещині довідуюся: віники! Звичайні віники ціною один карбованець. Вирощував сорго й виготовляв віники... А як хитро все обставив! Влаштувався стрілочником на одеській залізниці і протягом кількох років засівав собі мало не гектар уздовж залізничної колії. Це, ви знаєте, смуга землі, що належить залізниці. Вирощував виключно сорго. З часом йому й на гектарі стало тісно. Він втерся у довір'я до місцевих керівників, прихопив ще два гектари колгоспної землі, нібито для селекційних дослідів...

— Гм, — пробурчав Коваль. — Оце вже й для нас цікаво.

— Йому навіть трактор давали зорати ці гектари, сівалку, щоб засіяти!.. — розпалився Струць. — Своя сім'я вже не могла впоратись із в'язанням віників, так він людей наймав...

Тим часом підійшли до метро «Арсенальна», але вестибюль станції Коваль обминув. Вузькою і крутою стежкою,

певно, не всім відомою, підполковник став спускатися до Дніпра. Здивований Струць рушив за ним. Говорити в спину було незручно, і лейтенант замовк.

Коваль не квапив. Коли опинилися внизу, неподалік Аскольдової могили, підполковник спитав:

— А чому він переїхав з Одещини до Краснодара?

Лейтенант тим часом дивувався спритності Ковалю, який так легко спустився стрімкою нерівною стежкою, наче скинув десяток років.

— Там зрештою розібралися, що це за птах, і довелося пану Крапивцеву забиратися геть.

— І це йому вдалося,— з гіркотою у голосі резюмував Коваль.— Хоч протизаконних діянь цілий віз.

— Місцева обехаєс займалася, але справи так і не завели.

— Ну, а з Краснодару чому так зірвався? Купив будинок, перевіз сім'ю і раптом, як ви кажете,— на тобі!

— Цього не зміг установити,— зізнався лейтенант.— Глибоко копнути часу не вистачило... Та й, думаю, для нашого розшуку це не дуже й важить.— Хотів додати, що взагалі не варто було їхати в далекий світ, щоб розпитати про Крапивцева, коли все й так ясно, але стримався.

— Хтозна, хтозна,— крутнув головою Коваль.

— У Краснодарі в нього щось не вийшло з парниковим господарством на місцевій біостанції. Це було останнє місце роботи... Отже, з Крапивцевим усе ясно,— резюмував після секундної паузи Струць.

— Що ж вам ясно, Вікторе Кириловичу?

— Усі речові докази проти нього.

— Усіх доказів ми ще не розшукали.

— Але та ж сама отрута, товаришу підполковник,— захищався Струць,— той самий бріюнін, пореступень. І у Заліщука виявили, і у Крапивцева ми вилучили, і сліди у склянці...

— А наперстянки в настої Крапивцева немає. І знову — Джейн? Її теж хотів отруїти Крапивцев?

Продовжуючи розмовляти, Коваль і Струць дійшли асфальтовою доріжкою до моста метро і рушили ним через Дніпро.

Ще не наповнений осінніми дощами старий Дніпро з мосту все одно здавався надзвичайно широким і ніби розсував плечима береги. Піднята греблею Канівської ГЕС вода рвалася з полону одягненої в граніт набережної і вільно розливалася за містом широким голубим плесом.

На середині моста Коваль зупинився і, поклавши руки на теплий кам'яний бар'єр, задивився на річку. Сонце било в очі, він мружився, але навмисне підставляв лице під його проміння.

Внизу, під ногами, один за одним пропливали катери, буксири штовхали нагору проти течії важкі баржі, навантажені по самісінький пруг щебенем, піском, чавунними злитками. Не відомо звідки з'явився у небі шуліка. Він проплив високо над Дніпром і зник за Гідропарком.

Коваль відвернувся од сонця і простежив поглядом за шулікою. Проте Струць помітив, що думки підполковника зараз далеко від Дніпра, від мальовничого пейзажу, від шуліки, що знову з'явився.

Лейтенанта дивувала пібито байдужа поведінка Ковалья. Години, дні бігли пестримно. Небезпека, що, здавалося, зависла у повітрі ще над кимось із людей, небезпека, яку підозрював сам Коваль, залишалася нез'ясованою, а підполковник займався розробкою інших справ, що не мали ніякого відношення до убивства Заліщюка. Часом він чомусь ніби зовсім усувався від розшуку отруйника і зникав у міністерстві.

Струць розумів, що підполковнику важко; що на його плечах не тільки справа про отруєння Заліщюка. Так чого ж він не хоче остаточно зупинитися на єдиній версії: убивця — Крапивцев. Більше ж нічого у них немає, та, певно, і бути не може...

Над головами прогуркотів поїзд метро, і коли він зник за поворотом, спускаючись до Гідропарку і залишаючи за собою стогін рейок, лейтенант почув, як Коваль кілька разів повторив замислено: «Так... так... еге ж... так... так...»

Біля станції «Гідропарк» підполковник раптом заквапився, сів з лейтенантом у метро, і незабаром вони вже були у райвідділі...

5

— О, Джейн, Робін! — сказала місіс Томсон, повертаючись до підполковника, і обличчя її засвітилося. — Діти — моя найбільша радість...

— Як для кожної матері, — зазначив Коваль.

— Можливо, більше, ніж для іншої, тому що дісталися мені нелегко... Та й зараз з Робіном не просто. Але, знаєте, Дмитре Івановичу, напевно, є такий закон: чим важче

дістаються діти, тим більше їх любиш, або, як ще кажуть у нас, чим більше в діло вкладаєш, тим воно дорожче...

— Проценти з капіталу,— шпигнув підполковник.

— Я маю на увазі духовний капітал,— тон Ковалю зачепив Кетрін.— Духовний капітал не менш важливий, ніж грошовий. І це однаково і у нас, і у вас.

Ковалю було прикро чути в устах людини, яка виросла десь поряд з ним, «у вас», а коли йшлося про чужу для нього країну — «у нас».

— Ви мене, певно, засуджуєте,— зітхнула жінка.— Запевняю вас, що звідси, з Батьківщини, ні в яку Англію не поїхала б. Інша річ тоді, у Німеччині, коли була змучена у неволі, серед чужих людей, без опори. Слабке дівча, я немов висіла у повітрі.

— Ми відхилилися від теми,— зауважив підполковник, роздумуючи про те, як поставити головне запитання, заради якого прийшов сьогодні на Русанівські дачі.

Коваль і Кетрін прогулювалися стежкою вздовж затоки, неподалік невеличкого прилаву для катерів. Час був тихий, обідній, коли катери збільшували інтервали між рейсами, а рибалки покинули до вечірнього кльову насиджені місця, і тільки невгамовні дітлахи кублилися на пекучому піску.

— Так, діти, діти... Вони мене також дуже люблять, після смерті Вільяма стали особливо уважні.— Місіс Томсон не була щира — вона вже відчула, що після смерті Вільяма між нею і дітьми пролягла смуга відчуження — але нащо про це знати підполковнику?! — Не пускали мене й у цю поїздку, боялися, щоб не занедужала. Але я все ж таки вирвалася... Дуже хотілося побачити рідні місця, сподівалася знайти могилу матері, нічого не знала про неї після того, як німці розлучили на станції... Сподівалася хоч що-небудь довідатися про сестричку Таїсію, бо на всі мої запити відповідали трафаретним: «Адреси не встановлено»... Але як тільки я тут занедужала і дала телеграму, Джейн усе покинула й прилетіла... Робін теж хотів приїхати, але його не відпустили на роботі, у них там щось пов'язане з армією і дуже строго...

— Не дивно, що прилетіла. Адже вас покладали на операцію.

— Так. Але я давно маю ще й серцеву недостатність. Не стільки прожито, скільки пережито, Дмитре Івановичу.

Розмовляючи, вони дійшли по твердому піску до води і повернули назад. Тепер перед їхніми очима була не рів-

на, посмугована мінливими струменями і вкрита блискітками ріка, а піщані горби, де-не-де порослі лозою, — пейзаж одноманітний і пеласкавий навіть у сонячному сьайві.

— А діти ваші обоє однаково шанують матір?

— Джейн ближча мені, ніж Робін. Та це зрозуміло — дівчина завжди тягнеться до матері... А для матері всі діти однакові, який палець не вріж — все одно боляче.

— Навіть не рідні?

Місіс Томсон підвела на Ковалья здивований погляд.

— Чому ви це запитуєте?

Підполковник не відповів. І його мовчавка була для Катрін несподіваною і промовистою.

— У житті й так трапляється, — швидко заговорила вона, — що періоди стають рідшими і навпаки. Адже не та мати, що народила, а та, що виростила.

— Згодеп, згодеп, — заспокоїв її Коваль. — Рідні діти часом сиріймають батьківську любов як щось належне, як природний обов'язок старших, виконуваний незалежно від їхньої волі й бажання. — Дмитро Іванович раптом подумав при цьому про свою Наталку. — А діти нерідні вбачають у піклуванні усиновителів вияв доброї волі і люблячої душі старшого. Тоді в них спалахують у відповідь гострі почуття вдячної любові й відданості, часто сильніші, ніж у рідних дітей.

— Боже, як ви гарно говорите, — промовила жінка, зупиняючись і загулюючи на мить обличчя долонями. Коли опустила руки, Коваль помітив у кюточках очей вологу.

— Так-от, Джейн, — продовжив він. — У неї саме таке почуття. І вона вас дуже любить. Чи не так?

— Еге ж, — швидко видихнула місіс Томсон, — дуже любить, але... жінка зам'ялася.

— Я знаю, у вас є таємниця, — між іншим зауважив Коваль, мовби йшлося про щось незначне, і, нахилившись, зламав лозинку.

— Мої таємниці — це мої таємниці! — різко відповіла жінка. — І вашу міліцію вони не обходять.

Коваль тільки зітхнув.

— Завжди маю знати більше, ніж потім використаю у матеріалах розслідування. Але не турбуйтеся, Катерино Григорівно. Без гострої потреби я не проливаю світло на особисті таємниці. У даному випадку піхто не збирається здирати покрив з ваших.

— А я цього й не дозволю, — твердо сказала місіс Томсон.

— Звичайно,— погодився Коваль.— Якщо боїтесь, що про це довідається Джейн...

Тепер очі Кетрін блиснули, як ножі.

— Ви мене шантажуєте, містер Коваль. Я скаржитимуся!

— Не раджу, Катерино Григорівно... Моє завдання — не тільки знайти вбивцю Бориса Сергійовича, а й врятувати інших людей від небезпеки. Можливо, і вас серед них...

— Мене? Від кого? Від якої небезпеки? — Кетрін пихато поглянула на підполковника, і той, незважаючи на серйозність моменту, гірко посміхнувся у думці, що колишня Катря таки зуміла за життя в Англії набратися чисто англійської зарозумілості.

— Ваша таємниця, місіс Томсон, уже секрет полішинеля. У всякому разі, для Джейн.

Кетрін, яка під час розмови прискорила крок, немов хотіла втекти від Ковалю, рвучко зупинилась і встромила в нього погляд.

— Який секрет? — перепитала. Дихала вона часто, і підполковник злякався, коли б їй не стало погано. Але мусив поставити крапку над «і».

— Джейн знає, що вам не рідна...

Кілька секунд Кетрін дивилася на Ковалю безтямними очима. Потім, тихо застогнавши, опустила на пісок і затулила обличчя руками.

Підполковник не чіпав її, даючи можливість заспокоїтись. Тихий вітерець ворухив посивіле волосся жінки.

Коваль чекав. Тільки зараз почув легенький сплеск хвиль, монотонний рип залізних канатів понтона, що погойдувався біля берега, вереск дітлахів у воді.

— Я прийшов до цього висновку, вивчаючи фотоподарували сестрі.

— І ви сказали це дитині?! — простогнала жінка.

— Джейн сама знала і тільки підтвердила. Її здивувало, звичайно, як я про це довідався, і вона вирішила, що таємницю розкрили ви. Ви мені вірите?

Місіс Томсон безсило кивнула. Простягла до Ковалю руку. Він допоміг їй підвестися.

— Мовчіть,— попросила жінка, помітивши, що підполковник збирається щось додати...— Нічого більше не хочу від вас чути... Але де Джейн? Де моя дівчинка? — місіс Томсон занепокоєно побігла поглядом до далекої білої коси пляжу, поцяткованої людськими тілами.

Коваль слідом за нею й собі задивився на рівне плесо могутньої ріки, що, нестримувана берегами, розлила тут свої води мало не до обріїв.

— Джейн ще не зовсім здорова,— похитала головою Кетрін.— Зранку випила склянку чаю з сухарями і мотається цілий день... Допоможіть мені дійти до дачі.

Коваль легенько взяв жінку під руку і повільно повів вузьким провулком між веселеньких зелених парканів дерев'яних будиночків, що потопали в садках.

...На дачі Дмитро Іванович дозволив Кетрін випити тільки свіжої валер'янки, і їй полегшало. Полежавши на дивані, на відкритій веранді другого поверху, жінка спустилася вниз, де, сидячи в єдиному розсохлому кріслі, Коваль читав куплену дорогою свіжу газету.

— Я все розповім, Дмитре Івановичу,— досить твердим голосом промовила Кетрін, уможуваючись у кріслі, з якого підполковник пересів на лавку.— З надією, що маю справу з порядною людиною і моя розповідь не буде використана на шкоду моїм дітям. Коли вже це не є таємницею, яку сподівалася взяти в могилу...

Коваль мовчки кивнув.

— Так, Джейн справді мені не рідна...— жінка зупинилася,— тяжко вимовляти ці слова. Я все життя намагалася забути про це і забувала, не відчувала жодної різниці між нею і Робіном...

На дачі Коваль і Кетрін були зараз самі, тому що Таїсія подалася з квітами до міста, а Джейн, яка приїхала сюди з матір'ю, пішла на річку. І все одно, розповідаючи, жінка раз у раз озиралася, немов боялася, що їх підслухають.

— Джейн народилася незабаром після того, як Вільям пішов у армію. Він був добровольцем і вважав, що батьки зможуть оточити його молоду дружину піклуванням. Дитині не виповнилося й року, коли під час одного з останніх нальотів на Лондон бомба зруйнувала дім Томсонів. Уся сім'я загинула. Маленьку Джейн знайшли під уламками. Падаючи, мати прикрила її своїм тілом, і вона залишилася жива. Солдати, які розкопували руїни, віднесли маля до притулку, не знаючи, що батько перебуває в Німеччині. А Вільям, не одержуючи листів з дому, занепокоївся і почав писати у всі кінці. Лист-відповідь з Лондона потрапив до його рук уже після перемоги, коли Вільям служив у охороні табору репатріантів. Це було у Північно-Західній Німеччині, в містечку Рогендорф... У таборі жила і я.

Кетрін зробила паузу і попросила води.

Підполковник приніс згори склянку і заходився біля ручного насоса. Після довгої мороки із шланга побігла свіжа вода.

— Спасибі,— подякувала Кетрін і потім продовжила: — Не знаю, чи закохалася тоді в Вільяма, чи оточення дуже пригнічувало, та й рідних вважала загиблими,— так воно на біду і сталося з матір'ю! Ну, а єдине моє кохання — Андрій — теж, як я думала, лежав у могилі. Так чи так, але я пішла за Вільяма Томсона і поїхала з ним. Втім, ці деталі для вас, Дмитре Івановичу, очевидно, неістотні.

Коваль у відповідь усміхнувся самими очима.

Перечекавши трохи, Кетрін сказала далі:

— А можливо, подумала і про беззахисне маля, якому потрібна мати... Документи на Джейн вдалося одержати у дитячому притулку такі, як ми хотіли. В них матір'ю була названа я... Звичайно, церковний запис ми не могли виправити, але сподівалися, що для мерії досить довідки з притулку. Тому,— зітхнула Кетрін,— я все життя прожила під дамокловим мечем. Адже я полюбила Джейн всією душею, і дівчинка відповідає мені тим самим. Тепер ви відкрили мені очі: Джейн усе знає... Ніяк не можу опам'ятатися... Коли ж вона довідалася, де, яким чином? Не збагну... Тим дорожчою стає зараз її любов... А може, це Робін прохопився? Ви знаєте це, Дмитре Івановичу? — місіс Томсон благально глянула на підполковника.— Адже тільки він докопався! Він дуже спритний хлопець, мій Робін, пройда і хитрун... Довідавшись про це, часом лякав, що розповість Джейн, і я ладна була простити йому будь-які витівки. Найчастіше влаштовував інквізицію, коли йому потрібні були гроші,— сумно усміхнулася жінка.— Борги якісь, тому подібне...

Вільям, очевидно, це передбачив, тому що у духівниці окремо обумовив не тільки частку спадщини Джейн після виходу заміж, а й після її смерті. У всіх випадках Джейн одержує зараз у посаг майстерню, а коли мене не буде, ще й частину заощаджень. Роберт займається зовсім іншою справою, і майстерня йому не потрібна.

— Після вас і Джейн — єдиний спадкоємець Роберт?

— Природно. Але діти майже ровесники, і тільки господарь знає, хто кого переживе.

Кетрін замовкла, задивившись кудись над кронами дерев. Коваль не заважав їй зосередитися.

— Ви мене приголомшили своїм повідомленням, Дмитре Івановичу,— нарешті вимовила вона.— Виходить, Робін

розповів їй... Але дівчинка ніколи не дала відчутти, що знає... Люба моя!.. Тепер вона мені ще дорожча, — Кетрін притулила до очей хустинку. — І нехай він спробує ще раз вимагати у мене гроші! — Крізь сльози посміхнулася, і підполковник зрозумів, про кого йдеться.

— Катерино Григорівно, як я зрозумів, майстерня ваша не дуже прибуткова.

— Так, — відповіла жінка. — Але Генрі — теж механік, має свою. Вони об'єднуються, і їм легше буде боротися з конкурентами.

— В Англії починається нова хвиля інфляції. Ви гадаєте, вони вистоять об'єднавшись?

— Сподіваюсь. Але гарантій, звичайно, немає.

— Гроші Джейн зможе одержати тільки після вашої смерті?

— Це вже недовго, — сумно промовила Кетрін.

— Я почну зараз говорити вам компліменти, — жартома пригрозив підполковник.

Кетрін ледь посміхнулася у відповідь.

— А Роберт знає? — питав Коваль далі.

— Про що?

— Що майстерня відходить Джейн.

— Звичайно. Крім таємниці, про яку ви довідалися, — зітхнула місіс Томсон, — у мене немає секретів від дітей.

— І він не сердився?

— Хто, Робін?

— Еге ж.

— Ні. Чому він повинен сердитися? При всьому своєму егоїзмі він любить сестру. А майстерня йому, кажу, ні до чого. І ні в якому випадку не належатиме.

— Він давно знав, що Джейн сестра йому тільки по батьку?

— Яке це має значення?

— Діти часто ревнують батьків, — ухилився від відповіді Коваль.

— Ах, Дмитре Івановичу, це такі хаші, такі хаші! — жінка втомлено провела рукою по лобі. — Не розказуйте Джейн про нашу розмову, прошу.

— Гаразд.

— Нехай і далі думас, що я нічого не знаю... Я не хотіла б сварити дітей через якісь там гроші.

Місіс Томсон замовкла.

— Робін, звичайно, пелегкий хлопець, — сказала після паузи. — Рано почав випивати, захопився картами. До якогось

діла залучити його було неможливо. Про батьківську професію, наприклад, і чути не хотів. В усьому були винні його друзяки, діти з багатших родин. Та й ми з Вільямом якось його прогавили. Вважали невинним пустуном і все прощали... Робін народився у важкі роки інфляції, і Вільяму ніколи було ним займатися. Хлопчику потрібен був наставник-мужчина, а батько і вдень, і вночі пропадав у майстерні.

— У вас велика майстерня?

— Та ні, що ви! Це майстерня по ремонту фотоапаратів і друкарських машинок, у ній лише троє робітників, четвертим сідав до робочого столу мій чоловік. А під час інфляції, коли доводилося звільняти одного або навіть двох робітників, працював більше за всіх. Після війни йому, простому механіку, дуже нелегко було вибитися в люди. До того ж він уперто не хотів вступати до профспілки, і через те нам було особливо тяжко. А я займалася господарством і виховувала дітей. Джейн, наприклад, навчила нашої рідної мови. Вона, як бачите, досить пристойно розмовляє. Завдяки цим заняттям я й сама нічого не забула. Іноді у нас із Джейн бували українські вечори, під час яких не дозволяла їй і слова говорити по-англійському. Вільям кепкував, вважаючи це примхою, але, зрозумівши, що так я вгамовую тугу за батьківщиною, махнув рукою. Ми з Джейн, притишивши голос, могли весело посекретничати в присутності Вільяма і Робіна. Це нас дуже зближувало. А от Робін ні за що не хотів учити українську. Він нічого вчити не хотів і, взагалі, як кажуть, за холодну воду не брався. І тільки коли Вільям пригрозив позбавити всього, хлопець вивчився на хіміка-фармацевта і за допомогою тих самих своїх впливових друзів влаштувався до якоїсь лабораторії.

— Якщо не секрет, до якої?

— Поняття не маю, Дмитре Івановичу, щось військове, втаємничене... Еге ж, нелегко мені довелося з сином, особливо після смерті Вільяма. Він зовсім від рук відбився. Я розуміла — смерть батька вразила його. Вільям для нас був усе...

До речі, і мене не відразу прийняли в Англії приятелі чоловіка, — згадуючи далеке минуле, повільно мовила жінка. — Для них я була чужою: чи то німкеня, чи руська, — вони чомусь не вбачали різниці, — тим більше що Вільям узяв мене у Німеччині. Його шлюб ніхто не схвалював,

Якби привіз няньку для дитини, що залишилася без матері, — інша справа. Але дружину — якусь полонянку і тому подібне?!. Це шокувало зарозумілих приятелів родини Томсонів...

Тривалий час я жила немов у вакуумі, наче закутана у вату — навколо тиша, ні звуку, ні до кого й ні до чого не дотягтися — від усього світу відгороджує м'яка непроникна вата... Усі підкреслено ввічливі зі мною і підкреслено далекі, чужі... О, — зітхнула місіс Томсон, — що я пережила, поки мене визнали, почали забувати, звідки я, як потрапила до Англії, поки я стала для всіх просто Кетрін, Кет!..

Немало зусиль до цього доклав Вільям. Але вирішальну роль відіграло народження сина — уже англійця, незважаючи на значну домішку не англосаксонської крові. Може, тому Робіну, який приніс своєю появою на світ моє визнання, я була вдячна в душі і прощала більше, ніж Джейн...

Місіс Томсон закінчувала свою розповідь, коли за будиночком почувлися голоси. Рипнула хвіртка, і на подвір'я вбігла Джейн.

— Мамі, мам! ¹ — закричала вона, кинувши плетену сумочку на траву. — Чому ти не прийшла на пляж?! Я тебе чекала!

Вона була в яскраво-червоному купальному костюмі, поверх якого на плейках трималася легка пелеринка, і у величезному солом'яному брилі.

— Тобі не болять, доню? Як ти себе почуваш?

— Все ол райт!

— Здрастуйте, — кивнула Джейн Ковалю. — Я не знала, що у нас гості, — звернулася до матері, немов вважаючи за потрібне вибачитися за екзальтацію в присутності сторонніх.

Говорячи це, вона допитливо поглянула на підполковника: намагалася здогадатися про причину його появи.

Потім опустила на траву перед Ковалем.

— Джейн, — дорікнула мати. — Ти могла б перевдягтися.

— Ах, так. Якщо мій костюм не подобається, я, звичайно, його заміню.

Вона підхопилася й миттю вибігла сходишками на другий поверх.

¹ Мамо! (Англ.)

Тим часом з'явилася і Таїсія Григорівна. Жінка йшла важко, якось сумно несучи своє велике, розповніле, немов розпухле тіло. І в погляді її світилася втома.

У руках жінки були дві повні сумки.

— Завтра дев'ятий день після смерті Бориса Сергійовича, — кивнула Кетрін на сестру, яка опускала у льох сумки з продуктами. — Поминки хоче влаштувати.

Одягнувши барвистий сарафанчик, Джейн знову опинилася внизу.

— Ви принесли якісь новини? Ви нас скоро відпустите додому? — засипала запитаннями Ковалья.

«З неї все як з гуски вода, — обурено подумав підполковник. — Наче й не оббрехала хорошого хлопця і мало не запроторила його у в'язницю, наче й сама мало не померла. Але чому все-таки котила такий віз на лейтенанта?»

— Сподіваюсь, скоро, — сухо відповів Коваль. — Але чи зможете їхати?

— Я абсолютно здорова. Але що означає ваше «скоро»? — зажадала відповіді Джейн. — Ви постійно говорите «скоро»... Це означає, що ви уже знайшли вбивцю Бориса Сергійовича? Про своє отруєння я не питаю. Це якась неймовірна історія!

— Скоро знайдемо.

— Знову це «скоро»! — обурилася Джейн. — У вашій мові іншого слова немає?

— У даному випадку це може означати і «завтра».

— І хто ж? — з неприхованою цікавістю спитала дівчина.

— Завтра все буде відомо.

— Так довго чекати! Я вже зовсім замучилася!

— Отже, до завтра, — сказав Коваль, підводячись.

Він кивком голови попрощався з усіма і попрямував до хвіртки...

6

Місіс Томсон обережно переступила поріг, немов боялася спіткнутися. Андрій Гаврилович швидким порухом увімкнув у передпокої світло і тільки тоді зачинив за собою двері. Кетрін обвела поглядом невеликий тісний коридорчик з овальним дзеркалом біля вішалки, підставку з бронзовим антикварним бюстом Мефістофеля.

Воловик не квапив її, даючи жінці можливість оговта-

тися. Він зняв з неї пиловик і повісив на вішалку. Поки Кетрін поправляла перед дзеркалом зачіску, він забіг наперед і ввімкнув світло в кімнаті. Немов хлопчик, забувши про свій поважний вік, метушився по кімнаті, поки нарешті не здогадався посадити гостю на диван. Місіс Томсон розглядала книжкові шафи, різні дрібнички, що прикрашали оселю лікаря-холостяка. Потім вона зацікавилася картинами, які висіли на стінах. Тим часом Андрій Гаврилович, попросивши пробачення, кинувся на кухню, звідки вигукнув:

— Каву або чай?

— Чай, тільки чай,— закричала у відповідь Кетрін.— В цей час у нас п'ють тільки чай.— Вона підвелася з дивана і попрямувала на кухню.— Давай я приготую.

Кетрін наполягла, щоб пили чай на кухні. Єдине, що вона дозволила лікареві, це принести чашки з якогось старовинного коштовного сервізу.

Розмова під час чаю не в'язалася. Андрій Гаврилович ніяк не міг заспокоїтися, продовжуючи й далі метушитися, не знаючи, що зробити, щоб Катерині Григорівні у нього сподобалось. І цей неспокій передавався жінці, і вона теж сиділа як на голках, хоч приховувала свій стан краще, ніж лікар.

Ця зустріч мало була схожа на ту першу, що відбулась у готелі.

Місіс Томсон ніяк не могла розібратися у мішанині почуттів, що охопили її тут, у квартирі її колишнього Андрія. Навіть майнула думка: чого це я прийшла? Після приїзду сюди вона потяглася до сестри, до всього рідного, до мови, як до свого дитинства. Відчуття мови поверталось до неї поступово. Спочатку через силу, а потім усе вільніше розмовляла з людьми і немов кохалася в мові, дратівливо сприймаючи похибки у вимові Джейн. Не проживши тут і місяця, вона непомітно для самої себе так увійшла в атмосферу рідного краю, що часом життя в Англії почало в її очах ніби губити свою яскравість, мерхнути, як це буває з відображенням у потривоженій воді.

Серед іншого згадувалися «середі» у місіс Бівер, постійні намагання бути гідною в очах цієї манірної дами, двоюрідної сестри Вільяма. Кетрін завжди гнітило, що, незважаючи на зовні ласкаве ставлення, родичі Вільяма давали їй зрозуміти, що для них вона була і завжди залишиться чужинкою. Їй пробачали, якщо вона, з точки зору місіс Бівер, помилялася в одязі, щось робила не так, як узвичаєно

у добрій старій Англії,— лише знизували плечима або розводили руками — мовляв, що з неї візьмеш. І хоч вона вже бездоганно володіла англійською мовою і докладала зусиль, щоб нічим не відрізнятись від будь-якої англійки, все одно завжди відчувала, що люди, які знають історію її появи на островах, не забувають про це.

Тепер після смерті Вільяма вона буде страшенно самотня у своєму маленькому червоної цегли будиночку із зеленим лужком перед ним. Кетрін ще раз уявила собі сім'ю родичів покійного чоловіка і єдину приятельку місіс Річардсон, яка щоп'ятниці відвідувала її. Але, коли через інфляцію Вільям змушений був закрити свою майстерню, душечка місіс Річардсон перестала її відвідувати і запрошувати до себе на чашку чаю,— навіть на вулиці не впізнавала.

Так, тепер вона буде самотня. У Джейн та Роберта з'являться сім'ї. Джейн піде до Генрі, у них будуть свої діти, свої клопоти, свої витрати. І добре, якщо вони хоч на свята надішлють листівку. А Роберт? Той хоч і не одружиться, а все одно йому, як завжди, не до матері.

А якби вона тут залишилася? Кетрін відчула, як від цієї думки у неї застукало серце. Що їй тут чекає?

Різкий телефонний дзвоник злякав її так, що мало не випустила з рук чайну ложечку, і обірвав її думки.

Андрій Гаврилович, навпаки, зрадів цьому несподіваному дзвінку, який порушив напружену мовчанку. Він підхитився і кинувся в кімнату до телефону.

— Так, так! — почувла Кетрін його голос.— Але я зараз не можу, дорогий, не можу, Михайле Володимировичу, у мене гості. Я дам вам пораду. Прийміть тридцять крапель ліків, що я виписав, потім на шотландію гірчичник,— говорив уже спокійним діловим тоном господар квартири. Він закінчив рекомендації і пообіцяв зайти пізніше.

Повернувшись на кухню, уже заспокоєний діловою розмовою, Андрій Гаврилович запропонував Кетрін долити гарячого чаю. З добродушним усміхом розповідав про приятеля, який щойно телефонував:

— Такий самий бурлака, як і я, Катрусе. Вірять тільки мені. Іноді до смішного. У нього, наприклад, болить зуб — він теж мене кличе, хоч я отоларинголог і зуби не лікую... Зділитель усіх хвороб. Як колись, до революції, чеховський фельдшер...

Розповідаючи, Андрій Гаврилович милувався Кетрін, що зручно вместилося на м'якому стільці, і йому здавалося

днем, як це досі він жив у цій квартирі один, без неї, як це не сиділа вона, його Катруся, перед ним на стільці, струнка, строга і нестерпно мила, з своїми осяйними голубими очима. Немов позаду й не було стількох нелегких років, а їхнє спільне життя, обірване тієї страшної воєної ночі, зараз знову, як і раніше, триває без змін і продовжується природно, як природною здається склесна кінострічка, з якої вирізали кілька десятків метрів. Тенер, коли скинув із себе тяжкий камінь чужого імені, не уявляв дальшого життя без цієї жінки. Колишнє дитяче почуття спалахнуло з новою силою. Воно було тим дужче, що в його душі змішалось: і захоплення гарною жінкою, і пошана за її пам'ять, і вдячність за повернення його в суспільство, і застаріла холостяцька туга за сімейним теплом. Зараз війни не було і йому не вірилося, що Катруся знову може зникнути, як колись, у далекі роки.

Андрій Гаврилович не знав, як розпочати про це розмову, і в ньому знову почало наростати хвилювання. Адже саме для такого освідчення запросив до себе Катерину Григорівну, і те, що вона, не вагаючись, погодилася, давало йому надію.

А Кетрін тим часом, можливо, під впливом сентиментальних спогадів, розчулення, раптом здаючись, що роки, прожиті в Вільямом, зовсім відсунулися у далекий лондонський туман, в якому розпливаються чіткі обриси і людей, і дерев, і будинків...

Коли б Воловик зараз наважився освідчитися й запропонував Кетрін залишитися, хто зна, як повелася б жінка під впливом хвилиної слабості. Але лікар ще не був готовий для рішучої розмови, він наче побоювався місіс Томсон.

На всю квартиру вдруге пролунав голосистий телефонний дзвінок.

— Ще якийсь хворий, — пробурчав Воловик. — Пробач, Катрусе.

Вона милостиво кивнула: робота, справи — насамперед, — і лікар кинувся у кімнату.

Це не був ще один хворий — це був той самий Михайло Володимирович, якому стало вкрай погано і який, перепрошуючи, благав Воловика подати невідкладну допомогу.

— Ну що маю робити? — розгубився Андрій Гаврилович, радячи приятелю викликати швидку допомогу. — Ну, гаразд, гаразд, зараз.

Поклавши трубку, лікар вишувато сказав:

— Катерино Григорівно, це в нашому будинку, двома поверхами нижче. За п'ять хвилин упораюся... Дуже прошу пробачити, тільки зроблю укол. Подивись поки що альбом. Ось у кімнаті на столику.

Кетрін ласкаво кивнула, і Воловик, схопивши лікарський чемоданчик, зник за дверима.

Жінка підвелася і стала ходити по квартирі. Потримала в руках альбом і, не розгорнувши, поклала назад на столик. Підійшла до вікна і задивилася на потемнілу вулицю, на будинки, висвітлені ліхтарями, на тролейбуси, що іскрили металевими штангами по дротах.

Тим часом, зробивши укол, Андрій Гаврилович мусив кілька хвилин побути біля ліжка хворого, поки тому не полегшає.

Михайло Володимирович — огрядний дядько з лисою, як коліно, головою, лежав на такому ж дивані, як і в нього, що стояв на тому ж місці у такій же стандартній квартирі. Усе було однакове: і квартира, і меблі — Андрій Гаврилович, гостюючи у приятеля, інший раз забував, де він.

Зараз Михайло Володимирович був накритий до підборідя простирадлом, назовні виступало тільки стомлене, зів'яле обличчя, проте з дуже жвавими очима.

Він помітив, що лікар нервує.

— Хто там у вас? — спитав.

— Катерина, — зітхнув Воловик.

— О! — Михайло Володимирович знав про приїзд до Києва колишньої Катрусі Притики, про її роль у житті свого сусіди і вважав, що зустріч ця скороминуца і незабаром, коли місіс Томсон поїде, усе повернеться на круги своя. Він спитав напрямки:

— І що ви думаєте?

— Буду говорити з нею, — чомусь зітхнув Воловик. — Може, згодиться.

Хворий обурено поворухнувся так, що простирадло сповзло з грудой.

— Про що говорити?! На що згодиться?! — очі Михайла Володимировича сердито виблиснули. — Це, звичайно, не моя справа, але, як друг, скажу. Що ви собі надумали, Андрію Гавриловичу? Пусте це діло... Чого ж вона молодю не повернулася додому, як тисячі інших дівчат? Га?! А тепер, бач, помер чоловік, так вона до вас. Втім, не знаю, чи й справді згодиться заради вас залишитися тут. У неї душа вже покалічена. А може, ви збираєтеся туди, любий Андрію Гавриловичу, — хворий підозріло оглянув приятеля.

ля.— Мало ви зазнали в житті, ще в одну халепу хочете вскочити?!

— Заспокойтеся, Михайле Володимировичу,— сказав Боловик.— Вам не можна хвилюватися.

— А я й не хвилююся, Андрію Гавриловичу. Це ви хвилюєтесь.

Заглиблений у свої думки, лікар слухав приятеля мовчки, і не заперечуючи йому, і не погоджуючися з ним. Слова Михайла Володимировича не відбили у нього бажання освідчитися Катерині Григорівні, навпаки, немов підштовхнули негайно сказати їй все. А там як буде, так і буде!

Він ще раз порахував пульс хворого і, попрощавшись, не чекаючи ліфта і перестрибуючи через сходинок, помчав до себе.

Ще у дверях гукнув: «Катрусе», немов боявся, що її вже немає, що вона втекла.

— Катрусе,— повторив з ходу.— Я хочу тобі сказати... Ні, попросити тебе,— поправився він,— щоб ти залишилася тут, зі мною. Я не знаю, які в тебе плани на майбутнє, але я прошу: залишайся на батьківщині...— він випалив це одним подихом, задихаючись і від бігу по сходах, і від хвилювання.

Кетрін повернулася від вікна і мильно поглянула на Андрія Гавриловича, нічого не відповідаючи.

Він наблизився, зпайшов її руки й узяв у свої.

Серце у жінки застукало дужче.

— Як це можна, Андрію,— тихо промовила.— У мене діти... Ми своє прожили, тепер належимо не собі, а їм.

Вона була не щира в цю хвилину, колишня Катруся. Знайдена сестра, рідна мова, яку вона через багато років чула навколо себе, люди, доброзичливі посмішки,— усе тут створювало знайому атмосферу, відновлювало забуті на чужині почуття, немов після летаргічного сну прокинулася й знову опинилась у своїй кімнаті. Вона наче помолодшала тут душевно, і це допомагало сприймати Андрія Гавриловича так, мовби він той самий юний Андрій, що в нього вона закохалася в Криницях і якого стільки часу посила в серці.

Побачивши, як знітився лікар, пошкодувала, що відповіла так категорично.

— Діти... еге ж — діти. Це дуже важливо,— гірко промовив Андрій Гаврилович, відпустивши руки Кетрін.— Можливо, я не знаю, що таке діти. Я їх не мав... От ми

були дітьми,— додав після короткої паузи.— Втім, чи було у нас дитинство... Воно дуже швидко обірвалося... А твої уже дорослі... Вони й без тебе стоять на ногах...

— Для матері діти завжди маленькі.

— Як же нам бути тепер? — журливо і розгублено спитав Андрій Гаврилович.— Невже знову розлучимося, уже назавжди.

Кетрін нічого не відповіла. Тільки зітхнула.

Так і стояли якийсь час мовчки одне проти одного.

— Я не знаю, Андрійку,— повторила жально і торкнулася рукою його сивуватої чуприни.

На кухні зашипів газ — википав чайник.

— Проведи мене,— попросила Кетрін.

Поки лікар бігав на кухню, вона одягла свій пиловик.

...До готелю добиралися мовчки. Біля входу лікар шанобливо поцілував їй руку. Горло так стиснуло, що не міг і слова вимовити...

7

Через декілька днів після пригоди у парку Коваль повертався увечері від Ружени у кепському настрою. Наталка здогадалася про це ще тоді, коли батько тільки підходив доріжкою до хати: вона по його кроках завжди дізнавалася, що в нього на душі.

Дівчина відклала убік книгу, яку читала, і насторожено прислухалася. Вона нервувала. З кожним днем їй усе тяжче було жити в атмосфері непевності, яка створилася у батьківському домі. У неї було почуття, ніби всі вони утрюх перебувають у невагомості і ніяк не можуть стати на твердий ґрунт. Звичайно, поява Ружени зняла з її плечей турботи про батька, біганину по крамницях, готування свіданків та вечер — обідав Коваль або у міністерській їдальні, або де доведеться. Але все це Наталка сприйняла без особливої радості, навіть, сказати більше, з якимсь ревнивим почуттям. Тепер їй здавалося, що приготувати батькові поїсти ніколи не було важкою справою, що це не відривало її від навчання. Та й чи зможе Ружена спекти млинці так, як вона!

Колись у неї з батьком були вечори відвертості. Сідали поруч на дивані у кабінеті й звіряли одне одному душу, як дві подружки.

У такі хвилини Наталка називала Дмитра Івановича не

«тату», а ласкавим, коротким словом «Дік», що, складаючись з перших літер ім'я, по батькові та прізвища, якнайкраще пасувало до товарисько-рівноправної атмосфери. Ці вечори відвертості не були регулярними, усе залежало від вільного часу Дмитра Івановича та й від настрою самої Наталки, при якому хотілося звірити батькові свої таємниці.

З якогось часу ці задушевні розмови припинилися...

Дмитро Іванович пройшов на кухню. Наталка почула, як побігла вода з крана. Здогадалася: мие руки. Але хто нагодує його вечерю?

Наталка піднялася з стільця і, долаючи внутрішній опір, вийшла з своєї кімнати і попрямувала на кухню.

Дмитро Іванович сидів за столом на табуретці, навпроти вікна і, здавалося, стежив, як розпластує свої крила вечір. На столі перед ним нічого не стояло: можливо, він уже повечеряв у Ружени.

— Будеш пити чай? Чи поїси? — за звичкою все ж спитала Наталка.

— Ні,— коротко відповів Дмитро Іванович,— уже їв і пив.

Він не повернув голови до доньки, не глянув на неї, а, як і раніше, замислено дивився на потемніле шатро неба, на якому ось-ось мали спалахнути зорі.

Наталка узяла другу табуретку і сіла біля батька.

У Дмитра Івановича було втомлене обличчя, зморшки на лиці ніби стали глибшими.

Щемливий біль стиснув серце дівчини. Їй стало раптом жаль батька: здається, з її вини і він уже дійшов до краю.

Коваль немов відчув це — несподівано поклав свою велику грабкувату руку на руку доньки.

— Дік,— проковтнувши грудку в горлі, промовила Наталка.— Нам треба поговорити відверто. Ми давно з тобою не звірялися одне одному...

Коваль посміхнувся.

— Здається, так,— з легким сумом у голосі погодився.— Справді, давненько.— Він ще раз погладив руку доньки.— Певно, не було потреби... Або бажання...— додав після паузи. Я тепер зовсім не знаю, як ідуть твої справи, як заняття...

— Я не про це,— жорстко кинула дівчина.

На кілька секунд запала мовчанка. Її порушила Наталка:

— Ти не боявся за неї,— раптом спитала дівчина,— коли вона пішла на зустріч із тим мерзотником?

Дмитро Іванович відповів не відразу. Він зрозумів, чому дочка питає про той вечір з Руженою.

— Так, боявся,— нарешті сказав.

— Я так і думала,— зітхнувши, з легким відтінком заздрості у голосі мовила Наталка.— Вона смілива, і їй пощастило. А найбільше — що ти її любиш... адже так, тату...

— А тақ,— злегка посміхнувся Коваль,— ти хочеш від мене повної сповіді?

— Ні, я просто констатую.

— Звичайно,— повторив підполковник, і Наталка зрозуміла, що це ствердження в однаковій мірі стосується і того, що Ружена смілива, і того, що він її любить.

— І вона тебе теж?

— Здається,— тепер Дмитро Іванович широко посміхнувся, радіючи цим наївним, по-дитячому щирим запитанням в устах Наталки.

— Ну, що ж,— іще раз зітхнула донька і якось дивно поглянула на Ковалья.— Знаєш, Дік, що я думаю... що так не годиться...

— Що ти маєш на увазі, доню?

— Не годиться, щоб вона ночами ходила одна... Адже ти не завжди можеш провести її додому...

Очі у Ковалья задоволено заблищали. Він уже втямив, до чого хилить розмову Наталка.

— Зрештою, треба що-небудь придумати. Ти — тут, вона — там... хіба це життя? І який з тебе лицар, чоловік, якщо ти не можеш знайти вихід із цього становища? Я за такого заміж не пішла б!

Коваль радісно кивнув у відповідь: сподівався, що зараз Наталка запропонує своє рішення наболілої проблеми.

Але дочка раптом підвелася, поцілувала його у щоку і зі словами: «На добраніч, Дік, я ще трохи почитаю і теж лягатиму» — попрямувала до своєї кімнати.

* * *

У неділю обідали разом. Ружена, як завжди, коли за столом збиралася їхня уся невеличка родина, на правах господині ласкаво usługувала чоловікові й Наталці, не дозволяючи дівчині підніматися з-за столу і бігати на кухню.

Недільний стіл прикрашала відкоркована пляшка «Мар-

тіні» і маленькі кришталеві чарки. Перша — за нагороду, одержану Руженою від міністра внутрішніх справ — уже була випита. Коли Дмитро Іванович налив по другій, Наталка підняла свою чарку і несподівано сказала:

— А тепер вип'ємо за моє майбутнє новосілля!.. Я хочу помінятися з вами, Ружено,— додала, відповідаючи на запитальний погляд жінки,— і переїхати у вашу квартиру... Якщо, звичайно, ви не проти... А ви сюди...

Коваль перевів погляд з доньки на дружину. Тепер усе залежало від неї.

Ружена мовчки піднесла чарку. Дмитро Іванович вірно зрозумів її жест як згоду із пропозицією Наталки і задоволення тим, що сама дівчина це запропонувала. Для всіх трьох такий варіант був пайприємтіший, але досі ніхто першим не хотів його запропонувати.

— Ось за це ми, звичайно, із задоволенням вип'ємо,— промовив Коваль, чаркуючись із донькою.

3

Додому Дмитро Іванович приїхав тролейбусом помер шістнадцять. Від зупинки йти було якихось триста-чотириста метрів.

Сьогодні підполковник не квапився. Повільно минув дев'ятиповерховий дім і через заасфальтоване подвір'я вийшов до будиночка, що, немов равлик, ховався між могутніми цовбодовами. Дмитро Іванович постояв серед нічного двору. Майже усі вікна високого будинку були розчинені, в декотрих світилося. Коваль бачив, як свіжий вітрець погойдував гардини там, де господарі не відсунули їх убік. В одній із квартир відзначали якусь подію, і різноголоса пісня будоражила вулицю.

Підполковник не схотів йти хвірткою: хрускіт гравію під підощвами його черевиків приверне увагу Ружени й Наталки, а він зараз не був готовий до зустрічі з ними. Зупинився біля свого паркана, що виходив на сусіднє подвір'я, намацав порохняву від часу й негоди дошку, яка ледве трималася на однісінькому цвяшкуні — Дмитро Іванович не знаходив часу прибити її,— і, відхиливши, оглядаючись, немов злодій, проліз у садок. Тут ледве виплутався із кущів, вийшов на стожку і сів на свою улюблену лаву. Навколо було тихо. Спів із висотного будинку сюди долітав приглушений: у садку було чути і своїх цвіркунів.

У вікнах його маленького будиночка теж світилося: у кабінеті і спальні. Хто сидить у його кабінеті: Ружена чи Наталка? Певно, Наталка. Дочка ніколи не переступала поріг спальні. Ця кімната була зачинена стільки років, і тепер, коли дійшли згоди і Ружена переїжджає сюди, кімнату доведеться довго провітрювати, сушити, навіть переклеїти відсирілі шпалери.

Незабаром думки повернулися до родини Томсонів. Подумав: хто зустріне його на порозі — Ружена чи Наталка — і раптом ніби побачив, як входить не у свій дім, а в готельний номер, і двері йому відчиняє Джейн. Так, русанівська трагедія не залишає його й на мить, нерозв'язані питання, немов жорна, тяжко повертаються в його мозку. Втім, так було завжди, коли не знаходив відповіді на те, що хвилювало. Але чому останнім часом він думає найбільше про Кетрін та її дочку? Адже вони лише свідки, які, на свою біду, опинилися на місці події. Може, думки про свою сім'ю нагадали йому про іншу, про сестер Притик, яких війна розкидала по світу і зробила мало не чужими?

Дмитро Іванович обвів поглядом садок. Від освітлених під вікнами дерев повзли вузлуваті, покручені тіні. На доріжках, там, де обривалися світлі смуги, панували місячні виблиски, і Коваль задивився на боротьбу електричного світла із місячним сяйвом, спостерігав, як довшають тіні, коли місяць ховається за хмарки, сплітаються у клубки, притискаються до землі. І як відступає темрява і, немов на проявлюваній фотоплівці, окреслюються гілочки кущів, дерева, коли повний місяць обилле їх світлом. Дерев стояли серед ночі як люди, і йому подумалося, що спостерігає зараз одвічну боротьбу світла й тіні, добра і зла, яка в людях іноді набирає вкрай жорстоких форм. Він усе життя повставав проти зла і несправедливості. І не тільки з службового обов'язку. Часом стомлювався від різноликої несправедливості — тільки впорається з нею в одному місці, як вона вириває в іншому, зовсім не схожа на себе: приховуючи темні пориви душі, обернеться своєю благородною сестрою та так хитро, що не досягнеш відразу, де правда, а де — лжа... Але Коваль знав, що правда, коли вона шукає виходу до людей, сама стає матеріальною силою. Це додавало йому снаги і віри в перемогу добра над злом.

У домі блимнуло світло. Погасла спальня. «От і лягла, — подумав Коваль про дружину, — не почекала». А втім, він

сам просив не чекати — іншим разом повертається серед ночі, навіть під ранок. Дмитро Іванович глянув на годинник. І, дивлячись на циферблат, помітив новий відблиск світла на ньому — у домі знову спалахнуло вікно, він підвів погляд від годинника, який показував пів на дванадцять, — і присмипа теплота обіллляла серце: засвітилося у спальні, певно, Ружена вирішила таки чекати на нього.

Ружена увійшла в його життя спокійно, тихо, як зливається одна повноводна ріка з іншою. Уже після одруження раптом осягнув, що очі в неї видовжені, темні, як стигла вишня, повні чарівного вогню, побачив, які в неї гарні, наче вирізьблені вуста, помітив брунатну родимку на щоці, яка посміхалася разом з очима та устами. Потроху Ружена стала частиною його самого. Останнім часом мовчазний удома — вечірні розмови з Наталкою ставали усе коротші, — він тепер поспішав до Ружени і скоро знав усі її справи, довіряв дещо і з своїх щоденних турбот, міг поділитися, цінуючи при цьому тактовність дружини, яка вміла угамувати зайву жіночу цікавість.

З часом уже не міг обійтися без неї. Молодів біля неї, дивуючись, що знайшла ця гарна, ніжна, розумна жінка у ньому, старому шкарбанові, і все дужче захоувався в неї. Відчував у ній свій останній душевний притулок, повертався з нею до справжнього життя, не обмеженого службою та загадками злочинів. Може, більше, ніж хто, потребував після цілоденного копання у бруді душевної чистоти.

Але зараз він не поспішав у сім'ю. Усе дужче висвітлені місяцем дерева обступали його, немов люди, що чекають його вироку. Стара грубезна липа нагадувала Крапивцева, а он далі яблуньками — Таїсія, її сестра Кетрін, єдина струнка ялина в усьому садку — то Джейн. Він перекинувся думкою до них і ніби розмовляв з ними, питав у них відповіді на свої запитання. І раптом зрозумів, чому не йде в хату, а знову прагне побути на самоті.

Не маючи іще головної ниточки, що розмотує весь клубок, не знайшовши людини, якій була вигідна смерть відставного інженера, міг припускати, що вбивця не обмежиться однією жертвою.

Коваль зітхнув. Найбільше хвилювався, коли стикався з безмотивними злочинами. Адже безмотивність згодом виявляється тільки ширмою, за якою ховаються страшні пристрасті. І розслідувати такі ніби абсурдні злочини дуже складно... Немає за що зачепитися...

Хоч правда оце.

Чому Олесь так і не поговорив з батьком того вечора? Якщо йшов з метою помиритися, міг не боятися сторонніх. Зрештою, покликав би його надвір...

І відразу Коваль відкидав підозру.

Але нести з собою отруту для батька? Ні, так Олесь не зробив би... І не прийшов би через кілька днів після похорону на дачу заявити свої права на спадщину...

Гм, але саме йому, тільки йому належала ця дача. Ось вам і куї продест! ¹

Втім, вигода може виступати не тільки у вигляді грошей, майна. Та й скільки того майна було в старого Заліщука!.. Може, комусь просто треба було збутися Бориса Сергійовича, скажімо, як свідка?..

А отрута, знайдена на дачі Крапивцева?

Суперечливі думки роєм кружляли у голові підполковника.

У настойці Крапивцева не було виявлено серцевих ліків наперстянки і валеріани. Припустити, що він линув ще й валер'янки у склянку, якою пригощав Заліщука? Дурниця!

Того ж вечора здох і кіт Таїсії Григорівни з дивною кличкою Боніфасій. Експертиза встановила, що в організмі тварини сталися такі самі зміни, як і в Бориса Сергійовича, що свідчить про ідентичність отрути.

Але кому потрібно було труїти й kota? Яке вже тут куї продест?

Не виключено, що кіт, відчувши валер'янку у склянці з отрутою, лизнув її. Відомо, як коти скаженіють від цих ліків.

Коваль знав, що поки не знайдено вбивцю, не можна бути певним, що завтра не отруять іще когось у цій сім'ї. Коли немає мотивів для злочину, виконавцем його може бути тільки маніяк, людина не сповна розуму. Хто з них, з цієї сім'ї та їхніх близьких, цей маніяк?

Так і не знайшовши відповіді на свої запитання, Коваль підвівся і, важко ступаючи, попрямував до хати. У висотному будинку уже не співали. Гравій лунко рипів під черевиками, але це вже не обходило його.

Він відчинив двері своїм ключем. Ружена почула шарудіння у снігах, вийшла у коридор і ввімкнула світло, щоб йому було видно.

¹ Кому вигідно (латин.).

Дмитро Іванович обійняв дружину, з насолодою вдихаючи запах її волосся, шкіри, неповторні пахощі, що по якійсь асоціації навіювали йому невизначні, розпливчасті, мов хмаровипня у вечірніх сутінках, спогади з далеких років. Може, так пахло волосся матері, а може, Зіни? Тінь Зіни весь час супроводила у домі не тільки його, а й Ружену. Для нього ж тінь і жива людина ніби зливалися в одну істоту. Тінь була слабша, і Ружена всотувала, поглинала її собою. Минуле, згоджувався він, не завжди повинно тримати нас у своїй руці.

Може, й Ружена здогадувалася, що тут її супроводжуватиме тінь колишньої дружини Дмитра Івановича. Тому так вагалася, поки згодилася переїхати. Та й то взяла з собою поки що тільки вкрай необхідне — плаття і різні дрібнички, так, наче їхала на місяць у відпустку.

Коваль відпустив дружину і, високий, громіздкий, просунувся до світлиці... Зустрівши запитальний погляд чоловіка, Ружена кивнула в бік кабінету:

— Щось читає...

У Дмитра Івановича була велика бібліотека. Він збирав її не систематично, а час від часу купуючи книги, що цікавили його. І стояли книжки на полицях, у шафах теж без будь-якої системи. Вперед протискалися ще не прочитані книги з історії, мемуарна література, якою Коваль захоплювався найбільше.

Він увійшов до кабінету. Ружена залишилася у світлиці.

Наталка читала його улюбленого Геродота, розкритий том лежав перед нею, як кам'яна плита. Дівчина підняла на батька задуманий погляд. У Ковалья зринула дивна думка: «А от Джейн залишилася без батька», і незчувся, як з уст зірвалося:

— Геродотом захопилася, Джейн?

Наталка витріщила очі:

— З ким ти говориш?

Підполковник схаменувся і засміявся.

— Так, це ім'я однієї англійки, що приїхала сюди з матір'ю. Проходить по справі.

— А,— кивнула Наталка.— Ти весь час про неї думаш... А я й справді захопилася історією. Очевидно, хороша спадковість,— вона засміялася і, підхопившись, виїхала з томом Геродота із кабінету.

Дмитро Іванович опустився у крісло, яке ще зберігало доччині тепло. Мозок його й далі напружено працював.

Нова думка повністю захопила його. Борис Сергійович, Джейн, кіт потерпіли від отрути. Крапивцев тут пі до чого. В його настойці не було серцевих компонентів. Тим більше що, скажімо, з Джейн, яка теж постраждала, він не зустрічався.

Значить, отрута з наперстянкою не виходила з кола: дача Заліщуків — готель. Адже Джейн того вечора ніде не їла, не пила, тільки в номері.

Дмитро Іванович витяг з шухляди столу підручник для вузів: «Лекарственные растения», які взяв у бібліотеці міністерства, і почав гортати його. Знайшов сторінки, присвячені рослинності Кавказу. Так, переступень, адамів корінь, мачок і чемериця, виявлені у настойці Крапивцева, належать до дуже отруйних, хоч у маленьких дозах можуть використовуватися для виготовлення ліків. Але що з того? Та й ростуть вони не тільки на нашому Кавказі, а мало не по всій Європі... Звичайно, Крапивцев не привіз їх з-за кордону... Таж немає в його отруті одного серцевого компонента — дигітоксина, наперстянки. У крові Заліщука і Джейн дигітоксин виявлено, у крові здохлого kota і на стінках склянки теж був...

Погортав книжку, шукаючи розповідь про наперстянку.

«...У 1650 р. наперстянку було включено до англійської фармакопеї. У 1746 р. у зв'язку з частими випадками отруєння через відсутність методів дослідження і неправильного дозування наперстянку було виключено з англійської фармакопеї і забуто лікарями. Проте наприкінці XVIII ст. англійський лікар Уайзеринг знайшов у померлої знахарки рецепт настойки наперстянки і після 10-річного наукового випробовування увів її знов у медичинську практику. З того часу вона набула світового значення. В Росії за наказом Петра I її почали культивувати... разом з іншими іноземними лікарськими рослинами у Полтавській губернії. У XIX ст. листя наперстянки імпортувалося тому, що старовинні культури на Полтавщині здичавіли...»

«Наперстянка, наперстянка,— повторював у думці підполковник, постукуючи за звичкою пальцями по столу.— Серцеві ліки, які при неправильному дозуванні стають смертельними!» Відчував, що це якась ниточка до істини... Але як піти за нею? Яким шляхом?

Коваль облишив підручник, підхопився з крісла і збуджено затупцював по тісенькому кабінету, в якому не можна було ступати вільно. Мозок його працював спалахами.

Але що з того, що паперстянка поширена в англійській медичній практиці?

Це були матеріальні сліди злочину, які самі по собі ще не давали відповіді на головне запитання: хто злочинець і чому? Точніше: чому стався злочин і хто його виконавець?

Дмитро Іванович знову подумав, що він не знайде відповіді, якщо шукатиме тільки матеріальні сліди злочинця, йому до кінця треба простежити духовні обставини злочину, його відбитки у свідомості людей, у зв'язках і взаєминах між людьми в суспільстві і в пайменшому осередку суспільства — сім'ї.

Погляд Коваля упав на томик «Прометея», який лежав на краю столу.

Мозок підполковника й далі працював імпульсивно. Дмитро Іванович уже досяг того ступеня організованості свого розуму, коли навіть випадкові, здавалося б, сторонні думки і спостереження неодмінно спрямовувалися у слідчому напрямі. І якщо котрась з них не потрапляла у це річище — тим гірше було для неї, вона негайно вивітрювалася з пам'яті. Підполковник мав той самий мозок, той самий розум, як і всі люди. Але мислення його було гостріше, ніж у іншої людини, парадоксальніше, що виявлялося несподіваними спалахами осяяння і допомагало йому в нелегкій роботі. Був би він не інспектором розшуку, а інженером, агрономом, слюсарем — все одно ці природні особливості розуму позначилися б на його діяльності.

Тому те, що сторонній людині могло здатися відкриттям, геніальною прозорливістю Коваля, насправді було лише логічним завершенням тривалої напруженої роботи його організованого мозку.

Дмитро Іванович замислився: як зрозуміти фєдоровську ідею воскресіння предків і через нього — безсмертя? Як відбуватиметься цей процес? Шляхом відновлення, зворотнім ходом створення матеріальної оболонки людини за її колишніми спадковими ознаками? Візьмуть клітину у живої людини, сина або дочки, і з неї, з цієї клітини, відродяться зниклі батько або мати? Але ж відроджений предок потрапить у зовсім іншу соціальну атмосферу, ніж та, до якої він звик, у нову історичну обстановку.

Яка дурниця! Пророкування Федорова про безсмертя людини могло б здійснитися лише через мільйони літ. А тоді не буде ніяких сладици, ніяких грошей, не буде тяжкого соціального устрою, названого капіталізмом, і

ніяких проблем, ним породжуваних... Цю фєдоровську ідею можна використати хіба що для парадоксальних зіставлень.

Підполковник дозволив собі ще раз помислити, хто з людей, якими він цікавиться, схотів би повернути до життя свого предка.

Олесь?

Так. Успадкування тієї дачної хижі на Русанівських садах не складає смислу його життя.

Найда-Воловик?

Коваль був певен, що лікар багато віддав би, щоб обійняти живого батька, розповісти про те, як страждав і як несподівано доля усміхнулася йому.

А його Наталка? Схотіла б вона його вічного життя? — раптом спало йому на думку дивне запитання, і він внутрішньо посміхнувся: ніяких сумнівів щодо цього у нього не було.

А дівчина із іншого світу — Джейн?

Тепер Дмитро Іванович не мав однозначної відповіді. Якби Вільям Томсон відродився, Джейн не одержала б у посаг майстерні, без якої Генрі не одружився б з нею...

Коваль добре знав, що означає для англійця священна власність! І як чітко там тримаються за свої гроші.

У думці підполковника почав міцніше зв'язуватися ланцюжок: серцеві ліки наперстянка, валер'янка — Борис Сергійович — спроба отруєння Джейн — загибель Боніфадія, місце дії: у першому випадку — дача, на Лівобережжі, у третьому — та сама дача... А от Джейн? Теж дача... або готель...

— Або готель,— повторив він вголос задумливо.— Того вечора, коли її привезла залізничниця з лісу...

Відчував, що розгадка близька, ніби витає над його головою,— ось-ось вхопить її, тремтливу, прозору, легку...

Двері в кабінет тихо прочинилися.

— Дмитре, будеш з нами чаювати?

І враз Ружена усією істотою відчула, що з'явилася нечасно.

Підполковник підвів на неї невидючі очі.

— Я кажу: чай...— слова застрягали у Ружени в горлі.

— Потім, потім!..— гримнув на неї Коваль.— Я зайнятий! — Розумів, що відповів брутально, але не міг стриматися: легка, нетривка, як мрія, розгадка уже пурхнула від нього і розтала.

Ружена мовчки вийшла з кімнати і тихо причинила за собою двері...

Цю ніч Дмитро Іванович знову провів не в подружній постелі. Не спав, а крутився на сухорібному дивані, бо сон тікав від нього...

9

— Я вам замовив квиток... А ось дозвіл на виїзд.

Підполковник Коваль спокійно спостерігав, як Джейн вчепилася у документи. Ризикуючи розірвати, вона мало не видерла їх з рук.

— Отже, слідство закінчилося? — радісно виблиснули карі очі. — І мама поїде?

— Поки що ні, — відповів підполковник, — але ви як свідок вже не потрібні.

— Велике спасибі, — промовила Кетрін, підходячи до Ковалю з явним наміром потиснути йому руку, — що визволили моє бідолашне дівчатко з цієї страхітливої історії. У неї таке чутливе серце і вона так болісно на все реагує... Я вже тут якось сама, коли треба, побуду.

Підполковник ледве стримався, щоб не нагадати місис Томсон про те, що її чутлива Джейн наважилася на неправдивий донос, за яким чесного хлопця могли ув'язнити на багато років. У нього зараз були вагомі причини промовчати.

Цього разу Дмитро Іванович ішов до готелю з нелегким серцем. Можливо, його терзали сумніви, чи має право так діяти, як задумав. А може, жаль стало молодій дівчині. Так чи так, але щось муляло йому, завдавало болю, як камінчик у черевіку, незважаючи на певність, що висновки безпомилкові і що він іде виконувати свій службовий і людський обов'язок.

Здається, ніколи Дмитру Івановичу не було так важко йти на затримання злочинця. Коли ловив озброєного бандита і над головою свистіли кулі, було легше. Сьогодні на жвавих, по-літньому барвистих вулицях Києва він час від часу уповільнював крок і задивлявся то на щебетливу піонерську дітвору, то на вивіски, то на потік автомобілів, і кілька кварталів до готелю «Дніпро», де на нього вже чекав лейтенант Струць, були довгі, як кілометри.

Джейн квапливо збиралася, вже не звертаючи уваги на Ковалю. Вона поклала серед кімнати на підлогу великий шкіряний чемодан і почала скидати в нього плаття, саме скидати, а не укладати, бгаючи їх у руках. Гарненьке об-

личчя дівчини сяяло, очі блищали, на пушку верхньої губи бісеринками виступили крапельки поту. Зачіска її розкудлалася і кучерики по-дитячому смішно метлялися на всі боки. Вона поспішала.

Пригнічений протягом тривалого часу настрої у неї різко змінився на надзвичайне пожвавлення і веселість. На короткий час ця бундючна молода англійка втратила владу над собою. То шпурляла яку-небудь річ у чемодан, то витягала її і клала іншу, то раптом зупинялася, посміхалася розгублено і, згадавши, що їй треба покласти, кидалася до шафи чи до туалетного столика.

Від цього піднесення її миловидне личко, немов освітлене зсередини, здавалося дуже гарним.

Але підполковник помічав в її очах іще якісь гарячкові вогники. З очей дівчини й досі не зник страх, і цей страх міг побачити і зрозуміти тільки Коваль. Можливо, Джейн ще не вірила до кінця своїй удачі, боялася, коли б в останню хвилину фортуна не зрадила і не затримала в цій чужій, незрозумілій і неприсмій їй країні. А може, боялася, що без матері не відбудуться довгожданні заручини, чи непокоїлася за неї, залишаючи її саму, ще не зовсім здорову. Втім, про матір мова окрема...

Коваль без запрошення сів у крісло — іншим разом він собі цього не дозволив би, щоб Кетрін не назвала його в думці поліцейським хамом, але зараз було не до місіс Томсон, яка примостилася на дивані і задоволено посміхалася, спостерігаючи радісно-схвильовану метушню доньки, ладна будь-якої миті зірватися на допомогу.

Зрештою, вона, Кетрін, цілком обійдеться без Джейн, тим більше, що тепер поруч Таїсія і, — десь в глибині душі на це надіялась, — Андрій. У неї не так болить серце, як раніше, операційний шов уже загоївся, вона швидко зміцніє і навіть встигне на заручини. До того ж тут знайшлися тепер і свої особисті справи, які вона залагодить найкраще без Джейн.

Зовні Дмитро Іванович був спокійний, хоч у душі хвилювався і злився на Тищенко, який, нюхом відчуваючи безперспективність розслідування і рятуючи своє реноме, майже зовсім усунувся від справи. В разі успіху він і на льоту перехопить пироги і млинці, а при невдачі одійде вбік, щоб гулі дісталися карному розшуку. Дмитро Іванович не хотів пирогів від начальства, але й прикро було підставляти голову під незаслужені синці, і він досадував, що завжди бере на себе більшу відповідальність, ніж на-

лежить, часом виконуючи не тільки свою роботу, а й слідчого.

Поглядаючи на матір з донькою, підполковник гірко думав про те, як зараз зруйнує цей зовні щасливий світ, порушить оманливу сердечність між близькими людьми. Від цього було сумно й кривдно. І ще більш від того, що вночі розтоптувалася і його власна мрія.

Хоч би скільки трагедій бачив Дмитро Іванович, хоч би скільки тяжких і кривавих сцен ставило перед ним життя, він не втрачав віри в людину. Іноді, вражена баченим, ця його віра ледве дихала. Але підполковник намагався вдихнути в неї нові сили — і через певний час гіркота розсмоктувалася, тапула, життя, яке вирувало навколо, немов набігла чиста хвиля, змивало бруд, і до нього поверталось звичне, дещо скептично-співчутливе, добродушне ставлення до людей та їх дрібних гріхів.

Зараз мав виконати службовий обов'язок і з якоюсь внутрішньою тривогою і гіркотою, яка вбивала насолоду перемоги, затьмарювала торжество справедливості, чекав своєї хвилини.

Поглядаючи на метушливу Джейн, підполковник сказав:

— Не поспішайте, міс Томсон. Встигнете.— Це було вимовлено з якимись незвичайними потками, але дівчина не завважила на це.

— Так. Так. А коли літак? — Джейн тільки тепер зміркувала, що відразу не запитала.

— Рейс через дві години.

— Ох, а ми не замовили таксі! — дівчина якусь секунду розгублено стояла серед кімнати, потім кинулася до телефону.

Кетрін підвелася з дивана.

— Ти збирайся. Я замовлю сама.

— Не треба, міс Томсон, — зупинив її Коваль. — Я відвезу міс Томсон на своїй машині.

Дівчина вдячно посміхнулася. Темні очі її палахкотіли таким ясным вогнем, що якби підполковник вірив у бога, то подумав би, що бачить перед собою ангельський лик. Та ба, в бога він не вірив, а чорта міг побачити кожної наступної хвилини. Йому було зараз відоме те, чого не знав ніхто у світі — знав сховане від цих двох жінок їхнє майбутнє, і від цього було нелегко.

Ковалю згадалося, як вранці, прокинувшись і збираючись їхати до готелю, болісно міркував про долю молоді «по той бік». Світ, в якому вироста Джейн, ця дівчина з бли-

скучими очима, і який всотала в себе, то світ, де гроші — все, а людина — ніщо. І в якусь мить, згадавши свою Наталку, задоволено відзначив, що їй пощастило народитися «по цей бік».

Гроші важать своє повсюди. В них і свята людська праця, і людське зло, все залежить від того, яким боком їх до себе повернути. Згадалось, як маленька Наталка питала: «А чого вони круглі?» — «Щоб швидко котилися», — жартував з дитиною.

У Дмитра Івановича, на відміну од фрейдівського, песимістичного, не було погляду на природу людини як на агресивну. За довге життя дійшов висновку, що людина до агресії підштовхує певне соціальне середовище, що агресивність не запрограмована від народження і, безумовно, шляхом виховання може бути не тільки поборена, а й генетично змінена. Люди за природою своєю і не агресивні, і не миролюбні, вважав Коваль, усе залежить від обставин, які можуть змінюватися, викликаючи ті чи ті реакції.

Наступальна реакція найчастіше є спробою захисту або реакцією голоду, що, звичайно, виключено у високорозвинутому соціалістичному суспільстві.

Але, міркував далі Дмитро Іванович, це не означає, що треба самозаспокоюватися, сидіти склавши руки і чекати найкращих соціальних умов, їх треба наближати, виховуючи нову людину з дитинства. І виховання — це не тільки зовнішні впливи на особу. Людина повинна сама себе робити людиною і нести за себе повну відповідальність. В цьому — найголовніше...

Через декілька хвилин Джейн була готова.

— Ти нічого не забула? — турбувалася Кетрін. — І відразу ж дай телеграму. — Вона вже неспокійно ходила по кімнаті, першувала, як це буває в останні хвилини перед розлукою з рідними.

Раптом, щось згадавши, кинулась у спальню і повернулася із своєю сумкою. Сівши за стіл, місіс Томсон вийняла ручку і чекову книжку.

— А сама ось забула, — ніяково промовила, звертаючись більше до Ковалю, ніж до Джейн. — Дівчинка опинилася б у Лондоні без копійки.

«Але ж там рідний брат?!» — хотілося вкинути Ковалю, та він стримався.

— Ну, нічого, я влаштувалася б якось. — Джейн узяла чек, уважно прочитала і, задоволена, нахилившись, притислася до матері щочкою.

Підполковник знову промовчав. Це було поза його компетенцією.

Нарешті наступила хвилина прощання. Кетрін обійняла дочку й розплакалася. Та в свою чергу нахилилася до матері якось боком, немов хотіла буцнути її головою, і можна було подумати, що вона хоче сховати непрохані сльози, хоч Коваль вважав, що очі у Джейн зараз сухі й колочі.

— Я теж незабаром приїду. Можливо, через тиждень. У всякому разі, до заручин... Правда, Дмитре Івановичу? — місіс Томсон з надією поглянула на Ковалья. — Про все розпорядись сама, — наказувала доньці, витираючи хусточкою сльози. — По-хазяйськи! Ти все узяла? — ще раз запитала.

Джейн кивнула.

Подзвонив телефон. Коваль узяв трубку.

— Так. Я слухаю. Чекайте біля під'їзду... Моя машина приїхала, — пояснив жінкам, відійшовши од телефонного столика. — У нас є звичай, — додав, — мовчки посидіти перед дорогою. Спокійно подумати, чи не забули чогось. Так, Катерино Григорівно? Пригадуєте?

Місіс Томсон кивнула. Англійки посідали пліч-о-пліч на дивані. Коваль опустився на стілець.

За кілька секунд Джейн підхопилася.

Коваль не послішав підвестися. Він немов іще чогось чекав, ще одного епізоду драми, чекав зовні спокійно, тільки напружений погляд виявляв, що й він хвилюється.

Пастка на звіра була поставлена, звір підійшов до неї і мав зараз всунути лапу. Але і при найбільшій певненості залишається місце для якогось невеличкого черв'ячка сумніву.

— У вас, здається, є ще один звичай: чарка на дорогу, — сказала Джейн.

— О, ви, Джейн, уже встигли вивчити наші звичаї? — удав з себе здивованого підполковник, відчуваючи лункі удари свого серця. Побачивши, як звір сам лізе в пастку, він втратив останню надію на те, що помилився у своїй сумній сицицькій здогадці...

— У нас теж є щось схоже, — пояснила Джейн. Вона говорила усе спокійніше, немов близький від'їзд відрубав од неї минуле: у кожної людини від'їзд відокремлює якийсь відрізок життя і починає новий. Проте це був удаваний спокій — дівчина й далі нервувала, і це виявлялося у квапливості, у шпарких рухах, немов вона хотіла скоріш покінчити з справою, яка на неї чекала.

— А час? — спитала місіс Томсон, глянувши на свій мініатюрний годинник-кулон.— Вона має на це час? — звернулася до підполковника.

— Ми швидко. У нас є пляшка шампанського, яке ти так любиш, мамо,— відповіла Джейн, прямуючи до буфета.— А ви з нами не відмовитесь? — спитала Ковалья.— За мої щасливі зліт та посадку. Чи це вам не дозволяється на службі? — Дівчина посміхнулася кутиками рота. Вона вже настільки почувала себе незалежно, що дозволила собі поіронізувати над підполковником.

— Взагалі не дозволяється,— цілком серйозно відповів той.— Але заради товариства, заради вас, Джейн, підемо на невелике порушення. З великою насолодою,— зітхнув він: усе йшло, як і передбачав, і від цього на душі було не так радісно, як сумно й тяжко.

Джейн, поставивши шампанське на стіл, знову рушила до буфета по фужери. Місіс Томсон хотіла їй допомогти, але донька відсторонила матір:

— Я сама, ти посидь... Востаннє почастию.

Вона взяла три фужери, розставила їх на круглому столу й попросила Ковалья відкоркувати пляшку.

Коли великий корок, бахнувши, вилетів у повітря і шампанське, шиплячи, почало вибігати з пляшки, Джейн схопила фужери:

— Наливайте!

— Ні, ні,— відповів Коваль, немов розгадавши її намір,— моя справа була відкоркувати, а пригощати — ваша. Не маю права позбавити вас насолоди «востаннє», як сказали, почастивати маму.

Джейн мовчки взяла з його рук пляшку і почала розливати вино по фужерах.

Коваль дивився на неї краєм ока, як дивляться на синичку, що зимової пори сіла на відчинену кватирку,— боячись сполохати її і в той самий час намагаючись не упустити з очей. На якусь мить Джейн затулила собою стіл і відразу відійшла вбік.

Шампанське, п'яничись, било через вінець. Усі взяли до рук фужери. Кетрін уже розкрила рота, щоб виголосити гідний урочистого моменту тост, як Коваль раптом наказав їй:

— Місіс Томсон, поставте свій фужер!

Здивована жінка послухалася.

— Що ж це ви, Джейн, підсунули матері найгірший фужер, з щербинкою? Дивіться, у нас з вами цілі, а у ма-

тері — надколотий. Гарно ж ви її пригощаєте востаннє! Поміняйтеся...

— Боже мій, яка різниця! — роздратовано махнула рукою Кетрін.

— Тоді попросимо новий келих у чергової. Це погана прикмета — пити з щербатого посуду.

Місіс Томсон не встигла заперечити Ковалю, як він зробив два швидких кроки до дверей, біля яких на стіні були розташовані кнопки.

Джейн, шукаючи очима, куди б вилити вино, взяла зі столу материн фужер. Коваль кипувся пазад і встиг схопити її за руку.

— Поставте фужер!

Джейн обурилась і намагалася вирвати свою руку:

— Хто вам дав право?!

Шампанське випліскувалося на підлогу. Кетрін з округленими очима, нічого не розуміючи, злякано спостерігала цю сцену.

Двері кімнати відчинилися, і в номер без стуку увійшли лейтенант Струць у міліцейській формі, чергова на поверсі і ще якась жінка.

Джейн зовсім збожеволіла, у виразі її обличчя промайнуло щось гранично жорстоке, дикупське. Підполковник вільною рукою ледве забрав у неї фужер із залишками шампанського.

— Товариші,— звернувся Коваль до Струця та понятих,— у цьому фужері, що його подала місіс Томсон її названа дочка Джейн, разом із шампанським міститься отрута. Зараз ми відправимо вино на експертизу, а ви, лейтенанте Струць, тим часом складіть протокол... Перша спроба отруїти місіс Томсон на дачі,— додав Коваль,— не вдалася — помилково потерпів Заліщук, через свою жадібність випивши чуже вино... Місіс Томсон — не мати Джейн, і дівчина це знала і таїла в собі, хоч Катерина Григорівна, тобто Кетрін Томсон, виховувала її і любила, як рідну...— Коваль перевів подих.— Вона,— кивнув на Джейн, яка забилася в куток дивана і дивилася звідти очима опалілої звіринки,— не могла поїхати, не зробивши ще однієї спроби... На щастя, я вчасно про це здогадався... Відведіть її, Вікторе Кириловичу, у мою машину... Я обіцяв Джейн відвезти її без таксі... Отрута,— додав він, уже прямуючи до дверей,— діє повільно, і злочинниця встигла б вилетіти додому. А з Англією конвенції про видачу карних злочинців

у нас немає,— закінчив Коваль, немов роз'яснюючи усім ситуацію, що склалася...— Отже, допитувати будемо її тут.

— Ні, ні! — несамовито закричала Джейн, отямившись.— Я кинула тільки таблетку від серця!.. Мама дуже хвилювалася, і я... я...— Джейн не змогла закінчити фрази.

Тільки тепер усі звернули увагу на те, що місіс Кетрін Томсон лежить у кріслі непритомна.

Коваль кинувся до телефону викликати швидко допомогу...

10

Незабаром Дмитро Іванович розмовляв із Джейн Томсон у своєму кабінеті в міністерстві.

За кілька годин підполковник мав зустрітися з новим слідчим прокуратури і доповісти йому всі подробиці справи. Тищенко усунули від слідства по отруєнню громадянина Заліщук Бориса Сергійовича і доручили закінчити цю роботу слідчому в особливо важливих справах прокуратури республіки Співаку. Це було зроблено не тільки через нездатність Тищенко розібратися у злочині і довести слідство до логічного кінця, а тому, що кримінальна справа набула вагомішого значення, ніж здавалося раніше. Та й рапорт підполковника прокуророві не залишився без сліду.

Коваль знав, що згідно із законом його функції — оперативника і дізнавача — закінчуються. Віднині він повністю передає всі матеріали слідчому, а сам займеться якимись іншими правопорушниками. Але він не міг не побачитися ще раз із Джейн, не поговорити з нею віч-на-віч до того, як Співак візьме слідство до своїх рук.

Синичка, яка необережно залетіла з морозу до теплої хати і сіла на рамі квартирки, зашлуталась у сітці, накинутій ним: в аналітичній лабораторії експерти-хіміки вже одержали даві про наявність отруйного глікозиду бріоніну поряд із смертельною дозою наперстянки у тому фужері вина, який Джейн піднесла місіс Томсон, і у вилучених при обшуку серцевих таблетках. Але у вухах підполковника ще стояв відчайдушний писк синички, рука, яка тримала її, ще пам'ятала тріпотливі крильця і відчувала гострі, хоч і слабенькі, нігтики, які дряпали її. Все це чомусь муляло душу, і Коваль хотів звільнитися від непевності й тривоги в ній, ще раз утвердитися в своїй правоті.

Перед Дмитром Івановичем тепер сиділа в кабінеті не енергійна, самовпевнена дівчина, яка вмілою грою приховувала свої роки, а змарніла людина, на вигляд навіть старша за свої тридцять. Джейн уся немов зіщулилася і згорбилася, очі погасли, на щоках стояв плямистий рум'янець. Щось нове, різке з'явилося в її жестах і погляді за цю останню годину. Підполковникові доводилося спостерігати такі зміни в людині при раптовому ударі, і він не дивувався їм. Джейн немов не помічала зараз Ковалья і, наїжившись, відвернулася до вікна.

— Джейн,— сказав Коваль.— Тепер, коли всі карти розкриті, я хочу відверто поговорити з вами.

Дівчина здригнулася, почувши його голос, але голови до підполковника не повернула.

— Джейн, ви мене чуєте?

Вона мовчала.

— Ну, як хочете. Це у вас остання можливість... Далі вами займеться уже слідчий...

Дівчина повернулася до Ковалья, і погаслі очі її спалахнули злим вогнем.

— Ні з вами і ні з яким слідчим я не говоритиму без представника посольства. Я вимагаю негайного приїзду посла або кого-небудь від нього! Я не дозволю зпущатися з мене.

На очах у Джейн виступили сльози.

— Якщо ви думаєте, ніби я маю насолоду від розмови з вами, то помиляєтесь,— сердито пробурчав Коваль.— Але я мушу ще раз поговорити. І це, до речі, не стільки в моїх, скільки у ваших інтересах... А посольство ми вже повідомили, і їхній представник прибуде... Джейн, вам навіть не хочеться спитати, що з матір'ю... тобто з місис Томсон?

Джейн зробила горлом ковтальний рух.

— Вона жива,— неквапно промовив підполковник,— тільки в лікарні. Вас непокоїть її здоров'я? — не втримався від злої іронії. Йому ж справді Джейн була огидна.

— Так! Непокоїть! — закричала дівчина, підхопилася з стільця і щосили затупала ногами.— Так! Це моя мама, і я її люблю! І ви не маєте права підозрювати мене у страшному злочині! Як вам не соромно!..— вона розридалася, знову упавши на стілець.

Коваль розумів, що Джейн треба виплакати, і не чіпав її. Вона плакала, притулившись лобом до скла на столі, а підполковник терпляче ходив по кабінету.

Коли дівчина заспокоїлася, Коваль сів навпроти і пильно глянув в її почервонілі очі.

— Мушу вам доповісти,— навмисне офіційним тоном промовив він,— що у вині, яке ви подали матері, і в таблетках була та сама отрута, від якої загинув Заліщук. Це вже встановлено. Отже, ми не тільки підозрюємо.

— Я поклала у фужер тільки таблетку від серця.

— Таку ж, яку розчинили у вині на дачі того вечора, коли помер Заліщук?

Джейн кивнула:

— Йй було недобре, а старі таблетки закінчилися.

— І мама випила те вино?

— Не пам'ятаю, випила чи ні...

— Ту склянку вина випив Заліщук, коли всі вийшли в садок. У готелі ж ви намагалися вкинути таблетку непомітно.

— Так,— погодилася дівчина, витираючи очі.— Ховалася від мами. Щоб вона не здогадалася, що я боюся за її серце. Ви думаєте, йй легко відправляти мене одну?! Але ви не сказали, як вона зараз себе почуває.

— Більш-менш. Біля неї лікар. Сподіваюсь, перенесе цей удар, бо поруч неї ще й давній друг — Андрій Воловик... Де ви взяли ці серцеві таблетки, в якій аптеці, за чийм рецептом?

— Ні в якій аптеці, ні за яким рецептом. Таблетки мені дав Роберт, коли я летіла сюди.

— Роберт? Гм...

Джейн заговкала і стала кусати собі губи.

Коваль теж не промовив більше й слова. Вони обоє немов ухопилися за одну й ту саму питку, щось однакове спало їм на думку.

Ще тоді, на дачі, коли, розповідаючи про своїх дітей, місіс Томсон згадала, що Роберт працює у військовій хімічній лабораторії, у Ковалю майнула дивна думка: а чи не мають відношення до смерті Заліщука чужеземні гості? Думка ця була нісенітною, і підполковник відразу її відкинув: що могли мати ці англійці до якогось пенсіонера Заліщука, який жив за тисячі кілометрів від них на невідомих їм Русанівських садах?!

Але думка потроху проростала в ньому: якщо Джейн не мала жодного відношення до Заліщука, то цього не можна сказати про матір. Адже Борис Сергійович був чоловіком її рідної сестри. Тут створювалися якісь причинно-наслідкові зв'язки: Катрін — Таїсія — Заліщук. У цьо-

му ланцюжку весь час з'являлися нові лапки. Так буває, коли тягнуть відро з колодязя: ланцюг вибирається поступово, і показуються на світ усе нові міцні з'єднання.

І знову нісенітна думка про далекого Роберта. Молодий англієць не мав пібито жодного відношення до Заліщука. Але, виходячи заміж, Джейн забирала не тільки половину спадщини — ще й материну майстерню. І тому Роберт теж включався у ланцюг. Тепер тут з'явилися ланки, які міцно сплitalіся одна з одною: «Роберт — Джейн — Генрі», «Джейн — Генрі — Роберт», «Роберт — місіс Томсон — Генрі» і «місіс Томсон — Роберт — Джейн». І, нарешті, прямий зв'язок: «Роберт — Джейн — місіс Томсон — Таїсія Григорівна Притика — Борис Сергійович Заліщук». Натхнення, — говорив Віссаріон Белінський, — це раптове проникнення в істину. Певне, так і сталося цього разу з підполковником Ковалем.

— А чому Роберт дав таблетки? Де він їх узяв?

— Його таблетки допомагали мамі найкраще... А робив він їх сам у своїй лабораторії. Наші фармацевти суспіль шахраї і продають під виглядом лікувальних таблеток казна-що. Роберт не раз їх ловив на цьому. Крім того, ліки у нас дорогі, а він приносив їх безплатно... Але щоб до них потрапила отрута? — Джейн втупилася поглядом у Ковалю. — Роберт, отрута... — повторювала вона дедалі тихіше, немов виважуючи у душі кожне слово. — Коли я їхала на аеродром, — згадувала Джейн, — він дав мені ці таблетки, сказавши: «Візьми для мамі, їй, мабуть, не вистачить тих, що брала з собою... Я запакував їх у фабричну коробочку, щоб не причепилися у митниці...» Звідки ж до них потрапила отрута?..

— А може, отруту саме Роберт додав, — вкинув Коваль і, помітивши, як при цих словах у Джейн гнівом наливаються очі, поспішив сказати: — Свідомо чи несвідомо...

— Ні, ні, — закричала дівчина і стукнула кулачком по столу. — Що ви придумали, не може бути, щоб Роб — мамі?! Що ви таке верзете?! Може, випадково потрапило. Адже він працює в хімічній лабораторії і там повно різних отрут...

— Як Роберт ставився до вашого шлюбу з Генрі? — спитав Коваль по паузі.

— Нормально. Це ж він познайомив мене з Генрі, своїм одноклубником. Хоч, правда, — Джейн замислилась, в очах її, немов великі птахи, пропливли тіні. — Справді, він потім трохи кепкував з Генрі, казав, що могла б зробити

кращий вибір. Генрі таки не дуже молодий і не маєтний... Та й з лиця... Але мені ось-ось тридцять, і скільки можна чекати принца?..

— А як Роберт поставився до поїздки місіс Томсон в СРСР?

— Спочатку теж негативно.

— А до вашої?

— О, тут він чомусь зрадив...— пригадувала Джейн. Вона раптом завмерла з відкритим ротом і округленими очима, немов побачила за спиною Коваля привид.— Він сказ... ав...— заридала дівчина,— пре... красно, повезеш мамі ліки...

Коваль тепер не давав істериці розігратися і засипав Джейн запитаннями — першими, які спадали на думку:

— Таблетки, що дав Роберт, схожі на ті, які були у місіс Томсон? Як він раніше приносив їх? В упаковці? Насипом?

— У скля... ляпому слоїку...

— А ви самі ніколи не користувались цими таблетками?

І тут потік сліз у Джейн припинився так, наче хто закрив кран. Очі її округлили.

— Я... я... не знала, що вони... отруйні...— промовила дівчина,— і я теж прийняла...

— В Англії чи тут?

— Тут,— заплющивши очі і тримаючи голову, мов сновида, що йде крутим карнизом даху, згадала Джейн.— Але ж я не вмерла! — раптом скрикнула вона на всю кімнату.

— Чи не того вечора, коли повернулися з лісу?

— Так. Того,— розплющила очі дівчина.— Я дуже хвилювалася, у мене розболілося серце і вирішила ковтнути серцеві ліки. Але я тільки шматочок відколупнула, може, третину таблетки...

— Тому й залишилися живі й обійшлося промиванням шлунка.

— А від цілої я могла померти?

— Так само, як бідолаха Заліщук.

— Боже, який мерзотник цей Роберт, який бандит!..— раптом прорвало Джейн, ніби тільки тепер вона усе дотямила.— Я давно знала, що він мерзотник, знала, що водиться з усякими покидьками, але Кет завжди його покривала, свого мазунчика... А він, бачите, і мене хотів отруїти! Який бандит!

Коваль відзначив про себе, що Джейп вперше назвала місіс Томсон не матір'ю, а по імені.

— Я його зараз своїми руками задушила б! — гримаса люті спотворила гарненьке, мокре від сліз обличчя дівчини.— Своїми руками! — Не маючи сили стримати почуттів, які бушували в ній, Джейн так стиснула кулачки, що гострі пофарбовані нігтики вп'ялися у долоньки.— Мерзотник, який мерзотник! — шепотіли білі від люті губи.

Коваль глянув на годинник. До зустрічі зі Співаком залишалася година. Та й головне вже з'ясував для себе. На жаль, у розмові з Джейн не звільнив душу від тягаря, який лежав зранку. Навпаки, той камінь, здавалося, став іще важчим. Та кінець кінцем вирішувати, умисними чи не умисними були дії Джейп Томсон і якого покарання вона заслуговує, справа прокуратури й суду. Він своє зробив.

— Джейп, скажіть ще одне,— промовив Коваль,— ви не шкодуєте, що ледве не загнали Віктора на багато років у в'язницю?

Дівчина не зразу відповіла. Зараз їй було не до Струця.

— Я хотіла вирватися додому!..— нарешті кинула підполковникові, аби тільки відчепився з цим від неї.— Ах, який мерзотник! Бандит! — не могла заспокоїтися, згадуючи за Роберта.

— І думали, що шантаж вам допоможе? — вів своє Коваль.— На початку нашої розмови ви сказали мені: «Як вам не соромно!» Тепер повертаю ці слова на вашу адресу. Хоч би як закінчилися ваші справи у суді, але мені завжди буде соромно за вас, Джейн, за те, що по землі ходять такі люди, як ви і ваш брат.

Підполковник викликав машину, щоб відвезти Джейн до готелю, а сам зібрався до прокурора. Чи треба застосувати щодо Джейн такий запобіжний захід, як попереднє ув'язнення, мав вирішити слідчий.

* * *

У прокуратурі Дмитро Іванович пробув недовго. Новий слідчий із самого ранку забрав у Тищенка папку з матеріалами, і на той час, коли підполковник з'явився, досконалим з ними ознайомився.

Раніше працювати із Співаком Ковалю не доводилось, але чув про слідчого як про людину принципову, віддану своїй нелегкій роботі. Тепер, придивляючись до цього високого худорлявого молодого чоловіка, Коваль зрозумів,

що слідчий приваблює своєю скромністю та інтелігентністю, і не здивувався, коли у нього виявився тихий, м'який голос, позбавлений категоричних інтонацій.

Після того, як підполковник доповнив документи своєю розповіддю, Співак підвівся з-за столу на весь свій гінкий зріст і сказав:

— Ну що ж, Дмитре Івановичу, дякую. Тепер час і особисто познайомитися з цією Джейн Томсон. Вас не підвести дорогою?

Коваль погодився. Трудовий день закінчувався, і хоч у оперативного працівника служба аж шіак не визначається годинами, сьогодні Дмитро Іванович міг дозволити собі рівно о шостій скинути з плечей тягар відповідальності. Надворі розгулював вітер, загрожуючи бурєю, і скористатися машиною прокуратури було зручно.

Співак сів разом з Ковалем на заднє сидіння своєї службової «Волги».

— Дмитре Івановичу,— сказав він, немов продовжуючи розмову,— мені ще така деталь не зрозуміла: на дачі місіс Томсон стало недобре, Джейн поклала серцеву таблетку у склянку з вином, яку випив замість матері Заліщук. А місіс Томсон що ж, обійшлася без ліків? Чи Джейн давала їй ще й іншу таблетку?

— Мене це теж зацікавило свого часу, Петре Яковичу. Мав розмову із Таїсією Притикою. «Так,— відповіла вона мені,— Катруся пригубила якесь вино. Чи з своєї склянки, не знаю».— «Стало їй краще?» — питаю. «Ні... Тоді я дала їй валер'янку і сказала: «Що там ваші ліки! Випий простої валер'янки». Вона випила, і серце відійшло. Одним допомагають одні ліки, другим інші...» Цю пляшечку валер'янки я забрав у Притики і відправив на аналіз. Звичайні патентовані ліки. Експертний висновок у папці.

— Не бачив.

— Може, Степан Андрійович порахував його неважливим і не приєднав до справи. Тим більше що ця експертиза була не обов'язковою. Але перевірити це мене наптовхнула загибель того вечора й kota Боніфація. Коти, Петре Яковичу, як відомо, шаленіють, відчувши валер'янку, і видираються за нею будь-куди. А в склянці залишалися якісь краплі отруєного вина із легким запахом валер'янки. Кіт стрибнув на стіл, перекинув склянку і вилизав проліті краплі. Для нього і цього вистачило...

Коваль замовк. Слідчий теж замислився.

Минувши майже все місто, прокурорська «Волга» про-

скочила у старий горішній район Києва, який колись називався Лук'янівкою.

— Я вас раніше додому завезу, — ввічливо запропонував Співак. Його, видно, іще щось мучило, якісь нез'ясовані питання, сумніви, і він робив добрячий гак, відтягуючи хвилину прощання із підполковником.

Біля великого парку, де розмістилася дитяча залізниця, неподалік дому Ковалья, машина зупинилася. Коли підполковник вийшов, «Волга» не рушила далі. Слідом за Ковалем з неї показався і Співак. Він узяв підполковника під руку.

— Дмитре Івановичу, якщо не поспішаєте, походимо кілька хвилин.

Коваль зрозумів колегу. У того, як у кожної творчої людини, роздуми над справою щораз народжували нові ідеї, нові запитання, і йому хотілося перевірити їх.

Вони міряли вузьку асфальтову доріжку, що бігла повз високі тополі, безлюдну навіть удень, і стиха гомоніли.

— Кваліфікація? — питав Коваль. — О, тут наші юристи сушитимуть собі голови!

— Щодо Заліщука все просто, — сказав Співак. — Неумисне убивство. Стаття дев'яносто восьма.

— Але ж не в його склянку кинула Джейн отруту, — заперечив Коваль. — Можна, Петре Яковичу, кваліфікувати і як нещасний випадок.

— Замах на убивство з боку Джейн Томсон був. Тут уже не випадок, а закономірність. Коли отруту розчинено в склянці, вона вбиває. Якщо не матір, то когось іншого, у даному разі Заліщука. Нехай щодо Заліщука це неумисний злочин, та по відношенню до місіс Томсон — замах на вбивство, яке не сталося з незалежних від злочинця причин. Адже замах був повторений у готелі, і злочин знову не стався тільки завдяки тому, що ви перешкодили.

— А якщо це не умисна дія, Петре Яковичу? — питав тим часом Коваль. — Якщо виявиться, що Джейн і справді не знала, що таблетки, які передав Роберт, містять отруту? Тоді вона тільки неусвідомлене зняряддя злочину... На такій самій підставі можна пред'явити звинувачення ножу за те, що його було встромлено в серце людини...

— Е, ні, Дмитре Івановичу... — почав був слідчий і зупинився.

Вітер, який усе дужчав, і тут, на горі, пробивався навіть крізь стіну дерев, вільно куйовдив поріділу зачіску підполковника, але заплутувався у густих чорних кучерях

Співака. Шуміло навколо листя під ударами вітру, десь за зеленою стіною гули автомобільні мотори.

— А як це можна встановити, Дмитре Івановичу? — уже менш рішуче запитав Співак. — Чим підозрювана може довести, що винна не вона, а її брат Роберт?

— Раніше, ніж вимагати це від підозрюваної, маємо самі довести, що вона винна. Адже обов'язок доказу лежить на нас.

— Це вже доведено, Дмитре Івановичу, і доведено саме вами.

— У мене є щодо цього деякі міркування, — зауважив Коваль. — Я не вважаю, що все доведено.

— Які ж у вас міркування?

— Їх ще треба продумати, — ухильно відповів підполковник. Йому чомусь не хотілося відразу розкривати все.

Справа Заліщука була його справою, за кілька напружених днів він виносив її під серцем, як мати дитину, і хоч повністю довіряв Співаку, але так само, як мати, віддаючи дитину в садок, не розповідає відразу все про неї, залишив дещо собі.

Співак зітхнув так, що підполковникові стало незручно.

— Найперше те, — сказав він, добрішаючи, — що сама Джейн мало не отруїлася. Це один факт на її користь.

— Вона прийняла таку мізерну дозу, що це могло бути хитрючим маскуванням на випадок провалу. Невже ви, Дмитре Івановичу, пробачте, кльонули на цю приманку? — тепер уже посміхнувся Співак.

— Ні, Петре Яковичу, — похитав головою Коваль. — Маю на увазі інше, хоч і це, як кажуть, піде в борщ. Тут міг бути справді диявольський задум, який визрів у голові Роберта... Зараз «по той бік» серед певної частини молодих людей дуже поширився вандалізм. Я, Петре Яковичу, сьогодні уже знову побував в аналітичній лабораторії. Як вам відомо, в таблетках, крім бріоніну і валер'янки, хіміки знайшли наперстянку, дигіталіс. Наперстянка належить до інтракардіальних, серцевих ліків. Її препарати застосовуються при недостатності серцево-судинної системи у людини. Але вона має одну особливість: при правильному дозуванні допомагає, при завеликій дозі руйнує серце. Особливо вразливе до неї серце у стані гіпертонії та серцевої недостатності. Це — хвороба, яку мав Борис Заліщук і яка терзає зараз Кетрін Томсон. Отже, для отруєння матері Роберту досить було б збільшити дозу наперстянки і жоден експерт не виявив би злочину. У судовій прак-

тиці дуже рідко зустрічаються такі отруєння. Відомий тільки випадок лікаря-гомеопата Ля Поммера, який у 1863 року у Парижі отруїв дигіталісом жінку з метою загарбання її багатства... Ні,— продовжував Коваль,— і це ще не все, злочинець у такому разі не досяг би своєї мети. Джейн поховала б матір і повернулася б до Англії. Спадщину довелося б ділити на двох... Тепер я починаю схилятися до думки, що Роберту треба було прибрати їх обох, і він, кажу ж, з диявольською хитрістю використав поїзду Джейн сюди за матір'ю.

Міркував, гадаю, у такому разі досить точно.

Смерть матері тяжко вразить Джейн. У неї розболиться серце, і вона прийме братову (найкращу!) таблетку, яка, до речі, буде під рукою.

— Ну, а якщо Джейн не померла б?

— Розрахував, що все одно за отруєння Кетрін її тут засудять на багато років або й до вищої міри.

— То навіщо він додав бріонін? — це не міг второпати Співак.— Досить було, як ви кажете, наперстянки.

— Щоб наші експерти не помилилися, відразу виявили злочинне отруєння і ми не випустили Джейн. Він розумів, що смерть Кетрін не пройде непоміченою, і вирішив, так би мовити, «допомогти» пашому правосуддю знайти убивцю. Для цього додав у таблетки вже знайомий отруйний компонент бріонін, переступень.

— Гм,— задумливо мовив Співак.— Цікаво. Навіть надто, щоб не схотіти іще раз обмізкувати таку версію.

— Петре Яковичу, це ще не доведено, це тільки мої логічні викладки. Ви на них можете зважати або не зважати, але знати їх повинні.

— Дякую, щиро дякую, Дмитре Івановичу. І ще така думка: бріонін, переступень у серцевих таблетках явно викриває його, цього Роберта. Як він не побоявся?

— А чого йому боятися? Згідно з традиційними правилами юриспруденції, зокрема принципу територіальності, злочинець повинен бути засуджений і відбувати покарання в державі, де вчинив злочин, якщо, звичайно, не встиг повернутися на свою батьківщину до затримання. З Англією у нас, як вам відомо, немає конвенції про передачу карних злочинців для розслідування і покарання, так званої екстрадиції¹. Отже, займатися ним ми не змогли б. А в Англії його судити ніхто не буде.

¹ Видача іноземній державі особи, що вчинила злочин (юр.).

Граючи на смерті матері й сестри, цей мерзотник іще й політичний скандал учинив би. І він, і його друзяки (здається, досить правих настроїв) ще й крик здійняли б: мовляв, поїхала в гості через тридцять років уродженка України, колишня німецька бранка, яка не повернулася після війни додому, так їй, тепер підданій королеви Великобританії, комуністи помстилися, отруїли разом з дочкою і т. п. І проливав би крокодилячі сльози... Він передбачив усе це!.. Дуже непросто, — зітхнув далі Коваль, — довести, що Роберт дав сестрі отруйні таблетки і вона не знала про це. У такому разі, залишаючись злочинницею, нехай і неумисною вона і сама стає жертвою умисного злочинця Роберта...

— Тут справді є над чим помислити... — погодився слідчий. Він міцно потиснув руку підполковникові. — Ще раз спасибі за допомогу. При потребі, я сподіваюся, не відмовите й далі... Хоч свої обов'язки вже виконали...

Коваль кивнув. Раптом відчув себе таким стомленим, немов віз дров поколов. Не зміг зробити й кроку і стояв на місці, притримуючи рукою розкуйовджене волосся, поки «Волга» Співака не зникла за зеленим поворотом.

Уже другий день над містом збиралася гроза. Блакитне небо опівдні вкривалося хмарами, які більшали, чорнішали, ставали грізними. Вітер, слабенький зранку, після полудня усе дужчав, колобродив хмарами, і тоді небо спопеляло землю злим жаром.

Але цього дня дощ нарешті мав знову прорватися і освіжити спрагле місто.

Дмитру Івановичу теж було задушно, і він чекав на цей дощ. Зараз повільними кроками, паче стара, слабка людина, рушив асфальтовою доріжкою, прокладеною попід парканом. Плечі, з яких скинув тягар, ще не звикли до легкості. Все свідоме життя він розв'язував чужі проблеми, які потроху ставали його власними, тамував чужий біль, який потім іще довго відлунював у його серці.

На розі самотньо рипів під вітром старий ясень.

Коваль із задоволенням подумав, що йому вже не треба сьогодні нікуди бігти, нікого ловити й допитувати, нічого обмірковувати, що він зараз прийде додому, вдягне піжаму і зможе хоч на часину забути про всякі трагедії, перетворитися на звичайного службовця, який після роботи любить почитати газети й відпочити біля телевізора...

*Ірпінь — Київ,
1978—1979*

СЛІДИ НА ВОДІ

1

Вітер не стихав, і на мілководді лиману хвилі, короткі й часті, набігали одна на одну, билися об Юрасів човен. Раптово, як завжди на півдні, посутешіло, низькі хмари враз почорніли і майже злилися з чорною водою. Линув дощ.

Юрась Комишан ніяк не міг дістатися своєю «казанкою» до берега. Хвилі то гнали човен уперед, то відштовхували назад.

Вловивши зручну мить, хлопець зістрибнув у воду і встиг вишхати човен із прибою, що намагався відкинути його знову в лиман. Борсаючись у прибої, але вже відчуючи під ногами твердий ґрунт, Юрась збадьорився і щосили штовхнув «казанку» ближче до берега, потім, заскочивши наперед, потягнув її на нісок і швиденько закрутив ланцюг за вкопану в ґрунт сталеву рейку.

Та хвиля все одно крутила човном, повернула його і почала бити бортом об берег. Хлопець відчепив «казанку» від рейки і, вгрузаючи підборами в мокру гальку, мало не падаючи, поволік човен далі, туди, куди не сягали хвилі.

Брезентова роба з капюшоном намокла, зробилася дуже важкою і холодною, гумові чоботи, повні води, ковзали на слизьких камінцях. Юрась упав на землю і, тяжко віддихуючись, прив'язав човен за вкопаний під горбом стовець.

«Казанку» було врятовано. Тим часом буря розлютувалася ще дужче. Зі схилу, під яким стояли причал і комора рибоколгоспу, пост рибінспекції і притулилося кілька мазанок, бігли струмки, що несли в затоку розмиту глину й усяке сміття.

Зовсім стемніло. Крізь пелену дощу не пробивалося світло ліхтарів. Юрась стягнув з ніг важкі рибальські

чоботи, вилив з них воду, знову взув, повільно з алюмінієвим веслом та вудками в руках, вгадуючи у коротких спалахах блискавки слід покрученої стежки, почав підійматися вгору.

Глинясте урвище над затокою стало слизьким. Нагору можна дістатися й в обхід брукованою дорогою, яка мимо комори рибоколгоспу вела до центру Лиманського, до його величного меморіалу загиблим воїнам, контори овочевого радгоспу «Прибережний» і затишного двоповерхового готелю, збудованого для гостей. Саме до цього готелю й вулички, де жив Юрась Комишан, вилися карколомні козячі стежки. Ними користалися всі, хто жив унизу, під кручею, хто поспішав з горішньої частини села до затоки або від неї, гості, які влітку жили в готелі і не могли побороти спокуси скупатися в голубому лимані. Гарної днини цей серпантин служив багатьом людям, але під час дощів глинясті розмоклі й слизькі схиля ставали вкрай небезпечними. Та чи Юрасю боялися рідних стежок, на яких виріс і на які змалку видирився за будь-якої погоди!

Хлопець прагнув якнайшвидше опинитися в хаті, скинути з себе важкий мокрий одяг. Ковзаючи по розмоклій глині, він хоч і повільно, але вперто грабався вгору. Кілька разів довелося ставати навкарачки, щоб затриматися на крутосхилі.

Наближаючись до гребеня урвища, над яким у білих спалахах блискавки на мить то виникала, то знову провалювалася в пільму будівля готелю, раптом серед шуму води Юрась вловив звуки, схожі на стогін.

Поперек стежки лежала людина.

— Хто тут? — вигукнув хлопець.

— Допоможіть! — долетів тонкий скрик.

Якась жінка безпомічно чіплялася руками за землю, за мокрі колочі кущики трави і сповзала прямо на Юрася.

«Який чорт запис її на урвище!» — вилаявся подумки.

— Допоможіть! — повторила жінка, ухопившись руками за Юрася.

Блискавка освітила молоде злякане обличчя, обліплене мокрим сплутаним волоссям. Незважаючи на жалюгідний вигляд жінки, хлопець помітив, що вона гарна.

Він спробував підвести незнайомку.

— Я не можу! — жалісно скрикнула вона. — Мабуть, зламала ногу.

Жінка вхопилася за Юрася, навалюючись на нього так, що той сам мало не падав,

— Я не можу, не можу! — розкричалася на нього, мовби це він, Юрась, винен у її біді.— Не штовхайте мене! — І раптом розплакалася.

«Так у нас діло не піде!» — подумав Комишан, знову лютуючи від думки, що доведеться тягти цю жінку.

Зрештою звелів їй вчепитися за ремінь і відштовхуватися здоровою ногою. Був міцного роду, шойно повернувся з армії молодший сержант Юрась Комишан. Та по хвилі збагнув, що так не витягне хвору по слизькому схилу.

Тоді увіткнув у розмоклу землю весло, поклав біля нього вудки і, опустившись навколішки, взяв незнайомку на спину.

Вона обхопила його шию руками, притиснулася щочкою до щоки.

Юрась відчував її подих і дотик довгого мокрого волосся, що вперто наповзало йому на очі.

Нелегко було хлопцеві, але серед усієї гами почуттів найчіткіше визначилося одне: її теплий подих — хоч саме це заважало їй злило.

Нарешті вибралися на рівне. Обережно опустивши жінку на землю, Юрась, віддихуючись, запитав:

— Який чорт поніс вас у бурю під кручу?!

— Як ви розмовляєте зі мною?! — у свою чергу обурилася незнайомка.— Хто ви такий?! Хто вам дав право?!

У змученого Юрася на язиці крутилося ще багато чортів, але він стримався. Тільки буркнув:

— Хто я такий? Яка різниця!

— Гуляла біля моря і не помітила, як насунула хмара,— важко дихаючи, як і хлопець, сказала жінка.— Думала, встигну до готелю, а тут ливув дощ, стало слизько, і я впала...

— Що з ногою?

— Не знаю, боюсь, чи не перелом. Болить страшенно...

Розпливчате світло з вікон готелю вже сягало їх крізь пелену дощу, і Юрась краще роздивився врятовану: невисока на зріст, тендітна, в короткому платтячку.

«Певно, не місцева,— здогадався Юрась.— Якась, мабуть, дачниця...»

Вони сиділи на мокрій землі під дощем, який періщив їх, і наче були вже байдужі до води, від якої й самі стали слизькі й холодні.

— Як вас звать?

— Не складайте анкети,— сердито озвалася жінка,— а швидше допоможіть...

— Ну, гаразд, пострибаємо до вашого готелю.

Він допоміг жінці звестися, і, коли, стогнучи, вона міцно вхопилася за нього, Юрась взяв її на руки. Широко ступаючи, весь час шукаючи ногам опори, він рушив зі своєю нелегкою ношею до готелю.

— Так, так,— підбадьорював нібито незнайомку, а насправді самого себе.— Ще крок, іще!.. Вже недалеко...

Господиня готелю, худорлява, моложава Данилівна, зі слідами колишньої вроди на обличчі, перелякано сплеснула руками, коли побачила, як, переступивши поріжок, Юрась заніс жінку в коридор і посадив на лаву під стіною.

Незнайомка мимовільним жестом поправила переплутане волосся, з якого так само, як і з плаття, стікала на підлогу вода. Гримаса болю знову спотворила її обличчя, та, незважаючи на це, хлопець при світлі зауважив, що жінка й справді петутешня. Щось несподівано гарне було в овалі її лица, в задимлених боєм дикуватих, ніби жовтих очах, і злість зовсім спливала з його душі.

Данилівна кинулася до телефону подзвонити в лікарню.

— Дякую вам, дуже дякую,— уже ласкаво сказала жінка Юрасеві, а потім додала просто, без будь-якої манірності: — Мене звуть Ліза. А вас?

— Юрась.

«Ах ты, Ліза, Лизавета, я люблю тебя за это»,— згадалася хлопцеві слова старої солдатської пісеньки, хоч зараз і недоречної, але мотив причепився і не полишав його.

— Моя нога, моя бідолашна нога!..— знову розпхивалася Ліза.— Що я робитиму, як я тепер?!

Від телефону Данилівна повернулася не сама. З другого поверху спустився немолодий, міцної будови, трохи огрядний чоловік. Це був Дмитро Іванович Коваль, відомий детектив, уже на пенсії, який, скориставшись із запрошення колишнього колеги, приїхав на кілька днів відпочити в Лиманському.

— Швидка допомога зламалася,— сплеснула руками Данилівна.— Що ж робити?!

— Насамперед рентген,— порадив Коваль.— Відвезти на будь-якій машині. Подзвоніть до радгоспу, там щось знайдеться... А зараз холодні компреси...

Данилівна знову кинулася до телефону. Коваль повернувся в свій номер. Юрась стояв у коридорі ні в сих ні в тих, серед калюжі, яка натекла з його роби.

Злива не вщухала. Щокілька хвилин розлягався грім,

і, коли неподалік спалахувала блискавка, у коридорі ставало світліше.

Хлопець відчував себе незручно біля врятованої, яка раз у раз зацікавлено поглядала на нього. Не розумів, чого вона так дивиться. Відчинив двері, заглядаючи у задощену, немов зашпунту чорним ніч, вибираючи мить, щоб побігти додому.

— Почекайте, — попросила Ліза. — Як я без вас...

Юрась кивнув: гаразд, він зачекає.

Данилівна сказала, що диспетчер радгоспу пришле машину тільки вранці. Вночі транспорту в нього немає. Разом з Юрасем вона повела жінку до її кімнатки, щоб та переодягнулася, пообіцявши, що іще подзвонить директору радгоспу, той допоможе.

Попрощавшись, Юрась метнувся з готелю під дощ, який здавалося, періщив усе дужче...

2

Прокинувшись, полковник Коваль прислухався. Хто там ходить у коридорі? На другому поверсі, крім нього, нікого не було. Гості, що провели тут свою відпустку, вже виїхали. Нові постояльці ще не з'явилися. Тільки на першому поверсі, крім Лізи, жили в одній кімнаті три механіки, котрих відрядили сюди палагодити роботу комбайнів.

Дмитро Іванович вийшов на балкон. Звідси відкривалася широка панорама дніпрової затоки, лиману, який десь далі переходив у відкрите море.

Під ранок дощ ущух. Знову, немов омите, яскраво засяяло сонце, заголубів унизу, заіскрився лиман, і звідси, від села, виднілися далекі маяки, що вежами зводилися з безмежної води. Поникла трава ніби позеленіла за ніч, припорошілі схили причепурилися новенькими стежками-доріжками: витоптаний глинястий серпантин із сірого став яскраво-жовтим. У затоці, біля причалу й комори, куди рибалки вже здали нічний улов, товпилися люди. Фелюги рівними шаховими рядами знову завмерли на своєму рибальському рейді, і все — і причал з людьми, що роїлися біля нього, і хатки, і вітрильники в березі — все оновилося, помолоділо під благодатною грозою.

Стоячи на невеличкому балконі готелю, Коваль не зводив очей з фелюг, наче намальованих художником на голубому полотні. Дивне почуття опанувало Дмитра

Івановича. Він не був тепер на службі і хотів усе сприймати, як людина, котра не дуже гостро реагує на те, що діється навколо. Але, хоч як нагадував собі, що перебуває на заслуженому відпочинку, мимоволі придивлявся до людей, які оточували його, фіксував у своїй пам'яті їхню поведінку, помітну тільки його натренованому оку, і робив свої висновки.

Скоро рік, як полковник Коваль на пенсії, як він казав, «не при ділі», а ніяк не звикне до свого нового становища. Громадські справи, клопоти ради ветеранів міліції, в які він намагався поринути з головою, не могли замінити активного життя. Трапилося так, що під час розбору в управлінні чергової пригоди в Ковалья стався конфлікт з начальником. Погарячкувавши, він подав рапорт про відставку. Полковник Непийвода, однак, не став умовляти Ковалья. Навпаки.

Скориставшись з нагоди, вирішив підвести ризику в своїй співпраці із настирливим помічником, котрий, здобувши значний авторитет, ставав часом зайве незалежний. Рапорт він підписав, і проситися назад Коваль уже не міг.

Провели його на пенсію у полковницькому званні, урочисто, з подарунками й нагородами. Товариші сердечно говорили про нього, як про чуйну, благородну людину, у якої вчилися не тільки професійної майстерності, але й любові до правди, віри в добро. Та все те не могло підсолодити гіркоту.

Він, що все життя віддав боротьбі за справедливість, відчув себе скривдженим. Зрештою зробив висновок, що несправедливість вчинено не так щодо нього, полковника Ковалья, як щодо справи, якій іще міг служити.

Таке відчуття було, наче залишас когось посиротілим після своєї відставки. Але кого?! Не злочинців, у всякому разі. І не своїх колег та підлеглих. Може, тих, невідомих, кому в майбутньому доведеться зіткнутися з несправедливістю, що їй він завжди протидівав? Але так вважати було б зарозумілим, та він і не думав такого, знаючи, що є тільки одним із багатьох воїнів правопорядку.

Дома Коваль посоромився розповісти про відставку одразу — того урочисто-гіркого дня подарунки залишив у своєму, чи вже пак не своєму, кабінеті, в міністерстві. Ружена довідалася про все лише через місяць...

З провулка з'явився хлопець, якого Коваль бачив уночі в коридорі, коли той допоміг жінці дістатися до готелю.

Зараз він прийшов у військовій формі, правда, без погонів на випрасуваній, до білого зношеній гімнастерці, з численними значками. Не помічаючи Ковалья, юнак сто-рожко оглянувся і ступив до дверей.

Дмитро Іванович ще раз глянув на чудову панораму затоки й, зітхнувши, повернувся до кімнати. Сьогодні, коли після грози слід чекати доброго кльову, він не поїде на воду.

Коваль випадково опинився в цьому селі. Раніше, коли мав по горло роботи, коли падав з ніг від втоми, крісло перед телевизором здавалося йому найпривабливішим місцем на землі. Та коли з'явилося занадто багато часу для цього крісла, зненавдив його. Тікаючи від нього і м'яких пантофлів, він згадав про свого доброго знайомого і колишнього підлеглого майора Келеберду з Херсонського Управління внутрішніх справ. Келеберда домовився з директором радгоспу із Лиманського, і ось полковник у затишному, на кілька кімнат, сільському готелі з єдиною господинею Данилівною, яка була тут і за директора, і за прибиральницю, і за куховарку.

У плавні Дмитро Іванович ще не їздив. Келеберда обіцяв у неділю разом з ним вибратися на риболовлю. Чекаючи його, Коваль кілька днів віддав пайбапальнішому відпочинкові: спав, скільки хотів, витравлював з думок усякі кримінальні справи, розв'язані й не розв'язані, які ще й досі його хвилювали, але якими тепер займалися колишні колеги, і двічі їздив з місцевим рибалкою дідом Махтеєм на бичків.

Йому незабаром стало нудно в цій благословенній голубій тиші, за якою вирувало життя, цілком обходячись без нього, наче його вже й на світі не було. Найбільше мучило, що залишив після себе незакінчену справу. Хоч він вже намацував шляхи до викриття вбивці, але, як спочатку буває, його міркування не були підкріплені вагомими доказами, і підполковник Бублейников, якому передали справу, не взяв їх на озброєння.

Учора ввечері, знудившись у самоті, Коваль вимкнув телевизор і, лігши горілиць на диван, почав думати про те, як це його занесло аж сюди, у гирло Дніпра, у плавні, так далеко від дому.

Він не знаходив відповіді. Рішення поїхати порибалити прийшло несподівано. Піби щось піднятовхнуло його і сказало: «Їдь!» Ружена збиралась у відрядження в Карпати, а він склав чемоданчик, зібрав вудки і, навіть не

подзвонивши Наталці, яка тепер жила окремо, поїхав на вокзал.

Зараз дивувався зі свого вчинку. Але тепер нічого іншого не залишалось, як ченати Келеберду, щоб поїхати у плавні, а тим часом ловити бичків.

Втім, сьогодні він, певно, і по них не поїде.

Дмитро Іванович з сумом оглянув вказівний палець лівої руки. І треба ж! Червоний, набряклий,— біль відлунював, здавалося, по всій руці,— палець не давав спокою. Другого дня по приїзді Коваль разом з півдесятком чималих бичків витягнув з води невеличку рибину, якої не остерігся, незважаючи на застережний дідів вигук, і наколов пальця об її шип. Палець немов вогнем охопило. Коваль ледве не закричав. Потім біль трохи вщух, Дмитро Іванович, нахилившись за борт, тримав руку в холодній воді, а дід погнав човник до берега. Після всіляких примочок, що їх робила Данилівна, біль став не такий гострий, але палець і далі був набряклий і заважав ворушити руку...

Десять близько захурчала машина.

Коваль вийшов у коридор і спустився на перший поверх. До готелю підїхала вантажна машина, в кабіні якої Дмитро Іванович побачив свою сусідку з першого поверху.

Хлопець у військовому відчинив дверцята й після коротких переговорів став допомагати жінці вибратися з машини. Вона обхопила руками його шию, а він обережно взяв її на руки і поставив на землю. Шофер подав милицю, і жінка, спираючись на неї та плече юнака, пошкандибала коридором.

— Нічого страшного,— заспокійливо відповідала Ліза на запитання хлопця.— Малюсінька тріщинка, і зв'язки пошкоджені... Взули в гіпсовий черевичок, кажуть, тижнів на два — і все буде гаразд. Даремно я паніку зчинила...

Коваль провів їх поглядом. Хлопець чомусь зацікавив його, але чому, Дмитро Іванович іще не знав.

Взявши на кухні чайник з окропом, полковник пішов до себе.

Через відчинені двері він чув, як задзвонив телефон у коридорі, як Данилівна відповідала комусь:

— Так, Андрію Степановичу, так... Нічого страшного, кілька днів спокою для ноги... Не турбуйтеся... Самі не зайдете? Ну, розумію, розумію... До мене в хату? Можна. В мене зараз нікого немає. Дачники вчора виїхали, саме перед грозою. І Ліля моя вже поїхала на заняття. Звичай-

по, на рівному їй буде краще. Жодних сходинок, близько вода... Генерал — той тільки в мене й поселяється... Завтра й заберу її, Андрію Степановичу... Поговорити зараз? Вишу теж є апарат, паралельний... На кухні. Тільки не дуже справний... Добре, спробую підвести...

Данилівна поклала трубку й побігла вниз. За якусь хвилину повернулася, підійшла до Ковалевої кімнати. Легенько постукала в двері.

— Дмитре Івановичу, а снідати? Я вам яєчню зготую чи, може, картоплі підсмажити?

— Однаково, — відповів через двері Коваль.

— Я сюди принесу.

Поснідавши, полковник узяв книгу академіка Дубініна про генетику, випіс на балкон м'яке крісло й уместився на ньому. Сонце ще не підбилося вгору і на балкон не заглядало, а просвічувало над обрієм білі з голубизною хмарки. Обрій ховав таємничу даль, фелюги в лимані здавалися несправжніми, люди на березі наче жили в іграшковому, вигаданому світі, і все навколо було гарне до нереальності.

Та незабаром увагу Дмитра Івановича привернули чийсь голоси. З-за рогу будинку, спираючись на плече Юрася й допомагаючи собі милицею, вистригнула Ліза. Хлопець підвів її до колод, що лежали на краю урвища, обережно посадив і віддав книгу, яку тримав у руці, потім приніс дерев'яного ящика з-під овочів. Підставив його під хвору Лізину ногу, закутану в дитячу ковдру й від того схожу на ляльку.

Готель стояв неподалік урвища, і довгі, товсті колоди лежали навпроти балкона, де, не помічений молодими людьми, сидів Коваль.

Полковник простежив, як обережно вмощує Юрась на ящику Лізину ногу, і мимоволі прислухався до розмови.

Хлопець запитав:

— Вам щось іще треба?

— Ні, дякую, — відповіла Ліза. — Ви й так зі мною забагато морочитесь, свою шляхетну місію виконали з лишком. Сподіваюсь колись віддячити.

Розмова, здавалося, була закінчена, проте Юрась не відходив.

— І треба ж було такому статися саме зараз! — не витримала, щоб не поскаржитися, Ліза.

Юрась запитливо подивився на жінку.

— Відзначила день народження!

— Сьогодні?

— Ні, післязавтра, але все одно,— раптом сумно промовила вона.— Хоч,— додала,— я танцювати тут не збиралася. Але тепер і купатися зась.

У Лізиному голосі бринів неприхований жаль. Той жіночий жаль, який викликає вічне, як світ, бажання в чоловіка кинутися на підмогу.

Юрась співчутливо дивився на цю дивну жінку. Він ще ніколи не бачив таких, як в неї, очей — великих, жовтавих. У їхній глибині світилася ніжність і водночас ховався страх, як у кошеняти, що зробило шкоду, про яку знає тільки воно. Очі і лякали, і благали, і заворожували. І їм у цій звабливій грі допомагали примхливі вуста.

Та ось Лізин погляд посуворішав, і без усякого переходу вона запитала тоном екзаменатора:

— Ваше прізвище Комишан?

— Так,— трохи розгублено підтвердив Юрась, дивуючись раптовій зміні в ній.— А ви звідки знаєте?

— Я — знахарка! — Ліза опустила на мить очі.— Андрій Степанович — ваш брат?

Юрась усе дужче дивувався.

— Про це неважко здогадатися,— зрештою зауважила молодичка.— Ви дуже схожі. Такі ж чорні брови, горбинка на носі, але ви — красивіші... Вас тут по-вуличному Черкесами звуть? А чому? За ті чорні брови, чорні вуса? Як у пісні...

— Не знаю.

— А за що?

— Може, за характер,— посміхнувся Юрась.

— Брат ваш має характер, ого! — погодилася жінка.

— Ви мого брата так добре знаєте? — знову здивувався хлопець.

Ліза ухилилася від прямої відповіді, пробурмотіла щось невиразне.

— Ви з рибінспекції?

— Ні. З фабрики, з Херсона.

— То що ж у вас з Андрієм? Справа яка?

— Для вас не цікава,— засміялася Ліза. Сміючись, вона поворухнула ногою й одразу скривилася від болю.— Можливо, я люблю ікрою помасувати... Ви у Андрія Степановича поспитайте, якщо цікавитесь...

Юрась і далі мов заворожений не зводив очей з Лізино обличчя, воно то кривилося від болю, то осявалося світлою усмішкою, від якої в серці розливався приємний щем. «Яка

вона гарна!» — думав хлопець. Ліза тепер здавалася давньою знайомою. Де ж він бачив її? Не міг пригадати. Може, у сні? Під кінець служби в армії йому часто привиджувалися дівчата, знайомі й незнайомі. Байдужий раніше до жіноцтва, Юрась в армії ні від кого не одержував заповітних листів, а повернувшись у Лиманське, не бігав до клубу на танці. Тепер його чи не вперше в житті під час розмови з жінкою щось сковувало, відбирало мову.

Не маючи через травму змоги одягнути спортивні штани, Ліза накинула поверх купальника коротенький халатик, що відкривав очам не тільки сповиту товсту, мов лялька, ушкоджену погу, а й другу — струнку, звабливу, трохи засмаглу. Та й уся Ліза в тому халатику була надзвичайно жіночна, поступлива й мила.

Вона ніяк не могла вмотитися на колодах, крутилася й кривилася, і Юрась раз у раз поправляв ящик, на якому лежала закутана нога.

— І знаєте що?.. — спохмурніла жінка, очі її враз стали як жовтки. — Ви тут не ходіть біля мене... Тепер я сама упораюся зі своєю бідюю.

Юрасю здалося, що при цих словах на довгасте Лізине обличчя впала тінь, лягла у куточки вуст; потім ця тінь і йому застувала світ: потьмяніла трава, почорніла за Лізиною спиною голуба затока.

— А якби я схотів вас бачити? Часто. Щодня.

В цьому запитанні було і ствердження, і надія.

Жінка пильно поглянула на Юрася.

— Ти це серйозно? — Вона раптом перейшла на «ти», мовби з хлоп'ям.

Юрась кивнув. Він був блідий.

— Навіщо це тобі, Юрасю? — назвала його ласкаво. — Ти ще юнак, у тебе все в майбутньому.

— А що, хіба й дружити не можна? І в майбутньому.

— Ну як це дружити? — всміхнулася Ліза. — Незаміжня я, а в женихи ти мені не годишся.

Ображеному Юрасеві так і хотілося спитати: «Чому?» Він стримався, але Ліза зрозуміла його.

— Молодий іще! — м'яко промовила.

— Молодість — невеликий гріх, — тільки й спромігся відповісти хлопець. Силуючи себе, пожартував: — Вада, яка минає з роками. Але хіба я сказав про весілля? Не бійтеся... — закінчив грубо, ховаючи абентеження.

«Еге-е, — подумав Ісваль, чуючи цю словесну дуель. — Хлопець, здається, «готовий».

Людські почуття не визнають обмежень і можуть спалахнути несподівано, всупереч будь-яким звичним нормам. Літні чоловіки знаходять собі молодих дружин, юнаки беруть старших жінок. Часом вік перестає відігравати свою вирішальну роль, і некеровані почуття стають сильніші за будь-які міркування, спонукають людину до подвигу, на будь-які жертви або штовхають на злочин.

— Ви ще й грубіян! — розгнівалася Ліза.

Стримуючи себе, Юрась процідив «до побачення», повернувся й неквапним кроком з піднятою головою попрямував у провулок.

«І справді, характер», — з добрим усміхом подумав про нього полковник.

3

Ловилося добре. В садку у Дмитра Івановича вже хлюпались три великі тарані і добрячий підлящик. Але звичного азарту він не відчував і дедалі частіш одривався від пошлавця, то поглядаючи на сонце, яке повільно викочувалося з-за неозорого простору лиману і висвічувало горішній шар води, то оглядаючи щомить яскравішу зелену стіну очерету.

Спочатку не помічав свого стану або пояснював його болем у зраненому пальці, але потім зрозумів, у чому річ, і здивувався: де ж поділася колишня пристрасть, коли з вудочкою в руці забував про все на світі?

І Дмитро Іванович знову поринув у думки, які останнім часом не полишали його: про своє теперішнє місце в житті. Протягом цього пенсійного року з ним творилися дивні речі. Те, чого раніше через завантажених на роботі не міг досягти, а тепер стало доступним, раптом втратило всяку принадність. Свій декоративний сад на подвір'ї в Києві опорядкував, розчистив, викорчував засохлі трояндові кущі й посадив нові, наново проторував алейки, які заросли, й насипав свіжий пісок, але робив це не так за покликом душі, як для того, щоб змарнувати час, якого раптом виявилось надміру. І от колишнє захоплення тепер охолело в ньому. І де?! У славнозвісних заповідних плавнях, куди не кожен може потрапити, у чарівному зеленому рибальському царстві, про яке стільки чув і мріяв, як і багато інших пристрасних любителів рибної ловлі.

Немов перевіряючи себе, Коваль підняв з води садок,

подивився на рибу, що борсалась у залізній пастці, і, здивований, знову опустив його у воду.

Тим часом поплавець однієї з вудок потягнуло ліворуч. Коваль прогавив мить підсічки і з кльову зрозумів, що втратив чималого карася.

Звичайно, це прикро. Але серце його не здригнулося тим гірко-солодким дрожем, який пронизує запеклого рибалку, коли той бачить, як поплавець, піднятий рибою, лягає на воду, а потім різко йде вниз.

Чорт забирай, з ним щось коїться! Може, він просто занедужав? Тією страшною недугою, коли літня людина, вибита з бурхливої течії життя, раптом починає відчувати свої хвороби, і її несподівано звалює інфаркт. Особливо часто це трапляється з військовими, яким після напруженої служби дуже важко звикнути до нового, цивільного життя.

Але ні! Є ще порох у порохівницях! Може, саме тому й важко, що позбавлений можливості виплеснути не зовсім розтрачену енергію. Йому тепер часто снилися сни, в яких і далі ловив злочинців, влаштовував їм хитромудрі пастки, вів дізнання, розкривав усю складність людських взаємин і боріння пристрастей. Втім, і зараз піхто йому не заважав міркувати про такі справи і навіть філософствувати. Але він не міг гадати взагалі, не маючи перед собою конкретної справи, конкретної людської долі, не стикаючись з людьми, про думки, вчинки і почуття яких, явні й приховані, розмірковував би, робив свої висновки. Він звик встрявати в чуже життя не з цікавості, а для того, щоб знайти істину і захистити справедливість, повернути людині чесне ім'я чи встигнути перетнути шлях злу, заступити йому дорогу.

Дивна річ! Коли працював, йому рідко снилися сни, пов'язані з професією. Тепер, коли в реальному житті був цього позбавлений, вночі на нього звалювалися цілі кримінальні історії, які він розплутував. Або прокидався від жаху, в холодному поті, через те, що не міг знайти істину.

Спочатку гадав, що це від перевтоми, адже останній рік дуже багато працював, потім вирішив, що його терзає остання, незакінчена справа — у перші дні по відставці, прокидаючись рано-вранці, схоплювався, щоб бігти на роботу, і, зрозумівши, що нема куди бігти, нема чого поспішати, гірко заспокоювався. Працювати ж у тихій гавані відділу кадрів якоїсь установи, щоб тільки до своєї пенсії додати ще якусь сотню карбованців, він не міг. Це було

пе для нього. Складати гроші на власну автомашину, стати автолюбителем, як його колеги, він теж не хотів. Його цілком влаштовували поїздки в автобусі чи тролейбусі разом з усіма людьми. Зрештою, вирішив почати по-справжньому відпочивати. Пенсіонер — то пенсіонер!

В управління він не ходив. Досить було один раз переступити поріг свого відділу, на восьмому поверсі, побачити, як колишні колеги, радісно привітавши його, не поспішали обговорювати при ньому справи, щоб відчути себе зайвим і піти з таким почуттям, яке не дозволило повторити відвідини.

Був винесений з потоку активного життя. Життя, з його протиріччями і зверненнями, текло мимо. Наче він несподівано випав за борт і, не помічений з пароплава, який віддаляється щохвилини, борсається самотньо у неозорому океані.

Тепер в його житті були тільки книги, засідання в клубі міністерства, зустрічі з піонерами, спогади та рибна ловля.

Було незручно й перед Руженою, котра не знала хвилини відпочинку: служба, крамниці, хатні справи. Він любив її і хотів узяти на себе частину турбот. Почав звикати терпляче вистовувати в чергах, прибирати кімнати.

Це було неважко. Тяжіло над ним те, що він ніби втратив себе. Дивився в дзеркало і бачив незнайоме, байдуже обличчя з чужими згаслими очима.

Здавалося, що раптом прожив десяток років і постарів духовно так, як не постарів би за справді прожиті роки. І з часом усе дужче охоплював страх, що зміни ці стануть необоротними.

Коваль оглянувся. Човен, корець, коробка з черв'яками, горщик з принадою — каша й макуха — все це, освітлене яскравим ранковим сонцем, здалося йому зараз сірим, пласким, нецікавим, навіть остогидлим. Він видобув папіроси, запалив одну і жадібно затягнувся димом. Коли вийшов на пещію, мобілізував волю, кинув курити. Але ці кілька місяців повної бездіяльності пекли йому, і він зрозумів, що може знову почати курити будь-коли. Махнувши на все рукою, знехтувавши докорами Ружени, одного чудового дня знову закурих улюблений «Біломор» і, відчувши легке запаморочення після першої затяжки, подумав, що опинився у своїй тарілці.

Допаливши папіросу, Дмитро Іванович узяв вудочки, змотав їх і, піднявши якорки, байдужий до чудового ранку, почав веслувати до берега.

Мабуть, це була дурна справа — їхати сюди за тридев'ять земель заради кількох таранок. Поклав собі, що сьогодні ж подзвонить до Херсона і попросить Келеберду замовити йому квиток на Київ. Смішно в його роки ставати в позу і ображатися хтозна на кого. Здається, подасть рапорт самому міністру з проханням дозволити ще послужити в органах внутрішніх справ...

4

З Херсона Юрась повернувся рапіше, ніж гадав. Сонце ще високо стояло в небі, парка тиша обкутувала запилені акації, сліпуче світили стінами тихі хати села. Ходіння по відділах кадрів не принесло бажаних результатів: те, що, пропонували, його не влаштовувало.

Зібравшись провідати Лізу, Юрась уже закінчував перевдягатися у новий костюм, туго затягував вузол галстука на білосніжній сорочці, коли в хату ввійшов Андрій. Крізь відчинені на мить двері за ним жариною вкотилося призахідне сонце.

— То як там, у Херсоні? Знайшов щось підходяще?

— Поки що — ні. Правда, ще в порту не був.

— Чого ж повернувся? — незадоволено оглянув Юрася, який усміхався до себе в дзеркалі.

— У кіно сінішв. Картина, кажуть, у клубі дуже гарна.

— До кіно сінішат після роботи. Коли справи зроблені, — суворо промовив старший Комишан. Вищий од Юрася, кремезніший, він мав різкіші, немов різьблені риси вродливого, схожого на циганське обличчя, якому ще більшої суворості надавали густі чорні кучері.

Андрій опустився у м'яке крісло, розпечатав пачку сигарет, витяг одну і повільно розім'яв пальцями.

— Та й вичепурився, немов на танці або... — він на мить запнувся... — до загсу.

— І потанцювати можемо. Чого ж!.. Якщо маєш на увазі галстук, то хоч і незвично, але дуже приємно після гімнастерики.

— Дрібниця, але приємно, — погодився Андрій. — Хоч не в таку спеку.

У дзеркалі Юрась бачив, що брат замислився, щось обмірковуючи. Та ось борозенки зморщок біля вуст у нього розгладилися, обличчя посвітліло.

— Знаєш, Юрасю... Немає чого в Херсоні тинятися,

є тут, у Лиманському, робота. У нас місце звільнилося... Хлопець ти міцний. Підучишся трохи. Та й я допоможу. Так що візьмуть... Охороняти природу — справа почесна і взагалі непогана... А ще як усією сім'єю... Дивись, і в газеті напишуть... Коли згоден, я зараз їду в Херсон, поговорю з начальником.

— Якщо ти рибку в місто возиш, то зі мною не вийде. Я й рідному братові не попущу, — з посмішкою знову глянув у дзеркало на Андрія. — Так що зваж на цей момент.

Старший Комишан поморщився...

— Дурний ти іще, братане. Життя не знаєш... Яка там рибка!.. Але нам в інспекції такі й потрібні.

— Дурні?

— Завзяті. До нас боягуз або ледар не піде, і після інституту не побіжить, а як і прийде, то довго не затримається. Через це і плинність кадрів... Начальник хороший, але вимогливий. Візьме людину, дасть їй оговтатися, звикнути до роботи, та якщо хлопець прийшов поспати, відпочити на свіжому повітрі, поїздити по лиману і Дніпру на державному бензині, рибки взяти, то викличе його, поговорить, розтлумачить, що до чого. Ну, той бачить, що не туди потрапив, і виганяти не треба — відразу заяву за власним... А ти наш хлопець, лиманський, до води з пелюшок звик, то я поклопочусь, Юрасю?.. Хоч ти мене й викривати збираєшся...

— Тебе я перевиховувати буду, якщо спіткнешся, — все ще не відходячи від дзеркала і втретє перев'язуючи непокірний галстук, засміявся Юрась.

Нарешті хлопець вив'язав вузла, як хотів. Настрій у нього був чудовий. Зрештою, чого він хоче від Лізи? Проганяючи його, дівчина мала рацію. Кому потрібна неслава! Особливо такій тендітній, соромливій, як вона. Адже не здогадується, що він, Юрась, може все — навіть одружитися!.. Він ще піколи в житті не зустрічав такої, як Ліза. Ні тут, у Лиманському, ні в Середній Азії, де служив. Правда, досі взагалі не дуже звертав увагу на дівчат. Трохи задрив тим, хто одержував од подруг листи, але, можливо, через те, що йому самому мало писали: мати недобачала, а Андрієві не було коли. І тільки на другу весну армійської служби серце розтривожилося, ночами снилися русалки, танцівниці, акробатки в купальних костюмах... А тепер от Ліза — раптово, ніби голкою штрикнуло в серце, і біль той йому був нестерпно-солодкий, жаданий, як ковток води у спрагу.

Ліза із своїми жовтими манливими очиськами, довгими руками, гнучка, як ласиця, бачилася йому слабкою і ніжною, такою, що чекала чоловічого захисту й готова була бути за справжнім мужчиною. І це хвилювало дужче, ніж будь-яка стандартна холодна краса. Ось одужає вона, і пройдеться він з нею по Лиманському, щоб усі побачили, які в неї очі, коса, яка вона незвичайна. І він поруч неї буде вже не просто Юрась, а найщасливіший на світі юнак. А те, що старша на якихось два-три роки, — дарма... Яке це має значення! Їм тільки треба порозумітися, і, можливо, саме сьогодні. Тому й сказав братові неправду, ніби зібрався в кіно. Потрібно воно йому, те кіно! Настає час, усе розповідь, аякже! А зараз не горить.

Хлопець одвернувся від дзеркала.

— Шу, як, Андрію?

Той тільки головою похитав.

Юрась підійшов, з удаваною зверхністю поплескав його по плечу: «Бувай!» — і попрямував до дверей...

* * *

У кіно, проте, Юрась не пішов, але й до Лізи того вечора не потрапив. Витративши гроші на повий костюм, він зостався без копійки. А як з'явитися без подарунка на день народження! Хоч Ліза і не запрошувала, навіть гнала від себе, та коли вже проговорилася, все одно піде. Тільки де взяти грошей?! Позичати в Андрія не хотілось. І до матері звертатися незручно. Треба вже їй, старенькій, дати, а не в неї випрошувати. Бо що то за позичка в рідної матері, вона все дає назовсім. Брати в неї нелегкі, моzoлями зароблені гроші й купувати на них подарунок дівчині — ні!

Від таких думок гарний Юрасів настрій зіпсувався, і замість того, щоб побігти до Лізи, показатися у новому вбранні, як він збирався, почав кружляти вулицями, напружено міркуючи, де б його роздобути грошей...

Надворі швидко сутеніло. Присмерки паввипередки сунули з глибоких кутків. Цього вечора все навкруги було гарне, особливе: лебо над затокою здавалося густо-синім, повітря пахло чебрецем і полипом, не гірко, а солодко. Раптом неподалік Будинку культури Юрась побачив Андрія, з яким щойно розмовляв у хаті. Брат прямував до автобусної зупинки.

«Чого це й справді проти ночі їде в Херсон?» — запитав себе Юрась, і раптом його немов обпекло. Нова думка була такою несподіваною, що хлопець на секунду зупинився, а потім мало не побіг, наче тікав од неї. Здавалося, вихід знайдено. Поки немає Андрія, візьме човна і поїде в плавні. Скільки там браконьєрських сіток, верш! Потрусить якусь, вранці продасть рибу — й готові гроші. А може, на ондатрову пастку натрапить, звіринку здобуде. На воді й оббілує, і сховає. Є такі пройди, що по п'ять шкурок у кожний гумовий чобіт ховають від інспектора. Але йому й однієї вистачить, щоб купити Лізі подарунок.

І все ж холодок мурашками пробігав по спині. Який зчинить галас Андрій за мотор! А може, й не довідається... Зрештою, він скаже, що проїхався по лиману, так би мовити, попрактикувався у майбутній інспекторській службі.

Від цієї думки Юрась посміхнувся. Якось воно буде!

Юнас рішуче попрямував додому. Навшвидку переведяся. Потім пробрався до спальні і, непомітно для матері та Насті, взяв Андрієву рушницю і ключ від човна. Без зброї їхати вночі у плавні годі й думати. Дивись, наскочип на браконьєрів — це люди страшні, без жалю потоплять. Скількох отак і топили, й підстрілювали. Та й між собою не раз билися: один в одного сітку витрусить або з пастки звіринку забере. Плавні на такі трагедії багаті, і не одну з них навіки сховала вода.

Вже добре стемніло, коли виніс рушницю, навпомацки, не світячи, взяв у сараї мотор. Вийшла мати, спитала, що робить там поночі. Буркнув у відповідь щось нерозбірливе, заспокійливе. Сховавши рушницю в сараї, Юрась узяв важкий мотор на плечі і, згинаючись, почвалав до кручі.

Йшов важко, повільно. Хоч і міцний парубок, мав розряд з атлетики, але, обтяжений мотором, все одно спотикався, мало не падав на крутій стежині. Андрій, старший і дужчий, ніколи не посив мотора навпростець, а возив дорогою мотоциклом. Адже, спіткнувшись на кручі, можна скрутити в'язи. Та ніщо не зупинило б зараз Юрася. Все, що робив, усе було для Лізи. А для неї ніщо не важке чи нездійсненне.

Внизу знайшов братів човен, прилаштував мотора. Замок поки що не відмикав, щоб човна не забрали, поки бігатиме по рушницю...

Повернувшись, Юрась сів у човен і відгріб трохи на глибшу воду. Уже коли рвонув заводну шворку і мотор заревів, розгинаючи тишу, з приміщення рибінспекції ви-

бігла сонна сторожиха Нюрка. Тим часом Юрась уже пірнув із човном у ніч, і Нюрка, вирішивши, що то Андрій Комишан подався на воду — адже звечора розписався в журналі про чергування, — спокійно пішла додивлятися сні.

Юрась плив тьмавою важкою водою. Темрява оточувала його, присмоктувалася, як п'явка. Над затокою панувала ніч, і, коли він вимкнув мотора, стало чутно, як за чорною запоною дихас далеке море, як шарудить хвиля, м'яко підіймаючи на своїх грудях човен.

Тільки раз у раз на виході в море блимав гострим оком маяк, тягнути за миттєвим спалахом ще чорнішу ніч.

Незабаром запою почі немов розсунулась, і Юрась згадав цей знаний здавна оптичний обман: він під'їхав до плавнів, і висока стіна очеретів відбила слабе світло далеких зірок.

Вчувався знайомий до болю запах дитинства, який і в армії, далеко звідси, не забувався. Під берегами лиману вже починала цвісти вода. Пахло зеленню, солонуватою водою і ще чимось незбагненим, але таким запашним, що дихалося на повні груди, щоразу хотілося якнайглибше дихнути, якнайбільше набрати цього соковитого повітря.

Злетіла злякана шумом дика качка, заборсалася щось в очереті.

Юрась оглядівся у сірій п'їтмі, намагався визначити, де можуть стояти пастки. Він заїхав у протоку з сильною течією. Переконавшись, що без світла нічого не знайде, ввимкнув електричного ліхтарика. Однією рукою веслував легкою правилкою, тримаючись очеретів, другою підсвічував і враз помітив вершчу — над нею стирчав поплавець.

Юрась витяг її, в ній бився кілограмовий осетр. «Не нагулявся, друже. Що поробиш — така доля твоя», — співчутливо подумав Юрась, все ж кидуючи його у свій човен, не залишати ж здобич напризволяще!

Той осетрик не вирішував проблеми — у Лиманському пим нікого не здивуєш. Потрібна була хоч одна опдатра. Та хіба помітиш у такій темряві чужі пастки — тут і господареві непросто знайти їх. Єдина надія — встрілити. Але він уже наробив стільки шарварку тут, що всяка звірина буде обережна.

Він знову затаївся, ввимкнувши ліхтарика, і навіть не ворухив правилкою, цілком віддаючись течії, яка несла його у темну протоку між двома стінами очерету.

Потім зачепився за тростину, витягнув весло і тихо поклав його на дно човна, тримаючи на колінах рушницю із зведеним курком.

Трохи мучило сумління: «майбутній охоронець природи!» Зрештою, один раз можна. Як і вистрелить якусь звіринку, то цю невеличку втрату потім відшкодує безжальною боротьбою з губителями природи — він, може, тисячі ондатр врятує!

Обдурювати себе неважко. Думка про Лізин день народження, про подарунок для неї допомагали долати сумніви.

Минав час. Завмерлі було плавні потроху оживали. Заскавувала в очереті лисиця. Неподалік човна величезний лящ забурунів воду спинним плавником — тільки «бр-бр!» почув Юрась. Через кілька хвилин по воді ляснув хвостом короп. Вийшла на годівлю ондатра, — Юрась знав, що вона звір нічний, — і почала гризти молоді пагони очерету. Заворушився в заростях і «господар» — дикий кабан. Хлопець не розгледів його, але здогадався, що темна маса, яка розсунула очерет, від чого захиталося на тлі неба високе пірамідальне волоття і згодом завмерло, і є вспр. Через кілька хвилин здогадка підтвердилася — звір підійшов до води, насторожено постояв, потім рохнув і знову сховався в заростях.

Над головою пролетіли чирки.

Юрасеві ноги затерпли, палець на спусковому гачку рушниці занімів. Раптом у небо злетів трубний гук оленя, хлопець подумав, що тому не терпиться дочекатися осені, і він уже шукає подругу.

Ця думка зігріла серце. Схотілося розірвати тишу ревом мотора і гайнути додому в Лималське, нічого не ловити, нікого не вбивати серед цього свята життя, яке мимоволі підстеріг...

Але, підкоряючись запрограмованості своєї поведінки, не кинувся назад, а, ніби переступивши через себе, тихо відпустив очеретину, за яку тримався рукою, і дозволив течії підхопити човен далі.

За човном тихо поплив цікавий бобер. Помітив, що якийсь предмет рухається по воді, і не швидко, а тихо, повільно, — і за ним: що ж воно таке?

Юрась знав, що тут водилося багато бобрів. Але полювати їх навіть за ліцензією заборонялося, годі було й шкурку продати.

Супроводжував бобер човна аж до лиману, підпливав потроху ближче й ближче і раптом, злякавшись незнайо-

мого предмета, відчувши людину, сильно ляснув хвостом по воді й пірнув.

Луна пішла від того ляску ніби по всьому лиману і довго не затихала.

Та ось неподалік човна заструмила, ніби заспівала вода. Хоч як тихо пливла ондатра, а Юрась почув. Повільно підвів рушницю і, вгадуючи у темряві звірка, цілячись по ледь-ледь помітному тьмавому сліду на воді, натиснув гачок.

Постріл розколов світ. Юрась миттю кинув рушницю на дно човна, схопив підсаку і підчепив звіря, яке ще билось в агонії. Не встиг хлопець кинути здобич у човен, як до нього долетів рев мотора. Десь недалеко, від лиману, мчав човен. «Інспектор, що сидів у засідці, або якийсь браконьєр», — майнула думка, і Юрась рвучко сіпнув за шнурок, заводячи свого мотора. «Інспектор — ще якимось викручуся, гірше, коли браконьєр, вершу якого потрусив. З браконьєром жарти короткі. Такий може й застрелити».

Юрась дав газ і незабаром вилетів на вільну воду. Човен, який мчав до нього, не встиг розвернутися і проскочив у протоку.

Порушник почав віддалятися від переслідувача. І враз, немов відповідаючи побоюванням хлопця, бабахнув постріл. З моторки наказували зупинитися.

Юрась у відповідь повністю викрутив ручку газу, потім і собі схопив рушницю і, не цілячись, теж послав кулю угору, попереджаючи, що й він озброєний і просто не дасться в руки.

Ревіли мотори, збурена вода пінилася, хвилі залітали в човен, обливаючи хлопця з ніг до голови. Чорний маяк летів йому назустріч, як навіжений. Але в того, хто гнався, мотор був дужчий або переслідувач просто був вправніший на воді, і за звуком Юрась відчував, що його наздоганяють. Кинувся вбік, знову до очеретів, сподіваючись сховатися в них. Тоді переслідувач почав обходити Юрася, закриваючи дорогу до плавнів.

І раптом Юрась мало не вилетів за борт: мотор заглух, і човен різко зменшив хід. Хлопець гарячково сіпнув шворку раз-другий — дарма! Щось сталося з гвинтом; він похапцем підняв мотора — так і с: намоталася трава.

Поки звільняв гвинта, переслідувач підплив і притерся бортом, освітлюючи його човен потужним ліхтариком. Білий промінь пробіг по Юрасю, затапцював по обличчю.

— А-а-а, малий Черкес! — вирвалось у переслідувача, і по силуету та голосу хлопець упізнав інспектора з подвійним прізвищем Козак-Сірій, якого у Лиманському називали Сірій Козак, або просто Сірій, і який був найнепримиренніший до браконьєрів чи не у всьому басейні Нижнього Дніпра.— Гм... І човен Андріїв!..

Юрасю здалося, що в голосі Козака-Сірого забриніли нотки розчарування, і хлопець зрадів, що переслідувачем виявився інспектор, який працює разом з його старшим братом.

Потім промінь світла заметушився в човні, намацав за біту ондатру, осетра, зупинився на рушниці, що лежала на дні.

— Дядьку Михайле...— почав був Юрась, але Сірій не дав йому договорити.

— Чіпляйся! — суворо наказав, кидаючи кінець вірьовки.— Давай сюди твою рушницю,— скомандував, коли хлопець слухняно прив'язав кінець до носа човна.— Прикладом уперед.

Юрась подав.

Козак-Сірій збільшив газ, і човен його рвучко потягнув за собою Юрасів. Чорна вода розступалася перед ними, ніби розкриваючи хлопцеві його гірке майбутнє. Він сидів на кормі, думав не про брата і прочуханку від нього, не про штраф і славу, а тільки про те, що ось тепер не відзначить Лізин день народження.

Не знав, як зарадити своїй біді. На Андрія надії мало, а від Сірого хіба відкараскаєшся! Інспектор був неблаганний, і про це у Лиманському знали всі. Кілька років тому розповідали про подію, яка сталася з ним. Браконьєри таки застукали інспектора вночі у глухих плавнях, де він сидів у засідці, і в перівній сутичці Козак-Сірій зазнав поразки. Його довго били веслом по голові і, вирішивши, що забили на смерть, залишили в плавнях. Якийсь дачник-вудкар, що ховався з човном в очереті, став мимоволі свідком цієї трагедії і, як тільки браконьєри від'їхали, витягнув інспектора з води, надав йому першу допомогу. Потім, покинувши ловлю, повіз до медпункту. Оклигавши, заюшений кров'ю Козак-Сірій побачив на дні човна у свого рятівника кілька дрібних осетерчиків, ловити яких категорично забороняли. На березі інспектор подякував дачникові за порятунок, але протокола про порушення ним правил риболовлі склав і відповідно оштрафував...

Гіркі думки обсідали не тільки Юрася. Козак-Сірій теж

був розчарований і збентежений. І не тому, що ввіймав як порушника закону брата свого колеги, а тому, що цього разу йому раптом здалося, нібито невідомий злісний браконьєр, який уже кілька сезонів вислизав з його рук, нарешті спійманий на гарячому. І от знову не те!

Сьогодні Козак-Сірий мав їхати на воду з Андрієм Комишаном. Але той, розписавшись у журналі чергування, десь повівся. А брат скористався з цього й узяв човен...

Інспектор вимкнув мотор, і човен м'яко ткнувся носом у берег. Юрась ледве встиг справувати, щоб не наскочити на нього. Козак-Сірий виліз з човна — високий, довгоногий, як чапля, жиливий, він ступив у воду і легко витягнув по черзі обидва човни.

— Вилазь, розсівся, як пан, — гримнув на Юрася.

— Дядьку Михайле, — допомагаючи припнути човни і не дуже сподіваючись на успіх, ще раз жально попросив хлопця. — Дядьку Михайле, їй-богу, більше не буду. А то соромно, тільки прийшов, відслужив, а тут отаке...

Сірий розкрив рота тільки, щоб буркнути:

— Бачу, що й армія з тебе людини не зробила!..

На березі в рибінспекції нікого не було, крім Нюрки-сторожихи.

Ця Нюрка була примітною особою в Лиманському. Ще молода, здорова жінка, вона нізащо не хотіла працювати в радгоспі. Жила з базару, де за сумісництвом і прибирала, влітку здавала дачникам свою хату, взимку в'язала, а головне — сторожувала в рибінспекції, біля човнів і щодня зранку товклася біля комори рибоколгоспу, де фелюги здавали нічний улов. Хата її стояла біля самісінької комори, то й нести рибу було недалеко. Тепер Нюрка вже кілька років дачників не пускала, а здавала квартиру тільки сільській медсестрі Валі. Медсестра була прийшлою у Лиманському — довга, як жердина, похмура й відлюдькувата, вона своєї хати не мала.

Побачивши, кого зловив Козак-Сірий, Нюрка тільки хмикнула: вже й Черкеси браконьєрять!

Поки Козак-Сірий складав протокол, а Юрась, похнюпившись, сидів на лаві, Нюрка поставила на електроплитку чайник, щоб напоїти інспектора, який знову йшов на воду.

Скінчивши писати, Козак-Сірий підсунув напірці Юрасеві, і хлопцеві нічого не залишилося, як докласти своєї руки. Потім інспектор попросив Нюрку як поняту підписати протокол, і Юрась сердито спостерігав, з яким

задоволенням, косуючи на нього, сторожиха черкнула ручкою. Юрась гірко подумав: що він такого їй зробив, цій Нюрці, що вона ніби радіє.

Козак-Сірий забрав у Юрася набої і поклав у шухляду стола, а рушницю поставив у кутку.

— І хто ж їде на ондатру з такими набоями! — пробурчав інспектор, поглядаючи на забите звіря. — Усю шкурку побив.

Козак-Сірий розумів, що має справу не із злісним браконьєром — ті б'ють ондатру тільки з дрібнокаліберки. До ствола припасовують електролампочку з батарейкою, щоб уночі бачити мушку і влучати тільки в голівку.

Юрась мовчав.

— Можеш іти, Черкесе, — дозволив Козак-Сірий, — і шукай гроші на штраф.

Юнак тяжко зітхнув: «Пішов по вовну, а прийшов стрижений». Гроші! Де він зараз їх візьме? Проте нічого цього не сказав, а мовчки вийшов надвір під теплі нічні зорі.

Козак-Сірий від чаю відмовився.

Коли складав протокола на Юрася, з лиману долетіла луна нових пострілів, і Козак-Сірий, подумавши, що браконьєри вкрай розперезалися, знову кинувся до човна. Хто зна, може, йому мріялося, що саме цієї ночі, нарешті, пощастить упіймати злочинця, який стільки часу глузує з нього, не даючи ні жити, ні спати.

5

Незважаючи на нічні неприємності, на скандал, який витримав від Андрія, — якби не втрутилася мати, хто зна, чим би це закінчилося, — але все одно з самого ранку Юрася не покидало почуття очікуваної радості. Тішився думкою про зустріч з Лізою. Так виразно, як буває тільки вві сні, малювалася ця сцена, ніби марив наяву. Ось він переступає поріг Лізиної кімнатки, не помічас, яке це помешкання вбоге, з низькою стелею, нерівними й темними стінами, тому що в душі в нього осяяно. Ліза, всміхаючись, поспішає назустріч і каже: «Пробач, Юрасю, я нечемно говорила з тобою минулого разу». І він вибачає їй, радісно простягає подарунок... Еге ж... Тут мрії хлопця обриваються. Де ж той подарунок в біса! Втім, існує на світі ще й так звана «військова винахідливість», якої він не позбавлений.

Дочекавшись вечора, Юрась вислизнув зі своєї хати. Довго кружляв біля Будинку культури, де на квітковій клумбі росли троянди, і, зрештою, вибрав хвилину, щоб зірвати три пишноголові квітки.

Потім, ризикуючи скрутити собі в'язи, злетів униз крутою стежкою до хати Данилівни. У Лізиній кімнаті світилося.

Тепла хвиля оповила Юрасеве серце: хоч і гнала від себе, але, бач, назвала день народження і тепер чекає його. Кого ж іще!

Далі все було майже так, як вимріяв: постукав, почув «прошу» і несміливо переступив поріг.

Ліза не кинулася назустріч, але й не прогнала. Тільки на обличчі її відбилосся здивування, яке враз змінилося настороженістю.

— А-а, це ти, Юрасю!.. Знову!.. — похитала головою. — Ну, проходи. — Зверталася до нього на «ти», хоч він казав їй «ви», немов набагато старшій. Ставний, міцний, як і всі Комишани, Юрась губився при ній.

Отак, ніяковіючи, поклав на край столу троянди.

— З днем народження вас, Лізо. Бажаю здоров'я і щастя. Особистого, маю на увазі...

Ліза знизала плечима. Вираз настороженості не полишав її обличчя.

— Звичайно, не колективного... — Вона, здавалося, ще не знала, як поставитися до нежданого гостя. Зрештою посміхнулася й підставила щоку для поцілунку. — Які гарні троянди! Спасибі!

Хлопець ніжно торкнувся губами її щоки.

Охоплена раптовим замішанням, Ліза прошепотіла:

— Сідай... Коли вже прийшов, будемо святкувати.

Юрась розсердився на себе за свій недоречний, несміливий поцілунок. «Як дитя: у щічку!» Ніби досі ніколи в житті не цілував дівчини. Йому хотілося схопити Лізу в обійми і припасти до звабливих червоних уст. Натомість лише перевів подих і обережно опустився на красчок стільця.

— Як ти дізнався, що сьогодні мій день народження?

— Та ви ж самі...

— Сказала? Хіба?

— Позавчора, біля готелю... Вже й забули? І тепер отак відзначаєте на самоті?

— Отак і відзначаю. Це не велике свято, коли старіє жінка.

— Лізо! — захоплено вигукнув Юрась. — Ви дуже молоді.

— Я теж хочу так думати, — голосно засміялася Ліза.

Та Юрась відчув у її голосі журливі нотки й знову подумав, що він, сильний, дуже потрібен цій тендітній самотній дівчині...

Тим часом Ліза поставила троянди у воду, викотила кавуна з-під ліжка, обтерла його рушником і поклала на стіл.

— Ріж, — подала Юрасю ножа.

Вона вже змирилася з несподіваним візитом. Цей соромливий чорнявий хлопець, від якого так і струміла нерозтрачена сила й щирість, не міг не подобатися. Тут, у Лиманському, після того як познайомила з ним, раптом відчула себе такою, як раніш, коли ще була дівчиною. Життя її склалося невдало: якимось швидко, не звідавши смаку чудової пори дівочтва, несподівано стала жінкою з гірким осадком на душі. Не судилося нареченою в білій фаті переступити поріг загу, і зараз Юрась пробуджував у ній почуття, що ніби пригасли. Вона й сміялася так голосно, щоб приховати біль, що раптом накопив на неї. Потім опанувала себе: не мала права на цього хлопця.

— Та ріж! — наказала нетерпляче. — Чого ти, зрештою!..

Юрась і далі непорушно сидів на краєчку стільця і немов заворожений незмигну дивився на Лізу. Все навколо неї ставало красивішим, і його притягувала до цієї молоді жінки вперше відчута непереборна сила.

Ось Ліза взяла з мисника одну тарілочку, другу — яка в неї зваблива рука, які плавні рухи, як граціозно порастає в тісній кімнатці, незважаючи на хвору ногу!..

Стежачи закоханими очима за Лізою і підкорючись дивній силі, що раптом підвела його з стільця, Юрась, не тямлячи себе від хвилювання, схопив жінку в обійми. Забувши, що може завдати їй болю, ловив невіддатливий рот, вдихав запах волосся і шкіри, без пам'яті цілував щоки, очі, поки нарешті не відчув губами її чутливі уста.

Коли Ліза відірвалася, Юрась ще якийсь час стояв очманілий посеред кімнати, широко розставивши ноги. Голова йшла обертом.

— Навіщо, Юрасю, — тяжко вимовила задихана жінка, шукаючи неслухняними пальцями на кофті одірваного гудзика, і, помітивши, що хлопець знову готовий кинутися на неї, гримнула: — Іди, любий хлопче, додому, йди!

У Лізиному голосі, і сердитому, і якомусь піби сумному, вчувалися такі нотки, що враз протверезили хлопця. Він

постояв ще кілька секунд і, буркнувши: «Пробачте!» — кинувся з хати...

Ліза знесилено опустилася на ліжко.

«Прийшов з квітами»,— подумала вона, глянувши на троянди. Їй присмно було від того, що не пляшку приніс. Мимоволі порівнювала себе з Юрасем, наче ставила поруч, відчуваючи, як лестить жіночому самолюбству те, що її покохав такий чистий хлопчина. Але як добре, що так рішуче вирядила його! Це слід було зробити. Заради нього ж...

Ступнувши із світлої кімнати у непроглядну ніч, Юрась на мить заплющив очі й потім уже помітив під низенькими сливами, що росли на подвір'ї, лавочку. Попрямував туди й сів.

Душею він іще залишався поруч Лізи. Губи його ще нашіли поцілунком, у пальцях струміло її тепло.

Він не встиг нічого сказати про свої почуття, докінчити розмову, яку вимріяв і не раз подумки повторював, сказати про все, що переповнювало його.

Йому не хотілося йти звідси. Хатина ховала його Лізу. Розчинене вікно в її кімнаті сліпучо посміхалось у нічну темряву, і повітря в садочку солодко пахло її кучериками.

Після задухи маленької кімнати, після спалаху хвилювання він глибоко, на повні груди, дихав лиманом, прислухався до м'якого шереху хвилюнок біля берега. Неподалік бовваніли будівлі причалу, комора та правління рибколгоспу. Тепер там було тихо. Згори, від села, долетів людський гомін, і Юрась зрозумів, що то виходять з Будинку культури після сеансу кіно.

Він бачив зорі. Зорі були великі, золоті, як Лізині очі. Він не відчував темряви, в ньому бурхало світло.

Хлопець знову задумався. Мрії заводили далеко. Все було досяжне. Мріяв про той час, коли бачитиме її щодня, зустрічатиме з роботи і сам поспішатиме додому, де чекає вона; буде виходити з нею на люди, в кіно, у гості, а головне — торкатиметься її рук, її вуст, дихатиме запахом її кіс, щохвилини, завжди, до самої смерті...

Справжня любов — це не тільки розвій осяяння душі, це й самопожертва — і хоч не такими словами, але саме так думав Юрась і був готовий на подвиг...

Довго просидів непорушно. Потім почув, як у шепіт лиману вплелися сторонні звуки. Мабуть, якийсь п'яничка заблукав берегом, ніяк не втрапить до своєї хати. Але —

ні. Це був не нічний гультяй. Кроки наближалися і стали чіткіші, хоч людина намагалася ступати м'яко, немовби крадькома.

Юрасю раптом схотілося, щоб хтось напав на Лізу. О, він довів би свою відданість!

Та ось хлопець збагнув, що невідомий і справді прямує до Лізиної хати. Він весь напружився, немов приготувався до бою, але відсунувся на край лавочки, під сливу, глибше в темряву, щоб його не помітили відразу.

Чоловік ніс під рукою чималий сувій, тож думка, що це — злодій, була відкинута: бандит несе речі з хати, а не до хати!

І несподівано Юрась побачив щось знайоме в постаті цього чоловіка, в його ході, помітив характерний жест правцею, яка немов рубала повітря на ходу.

Андрій?!

Хлопець так і заляк, його наче прибило до лавочки.

Андрій?!

Юрась зіщулився, розгублено стежачи за тим, як брат навшпильнях підступив до прочиненого світлого віконця і тихо покликав:

— Лізо!..

Десятки гірких запитань зароїлися в голові бідолашного хлопця.

До нього долинув нерозбірливий шепіт, потім віконце зачинилося, й Андрій рушив до дверей. Ледь чутно брязнула клямка, і брат зник у сінях.

Юрась і далі непорушно сидів на краю лавочки, очманіло вглядаючись у зачинені двері, не вірячи своїм очам і сподіваючись дива: зараз все повернеться в початкове становище, немовби прокрутять стрічку назад: двері відчиняться, в отворі знову постане Андрій з пакупком під пахвою і, задкуючи, піде до лиману...

Та двері лишалися глухими.

У душі хлопця боролися суперечливі почуття: і подив, і підозра, й сумніви, і надія, й гіркі ревнощі. Але так тривало недовго, логіка ставала дедалі впертіша, і, коли в маленькій Лізиній кімнатці, де щойно сидів він, раптом погасло світло, люті, чорні ревнощі й гірка кривда, яку несила проковтнути, підступили до горла, заповнили все Юрасеве єство.

Світ захитався. Небо камінням впало на нього, зорі, щойно золоті, тепер залізними гвіздками проштрикнули

його і прибили до лави, з якої не мав сили підвестися, можливо, й земля розкрутилася тому, що вона почала тікати з-під ніг, як під гойдалкою.

Згодом Юрась не зможе згадати, як він виповз з-під каміння, на яке перетворився зруйнований світ, як підвівся з лавочки і нетвердим кроком побрів з садка, як опинився біля води, не тямлячи, куди і навіщо йде.

Хлопець не гнівався на Лізу, не зненавидів Андрія — цими словами не можна було б змалювати його стан: біль, дужчий за гнів і ненависть, біль, що затьмарив усі інші почуття, немов кинув його у чорну безодню...

6

Коваль рано прокинувся, зробив зарядку, та ніяк не міг прочуматися.

Спав погано. Знову мучили кошмари. Незавершена справа остання, якою займався, не давала спокою, і в снах часто з'являвся убивця рибалки на Дністрі, судячи з фотографії, молодик, який зник ще до того, як оперативники вийшли на нього. Водолази не знайшли його і в річці — тільки рушницю. Оголошений всесоюзний розшук теж не дав наслідків. Єдице, що з'ясувалося на підставі свідчень односельчан — підозрюваний давно збирався виїхати на схід і, певно, загубився у неозорих сибірських просторах. Прізвисьце його — Чемодуров — Коваль запам'ятав на все життя, а цієї ночі навіть розмовляв з ним уві сні. Вмовляючи його добровільно віддати себе до рук правосуддя, Дмитро Іванович раптом прокинувся, немов від поштовху. Здавалося, що не спить і розмовляє з Чемодуровим наяву. Це, звичайно, тільки здалося, і Коваль з острахом подумав, що знаменита інтуїція, яка так виручала раніше, уже зраджує його, заводить на манівці. Так, варто повернутися на службу, хоч би для того, аби закінчити справу про вбивство на Дністрі. Хто зна, що іще може натворити цей Чемодуров, коли його вчасно не спіймати. Коваль вивчав попереднє життя підозрюваного і дійшов висновку, що це людина жорстока, з несподіваними вибухами емоцій.

Полковник збирався вийти до телефону, щоб подзвонити Келеберді про квиток до Києва, коли в двері постукали.

— Заходьте! — вигукнув Коваль, і до кімнати влетіла господиня готелю, висока, струнка, жвава, наче їй не за

сорок, а лиш двадцятка. Півтора десятка років попрацювала вона в полі біля хімікатів, і роки хоч і прив'ялили колись гарне обличчя, та не забрали молодечого запалу й веселості. Тепер, як у нагороду, директор призначив її порядкувати у новозбудованому двоповерховому радгоспному готелі, і вдячна жінка працювала старанно, намагаючись усім догодити.

— Пробачте, що затрималася,— сказала, заносючи тарілки із сніданком.— Бігала вниз, додому, погодувати поросят. А там на березі таке лихо,— сплеснула руками.— У нас часто в лимані штормить — вночі хвилями прибило якогось мертвого дядька, людей зібралось, міліція!

— Гм,— озвався Коваль.— І міліція... А що за чоловік?

— Ніхто не знає, чи браконьєр якийсь, чи, може, інспектор. Їх теж стріляють... Але нібито чужий, не лиманський... Свідайте, будь ласка...

— Цікаво глянути, що там сталося,— вголос подумав Коваль.

— Встигнете... Раніше поїсти треба. Все захолоне... Та й нащо воно вам!

Якби Данилівна знала, що розмовляє із славнозвісним детективом! Вона посадила Дмитра Івановича за стіл і вибігла на кухню по чай.

Коваль залюбки підкорився цій енергійній жінці. Й справді не було чого поспішати. Трупи, вбивства — це вже не його клопіт. Хоч йому завжди «щастить», ніде від злочинів не сховається. Навіть тепер, коли на пенсії! Дмитро Іванович зітхнув. Він не марновір, але раптом пригадав історію, що сталася колись в його земляком, молодим письменником. Приїхав той у гості до батьків, у рідне село, відвідав школу, де колись навчався. Письменникові приємно було зустрітися з своїми вчителями, тим більше що й сам після інституту мав працювати в школі. Він задумав написати п'єсу про радянського вчителя. Сюжет для неї вибрав нескладний. Головна героїня — вчителька, син якої втопився, ловлячи у річці рибу із своїм однокласником. Тяжко переживаючи загибель сина, як вважала вчителька, через легкодухість товариша, вона не зрікається своєї місії і знаходить сили й далі навчати того хлопця, який врятувався.

Міркуючи про п'єсу, молодий письменник якось цілий вечір розпитував сусідку-вчительку, як вчинила б вона у такій ситуації, чи не зненавиділа б хлопця, що не допоміг її синові, чи змогла б і далі його навчати.

Він просив її «увійти в образ» і розповісти про почуття, які могли б народитися в душі його героїні...

А десь через два дні вранці почув страшну звістку: син їхньої сусідки-вчительки пішов на Ворсклу з товаришем і не повернувся.

Земляк Дмитра Івановича, ні з ким не прощаючись, тихцем вийшов з батьківської хати і пішки гайнув за чотирнадцять кілометрів на залізничну станцію. Хоч він, звичайно, не був винен у трагедії, не напитував біди для вчительки, але в очі тій матері не зміг би глянути...

Поснідавши, Коваль вийшов на кручу перед готелем.

Внизу на голубому просторі затоки, як завжди, мальованими іграшками стояли чепурні фелюги. Вітер на ранок стих і тепер ласкаво бавився білими вітрилами спортивних яхт. На березі, ліворуч від причалу рибоколгоспу, мурашиною купкою метушилися люди, і Коваль зрозумів, що вони юрмляться біля утопленика.

«Спуститися й собі?»

Але — ні! Через день-другий він повернеться до Києва, до роботи. А зараз — відпочинок, відпочинок і відпочинок! Хіба за довгі роки служби він не втомився від повсякденного порпання у бруді, від розшуків, підозрювань і навіть так званих творчих знахідок у роботі, коли завдяки його викриттю виявлялося, що зовні порядна людина насправді є злочинцем?! Це завжди коштувало йому багато нервів, і він не розумів тих своїх колег, які не тільки виконували службу як неприємну, хоч і потрібну роботу, але й мали насолоду, хапаючи за комір людину, що вчинила злочин.

Отже, відпочивати, відпочивати! І все. Зрештою, це убивство його зовсім не обходить. Та й офіційного права втручатися він уже не має.

Коваль одвів погляд від берега і підійшов до довгих колод біля готелю, де полюбляв сидіти вечорами, милуючись зоряним небом.

Сівши на колоду, мимоволі знову опинився лицем до гурту, що чорнів унизу.

Глянув униз байдуже.

Він не любив нероб, отих вуличних гультяїв, різних обивателів, які вмить злітаються на пригоду, мов круки, і судять про подію і так, і сяк, даючи поживу пліткам.

Правда, досвідчений детектив часом може віднайти в тих балачках зернятко істини, здобути поштовх думці, що стане йому в пригоді. Та Дмитро Іванович вважав, що

орієнтуватися на підслухані розмови слід обережно, щоб не завести розшук на манівці.

Коваль ще раз пильно поглянув униз. З лиману причав якийсь катер і пристав до берега біля невеличкого причалу рибінспекції. Рушила з місця й одна фелюга. Сонце почало підбиватися вгору, і лиман дедалі яскравіше голубів під його промінням.

Полковник стежив за тим, як причалував катер. Люди з нього теж поспішили до гурту на березі.

«Втім, поглянути — це не означає втручатися. Подивлюся й піду... І своїх міркувань, якщо вони з'являться, не буду нікому нав'язувати,— подумав Дмитро Іванович.— Вперше погляну оком сторонньої людини...»

Коваль підхопився, немов на пружинах — набута професійна звичка переважила — і рушив униз крутою стежкою. Незабаром від підійшов до гурту. Не звик розглядати того, що його цікавило, з-за чужих спин, отож протовпився між людьми.

Труп невідомої людини, витягнений на берег, особливо протрелену голову і побите шротом обличчя, обсіли мухи.

Сержант міліції, молодий хлопець, поставлений тут дільничним для охорони до приїзду оперативно-слідчої групи, відганяв цікавих.

— Так ти його, ідоле, хоч прикрий чимось,— гукає з гурту бабуся й хреститься.— Страшно дивитися.

— Немає такого наказу,— відповідає сержант і сам відвертається.

— А чим він його пакрив? — стає на захист сержанта якийсь рибалка.— Принеси йому з хати рядно, він і накрив.

— Накривати не можна. Може, хто впізнає.

— Упізнаєш! Все обличчя розбите. Не лиманський він, яспо. З Кизимиса чи Білозерки, а може, з Херсона.

— Учора знайшли в плавнях перекинуту «южанку» без хазяїна,— міркує чоловік, який щойно приїхав моторкою.— Втопився, а це набряк і сплив.

— Не просто ж втопився. Ти що, не бачиш: голова протрелена! — сердито обертається до чоловіка рибалка в гумових чоботях, що привіз улов на фелюзі і теж підійшов до гурту.— Обличчя спотворене. Били зблизька.

— Громадяни, ніхто не впізнає цієї людини? — знову звертається до присутніх сержант. І, оскільки всі мовчать, додає: — Ну, то розходьтєся. Нічого цікавого тут немає.

Він розставляє руки і трохи відсовує людей подалі. Йому допомагає хлопець у спортивних штанях та майці, з пов'язкою дружинника на засмаглій руці.

— Не хвилюйся, сержанте,— кидає хтось із гурту.— Ось як підіб'ється сонце, пригріє, самі розбіжаться...

Міліціонер нічого не відповідає, тільки зсовує кашкета назад і нетерпляче поглядає на шлях, що в'ється згори повз комору рибоколгоспу, де має з'явитися машина з райвідділу.

Коваль вийшов наперед, обійшов небіжчика, присів навпочіпки біля голови, в якій зяяла рана. І не з простої цікавості. Він і раніше тільки з службового обов'язку розглядав такі картини, бо за всі роки не звик до них, не позбувся гострого внутрішнього протесту, коли гвалтівна смерть вишкірювала перед ним зуби.

— Громадянине! — нагримав на нього вартовий.— Відійдіть!

— Та я тільки глянути,— підвівся Дмитро Іванович.

— Усі дивляться, тільки підходити близько не можна. Мертвий як є, що ж тут розглядати?..

— Ну, не просто мертвий, товаришу сержанте,— поправляє його Коваль.— А вбитий.

— От, от,— підхоплює сержант.— Затопчете сліди, спробуй тоді знайти вбивцю.

— Які сліди? — не здається Коваль.— Сюди труп приплив, його викинув шторм. А вбивство сталося не тут і не зараз. Це на місці злочину важливо зберегти сліди...

— Які там сліди на воді! — зауважує міліціонер.— Вода все змиває.

— Після злочину вони завжди залишаються,— пробурмотів Коваль.— Навіть на воді! — Він продовжив про себе: «Як і добре діло!»

Й у думці Дмитро Іванович не обходився без того, щоб відразу не протиставити злу антитезу. Коли зло завжди полишає свої сліди, то й добро не минає безслідно. Кожна дія, кожний вчинок людини, викликаючи відповідну реакцію, тягнуть за собою інші, обумовлені ними вчинки та події і так залишають свій часом не відразу помітний слід у потоці життя.

Цих міркувань він, звичайно, не виголосив, тільки повторив.

— Навіть на воді, сержанте... Все, все в житті залишає свої сліди.

— На воді ще ніхто нічого не знаходив.

Люди прислухалися до їхньої розмови.

— Звідки ви такий розумний? — зрештою розсердився міліціонер. — Сказано — не лізьте, то й не лізьте. Ви що, знаєте вбитого? І хто ви такий? Дачник? Щось я вас ранише у Лиманському не бачив...

— Відпочиваю...

— То й відпочивайте собі! Документи є?

— В готелі.

— Бо я вас швидко звідси випроваджу!

— Куди?

— Знайду куди!

— А ви маєте таке право? За що?

— І право буде. Відійдіть, кажу!

Як тяжко відчути себе стороннім у такій ситуації! Після стількох років, коли підлеглі ловили кожний його жест! Ковалю хотілося назвати себе, відшпетити сержанта, але стримався, не міг опуститися при людях до сварки з ним і, зітхнувши, відійшов. Звичайно, в того нерви теж це залізни й стояти тут не мед, але скільки ще треба, щоб навчити культури поведінки таких молодих працівників.

Зрештою, все правильно — й далі упокорювався, — він лише дачник, який відпочиває у радгоспному готелі.

Тим часом на повороті з-за горба вискочив жовто-синій газик. Помітивши його, Дмитро Іванович відійшов од гурту і побрів стежкою назад до готелю. Йому не хотілося, щоб хтось із знайомих упізнав його тут. У такому разі, звичайно, привітали б, навіть зраділи б йому. Спрацює інерція, адже звикли до того, що він — начальство, може, й поради попросять, сподіваючись, що полегшить їхню роботу. Але що він може порадити? Місцеві працівники набагато краще знають тутешніх мешканців, їхні звички, пристрасі. А йому довелося б починати з нуля — вивчати людей, умови життя тощо... А то, дивись, хлопці ще почнуть виявляти співчуття пенсіонерові. Тільки цього бракувало! Полковник ніколи не опинявся в такому непевному, невизначеному становищі, і це вкрай дратувало.

Та на біса це йому? Допомогти ще одного злочинця поставити перед очі Правосуддя? Невже він не має права на заслужений відпочинок, як кожний робітник чи службовець: адміністратор, бухгалтер, токарь, лікар або вчитель? Як він заздрило колись, коли перетинав взимку міст через Дніпро і помічав на білій кризі чорні цяточки рибалок, що цілими днями дихають свіжим повітрям і яких

лише хвилює: чи клюне! Тепер його не обходять справи інших людей, і він спокійно живе в своєму будиночку на затишній Лук'янівці, а як той будинок знесуть, одержить комфортабельну квартиру на якомусь масиві. І піщо його не повинно хвилювати. Єдиний клопіт — стежити за програмами телепередач...

Так міркував Коваль, похашцем підіймаючись нагору до готелю, важко віддихуючись, в глибині душі відчуваючи, що міркує примітивно, що ніколи не вдоволяться амєбним існуванням міщанина, не перестане цікавитися долею людей і хвилюватися за них.

Сам не помітив, як у нього почала спрацьовувати внутрішня автоматика, і в голові вже вимальовувалися якісь контури трагічної події, на думку спадали різні версії загадкового вбивства.

7

Як і передбачав Коваль, у Лиманське приїхав і майор Келеберда. Він з'явився в готелі незабаром після того, як разом із слідчим прокуратури оглянув місце події, як зробили свою справу фотограф і судмедексперт. Слідчий зі своїми помічниками, які повезли небіжника в морг, подалися в район, а майор затримався у Лиманському, аби провідати Ковалья.

Минуло вже кілька днів, як Келеберда, з яким полковник колись навчався на курсах при Вищій школі міліції, влаштував Дмитра Івановича у цьому селі. Спочатку Коваль мав інші плани на літо: думав поїхати з Руженою на батьківщину, на Ворсклу, потім у санаторій, Ружена теж хотіла побувати у рідних чоловікових краях, про які той часто згадував, і вони лаштувалися до поїздки, коли Дмитро Іванович раптом передумав.

«Поїдемо, Руженко, у плавні, на Херсонщину, — мовив він. — Давно мрію про справжню риболовлю. Набридли ці дрібні окунці, підлящики. А там тараня на півкіло, лящі, як кабани...»

«Ти давно мрієш побувати у своїх Кобеляках», — відповіла дружина.

«Поїду пізніше, стільки не був — іще трохи потерплю». Він немов передчував, що зустрічі з дитинством не відбудеться, що двічі одними й тими самими стежками в житті не пройти.

Коваль не все сказав тоді Ружені. Він любив свою дружину, але не хотілося ходити з нею там, де ступав колись із Зіною, де вперше зародилося кохання.

«Тоді їдь сам до тих плавнів, а вже до Кисловодська полетимо вдвох».

Ружена вирушила у відрядження в Карпати.

Коваль через балкон бачив майора, ще як той ішов до готелю. Власне, не всього Келеберду, а тільки кучеряву голову, посередині якої світилася невеличка лисина. Постає затуляла решітка — Дмитро Іванович не хотів виходити з кімнати на балкон, аби майор не подумав, що відставник виглядає його.

Келеберда постукав у двері. Трохи огрядний, як на свої сорок років, з кашкетом у руці, постав на порозі.

— Заходьте, Леоніде Семеновичу, — привітав його Коваль.

— Здравія вам, Дмитре Івановичу, — пробасив майор. — От коли зібрався провідати.

Коваль зрозумів хитрощі майора й вирішив не признаватися, що в курсі сільських новин.

— Сідайте.

— Як вам тут відпочивається? — запитав Келеберда. — Не шкодуєте, що приїхали?

— Нормально. — Не хотів поки що скаржитися, щось несподівано стримало від прохання про квиток на Київ.

— Ніяк не вирватися, оперативна обстановка напружена, у Бериславі напад на таксиста, шукаємо злочинців, у Гопрах пограбування...

І справді, Келеберда крутився як муха в окропі, і його плани про день у плавнях разом з полковником полетіли шкереберть.

Він любив жартувати: «Усіх злочинців не переловиш, та я й не прагну цього». Але, попри жарти, не спав, не їв, поки не витягав на білий світ того, хто порушив закон, розумів, що за кожною особою злочинця стоять трагедії, які можуть повторитися і множитися, якщо вчасно не ізолювати призвідця.

Планувати свій особистий час працівнику міліції не дано — робота його сповнена несподіванок, і життя часом підкидає карколомні задачі, особливо коли їх зовсім не чекаєш.

Коваль це знав по собі і тому не дуже й сподівався на приїзд майора. Добре, що той хоч домовився з директором радгоспу, який створив пристойні умови.

Тепер життя підкинуло Келеберді пригоду в Лиманському ніби навмисне для того, щоб він побачився з полковником, і Леонід Семенович сподівався, що Коваль не відмовить йому в пораді під час розшуку й розслідування злочину.

Майор глянув на книжку, що лежала на столі.

— Рибалити не їздили?

— По-справжньому — ні. Так, бичками тішуся.

— Я розмовляв з головою рибоколгоспу Татарком і з хлопцями з рибінспекції. Відвезуть вас у неділю на Красну Хату. Це півострів у плавнях. Там головна база рибінспекції і лабораторія рибозаводу. Човник буде і все що треба...

— Спасибі,— подякував Коваль,— бо звідси до тієї Красної Хати таки далеченько. Та й не тільки до півострова, плавні й ближче є, але все одно мотор потрібний, на веслах не доїдеш. А тут іще пальця поранив.

— Як? — Келеберда, звісно, відразу помітив, що палець на лівій руці полковника зав'язаний, але тактовно змовчав.

— Наколов на дракона. Та вже полегшало. Я здебільшого цими днями на літературу налягав,— кивнув Коваль на книжки.

— Художня? — взяв одну з них майор.

— І художня, й наукова.

— От і тут, у Лиманському, пригода. Як з неба впала,— почухавши нотилицю, обережно почав майор.

Коваль удав, ніби вперше про це чує. Йому кортіло довідатися від нього все про вбивство, проте не хотів виказати своєї зацікавленості.

— Як же так? — теж нібито щиро здивувався майор.— Просто під вікнами у вас труп викинуто. Отам,— кивнув Келеберда на балкон, за яким виднілося синє плесо затоки.— Під кручею.

— Книжками захопився, нічого навколо не помічаю,— й далі хитрував полковник.— Оце про екстрасенсів читаю. Загадка людської природи. Ви знаєте, хто такі екстрасенси?.. Існує думка, що організмам деяких людей притаманні загадкові властивості,— вів далі Коваль, не дочекавшись відповіді.— Така людина має так зване біополе, що своїм струмом впливає на інших. Простягне руку екстрасенс до хворого і випромінюванням свого біополя лікує... Вчені сперечаються: ті заперечують, ті визнають це за нововідкриту енергію якихось глибинних полів всесвіту, кажуть, що в просторі навколо всіх живих організмів є

фізичне поле, природи якого ще не знає наука. Це поле випромінюють і люди, і тварини, і рослини, одні більше, інші менше... Так, так, Леоніде Семеновичу... — посміхнувся Коваль. — Я читав, що недавно якийсь учений встановив, ніби навіть рослини, квіти реагують на людські емоції. Коли чоловік агресивний, то рослина в його біополі пригнічена. Біополе вбивці, на момент спалаху його агресивності, рослина безпомилково фіксує і згодом, коли привести злочинця на місце події і наблизити до цієї рослини, вона відхиляється від нього... Отак би, Леоніде Семеновичу, викохати б усюди сади та лани, виростити квіти — і жоден злочинець не сховався б... — мрійно закінчив Коваль.

Келеберда, вислухавши навмисне довгий монолог полковника, теж усміхнувся:

— Якби ж то, Дмитре Івановичу. Але ж поки що...

Він повів Ковалья на балкон.

Убитого вже забрала машина швидкої допомоги і поехала до моргу.

Натовп розходився.

— Труп вночі викинув шторм. Встановлюємо особу загиблого, — розповідав майор. — Здається, рибалка з Білозерки. Два дні тому в плавнях, неподалік острова Янушева, знайшли «южанку». За номером встановили власника човна. Якийсь Чайкун Петро з райцентру, робітник місцевого комбінату. Дружина переполошилася, ридає, але жодних свідчень не дає, каже, він часто їздить у плавні, по два-три дні не буває вдома, коли має вихідні або відгули. От вона й цього разу не турбувалася... Її зараз привезуть до моргу. Тут ще одна жінка на берег прибігла, плакала, родич її, каже, — Петро Чайкун. Коли й дружина впізнає, то все буде простіше...

— Так, так, — постукав пальцями здорової руки по столу Коваль. — Як ви гадаєте? Пограбування?

— Сумнівно. Що на воді в нього могло бути? І човен цілий, і мотор на місці. Відомо, що Чайкун ходив на ондатру, ставив пастки і продавав шкури. Можливо, утовкся до чужої поставки або його пастку хтось хотів обірвати, зчинилася бійка — і все. Тутешні браконьєри — народ жорстокий і лютий, за ондатру, за рибу можуть і вбити... Ми, Дмитре Івановичу, коли встановимо зв'язки загиблого, то з'ясуємо, кому вигідна була його смерть.

— Так, так, — погодився Коваль. — Тільки думаю, що знамените римське право не охоплює всіх можливих мотивів і спонукань... У даному випадку, наприклад. Існує

іще на світі Випадок: випадкова зустріч, випадковий конфлікт, як ви самі припускаєте.

— Звичайно, все це візьмемо до уваги. Основні наші оперативні заходи: вивчення оточення Чайкуна, в якому він жив,— його сім'я, взаємини з друзями.

— Поцікавтесь, чи не виступав убитий проти когось, як свідок, у суді. Помсти теж не слід виключати. Дуже жорстоке вбивство. Двічі стріляли,— сказав Коваль і подумав: «От я і вліз у справу! Не втримався. Тепер сушитиму собі голову над цією задачею». І ніби всупереч самому собі відразу додав, звертаючись до Келеберди: — Коли визначите час і місце вбивства, поцікавтесь прилеглим районом. Що це — поле чи хутір. Хто там живе або працює, хто міг там бути на той час... Ну, а зрештою, ви розумієте, чи не найголовніше — знайти рушницю, з якої було вбито..

Келеберда, зітхнувши, кивнув.

— Знаємо, Дмитре Івановичу, аякже... Але от бачите, як виходить: думав у неділю приїхати до вас на цілий день, а тут така халепа. Не до риби тепер... Ловити мушу не тараню...

Коваль на те, погоджуючись, тільки розвів руками.

— Місце, де виявили труп, знаємо,— кивнувши в бік лиману, сказав полковник.— Але злочин стався не під моїм балконом. Потрібна карта акваторії, місця вбивства. Враховуючи швидкість течії і час перебування трупа у воді, це місце приблизно визначите. Не виключаю й району, де знайдено човен. Якщо вбитий — це справді Чайкун і човен належав йому. Тоді водолази обстежать дно і пошукають рушницю загиблого або й убивці. Я, наприклад, не виключаю й самострілу, нещасного випадку. А насамперед перевірів би, у кого із місцевих жителів є рушниця такого калібру, з якої вбито цю людину, і з'ясував би, хто був тієї ночі на воді, в якому місці акваторії, аж до рибінспекторів і егерів Товариства мисливців і рибалок включно.

Келеберда, погоджуючись, щоразу кивав.

— Та, зрештою, ви й самі це добре знаєте, Леоніде Семеновичу. Не мені вас навчати...

8

Три дні Юрась не бачив Лізи. Це були дні важкого протистояння собі, душевної боротьби, коли він, то підкоряючись якійсь магнетичній силі, починав спускатися

в долину, де стояла хата Данилівни, а потім, схаменувшись, поспіхом видирався назад, нагору, то раптом, сам того не помічаючи, опинявся в тих місцях, де могла з'явитися ця молода жінка.

І закінчилося це боріння так само несподівано, як і почалося.

Юрась побачив Лізу на ринку, де, спираючись на милицю, вона торгувала сир у якоїсь баби.

Серце в хлопця здригнулось, він сховався за чужі спини, стежачи за Лізою. Ринок, який до цієї хвилини гув, галасував, сміявся, на якому рухалися люди, знайомі й незнайомі, ніби щез, провалився, і зосталася тільки Ліза.

Услід за почуттям гіркої кривди, що не полишало його після драматичної ночі в сливовому садку, зараз Юрася пройняла гостра жалість до хворої: як це вона із закутаною ногою вибралася нагору до ринку — адже кружною дорогою сюди понад кілометр.

«А що, зрештою, має робити, бідолашна?» — штрикнула інша думка. Він, Юрась, зрікся її, Андрій в інспекції на Красній Хаті, а Данилівні доволі клопоту і без Лізи.

І йому раптом подумалося, що, може, того вечора Андрій приходив до неї й справді в якійсь справі і приносив не подарунок на день народження, а банки з ікрою, заготовленою задалегідь, чи, може, осетрину на продаж. Брат, мабуть, потихеньку і сам біля риби руки грів, відвозить її вночі у Херсон, де Ліза продає. А потім Андрій вийшов од Лізи так, що він, Юрась, розгублений, очманілий, не помітив. Та й який гріх може між ними бути, коли Ліза така ось хвора!

Хлопцеві дуже хотілося вірити в уявно памальшовану картину — вона знімала з душі камінь, і він весь час намагався переконати себе, що все йому приверзлося.

Навіть з милицею Ліза здавалася йому гарною, незмірно кращою, ніж досі; почуття його стали гіркими, терпкими, але від того інше гострішими. Жінка ще дужче вабила його, і він кружляв навколо прилавка з сиром, де товпилися дачники, немов птах біля зруйнованого гнізда.

Ліза теж помітила його і весело помахала рукою. Юрась удав, ніби не побачив цього жесту, спохмурнів і демонстративно відвернувся.

Він постояв так кілька секунд, та, злякавшись, що Ліза загубиться серед людей, обернувся, краєм ока стежив за нею. Ось жінка, важко шкандибаючи, прямує до нього. Юрась хотів гордо піти, але стояв як укопаний: нехай Ан-

дрій не подумає, що він його злякався й тікає. А потім жаль до хворої, якій тяжко було ходити, примусив його кинутися нааустріч.

— Де ти пропав, Юрасику? — весело запитала Ліза. — Я вже скучила за тобою. А тебе віде не видно.

Хлопець мовчав. Дивився собі під ноги. Серце шалено калатало, подих перехошлювало, і він не знав, що відповісти.

— Хіба нікому було вам допомогти, потурбуватися?.. Хоч би й... — Ім'я Андрія ніяк не могло злетіти з хлопцевих губів. — Ну, хоч би Данилівні, — нарешті викрутився.

— Так вона турбується, — відповіла Ліза. — Тільки в неї, крім мене, роботи по горло. А я потроху вже й сама виходжу...

— Аж сюди, на ринок?

— Як бачиш. Сюди мене на машині підкинули. — Юрась раптом подумав: «Чи не Андрій?» — І назад до когось попрошуся... Не можу я весь час у хаті сидіти.

«А хто ж все-таки сюди вас привіз?» — крутилося на язиці. Проте не спитав.

— Чого такий похмурий?..

— Ще... — Юрась не міг їй сказати «ти», і в нього вивралось: — Ще й питаєш! — Зло блимнув очима, повернувся й швидко пішов геть.

Ліза вдивовано знизала плечима: «Здурів хлопець! Який його гедзь укусив?.. Та чи не захохався в мене по справжньому?! — подумалося. — Цього ще не вистачало!»

Жінка не хотіла собі зізнатися, що й сама до Юрася потяглася, мимоволі захоплена його несміливим залицанням. Адже перші дні тільки Юрась скрашував її товариство у цій глушині, куди втекла, щоб відпочити від міської метушні, фабрики й внутрішньої нудьги. Думала прожити якийсь тиждень, влаштувалася в готелі за допомогою Андрія Комишана, який спочатку відмовляв, аби не їхала в Лиманське, а застряла тут надовго. Та й інтерес виник у неї неждано-негадано, такий, якого вона й не сподівалася... Звичайно, спочатку їй приємна була Юрасева увага. Це підносило її у власних очах. Якось по-новому глянула на себе.

Потім, після ближчого знайомства з Юрасем, Ліза почала відчувати, що таке життя, яке веде, її вже не задовольняє і що досі тішила себе ілюзією щастя, бо на світі є щось краще, ніж крадене кохання. Юнак викликав у неї гостру потребу стати гідною його, і водночас розуміла,

що зв'язок з рідним Юрасевим братом, про який вона не могла сказати, зводив між ними нездоланну стіну. Це її гнітило, вона знесилювалася, шматована суперечливими почуттями.

— Та бог з ним, з цим хлопчиком,— вголос промовила Ліза, заспокоюючи себе. Оглянулася, чи не бачив хто цієї сцени і, обережно тримаючи в руці вузлик із сиром, пошкандибала до готелю провідати Данилівну.

9

Радгоспний диспетчер Іван Васильович Чайкун завітав до Комишанів пізно ввечері й нікого, крім старої Комишанихи та Насті, не застав. Андрій пішов на воду, а Юрась повівся десь ще з обіду. Та, власне, Івану Васильовичу тільки Настя й потрібна була, хоч відразу цього не сказав. У розстебнутому піджаці, який не сходився на округлому животі, набурмосений, сидів у світлиці й розглядався, немов уперше сюди потрапив. Коли Порфира Оксентіївна вийшла на подвір'я, він ще якийсь час мовчав, то вступившись у свої запилені черевики, то ковзаючи поглядом по сімейних фотографіях Комишанів, наклеєних на великому картоні над столом.

— Дядьку Іване, — озвалася Настя, коли їй набридла гра в мовчанку. Вона сиділа на дивані й лагодила чоловікову куртку. — Андрій не скоро буде. Поїхав на ніч.

— Знаю, — нарешті заговорив гість. — У мене з тобою розмова, а не з Андрієм.

— То кажіть. — Настя поклала куртку біля себе і склала руки на грудях.

— Поїхала б допомогти Ірці... Завтра дозволять поховати Петра.

Настя перехрестилася.

— Обмити...

Жінка кивнула:

— Я вже була в неї...

— Ми на тебе каменя за пазухою не тримаємо. Хоч ти й за цим Комишаном... — почав здалеку Чайкун.

— Дядьку Іване!.. — Настині очі зблиснули. — Знов за рибу гроші! Скільки років товчете!

Перед очима промайнуло давнє. Батько ні за що не хотів віддавати її за Андрія. «Комишани — то ланці, волоцюги, цигани!» — кричав на доньку. Навіть з хати не ви-

пускав, коли поблизу кружляв ставний, чорнявий Андрій. Але і в неї був характер не менш упертий, ніж у батька. А головне — Андрій! Од згадки про нього швидше билося серце, від його поцілунків паморочилася голова і підгиналися ноги. Закінчилося тим, що одного дня, коли батько був у полі, Андрій покликав її, посадив у машину й повіз у Білозерку до загсу. До рідної хати вона більше не повернулася.

Тільки після смерті Василя Васильовича Чайкуни знову визнали її.

— Але своїх, правда, не забуваєш. І ми тебе й далі за рідну маємо...

Дядько Іван замовк, і Настя нетерпляче чекала, поки знову заговорить, хоч уже здогадалася, про що буде мова.

— А ось тепер у Ірки двос сиріт, — зітхнув Іван Васильович. — Ради з ними не дасть. Вона тобі, як не кажи, сестра, хоч і в других...

— Горе, горе... — хитала головою Настя.

— Андрій весь час ганявся за ним... І тієї ночі був на воді... з рушницею, — додав дядько. — Отак, дорога племіннице. Порахувався Андрій з ним.

— Не був Андрій тоді на воді.

— А де?

— Де? — Настипі думки заметушилися, розбіглися на всі боки. А й справді, де? Казав, що їздив у Херсон і там начальник нослав його на ніч у Гопри. Може, збрехав. Вона затнулася на мить.

Івану Васильовичу це здалося підозрілим, і він ще твердіше повторив:

— А де?

— Та ви що! — спалахнула жінка. — Перехрестіться! Міліція до Андрія ніяких претензій не має. З рушницею їздив Юрась.

Чайкун скривився.

— Ну, що ж, Юрась — то Юрась, одна кров, комишанська. Але вважай, Юрась ваш у такі діла не встряє. А от Андрій давно погрожував Петру. Відколи той носа йому перебив. Тож підозра на нього.

— Дурне мелете! — процідила Настя. — Дурна ваша думка. Це Петро пропонував Андрієві по двісті карбованців щомісяця, аби той не чіпав його на воді, не штрафував. А коли Андрій не взяв, пригрозив: «Подумай, бо інакше тобі не жити!» Добре, що чоловік у мене не з лякливих...

— Ми в міліцію на Андрія не заявимо, самі розберемося... Але коли це справа його рук або малого Черкеса, то біда вам буде... Ірка сама дітей не витягне, доведеться Комишанам давати свою частку.

Настя підвелася, заходила по хаті. З того, як перекладала речі, хапалася то за одне, то за друге, видно було, що тамує гнів.

— Ну, от що, дядьку Іване, — нарешті сказала, — коли тільки з цим до мене прийшли, то бувайте здорові. Слідство скінчиться, побачимо, з кого питати за Петра... Якби таке Андрій зробив, я йому перша не простила б. І нічого поки що язиком плескати!..

— Та ти, Насте, не той... — пробурчав Іван Васильович. — Міліція навряд чи розбереться, хто вбив. Нічка темна, очерети глухі, а на воді слідів не буває. — Він підвівся і, не попрощавшись, вийшов з хати.

Жінка ще довго не знаходила собі місця. До роботи вже не бралася, і Андрієва куртка сиротливо лежала на дивані, звисившись порожнім рукавом.

Порфіра Оксентіївна, повернувшись до хати, помітила, що в Насті почервоніли очі. Здивувалася: невістка була не з тих, що рюмсають. Не знала стара, відчула лише, що над ними всіма набігли якісь хмари.

10

У неділю вранці Данилівна, яка більше жила в готелі, аніж у своїй мазанці, зайшла до Коваля.

— Дзвонив директор. Зараз приїде.

Дмитро Іванович відклав книгу, яку читав.

— Зготую курчат, зварю картоплі... З ним і голова рибколгоспу.

— Неділя? — посміхнувся Коваль.

— Неділя, — потвердила Данилівна, і на її ледь підмальованих устах з'явилася задоволена посмішка. — Їх і в неділю не побачиш, все в полі та в полі.

Вона метнулася в довгасту нішу, де стояв диван і журнальний столик, схопила з підвіконня ганчірку, миттю вийшла нею по столику і вийшла з кімнати.

Директор радгоспу «Прибережний» Самченко вже кілька днів збирався до готелю — познайомитися з Ковалем. Тільки йому одному, влаштовуючи полковника в Лимапському, розповів Келеберда, хто такий Дмитро Іванович.

Не встиг Коваль зачинити за жінкою двері, як задзвонив телефон, і Данилівна знову вибігла на другий поверх. Полковник почув її схвильований голос.

— Володимире Павловичу, як же так! — жалісливо промовила вона. — Я ж готую сніданок, курчат підсмажила, картоплю, каву зварю...

Коваль зрозумів, що директор не збирався снідати у готелі.

Не бажаючи втручатися у «відомчі» розмови, він щільніше причинив двері і, повернувшись на балкон, задивився на ранковий лиман. Від уже добре знаного Дмитром Івановичем мальовничого краєвиду дихало спокоєм і лінивим умиротворенням. Немов білі лебеді, застигли у затоці фелюги рибоколгоспу. Трохи ближче до берега так само нерухомо стояло на тихій воді кілька човників дідів-бичколовів, що висмикували цю смачну рибку ніби просто з-під ніг.

Здавалося, серед цієї тиші й благодаті немає місця чорній ненависті, не може тут пролитися людська кров. Тільки полковник Коваль із своїм гірким досвідом розумів, що ця благодать часом оманлива й підступна. Він вірив у добре в людині, але завжди був насторожі, хоч це і заважало йому самому жити легко й благодушно, як живуть інші.

Тепер, коли лиманські води викинули на берег мертву людину, мальовничий краєвид не йшов на душу. Десь за далеким ясним обрієм або й зовсім близько, на березі, походжає зло в людській подобі, і не буде спокою, поки його не знайдуть.

Директор радгоспу з'явився через кілька хвилин після телефонного дзвінка. Піднявся на другий поверх разом з молодиком, якого відрекомендував як голову місцевого рибоколгоспу. Сам Володимир Павлович, високий, стриманий у рухах, задумливий, аж сумний, відразу сподобався Ковалю.

— Нарешті вибрався, — промовив Самченко. — Хазяйство. Ока та ока потребує... Але сьогодні — силоміць... Вперше за весну й літо. Покажемо вам наші голубі ниви...

Коваль згідливо кивнув, подумавши при цьому, що директор не все сказав. Певно, людей у селі схвилювала трагедія, що сталася, і Самченку цікаво почути його думку.

За кілька хвилин зібрались і поїхали моторкою на фелюгу.

На палубі судна біля кубрика Дмитро Іванович побачив казан, у якому парувала юшка, а поряд, на імпріві-

зованому столику, — пляшки з мінеральною водою і великі миски з вареною таранею та червоними раками.

— Перше — це поснідати, — сказав бригадир, кремезний рибалка в нейлоновій куртці та високих чоботях, з обвітраним, засмаглим обличчям. Він підійшов до столу, почав відкорковувати пляшки. До гурту наблизились іще троє рибалок і посідали круг казана.

Розмова точилася неквапна, спокійна: про улови, про врожаї, про сільські справи — не так часто зустрічаються рибалки із радгоспним начальством, і, зрештою, як і слід було чекати, перейшли до подій, що сколихнули Лиманське.

Коваль розглядав співрозмовників. Рибалки йому сподобалися, і не вірилось, що серед них може бути злочинець.

Самченко і голова рибоколгоспу, Татарко, в свою чергу, придивлялися до славнозвісного детектива. Певно, шукали в ньому якихось особливих рис, не здогадуючись, що полковник був у всьому, крім своєї виняткової проникливості, звичайнісінькою людиною.

Після сніданку, коли голова рибоколгоспу не витерпів і подався моторкою по фелюгах, а рибалки заходилися коло своїх справ, Самченко залишився на палубі вдвох із Ковалем.

Ніяково посміхнувшись, наважився спитати:

— Може, й незручно, але яка ваша думка про це вбивство, Дмитре Івановичу?

Коваль не відразу відповів.

— Гадаю, Келеберда вже щось знає, — вибачливо, ніби пояснюючи свою цікавість, додав директор радгоспу. — Все-таки і нам би знати не завадило.

— От і помилилися, Володимире Павловичу, — відповів полковник. — Я певної думки не маю. Вона повинна впливати з фактів, а їх у мене немає. Та й не хочу втручатися. Я вже осторонь, як ви знаєте... — І з ледь відчутною гіркотою додав: — Карний розшук, якщо й напав на слід, розголошувати не має права. Але у херсонській міліції хлопці чудові й незабаром розберуться... А щодо міркувань, то, певно, у вас і свої є. Адже ви краще за будь-кого знаєте тутешніх людей.

— Я не криміналіст.

— Для цього не треба бути криміналістом. Особу вбитого нібито встановлено. Петро Чайкун — і про це вже лю-

ням відомо. Жив у Білозерці, а раніше — в Лиманському. Можливо, і ви його знали.

— Чайкунів у нас у Лиманському кілька родин. Живуть дружно. Родичаються міцно. Так,— зітхнув директор,— знав я вбитого.

— Ну от. А знаючи людей, неважко розібратися в події... Розкажіть мені про нього... Дивись, і дійдемо якоїсь думки.

Директор радгоспу посміхнувся:

— Сподівався щось у вас довідатись, а тепер сам буду розповідати... Про Чайкунів відомо багато... Рід свій ведуть з давніх-давен, люди хазяйновиті, працьовиті, але ласі на гроші... До революції мали свою фелюгу, крамничку, наймитів, одружувалися тільки на мастних дівчатах і самі добрячий посаг давали. У тридцятих роках декого з них розкуркулили... А коли п'ятнадцять років тому з чотирьох слабеньких колгоспів організували наш радгосп, в одному з цих колгоспів головою був Іван Чайкун... Пам'ятаю перші збори. Я перед цим працював директором сусіднього радгоспу і давно забув уже про таке безладдя, яке побачив тут. На таких зборах можна було побувати хіба в перші роки колективізації. Частина людей прийшли п'яні, посідали ззаду і вели свої збори. Час від часу з того темного кутка — а тоді тут були ще гасові лампи — лунали вигуки: «Знаємо! Не хочемо! Не треба нам чужого!» Це на мою адресу. Вже було відомо, що директором новоутвореного радгоспу призначено мене.

Поки секретар райкому розповідав, що держава хоче допомогти їм, буде зрошувальну систему, дає кредити, що радгосп, як організація державна, прогресивніший, сиділи тихо, навіть «камчатка» замовкла. А коли пішла мова про керівництво, зчинився шарварок... Ще дорогою, в машині, секретар казав, що буде опозиція, організована Іваном Чайкуном, який сам претендує на посаду директора... Але, зрештою, лад навели й оголосили наказ про моє призначення. Я, в свою чергу, призначив Івана Чайкуна заступником і залишив на своїх місцях усіх, хто був раніше бригадиром, ланковим чи комірником. І цим на якийсь час заспокоїв «опозицію». Але все це колишнє колгоспне керівництво працювало недбало, без почуття відповідальності. Задонцив листопад, кукурудза не зібрана, овочі в полі, час орати на зяб, а бригадири й ланкові просиджують у чайній. Треба було шукати нових людей, сумлінних фахівців...

Одного разу ввечері, коли я сам сидів у конторі радгоспу, заходить капітан у відставці Комишан Степан Андрійович, батько нинішнього рибінспектора — він уже три роки як помер — і прямо каже:

«У нас в колгоспі не було ладу, і при радгоспі не буде порядку, якщо будемо довіряти й давати владу Чайкунам, Сидоренкам, Маньківським...»

«Чого так вважаєте?» — питаю.

«Вони правила раніше колгоспом, як хотіли, й самі нечисті на руку. Вміють перед начальством виступити, а за пазухою камінь тримають... Їх треба на рядову роботу...»

«А ви ким працюєте?» — питаю. Я ще тоді не всіх людей знав.

«На різних роботах. Тепер сівачем.»

«Хочете вищу посаду?»

«Я не за посадою прийшов, гірко дивитися, що ця кумпанія витворяє...»

Подякував фронтовикові. Він і потім допоміг мені багато в чому розібратися... Але вас, Дмитре Івановичу, найбільше цікавить, звичайно, Петро Чайкун, — обірвав свої спогади директор. — Понад десять років тому, на початку нашого господарювання, Петро жив і працював тут, у Лиманському. Саме в цей час, про який розповідаю, днів через чотири-п'ять після візиту капітана у відставці, приходив до мене тваринник Христенко й каже:

«Ото недоциталися телиці на фермі номер два, її міліція шукає, але не знайде, бо завфермою Петро Чайкун договорився із вдома скотарями, одвели її в Софіївку і продали за триста карбованців.»

Я вирішив поки що обійтися без міліції. Викликав завфермою. Питаю:

«Знайшли телицю?»

«Та хіба міліція знайде?!»

«Ну от що. Свідків тут немає. Цю теличку, яку за вашим розпорядженням продали в Софіївку, щоб до вечора повернули. І мені доповісте.»

Обличчя його взялося плямами.

«Не приведете, підете в тюрму!»

Другого дня вранці заходить цей Петро Чайкун і каже: «Телиця на місці.»

Я, наївний, ще не знаючи стосунків між тутешніми людьми, розповів по секрету цю історію бухгалтерці, яка, виявляється, приятелювала з кимось із Комишанів.

Зрештою про все дізнався дільничний інспектор, і справа набула законного ходу. Петро Чайкун дістав три роки і, відбувши, переїхав до Білозерки...

* * *

Незабаром на фелюгу повернувся голова рибколгоспу, і судно взяло курс на плавні, на Красну Хату.

Дмитрові Івановичу відразу сподобався чарівний куточок незайманої природи в плавнях, куди його привезли. Він не приховав цього, і йому запропонували пожити тут днинку-другу. Човник, тиша зеленого царства, уловисті місця, де клюють краснопер і тараня,— все буде до його послуг.

Коваль здогадався, що це Келеберда попросив у Херсоні начальника рибінспекції виявити гостинність. Протягом дня інспектори оточили його тією щирою доброзичливістю, що властива робочим людям, товариство яких обмежене і рідко оновлюється.

Стоячи на причалі, від якого відпливала фелюга з Самченком і Татарком, Коваль дивився їй услід. Судно зменшувалося на очах, розпливалося в перших присмерках. Полковник постояв ще трохи на причалі, оглядаючи свинцеву воду лиману.

Плавні затихали. Настала та мить, коли на воду лягає останнє пригашене світло дня і пливе рікою, зливаючися з нею. З кущів ще несміливо, крадькома виповзали тіні. Було тихо, як завжди у час, коли в природі на мить встановлюється рівновага між прожитим сьогодні й неминучим завтра, коли день і ніч втомлюються у своєму протистовітві і на хвильку зупиняються. Денне життя ще не заснуло в плавнях, а нічне з його буянням хижих пристрастей поки що таїлося, вичікуючи повної темряви.

Полковник усвідомлював, що залишився тут не заради плавнівських краєвидів і чистого повітря, а щоб ближче познайомитися з рибінспекторами і всією навколишньою обстановкою. За професійною звичкою, яка давно стала його другою натурою, він припускав, що вбивця Петра Чайкуна міг виявитися й серед тутешніх інспекторів, які жили в сусідніх селах Софіївці, Станіславі, Кизимисі.

Звичайно, таке припущення — тільки робоча гіпотеза. Воно мало службове призначення, скороминущу цінність, лише як поштовх для роздумів і пошуку істини, бо до неї

приходять, заперечуючи випадкові й помилкові версії. Щоправда, згадав Коваль, великий учений Ньютон був принциповим противником не підкріплених фактами бездоказових гіпотез навіть на початку роботи... А хіба їхній кримінальний пошук не співпадає з пошуком наукової істини? Придумана змоглядна гіпотеза в науці тягне за собою іншу, так само сумнівну... А у розслідуванні злочину — помилкова думка напочатку, якщо некритично захопитися нею, потягне далі за собою і помилкову оцінку згодом виявлених фактів, і помилковий висновок. Міркуючи про таке, Дмитро Іванович уявляв собі залізничну сортувальну гірку з коліями, що віялом розходяться від неї і ведуть на всі сторони світу. З гірки штовхають вагони на ту чи іншу колію, де з них формують ешелони. Варто складачам поїздів помилитися, пустити вагон не на ту колію, як, причеплений до чужого ешелону, він попаде не туди, куди слід. І чим далі, тим більше буде віддалятися від справжнього пункту призначення. Так і найменше відхилення від справжньої версії відводить усе далі від істини.

Проте на початку дізнання, коли в руках обмаль фактів і доказів, Коваль припускав вільний політ думки інспектора розшуку й слідчого. Істину знаходить відважний працівник, що не боїться ризикувати, не боїться карколомних версій, які лише на перший погляд неймовірні.

Що ж до цих гостинних інспекторів, у Дмитра Івановича був намір не так звинуватити когось із них, як викреслити їх з будь-яких версій.

Стоячи на причалі й прислухаючись до тихої води, що легенько плюскотіла в очеретах, уже оповитих сірим мороком, полковник задумливо постукував пальцем по металевій огорожі. Зрештою він відкинув вагання. Рубіком перейдено, і детектив Коваль починав своє полкування... Він не міг бути осторонь, коли на його очах торжествувало зло. Нейтральної смуги для нього не існувало.

Дмитро Іванович повільно рушив з причалу. Біля невеличкої затоки, в якій стояли човни інспекторів, під акаціями палахкотіло багаття, осяваючи хистким, нерівним світлом людей і зарості. Братися за вудочку було вже пізно. І полковник не пішов до опатного двоповерхового будинку лабораторії, де його поселили в окремій кімнатці.

Декого з тих, що юрмилися біля багаття, Коваль уже знав: районний інспектор Козак-Сірий стояв під акацією,

зіпершись плечем на її стовбур, чорпавий Андрій Комишан сидів на колоді й стругав палицю довгим мисливським ножем. Не знайомий полковникові старший за всіх чоловік у світлі багаття закінчував складати мотор. Ще один у спеціально утепленому комбінезоні, що їх, як згодом довідався Дмитро Іванович, списували авіатори і які ставали у добрій пригоді рибінспекторам холодними ночами на воді, тримав у руці довгу тоненьку лозинку, кінець якої шкварчав у багатті, й задумано дивився на вогонь. Кремезний чоловік у зношеному костюмі, з-під піджака якого виглядав светр, щось схвильовано розповідав. У тиші, яка панувала навколо, голос його луною розлягався по всьому півострівцю, і Коваль вловлював окремі слова... Певно, чоловік розповідав цікаве, бо слухали всі уважно, навіть той, що складав мотор, прислухався і час від часу кивав оповідачу.

Дмитро Іванович і собі підійшов до гурту. Андрій Комишан посунувся на колоді, даючи йому місце. Оповідач на секунду зупинився й глигнув оком на Ковалья, немов зважував, чи слід говорити далі, й, вирішивши, що можна, глибоко передихнув, набрав повні груди повітря і сказав:

— Значить, поїхав я з своїм приятелем Семеном — техніком із заводу склотари — на вечірню зорю. Звечора не дуже ловилося, затрималися допізна й вирішили заночувати на воді, щоб на світанку знову порибалити. Стали на якорях метрів за десять від берега й заснули. Вночі, десь біля дванадцятої, нас розбудив сильний удар у човен. Ми схопилися, але коли прочумалися побачили, що нікого поблизу немає, тільки крута хвиля відходить від бортів нашого човна. Спросоння не могли зрозуміти, що сталося. Потім дотямили, що, очевидно, дуже велика риба вдарила нас у днище. Певно, сама злякалася і кинулася геть. Ми заспокоїлись і знову заснули...

Але все це дрібне. Слухайте, що було далі. Рано-вранці, перед сходом сонця, бачимо — йде самохідна баржа «Ак-тубінськ». Радіо на все Дніпро розливається. Луна навколо гримить, немов земля і небо співають. І взагалі, ви ж знаєте, як гарно і приємно на природі у нас тут у липні-серпні. Бачимо — баржа йде начебто прямо на човен. Потім трошки відвертає, до острівця, де ввечері відпочивали річники. Ну, думасмо, або щось забули вчора на березі, або їдуть похмелятися. І вже не звертаємо на цю баржу особливої уваги, ловимо рибу.

Потім щось немов штовхнуло мене, примусило, оглянутися. Дивлюся, самохідка вже метрів за сорок-п'ятдесят. І раптом на «Актюбінську» вивертають вліво руля і йдуть просто на нас. А зі мною літній приятель. Він як закричить: «Льоню, я ж плавати не вмію!»

Я, проте, не дуже злякався. Сидів біля мотора, бачу — на лавочці ніж. Ми ним хліб для приманки різали. Хапаю його і миттю перерізаю вірвовку, на якій тримається кормовий якір. Баржа вперлася носом в середину нашого човна. Я підстрибнув, вчепився за борт її — там є таке обрамлення. Дивлюся — мій напарник руками й ногами відштовхується від баржі й благополучно проходить під її бортом. Капітан чи черговий механік — не знаю, хто там був нагорі, стоїть собі, свиня, біля керма, сміється, аж зубами блискає, радий, що налякав нас. Ну, бачу, що з Семеном все гаразд, човен наш цілий, і з висоти стрибаю в нього. Нас уже підтягло під корму самохідки, трохи там лоба набили, та головне — усе більш-менш обійшлося. Але от що хочу сказати: які є ще на світі люди! Цей же капітан чи черговий, не знаю хто, навіть ходу не зменшив, — сміється, і хоч би що йому. Таким я його спереду побачив, як він східно шкірив зуби. Коли носом давили. А вже як назад відтягло нас, не побачив його пика. Він навіть не обернувся, глянути, живі ми чи ні... От які ще люди бувають! — повторив оповідач.

— Які бувають люди, Льоню, по-моєму, нам розказувати не треба, — зауважив Козак-Сірий.

— А як тебе, Андрію, мотоциклом душили, пам'ятаєш?

— Ну, то робота наша. Там справа інша. То браконьєр тікав, — зауважив міцний чоловік років за тридцять — Андрій Комишан. — А ці ж не брали риби. Просто збиткувалися над людьми.

— А я не чув, що тебе мотоциклом... — подав голос чоловік, який досі мовчки грався з лозиною. — Розкажи.

Андрій Комишан спочатку відмовлявся, але, помітивши, що й Коваль зацікавлено слухає, неквапно промовив:

— У Цюрупинську, в заповідному нерестовому господарстві, — почав у бік гостя, немов саме йому вирішив розповісти пригоду. — Там є тільки одна дорога, щоб в'їхати або виїхати. А обабіч неї канави. Ні праворуч ступути, ні ліворуч. Дорога веде від одного села до другого. В одне в'їжджаєш, а через друге виїжджаєш. Пізніше я здогадався, як там ловити браконьєра. Посадиш людей в одному селі і в другому, по обидва кінці дороги, і немає

куди йому подітися. Але якось мені довелося ловити з одного кінця...— Комишан перевів подих і зробив паузу, немов обмірковував дальшу розповідь.— Дивлюсь, значить,— вночі на дорозі добре видно, вона вилискує проти неба,— їде мотоцикл. Коляска набита сітками й рибою Браконьєрів двох. Дорога вузька, мотоцикл пре просто на мене. Чекав до останньої хвилини, а коли він не зупинився, стрибнув убік, у канаву, бо затримати все одно не вдалося б. Так мене кілька разів заганяли у воду,— посміхнувся Комишан,— поки не догадався, що зробити. Узяв перегородив дорогу сушняком — там росте маслина, вона дуже колюча. Потім відійшов від цієї барикади назад метрів на сто і сховався. Тепер, думаю, я їх затримаю. Не будуть вони нас душити й примушувати стрибати в канави.

Так і сталося. Доскочили сучі діти до маслини, а далі ні тпру ні ну. Я таку купу наносив, що очі повиколоювали б. Склалося у них безвихідне становище: поверне праворуч — у канаву пірне, зліва — очерет, теж у болото вскочить. Ну, тут я ззаду підбіг і таки затримав нахаб, які довго не давалися в руки. Так що мені мало не під колесами довелося побути... Але таких байок, Дмитре Івановичу,—звернувся він уже прямо до Ковалья,— ми можемо багато розповісти. У нас що не день, що не ніч, з кожним виїздом якась чудасія трапляється.

— Коли сталася ця пригода... з рибиною і «Актюбінськом»,— спитав Коваль.— Чи не в суботу?

Його цікавило, чи не тієї ночі спав на воді оповідач, коли було вбито Петра Чайкуна. Можливо, він щось чув, був свідком або й, дивись, учасником події. Прямо спитати про це полковник не хотів.

— Коли? — перепитав Льоня.— Та кажу ж: минулої неділі.

Коваль задовольнився цією відповіддю: за даними експертизи, убивство сталося на добу раніше.

Тим часом Козак-Сірий поправив кобуру з пістолетом на боці й сказав:

— Що ж, пора і на воду!

При цих словах гурт розпався. Комишан разом з Льонєю, який, як потім дізнався Коваль, був громадським помічником рибінспекторів і, чергуючи на своїй роботі в Херсоні через тиждень, весь вільний час віддавав Красній Хаті, пішли до човна, припнутого у затоці.

Тим часом механік запустив двигуна невеличкої електростанції, і острів з будинками і причалом осяяло сліпуче світло. На мить Коваль позаздрив міцним молодим хлопцям, які зараз підуть в ніч, на мужню боротьбу із злочином. Йому ж нічого іншого не залишалось, як сховатись у своїй затишній кімнатці на другому поверсі будинку й лягти в ліжко з книжкою в руках.

11

Майор Келеберда не примусив себе довго чекати. Через три дні він знову з'явився у Ковалья. Приїхав з суперечливим почуттям на пораду. З одного боку, дуже не хотілося надокучати полковнику та підкреслювати свою несаможиттєвість, коли міг і сам розібратися в справі з убивством Чайкуна. З другого боку, боявся, щоб Дмитро Іванович не образився, — ще подумає, піби ніхто не зважає тепер на його знання, уникає його порад. Заспокоювала лише одна обставина: вивчивши справу і переконавшись, що вона не з легких, Дмитро Іванович уже не буде диктувати свою волю і своє рішення. Це залишається за ним, майором Келебердою. «Смерть королю! Хай живе король!»

Він застав полковника, коли той лежав на дивані в смугастій піжамі, що давно вийшла з моди. Вигляд у Дмитра Івановича був якийсь втомлено-пригнічений. Келеберда здогадався, що Коваль нудиться, — напевно, не помічає навіть, що подають на сніданок і обід, що вся ця рибна ловля, заради якої він приїхав сюди, лише на певний час забрала його думки і почуття. Майор знав таких людей, котрі, нібито щиро захоплюючись риболовлю чи полюванням, насправді займатися цим можуть лише кілька днів, хоч говорять і мріють про це цілий рік.

Немов підтверджуючи думки Келеберди, Дмитро Іванович відразу підхопився з дивана і, відчуваючи незручність за своє вбрання, дещо жвавіше, ніж це було йому властиво, заметушився по кімнаті.

— Заходьте, Леоніде Семеновичу, сідайте, — радо привітав майора. — Я зараз переодягнуся.

«Яка різниця», — хотілося тому сказати, але Коваль вже був у другій кімнаті. І тут майор подумав, що Ковалю треба було зараз приключки, щоб скинути з себе піжаму, яка розслабляє, позбавляє енергії і протипоказана таким людям, як славнозвісний детектив.

Полковник вийшов у строгому спортивному костюмі, який щільно облягав його кремезну постать. Очі Ковалья весело блищали.

— Ну, то що у вас, Леоніде Семеновичу, з цим убивством, якщо не секрет?

— Багато що встановлено, Дмитре Івановичу! Зокрема те, що Петро Чайкун, житель Білозерки, таки браконьєр. Полював на ондатру, хоч і рибою не гребував. Звичайно їздив сам-один.

У човні вбитого знайшли весло, портфель світло-жовтого кольору із шкірзамінника, три баки для бензину, два прямокутної форми, один — овальної. Бак овальної форми пристосовано для тайника, в якому були сховані п'ять пасток для великих гризунів.

Зробили викіпіровку акваторії району вбивства... Можу показати.— З цими словами Келеберда на мить затримався, потім узяв свою папку і розіклав на столі схему гирла Дніпра, на якій було позначено плавні та місце вбивства Чайкуна.

Дмитро Іванович відчув миттєве вагання майора перед тим, як той розгорнув папку, і гірко посміхнувся, він уже звик, що йому не всі тасмшниці розкривають.

— Я думаю, Леоніде Семеновичу, що мені ви можете дещо показувати як інспектору міністерства, хоч тепер і позаштатному. Порушувати закону ми не будемо.

Келеберда зніяковів.

— Що ви, що ви, Дмитре Івановичу. Які там сумніви. Порушувати закону ми, звичайно, не будемо. Для мене ви завжди у штаті, завжди вчитель.

Коваль схилився над схемою. Майор говорив далі:

— Ми викликали водолазів і обстежили дно. Знайшли рушницю Чайкуна. Експертиза встановила, що Петро Чайкун був убитий пострілом з рушниці дванадцятого калібру, а в загиблого — шістнадцятий. Отже, версія нещасливого випадку, самострілу виключається.

— Так, так,— повільно мовив Коваль, думаючи щось своє.

— Шкурок багато було?

— Жодної. У човні знайшли тільки руді ворсинки з ондатри.

— Гм,— задумався полковник.— Не було здобичі на той час чи вбивця обнишпорив човен і все забрав?

Келеберда знизав плечима.

— Ви вже, певно, встановили осіб, котрі в цей час були на воді, включаючи рибінспекторів? — питав далі Коваль.

— Роботу цю почали, але ви ж розумієте, як це не просто...

— А чи не проходив цей Чайкун свідком по якихось кримінальних справах? Може, це все-таки помста? Не цікавилися зв'язками з місцевими браконьєрами та особами, які ведуть сумнівний спосіб життя?

— Вся наша опергрупа цим зараз займається. Залучили і місцевий актив дружинників... І версія помсти зараз розробляється. Чайкун і сам сидів за крадіжку телиці. Коли працював у радгоспі. В колонію послали запит про його тамтешні зв'язки.

Коваль згадав розповідь директора радгоспу про боротьбу кланів у Лиманському. Чи не котрийсь із Комишанів вивів завфермою Петра Чайкуна на чисту воду? Ні, Самченко називав інше прізвище — Христенко.

— Ми зараз іще вивчаємо взаємини Чайкуна в сім'ї, із родичами, сусідами,— немов угадуючи Ковалеві думки, розповідав далі майор.— Маємо на увазі ті часи, коли він жив у Лиманському і так само пізніше — в Білозерці. Ще перевіряємо, в кого із місцевих жителів є рушниці дванадцятого калібру, виявляємо всіх, хто незаконно тримає мисливську зброю, має човни і полює в плавнях. Роботи — непочатий край.

— От що пораджу іще вам, Леоніде Семеновичу: браконьєрів, що виловлюють і б'ють ондатру, легше встановити через осіб, які вичиняють шкурки або шиють шапки з них. Хто-хто, а вони краще за всіх їх знають. Установіть з шапкарями добрі взаємини, люди зрозуміють вас і підтримають. Таке явище, як убивство, протиприродне й гидке людині; і навіть ті підпільні кустарі, які за копійку готові поступитися совістю, коли вже йдеться про вбивство, будуть допомагати. Можливо, тому, що їм притаманний страх і за себе, адже доводиться мати справу з цими людьми, і їх необхідно вилучити із свого гурту здатних на такий злочин.

Коваль замовк. Потім, поміркувавши, додав:

— А місце, що прилягає до району вбивства, вже почали перевіряти? Чиї це землі, хто на них живе, чи є там туристи в наметах або з машинами і таке інше?

— З цього боку села Кизимис, Софіївка, а вздовж лівого берега, далі на південь, заповідник і землі радгоспу. Поки що нікого не встановлено, хто міг бути вночі на

вісімнадцяте. В заповіднику тільки один намет поставлено. З дозволу дирекції. Відпочиває молодий інженер, з ним дружина і дитина, працює на бавовняно-паперовому комбінаті у Херсоні. Рушниця не має. Він розповів, що тієї ночі чув постріли — два чи три. А потім ще два.

Ще живе там на баштані сторож. Тридцятирічний сезонник. З бригадою. Орендують у колгоспі землю, вирощують кавуни, вивозять на ринки і мають добрі прибутки. Офіційно така напівприватна діяльність за договором з колгоспом не забороняється. Хоч все-таки це звичайні шабашники, серед яких, на подив, двоє з вищою освітою. Бригада вже поїхала з кавунами на Північ, а він сидить у курені й охороняє залишки врожаю... Зброї в нього немає. Тільки ракетниця...

— І давно цей шабашник отаборився тут, на Херсонщині?

— Третій рік.

— Гм...— Коваль задумливо прикусив губу.— Звідки він приїхав, де в нього постійна прописка?

— Одесит.

— Гм...— вдруге гмикнув Коваль і раптом боляче вкусив себе за губу.— Одесит, кажете... Документи перевірили?

— Ну, звичайно.

— Подікайтесь ним детальніше, Леоніде Семеновичу.

— Паспорт на прізвище Лук'яненко Андрія Фотійовича.

— І ще, запросіть з Києва, ніби для себе, справу про вбивство на Дністрі Михайла Гуду. На день-два. Для орієнтування в аналогічній події... А постріли цей Лук'яненко не чув тої ночі?

— Каже, ні, спав міцно. Та й до лиману йому не близько.

— Ну, а осіб, які користуються зброєю офіційно, я маю на увазі риболовних і мисливських інспекторів, перевірили?

— Тут і виникає підозра про помсту. Я вважаю, що особливих підстав для цієї версії поки що немає, але є свідки того, що в червні минулого року Петро Чайкун з товаришами побили якогось рибінспектора, а кого саме, ще не встановлено. Розшукуємо цих приятелів Чайкуна, щоб довідатися, про якого рибінспектора йдеться.

А найголовніше, Дмитро Івановичу, що мене найбільше здивувало й насторожило,— саме про це я хотів з вами порадитись, і це якоюсь мірою ув'язується з нападом на

рибінспектора, — встановлено, що у лиманського інспектора Андрія Комишана є рушниця дванадцятого калібру, з цією рушницею були на воді в ніч на вісімнадцяте сам Андрій Комишан, його молодший брат Юрась, недавно демобілізований з армії, і черговий рибінспектор Козак-Сірий, який і затримав Юрася з братовою рушницею та впольованою ондатрою.

Келеберда замовк і запитально глянув на Ковалю, чекаючи, що той зараз вигукне: «Чому ж ви з самого початку про це не сказали?» Але Коваль зауважив коротко: «Цікаво». Він не хотів уточнювати, хоч здогадувався, що майор сказав не все.

— Так-от, — прокашлявшись, таки додав Келеберда, — Юрась Комишан поїхав на воду братовим човном, а чи виїздив Андрій разом з братом і коли саме, ще не встановлено. Ні в кого з цих трьох немає алібі. Рушниця Комишанів і куля зараз на балістичній експертизі, і кожного поки що будемо допитувати як свідка.

— Допитуйте їх тут, в цьому готельчику, ось поруч вільний номер, — кивнув на стіну Коваль. — І не тільки їх, а всіх, хто заходив тієї ночі до приміщення рибінспекції. Не варто нікого з них возити в райвідділ, тут відразу й обміняємося думками, якщо не порушимо цим закону, — додав, уже посміхаючись, полковник.

12

Такої риболовлі Коваль не пам'ятав. Добровільний помічник охоронців природи, якого всі називали Льонею, хоч за паспортом він Ленко, давно прижився на Красній Хаті. Він виконував різні доручення інспектора, часом виїжджаючи з ними і на чергування. Коли полковник вдруге з'явився у плавнях, Льоня запропонував йому поїхати в заплаву, відвести душу на ловлі красноопера.

Коваль подякував, водночас пильно розглядаючи рибалку. Невисокий, ставний, зі спокійними сірими очима, Льоня трохи зніяковів під точним прицілом полковникового погляду.

— Черви є... Макуха... — промовив він. — Ось тільки заправлюсь пальним... І поплавчанки знайдемо, хоч ми ними не бавимося.

— У мене свої, — заспокоїв його Коваль.

Цього разу на Красній Хаті Дмитро Іванович відчув,

як у ньому знову прокинувся інтерес до всього, що раніше любив. Немов пробудився від якогось летаргічного сну.

Справа Петра Чайкуна, якою мимоволі зацікавився, ніби повернула його до тривог людських. Знову, можна сказати, на його очах, було зневажено людське життя. Ще трохи стримувало, що ніхто не уповноважував його втручатися у розшук, самостійно відновлювати свою «ковалівську» справедливість. Раніше мав на це право. Більше того, справедливість була його службовим обов'язком, його ремеслом. Але міркуючи про те, що, не ввіймавши Чемодурова, він дав змогу йому й далі жити серед людей і при нагоді повторити злочин, Коваль перував. Хто зна, де і коли з'явиться цей утікач і що скоїть. Тим-то тривалий час після відставки полковник цікавився трагічними пригодами в республіці, намагаючись за почерком злочинця знайти Чемодурова, якщо той не втопився, і відшкодувати свій борг перед людьми.

Льоня вже приготував човна. Обірвав Кавалеві думки, подаючи йому брезентового плаща. На воді й улітку прохолодно, особливо ввечері, як повертатимуться, може прохопити вітром.

Коваль уместився в човні, і «южанка» тихо впливла з заростів.

Вони перетяли широкий рукав Дніпра, пролетіли між високими зеленими стінами очерету, і раптом Льоня різко повернув човна — Дмитрові Івановичу здалося, що він правує просто в зелену стіну, але враз очерет розступився і пропустив їх у вузький коридорчик, такий вузький, що тонкі тростини, нахилене волоття били по обличчю, примушуючи загулятися руками.

За кілька хвилин проскочили цим схованим від стороннього ока коридором і опинилися у тихій заводі, настільки тихій після вітряного дніпрового плеса, що завжди стриманий полковник мимоволі ахнув.

Навколо, до протилежного берега, теж порослого очеретом, суціль стелилося по рівній, як дзеркало, воді зелене кругле латаття, над яким де-не-де, наче білий вогонь, палякотіли лілеї; краї заводі затягло ряскою, куширом, а поблизу між лататтям темпіла глибока вода, ховаючи в собі рибальські тасмниці.

Льоня заглушив мотор і весельцем вправно підігнав човен до прогалини, між лататтям. На якір не треба було ставати, Непорушна, але не болотяна, чиста вода стояла

ка бортом. Льоня сипонув на чистоводдя жменю потовченої макухи, розмотав вудку. Дмитро Іванович ще раз оглянувся. Той шарварок, який вони нарobili своїм приїздом, швидко влігся, і навколо запала неймовірна тиша. Здавалося, вона тиснула на вуха. Біла чапля, що повернула була до них голову, знову завмерла на одній нозі.

Так ще Коваль ніколи не ловив. Велика червоноопера чорнуха і плітка хапали наживку, ледве гачок занурювався у воду. Здавалося, рибини змагалися одна з одною, яка перша схопить; одна за одною після короткої боротьби з міцною рукою вудкаря вони вилітали з води, на мить спалахували темно-червоними поплавцями в повітрі і наче самі стрибали у відро на дні човна, куди їх кидали Дмитро Іванович з Льонею.

Коваль знову відчув знайомий азарт і тільки згодом звернув увагу, що Льоня поклав вудку і читає книжку.

Правду кажучи, і йому теж уже стало нецікаво так безбожно тягати рибу — це було не хвилююче полювання, а ніби копірсання ополоником у казані з готовою юшкою.

— Льоню, ви чого?

— Не зважайте на мене, — підвів голову від книжки рибалка. — Не дуже охочий я до поплавчанки, та ще й на чорнуху. Дрібнога. Та й гіркувата на смак. Раніше я коропами захоплювався, тобто сазанами, ми їх тут коропами називаємо. Ото риба! Бувало, пудовиків витягував. Короп у мене добре ловився, бо брав я його на чорно-зеленого черв'яка і на п'явку. У наших плавнях є такий черв'як. В очереті водиться. Називаємо ми його просто чорним. Завдовжки сантиметрів двадцять. А буває й довший, розтягнеш — мало не третина метра. І товстий. Міліметрів шість-вісім уперек. Та головне, Дмитре Івановичу, не в цьому, — Льоня перевів подих. — Живучий він страшенно. Кожний його суглобик проколеш, а йому хоч би що! Кілька разів продірявлюй гачком, все одно у воді ворухнеться. Риба, вона живого черв'яка бере. Дохлий її не цікавить. Якщо звичайного, земляного, начепиш — діла не буде, він через дві-три хвилини здихає, а цей чорно-зелений по три-чотири години живе на гачку. Це у нас земляні, — він показав на коробку з червою. А — завтра на Хаті покажу вам чорного...

І все ж коропа я не люблю, Дмитре Івановичу. І зараз ним не захоплююся. Бувало, за ніч по шість-сім штук чіпляється, а витягнеш одного. Тягнеш, тягнеш іншого, а він біля самісінького човна крутнеться, переріже спин-

ним плавником жилку — в нього там таке перо, як пилка, — і будьте здорові... Риба нібито дурна, але дурила мене більше, ніж я її. Не люблю, щоб мене дурили, не тільки люди, а й риба... — засміявся Льоня. — Тепер я сомками захопився. Це діло надійніше. Я сома теж на чорного черв'яка ловлю, та ще й п'явку чіпляю. І на гусінь він іде, і на вовчка городнього, і на горобця смаженого, на жабу... Він як візьме, то хоч і потягає, коли здоровий, але, зрештою, втомиться і буде мій. Сом із наживкою розставатися ніколи не хоче. Узяв, то все. Варто його трохи на місці притримати, міцно натягнувши жилку, — показував руками рибалка, — чи припнувши до човна, то він сам себе підсікає, сам себе ловить. Що таке сом, я вам зараз розповім... Був у мене випадок, — вів далі Льоня. Говіркий, емоційний, не схожий на звичайних рибалок, які звикають мовчати, як і їхня здобич, він зрадів вдячному слухачеві. — Минулої, значить, суботи...

Коваль насторожився. За даними експертизи, Петра Чайкуна було вбито саме в ніч на суботу.

— Так, так, — сказав він, заохочуючи оповідача. — Ви точно пам'ятаєте, що в суботу? Не тоді, коли на вас «Актюбінськ» наїхав?

— Та ні, «Актюбінськ» давив нас з Семепом у педілю. А це я сам був на воді... Виїхав на сомів за годину-півтори до заходу сонця... Там, на Дніпрі, є у нас глибокі ями, — розповідав Льоня. — Став я за двадцять метрів нижче ями, — на перекаті. Ключув сомок кілограмів на чотири — у мене гачки великі і нажива велика, соменята не проковтнуть — і більше не чути.

Сонце хилилося до обрію. Вирішив знятися з якоря, бачу, тут робити нічого. Надвечір сом виходить із своєї ями, а повертається назад тільки на світанку, вже ситий і, звичайно, ловитися не буде. Він цілу ніч жирував, і вранці йому нічого не треба. Звечора — інша річ — він голодний, усе підряд хапає. Отже, не впіймав його до заходу сонця, повертай додому...

Почало смеркати. Знявся я з якоря, переїхав до іншої ями. Поміняв наживку, ще раз закинув навмання — дивись, щось і вчепиться. Нічого! Ну, думаю, все, закінчилася моя ловля! Але з якоря не знімаюся. Ліхтарі сигнальні, червоні, задній і передній, в мене горять — пароплав не паїде. Борюся з дрімотою, сиджу. Посидів так, коли дивлюсь на годинника — третя почі. Пора все ж таки додому, влітку о четвертій зовсім розвиднюється. Почав

вбиратися. І раптом мій погляд упав на сторожка, якого причепив до жилки, закинutoї з гачком і наживкою,— міліметрова жилка натягнулася, сторожок піднявся.

Я схопив за неї, потягнув — дарма! Зачепилися мої гачки за щось там на дні, ані руш! Глянув на годинника — п'ятнадцять хвилин на четверту. Думаю, зараз розвидниться, решту вудочок змотаю, знімуся з якоря і спробую врятувати гачок з тієї вудки, що зачепилася,— гачки великого розміру у нас дефіцит, самі робимо. Тільки поставив я сторожка на ту ж таки жилку, а він через дві-три хвилини знову повільно нахилився і піднявся. Ще раз потягнув за жилку, як і вперше,— анічогісінько! Зачепилося!

Але чого це, думаю, сторожок двічі нахилився і підіймався? Може, траву течією несе по дну і вона чіпляє жилку?

Знову спробував потягнути — зачеплено намертво, нічого не поробиш. Поставив я сторожка на місце, почав змотувати інші вудки. Дивлюсь, мій сторожок знову заворушився! Що за лиха година! Тягну, натужуючись — зачепилося намертво, з місця не зрушу. Але щось мені підказує, що там на гачку не корч. Сідаю на середню лавочку в човні й починаю смикати жилку то праворуч, то ліворуч — туди-сюди, туди-сюди. Через кілька хвилин таких вправ відчуваю, як на протилежному кінці щось заворушилося. Я швидко беру дощечку, на яку намотано п'ятдесятиметрову жилку, зв'язую з тією, на якій сидить оте щось, і знову починаю смикати на всі боки.

Нарешті рибині це набридло, і вона й собі потягнула. Жилка натягується, як струна: ось-ось перерветься або гачок зламається, і я швидко випускаю її ще на п'ятдесят метрів. Риба йде далі в ріку на всю винищену мною довжину. Кілька разів вдавалося зупинити, але ненадовго. Вона була дужча від мене. Раптом як шморгнула — майже п'ятдесят метрів пішло під воду.

Потім я знову почав підтягувати. Риба ніби перестала опиратися, і, мабуть, ті самі п'ятдесят метрів я вибрав назад, коли вона знову потягла. Та так швидко і сильно, що жилка обпекла мою руку, мало не порізала, я перехопив її полою кожушка і в такий спосіб попускав щоразу, однак притримуючи потроху.

І знову почав підводити рибину до човна. Після десятка таких спроб мені вдалося підтягнути її і вибрати з води мало не всю жилку.

Але що далі робити? Підняти її я не міг. Упирається вона в дно ріки, і мені так важко, наче тягну величезного замуленого корча.

Що ж робити? Я вже й сам знесилився.

Та ось таки відірвав її від дна. Ще рази чотири примушувала вона попускати жилку вниз, але поступово рибина почала здаватися, і мені вдалося підтягти її вгору. Глянув на її вусату морду, що показалася з товщі води, і аж злякався — це був сомище, здалося, більший від мене. І так мені стало чогось недобре, немовби я людину тягну...

Ще трохи поборююкався з цією тварюкою, і, зрештою, хвіст сома опинився у моїй підсаці, в яку вся рибина не влазила. Не знаю, як і подужав укинути в човен. Тут я трохи оглушив сома веслом, бо боявся, аби той не розгулявся й не потопив мене.

Трохи відпочив, не зводячи з рибини очей. На світанку привіз її до причалу. Прив'язав подалі від людей, тому що цікаві будуть мучити, витрішкуватися, як у зоопарку, і смикати за вірьовку, якою сома припнув.

Мені треба було знайти транспорт, щоб відвезти здобич і здати на базу.

Сторож на боні питає:

«Льоню, що ти спіймав?»

Кажу:

«Одного малюка».

«Де він?»

«Та ось».

«А чого вірьовка така груба?»

«Іншої не було». — Льоня пригадав кумедію, яка потім сталася, і засміявся. — Чоловік нахилився, значить, став навколішки, тягне за вірьовку з-під бона, щоб подивитися, що там за улов.

«А чого так важко?» — питає.

«Та не знаю, може, вірьовка зачепилася».

Сторож натужився щосили, та ніяк не підтягне. А коли сомище й собі смикнув і, придавивши йому руку, ледве не стягнув у воду, він підхопився на рівні та як закричить на мене: «Що за крокодила ти привіз?! Хай він тобі здохне!» І втік з бона.

Я знайшов мотоцикліста, вдвох поваптажили сома в коляску і так повезли, — закінчив свою розповідь і чомусь зітхнув Льоня.

Полковникові після цієї історії перехотілося ловити бідлашних чорних і, відклавши вудку, він терпляче слухав.

Розумів, що вже здобув Льонине довір'я і може розпитувати про те, що його найбільше цікавило. Захопившись розповіддю, людина скаже й таке, про що змовчить у спокійному стані.

— Еге ж!.. — доброзичливо всміхнувся Коваль. — Оце ловля! Я вам заздрю.

— Схочете, поїдемо з вами на сомків.

Ще якусь хвилину вони обоє замріяно усміхалися, Льоня, згадуючи свого «малюка», Дмитро Іванович ніби й собі уявляючи таку майбутню риболовлю.

— А пічого особливого не сталося на воді тієї ночі?

— Якого «особливого»? — не зрозумів рибалка. — Нічого. Особливий сомище в мене був. Оце — да! Як зважили — сорок один кілограм сімсот грамів!

— Ого! — щиро здивувався Коваль. — Цілий підсвинок.

— Ото ж... — задоволено блиснув очима Льоня.

— Пострілів на воді не чули?

— Пострілів? — знизав плечима чоловік. — Чув. Та хіба це особливе!.. Таке в нас часто-густо. То ондатру б'ють, то іще щось...

— Десь між одинадцятою годиною вечора і першою ночі?

— Чув.

— А скільки стріляли: двічі, тричі чи більше?

— Ніби тричі.

— І в одному місці?

— Еге ж. За три постріли ручуся. Вони мені дрімоту перебили, і я чекав, коли затихнуть. Мимоволі порухував... Потім іще стріляли тієї ночі... Але пізніше, десь перед тим, як сом вчепився...

Коваль відчув внутрішнє напруження. Здається, він натрапив на вірний шлях.

Келеберда розповідав, що інженер, який відпочивав на острові, теж запевняв, що стріляли тієї ночі спочатку кілька разів, потім іще двічі, через годину чи дві після першої стрілянини. Та що з цього?

Козак-Сірий і Юрась Комишан в один голос свідчать, що вони стріляли тільки тричі: двічі Юрась і один раз — інспектор. Хто ж зробив четвертий і п'ятий постріли і коли? Виходить: тієї ночі в цьому районі на воді був іще хтось. Може, й Андрій Комишан, алібі якого поки що

сумнівне, або ж, якщо рушниця була тільки в руках Юр-ся і Козака-Сірого, то й ті постріли зробив хтось із них.

Всі ці міркування пролетіли в Ковалевій голові за одну мить.

— Льоню, а хто тут на лівому березі лиману кавуни виrhoує? Якісь шабашники?

Рибалка ще ніби не повернувся в навколишній світ.

— Кавуни? Які кавуни?.. А-а... То це Лапорела.

— Як-як?

— Лапорелою називають, хоч і хлопець, а не дівка. А як у паспорті, не знаю. Битий чолов'яга. Кажуть, уже все перепробував: був і міліціонером десь, і гицелем, соба-к ловив, і рибалкою, і квітами торгував, а тепер за ка-вуни взявся. Вигода велика. Там їх п'ять чи шість чоло-вік у бригаді, кавуни аж в Архангельськ та Мурманськ возять, по вісім-десять тисяч за сезон кожний має... А ро-боти не так вже й багато: зорали, посіяли, поливай і сто-рожуй, щоб не покрали. Потім з колгоспом за землю й техніку, за воду розраховалися, грошей повні кишені, всю зиму гуляй. Лафа!

— І давно він тут баштанує, ваш Лапорела?

— Не знаю точно. Здається, років три чи чотири.

— Раніше його не було?

— Не місцевий, ні.

— Щоб охороняти, треба зброю мати. В нього, мабуть, рушниця є?

— А ви що, по кавуни на ніч збираєтесь? — засміявся рибалка. — Чого не знаю, того не знаю. Він такий, що й кулаками одіб'ється. Міцний дядько. Ще й вовкодава три-має, одне слово, близько до баштану не підходить.

— А який із себе той Лапорела? Білявий чи чорня-вий? — цікавився далі Коваль.

Льоня знизав плечима:

— Хто його знає. Я з ним око в око не стрічався. Від людей про нього чув. Як назвав його якийсь дачник Лапо-релою — весь колгосп сміявся.

— А-а-а,— протяг Коваль.— Що кажуть люди про вбив-ство Чайкуна?

— Про вбивство?

— Еге ж, Петра Чайкуна.

— Не знаю, Дмитре Івановичу, усяке базикають. Язык без кісток,— нарешті мовив Льоня. Йому явно не хотіло-ся про це говорити.

— От і я чув усяке. Цікаво, що ж насправді.

— Ну, то міліція колись розбереться. Якщо знайде вбивцю. За моєї пам'яті двоє інспекторів пропало в одну ніч, і досі ніхто нічого не знає. А це вже чи не десяток років сплигло.

Коваль згадав, що й справді, ще коли він працював в обласному Управлінні внутрішніх справ, було повідомлення про таку пригоду на Дніпрі. Когось із карного розшуку навіть з роботи зняли тоді за неухажне розслідування.

— Тринадцять років минуло.

— Може, й тринадцять, — погодився Льоня.

— А з вашими інспекторами були в нього сутички?

— У кого?

— Та в Чайкуна ж!

— Були.

— Ловили його?

— Штрафували.

— А хто саме? Козак-Сірій чи Комишан?

— І той, і той... Андрія, правда, він навіть побив якомсь із друзками своїми.

— Побив? Такого спортсмена? В нього, я чув, і розряд є. — Коваль взявся за вудку. — Як же то?

— Перший розряд по боротьбі, — гордо промовив Льоня, мовби це не Комишан, а він був видатним спортсменом. — А побив його Чайкун не один, а з компанією. З одним Андрій легко впорався б. Комишан відпочивав тоді з сім'єю і випадково наштовхнувся на Чайкуна, який печерував раків у плавнях... Андрій два тижні пролежав у лікарні.

— Коли це було?

— Минулого літа.

— А Чайкуна не судили, не знаєте?

— Та ні... Андрій наче простив йому. Певно, заради жінки. Його ж Настя родичка тому Чайкунові...

Коваль уявив собі Настю, йому вже показували її на ринку. Згадав усе, що встиг побачити в Лиманському, й відчув, як люди цього села і їхнє життя стає і його життям.

І сидячи зараз на лавочці в човні серед казкових заростей латаття та лілей, поглядаючи на самотню сумну чаплю, що й досі стояла на одній нозі, як вилита на тлі по-чорнілого надвечір очерету, Коваль раптом зрозумів, що протягом останнього року його мучило не звільнення зі

служби, а відсторонення од людей. Він немов опинився в неживому безлюдному світі, від чого тепер потроху оклигує...

13

Андрій Комишан приїхав уранці з чергування знервований, сердитий, наче скуйовджений. Таке з ним траплялося останнім часом нерідко, і Настя тоді намагалася не потрапляти під руку. Однак хоч би який був шалений Андрій, знала, що коли візьметься, то врешті впорається з ним, зуміє наполягти на своєму.

— Ну, чого тобі? — буркнув втомлено, коли Настя підійшла до нього.

— Іван приходив, — коротко сказала.

— То й що? — Андрій підвів на дружину сердиті очі. Стояла перед ним гарна, ясноока, м'який овал її лица вражав несподіваною впертою ямочкою на підборідді, з закрученою великою житньою косою, за яку чоловік доброї хвилини називав її мавкою. Зараз Комишана не схвилював ні прийнятний овал обличчя, ні чудова Настина коса. Він глянув їй в очі, великі, голубі, які враз могли стати темними, як вода в лимані перед штормом. Очі її голубіли, і Андрій заспокоївся, але буркнув павмисне ще сердитіше:

— Ну, приходив. Чого йому?

— Петра завтра ховають... Та й про сиріт треба поговорити, зібратися всім...

— Що говорити? Збідніли Чайкуни? У Ірки добра повна хата, машина... Нахапав їй Петро за життя. Ну, на похорон я допоможу, аякже, все ж родич...

Андрій одвернувся від дружини й почав роззуватися, щоб поспати після нічного чергування.

— Міліція нишпорить по всьому Лиманському, — сказала Настя і собі сіла на розстелене ліжко. — Чув?

— Ну й дурна! До чого тут Лиманське? Адже його сюди тільки водою принесло. Нехай у Білозерці пошукують.

— Він рибалив у наших плавнях... У суботу його підстрелили, якраз тієї ночі, коли ти їздив хтозна-чого у Херсон.

— Умгу, — підтвердив Андрій. — Мені це відомо. Чутка вже повсюди пішла.

— Ти в Херсоні був, а Юрась жодив на воду на твоєму човні, з твоєю рушницею. Кажуть, з неї і вбито.

— То що, по-твоєму, Юрась застрелив? Привіт! — обурився Андрій.— Навіщо йому вбивати?! І потім, хто це може знати, з якої рушниці вистрелено? То все вигадки твоїх родичів. Того ж Івана. Прочули, що Юрась їздив тоді з моєю бахкалкою, пронюхали, що я теж мусив бути на воді у журналі ж не записано, що тієї ночі виконував доручення начальника в Херсоні, от і пустили чутки по Лиманському. А брехня, як відомо, не пішки ходить, а на крилах літає.

— Кажуть, що міліція вже встановила, що з твоєї рушниці.

— Вигадка. Ніхто не встановив. Прочули, що міліція забрала зброю. От і давай здогади плести. Мені ще нічого не казали.

Комишан скинув чоботи, запалив сигарету й сів поруч дружиши.

— Побився Петро з ким-небудь, адже водився з усякими покидьками. А може, сам по чужих сітках та пастках пройшовся. Його й підстрелили. Більш за нього ніхто не обчищав чужих поставок.

Настя слухала чоловіка терпляче. З виразу її незворушного обличчя не можна було зрозуміти, згодна вона чи ні. Думала своє.

У глибині душі не вірила Андрієві, що то не його робота — вбивство Петра. Давно ворогував він з Чайкунами, і тільки примхлива гра долі звела його з білолицею Настею Чайкунівною. Згадала, як батько затявся проти Андрія, скільки довелося витримати, поки побралися. Це був династичний шлюб і подія на все Лиманське, шлюб мав примирити родини, що ворогували. Та марні сподівання. Вже на весіллі, коли Чайкуни й Комишани порозсідалися по окремих кутках, Настя зрозуміла, що годі й мріяти про мир, дружбу, і полегшено зітхнула, коли Чайкуни, випивши, не вчинили бійки, а демонстративно покинули товариство.

Так, Настя знала, що чоловік з Петром Чайкуном мав свої давні рахунки...

— А чого тобі закортіло в Херсон тієї ночі їхати?

— Сказав же... Начальник просив гостей зустріти і влаштувати на відпочинок... Вони машиною вночі приїхали.

— І влаштував?

— Так, у Гопрах.

— Твоє щастя, а то б і тебе тягали.

— Якраз я мав чергувати, але коли подзвонили, Сірій без мене поїхав на воду.

— А от Іван каже, що ти був на воді і міг на Петра руку підняти.

— Дурний твій Іван, так йому й скажи! Дурень, та й годі!

— Ну, коли ті люди, котрих влаштував, підтвердять, що ти був з ними, то добре.

По цих словах Настя пильно глянула на чоловіка.

Комишан зрозумів, що дружина не дуже вірить його словам. Він почав роздягатися, втомлено позіхаючи, вдаючи, що йому не до розмов.

— Бідолашний Юрась,— сказала Настя. Чоловік помітив, як її очі, стемнілі, знов заголубили.— Тільки приїхав — й одразу такі неприємності!

— Та я заплатив за нього штраф, чого ти хвилюєшся? Якби не Сірій, можна було б обійтися. Я теж тих порушників не милую, але розпізнаю, де злісно, а де випадково, вперше людина спіткнулася. Всіх стригти під один гребінець не можна... А от Сірій нічого не хоче знати. Сви-ня! Хоча б заради нашого службового авторитету не зчиняв скандалу! Тепер, бач, як лягають язиками, а я хотів і Юрася в інспекцію влаштувати... Вже й домовився...

Андрій заліз під ковдру.

Тим часом рипнули сінешні двері. До першої кімнати хтось увійшов. Обоє здогадалися: то Юрась.

— Це ти, Юрасю? — озвалася із спальні Настя.

— Я.

— А зайти-но.

Хлопець став на порозі. Був у старенькому одязі, видно, зібрався на лиман.

— Сядь на хвилинку з нами, Юрасику,— ласкаво попросила Настя, намагаючись пом'якшити враження від похмурого виразу на чоловіковому обличчі.— Тебе у міліцію не викликали?

Юрась знизав плечима: чого б це!

В ньому не було страху перед міліцією. Колись сам хотів стати міліціонером. Подобалася форма з гербом на кашкеті, хлоп'яча уява малувала карколомні подвиги й затримання злочинців. Але туди, сказали, приймають тих, хто відслужив у армії. Тим часом потроху поблідли в уяві романтичні картини, а коли йому в частину написали, що бачили в Білозерці у міліцейській формі однокласника

Васька, визнаного тухтія і слабака, ці мрії зовсім розвіялися. Може, й тепер цей Васько прийде допитувати його про нічну поїздку на воду.

— А декого вже викликали, розпитували,— повідомила Настя.— Думала, і з тобою розмовляли. Адже Петра Васильовича, кажуть, убито з нашої рушниці.

— Ще спитають,— буркнув Андрій.— Я тільки не розумію, чого було пертися на воду вночі, порушувати закон? Ти ж сам хотів іти в рибінспектори. Зганьбив і себе, й мене.

Юрась нічого не відповів. Цей докір він уже чув.

— А й справді,— поцікавилася Настя.— Тобі що, гроші були потрібні? — здогадалася вона.— Але хіба не розумів, що можуть упіймати? Чи на воді, чи коли продав би...

— Андрій знаходить, де продавати, то і я знайшов би, тим більше що тільки один раз,— сказав хлопець, думаючи цієї миті про Лізу.

— Ну, ти обличш... «Андрій, Андрій»... Ти за себе відповідай,— невдоволено буркнув старший Комишан.

— Міг би сказати мені або йому,— кивнула Настя на чоловіка.— Виручили б... Скільки тобі тих грошей треба! На пляшку чи з дівчиною в кіно... Адже вдома живеш, не в чужих... Нащо був тобі той клопіт, Юрасю, ті гроші? Га?

Хлопець мовчав.

— Секрет? — посміхнулася Настя, і її голубі очі полагіднішали.— А я ворожила, все знаю. Дівчині на подарунок?

Настя помітила, як по цих словах Андрій якимось особливо сильно глянув на брата, а Юрась, паче норовистий лопшак, сіпнув головою. У кімнату за мить немов хмара впливла. Хтосьна-що сталося, але Насті здалося, що між братами піби проскочила якась іскра й вони зрозуміли щось тільки їм відоме.

— Я не маю кому тут подарунки носити,— спроквола відповів Юрась.

— Скільки разів тоді вночі ти стріляв? — змінивши тему розмови, раптом глухо запитав Андрій, і в його голосі вчулося якесь вагання, мовби боявся братової відповіді.

— Скільки? — перепитав Юрась.— Двічі. Один — ондатру підстрелив, вдруге — у повітря, коли Сірій ганявся... Щоб налякати його.

В Юрасевій уяві знову постала та ніч на воді: темрява,

що мовби поглинула весь світ, подих лиману, який тихо повів на своїх грудях човен з вимкненим мотором, шпорвання всякої живності в очереті, ледь відчутний рух ондатри і потім його постріл, що розірвав ніч вибухом, осліпив його самого... А далі скажена втеча від Сірого, ревіння моторів, удари човна об хвилі, що обливали з голови до ніг, ще один постріл, цього разу вгору, і невдовзі раптова зупинка, удар за інерцією, який мало не викинув його за борт... Вдруге він стрельнув не цілячись.

Перед Андрієм поставала трохи інша картина: ніч, темрява, очерет, легковажна Юрасева мандрівка, хлопець хоч і не раз колись лазив у плавні, та вже, певно, забув, що в них можна наткнутися не тільки на вепра, який прийшов на водопій, а й злочинця-браконьєра. Вибрав чужу вершу — звідки ж той осетри! — а може, й на пастку чиюсь натрапив, та не встиг обчистити. В нього могли стрельнути — не влучили, а він у відповідь і собі — бабах!.. Раз, другий...

Убити не хотів, тільки налякати, або бахнув просто зі страху, а сліпа куля знайшла свою жертву — Петра Чайкуна. За пострілом Юрась міг і не почути, як той упав у воду...

Подумалось, які страшні нічні бої часом спалахують у плавнях, особливо навесні та восени, коли йде риба. Три роки тому пропав міліціонер Тимченко. Труп бідолашного випадково знайшли через багато місяців водолази — власне, не труп, а самий кістяк, об'їдений раками та рибами. Браконьєри закрутили його в сітку й опустили з каменюкою на дно протоки, тому вода й не могла винести нагору... А ще раніше безслідно зникли в плавнях два молоденьких інспектори — наче й не було їх на світі. Вода змила всі сліди. В тому глухому закутку на острові зчинилася битва: одні браконьєри намагалися пограбувати інших...

— А третій?! Третій або й четвертий раз куди стріляв? — з певністю в голосі запитав Андрій Степанович.— Куди стріляв?! — повторив настійливо.

— Я стріляв тільки двічі,— не здавався Юрась.

У нього перед очима стояла не одна піч, а дві. І найвиразніше та — під вікном Лізипої кімнати,— що перевернула його життя.

— Мене, брате, не обдуриш,— вів своє старший Комишан,— набоїв з рушниці витрачено чотири... Ти не

бійся,— додав, помітивши, що Юрась зблід.— Ми з Настею не викажемо... Навпаки, поміркуємо разом, як допомогти.

Андрій і не здогадувався, що Юрась зблід не від страху, а від ненависті, що спалахнула до нього. З тої безумної ночі Юрась, як міг, уникав старшого брата, і йому було тяжко розмовляти з ним. Особливо неприємно зараз вражало розстелене ліжко, і брат з напівприкритими ковдрою волохатими грудьми...

— А я не потребую! — спалахнув хлопець.— Часнику не їв, то й не вонятиме.

— Не гарячкуй! — обірвав його Андрій.— Як посадять, пізно буде рятуватися.

— Так вже й посадять! — втрутилася Настя, помітивши, що у братів викрешуються іскри в очах.

— А чого ж,— рубонув рукою Андрій.— Це зробити, як раз плюнути: вистрілено чотири набої, стріляла одна людина — Юрась Комишан. Куля і вцілила в громадянина Петра Чайкуна. Все ясно... Слухай, братику, це може бути просто нещасний випадок, як іноді трапляється, приміром, на полюванні. Уявляєш, ніч, темно. Ти пальнув раз, другий, третій, не знаючи куди, і випадково влучив у Чайкуна, який причаївся в той час десь в очеретах...

— Вдруге я бабахнув у небо.

— А втретє, вчетверте? — знову роздратовано вигукнув Андрій.

— Та відчепись ти нарешті від мене із своїм «втретє», «вчетверте»! Кажу, двічі вистрелив!

— Чули ще постріли,— немов щось обдумуючи, сказав старший брат.— Але Сірий бахнув з пістолета. А як забрав він мою рушницю, не стріляв з неї?

— Ні, він поклав її на дно свого човна і потягнув мене у Лиманське, до інспекції.

— Ти не помітив, він потім пішов на воду без рушниці?

— Звичайно. Я за ним не стежив, але він як склав протокол, поставив рушницю в куток, а сам кинувся до свого човна.

— Ой, погані твої справи, Юрасю,— похитав головою Андрій Степанович.

— Та ну тебе! — не стримавшись, скипів врешті хлопець. Люто блискаючи очима, він іще щось хотів вигукнути братові, але, глянувши на Настю, осікся.— Коли у вас все,— тихіше додав по паузі,— я піду. А вбивством нехай міліція займається. Я нікого не вбивав і нічого не

боюся.— Він крутнувся по кімнаті, немов щось забув, і, так і не згадавши, вибіг.

Андрій провів його довгим, тяжким поглядом.

14

У всіх своїх пошуках та міркуваннях Коваль спочатку йшов від загальної картини подій, починав з огляду місця пригоди і з'ясовував приховані зв'язки, що існували між жертвою і злочинцем або між ними і навколишнім оточенням. Це давало змогу осягнути картину в цілому і помірковувати про можливі рушійні сили події, про справжні мотиви злочину.

Проте картина, створена в його уяві за допомогою інтуїції, була ще ілюзорна. Щоб стати доказовими, припущення мусили одягтися в шати перевірених фактів. Тоді підтверджена частковими знахідками, ретельно проаналізованими деталями загальна картина стане певна й вірогідна.

Після того, як майор Келеберда розповів про сліди пальців рибінспекторів на рушниці, з якої вбито Петра Чайкуна, Коваль зрозумів, що злочинця слід шукати серед тих, хто живе в Лиманському, буває і в плавнях. Вирішив придивитися до інспекторів безпосередньо на роботі. Адже найповніше характер людини проявляється саме в професійній діяльності. Він ще не міг зробити певного висновку, а тому не відкидав жодної версії, не відмовлявся від жодної деталі чи доказу, знайдених Келебердою. Все можливе в цьому світі, міркував Коваль на початку розшуку, коли в нього ще не склалася певна думка. Але як йому поїхати з Козаком-Сірим і Комишаном на воду? Попросити, щоб Келеберда домовився? Це викличе підозру, а йому будь-що хотілося залишатися дачником, почесним гостем із столиці у своїх сільських друзів.

Просто піддобритися до інспекторів? Але вони, мабуть, і не мають права брати сторонню людину на чергування, адже там, уночі, йде справжній бій із злочинцем, жорсткий бій, часом навіть кривавий.

І тоді Коваль вирішив, що він проявить ініціативу й пристане до Андрія Комишана, коли той патрулюватиме не на воді, а на березі, біля села, де, як уже йому розповідали, браконьєри частенько тягнуть впочі волоком центнери риби.

А вже коли завоює в інспектора авторитет, якось можна буде попроситись і на воду.

Не минуло й двох днів, як задум Дмитра Івановича вдався. Коли Коваль зайшов на інспекторський пост, Комишан якраз наказував Нюрці, аби була ввечері біля причалу, бо є сигнал, і вночі він піде ловити браконьєрів з берега.

Полковник звернувся до нього:

— Андрію Степановичу, ви з дружинниками підете?

— А так,— обізвався Комишан,— сам не впораюся, а Козак-Сірій сьогодні на воді, візьму хлопців.

— От і я б з вами,— промовив Коваль.

— Ви? — здивувався Комишан, оглядаючи його, ніби вперше побачив. І справді, ще не старий, міцної статури Дмитро Іванович справляв враження дужої людини.

— Але ж...— почав був інспектор, та Коваль не дав йому договорити.

— Я колись був міліцейським дружинником, ходив вечорами по вулицях, ловив хуліганів.

— Ну, у нас хулігани войовничіші,— промовив Комишан,— та коли вже так хочете...— Він на мить задумався: — А й справді,— пробурмотів,— підозри ви ні в кого не викличете, якщо й побачать... Приходьте на третій кілометр від Лиманського вгору по течії, там правий берег дуже стрімкий, але є шлях до води.

Коли стемніє, я вас там знайду.

* * *

Вони лежали на краю урвища, і великі південні зорі висіли прямо над головою. Пахло чебрецем, гірко-терпким полином. Несамозитілі цвіркуни. Внизу шепотів хвилюючою невидний очам нічний лиман. Але серед цього різноголосся досвідчене вухо інспектора вирізнило побічні звуки.

— Тягнуть,— прошепотів він Ковалю, який лежав поруч на жорсткій зарості полину й типчаку.— Значить, так,— Комишан звертався вже до двох дружинників, молодих здорових хлопців, які теж лежали на землі.— Ми втрюх,— він показав на Ковалья і одного дружинника,— з Васьком і товаришем Ковалем, спускаємось униз, а ти, Костю,— сказав другому,— залишишся нагорі і чатуватимеш біля дороги. Вона тут єдиний шлях нагору, і якщо хтось із них

тікати нею, затримаєш. По-моєму, вони вже витягли рибу на берег. Саме час з ними поздоровкатися,— міркував Комишан, оглядаючи великим, військового зразка біноклем схований у темряві берег.

Дмитро Іванович здивувався: що він там поночі бачить?

Здогадавшись про думку Ковалю, Андрій подав йому бінокля.

— Гляньте, Дмитре Івановичу, все як на долоні.

Полковник подивився в бінокль. Справді, перед його очима ожив берег, вирізнівся прибій і біля нього — силуети якихось людей, що шпарко поралися.

— На сімсот-дев'яцот метрів у будь-якій темряві я побачу і на суходолі, і на воді людину і що вона робить,— тихо пояснював інспектор.— Бінокль — це наша найголовніша зброя, якщо не рахувати пістолета,— поплескавши по кобурі, вів далі Комишан.— На воді і човна видно, і кожний рух бракон'єра. Ну, що ж,— підсумував він,— ходімо.— І всі троє почали тихо підкрадатися стежкою до води.

Тихенько спустившись униз, причаїлися під стінкою крутого берега й спостерігали в бінокль за бракон'єрами. Ті вже встигли набити два мішки рибою, поклали одного в кущах верболозу, потім принесли й другий.

— В машину не кладуть, обережні,— пошепки пояснив Комишан.— Як несподівано наскочить інспектор, а в машині не буде риби і мішків цих не знайдуть, хто їх може в чомусь звинуватити?

Коли порушники знову подалися до води, Комишан разом з молодим дружинником і Ковалем знайшли у темряві ті мішки. Тоді інспектор залишив Василя неподалік машини в засідці, а сам з Дмитром Івановичем сховався біля мішків.

Минав час.

Вже десь пів на другу ночі бракон'єри закінчили свій промисел. Ось вони йдуть від води. Троє понесли в машину волок, а один відокремився від гурту і попрямував до схованих мішків з рибою.

Андрій Комишан прошепотів Ковалю:

— Зараз будемо затримувати.

Коли бракон'єр наблизився, інспектор підвівся і пригнув йому на плечі. Порушник навіть не встиг зойкнути.

— Сиди тихо! — суворо наказав Комишан.— Бо буде гірше тобі і твоїм спільникам.

Тим часом наближається ще один злочинець, адже мішків два. А навколо — тиша й темрява.

Комишан подав знак Ковалю, і Дмитро Іванович, несподівано з'явившись за спиною порушника, за допомогою прийома заломив йому руку.

Двоє, що вовтузилися біля машини з волоком, не дочекавшись своїх товаришів, теж підійшли до місця, де ті вже сиділи. Чоловік, якого тримав Коваль, рантом вигукнув:

— Хлопці, тут інспектори!

Один, побачивши Комишана, кинувся на нього з кляшниками-палицями, якими тягнуть волок. Інспектор відскочив, вихопив пістолета і вистрелив угору.

— Ударив — застрелю! І відповідати не буду! Я на службі, при виконанні, а ти — злочинець!

Тоді ті двоє кинулися тікати.

— Куди ви біжите? — закричав їм навздогін Комишан. — Там же урвище! Вгору не видеретесь!

Але метрів шістьсот, як узяти вбік, то вже й дорога, якою можна вийти нагору і якою вони, очевидно, приїхали машиною. Помітивши, що втікачі на мить зупинилися, вибираючи напрямом, Комишан гукнув їм:

— А на дорозі ждуть вас інспектори, поздоровкатися хочуть, тож біжіть, біжіть, далеко не втечете!

Зрештою, браконьєри зрозуміли безвихідність свого становища і покійно повернулися до мішків. Комишан гукнув Василеві, щоб підігнав ближче машину, а сам почав складати протокола. Порушників було четверо — здоровані, м'ясники з Миколаєва.

У світлі ліхтарів прикинули, скільки наловлено риби, і за такою штрафів нарахували браконьєрам майже тисячу карбованців. Поки Комишан, опустившись на коліно, складав протокола, Дмитро Іванович думав про те, як не легко працювати рибінспектором. Хоч, правда, їм не треба створювати хитромудрих версій, вони не терзаються в полоні роздумів, бо завжди перебувають, так би мовити, на кінцевому етапі боротьби зі злочинцем. Тоді як інспекторові карного розшуку треба добряче помізкувати, поки він проведе розшук і дізнання, у рибінспектора чи мисливського — злочин немов на долоні лежить. Мабуть, у них і можливості профілактики більші, думав далі Коваль, і дивувався, чому Комишан так довго не брав браконьєрів, а спокійно спостерігав, поки вони іще наловлять риби і завдадуть природі відчутної шкоди. Адже, щоб квалі-

фікувати це як злочин, досить було тих двох мішків, біля яких вони сиділи в засідці.

Думки Коваля раптом перебив один з м'ясників:

— Може, посидимо, вип'ємо, закусимо...

— Поки складаю протокол, п'яких розмов! — суворо grimнув на нього Комишан. — Ось складу, підпишемо, тоді й про закуску говорити можна. Тільки пити з вами не будемо! А попоїсти, будь ласка. Хлопці в мене голодні — з постої вечора сидимо, вас чекаємо!

Коли склали протокола і всі підписалися, найбільший здоровило з браконьєрів звернувся до Комишана:

— Слухай, інспекторе. Давай так! Якщо я тебе поборю — протоколи знищимо, а ні — тоді жодної претензії — платимо до копійки!

— Ну, платити ви все одно сплатите, закон є закон, і порушувати я теж не маю права, але побороти — поборю!

Одне слово, віддав інспектор папку дружиннику Василю, кинув пояс з пістолетом Кості, який уже підійшов, і серед ночі на березі лиману відбулося змагання. Хвилини через двадцять здоровило-м'ясник захекався і прохрипів:

— Ну, все, здаюся! Хлопці, наша поразка!.. Відчиняйте багажника... І до Комишана: — Ваша сила — ваша правда. Ворогами не будемо!..

Повертаючись у Лиманське, Дмитро Іванович знову думав про рибінспекторську службу, про те, що в її працівників дуже складні взаємини з місцевим населенням і що вони зможуть працювати тільки в тому разі, коли найсуворіші їхні заходи в глибині душі навіть порушники вважатимуть за справедливі й законні. Ковалю розповідали, як іноді важко доводиться сім'ям від тих, кому інспектори, так би мовити, залили сала за шкіру, як залякували їхніх жінок, кривдили дітей, підпалювали хати. Може, тому Комишан і згоджувався на такі, здавалося, дивні пропозиції, як оця боротьба серед ночі на березі.

Ловити порушників закону, охороняти від них природу — робота інспектора, його обов'язок і право, і всі, навіть злісні браконьєри, це розуміли.

Кожний робив своє: браконьєр набивав собі кишеню, рибінспектор від імені держави перетинав йому шлях.

На воді із сітками чи на березі з волоком порушник всіяко ухилявся від зустрічі з інспектором. Якщо йому це вдавалося, отже, поталанило. Коли ж його ловили на місці злочину — щастило інспекторові й усім, кому дорога

природа. І тоді браконьєр ховав якнайглибше свою злобу і лють.

Поза цим, поза водою, поки не сталося правопорушення, вони могли зустрічатися в селі, на вулиці, в крамниці, в кіно як рівноправні сусіди, жодних претензій один одному не висловлюючи.

Коваль подумав, що неписані правила складної, часом смертельної гри між цими людьми, що діаметрально протистоять одні одним, де в чому скидаються на нелегкі стосунки міліції з карними злочинцями, і хоч браконьєри, особливо заїжджі, не завжди зважали на ці правила, то рибінспектори, бажаючи підтримувати злагоду з односельцями, свято дотримували їх.

Вони не мали таких прав і повноважень, як працівники міліції, і тому боротися з порушниками закону їм було значно важче.

Але що, зрештою, дають йому, Ковалю, ці міркування для головного його завдання? Поки що відповіді на це він не мав.

15

Настя одяглася скромно, але ошатно, як завжди, коли йшла на вулицю, хоч вирішила проскочити до Лізи не битим шляхом, а яром, щоб не зустрічатися з односельцями. Їй здавалося, що кожний здогадається, до кого і чого вона йде.

Нелегко було гонористій, шанованій у селі жінці наважитися на відверту розмову з Лізою. Але сьогодні, згнівивши серце, миттю одягнулася, пакнула на золотокошу корону хустку, швидко вийшла з хати, мов боялася, що передумає.

Вона скрадалася над лиманською кручею, над смітниками в яру, куди господарі околиць скидали мотлох і сміття.

За кручею синів лиман, як завжди, непорушно бовваніли маленькі звідси фелюги. Краєвид був добре знайомий. Настя і доброї години не дуже звертала на нього увагу, а зараз і поготів.

Поспішала з однією думкою: знайти в собі сили поговорити з тією шльондрою, не зірватися, не наробити галасу, щоб не нашкочити Андрієві.

Десь у душі ще жеврїла надія, що вона помиляється, і Лізка не чоловікова полюбовниця, а тільки знайома, яка

іподі допомагала їм продати рибу. А потім Андрій заборонив їй їздити до Лізки. Певно, боявся, що перестрине його там. Од цієї думки Настя мало не зомлівала. Адже знала вже, що ні до якого Херсона чи Гопри Андрій у ніч убивства не їздив, нікого не зустрівач і не влаштував.

Та коли й справді Ліза ні в чому не винна, Настя все одно попросить її сказати в міліції, що тієї ночі Андрій був у неї. Покліпають вони з чоловіком очима перед людьми, поглузують з неї, законної жони, особливо родичі, увесь рід Чайкунів, зате врятує Андрія від тюрми, збереже сім'ю.

За Лізчину честь Настя не дуже пеклася. Їй що, тій дівці, слава богу, не лиманська, поїде собі до Херсона — як у воду впаде. Ще й подарунок заробить.

І все ж Насті не вдалося уникнути людей: декотрі сусіди поралися на городах і проводжали її цікавими поглядами. Жінці здалося, що всі перешіптуються, побачивши її; потім зустрілася знайома продавщиця з сільмагу, доброзичливо кивнула — Настя ж шукала зневагу в її посмішці.

Біля готелю зупинилася.

Цей двоповерховий будинок обминути вона піяк не могла. Саме від нього йшов перехресний серпантин схилами урвища до хаток у березі. Чомусь найбільше боялася наскочити на Данилівну. Не подумала про те, що йде, власне, до її хати, де господиня в цей час може поратися. Після того як радгосп побудував готель і Данилівна немов прикипіла до нього, лиманці забували, що в неї є і своя хатина, готель і Данилівна в їхній свідомості стали одним цілим.

Не дійшовши кілька десятків кроків до готелю, знову завагалася.

Однак з будинку ніхто не виходив, на колодах перед ним теж було порожньо. Наважившись, трохи ніби пригнувшись, Настя обминула готель, шмигнула повз колоди і стала спускатися вниз по схилу. Їй здалося, що ніхто її не бачив. Вона не помітила, що на балконі однісі з кімнат другого поверху стояв у піжамах літній сивуватий чоловік і спостерігав за нею.

Це був полковник Коваль.

Тюпаючи вниз, жінка гаричково згадувала, як Ліза проникла в їхню сім'ю.

Що вона знала про неї? Це дуже багато.

Познайомилися випадково на пароплаві. Потім якось зайшла до Лізи в гості — окрема квартира сподобалася їй, подумала, що у ванні можна тримати рибу, якби привезти в місто на продаж. Коли стане сутужно з грішми, візьме в колгоспі кільканадцять кілограмів і до Херсона. Там добру ціну можна правити.

Кілька разів так і робила. До Лізи заходили сусіди й забирали рибу. Потім Андрій це заборонив.

Вона знала, що й на відпочинок у Лиманське Лізу влаштував Андрій... Боже, яка вона була дурна! Яка довірлива! Своїми руками, таке натворила.

Так, раніше Настя нічого не підозрювала, хоч її й почали непокоїти часті нічні чоловікові поїздки до Херсона. Проте, жінка розумна і вольова, вона ніколи не забувала, що в них з Андрієм немає дітей — того, що цементус подружжя, — і їй треба було зберегти сім'ю, лавіруючи серед життєвських скель.

Хоч любила Андрія палко і пристрасно, а може, саме тому вміла багато чого не помічати, стримувати ревності, вважаючи, що це краще, ніж сварка.

До Лізи йшла вдруге. Вперше відвідала, коли та підвернула ногу і жила в готелі. Тоді принесла їй вишень із свого садка, поохкала разом з нею і просила переказувати через Данилівну, коли щось треба. Ліза не зверталась до неї, побоювалася її — та й Настя не прагнула ніколи якоїсь особливої дружби.

Цього ж разу йшла, наче ступала босоніж по колючій стерні.

Ось і хатка Данилівни. Маленька, з чорним, що аж виблискував, наче спітнілим, толевим дахом, який, опливаючи щоліта під гарячим сонцем, потроху сповзав униз, ніби завеликий капелюх. Хатинка теж примружила око, іронічно поглядаючи на схвильовану молодицю. Рятувало лише те, що миттю вскочила на подвір'ячко з-під крутосхилу, і тільки одне підсліпувате віконце на бічній стіні глипнуло на неї.

Ліза саме читала якусь книжку: лежала горілиць, тримаючи забинтовану ногу на невисокому бильці ліжка. Насті штрикнуло в серці, коли побачила суперницю в такій вільній позі, вже й без гіпсу — тільки туга пов'язка біліла на ушкодженій нозі.

— Доброго дня, Лізо! А чи не зарано зняли гіпс?

— Він ослаб, став наче черевик на два номери більший, то я його знімаю і одягаю. Щоб нога відпочила.

Ліза підвелася, сіла на ліжку, і коротенький халатик, розхриставшись, оголив довгі, стрункі ноги.

— І як вам тут? — оглянула нерівні стіни мазанки, навислу стелю, сліпі віконця, а сама шукала якихось слідів перебування Андрія. Потім, немов заспокоївшись, не слухаючи, що відповіла Ліза, запитала:

— Андрій не провідував? Який неухажний... — і вдавано засміялась.

Почуття її зараз були вкрай загострені. Нерви — як струни. Гарячково думала про те, як воно сталося, що Андрій розлюбив її і злигався з цією молодичкою. Порівнювала себе з нею, ніби ставала поруч і стороннім оком оглядала обох: ось вона — висока, статурна жінка з розкішною косою, з світлими голубими очима, — а поруч ця миршава Лізка, худюща, як видра, з широкими, як у хлопця, плечима, цибатими ногами і жовтими очиськами.

Що міг знайти в ній Андрій?

А чим не догодила вона йому?

Чого йому не вистачає, чого шукає в інших жінках?

Почувала себе вкрай скривдженою, бо не бачила, чим коханка переважає її. Здається, не було б так прикро, якби ця Лізка виявилася кращою від неї.

Може, тим, що молодша?

Але й вона, Настя, не стара. Як убереться, коли їде до Херсона чи Білозерки, — то не один чоловік оглядається...

Лише Андрій тепер собі не помічає її.

Їм би дітей. Радісніше на світі жилося б, та й чоловік тримався б сім'ї. Але ж не її вина, що бездітна. Спочатку він не хотів, мусила слухатися, і не до лікарів ішла, а знаходила бабусь. Вони й наробили лиха. Тепер мріє про дитину, й Андрій хоче, але...

— Андрій Степанович якось заглянув, першого чи другого дня, коли оця біда трапилася, — кивнула Ліза на ногу, відірвавши Настю від її гірких думок.

— Як у вас з харчами? — запитала гостя.

— Спасибі. Данилівна піклується.

І раптом без усякого переходу Настя сказала:

— Андрія міліція допитує. Де був уночі в суботу... Він їздив до Херсона зустрічати людей. Але тепер не може їх знайти, щоб підтвердили. Паче поїхали далі влаштовуватися, — гостро глянула на Лізу, цікавлячись її реакцією. — Якщо ніхто не підтвердить, що не був на воді, підозрюватимуть в убивстві. В журналі відмічено його чергування.

— Ну, це можна встановити, що не чергував.

— Де ж тоді був цілу ніч?

Ліза знизала плечима. Вона й далі сиділа, відставивши убік хвору ногу і спираючись спиною на бильце ліжка.

— Як це можуть підозрювати, коли його там тої ночі не було?!

Сказала певно, і Настя відчула, що Ліза має підставу так твердити, що вона більше знає, ніж каже.

— А коли того застрелили, на початку ночі чи під ранок?

Цим запитанням Ліза й виказала себе.

Настя ледве втрималася, щоб не спитати: «А коли він у твоїй постелі вилежувався?» — й підказати: «Саме тоді і вбили Петра». Але нічого не промовила, тільки голубі очі її потемніли, мов набігла хмара: тепер вона все знала!

У ній вирували суперечливі почуття: хотілося і плакати, і битися, вчепитися в підлу цибату Лізку, що безсоромно виставляла свої ноги, видряпати очиська і водночас мусила стримуватися, бо тепер Андрій і всі вони залежать від цієї видри, а чоловік їй все одно дорогий і любий, і вона готова підкоритися долі — не перша й не остання! — все зрозуміти, простити, з усім змиритися, аби минула їх та лиха пригода і зняли обвинувачення, яке повисло над її чоловіком.

Жінка з самого початку не вірила Андрієві, який нібито взовів уночі гостей у Гопрі, і вже краще, що ночував у цієї шльондри, ніж стріляв би в дядька Петра...

Згнітила в собі жіночу гордість, проковтнула гірку кривду...

Деся у глибині душі Настя усвідомлювала це як подвиг кохання, навіть пишалася, що так любить чоловіка, здатна на таку жертву заради нього, і шкодувала, що не могла похвалитися йому своєю відданістю, бо, дивись, зрозуміє її слабину, і тоді не буде йому спину...

Настя поворушила губами, взяла себе в руки і вголос тихо промовила:

— Хіба я знаю точно, коли...

Тон її був покірний, смиренний.

Дивилася й далі на Лізу й не бачила її. Здається, навіть не гнівалася на неї, уже й не дратував її закороткий халат, який оголював ноги. Може, й справді в цій Лізці їхній порятунок!

Усе відступало перед головним: врятувати Андрія. Злякалася, що мало не наробила зараз дурниць. Що з того,

якби зчепилася з Лізкою? Чи захистила б цим свою сім'ю? А їй треба рятувати і Андрія, і себе. Від цієї дівки, що сидить перед нею, розвалившись на ліжку, залежатиме дуже багато. Вона руйнує їхню сім'ю, але вона, і тільки вона сьогодні може врятувати Андрія, коли й справді був на воді суботньої ночі, не спав же він з нею з вечора до ранку.

Пересиливши себе, Настя ще спробувала й осміхнутися.

Відчула, що більше не може zostаватися в цій кімнатці з нерівними стінами та підсліпуватими віконцями. Їй забракло повітря. Підхопилася і, ступнувши до найближчого, різким поштовхом розчинила його.

Рама затремтіла, шибки мало не повилітали, а зі стіни посипалася крейда.

Цим раптовим спалахом Настя облегла серце і, глибоко передихнувши, сказала:

— Ну, добре, Лізонько. Але зятям собі, що Андрія тієї ночі не було на воді. Коли вже дійде до слідства, ти так і скажеш. Признаєшся. Я не вимагаю від тебе неправди, запам'ятай це, тільки правди... Я то знаю, де він був тієї ночі!.. І не супереч! — Владним жестом зупинила суперницю, яка поривалася щось сказати, немов здобувала цим жестом якусь сатисфакцію для себе, відшкодування для душі, що так потерпів в цій хатині.— А між собою ми потім розберемося... Розберемося, будь певна!..

Сказала це так рішуче, що Ліза тільки й спромоглася прошепотіти:

— Ви помиляєтеся, Насте...— мовила, аби щось сказати.

Настині обличчя було незворушне, кам'яне. Не стримавшись, глянула миттю на молоду жінку люто й зневажливо.

Лізі подумалося, що з таким обличчям підписують смертні вирок. Ні, вона не боялася гніву Настиного, ні вирок її, не мучила й совість. І стало не страшно, а сумно. Якби ця жінка знала, що Андрій не потрібний їй; справді, він спокусив її колись, а тепер уже набрид своєю настирністю. Вона несподівано зазнала зовсім іншого, світлого почуття. Насті і невтямки, що Лізу цікавить тільки те, що відбувається зараз в ній самій, і це зовсім не зв'язано з Андрієм, що в ній сталася якась переміна, наче після хмарної погоди сонце почало обцілювати вмиту землю. Їй хотілося кинути в обличчя Насті: «Не бійтеся, не заберу його у вас!» Та лише повторила:

— Ви помиляєтесь,— цього разу вже твердіше, думаючи не про Настине, а про своє: з Андрієм вона вже ніколи не буде.

Настя не звернула уваги на нові інтонації в Лізиному голосі і, не попросившись, вийшла з хати.

Сторожко озирнувшись надворі, раптом побачила Юрася.

Жінка зупинилася мов укопана. Боляче шпигонула думка: «Невже і Юрко сюди?!»

Хлопець тримав сокиру й удавав, ніби уважно оглядає старого, поваленого свиньми парканчика, що сяк-так огороджував подвір'я Данилівни. Він, певно, щойно поткнувся до хати, але не встиг схватись, як Настя звідти вийшла. Жінка це зрозуміла з того, як неприродно напружено нахилився Юрась, оглядаючи одірвану дошку.

Спершу хотіла гайнути чимдуж задвірком, але потім подумала, що коли Юрась і не побачив її у хаті, то все одно помітить, як підніматиметься стежкою нагору.

Тоді рішуче попрямувала до ріденького сливового садчка, біля якого порався молодий Комишан.

— Ти чого тут?

— А-а-а,— знітився хлопець, удаючи, мовби тільки зараз угледів братову.

— Що ти тут робиш? — повторила Настя.

— Та от...— Він навмисне не поспішав з відповіддю, мовляв, що тут пояснювати, і так все зрозуміло: в руках сокира.— Марина Данилівна просила паркан полагодити.

— Заробляєш?.. Це добре.

— Які тут заробітки. У самотньої жінки. Так, поки час є.

— А... а це ти, певно, як для Лілиної матері... колишньої твоєї однокласниці...

— Звичайно,— квапливо підтвердив Юрась, хапаючись за рятівну соломинку, і з того, як він зрадів підказаному, Настя переконалася, що Лілі він і в гадці не мав.

«Невже таки Лізка! — Її знову немов холодною водою обілляло.— Ну як йому пояснити? Як прогнати звідси?.. Бо це ж страшно, якщо Лізка й справді Андрієва любовниця!» Не маючи своїх дітей, Настя відчувала до хлопця, який виріс у неї на очах, материнську ніжність.

— От що, Юрасику,— строго сказала.— Ти покинь тут морочитися... Оцей ремонт... Не ходи сюди...— Говорити їй було важко.— Не треба... Нехай Данилівна попросить Володимира Павловича, він їй з теслярської бригади ко-

гось пришле... Вони — майстри, краще за тебе зроблять. А ти відпочивай.

— Майстри,— низав плечима Юрась.— Тут не треба великого знаття — дошку прибрати... А відпочивати мені вже набридло. Хоч якесь корисне діло зроблю.

— Якщо руки сверблять, я тобі вдома роботу знайду... Канавку давно треба прокопати від порога до яру, щоб після дощів калюжа в дворі не стояла... Андрівві все ніколи.

— Доці! — всміхнувся Юрась.— Доці, Насте, в нас рідко бувають. Не варто двір колупати... Але коли хочеш, поправлю паркана, а потім і канавку прокопаю.

— Та ні, ходімо, Юрасю.— Вона мало не тягнула його за рукав.— Ну й хитра ця Данилівна, все мудрує, аби безплатно на неї робили!

— Облиш, Насте,— розсердився Юрась.— Не твоя це справа. Пообіцяв полагодити, то зроблю! — Він одвернувся, видобув з кишені цвях і, припасувавши до стовпчика одірвану дошку, сильним ударом обушка загнав його у деревину.

Насті нічого не залишалось, як піти. Але готель тепер вона не обминула.

Побачивши біля порога Данилівну, привіталась і сказала, ніби між іншим:

— Була виизу. Юрась там біля вашого паркана заходився... Хороший хлопець, чуйний. Попросили його — він з дорогою душею.

— Я, до речі, й не просила,— закопилила губу Данилівна.— Сам наполіг: давайте полагоджу та давайте. Я не проти. Чого ж... Вони з моєю Лілею в одному класі вчилися... Тепер моя, правда, вже на п'ятому курсі...

«Ліля, Ліля! До чого тут твоя Ліля!» — роздратовано думала Настя. Остання надія її танула, і жінці мало не млосьно зробилося від тяжкої підозри.

16

Сонце сідало за селом, коли Андрій Комишан повернувся з сусідньої дільниці, куди його послали на допомогу місцевим рибінспекторам.

Він увійшов до хати, привітався з матір'ю, зрадів, побачивши Настю, і втомлено посміхнувся:

— Ну, слава богу, вдома.

— Дві доби пропадав,— нібито сердито промовила Настя, забираючи з його рук пошарпаного портфеля, але обличчя її розпливлося у задоволеній усмішці, що поглибила гарні ямочки на щоках.— Я вже гадала, зовсім завівся...

— Від тебе далеко не втечеш! — добродушно кинув Андрій.— Під землею знайдеш.

— Атож! — погодилася дружина.— Ти цього ніколи не забувай.

— Не забуду. А поки що спитай чоловіка, чи не голодний з дороги.

— Чого питати? Вмивайся та сідай до столу, борщ іще теплий, вареники мати наліпила з останніми вишнями.

Господар помив руки під умивальником і сів до столу.

— Хоч би перевдягся! — зауважила Настя.

— Як пообідаю...

Попоївши, Андрій ще довго сидів за столом, відкинувшись на спинку стільця. На його мужньому обличчі розлилося умиротворення, що пом'якшувало строгі риси, він навіть стулив на мить повіки, немов збирався заснути.

Після тривалої поїздки, стомливих чергувань на чужій воді ласкава Настина усмішка, домашній обід — не поханням десь на траві чи в човні,— весь оцей мирний хатній затишок, якого він здебільшого був позбавлений, розмагпичував, і Андрій відчував, як тане постійне напруження.

— Роздягся б та ліг відпочити,— порадила Настя, прибираючи зі столу.

— Я зараз...— погодився чоловік, відтягуючи мить, коли треба було підвестися.

У двері постукали.

— Заходьте! — гукнула Настя.

Двері відкрилися, і в них прохнулася Нюрка. Вона повела посом по хаті, немов щось вишухуючи, глянула скоса на Комишана.

— Начальник кличе до телефону. Сказав, якщо вже дома, нехай збирається на воду.

— Куди! — обурилася Настя, очі її сердито заблищали.

— Хіба я знаю! — байдуже відповіла сторожиха.

— А Сірій де?

— Бігала по нього. Немає вдома. Начальник сказав: або Сірого, або Андрія.

— Та що ж це таке! — розгнівалася Настя, кидаючись то на Нюрку, то на чоловіка.— Тільки в хату і знову...

Андрій помітив, що жінка підозріло оглядає сторожиху.

— Я його два дні не бачила! А тепер знову кудись!

— Не в гості їздив,— строго зауважив Андрій, нарешті підводячись.— Сама бачиш, який стомлений...

— І куди ж зараз?!

— Хіба не чуєш? На воду. Начальник жене. Десь, видно, заворушилися браконьєри. Служба, Настенько. Та й куди я піду? — сказав по паузі.— Дивись, який замурааний, у намулі засохлому... Хто мене прийме? — пожартував.— Хочеш, ходімо з нами, пересвідчишся.

— Іще чого! Замолоду за тобою не ганялася, то й тепер не буду. Йди, коли треба.

...Андрій міцно тримав телефонну трубку біля вуха.

— Козака-Сірого ніде немає,— сказав.

Здалеку чув у трубці вимогливий голос, приглушений віддаллю.

— Тоді давай бігом. Бери собі напарника, когось із дружинників і виїжджай у район Конки. Щойно одержали сигнал, що там, де спортсмени проводять тренування, біля дач, тягнуть рибу... Все ясно?

— Ясно,— відповів Комишан і поклав трубку.

Він вийшов на ганок, міркуючи, по кого з дружинників послати Нюрку, хто з них удома, бо сторожиха теж з поровом, один раз збігає, а вдруге від лави не одірвеш.

Сонце вже сіло за схилом, а з цього боку притих лиман, посмутнів, прощаючись із світлом.

Інспекторів погляд упав на Ковалю, який прогулювався берегом. Цікаво, хто він такий, цей загадковий пенсіонер? Бо нічого ж про нього не знає, крім того, що його опікують директор радгоспу і начальник інспекції. Тої ночі, коли немолодий Коваль разом з ним ловив браконьєрів-м'ясників з Миколаєва, інспектор перейнявся до нього повагою.

З цим дачником він ризикне. На думку спала улюблена приказка: «Хто не ризикує, той шампанського не п'є». Зрештою, покладатиметься, як завжди, не на когось, а на себе. А за себе він спокійний — упорається з будь-яким порушником.

— Дмитре Івановичу! — гукнув Ковалю інспектор.— Дмитре Івановичу!

Коли полковник підійшов, Комишан запропонував:

— Хочете на воду? Ви колись просилися. Є нагода: треба негайно виїжджати, а хлонців моїх поблизу немає.

— Я готовий,— відповів Коваль.

— Тільки попереджаю, не виключена критична ситуація.

— Я до цього звик, Андрію Степановичу,— лукаво посміхнувся полковник.

...Вони стояли у засідці в очереті до одинадцятої вечора. Мовчали. Кожний думав своє. Коваль спостерігав, як спускався вечір, як ріка ніби паповнилася тяжкою, схожою на свинець, водою, як усе дужче чорніла ця вода і, зрештою, злилася з темним небом, прислухався до шарудіння хвильок в очереті, до звуків нічного життя, що прокидалося. Йому згадалися розповіді про напади, вбивства інспекторів на Дністрі. Такі самі густі південні ночі, такі ж зарості, плюскіт хвильок, засідка, в якій чатує інспектор, нічна сутичка з озвірілим від страху та ненависті браконьєром, який стріляє майже впритул.

Подумалося, що годилося б надати інспекторам такі ж самі законні права, як і працівникам міліції: на випадок збройного нападу відповідати вогнем на вогонь. І це було б справедливо.

Потім думки його повернули до свого, наболілого.

...Чемодуров Валентин Іванович. Двадцятидвохрічний молодик, лютий на вдачу. Тепер Коваль багато про нього знав, але шкода — запізно.

Згодом знайшли свідка, що вранці після вбивства Михайла Гуцу продерся через очерети на дорогу. Виглядав жалюгідний. Вибарложений, у засохлому на чоботях і питанях намулі,— певно, провалювався між купинами,— він лежав на шляху, і його підбрала випадкова машина. Цей чоловік на власні очі бачив убивцю — високого білявого молодика... А Чемодуров зник тієї ж ночі, немов пірнув у воду. Слідству залишився його човен, особисті речі й маленька старого зразка фотокартка з паспортного столу. Обстеживши дно ріки, де сталося вбивство, подолази знайшли тільки його рушницю...

Коваль ще й ще перебирає в пам'яті пригоду на Дністрі. За час свого вимушеного відпочинку він уже сотні разів обдумував її, дошукувався, де, в чому припустився помилки, яка дала змогу злочинцю вислизнути з рук правосуддя. І завжди від цих роздумів ставало гірко; адже цей борг перед людьми він уже не покриє.

Подумав: коли б раніше знав життя рибалок та інспекторів, хоч би так, як нині, швидше зорієнтувався б у їх подіях і по гарячих слідах знайшов би злочинця...

Тихо шепотіли під літнім вітерцем очерети, докірливо похитували на тлі зоряного неба волоттям...

Насторожений, як завжди в засідці, Андрій Комишан мимоволі теж заглибився в свої невеселі думки. Все спліталося зараз у його житті в тугий вузол. Не знав, як бути з коханкою. Колись здавалося, що любить тільки Настю, а як зблизився з Лізою, немов вийшов на ясний світ. Ліза тепер наче завжди була поруч, ходила тінню, нечутно розмовляла з ним, дивилась на нього своїми очиськами, не відставала ні на березі, ні на воді.

Спочатку і його, і її влаштовували короткі зустрічі в Херсоні, коли-не-коли крадені ночі тут, у Лиманському. Ні він, ні вона не задумувалися над майбутнім. Та відколи з армії прийшов Юрась, світ наче перекинувся. Він, Андрій, зовсім очманів од Лізи. Наче залицяння брата до неї відкрило в Лізі нові принади, про які тільки той здогадувався. Вона стала йому ще дорожча, й він уже ні на кого не зважав: ні на Настю, ні на матір, ні на Юрася... Якось особливо краяло душу те, що в Лізу закохався рідний брат. Якби не вбивство Петра Чайкуна, забрав би кохану і виїхав до Херсона або ще куди. Та поки що має сидіти тихо. І Лізу не може саму відпустити з Лиманського. Отак усе сплелось, що годі й розв'язати...

Коваль кашлянув, обірвавши інспекторові думки.

Той оглянувся: тихо. Мирно сяють у чорному небі зорі, шепочуть очерети. Жодного підозрілого звуку. Чомусь стало незручно перед Ковалем. Відчув, як знову навалюється втома,— ніби тільки й чекала, коли спаде нервово напруження.

— Трапляються і фальшиві сигнали,— почав виправдовуватися Комишан.— І таке буває, Дмитре Івановичу. Викличуть інспекцію в одне місце, а самі тим часом шурують в іншому. Давайте знімемося з якоря, і нехай нас потроху несе течія. Вона тут сильна...

Комишан одчепився від очерету, і човен тихо понесло за течією. Пливли повільно. На поворотах прибивало до берега, й тоді інспектор брав у руки невеличке весло-правилку і легкими рухами спрямовував його знову на бистрину.

Минуло з півгодини. Виплили з заростів. Попереду на тлі високого берега щось забовваніло. Коваль придивився. Це стояв з погашеними вогнями великий катер, так званий пасажирський трамвай, на сто п'ятдесят місць. До нього було ще далеко.

Тим часом Комишанового човна підганяло усе ближче до берега й до катера. Інспектор крізь бінокль довго вдивлявся в темний силует начебто безлюдної посудини.

Потім передав бінокль Ковалю.

Дмитро Іванович глянув у нього і побачив, що катер не тільки наблизився відразу до очей, а ніби й виразніше окреслився.

Щось біліло там у дверях, які виходили на корму. Що ближче підходив човен до судна, тим чіткіше вимальовувалося полковнику це «щось»: людська голова. Вже можна було розпізнати риси обличчя.

Полковник здогадався: хтось висунувся і стежить за ними. Розумів це й Комишан. Недаремно, передаючи бінокля, легенько штовхнув і кивнув на судно, мовляв, дивіться уважно.

Коваль оглянув мигцем і берег, під яким стояло судно, побачив будиночок у плавнях, невеличку лазню біля нього і довгий місток, що вів мало не до катера. Певно, збираються там люди, знайшли собі таке гарне місце на самісінській воді. Передаючи бінокля інспектору, міркував, чого це такий великий пасажирський катер ночує не біля причалу чи в затоні, а ось тут.

Будиночок виявився якийсь не простий. Його охороняли два лютих пси. Зачувши чужих, вони аж надривалися.

Комишан, правуючи між берегом і катером, вигукуючи то: «Цитьте, розходилися!» — то іще щось, аби дужче драгувати собак, а на катер нібито не звертав ніякої уваги. І водночас щосили працював веслом, щоб підігнати свого човна до судна, але не вдаритися об нього.

Течія пронесла їх мало не під бортом катера, та інспектор не зупинився, не завів мотор. Човна віднесло метрів на шістдесят униз. Комишан обернувся, подивився в бінокль, зітхнув і знову передав його Ковалю. Дмитро Іванович побачив, що той, хто за ними стежив, уже перебіг з корми на ніс і знову наглядає. Так само, як і раніше, обличчя його біліє в темряві, тільки вже спереду катера. Їм з Комишаном добре його видно, а він, звичайно, людей у човні не розпізнає, тільки бачить, що якась посудина пропливає за течією.

— Це не випадковість, — сказав інспектор. — Тут щось не так. Чи не слід перевірити, що це за катер і чого він тут, на Дніпрі, вночі з погашеними вогнями? Як ви вважаєте, Дмитре Івановичу? — запитав для годиться, хоч, певно, вже подумки склав план дій.

— На вашому місці неодмінно перевірив би,— погодився полковник.

Він глянув на годинник. Стрілки зелено світилися в темряві. Вони збіглися біля цифри «12».

Комишан зупинив човна, завів мотор. Грім покотився над Дніпром, і, немов у відповідь, за кілька хвилин ожив пасажирський катер і почав ходити річкою: повний вперед і повний назад, знову — повний вперед і повний назад...

— Прохолодно, прогрівають мотор...— перекричав гуркіт Комишан.— Будемо йти за ними до того місця, де вони стануть. Там і перевіримо.

Коваль і далі оглядав у бінокль Дніпро і берег. Понад берегом тягнулися приватні дачі, місточки, які будують любителі рибної ловлі.

Тим часом пасажирський катер, як і досі, темний, без вогнів, розвернувся, і раптом щось трапилося з його диделем.

Чути було металевий скрегіт.

— Видно, лопнула якась трубка,— припустив Комишан.

Поки команда морочилась, лагодячи двигуна, налетів сильний вітер. Катер немов здувало з річки. Його віднесло прямо до берега, він ламав дерева, місточки, потрощив чийсь причалені човники — аж поки його не винесло на мілину.

Коваль і Комишан підїхали до нього. Інспектор вибранся на катер, залишивши полковника у човні.

— Добрий вечір!

— Добрий вечір!

— Капітана мені.

— Будь ласка, я капітан.

— Що ви робите? Чому в такий час ходите без вогнів? Он що накоїли.

Коваль стояв у човні з підвітряного боку, і до нього долітала вся розмова. Розумів, поки що вони з інспектором — свідки, що бачили, як катер завдав людям шкоди. Якщо немає свідків, роззяви втечуть, шукай тоді, як кажуть, вітра в полі, а катера в морі.

— Дозвольте оглянути ваше судно.

— А ви хто такі?

— Інспектор Державної рибінспекції Андрій Комишан,— показав капітану посвідчення.

— Не маєте права оглядати катера.

— Молодий чоловіче,— суворо мовив Комишан,— я не маю права оглядати вашу квартиру, вчинити обшук без

санкції прокурора, але державне майно, транспорт — завжди, коли треба, перевіряємо. Допускають. А тут, бач, катер я вам не перевірю! — Кажучи це, інспектор нищорив поглядом по палубі.— Ну, якщо не дозволяєте, то я без дозволу огляну.

Ступив кілька кроків і рвучко відчинив дверцята носового кубрика, присвітив ліхтариком: мішок риби.

— Тепер ти даси мені перевірити катер? — перейшовши на «ти», твердо до капітана.— Риби в тебе повно, браконьєре.

Комишан підняв мішок з рибою і кинув у свій човен.

— Пильуйте! — гукнув Ковалю.— Тут такі друзі, загавишся — відразу все у воду викинуть.

Інспектор залишив відчинені дверцята од носового кубрика і рушив до просторого пасажирського салону. Двері були замкнені.

— Одчиніть, хлопці!

— Не відчинимо!

Уже весь екіпаж зібрався біля салону — п'ятеро молодих здорових річковиків. Судячи з їхньої поведінки, досить рішучих.

Але що там може бути у пасажирському салоні з його м'якими сидіннями?

— Ще раз повторюю: відчиніть! — наказав Комишан, розстібаючи кобуру пістолета.

Ледве видна тіль від постаті інспектора грізно похитувалася на палубі.

— Двома пострілами зіб'ю замок, справ небагато. Порушення вже є? Є. У пасажирському салоні теж щось сховано, коли не відчиняєте. Опір чините? Чините. А я при виконанні... Зброя в мене не тільки щоб на боці висіти... Зрештою, можу й не стріляти. Підемо на місце, в Херсон, до рибінспекції. Там і відчинште...

Але, певно, й самі браконьєри для чогось хотіли зайти в салон, який вони похапцем замкнули перед тим, як Комишан піднявся на борт. Один з них мовчки витягнув ключ, встромив його у замок на дверях і крутнув. Комишан носакон чобота розчахнув двері навстіж, присвітив у темне черево салону ліхтариком.

Промінь віддзеркалився на кількох високих купах мокрої риби, на підлозі між сидіннями лежали сітки, з яких здобич іще не вибрали.

Інспектор не кинувся в салон, відійшов до борта.

— Дмитре Івановичу! — гукнув він.— Переставте човен

на корму і стійте там. Візьміть ракетницю, під лавою лежить. А я буду тут на дверях. За потреби посигналіте.— Тоді до капітана: — Товаришу капітан, пропоную вам іти в Херсон, до рибінспекції.

Коваль глянув на годинника: друга година ночі.

— Товаришу інспектор,— благально озвався капітан. Він стояв перед Комишаном уже не такий гордий та рішучий, як досі, а шанобливо-запобігливий.— Є в нас двісті карбованців. Відпустіть, просимо. Більше ніколи не будемо. Слово честі, не будемо...

Комишан засміявся гортанним сміхом переможця.

— Дмитре Івановичу! Чусте? — гукнув на корму.— Двісті карбованців пропонують... Я думаю, на двох нам мало. От якби тисячу!

— Немає в нас більше,— жалісно промовив хтось із команди, що стовпилася біля борту катера й похмуро дослухалася до розмови капітана з інспектором.

— Ось запишу ці двісті карбованців до протоколу,— вже суворо тримнув на капітана Комишан,— ще гірше тобі буде. Давай, не огинайся — рушай в інспекцію. Там до ранку переберете рибу, складемо протокола, порахуємо за такою, скільки ви повинні державі за своє браконьєрство відшкодувати. У вас тут, бачу, приблизно кілограмів шістсот буде... А тоді подивимось, що з вами далі робити... Крім цього, ви державний транспорт використали. Розберемося, хто ви такі, подивимось на вашу поведінку... Акуратно переберете рибу, дивись, ще дамо вам на юшку.

Тим часом моторист знайшов поламку, полагодив дизеля. Матроси пошептались між собою і розійшлися, на палубі залишилося тільки двоє: капітан і юний матрос.

Судно рушило з місця.

Коваль, припнувши човна до корми, і собі видерся на палубу.

Тепер вони, пильнуючи браконьєрів, стояли біля обох виходів з пасажирського салону.

— Хлопці, не хитруйте,— раптом зауважив Комишан, помітивши, що катер, розвернувшись на повному ході прямує в Цюрупинськ.

Капітан мовчав.

Потім з'явилося ще двоє матросів і забігали палубою то туди, то сюди. Один з них, тримаючи щось важке в руці, мовби випадково раз по разу ближче підходив до інспектора.

Комишан витягнув пістолет.

— Не підходь! Ще крок і дам по ногах! Тут шість центнерів риби, діло тюрмою пахне, і я не знаю, з якою метою ти до мене йдеш. Пістолет неодмінно пуцу в хід. Сій!

Але той і далі насувався на інспектора. Комишан натиснув на гашетку і вистрелив у воду. Грім розколов ніч, розлігся над тихим Дніпром.

— Востаннє кажу, ще крок — і б'ю по ногах.

Це, очевидно, вплинуло. Матрос зупинився.

Катер і далі повним ходом мчав на Цюрупинськ.

Поки інспектор воював з цим браконьєром, який відтяг увагу на себе, другий непомітно прослизнув у салон.

Він видавив скло і почав викидати за борт сітки, набиті таранею та лящем.

Полковник Коваль, почувши звук розбитого скла, вистрелив з ракетниці й собі вскочив у салон з корми. Схопився за сітку, що наполовину вже була за бортом, і, долаючи опір матроса, заходився втягувати її назад. Коли Комишан вбіг до салону, матросові на допомогу кинувся гої самий розлючений браконьєр, що наступав на інспектора на палубі. В руці у нього був молоток.

Андрієві знову довелося братися за пістолет.

Браконьєр відступив, але руки з молотком не опускав, вибираючи слухну хвилину для нападу.

— Ну, чого ти лізеш? — умовляв його Комишан. — Ти ж бачиш — у мене зброя. Вбивати не буду, але по ногах дам, покалічу. Нічого іншого мені не залишається... І на все життя — ти інвалід.

— Не стріляйте, — гукнув інспекторові Коваль. — А ви відійдіть. Геть із салону, — тоном, який не допускав заперечень, наказав нападнику. Щось було в його голосі таке, що хлопці, хоч і огинаючись, відійшли і збилися під сходами.

— А тепер нагору! — зажадав далі Дмитро Іванович. Як йому хотілося зараз допомогти інспектору припинити опір браконьєрів, заявивши, що на борту — полковник міліції, і цим вплинути на перебіг подій. Та стримався. Перед ним стояло інше завдання, і він боявся сполохати разом з браконьєрами і Комишана.

Зрештою матроси вийшли на палубу. За ними піднялися і Комишан з Ковалем. Але капітан ще не здавався. Порожній неосвітлений катер привидом гасав широкими протоками Дніпра. Не доходячи до Цюрупинська, він по-

вернув на Голу Пристань. Далі рушив до Херсона, і, розвернувшись на траверсі річкового порту, знову вийшов на просторинь ріки. Вже була третя година ночі.

Комишан і полковник змушені були чекати ранку. Коли виходили на фарватер, помітили в порту іноземне судно. — Капітане, — ще раз звернувся інспектор до затятого порушника, який весь час стояв неподалік, немов вартував його й Ковалья. — Давайте в інспекцію. Не робіть собі гірше. Краще — по-доброму.

Капітан не озвався. Певно, злочинці ще сподівалися якось виплутатися з цієї історії.

— Я їх не дуже боюся, — тихо промовив до Ковалья Комишан, — але тримаймося разом. Їх п'ятеро, а нас тільки двоє, і шістьсот кілограмів риби — це не жарт, усяке може статися.

— Нічого, — так само тихо відповів Коваль. — Вистоїмо.

— Та я більше за вас непокоюся. Завів у халепу.

Комишану не видно було в темряві легенької полковникової усмішки.

Тим часом катер проходив повз іноземця, який стояв на причалі.

— Куди вони нас ведуть, чорти б їх узяли! — вилаявся Комишан. — Давайте ракету прямо на судно, це англійське чи французьке. Кинемо кілька ракет, відразу міліція або прикордонники виїдуть — не можуть не зацікавитися, чому в цьому районі ракети пускають.

Коваль заперечив:

— Обійдемося.

Катер гасав Дніпром до світанку. Коли вже розвиднілося і Комишан з Ковалем добре розгледіли своїх нічних суперників, тим нічого іншого не залишалось, як здатися. Зрештою, куди вони могли подітися зі своїм пасажирським катером, у салоні якого повно загорнутої в сітки і наваленої купами риби.

Тихо, немов іще вагаючись, але вже покійно, підпливав катер до причалу рибінспекції...

Спало перове напруження, яке не відпускало Комишана і полковника цілу ніч. Інспектор ледве тримався на ногах. Коваль відчував, що нелегка тривожка ніч далася знаки і йому...

Начальник рибінспекції, приїхавши разом з міліцією після телефонного дзвінка, не приховував свого задоволення. Знайомлячись, він щиро потиснув руку Ковалю і по-

дякував за допомогу. Знаючи від Келеберди, хто такий Дмитро Іванович, він з цікавістю розглядав славнозвісного детектива.

Полковник удавав, що не помічає цього. Якоїсь миті з гіркою іронією подумав, чи не піти йому в рибінспекцію, якщо не дозволять повернутися на попередню службу.

У «Волзі», яку запропонував начальник інспекції, щоб могли доїхати до Лиманського, Андрій Комишан, хоч як боровся зі сном, але, заколисаний спокійним ходом машини по асфальту, незабаром задрімав, прихилившись до Ковалевого плеча. Час від часу зусиллям волі він розплющував очі, дико озирався і, помітивши, що звалився на сусіда, відсовувався у куток.

Дмитро Іванович намагався розібратись у враженні, яке складалося про цю людину. Вже за першого знайомства Андрій Комишан здавався не здатним на вбивство, хоч надміру запальний характер інспектора свідчив не на його користь.

Ковзаючи поглядом на скошених, ще жовтих від стерні ланах, повз які бігла «Волга», полковник думав, як викликати рибінспектора на відвертість, заохотити розповісти про свої взаємини з Петром Чайкуном. Чутки про сутички загиблого з Комишаном не давали підстав для якихось певних висновків. І, не маючи тепер права на офіційний допит, мусив шукати обхідних шляхів, щоб про все довідатись.

17

— Юрасю!

Хлопець зупинився, немов по команді.

— Чого тобі? — невдоволено запитав. — Мені ніколи... Про рибінспекцію я подумав. Не піду. Не хочеться воювати з усякими покидьками. Та як ще й люди подивилися б... «Сімейна робота. Брат брата тягне»... Не дуже інспекторів рибалки люблять, — буркнув хлопець. — А тут іще усякі чайкуни, маньківські... Тепер, після цієї історії з ондатрою — хай би вона згоріла! — нічого й говорити. Якби й схотів, мене не схотять.

— Я не про роботу, — перебив Андрій. — Про інше. Сідай...

— Повернуся, скажеш. — Останнім часом Юрась уперто уникав брата.

— Сідай! — уже сердито наказав Андрій.

Зовсім не послухатися старшого брата, годувальника сім'ї, хлопець не посмів. Хоч як пручався внутрішньо, але підкорився, сів на кравчок стільця, щомиті готовий підхопитися.

Внизу, в затоці, басовито прогули зустрічні баржі. Одна заходила в Дніпро, друга йшла в море. Вони розминулися, а в повітрі ще довго бриніли їхні голоси. Ці трубні, густі й м'які звуки, що приходили немов з дитинства, згадувалися і в армії — служити-бо довелося далеко від води, — були ласкаві, як мамина мова, й підкреслювали тишу і мир теплового надвечір'я.

— Справа ось яка... — мовив Андрій, певно, вибираючи, з чого почати. Затовк недопалка в попільниці й, нічого не придумавши, відвів погляд, потім раптом сказав, наче рубонув:

— Подейкують, що ти до Лізки став учацати...

Юрасеве серце підстрибнуло й заколотилося в грудях, немов навіжене.

Перевів подих.

— Якої Лізки?

— Не знаєш? — прискаливши око, перепитав Андрій. — До тієї, яка ногу в кручі підвернула...

— А-а-а...

— Ти дівку облиш, не в'язи!

Запала тяжка тиша, яку ніщо не порушувало, хіба тільки краплі, що падали зі штока умивальника в таз: Юрасю здавалося, наче на його тім'я. Глянув у вікно — вже сідало, холонучи, сонце, — потім на Андрія і нічого не побачив: в очах на мить потемніло.

— Отак-то, брате, — знову заговорив Андрій, і слова його серед тиші падали камінням.

— Не розумію тебе, — намагаючись виграти час, зібратися на думці, нарешті озвався Юрась і перевів погляд на забруднені попелом пальці Андрія, котрий усе ще тиняв у попільничку давно згаслу сигарету чи те, що від неї залишилося. — А тобі яке діло?

— І розуміти нічого! — буркнув старший Комишан. — Ну допоміг їй, коли ногу підвернула — це кожний зробив би, — і все ваше знайомство... Закарбує собі на посі, щоб до цього більше не повертатися.

— Врешті-решт, — сказав Юрась, підводячись із стільця, — мої особисті справи тільки мене стосуються. Навіть тобі не дозволю втручатися.

— Май на увазі, дурню,— уже ніби м'якше мовив Андрій.— У мене, в нашої сім'ї з нею справи важливіші, ніж твої фіглі-міглі... Рибою ми зв'язані. І нічого тобі лізти до дівки із своїми емоціями. Мало тобі спідниць у селі, однокласниць, наприклад! Молоді, гарненькі... Добра цього, як бичків у затоці, бери — не хочу. Тобі вже, брате, житися пора, а не кобелювати!

— Які це у вас рибні справи?

— Настане час — зпатимеш! — несподівано скипів Андрій. Чорні очі його спалахнули вогнем.— Сказано не лізь до неї — і край!

Юрась слухав брата й ледве стримувався, щоб не кинути йому в обличчя, що знає, яка в них з Лізою «риба»! Що він усе бачив на власні очі й довіку не забуде тієї страшної ночі під вікном у неї.

Як витяглося б Андрієве обличчя, як розгубився б він! Уже не кричав би на нього, а мусив би викручуватися.

Але не міг цього сказати. Суперечливі почуття терзали його. Він соромився брата, соромився за нього, соромився й за себе, що, знаючи все, не може проклясти братової полюбовниці. В ньому рушилася повага до старших, в їхньому домі руйнувалася сім'я. «Як іще Настя це переживе! — І він злостився на Лізку.— Адже знає, що Андрій одружений!» Але найбільше ненавидів, що посміла зійтися з його братом,— неначе могла передбачити, що згодом на життєвих перехрестях зустрине Юрася.

Та, зрештою, що вони йому — і та Лізка, й Андрій? Нехай любляться собі, як хочуть, коли вони такі підступні й підлі!

Днями й ночами він намагався переконати себе, що збайдужіє до цієї чужої підступниці, яка несподівано збаламутила йому життя.

Але протягом усіх цих днів хоч би де був, відчував на собі її погляд, чув її голос і ніби дихав одним з нею повітрям.

Він теж був одчайдух. Якби не знав про її взаємини з Андрієм, давно наважився б на якийсь рішучий крок. Узяв би та й завіз кудись на край світу, як Андрій колись викрав Настю. Але чисте почуття утримувало його від такого безумного вчинку, хоч у хвилини душевного шаленства готовий був на все, аби тільки Ліза лишалася з ним. Ці спалахи несамовитої пристрасті чергувалися з тяжким смутком, почуттям безпорадності та розпуки і наповнювали зараз його життя. І хоч це було кохання до негідної

мінки, воно якось підносило його, робило сильнішим, швенішим у собі, піби перетворювало з юнака на мужчину.

Але признатися братові, що він усе знає, і все ж і далі мріє про Лізу? Ні, цього він не може зробити. Від самої думки ставало вкрай соромно, навіть гидотно.

Він нічого не казав, тільки не зводив очей з Андрія і тяжко дихав, тамуючи удари свого розбурханого серця.

Двері відчинилися.

В хату ввійшла мати, слідом за нею рипнула дверима Настя.

Мати глянула на свого улюбленця, на мізинчика, зала-скавіла до нього поглядом. Настя, помітивши, що між братами точиться якась суперечка, вирішила не встрявати і пішла в другу кімнату.

Юрась мало не зі сльозами на очах теж кинувся до дверей і миттю вискочив надвір.

18

Того разу Келеберда зайшов у номер Коваля з таким виглядом, що полковник відразу здогадався: в нього невтішні вісті.

— Версія з інспекторами підтверджується, — бадьоро почав майор. — Експертиза встановила, що Петра Чайкуна вбито з рушниці, яка належить рибінспектору Андрію Комишану.

— Так, — кивнув Коваль. — Зрозуміло... — І замовк, чекаючи продовження.

Однак Келеберда не поспішав. Помовчавши якусь хвилину, він сказав:

— Тепер Андрія Комишана і Козака-Сірого будемо ще раз допитувати... Звичайно, від роботи на час слідства їх усунули і службову зброю в них вилучили.

Коваль знову кивнув. Майор зрозумів, що той уже здогадався, що він зволікає час неприємного повідомлення. Це його збентежило, і він подумав, що присутність Коваля на місці події — не тільки щаслива випадковість і допомога, але й непотрібний йому контроль прорахунків і помилок.

— Що іще встановила експертиза?

Майор внутрішньо зіщулився, і в той же час в його мозку блискавкою пронеслися зовсім сторонні думки: він ніколи не дотягнеться по службових сходах до стаю-

вища Коваля, хоч би тому, що не має такої проникливості, як Дмитро Іванович. На його рахунок, звичайно, також не один розкритий злочин, але якими важкими зусиллями це досягалось! А в Коваля все виходить якось непомітно, просто. Майор згадав колись почуте й уже зовсім далеке від його клопотів: великі письменники пишуть гарні книги теж нелегко, але читач цього не помічає. І талант митця саме в тому, щоб приховати пролитий піт і щоб читачеві здавалось, що все написано легко, просто, природно, як подих. Це міркування миттю промайнуло у Келеберди. Він відповів:

— Повторна експертиза встановила, що на рушниці Комишана є відбитки пальців не тільки підозрюваних. Зброя, очевидно, побувала в багатьох руках. Є сліди й менші за розміром, можливо, жіночі. Але ось,— майор тяжко зітхнув.— Рушницю хтось витирав, намагаючись знищити їх. Експертам довелося нелегко. Слава богу, злочинець витирав рушницю крадькома, похапцем і не все знищив. І, головне, у нас є такий лейтенант Головань — ас дактилоскопії: на воді сліди помітить!

— Гм! — в очах у Коваля спалахнули гострі вогники.— Коли взяли рушницю?

— Два дні тому... Коли з'ясували, хто виїжджав на воду вночі вісімнадцятого.

— А сьогодні двадцять четверте. Отже, протягом чотирьох діб після вбивства рушниця була в руках підозрюваних. Дивуюся, як вона взагалі вціліла.

Келеберда мовчав.

— Де стояла зброя весь цей час?

— Два дні на рибінспекторському посту. Її забрав у Юрася Комишана інспектор Козак-Сірій. А потім Андрій Комишан з дозволу начальника інспекції відніс додому.

— А два дні стояла в приміщенні поста?

— Так, у кутку.

— Варто встановити всіх, хто мав доступ у це приміщення, зокрема й випадкових відвідувачів.

— Це вже робимо, Дмитре Івановичу...

— Тепер щодо пострілів... Відомо точно, скільки разів стріляли тієї ночі? Знайшли людей, які були тоді на воді і чули ці постріли? Хоч це, Леоніде Семеновичу, лише тоненька ниточка, але для розшуку та слідства вона важлива. Якщо четвертий і п'ятий постріли були пізніше, коли Козак-Сірій з Юрасем уже дісталися берега, то найшильнішу увагу треба звернути на ці, пізніші, постріли.

І шукати ще когось, крім трьох: братів Комишанів і Козака-Сірого...

— Не згоден з вами, Дмитре Івановичу,— заперечив Келеберда.— Мало хто стріляє ночами у плавнях і на лимані. Відправним пунктом мають бути не постріли — вони нас на манівці зіб'ють,— а рушниця і сліди на ній.

— Ви кажете, їх стирали і не всі збереглися.

— Але й тих, що залишилися, вистачить для підтвердження найвірогіднішої версії — убивця хтось із цих трьох.

— Дивіться, щоб не заблукати між трьох сосон,— засміявся Коваль, прагнучи своє зауваження, яке, забувши-ся на мить, висловив беззаперечним тоном начальника, перевести на жарт і не зачепити майорового самолюбства.

— Та постарасємось,— і собі посміхнувся Келеберда.— З вашою допомогою, Дмитре Івановичу... Воно трохи й незручно турбувати людину на відпочинку, але коли нам пощастило, що ви тут...

— Правду сказати,— мовив Коваль,— я вже й сам по-троху вліз у цю справу.

— На те й надіялись,— уже щиро зізнався майор.— Хіба ви могли стояти осторонь?

— Еге ж,— погодився полковник.— Для нас, Леоніде Семеновичу, нейтральних смуг і спокійного життя не буває... Це вже до останнього подиху... Я от про що думаю,— додав після паузи.— Не слід вам більше до мене приходити... Злочинець, можливо, тут, у Лиманському, він насторожений, і не хотілося б, щоб йому в око впали ваші відвідини... Я для всіх — дачник, і тільки... Буде потреба — зв'яжемося телефоном і зустрінемося десь за селом...

* * *

Цю розмову з Келебердою полковник згадував, ідучи берегом лиману між причалом рибоколгоспу та інспекторським постом. Ще не вечоріло, сонце припікало, і дачники, яких чимало наїхало до Лиманського, ще підставляли до нього свої боки. Виблискувала перед очима затока з фелюгами, що звідси, зблизька, на високій воді здавалися вже не іграшковими, а величезними кораблями.

У спортивних штаних і піжамній куртці, піби знічев'я прогулюючись, Коваль тим часом нильно оглядав відночивальників. Вони цікавили його тільки з одного погляду: чи не міг хтось із них бути учасником несподіваних подій

па рибінспекторському посту. Той факт, що у нього, Ковалю, під самим носом провели таку операцію — стирали сліди з рушниць, — свідчив, що вбивство Чайкуна не випадкова трагедія, і вбивця чи вбивці — люди активні й протидіятимуть розслідуванню. Є, вважав Дмитро Іванович, два типи злочинців: одні після злочину, випадкового чи умисного, забиваються у найвужчу щілину і сидять там тихо, молячись, аби минулося; інші, активніші, вступають у боротьбу з тими, хто веде розшук і слідство, всіляко утруднюючи його, і, коли, зрештою, їх викривають, вдаються до прямого опору.

Коваль волів зустрічатися з активним противником — загнаний у кут, він, звичайно, припускався помилок і викривав себе.

Той факт, що противник, очевидно, рішучий і навіть відчайдушний, ніби підганяв Дмитра Івановича. Активна протидія злочинця зачепила його особисто. Звичайно, ніхто не збирався недооцінювати саме його, убивця і здогадатися не міг, що то за пенсіонер відпочиває в Лиманському, — Коваль розумів це, але розум часом підкоряється емоціям навіть у такої вольової людини, як полковник.

Оглядаючи пляж, Коваль зазначив собі, що багатьох дачників і лиманців уже знає: ось Ліза, яка, хоч у неї й загінсована нога, дострибує на милицях до пляжу з допомогою Данилівни чи молодого хлопця, якого звуть Юрасем, а частіше Черкесом, лягає на розкладачці й смажиться на сонці, як і всі; ось мати з дівчинкою (Данилівна розповідала, що в дівчинки хворі легені, і їй корисне лиманське повітря), ось два пенсіонери, одягнені в однакові парусинові штани й майки, засмагли до чорноти, накривши голови кашкетиками, грають у шахи. А от молодих людей, які зграйкою блукають пляжем чи борсаються у воді, Дмитро Іванович бачить сьогодні вперше. Місцеві дітлахи, йдучи купатися, неодмінно минають його спостережний пункт — готель і зриваються з кручі в затоку немов сухі камінці.

Ось пройшла широкою, твердою ходою місцева медсестра Валентина — нафарбоване опудало: за найбільшої спеки вона закутується в хустку, тільки ніс стирчить та очі блищать. Але зараз вона його не цікавить, на пляжі, наприклад, він її не бачив жодного разу, та й взагалі місцеві люди, зайняті роботою, на цьому безтурботному піщаному клаптику землі не бувають...

Неподалік колгоспного причалу бовваніла невисока по-

стать старенької жінки. Коваль її теж знав. Незмінно вдягнена у блаженке сіре платтячко, — певно, іншого у неї й немає, — в розбитих черевиках, запнута білою хустинкою, ця бабуся вже кілька разів зустрічалася йому на вулицях Лиманського або на березі. Тихо вклонялася, як давньому знайомому, і мовчки минала.

Данилівна розповіла, що бабуся не має в селі ні хати, ні родичів, проте не покидає його. Хата її згоріла під час війни, і вона тепер жила по людях, майже ніхто із старожилів не відмовляв їй у притулку й шматку хліба.

Старенька теж шукає слідів на воді, слідів своєї сестри. До війни їх було двоє, батьки майже одночасно померли, коли дівчата ще тільки спиналися на ноги. Старша, яка тепер ходила на берег, виростила меншеньку і не вийшла заміж.

Коли почалася війна, меншу взяли в армію, а старшій відмовили за станом здоров'я.

Відтоді сестричка-солдат пропала безвісти. І тепер бабуся щодня, ось уже десятки років, виглядає її з моря. Вона ходить на причал, звідки колись відійшов катер із солдатами-новобранцями, і годинами вглядається в далекий обрій...

Роздивляючись людей на березі, полковник наблизився до рибінспекторського причалу, до якого притулилися три моторні човни та на піску — один весловий.

Біля дверей на лавочці сиділа сторожика Нюрка і щось в'язала. Зі свого балкона Дмитро Іванович уже запримітив цю жінку, як бігає вона до колгоспного причалу і повертається не з порожнім мішком. Коли Коваль спитав у Данилівни, що то за особа, господиня готелю назвала її Щукою, не пояснивши, чому сторожиху так прозвали в селі. Сказала, що в радгоспі та не хоче працювати, вигідніше біля рибалок ошиватися, а що тягне рибу з комори, то недурно ж при рибінспекції крутиться.

Коваль ходив біля човнів, придивлявся. Його цікавили човни, за протоколами «транспортні засоби», якими вбивця міг дістатися до місця злочину. Полковник мимохідь уже оглянув моторки рибоколгоспу — великих фелюг поки що не брав до уваги — та кілька приватних човнів, що стояли в березі. Мав оглянути ще й білі вітрильники юнацького яхт-клубу, два з яких граціозно гоїдалися неподалік і повертали під легким морським бризом то в один, то в другий бік своє біле крило. Але найбільше його зараз цікавили човни рибінспекції.

Коваль привітався до сторожихи і попросив дозволу посидіти на лавочці. Жінка скинула на нього очі, вдала, що тільки тепер помітила. Та Дмитра Івановича важко було обдурити: він уже давно завважив, що Нюрка потай стежить за ним. Коли вона підвела голову, зрозумів, чого цю міцну молодицю прозвали в селі Щукою. Була вирлоока з несподівано довгим гострим носом.

«І справді,— спало на думку Ковалю.— Така дебела, іще молода жінка могла б знайти собі роботу в радгоспі...»

Дмитро Іванович сів і почав з того, що поскаржився на спеку, яка дошкуляла людям уже кілька днів і могла змінитися, як звичайно, грозовими дощами, що затримало б збирання пізніх культур. Нюрка у відповідь тільки кивнула. Те, що не спитала, чого треба біля рибінспекції цьому немолодому, трохи вайлуватому чоловікові з уже добре посивілими кучерями, що вибивалися з-під білої «капітанки», теж дещо сказало полковникові. Нюрка цікавила його — адже було відомо, що саме при ній тієї трагічної ночі вісімнадцятого серпня чергували на воді інспектори Комишан і Козак-Сірій, про що свідчили записи в журналі. Саме тієї ночі Козак-Сірій упіймав Юрася Комишана з рушницею, яка належала старшому братові і з якої був убитий Петро Чайкун.

У нього викликала сумнів заява Келеберди, що тієї суботньої ночі на воду, як було записано в журналі чергування, виїжджали обидва інспектори: Андрій Комишан і Козак-Сірій. Як це Комишан допустив, щоб колега захопив його рідного брата, конфіскував його, Комишанову, власну рушницю?! Звичайно, інспектори могли виїхати на чергування не разом — Коваль це вже знав, не обов'язково одним човном: у кожного була своя моторка... А все ж таки...

Цікаво, які справжні взаємини між цими двома інспекторами? Дружать? Просто товаришують? Чи, дивись, і ворогують?..

Відповідь могла б дати ця вирлоока жінка... Але він не має права її питати, та хоч би й спитав, вона тільки прожене його геть... Добре було б потримати в руках журнал чергування... Але... поки що сам збиратиме окремі цеглинки, щоб потім скласти з них усю будову події...

Зрештою, щоб не викликати підозри, Дмитро Іванович попросив дозволу покататися на весловому човнику, прищутому мало не біля Нюрчиних віг. Своє прохання ви-

словив так несміливо, навіть жально, що, коли б побачили Ковалю цієї миті ті, хто його знає, не повірили б, що це він. Але чого тільки не доводиться робити, щоб знайти перлине зерно правди. А полковник був митець у своїй справі, і йому неважко було прибрати таку машкару, яка потрібна, щоб приспати пильність сторожихи.

— Це приватний,— кивнула на човен Нюрка і незадоволено глипнула на Ковалю. Вона ще не повністю звільнилася від почуття підозрілості, яке викликав у неї цей дачник.

Полковник зітхнув.

— Я і з моторкою впорався б.— У своїй грі він зайшов так далеко, що ось-ось запропонував би сторожисі гроші, аби дозволила.

— Га-га... ще й моторку вам,— сказала.— У лиман сторожнім без дозволу виходити не можна.— І аж тепер на повний видих нарешті запитала: — А хто ви такий?..

— Та ніхто,— сумирно відповів Коваль.— Відпочиваю тут у готелі, з ласки директора радгоспу. А взагалі я пенсіонер.

Нюрка підчепила полковника критичним поглядом, немов гачком.

— Для пенсіонера ви ще молодий...

— Я по військовій лінії,— знайшовся Коваль.

— Може бути,— погодилася Нюрка.— Вам, чула, пенсію дають не за віком, а скільки років прослужили.— І вона вже спокійніше, з цікавістю оглянула Ковалю.— Ви, може, вже й полковник якийсь?

— Цілком можливо,— посміхнувся Коваль.

— До нас і генерал їздить.

— Ну, генералові я не рівня.

Людину, подумав Дмитро Іванович, найбільше настоює невідомість або те, що не вміщається у стандартні рамки. Тепер, коли він укладався у стереотип дачника, засвоєний Нюркою, перший крок до потрібної розмови було зроблено, якусь цеглинку в підмурок будинку істини закладено.

І враз полковник побачив, як до берега підходить вутлий човник бичколова діда Махтея. Коваль чимось сподобався цьому дідкові, який мав широку білу, внизу поруділу, ніби підпалену, бороду, мов у якогось ресторанного швейцара або східного аксакала; в бороді часто заплутувалися риб'яча луска, крихти самосаду, що з нього Махтей крутив саморобні цигарки.

Дід махав рукою Ковалю, і той, підвівшись, підійшов до води.

— Дмитре Івановичу,— вигукнув дідок, показуючи на відро в човні.— Бичками хочу вас пригостити, піввідра насмикав.

— Дякую! — кричав у відповідь Коваль і відмахувався обома руками.— Не треба.

— Та ви щось довгенько прогулюєте,— не здавався дід.— Думав, захворіли... Бички за вами нудьгують.— Не зважаючи на протест полковника, Махтей пристав до берега, щоб похвалитися своїм уловом.

Втім, це було на руку Дмитрові Івановичу, і, підтягнувши човен ближче, він хотів допомогти дідові вийти на суше.

Та де там! У закачаних до колін штанах, що оголювали худі, сині жилаві ноги, дідок спиртно й легко ступив у воду.

— Здрастуйте. Беріть же оці бички.— Він поставив відро з рибою до Ковалевих ніг.

— Ви краще Данилівну пригостіть або ось жінку,— показав на сторожиху.

— Ф'ю-ю,— щербатим ротом присвиснув дідок.— Нюрка риби має знате скільки — во! — Махтей провів рукою вище своєї голови.— Та й ваша Данилівна дорогу до рибколгоспницької комори знає. Що їй бички!

— Хіба в тій коморі всім рибу роздають? — всміхнувся Коваль.

— Е-е, не всім,— хитро примружився Махтей.— За дорученції начальства.

Формула, висловлена дідком, здалося, задовольнила Ковалья, а може, його увагу привернув човен з приватним номером, намальованим на боці, з якого зараз було знято мотор. Може, його попросити у сторожихи?

— Уже хтось і весло загубив,— зауважив він, помітивши, що у човні весло-правилка не металеве, як звичайно, а старе, дерев'яне.

— Мабуть, до бахура їздила, а він її прогнав,— захікав дід.— Так вона на ньому своє весло й поламала — дівка дужа. А це дерев'яне у мене стояло, випросила.

— Хто? — поцікавився Коваль.

— Та Валька, медсестра наша.

— О, медсестра,— сказав Дмитро Іванович.— Я бачив її, така висока дівчина. Це її човен?

Данилівна якось розповідала, що сторожиха живе біля

неї, тільки Нюрчина хата велика, цілий будинок, на чотири кімнати. Але відтоді як приїхала і поселилася в неї медсестра, більше нікого до себе не пускає...

«Добрі гроші та Валька платить»,— сказала тоді Данилівна.

«Звідки в медсестри добрі гроші,— не погодився полковник.— Ставки у середнього медперсоналу невисокі».

«Так вона ще й кравчиня чудова. Такі ліфчики шие, і в Парижі, мабуть, крапчих не знайдеш. До неї навіть з Херсона приїздять. Певно, не хочуть вони чужих людей у хату пускати: у одної риба, у другої — ліфчики...»

— «Бахура!» — спалахнула тим часом Нюрка, спалене південним сонцем її лице налилося кров'ю.— Забирай своє весло та йди звідси, старий босяцоро,— визвірилася вона на діда.— Вже землею поріс, а таке верзеш!

— Ну й щука ти! Я ж просто так,— відступився Махтей і, збентежений, пішов до човна.

Коваль зрозумів: розмови, якої хотілося, в нього сьогодні з сторожикою не вийде, і теж рушив до вітрильників, що якраз приставали до берега.

19

— У нас по області одна оперативна група,— розповідав Андрій Комітан Дмитру Івановичу Ковалю, сидячи перед ним у готельному номері і бгаючи в руках м'яку мідну дротинку, яка хтозна-звідки з'явилася на столі.

Інспектор прийшов з гостинцями — кількома свіженькими, ледь прив'яленими тараньками й пивом. Склянки, які стояли на столі, були наповнені бурштиновим напоєм, і співбесідники неквапно — ковток за ковтком — ніби запивали розмову. Точилася вона й справді не дуже жваво. Хоч Андрій після нічної поїздки та затримання браконьєрів з катером перейнявся до Дмитра Івановича товариськими почуттями і всіляко на цьому наголошував, але при ньому відчував себе трохи ніяково, ніби від Коваля струміла якась сила, що сковувала інспектора. Ну, а пляшка-друга пива, звичайно, не могла його розворушити. Тож сидів за столом рівно, строго і крутив грубими, поцяткованими слідами порізів і ранок пальцями нещасну дротинку.

— Оперативна група — людей небагато,— пояснював далі,— чотири чоловіки: районний інспектор і троє рядо-

вих...— Він розповідав мало не механічно, а сам передумував своє, всяке, що лізло в голову, хоч би й те, чого його так тягне до цього літнього чоловіка, немов приворожив його чимось, адже дачник як дачник, їх тут щоліта доволі — не сіють, не поливають, самі виростають. Правда, цей не схожий на інших, і не віриться, що пенсіонер. Спитати б, де працював до пенсії, але незручно.

— А решту інспекторів розподілено по дільницях,— вів далі Ковалів гість.— У нас тут чотири пости. Власне, оці, дільничні інспектори і ловлять браконьєрів. Оперативна група діє за виняткових випадків. Якщо десь починають частішати порушення, виникають особливі обставини, з'являються вкрай нахабні, озброєні браконьєри, з якими дільничний не в змозі впоратися, туди негайно вирушає наша оперативна група. Крім того, розглядаємо заяви, які надходять від місцевого населення, сигнали про порушників, скарги людей на них і скарги на інспекторів. Роботи вистачає, самі бачили. Ну і, звісно, все це з допомогою громадськості, дружинників. Самі не впоралися б...

Комишан розповідав, а сам дивувався, чого це Дмитра Івановича так цікавлять подробиці їхньої роботи. Чи не збирається осісти тут і щіти працювати в рибохорону? Але ні, густо посивіла Ковалева чуприна не спонукала до таких припущень, і хоч інспектор уже переконався, що його новий знайомий — чоловік при силі, розумів, що вік, який щедро посріблів кучері, не дозволить людині проситися на їхню і для молодого нелегку й небезпечну роботу.

Смакуючи пиво та свіжу тараньку, полковник потроху перевів розмову на останні події, на пересуди про вбивство, які й досі не вляглися в Лиманському. Навколишня тиша, сумирний лиман, що в останні дні синім килимом лагідно розлігся під високими кручами, ніби відсовували у глибини минулого трагічну подію. Але як її можна забути, коли селом ходила в чорній хустині жовта, як віск, Ірка Чайкун і кричала про несправедливість долі, вимагала кари вбивці, імені якого ніхто ще не знав. І навіть цей прихід Андрія Комишана був зв'язаний з тим, що Келеберда взяв у нього, як і в Юрася та Козака-Сірого, підписку про невїзд із Лиманського й одібрав пістолети, без яких інспектори не ризикували йти на воду. Тому Комишан і мав вільний час для гостини.

— Льовня якось казав на рибній ловлі, що у вас із небіжчиком був конфлікт? — прямо спитав Коваль.

— Конфлікт? — підвів брову Комишан.— Аякже, бувало,— сказав з несподіваним сумом у голосі.— І не раз. З браконьєрами щовесни, як тільки перест, починаються конфлікти, і так само взимку, коли риба скупчується в зимувальних ямах, а вони драчками калічать...

— Так, так,— погоджуючись, кивав полковник.— Я про той випадок, коли він вас побив.

— А-а, раки...— згадав інспектор.— Та було діло...

Він замовк, на мить замислився, мовби ще раз внутрішньо радячись із самим собою, чи варто згадувати той епізод і розповідати чужій людині. Прискіпливо глянув на Ковалю, але у вигляді того щось його заспокоїло, і Комишан, долаючи в собі опір, промимрив:

— Еге ж, було діло... Торік... Уже й забулося... Якось, у травні, мав два дні відгулу. Вирушив з друзями на дачу. Там зустрів іще одного знайомого, механіка з управління міліції, який приїхав відпочити з сім'єю. Поки жінки готували поїсти, ми вирішили покататися на лимані. Взяти у човен на катер дітлахів, що аж підстрибували від радості, і подалися повз Красну Хату на лиман. Невдовзі налетів сильний вітер, сонце затулило високі хмари. Ми пристали до берега, пограли у волейбол, діти нарвали квітів — у травні їх багато на острівцях. Час було повертатися на дачу, де моя Настя з дружиною механіка варили обід. Троє моїх товаришів зіпхнули «южанку», на якій приїхали, повсідалися й рвонули вперед. А ми вчотирьох, якщо не рахувати дітлахів — я, механік з міліції та хазяїн катера мій друг Сашко з дружиною, — ще довго морочилися з важким катером, поки стягли його на воду. Зрештою завели і стали повільно виходити на чистоводдя, бо там біля берега багато водоростей, ряски.

Тільки-но завернули за мисок — бачу: чийсь голі ноги стирчать попереду з води. Я крикнув Сашкові: «Глуши мотор!» Бо якби наш катер і далі йшов прямо, то порубав би гвинтом ноги людині, яка саме пірнула.

Потім в очереті помітив я ще якийсь катер. В ньому сидів Петро Чайкун і горнув у мішок раків, яких було накидано повне судно. Виявляється, вони пірпали і ловили раків руками. У нас заборонено печерувати раків, бо вигрібають у такий спосіб з пір усе, аж до малюків. Можна ловити тільки раколовками.

Ось виринув той, на якого ми мало не наїхали, у руках з десяток раків.

— «Що ж ти робиш? — кажу йому. — Так ти їх усіх вигубиш».

А Чайкув гукає: «Не чіпай людей... Пливи сюди!»

Мене хвилює якраз і підганяє до їхнього катера, стали бортом до борту. Глибина невелика. Тим часом з води вийшло ще два раколови — здоровенні, мордаті хлопці, як потім з'ясувалося — рецидивісти, що відсиділи не один строк за золото. А четвертий з цієї компанії кудись утік, очевидно, зрозумів, що нахопилась інспекція. Мені навіть здалося, що то був не хлопець, а дівка, така висока, цибата. Але він, чи вона, так швидко зник у густому очереті, що я й не роздивився. Не до втікача було. Та й чого б це дівка опинилась у такій компанії!

Чайкув мені каже: «Знаєш що, Андрію, змивайся зводи, поки не пізно. Заради Насті раджу. Хоч ти мені у печінках давно сидиш!»

«Еге, — думаю, — тут справа серйозна». Та ще не було випадку, щоб я перед браконьєрами спасував. Хоч був у трусах, так би мовити, одягнений не по формі, але інспектор завжди інспектор. Я перескочив у браконьєрський катер — а там повно раків, повзають по бортах. Я швиденько став рахувати їх, щоб визначити суму штрафу — по карбованцю за кожного, — і викидати їх назад, у воду, як це ми завжди робимо, коли ще один браконьєр вліз у човен і до мене:

«Ти хто такий?!»

«Інспектор!» — побачивши допомогу, раптом люто заревів Петро і, розмахнувшись, ударив мене кулаком у перенісся і перебив його. Бачите, Дмитре Івановичу, ось тут.

Комишан наблизив обличчя до Коваля, щоб той краще роздивився білу смужку на носі, яка чітко вирізнялася на засмаглому до чорноти обличчі.

Полковник співчутливо кивнув. Він слухав уважно інспекторову розповідь, навіть відсунувши склянку з пивом, хоч після тарані весь час хотілося пити. Ніби боявся порушити атмосферу щирості, в якій точилася розмова, і те почуття захоплення своєю розповіддю, що опанувало Комишаном і яке можна було зіпсувати необережним рухом чи несподіваним словом. Андрій Степанович, здавалося, ще раз переживав давні події і, забуваючи про співбесідника, захопившись, розповідав ніби самому собі:

— Ну, — хрипким голосом сказав далі Комишан, — я на ногах встояв і кинувся на Петра. Схопив його за труси,

вони мало не тріснули, й він полетів за борт. Цієї ж миті мене той другий по голові молотком — раз... І я теж звалився у воду...

Падаючи, ще встиг почути Сашків крик: «Гади, що ви робите!»

Потім, коли очунав у воді й почав підводитися, бачу: Сашка схопили, Чайкун і ще один за руки тримають, а третій бандит молотком по голові глушить. Сашкова дружина кричить, діти верещать зі страху... Бідоласі потім складну операцію в лікарні зробили, пластину поставили. Мерзотники йому в чотирьох місцях голову пробрили...

Тим часом наші троє друзів, які поїхали вперед на «южанці», спохватилися, що нас нема й нема, повернулися назад.

Я стягую з катера того, що б'є Сашка, і ми з ним у воді борюємося далі. Я весь у крові, хоч вода й змиває її, але вона знову юшить.

Під'їхали товариші. А ті бандюги кричать: «Ми зараз і вас так обробимо!»

Але, зрештою, вони вскочили в свій катер і дали дьору. Ми не мали змоги їх ловити, та й знали — нікуди вони не дінуться.

Сашка витягли з води непритомного й повезли до Херсона. Катер вів уже я. Приїхали туди на водну станцію. Міліція викликала телефоном швидку допомогу, слідчого з прокуратури. Слідчий відразу став вимагати від усіх нас: «Ану, дихніть!» Я був абсолютно тверезий, і всі мої друзі теж — адже ми ще не обїдали на дачі. А от із Сашком була морока. Коли ми його везли, був непритомний, весь у крові. Його жінка витягла з багажника флакончик з-під одеколону — в ньому був спирт — і обмазала йому голову. На цій підставі, хоч як ми переконували, слідчий зробив висновок: «Легке сп'яніння, визначене за запахом...»

Бандюг цих спіймали. Міліція полювала за ними чотири доби і, зрештою, схопила. Якийсь Семеняка, другий — на прізвище Крутих. Але й досі не судили, щось там у прокуратурі та суді крутять-вертять, ніяк справи не закінчать...

— І Чайкун утікав?

— Теж у плавнях ховався... Мене найбільше дивувало, де він з тими рецидивістами злигався і чого їх із Сибіру принесло сюди, на Херсонщину, мало їм інших місць було на землі!

— Ну, ваш край багатий! — посміхнувся Коваль. — Тут і риба, і звірина, і гроші в людей є...

— Еге ж, у нас — Клондайк. Дніпро — це золота жила, — і собі всміхнувся Комишан, задоволений з того, що й він не з глини ліплений і дещо знає з книжок.

— Ну, а четвертий, хто ж таки був четвертий? — поцікавився полковник. — Ви кажете, жінка...

— От з четвертим просто дивина якась, — розвів руками інспектор. — Усі вони в один голос кажуть, що їх було тільки троє.

— Ви бачили кого-небудь з них після тієї бійки? Зустрічалися?

— З Чайкуном зустрічався... Гей! — раптом вигукнув Комишан. — А пиво наше гріється!..

Він одним духом вихилив склянку і знову налив.

— Вони, як я сказав, і досі гуляють на волі. Приїздили до мене в лікарню — я там пролежав три тижні, — пропонували дві тисячі, щоб усе прикрити.

— І Чайкун?

— Ні, тільки ці двоє.

Комишан подумав, що не варто розповідати, як Петро намагався передати через Настю шкірянку в подарунок, але Настя не взяла.

Коваль помітив, що інспектор запнувся на мить.

— Я їм сказав, — провадив далі Андрій Степанович: «Хлопці, мені ваших грошей не треба, і нічого від вас не хочу. Буде час, зустрінемося колись, то й розберемося, хто кому що завинив».

— Вони могли це зрозуміти як погрозу.

— Я не хотів з ними жодних справ мати. А Сашко пролежав у лікарні два з половиною місяці. Потім поїхав до санаторію. Пізніше я довідався, вони дали йому тисячу карбованців, щоб долікувався...

Коваль цильно вглядався у Комишана. Пальці інспектора, які легенько згинали дротинку, врешті скрутили її так, що вона стала маленькою кулькою.

Полковник стежив за виразом худорлявого Андрієвого обличчя, намагаючись відповісти на питання: чи здатна людина, що сидить перед ним, на такий злочин, як убивство? Він з'єднував в одну низку факти, які мав, характерні риси Комишанової вдачі: завзятість, запальність, навіть жорстокість, але не відчував у нього безумовної для помсти злостивості. Здається, інспектор швидко спалахував і так само швидко заспокоювався. А потім очі —

суворі, під час розповіді про браконьєрів, вони водночас таїли в собі і ледь помітні іронічні іскорки. Він немов не злостився на цих губителів природи, не ненавидів, а, звикнувши воювати з ними, в глибині душі визнавав, як неминучість, самий факт їхнього існування.

Боротися з браконьєрами було його роботою, за яку він одержував зарплатню, і він мусив виконувати її добре, як кожную роботу.

— Це не я з ними зустрічався, а вони зі мною,— сказав далі, відклавши вбік нещасну дротинку-кульку.— Коли в лікарню приїхали. А на воді я з ними зіткнувся вже наприкінці року. Якщо вам цікаво...— Комишан зустрівся поглядом із зіркими Ковалевими очима і відчув ніяковість.— Я вам як на духу, як на слідстві,— несподівано випалив він, не здогадуючись, який близький до істини.— Давайте краще доп'ємо наше пиво... Сьогодні в Будинку культури кіно... Я вже, мабуть, півроку там не був. Дома телевізор. Кольоровий. Настя зраділа, що на воду не йду, хоч до клубу з нею загляну. Кіно дивимось на Красній Хаті, у вільний від роботи час. Там у нас свій телевізор є, теж кольоровий. Щоб не відриватися від культури і не здичавіти,— посміхнувся.

Коваль підтримував атмосферу взаємної симпатії, що встановилася між ними. Він добре розумів, що прихильність до нього Комишана викликана не лише тим, що їздив з ним на воду. Трохи загадкова постать цього дачника, про якого піклувався сам начальник обласної інспекції, дозволивши йому жити на Красній Хаті і навіть поїздити з інспекторами, цікавила всіх їх. І якщо Коваль, запрошуючи до себе нового знайомого, мав свою мету, то Андрій Комишан завітав до готелю, теж сподіваючись, що дружба з приятелем начальника інспекції може стати йому в пригоді.

— Ну що ж. Кіно то й кіно. Я ще не бував у вашому Будинку культури... Але все ж цікаво, як ви зустрілися з ними вдруге.

— Десь на початку грудня прийшла в інспекцію скарга від людей, що якісь браконьєри знову виїжджають на воду. З листа я зрозумів, що це ті ж самі — Семеняка і Крутих. А вони хлопці такі, що за дві-три години вночі набивають триста-чотириста кілограмів риби всякої: і сазана, і сома, й осетра, а попсують, пораняють утричі більше. Взимку в пониззі Дніпра риба на ямах стоїть. Семеняка й Крутих, хоч і не місцеві, але з ними завжди хтось

із наших, який добре знає місця, де скупчується риба. А беруть її так. Опускають ф'ару на чотири-п'ять метрів і, коли велика риба навколо світла збереться, колють її баграми.

Одержали ми завдання з Херсона від начальника і разом з Козаком-Сірим виїхали на лиман. Місце, де найлютіші браконьєри колють рибу, ми знали добре, в нас його називають «корито»... Значить, приїхали на маяк, у затоку, простояли там години зо дві. Коли дивимосся — з-під Станіслава йдуть човни, три човни. В кожному по одному чоловіку, і всі вони на швидкому ході, рвуться вперед у напрямі селища Геройського, якраз туди, де є зимувальні ями.

Ми із Сірим відразу зрозуміли, що це ті люди, по яких ми приїхали і яких доведеться затримувати.

Вже почало сутеніти. Лиман став свинцевий, і човни зливалися з водою й небом. Спочатку думали піти слідом за браконьєрами і підкрастися до них, адже ми на двох човнах: я на своєму, Козак на своєму, — і могли зайти з двох боків.

Проте, поміркувавши, відмовилися від цього плану, підкрадатися треба було на малому ході зі швидкістю тричотири кілометри на годину, як на веслах, інакше ми їх сполохали б і не затримали.

Тут ще така справа, — Комишан зітхнув. — Звичайно човнові мотори працюють на сімдесят другому або на сімдесят шостому бензині. Ці варвари щось в них переробляють і починають ганяти на дев'яносто третьому. На такому пальному човен ходить швидше, не наздоженеш. Правда, мотори свої вони спалюють за якихось два-три місяці, потім продають за безцінь, і купують нові... Але не шкодують, бо затрати вже на рибі з лишком покриті.

З Козаком-Сірим, поміркувавши, вирішили повернутися на Красну Хату, взяти ще два човни з інспекторами або дружинниками, оточити порушників і чекати їх тут, на виході з лиману...

Так і зробили. Повернулися на Красну Хату, повечеряли там, подивилися кінофільм, а близько дванадцятої рушили назад, на «корито».

Ми розуміли, звичайно, що поки вечеряємо та розважаємось, вони там б'ють рибу, серце в нас боліло, але що мали діяти — мусили ввіймати їх на гарячому, на місці злочину, щоб конфіскувати згідно з законом човни, оштрафувати, аби не кортіло їм повторити свій напад на зиму-

вальні ями. Та й весною, як тільки піде риба на перест, щоб не потикалися на воду. А не піймаєш на гарячому, не буде достатніх доказів, ніякий суд тебе не підтримає, і вислизнуть вони з рук правосуддя, як вугри.

Згодом на воду упав туман, який з кожною хвилиною густішав.

Коли підїхали ближче до ям, я заглушив мотор, за мною і решта інспекторів. У тумані нічого не видно, тільки чути, як розривається лиман від гуркоту. Це вони вже понабивали мішки рибою і тікають. Браконьєри були до-свідчені, і я знав, що додому з рибою, де їх може чекати засідка, не поїдуть, а звезуть здобич кудись у глухий куток плавнів, звідки заберуть пізніше.

Туман став нам на заваді. Ми рушили на той гук моторів, проїхали трохи, зупинилися — виявляється, ревуть їхні човни вже десь позаду. Знову заводимо свої. Гуркіт наших двигунів зливається з їхнім, ганяємось за ними в тумані, ніби по колу, а може, й самі за собою, нарешті, вискакуємо просто на них.

Але вони дали газ і прослизнули знову в туман.

Ганялися довго. Мало не втекли вони, але туман і їх збивав, і, врешті, мені пощастило наздогнати одного. Я за ним, а він не глушить мотор, крутить човном то в один, то в другий бік. Кинувся я навперейми і вдарив носом в його мотор, щоб збити свічки. Мій човен став дибки, а його заглух і води набрав, ледве не перевернулися посеред лиману. Але що було робити? Мусив будь-що ввіймати!

Дивлюся: таж це Чайкун, який влітку мене мало не вбив. Я кажу йому: «Ось тепер я з тобою поквитаюся».

Коваль відзначив подумки і те, як стислися Андрієві губи, але водночас оцінив щирість інспектора: ці свої слова міг би пропустити, зважаючи на те, яка підозра висить над його головою.

— Потім як глянув на нього, а він сидить мокрий з голови до ніг, тихий, як миша. Кажу йому: «Але я не такий, як ти, Петре. Ми з тобою рахуватися будемо зовсім в іншому місці й по-іншому, як за законом належить. А зараз я тебе затримую як браконьєра». Човен у нього весь у крові.— Помітивши, як звелися Ковалеві брови, Комишан з посмішкою пояснив: — Не в його крові, звичайно, від поколотої риби. Сантолі він з човна на ходу викинув, полетіли у воду й акумулятор, і два мішки риби — за два він признався, але, певно, риби було більше.

Тут підїхали наші човни, зачепив я його «казанку» і потягнув на Красну Хату, до інспекції. Там склали протокола, оштрафували, човна й мотор конфіскували, як транспортний засіб незаконної ловлі риби, сам я і здав їх на склад... Після того з Чайкуном більше на воді не зустрівся...

— А його компаньйонів теж тоді ввіймали?

— Аякже. І Семеняку, і Крутих... Та що їм зробиш, оштрафували, човни позабирали, вони нові куплять, грошей у них навалом. Як тільки піде риба, знову на воді з'являться. Браконьєри найбільше лютують навесні під час нересту і пізньої осені, особливо перед тим, як ріка замерзає і риба стає в ямах.

— Як ви думаєте, Андрію Степановичу, хто все-таки міг убити Чайкуна?

Комишан всупереч сподіванню Коваля дуже спокійно реагував на це запитання. У відповідь низав плечима:

— А хто його зна.— Жоден м'яз не ворухнувся на його лиці.

— Чи не ці його друзки з Сибіру?

— І таке буває. Браконьєри — народ жадібний, ненажерливий, хапають тисячі, а за копійку можуть один одному голову провалити, особливо коли дільба йде... Та в цій справі їх нібито не підозрюють... А от мене міліція тягає. Звичайно, я з Петром воював, багато він нам сала за шкіру залив, та хіба він один... Я з ним по службі боровся... А так він мені ні до чого... Якщо всіх браконьєрів, з якими воюємо, почнемо стріляти, велику могилу копати доведеться... Та й як це людину вбити?.. Одне діло — покарати, як того закон вимагає, але щоб убивати... Ні, людська кров — не риб'яча, хоч і та й та червона...— Інспектор замовк.— Ось воюємо, воюємо,— раптом якимось сумно провадив далі,— з усякими порушниками... А знаєте, що я часом думаю, Дмитре Івановичу? Захопивши якогось чоловіка із, скажімо, зайвими гачками на спінінгу або з кількома кілограмами риби понад норму вилову, звичайно, не про злісного браконьєра йдеться, штрафую я його й думаю собі: «От ми рятуємо тонни риби від браконьєрів... а її тим часом нищать сотнями тонн, тисячами, навіть підрахувати неможливо. І не лише ту, що сьогодні в Дніпрі плаває. Псуючи навколишнє середовище, змінюючи на гірше природні умови проживання й відтворення — воду, береги, місця нересту, виводять геть увесь біологічний вид

тієї чи іншої риби. Чистоводна в нас тепер уже не живає...

— Маєте на увазі промислові підприємства, які забруднюють Дніпро?..

— Атож, заводи, які спускають неочищену від домішок воду, гнилі штучні моря, надмірне захоплення в сільському господарстві хімікатами, які з поля різними шляхами потрапляють у воду, та іще багато чого...

Коваль згідливо кивнув.

Проте він не хотів відхилитися від теми, що найбільше цікавила його.

— Я чув, що і на брата вашого, Юрася, підозра падає,— без усякого переходу запитав.

— На Юрася?.. Та падає,— зітхнув Комишан.— Юрась тієї ночі був на воді. З моєю рушницею...

Ковалю здалося, що Комишан зараз занадто спокійно вимовив ці слова. Спокійніше і впевненіше, ніж годилося говорити в такому випадку братові. Чи не підозрює сам він Юрася?..

Вирішив переконатися в справедливості свого першого враження.

— Він теж браконьєрив тієї ночі?

— Еге ж,— анітрохи не вагаючись, підхопив Андрій Степанович.— Було діло. Його Козак-Сірий затримав... А я думав його в інспектори...

— Вас на воді тієї ночі не було?

— Не було,— спокійно всміхнувся Комишан.— Козак-Сірий сам чергував.

— Значить, Козак-Сірий...— Коваль зробив паузу, даючи можливість Комишану заперечливо похитати головою...

— Щось не схоже на Сірого,— промовив той.— Чоловік він рішучий і запальний, але щоб убити... ні... не схоже...

— Що ще можете про нього сказати?

— Справжній інспектор. Затятий до краю. До чудасії часом, правда, доходить,— поблажливо всміхнувся Комишан.— Тут така історія з ним,— говорив далі.— Після випадків збройного нападу браконьєрів начальник нашої басейнової рибінспекції заборонив виїжджати на воду вночі поодинокі. Тільки парним патрулем або з громадськими помічниками. Та Сірий частенько пехтус цим наказом... Він ловить і ніяк не може ввіймати якогось зачарованого порушника, що ставить сітки на рибу і пастки на ондатру якраз тієї ночі, коли Козак-Сірий не виїжджає, або там, куди він не їде. Браконьєр, здавалось йому,

зв'язаний з нечистою силою, бо як же інакше: завжди знає, коли й де чатуватимуть інспектори. А головне, Сірий жодного разу не зіткнувся з ним, хоч мав на оці всіх потенціальних порушників у Лиманському і навколишніх селах. Кілька разів, за словами Сірого, наптовхнувшись на нього, ганявся в темряві, поки не кінчався бензин, і не тільки не ввіймав, навіть не наздогнав і не розгледів як слід.

Минулого року начальник інспекції забирає Сірого на кращу роботу в Херсон, але він відмовився, не сказавши справжньої причини відмови, бо з'явся, що не піде нікуди, поки не зламає того клятого порушника... А я думаю, це в нього як послання. Ніякого такого міфічного браконьєра, що глузує із Сірого, на світі немає...

— Тоді залишається тільки Юрась,— розвів руками Коваль, повертаючись до свого.— Ваша сторожиха Нюрка посвідчила, що тільки ви втрюх з тією рушницею їздили. Вас, кажете, на воді тоді не було. Алібі... На Козака-Сірого і подумати не можна... Жаль в такому разі вашого брата. А де ви, до речі, тоді були? Вдома?

Комишан насторожено глянув на Ковалю.

— Ви так допитуєте, наче слідчий,— спробував усміхнутися.— То вже нехай міліція розбирається, Юрась чи не Юрась.

— Який з мене слідчий,— заперечив полковник.— Просто цікаво. А чого це прийшли вибрали із місцевих саме Чайкуна? Чи не родич хтось із них?

— Ні, не родичі. Семеняка, правда, з цих країв, але не з Херсонщини, з Миколаївщини, а Крутих — сибіряк. Петро Чайкун теж колись у колонії був, за крадіжку сидів. Може, там і подружилися. До речі, він мені родичем був. Правда, не кривим, а через Настю, вона теж із Чайкунів...

Комишан замовк і раптом замислився. Певно, на думку йому спало щось нове, якесь несподіване міркування, бо погляд його на мить зупинився, і він ніби відключився від розмови, від Ковалю, готелю і всього на світі.

Дорого заплатив би Дмитро Іванович, аби цієї миті проникнути в інспекторів думки. Тим часом міркував, чи варто орієнтувати Келеберду на цих браконьєрів, друзів загиблого... Певно, що не слід відразу відкидати і цю версію. Адже на рушниці, з якої було вбито Чайкуна, є відбитки пальців не тільки братів Комишанів і Козака-Сірого. Є й тонші, але то, правда, сторожихи Нюрки, яка,

переставляючи рушницю на посту з одного кутка в другий, тримала її в руках. Але є ще якісь і досі не ідентифіковані...

20

З дивним почуттям заходив сьогодні полковник Коваль до світло-сірого будинку Управління внутрішніх справ, що стояв на вузькій вулиці, навпроти скверу. Раніше, коли приїздив для перевірок і допомоги карному розшуку, не звертав особливої уваги на будинок, а тепер придивлявся, ніби вперше переступав його поріг: ковзнув поглядом по фасаді й уточнив для себе, що він досить модерний, не так давно збудований, що вікна такої форми і розміру, які увійшли в моду останніми роками.

Він пройшов повз чергового старшину, витягнув з кишені нову червону книжечку позаштатного інспектора міністерства, що давала право вільного входу в приміщення управління. І це було теж нове в його житті, оскільки раніше, коли приїздив у формі або заходив у супроводі офіцера, котрий зустрічав його на вокзалі чи аеродромі, жодних посвідчень не треба було, черговий виструнчувався, а він мимохідь відповідав на вітання, підносячи руку до кашкета, і, заклопотаний справами, майже не помічав його.

Зараз Коваль гостро відчув, що бурхливе життя, людські пристрасті, які вирують у цьому будинку, вже не обходять його, що він гість, а не учасник подій. І це було незвично й боляче.

Він швидко піднявся на третій поверх до знайомого кабінету Келеберди — поспішав, бо не хотів зустрічатися з іншими працівниками управління.

Захакавшись і витираючи хустинкою шию, полковник опустився на запропоноване крісло.

— Ну й задуха, — поскаржився відразу, пильно глянувши на заклопотане майорове обличчя. Той сумно кивнув у відповідь, маючи, очевидно, на увазі не температуру повітря, а атмосферу службових пристрастей навколо незавершених карних справ.

Ковалю ні до чого було ставити банальні запитання, типу: «Як справи, колего?» Він добре знав таке робоче напруження.

Келеберда відімкнув сейф і поклав на стіл біля Коваля сіру папку справи Чемодурова з наклеєним на ній аркушиком: Почато

Закінчено

Від цієї папки з поруділою від часу наклейкою на полковника війнуло чимось дуже близьким, навіть рідним. Графа «закінчено» була незаповнена.

— Сьогодні прибула, — кивнув на папку Келеберда. — Ледве вирвали в Києві: «Чому?» та «Навіщо?»

— Казав же вам, що я телепат, — пожартував Коваль. — Знав, коли приїхати. А що не хотіли надсилати, розумію. Справа висить у них на шії.

Майор знову гірко всміхнувся. Він уже не вірив, що Дмитро Іванович зможе допомогти в розшуку вбивці Чайкуна. А начальство тим часом квапило, нагадуючи про терміни, які скінчилися. Те, що полковник зацікавився старою незавершеною справою про вбивство на Дністрі та схожими історіями з архіву їхнього управління, свідчило, на думку Келеберди, що він розгубився і відійшов од пошуків убивці Чайкуна.

— Читайте, Дмитре Івановичу, — без усякого ентузіазму промовив майор, — а я тим часом піду до начальства. «На килим» кличе. — Він зітхнув і, взявши із сейфа якісь папери, вийшов з кабінету.

Коваль розв'язав папку «Розшукові заходи» і став гортати знайомі сторінки з наклеєними фотографіями місця вбивства, трупа застреленого чоловіка, протоколу допиту свідків. Частина їх була написана його рукою. Він ці записи знав мало не напам'ять, але, певно, чогось у них не помітив, чогось не зрозумів. Його тягнуло ще раз вчитатися в пригоду на Дністрі, подібну до вбивства Чайкуна в Дніпрових плавнях. Може, по-новому глянувши на минулу трагічну подію, знайде ключа й до сьогоднішньої. Адже в них багато спільного: рушниця як зброя злочину, глухі плавні як місце події, відсутність видимих мотивів злочину. І, головне, що вбивця і на Дністрі, й тут вмить зникає, немов провалюється крізь землю або, точніше, під воду. Не з аквалангом же він їздить?!

На Дністрі, правда, знайшли на дні протоки рушницю Чемодурова, а тут рушниця, з якої вбито людину, спокійненько стояла в приміщенні рибінспекції. Знайшли під водою тільки зброю Чайкуна.

Полковник гортав аркуші справи.

Ось сторінки, озаглавлені: «Обставини події».

«17 жовтня близько 14.00 в очеретах у районі відділення радгоспу «Дністровський» у човні типу «южанка» виявлено труп громадянина Гуцу Михайла — водолаза рятувальної станції — з вогнепальною раною в голові і створеним картечцю обличчям...

...Обставини злочину і огляд трупа дають підставу висунути по справі такі версії про мотиви вбивства і осіб, що вчинили правопорушення:

- а) убивство сталося з метою помсти, під час сварки;
- б) з метою пограбування;
- в) у момент неправомірних дій потерпілого (вибирання риби з чужих сіток, крадіжка ним ондатри з пасток тощо).

Убити могли:

- а) браконьєри;
- б) рибалки і мисливці;
- в) риболовні і мисливські інспектори.

З метою перевірки висунутих версій необхідно здійснити такі оперативно-розшукові заходи...»

Коваль погортав сторінки. Дмитра Івановича цікавило інше, власне, для чого і попросив Келеберду викликати справу з Києва: де подівся після злочину ймовірний убивця Чемодуров? На це весь час звертав увагу, коли працював над справою. І тепер, міркуючи в Лиманському про вбивство Петра Чайкуна, відчув потребу ще раз перечитати протокол допиту свідка Адаменка, який останній бачив злочинця.

Дмитро Іванович знайшов потрібну сторінку і поринув у читання.

Він не почув, як повернувся Келеберда, тільки коли майор заговорив по телефону, підвів на мить на нього задуманий погляд і знову втупився в пожовклі сторінки.

«...П'ятнадцятого жовтня о третій годині дня, — свідчив Адаменко, — йдучи до магазину по хліб, я зустрів Марусяка. Він запропонував мені поїхати на ондатру. Я спочатку відмовлявся, але він сказав, що я нічого не робитиму, тільки за компанію поїду.

Ми повернулися додому. Я одягся і прийшов до Марусяка. Він узяв мотор, і ми спустилися до човна. Дорогою я спитав: «А чим будемо ловити?» Він відповів коротко: «Не турбуйся, все вже готово».

Потім прилаштував мотор, ми сіли в човен і поїхали вниз у напрямі затоки. Коли перетнули рукав Дністра, то йшли уздовж берега. Скоро під'їхали до очеретів, але ловити нічого не стали, а попливли далі вниз, у глухіші

плавні. Назустріч нам рухався якийсь рибальський човен.

На річці було ще кілька човнів: рибалки там чи ставили сітки, чи витягали, не знаю, було далеченько, не дуже видно.

Але й тут ми з Марусяком нічого не робили — він сказав, що рибалки можуть подумати, наче хочемо потрусити їхні сітки, і ми знову поїхали далі.

Біля острівця нам зустрівся ще один човен, він крутився у затоках, між очеретами. Певно, господар не бажав при нас показати своє місце. На чоловіка я не звернув уваги, він сидів до нас боком. Єдине, що я помітив, це те, що господар «южанки» був у новій чорній фуфайці й на голові мав хутряну шапку, підв'язану шворками під шию.

Ми пристали до очерету. Перейшли через нього на сухий горб, перенесли сітки і пастки на другий, глухіший бік, і Марусяк виставив їх там у воді.

Потім він рушив до свого човна, я за ним, і в цей час на берег протоки вийшли два міліціонери. Марусяк закричав: «Міліція!» — і кинувся навтьоки. Побіг і я, але в протилежний бік, через горб, порослий лозняком, потім сховався в очереті.

Так минула якась година. В очереті було тихо, але дуже вогко й холодно, я незабаром змерз, не витримав і знову вивабрався на суше.

Ні Марусяка, ні його човна, ні міліції ніде не було видно. Сидячи в очереті, я чув, як він завів мотор, певно, й міліціонери поїхали з ним.

Сонце вже хилилося на захід, і в заростях сидіти було неприємно, а на воді ще грали відблиски осіннього сонця. І я раптом знову побачив той самий човен, що раніше кружляв у протоках. Тепер човен стояв на місці, і господар його витрушував з верші рибу. Тим часом до нього наближалася ще одна моторка.

Я вийшов на видне і став махати руками, щоб мене помітили і забрали з очерету.

Але бракон'єрам було не до мене. Ще здалеку людина, яка наближалася, кричала рибалці, щоб той стояв на місці.

Проте чоловік у фуфайці швидко завів мотор і став тікати. Переслідувач вистрелив угору. Рибалка теж мав рушницю. Він схопив її і вистрелив у повітря, щоб налякати противника, але поки він морочився з рушницею, його човен повернуло і закрутило в очерет.

Переслідувач підпливав ближче. Це був високий біля-

вий хлопець, років двадцяти-двадцяти п'яти, у спортивній шапочці й кожущку.

Він наблизився до човна, що заглух, на п'ять-сім метрів і, цілячись з рушниці в чоловіка в фуфайці, став щось кричати йому.

Я не чув слів, але добре бачив цих людей, бо вони зупинилися навпроти того місця, де я ховався. Я вже не махав руками, а злякано спостерігав, що буде далі.

Чоловік у фуфайці теж тримав таку ж двоствольку і раптом вистрелив у білявого. Але, певно, через розбурхану човном хвилю, яка ще гойдала його, як слід не прицілився і не влучив; я навіть почув, як шріт, засичавши, ліг на воду біля мене.

Тоді він став гарячково перезаряджати рушницю, але не встиг. Білявий, спокійно прицілившись, розрядив свою прямо тому в обличчя. Чоловік у фуфайці захитався і впав у човен, випустивши з рук рушницю.

Я тремтів уже не від холоду, а страху. Якщо білявий бачив мене, коли я махав руками, то теж уб'є, щоб позбутися свідка. З переляку впав на землю і навкарачки поповз в обхід горба.

Потім почув, як убивця завів мотор і від'їхав. Ішов він спочатку тихо, немов боявся повернути до себе увагу, а потім рвонув щосили і незабаром зник десь на Дністрі.

Мене він, очевидно, не помітив, але все одно я ще годину ховався в очереті, боячись виткнути носа. Потім почав блукати по затоках та заплавах, серед безлічі рукавів, які тут утворює ріка, то виходячи на сухе, то знову бредучи по коліна у запліснявілому зеленому болоті. Не знав, куди йти, як вибратися на шлях.

Виходу з цього лабіринту очеретів шукав години дві або три — лік часу я втратив, у годинник проникла вода, й він зупинився. Уже стало темно, я вибився із сил і вирішив чекати світанку.

То була жахлива ніч. Як вижив, і сам не знаю. Коли почало розвиднятися, знову поплентався від острівця до острівця, і вже як ген підбилося сонце, минув останній горбик і побачив вдалині, за черговою протокою, хати й дорогу, якою пробігла машина, схожа на швидку допомогу. Я зрадів і з останніх сил став вибиратися з очеретів.

...Водій самоскида, що загальмував біля мене, бо я лежав біля дороги, спочатку подумав, що я п'яний. Та коли придивився, в якому я стані, тільки охиув і допоміг залізти в кабінку...

Марусяка я побачив через два дні, він сказав, що його викликали в міліцію...»

Коваль перестав читати протокол і підвів голову. Нічого нового для себе він не знайшов. Подробиці того, як Адаменко пролежав два дні в лікарні, його не цікавили. Співробітники біляївського карного розшуку, допитавши Марусяка, вийшли на Адаменка. Але більше про вбивцю Михайла Гуцу Адаменко нічого не знав. Він бачив цього білявого молодика вперше в житті і з переляку не запам'ятав його. Марусяк, як і міліціонери, зовсім не бачили у плавнях човна вбивці і його самого, а Адаменко ледь-ледь зумів допомогти оперативникам скласти словесний портрет підозрюваного.

Та обставина, що з передмістя Біляївки безслідно зник Чемодуров, за деякими даними схожий на вбивцю, дала підставу підозрювати його в скоєнні злочину й оголосити на нього всесоюзний розшук...

Коваль читав про Чемодурова і раптом піймав себе, що думає не про нього, а про якогось Лапорелу, що теж уявлявся йому високим і білявим молодиком.

«Лапорела, Лапорела, Лапорела!» — як лейтмотив якоїсь пісеньки, весь час билось в його голові. І чого він прилип, цей Лапорела!.. І звідки взялося в людини таке дивне прізвисько...

Невже за аналогією з персонажем пушкінського «Камінного господаря» — шельмою і пролазою Лепорелло. Потім зустрічав схоже прізвисько у Стефана Цвейга (тепер мав час читати книжки). Здається, й оповідання має назву «Лепорелла». Але в Цвейга це була жінка. Чому ж таке прізвисько приліпили чоловікові в глухих херсонських пісках? І хто це зробив?

Коваль перегорнув ще кілька сторінок. А ось і фото підозрюваного, на якого оголошено розшук, — Валентина Івановича Чемодурова. Полковник дивився на прилучену до розшукової справи маленьку паспортну фотографію з міліцейського архіву, вглядався в зображеного на ньому хлопця зі стандартним, без особливих прикмет, невиразним обличчям і знову думав про цього Лапорелу: чи не такий він? Шкодував, що, коли був на Красній Хаті, не попросив інспекторів, щоб переправили на лівий берег лиману, де у своєму курені на баштані нудьгував цей спритний чоловік. Але тоді він іще не цікавився цим Лапорелою і, звісна річ, не міг передбачити, що той знадобиться.

Полковник іще якийсь час погортав справу, немовби

щось там забув, але не зміг згадати, що саме, і через те перекидав сторінки то в один бік, то в другий.

Він ще раз прочитав висновки балістичної експертизи, яка засвідчила, що Гуцу був убитий пострілом з рушниці дванадцятого калібру, і подумав, що це не має значення. Петро Чайкун загинув від кулі з іншої рушниці такого ж калібру.

Дмитро Іванович і далі задумливо гортав сторінки. Цей невідомий Лапорела не давав йому спокою. Хоч полковник знав, що у справі немає дактилограми Чемодурова, оскільки підозрюваний відразу зник, він все ж ніби сподівався, що вона раптом з'явилася у підшивці.

Але чудес на світі не буває, і знову Коваль з жалем у цьому пересвідчився. Та й звідки було взятися відбиткам пальців Чемодурова!

Він закрив папку, зв'язав мотузочки. Келеберди, який то заходив у кабінет, то виходив, дзвонив і сам порпався в якихось паперах, якраз не було.

Коваль глянув на годинник. За десять хвилин перша. Зараз почнеться обідня перерва. Він згадав, що й не поснідав. За час своєї вимушеної бездіяльності вже звик до певного режиму.

Двері в кабінет м'яко відчинилися. Увійшов Келеберда і запитально поглянув на Дмитра Івановича.

— Все,— відповів полковник, посовуючи папку ближче до краю стола.— Дякую, Леоніде Семеновичу. Більше не знадобиться.

Певно, в очах майора відбився подив.

— Нове прочитання,— пояснив з усмішкою Коваль, підвівся на весь зріст, випростуючи затерплі від довгого сидіння ноги.— Нові думки, нові міркування. Як кажуть в юриспруденції, «за новими обставинами, що відкрилися...» Хочу, Леоніде Семеновичу, поїхати в Гопри, а там на баптан до цього Лапорели. Глянути на нього... Припускаю, що це не Чемодуров, але чого на світі не буває. У всякому разі, перевірити не завадить.

— Дмитре Івановичу,— неквапно почав майор,— це не так важко, з'їздимо завтра чи післязавтра. Хоча, думаю, Лапорела для справи Чайкуна не знадобиться. Як у нього могла опинитися рушниця Комишала?! Абсолютно виключено.

Ковалю подумалося: «Можна було б і сьогодні поїхати». Втім, очевидно, нагальні справи тримають майора в місті.

— І дався вам цей Чемодуров, Дмитре Івановичу,— неголосно мовив Келеберда.— Я розумію,— мало не по-блажливим тоном додав,— поки його не впіймали, серце неспокійне... Але, знаєте, Дмитре Івановичу, всіх злодіїв не переловиш,— жартував майор.— Та й треба ж і наступникам нашим трохи роботи залишити.

Коваль нічого не відповів і, поки Келеберда ховав папку в сейф, тільки барабанив злегка пальцями по столу. Майор уже міг так жартувати з колись грізним Ковалем, раніше він проковтнув би такі слова...

21

У двері обережно постукали, Коваль зрозумів, що це Данилівна.

На таці, яку тримала жінка, стояли тарілки з ясчєю і, звичайно, смаженою рибою — незмінні страви, які, чесно кажучи, вже набридли Дмитру Івановичу.

«Щодо риби,— подумки всміхнувся Коваль,— то наївся її в цих краях на все життя».

— Будь ласка... Може, вам уже й набридло,— наче вгадавши полковникові думки, зітхнула Данилівна, ставлячи тацю на стіл.— З комірницею нашою просто біда. Я їй показую, що виписано і м'ясо, і овочі, а вона своє «нема» й «нема». А я бачу, що є...— Вона замовкла, спостерігаючи за реакцією Ковалья, чи не зголоситься він поговорити з директором радгоспу.

Не знайшовши підтримки, Данилівна замовкла.

— Навіщо так турбуєтесь? — зауважив Коваль.— Я сам зайшов би на кухню. Там і повечеряв би.

— Е ні,— заперечила жінка.— Принести неважко,— знову зітхнула вона.— Було б що носити.

Розставивши на столі тарілки, Данилівна хутко побігла по чай.

Істи не хотілося. Полковник підвівся й вийшов на балкон. Небо над лиманом потемніло, настав той тихий час, коли сонце прощається з землею до наступного ранку, і тепер тільки останні відблиски його не давали опуститися темному вечоровому серпанку. Ось-ось мали висипати зорі. Дмитро Іванович підвів голову, виглядаючи їх.

Данилівна принесла чайник і, глянувши й собі через балконні двері на вулицю, раптом засміялася.

— Чого ви? — запитав Коваль.

- Он ваша любов уже прийшла.
— Яка любов?
— Та Валька ж,— відповіла Данилівна.— Ич, на побачення йде, а все одно закутується в свої хустки...

Коваль простежив за поглядом Данилівни. Медсестра й справді вже сиділа на колоді, з того краю, де вона постійно займала місце, подалі від Дмитра Івановича. Рівніше, коли жила в готелі, сюди вчашчала, кульгаючи та опираючись на милиці, й Ліза. Часом її супроводжував Юрась. Тепер Ліза не приходила до готелю, і на колодах зустрічалися тільки двоє: він, полковник Коваль, і медсестра Валентина.

Дмитра Івановича давно цікавило, чого, власне, медсестра бігає сюди. Могла б відпочити, подихати свіжим повітрям і біля своєї хати, на березі.

Ходила б краще у кіно чи до клубу, де збирається молодець на танці. Втім, схожа на цибатого птаха, з різкими, незграбними рухами, з вайлуватою ходою, властивою тутешнім рибалкам, завжди закутана, що тільки ніс витикався, Валентина навряд знайшла б собі — і Коваль це розумів,— підходящого партнера. Отже, її самотність, певно, вимушена. Але чому вона вибирала саме ці колоди для посиденьок?

А чого він, Дмитро Іванович Коваль, ходить сюди? Ну, йому близько, колоди неподалік готелю. Де ще міг би посидіти, крім балкона, на свіжому повітрі? А вона? Що її тягне сюди? Це було загадково. А оскільки Коваль любив розгадувати загадки, то потай стежив за своєю сусідкою. Вона нічим упродовж усіх вечорів не виказувала себе: сиділа тихо, беззвучно і навіть коли якось Коваль запитав її, котра година, не відповіла. Мовби німа чи глуха. Іноді, посидівши недовго, якісь півгодини або й менше, раптом зривалася і йшла собі вниз. Інколи сиділа довше.

— Дивна вона людина! — сказав полковник, викликаючи Данилівну на відвертість.— Сидить цілий вечір, наче сич.

— А ви спробуйте побалакати з нею...— молодю блиснула очима жінка.— Учити вас треба! — Коваль відчув у її голосі нотки образи.

«Чого б це?» — подумав.

— Та ні, вчити це треба! — погодився.— Але як почати розмову? Завжди сердита або сумна. Вона що — хвора? І чого це так часто бігає сюди, на колоди?

— Зорі лічити,— відповіла Данилівна.— Сидить під готелем, дивись, хтось і вийде... А може, й вас чекає.

— Ні, ні,— похитав головою.— Абсолютно ні. Вона дівчина молода, їй треба молодих, а не такого шкарбана, як я. До вас тут усякі люди приїжджають. Здебільшого молоді.

— Приїздять, аякже. Ось недавно були механіки, лагодили свої машини... А хіба ви старий? Гріх таке на себе наговорювати.

Данилівна грайливо всміхнулася, і Коваль раптом подумав, що й вона ще не така стара.

— Довго жили?

— Хто?

— Та ці ж механіки.

— Тижнів зо два.

— А поїхали позавчора?

— Так.

«Чи могли ці механіки бути причетні до трагедії в Лиманському?»

— А Валентина й раніше бігала на колоди? — повернувся до свого Коваль.

— Вона завжди сюди бігає. Прийде смерком, посидить-посидить, потім зірветься — й пішла собі... І хто знає, чого хоче, чого шукає.

— І ті молоді механіки теж не сподобалися їй?

— Не сповна розуму вона! Один спробував заговорити, то як гиркнула на нього! Хрестився й відхрещувався потім.

Коваль задумливо постукував пальцями по столу.

— А може, вона поетеса,— пожартував,— і в душі складає вірші про безмежний лиман, де місяць вистеляє золоту доріжку мрій... А коли вже схоче записати надуманий вірш, коли рядки складуться в голові, тоді вона біжить додому. Чи не так?

— Поетеса... вірші...— пирхнула Данилівна.— Яка там у дідька поетеса! Вона навіть свої роботи до ладу не знає. Перев'язати пальця не вміє... Та ви їжте, бо захолоне,— вигукнула жінка.— І пийте чай. Не поспішайте, вона ще посидить.

— Так, так,— погодився Коваль, відірвавшись від якоїсь думки, що раптом захопила його.— Вечеряти — то й вечеряти!.. До речі, хлопці ті, механіки, на воду не їздили?

Думка ця ще не мала точних обрисів, вона ніби розпливалася, танула.

— Куди їм на воду! Приходили з поля такі заморені,

ледве вечеряли... Може, вам іще чогось принести? Картоплі хочете?

— Ні, не треба. Ви краще посидьте зі мною... Повечеряємо разом.

— Дякую, я не голодна.

— Ну, просто так посидьте...

— А це можна. Ось лишень збігаю на кухню, у мене там плита...

Жінка знову вийшла. Хвилини через десять, коли Дмитро Іванович повечеряв, постукала в двері. Він помітив у ній зміну: припудрилася й підфарбувала губи. «Справді, колись гарна була», — подумав полковник.

— Сідайте, — показав на диван.

— Швиденько приберу, — відповіла, — а тоді вже...

Прибирала вона й справді дуже швидко, якимось весело, збрала посуд, винесла його.

Полковник увімкнув у кімнаті повне світло — темрява надворі від цього погустішала.

Він сів у крісло. Данилівна слухняно опустилася на диван. У готелі, крім них, зараз нікого не було, і такими вечорами кожний із них був самотній і потребував людського товариства.

Данилівна, як полковник уже чув, не народилася в Лиманському, але приїхала сюди давно і всіх знала.

— У мене донька живе в Києві, — сказала відразу, зручніше вмоцнюючись на дивані. — В політехнічному вчиться...

— О! — схвально відгукнувся Коваль. — Це добре. На якому курсі?

— Вже на п'ятому...

— А живе де?

— В гуртожитку... Скоро закінчить, — мрійно додала жінка. — А там, дивись, і в Києві залипиться, бо вчиться тільки на п'ятірки.

Полковник ще раз схвально кивнув.

— Може, колись і матір до себе забере...

Дмитрові Івановичу подумалося: так ось чого Данилівна у вільний час «під городську» чепурилася, одягалася за модою, яку видивлялася на екрані телевізора або в кіно, робила собі вигадливі зачіски.

— Я вас не затримую? — раптом запитала жінка. — Хіба не підете погуляти? — кивнула в бік балкона, знову натякаючи на вечірні Ковалеві посиденьки на колодах.

— Ні, ні, — з усмішкою похитав головою Коваль. — Розкажіть краще про себе. Мені з вами цікаво...

З досвіду Дмитро Іванович знав, що працівники готелів, ресторанів, ринків стикаються з багатьма людьми. Вони добрі психологи, помічають незначні для іншого ока деталі і можуть багато цікавого розповісти. Хто знає, чи не виведе Данилівна випадком на правильний шлях.

Підбадьорена увагою цього симпатичного, ще зовсім не старого поживця, про якого сам директор радгоспу наказав піклуватися, жінка розговорилася.

Дмитро Іванович вислухав усю її біографію.

Потрапивши до Лиманського, — а її привабило сюди море, тепло і не в останню чергу гарна назва, — Данилівна влаштувалася в «Сільгосптехніці». Спеціальності ніякої не мала. Закінчила курси дезінфекторів і почала працювати. Обприскувала хімікатами виноградники, робила в полі. Була молода, здорова, хотілося придбати гарні речі, працювала за двох, хоч робота була шкідлива для здоров'я. Потім вийшла заміж за місцевого хлопця. Збудували хату, народилася донька, здавалося, життя всміхнулося їй. Але згодом чоловік почав пити, і вони розлучилися.

Їй з донькою присудили півхати. Данилівна не змогла далі жити в ній, продала свою половину і купила маленьку стару мазанку в березі, під самісінькою кручею. Трохи підремонтувала й оселилася в ній.

Працювати з отрутохімікатами ставало дедалі важче, і за порадою лікарів вона розрахувалася в «Сільгосптехніці».

Радгосп у цей час побудував готель, вона влаштувалася тут, а донька, закінчивши школу, поїхала навчатися до Києва.

— Чого ж не виходите заміж? — запитав Коваль.

Данилівна зітхнула:

— Бачите, Дмитре Івановичу, за п'яничку більше не хочу. Намучилася з одним, сита по зав'язку, — ребром долоні провела під горлом, — а порядних, та щоб вільних, у Лиманському немає. Що й казати, немолода вже, мені до пари чоловік, — вона кинула миттєвий погляд на Ковалья, — ну, ваших років приблизно... А таких вільних не буває, хіба що вдівець. А як вічний парубок, то це або алкоголік, або ще якесь нещастя... Та й такого, правду сказати, тут не видно. Жила б у великому місті, — мрійно вела далі, — то, певно, хтось би зустрівся, а в селі... — Вона безнадійно махнула рукою. — Ось нехай Ліля скінчить, може, й мене звідси витягне, — сказала жінка, і Коваль зрозумів, що це її найбільша надія.

Поступово вона всією душею прикипіла до готелю, бо ця робота не тільки годувала її, а й давала можливість знайомитися з новими людьми, піклуватися про них, певно, й кокетувати з тими, у кого в паспорті не було отієї фатальної печатки... І працювала вона сумлінно: чистила, мила, прала, куховарила — все тут виблискувало. Коли директор радгоспу приймав гостей, вона влаштовувала прийом, як справжня господиня.

У своїй хатинці під урвищем бувала недовго. Якби не двоє поросят та кролі, яких тримала в хлівчику на маленькому подвір'ячку, — гріх не годувати, коли стільки відходів на кухні! — тижнями не заглядала б туди, а так мусила щодня бігати вниз, вранці й увечері, з повними відрами. Хата її тулилася задвірком до стрімкого глиняного схилу, а вікнами дивилася на пляж, що розкинувся поряд, і цим приваблювала дачників. Данилівна наймала її людям на все літо й осінь, а тепер, знав Дмитро Іванович, там оселилася Ліза.

Коваль слухав розповідь, і йому стало жаль Данилівни. Що цій моторній, грайливій, світлоокій жінці потрібно, про що вона мріє? Про друга в житті, про сімейний затишок, що його створювала б, не шкодуючи сил. Поглядаючи на Данилівну, яка під кінець своєї розповіді й сама розчулилася, він згадав Ружену. З'явилася дивна думка: добре, що його Ружена не знає такої самотності; він радий, що створив їй сім'ю, і дружина має бути за це вдячна... Ця думка була незвичною, і Дмитро Іванович розсердився на себе: чому це «дружина вдячна», чому не «він»? Адже Ружена так само може зажадати від нього офіри за те, що збагатила йому життя! Який чоловічий егоїзм! Які дурниці! І як могло таке спасти на думку?! Коли люди люблять одне одного, вони не підраховують почуттів.

Йому раптом схотілося побачити дружину. Але вона була далеко, він навіть точно не знав, де саме. На Закарпатті, та й годі. Мукачеве, Свалява, Міжгір'я, озеро Синевир... Десь на схилах Карпат. І там зараз вечір. Сонце в горах сідає швидко, і на небо вже висипали ті самі зорі, що й тут, над лиманом.

Згадав, як п'ять років тому дзвонив їй з Мукачєвого: «Моя лелечко», а Наталка іронізувала: «Закохався, Дік!» Які то щасливі були часи, насичені роботою, боротьбою, новими почуттями! Вони летіли швидко, і треба було встигати за ними, він падав з ніг від утоми, але то було справжнє життя...

Перед очима Дмитра Івановича зримо постали: невеличкий готель, де він зупинявся з Наталкою, буфетниця Роза і циган Маркел Казанок, «Ніріапус» — пародія Наталки на детективи, закарпатські колеги, капітан Вегер, майори Романюк і Бублейников, з яким тоді раз у раз схищав списи, а тепер згадує з теплотою. А головне, несподівана зустріч з фронтовим побратимом полковником-прикордонником Антоновим. Ніби й досі вчувається докірливий голос його жінки, коли та довідалася, що Коваль неодружений: «Мужчина не повинен бути один...» Тепер він не один, але чомусь усе складається не так, як гадалося, і він не поїхав з Руженою. Якось все змінилось, швидко і несподівано. Наталка віддалилася, замкнулася в собі, і він тепер до ладу не знає, чим живе його колишня мила «щучка», про що мріє, хто поруч неї. Приблизить вряди-годи, чмокне в щоку: «Здрастуй, Дік! Як справи? Як почуваш себе?» — і, недослухавши відповіді, знову зникає. Ружена з нею дружить, але, здається, дружба у них якась вимушена: жінка опікує Наталку заради нього, а Наталка підтримує гарні стосунки з мачухою, ніби дякуючи їй за піклування про батька. Виходить, що обидві стараються для нього, а він отакий невдячний...

Думки Ковалю знову повернулися до Закарпаття. Цікаво, де зараз розвідувальна партія Ружени: в селі чи в горах, у наметах? Зараз і в горах тепло, гарно. Осінь там — найкраща пора: у долинах збирають хліб, і золотом виграє стерня, червоніють соковиті плоди на деревах, а на виноградниках звисають важкі грона.

Хмари не клубочаться над вершинами гір, і сонце безборонно обціловує землю.

Дмитро Іванович дивився на Данилівну і не бачив її. Ніби сидів навпочіпки біля вогнища і разом з Руженою підкидав хмиз під казанок на тринозі, і відблиск полум'я грав на милому рідному обличчі... Втім, це не він сидить у цю мить зі своєю Руженою біля багаття й милується вечірніми горами. Хтось інший, колеги з геологічної партії бачать її, чують її голос, радяться з нею. Він теж міг би поїхати, але в якій ролі: «чоловік геолога» або «чоловік начальника партії»? І це він — Коваль, про якого на Закарпатті розповідають легенди, згадуючи, як він викрив і ввіймав на Латориці колишнього жандарма, кривавого Карла Локкера! Полковник раптом жажнувся думки, що, копаючись тут, у Лиманському, у своїх почуттях, він цими

днями зовсім не скучав за дружиною, а вона теж не надіслала, як обіцяла, своєї адреси...

Данилівна, помітивши, що співбесідник не слухає її, замовкла.

— То я піду. Пробачте, наговорила вам усякого, — жаль-но промовила жінка, підводячись з дивана. — Тільки й говорився, як зустрінеш хорошу людину...

— Що ви! — заперечив Коваль. — Мені дуже приємно з вами. До речі, скажіть, як вас звати, а то незручно «Данилівна» та й «Данилівна»...

— Мариною, — тихо промовила жінка і чомусь зашарі-лась так, що це стало помітно навіть при електричному світлі. — Мариною, — твердо повторила вона, і Коваль здогадався, що по паспорту вона «Марія», а «Марина» — це від лукавого. — Але я вже звикла «Данилівна», та й годі... — говорила далі. — Можє, вам іще чогось? Забула ж кавуна принести...

— На ніч небезпечно, — пожартував Коваль, — на сніданок хіба... — Він повернувся до балкона і глянув крізь відчинені двері на небо, яке вже всіялося зірками, на світлі крапки сигнальних вогнів на далеких фелюгах у лимані, на колоди під готелем, на яких і досі сиділа медсестра.

— І що в ній, у тій Вальці, приваблює людей? — зни-зала плечима Данилівна, помітивши, куди дивиться Дмитро Іванович. — От і Нюрка, — ви ж її знаєте, сторожиха з інспекції, колись ми з нею дружили, а як приїхала ця приблуда й поселилася в неї, немов підмінили людину. Все улещувє цю Вальку, годить, як болячці... Людей уникають, тільки удвох і ходять... Якась у них підозріла дружба із скандалами та ревнощами. Нюрка сердиться, коли Валька бере роботу, комусь ліфчик пошити абощо. А іншим разом мало не цілуються... Гідко дивитися. Я ж по сусідству бачу, як вікна вони затуляють...

— Ти диви! — сказав полковник. — Усяке, правда, в житті буває. Йому згадалося, як визвірилася сторожиха на діда Махтея за свою квартирантку. Коли той сказав, що їздила до бахура, побилася з ним і весло поламала. Ох, те весло! Воно чомусь і Ковалю запам'яталося. Як прогулювався берегом, не раз заглядав у припнуті човни. Помічав, що дерев'яні правилки зустрічаються рідко, більше легенькі, металеві... Але що йому до тих весел? Не розумів своєї цікавості, і все ж не міг викинути з голови Вальчине весло. — Ну, піду і я, трохи подихаю повітрям...

— Бачу, що й ви без Вальки не можете,— похитала головою жінка, намагаючись усміхнутися, хоч посмішка виїшла кисла...

— Ах, Валю, Валю, Валентино,— у тон господині готелю пожартував Коваль.— Причарувала вона нашого брата.

І раптом без усяких жартів відчув, що його й справді чимось зацікавила медсестра, хоч була йому вкрай неприємна: під час зустрічі з нею у Дмитра Івановича з'являвся якийсь дивний неспокій. І водночас відчував, ніби вона йому потрібна. Мовби мала розповісти щось дуже важливе.

— А може, ми вдвох посидимо на колодах,— раптом запропонував полковник.— Бо, дивись, мені й справді Валю приліплять, мовляв, тільки з нею й гуляю вечорами. А так уже...

Данилівна відчула, що це сказано «для годиться».

— А так,— перехопила слівце,— і про нас піде брехня,— заграла очима, ще сподіваючись про себе, що пожилець запросить настійливіше, що він не пожартував.

— Та ми й брехню витримаємо,— засміявся Коваль, але запрошення не повторив.

Данилівна підвелася.

— Не маю часу розсиджуватися,— буркнула вже від дверей.— Роботи повні руки.

Полковник одягнув спортивну куртку й гайнув і собі на подвір'я.

Відпочиваючи на колодах і дихаючи чистим повітрям, що напливало від лиману, Коваль, проте, не мав з цього великої насолоди. Час минав, а він ні на крок не наблизився до розгадки таємниці вбивства Чайкупа. От і сьогодні цілий вечір просидів у хаті з Данилівною і слухав її біографію, яка нібито не стосувалася того, що його цікавило.

Полковник заспокоював себе тільки тим, що в роботі справжнього детектива значно менше карколомних пригод, ніж у фільмах та романах. Менше пригод, а більше чекання. Чекування, спостереження і аналітичних висновків.

Отже, терпіння, терпіння й знову терпіння. І тоді все те, що нині нібито неважливе, несуттєве, навіть зайве для розшуку вбивці,— всі ці розмови на побічні теми з жителями Лиманського, з «дикунами»-дачниками, рибінспекторами, рибалками колгоспу, із Самченком та Данилівною, вивчення життя людей на закинутій у плавнях Красній

Хаті чи на баштані в Гопрах — всі відомості раптом поновому згрупуються, висвітляться, і він зрозуміє й побажить Істину...

22

Коваль прокинувся серед ночі. Чи щось примарилося йому, чи вироблена роками настороженість примусила розплющити очі, але сон відлетів.

Прислухався. Десь внизу шкреблася мишка. Як швидко оселилася вона в новому будинку готелю! За розчиненими навстіж дверима балкона м'яко дихав лиман. Дуже далеко, ледве чутно навіть серед нічної тиші, стрекотіла моторка: може, інспектор ганяв.

Але чого це він прокинувся? Намагався пригадати сон. Сон був плутаний і, здається, не затримався в пам'яті. Немає чого дивуватися — так часто буває. І раптом згадав: він біг берегом повз будиночок рибінспекції. За кимось гнався. Але куди біг, кого ловив, згадати не міг. Чи не браконьєрів раптом? Адже і сам мало не рибінспектором став. Тільки одне відчуття затрималося в ньому: біг, біг щосили, задихаючись, захлинаючись повітрям, гірко переживаючи, що не годен наздогнати когось чи щось йому дуже потрібне, яке весь час вислизає з його рук. Зусиллям волі крок за кроком відновлював сон — навіть приліг на подушку, заплющив очі, намагаючись зв'язати перервану пробудженням стрічку подій. Усе прагнув згадати, про що ж думав, лягаючи спати.

Нічого не виходило. У нічній тиші картини контрастніші та водночас і нестійкі, химерні, як віддзеркалення у потривоженій воді. Полковник звівся, сів на ліжку.

Втім, зараз йому наснився не якийсь химерний, а цілком реальний будиночок рибінспекції. Чому саме, це зрозуміло — адже весь час у думках трагедія, що сталася тут, а відтак і картини, пов'язані з нею: труп Чайкуна, лиман, берег і все, що на березі, — пляж з хирлявими деревцями, комора і причал рибоколгоспу, будиночок інспекції... Але за ким він ганявся?

І раптом він усе згадав.

Снився йому блідий шукач скарбів Легран з оповідання Едгара По «Золотий жук». Коваль аж головою похитав од здивування: чого б це! Оповіданнями американського письменника він захоплювався давно, ще перед тим як

прийшов працювати в міліцію; відтоді реальні трагедії і злочини, з якими доводилося стикатися, ніби цілком заступили літературні пристрасті художніх творів.

Та все ж... Йому снилося, що надвечір на березі він гаявся за золотим жуком, який ожив і втік од Лєграна. Зрештою, упіймав його, але той виявився не золотим жуком, а чорним тарантулом — це, певно, піднялися з глибини пам'яті картини дитинства, коли він із друзями заливав глибокі нірки павуків водою, щоб ті випливи, або чіпляли на нитці кульку воску і опускали в нору: тарантул неодмінно кидався у бій, вгрузав у віск, і так опинявся на поверхні...

Сон уже геть одлетів. Мозок шалено працював. Так, йому снилося, що він упіймав чорного тарантула, але у вечорових променях сонця той теж золотавився, як жук в Едгара По, і тоді він приніс тарантула до готелю, сів на колоди і спробував, як в оповіданні, тримаючи його на нитці перед очима, провести уявну пряму лінію вниз, на берег. Та в нього нічого путнього не виходило. У Лєграна опущений на шнурку з дерева через очну западину черепа золотий жук показав місце, де пірати закопали скарб. У Ковалья тарантул, коливаючись на нитці, дригаючи лапками, тільки застував йому берег. Але що йому той берег: смужка піску та гравію і задвірки та дахи кількох будиноків.

У березі біля Лиманського ніякі пірати не закопували скринь із золотом і діамантами, він не шукач скарбів, і на біса йому якийсь ліній, коли вдень звідси й так весь берег як на долоні!

Коваль глянув на високий прямокутний дверей, що вималювався на тлі неба.

Підвівся й попростував на балкон. Зоряна ніч дихала спокоєм. Свіжий вітрець із лиману забирався під широку нічну піжаму. Полковник свердлов поглядом берег і нічого не бачив, все ховалося в густій тіні урвища, навіть світло зірок не пробивалося під круті схили. В кількох хатках, розташованих унизу, — жодного вогника, люди спали.

Дмитро Іванович глянув на годинник. Зелені фосфоричні стрілочки показували третю. До світанку ще далеко. Зітхнув — мусив скоритися обставинам і, сподіваючись задовольнити свою цікавість удень, повернувся до кімнати.

Ліг, накрився ковдрою і, зручно вмостившись, знову пробував заснути. Сон не приходив, мозок і далі працював.

...Ще тільки замріло, коли Дмитро Іванович скочив з ліжка, одягнувся й вийшов надвір.

Навколо напрочуд тихо. Ранок народжувався дуже не-сміливо, все було наповнене рівним примарним світлом, повітря холодне, наче кволе: не вірилося, що колись воно стане прозорим, розквітне ясним вогнем.

У лимані, як завжди, стояли фелюги, зараз сірі, ніби навіки припнуті до нерухомої, важкої води. Десь у селі прогуркотіла машина.

Коваль зіщулювся: іще було холодно. Йому не терпілося піти на колоди: хоч у нього, як у сні, не було зараз ні золотого жука, ані чорного тарантула, ні черепа, крізь порожнину очної западини якого міг би, як Легранів слуга, опустити висок, але як хотілося провести уявну лінію до...

«До чого? — подумалося Дмитру Івановичу, коли наблизився до колод. — І навіщо?!»

Вичовгані пожильцями готелю колоди були вогкі від роси і холодні, і Коваль повернувся до своєї кімнати.

* * *

Дмитро Іванович не був поетом, та, коли сидів вечорами над лиманом і спостерігав, як вимальовуються зорі в темній воді, його охоплювало почуття тихого піднесення, внутрішнього умиротворення, наче вже все на світі зроблено, все владналося, склалося так, як людям треба, і немає більше ні зла, ні злочинів, ні горя й сліз. Коли працював, не мав часу захоплюватися красою природи, хіба їо часом, як виривався на рибну ловлю, замилується водою, лісом, луками, замислиться й забудеться, так, наче знов опинився в щемливому дитинстві, повернувся у той юний світ, коли він вірив, що добро завжди перемагає, в той світ, де все здавалося гармонійним, — і серце знову тріпоче від краси, від ніжності, від шепотливої тиші природи, в якій відкриваються її таємниці.

Отак, замріявшись цього вечора, Коваль не помітив, коли з'явилася його сусідка по колодах, як він називав про себе медсестру. Тихо припливла. Мов тінь. Прилаштувалася на протилежному від полковника кінці найтовщої деревини і завмерла, втупившись у темряву.

Дмитро Іванович раз у раз поглядав униз.

І раптом побачив, як під горою спалахнув вогник, згодом погас, а потім спалахнув удруге...

Полковник, косуючи оком, глянув на сусідку.

Медсестра почекала ще трохи, тоді підхопилася й пішла стежкою до води. За хвилину зникла з очей.

Невдовзі в березі загув мотор. Полковник визначив, що це на причалі рибінспекції. Човен розвернувся і поніс свій гуркіт у лиман.

«Гай-гай,— подумав Коваль.— Може, й медсестра полює на рибу чи ондатру, браконьєрствує? Човен в неї є, сили вистачить».

Дмитро Іванович спустився вниз. Валентини не знайшов.

Біля причалу рибінспекції її човна теж не було.

Він хотів був почекати тут, поки дівчина повернеться. Та чи не довелось б йому прогулюватися нічним пляжем аж до ранку, міркував, вертаючись до готелю. Зрештою, він не рибінспектор. У нього своїх справ більше ніж досить.

* * *

Вранці, коли сонце підбилося вгору й висвітлило найглибші закутки під кручею, Коваль спробував візуально віднайти, звідки спалахує вогник, помітний лише з колод.

Однак розпочав свої пошуки знизу. Спустився на берег і довго ходив пляжем. Звідси, якщо провести пряму уявну лінію до готелю, видно його стіну з балконами. Під горою стоять тільки будиночок рибінспекції та кілька хаток, притиснутих лиманом до жовтувато-сірої стіни урвища. Але чи видимі вони згори?

Полковник розглядав палісаднички перед хатками, невеличкі сливові та вишневі садочки. Ліворуч були причал, комора і контора рибколгоспу, праворуч — рибінспекторський пост, а прямо перед ним тільки оці хатки, серед яких виділялася одна високими стінами й черепичним дахом.

Коваль почав поволеньки підійматися стежкою, фіксуючи у своїй зоровій пам'яті все, що бачить.

Чим вище видирався, тим більше зникали з поля зору подвір'ячка, що впиралися у глинясту стіну, потім і самі хати.

Полковник піднявся до самісінької гори і глянув униз. Якщо дивитися від колод, які лежали на краю урвища, риболовецький колгосп з його будівлями був праворуч,

а попереду розкинувся лиман і височів далекий маяк, що позначав вихід у море.

Хатки майже повністю сховалися під кручею. Залишилися на очах тільки задні стінки рибінспекторського будиночка з підсліпуватим на одну шибку віконцем, та кількох глинобитних хаток.

Перевіряючи себе, Дмитро Іванович відходив од колод на кілька кроків ліворуч і праворуч — і щоразу зникала з очей стіна рибінспекції, а варто було зробити крок до готелю, як все внизу ховалося під кручею. Й справді, навіть з балкона, на якому Коваль частенько сидів, було видно лише край берега, рибоколгосп, лиман, небо і далекі обрії.

Задні стінки двох хаток, помітних від колод, були глухими. У схил урвища впиралося одне віконце — з будиночка інспекції. Саме його було видно тільки з одного місця — з колод, на яких вечорами сиділи Коваль і медсестра...

Дмитро Іванович вирішив чекати вечора, щоб переконатися, що сигнал подають з цього віконця.

Але що то за сигнал?

Хто подає?

Навіщо?

Одна загадка породжувала іншу, ще складнішу.

* * *

Увечері, коли медсестра знову прийшла, Дмитро Іванович, переконавшись, що сигналять справді з віконця рибінспекції, вже не затримався на колодах. Варто було Валентині рушити вниз, як і він, намагаючись ступати тихо, слідом скотився з гребеня урвища в долину.

Не дійшов до будинку рибінспекції, сховався у місячній тіні невисокої дикої абрикоси, від якої видно було, що робиться біля причалу.

Не заходячи в будиночок, медсестра попрямувала до свого човна, стягла у воду, потім вскочила в нього, правилом відіпхнулася від берега, і за хвилину вечірню тишу сполохав лункий гуркіт мотора.

Промчавши мало не повз Ковалья, човеп зник у темряві ночі, і тільки гуркіт ще довго висів над лиманом.

«З собою не бере ні рушниці, ні сіток — сіла в порожній човен і поїхала... А нащо їй сітки, нащо рушниця? — думав далі. — Десь в очеретах стоять пастки, от вона й

вибирає їх звечора або зранку. Та ні, звечора немає що вибирати, за день нічого не ввіймається. Виходить, звечора тільки ставить. А де ж тоді знаряддя? Втім, може, сітки сховані в човні,— міркував Коваль, дедалі певніше переконуючись, що й медсестра браконьєрствує.

Зрозумів, що є зв'язок між таємничими Валентининими поїздками на воду вночі і блиманням віконця. Пройшов біля будиночка інспекторів: цікаво, хто міг вмикати чи вимикати світло? І де те маленьке віконце? Чи не в комірчині якійсь? Був певен, що в будиночку залишилася тільки сторожиха, на квартирі якої жила медсестра і з якою вона дружила; адже перед тим як почалося блимання, один за одним виїхали на воду човни з рибінспекторами.

Коваль один раз проминув будиночок інспекції, повернувся і знову постояв перед дверима. Зайти не наважився. Як він пояснить Нюрці свою нічну появу!

Згадалася розповідь Андрія Комишана про те, як Козак-Сірий не може зловити якогось таємничого браконьєра. От буде збентежений досвідчений морський вовк, коли довідається, що його дурила дівка!

Повідомити рибінспекторів завтра про своє відкриття?

Ні, поки що цього робити не слід.

Дмитру Івановичу чомусь не хотілося поспішати з новиною. Насамперед він поділиться своїми спостереженнями з Келебердою.

Але як дивно справджуються часом нічні сни, як пов'язуються давні, забуті асоціації!

23

Не тільки Дмитрові Івановичу не спалося ночами. Не спала й Настя, все переглядала своє життя, раз у раз повертаючись до того дня, коли розписувалася в загсі, і плаття на ній було біле як сніг. Це запам'яталося навіки. Викравши з батьківського дому, Андрій кілька днів ховав її у своїх приятелів у Білозерці і, тільки коли роздобув їй плаття і фату, повів до загсу.

Цієї ночі вона задрімала лише перед світанком. Стуливши повіки на якусь мить, враз прокинулася і злякалася, що запізниться до автобуса на Білозерку.

Уві сні час минає і поволі, і швидко, вночі тіні довшать, півтонів немає — тільки чорне та біле, і в тих контрастах малювалися вона й він, вона — біла Настя, він —

чорний Андрій у тому самому чорному костюмі, в якому вів її до шлюбу.

Варто було їй склепити повіки, як Андрій починав дивитися на неї так любовно, таким ніжним поглядом, що вона мліла від щастя. Цей погляд грів солодким теплом, розм'якшував душу й тіло, робив її невагомою, і вона ніби танула від свого щастя, ставала білою-білою хмаркою і пливла в ясному небі... Але тут-таки іншої миті серце її раптом стискалося від болю, бо Андрій уже дивився таким лютим поглядом, що її всю обсіпало морозом.

А ще їй снилася ота Лізка, розпатлана, як відьма. Вона простягала до неї свої руки-пазурі, сліпила жовтими очіськами і, вчепившись у горло, душила...

Свій сон Настя згадувала, зупинившись на хвилину перед високим світло-сірим будинком Управління внутрішніх справ.

І не тільки цей сон, а й ранкову розмову з чоловіком, після якої вирішила поїхати до Херсона.

Вона не знала, як підступитися до Андрія зі своєю гіркою кривдою. Згнітивши серце, мала на меті одне: врятувати чоловіка від в'язниці. Їй хотілося уникнути скапдалу і все вирішити тихо. Хоч у душі останнім часом усе перевернулося, хоч знала, що ніколи не повернеться до неї почуття спокою й умиротворення, бо Андрій став осоружним, та твердо вирішила все перетерпіти. Вона не вірила, що він навмисне вбив дядька Петра, але не виключала нещасного випадку, а головне, вважала, що машина правосуддя недосконала і обставини можуть скластися так, що, зачепивши людину своїми шестернями за самісінький краєчок поли, ця машина затягне її цілком і розчавить. Андрія, як думала Настя, безжальні шестерні вже почали підтягувати до себе.

Вона його прямо запитала:

«Ти був тієї ночі на воді?»

Його версія про поїздку суботньої ночі в Гонри з гостями начальника уже відпала, і обоє про це знали.

«Був. Я чергував. А чого ти питаєш?»

«Отже, ти вбив дядька Петра?»

«Я не вбивав».

«Все одно па тебе велика підозра».

«Ну, це ще нехай доведуть».

«Вони доведуть. Хоч ти й не був у плавнях, а тільки записався в журналі. Це я знаю. Але чим ти їм доведеш, що то тільки запис?»

«Я чергував».

Він уникав її рішучого погляду, ховав очі і не хотів подальшої розмови. Вона примусила відповідати.

«Ти — волоцюга, — сказала. — Я все знаю. Ти давно мене обдурював з тією Лізкою. — Настя ледве стрималася, щоб не назвати Лізку так, як того просила душа. — Та коли вже сталося, не бійся признатися. Це тебе врятує».

«Мені немає в чому признаватися».

«Ти ночував у неї, і вона це підтвердить».

Настя пам'ятає, як він заляк від її слів.

Вона додала:

«Я була в неї...»

Андрій мовчав. Не заперечував і не підтверджував.

Вона ще додала:

«Це єдиний твій шанс. Лізка засвідчить, що ти був у неї всю ніч — з вечора до ранку. Хоч це, може, й не так».

«Я не вбивав».

«Мені немає більше про що говорити. Між собою розберемося потім. Я не знаю, чи житиму тепер з тобою. Але поки ми в одній хаті, Лізку облич. І нехай вона їде з Лиманського».

Настя так замислилася серед вулиці, що не помітила, як її мало не зачепила машина. Різкий гудок і голосна лайка водія вивели її з задуми. Вона оглянулася і злякано паснула до дверей Управління внутрішніх справ.

Старшина, який стояв біля входу в приміщення, підозріло поглянув на неї. Настя передихнула і рішучим жестом поправила на голові газову хустинку. Раптовий стрес, викликаний переляком, немов знищив усі її вагання.

З модної сумочки виїняла паспорта.

— Мені до товариша Келеберди.

Старшина показав на віконце чергового:

— Візьміть перепустку. Він вас викликав?

— Ні. В мене до нього справа.

— Тоді подзвоніть, он телефон. — Старшина назвав номер. — Вам замовлять перепустку.

...Келеберда зустрів її привітно і дав можливість оговтатися в своєму кабінеті. Коли помітив, що жінка заспокоїлася, сказав, запрошуючи до розмови:

— Я вас слухаю, Анастасіє Василівно.

Настя набрала повні груди повітря й заговорила швидко, рішуче:

— Товаришу полковник...

— Майор, — тихо поправив.

— Товаришу майор... Мені соромно про це розповідати, але скажу правду: мого Андрія не було тієї ночі на воді, коли вбили Петра Чайкуна.

Келеберда удав, ніби дуже здивований такою заявою.

— Як це «не було»? І чому «соромно»?

— А так. У журналі записав, що виїхав на чергування...

Келеберда кивнув.

— А сам залишався на березі.

З язика ніяк не могло зірватися липке слово.

— Чому? Навіщо тоді записав чергування?..

— Тут, розумієте,— Настя затнулася. Й справді, як же про таке сказати!..

Майор пробував допомогти їй:

— Почував удома, у м'якій постелі?.. Еге ж?

Жінка похитала головою. Удада, що задивилась у вікно, на чуже подвір'я, немов намальоване художником-формалістом: голубі клапті неба, руда пляма стіни навпроти і чорні отвори вікон.

— Ні, не дома.

Сказала й відчула: як зсудомило горло.

Майор нічим не виявив свого здивування, хоч з вигляду жінки вже здогадувався, що вона скаже далі.

— У полюбовниці! — жорстко кинула Настя.— Лізкі.

Очі в неї були сухі, і Келеберда побачив у них металевий блиск. Він кивнув на знак того, що розуміє і зміст слів співбесідниці, і її душевний стан.

— Влаштував її відпочивати у нас, в Лиманському. Вона з Херсона...— зітхнула Настя.— Я оце тільки тепер дізналася...— Наразившись на гострий майорів погляд, замовкла. Певно, відчув Келеберда, що жінка чогось недоговорює. Але ж не могла вона розповідати в міліції, що Лізку знає давно, кілька разів брала у колгоспі рибу й возила до неї на продаж.

— А чого це ваш чоловік сам не заявив про своє алібі?

— Думав, що я не знаю. Тепер він скаже. Я йому очі вже промила. Дурив мене, як дівчисько. То його начальник у Херсон викликає, то їде чергувати... а сам до цієї...

Настя відчула, як знову підкочується клубок до горла, клапті неба, пляма сусідньої стіни у вікні розпливаються. Гарячково поконалася у сумочці, вихопила хустинку й витерла очі.

Келеберда потягнувся до графіна, що стояв за його спиною, на тумбочці.

Жінка заперечливо похитала головою. Ні, води їй не треба.

Вона вже опанувала себе, поволі підвелася, вважаючи що розмову закінчено. Та майор жестом спинив її.

— Почекайте. Маю запитання.

Келеберда взяв Настин паспорт із вкладеним у нього білим аркушиком перепустки і, мовби не дуже цікавлячись, буденним тоном запитав:

— То хто ж, Анастасіє Василівно, міг убити вашого дядька? — Майор пильно глянув на жінку. — Як гадаєте?

Настя знизала плечима. Звідки їй знати! Знає тільки, що горе та біда прийшли в дім Чайкунів, що тинь упала і на їхню сім'ю, що все село гуде, мов сполоханий рій, і всі все «знають», а водночас ніхто нічого не знає. Не сільські ж плітки переказувати в міліції.

— Ви знайомі з людьми на прізвище Крутих і Семейка? — питав далі майор.

— Чула про них.

— Від кого?

— Від Андрія.

— Він з ними зустрічався?

— Не знаю. По-моєму, коли лежав у лікарні, вони до нього приїздили, тицями гроші, щоб не зчиняв галасу.

— І ваш чоловік узяв?

— Ні, відмовився!

— Гм... — Келеберда почухав потилицю. — Але галасу він і справді не зчиняв.

Настя мовчала.

— Отже, більше не стикався з ними?

— Не знаю. Може, десь у Херсоні. Але в хату вони не приходили.

— А з убитим які були стосунки у вас і вашого чоловіка? До і після тієї бійки.

Настя скинула на майора здивовані очі: знову про рибу гроші... Вона вирвала своє серце, розтоптала гідність, розповіла чужій людині, міліціонеру, страшну таємницю своєї сім'ї і це не вплинуло?

— В Андрія всяке було. Але він не ходив тієї ночі на воду, я ж сказала. Можете перевірити. — Настя ображено стулила губи.

— Ми все перевіряємо. А може, не цілу ніч він був у тієї... Лисавети?

— В головах не стояла, — насупилася Настя. — І не хочу більше про це говорити. Петро жив у Білозерці. У гості до

нього не їздили, не родичалися, та й він до нас не заглядав.

Настя промовчала, що дядько Петро частенько заходив до неї в білозерську аптеку по спирт, просив на чоловіка вплинути, щоб не чіплявся на воді, обіцяв добрі гроші...

Андрій тільки лаявся, коли переказувала. А після тієї бійки, коли Андрій лежав у лікарні, до нього приходили тільки два браконьєри. Дядько Петро не пішов з ними, а приїхав того вечора до неї в Лиманське, привіз гарну шкіряну куртку для Андрія. Вона вигнала його з хати разом із тією курткою.

— Ну, а ваш Юрась? Адже він був на воді і три чи чотири рази стріляв з тієї рушниці...

— Юрась?! — Настя згадала нелегку розмову в хаті між братами. Хлопець аж запінився, доводячи, що вистрелив тільки двічі — один раз в ондатру, другий — утору. І взагалі: Юрась — убивця? В голові не вкладалося! — Він дуже хороший хлопець, — палко заперечила майорову підозру. — Порядний і чесний. З дядьком Петром у нього жодних рахунків не було. Вони, може, раз або двічі на рік бачилися перед тим, як Юрась до армії пішов. Коли Петро Васильович жив у Лиманському, Юрась іще дитиною був... Не міг він такого зробити!

Келеберда похмуро вислухав цей монолог.

— Тоді хто ж, на вашу думку, вбивця? Адже так складається, що хоть із двох Комишанів: або старший, або молодший. Третього немає. А щодо того, що хлопець — хороший, то трапляються випадки, коли й хороші спотикаються...

Жінка приголомшено мовчала.

Майор теж мовчки підписав перепустку і повернув разом з паспортом Насті. Потім підвівся.

— Спасибі за розповідь. Ми врахуємо ваше повідомлення. З'являться якісь нові відомості, що стосуються цієї трагічної події, заходьте... Але поки що, повторюю, у нас так: або один, або другий Комишан.

Келеберда провів до дверей відвідувачку, яка при останніх словах рвучко підхопилася з стільця, простягнув їй руку.

Настя, як у тумані, спустилася вниз і ошинулася на вулиці.

У рейсовому автобусі, який ішов від Херсона через Білозерку, Настя не відчувала як немилосердно підкидає і трясє у старенькій машині, придатній тільки на брукт, не

бачила, де їде, і, зрештою, мало не прогавила свою зупинку. Всю дорогу згадувала розмову в міліції, знову перегортала сторінки свого життя з Андрієм, то визнавала, що його все ж слід посадити у в'язницю, як не за вбивство, то за його підлу поведінку та полюбовницю, то погоджувалася з думкою, що жити якось треба і хоч би як було, але Андрій її чоловік, і вона повинна боротися за нього, бо така її доля.

В одному не зізнавалася собі до кінця: вона просто любить його і ладна була все простити...

24

Дмитро Іванович подзвонив майору Келеберді і попросив зустрітися з ним. Умовилися, що з'їдуться не в Лиманському, а за селом на п'ятому кілометрі, де долина переходить у берег. Келеберда запропонував полковникові прислати машину, але Дмитро Іванович відмовився — це теж могло впасти в очі. Сказав, що дістанеться самотужки.

Потім подзвонив директору радгоспу і спитав, чи не позичить той газика на кілька годин.

Самченко запропонував «Волгу» і свого водія.

«Ні, ні, Володимире Павловичу, — відповів Коваль. — Шофера не треба. І не «Волгу», а саме газика».

Надвечір радгоспний газик привів до готелю сам директор. Він був тактовний і не розпитував ні про те, навіщо Ковалю машина, ні про те, чи вже близько до розгадки таємниці вбивства Чайкуна, хоч здогадувався, що відставний полковник міліції теж не залишився осторонь розслідування.

Він лише поцікавився, як живеться гостю в їхньому маленькому готелі, чи немає якихось побажань, аби Дмитру Івановичу було добре на прилиманській землі, поскаржився, що зовсім забігався, навіть ночує не вдома, а в полі, де не вистачає робочих рук, щоб зібрати багатий врожай і провести осінню підготовку ґрунту.

Коваль, у свою чергу, подякувавши директорові за увагу, зрадів, коли той попрощався й пішов.

Сутінки швидко лягали на село. Дмитро Іванович як був у спортивному костюмі сів у газик, і, поморочившись з важелями, виїхав на заасфальтовану вулицю Лиманського, яка переходила в рівну і широку стрічку шосе. Він швидко промчав повз добротні будинки села, декотрі з яких за

мурованими огорожами скидалися не на сільські садиби, а на справжні котеджі. Лиманське — село багате: добрі врожаї там, де земля не дуже засолилася, Дніпро з його рибою та звіриною, виноробство для власних потреб, а часом і на продаж — все це створювало достаток місцевих жителів.

За селом газик помчав тьмавим шосе, що то опускалося в долину, то вибігало на невисокі горби. Широкі скошені лани вже не золотилися стернею, а відсвічували м'яким, тихим сяйвом, що напливало від доступного всім вітрам і світлові безмежного лиману.

А ось і призначене місце. Звернувши з шосе й різко зменшивши швидкість, Дмитро Іванович за кілька хвилин опинився в долині.

Майор Келеберда вже чекав його, не виходячи з коричневих «Жигулів» з відчиненими дверцятами.

...Розмовляючи, спустилися до води. Походжали біля води, і шурхіт хвиль не заважав їм. Тільки дві чайки, певно, роблячи сьогодні останні віражі, квилили й китикали, то опускаючись низько над водою, то раптом злітаючи біля самого берега, ніби над головами Ковалю та його супутника.

— Особливих новин поки що немає, Дмитре Івановичу, справа посувається дуже повільно. І що дали, то більше загадок, — говорив Келеберда, не поспішаючи викласти Ковалю свої міркування, а чекаючи новин від полковника. Бо ж не лише для прогулянки над лиманом покликав він його сьогодні.

Проте Дмитро Іванович, коли хотів, теж умів мовчати. Він розумів, що розшук далеко не просунувся, і не став зараз наполягати на подробицях. Можливо, Келеберда не хоче поки що в цьому признаватися. Але майор, почекавши, все ж поскаржився:

— Все якось розсипається під руками. Маєш ніби твердий доказ, кремій, а візьмешся міцніше — трухляк, туфта, порох. Ну, от, наприклад, з цими відбитками пальців на рушниці, з якої вбито Чайкуна. Як тепер відомо, п'ятеро осіб тримали цю рушницю в руках — четверо, очевидно, чоловіки, а одні відбитки трохи ніжніші, менші, як установлено — сторожких рибінспекції Ангеліни Гресь. Тепер підемо далі: з чотирьох чоловіків трое відомі: брати Комишани й інспектор Козак-Сірий. Четвертий — це великий ікс... Сліди пальців його так розмиті, що навіть наш

лейтенант Головань не зміг ідентифікувати. На допиті Андрій Комишан засвідчив, що своєї рушниці нікому не давав.

— Хто ж четвертий? Якщо не брати до уваги вашого Лапорелу...— Келеберда зробив паузу, зупинився й почав носком черевики вигрібати якийсь більший камінець із сірої гальки, що з хвилини на хвилину втрачала свій блиск.— Може, він і є той, кого ми шукаємо?..

Майор замовк і, видлубавши камінець і відкинувши його у воду, рушив далі слідом за Ковалем.

— Шкодную, що й досі не зустрівся з цим Лапорелою,— зауважив Дмитро Іванович, не нагадуючи майору прямо, що той обіцяв відвезти його у Голопристанський район. Майнула думка, що не треба було чекати допомоги Келеберди, а попросити машину в Самченка, хоч до того баштану не п'ять-десять кілометрів, а дивись, уся сотня. Зрештою, можна було попросити Комишана, щоб підкинув моторкою через лиман. Тим паче що той нині вільний...

Майор не дав Ковалю обміркувати цю ідею до кінця.

— Ваш Лапорела, за паспортом — Лук'яненко,— кинув він,— несподівано виїхав у Харків з останніми кавунами. В Біляївці, за його заявою, ніколи не жив. На всякий випадок надіслали окреме доручення в Біляївку, перевірити правдивість його слів...

— Отож, четвертий,— задумливо повторив слова майора Коваль.— Якщо сторожика відпадає. Ну, а як з цими трьома, яких підозрюєте?

— Вже не трое, Дмитре Івановичу. Ще один відпадає.

— Хто ж?

— Інспектор Андрій Степанович Комишан. У нього алібі.

— Встановлено?

— Так. Спочатку були свідчення його брата Юрася. Той запевняв, що Андрій в ніч проти вісімнадцятого їздив до Херсона. Він сам бачив, як брат пішов на автобусну зупинку. Тому й наважився взяти без дозволу його рушницю й мотора... Потім інспектор Козак-Сірий підтвердив, що Андрій Комишан тієї ночі на воду не виїздив, хоч і відмітився в журналі. Правда, сторожика Гресь відмовилась щось певне засвідчити, бурчала, що вона за інспекторами не стежить і не знає, хто коли виїжджає і як відмічається. Журнал лежить у сейфі, інспектори беруть і розписуються, як хочуть.

— Ну, а сам Андрій Степанович?

— Під час першого допиту, як ви знаєте, заявив, що на

воді не був, а їздив до Херсона, що запис у журналі помилковий. Коли встановили, що в Херсоні тієї ночі він не з'являвся, замовк і ніяк не міг пояснити цей факт. Позавчора все з'ясувалося...

Келеберда зробив паузу, немов інтригуючи полковника. Вони зупинилися, постояли і повернули назад. Навколо стемніло, і тільки край води легенькою пінною окреслював на гальці покручену білу лінію. На небі вималювався ріжок молоденького місяця. Він ще був слабкий і не міг покласти помітної доріжки через лиман. Машини, залишені у видолинку, вже огорнула темрява. Розмовляючи, попрямували до них.

— Еге ж... — знову заговорив майор. — Позавчора в управлінні завітала дружина Андрія Комишана, Настя. Шерше ля фам! Чи не так звучить по-французькому, Дмитре Івановичу?.. І справді: шукай жінку! Виявляється, він, Андрій Комишан, спав тієї ночі в своїй полюбовниці, якоїсь Лисавети, що відпочиває зараз у Лиманському.

— Так, так! — спроквола мовив Коваль. — У Лізи! — Він уже знав, що Лізу запросив у Лиманське Андрій Комишан. У його уяві промайнули картини: промоклий, забреханий Юрась і жінка з ушкодженою ногою в коридорі готелю, розмови молодих людей на колодах під його балконом. Йому стало жаль закоханого хлопця.

— Ви її знаєте? — спитав Келеберда.

— Вона жила в готелі, поки не вивихнула ногу. Тепер наймає кімнатку в Данилівни.

— Отож приїхала його дружина й розповіла про все. Сильна жінка, вольова... І гарна. Можна тільки поспівчувати їй...

— А з Лізою? — запитав Коваль. — Ви з нею розмовляли?

— Підтвердила... Тепер із цих трьох у нас лишаються тільки двоє: Юрась Комишан і Захар Козак-Сірий, інспектор. Ми не можемо підозрювати Козака-Сірого, підстав на це в нас немає. З рушницею Андрія Комишана він мав справу тільки тоді, коли забрав її в Юрася. Хлопець свідчить, що інспектор як поклав цю зброю на дно човна, так і не брав до рук, поки не повернулися на пост у Лиманське. Там він поставив рушницю в куток, а сам знову поїхав на воду.

— А сторожиху з цього приводу допитали?

— Так. Вона, як і досі, крутила: не бачила, не знаю. Але під час очної ставки з Козаком-Сірим посвідчила, що

тієї ночі він на пост більше не повертався і рушниці не брав.

— О, Леоніде Семеновичу, ви добре попрацювали.

— Училися у вас, Дмитре Івановичу, хоч поки що у строк не вкладаємося,— відповів майор.— Все ще в повітрі висить. Залишається тільки Юрась Комишан. Найбільша підозра на нього... Навіть брат не відкидає такої можливості. Правда, він пояснює це недосвідченістю молодого хлопця, необережністю, мовляв, уночі в очереті можливий нещасний випадок. Скільки буває підстрелених на полюванні. Але то вдень, засвітла, а в очереті ж темрява, як кажуть, хоч в око стрель. Трохи передчасно сіпнув спусковий гачок, от і не в повітря пішло, а нижче влучив, дивись, і в людину, що причаїлася в очереті...

Коваль знову згадав, як залицявся Юрась до Лізи. Невже між братами спалахнула така люта ворожнеча?!

— Чого це недосвідченість, необережність? — заперечив він слова майора.— Хлопець тільки-но з армії, зі зброєю поводитися вмів... Якби не алібі старшого Комишана, яке, як ви кажете, встановили, подумав би, що Андрій Степанович від себе підозру відводить... Таким страшним чином.

— Ні, він нічого певного не стверджує. Це, так би мовити, гіпотеза. Нещасний випадок — адже жодного конфлікту між хлопцем, який щойно повернувся в село, та Петром Чайкуном не було — зовсім інша стаття. Не те, що умисне вбивство. Андрій Степанович якраз шукав обставин, які пом'якшували б можливу провину брата.

— Я не певен,— розмірковуючи, мовив Коваль.— Свідчення Насті Комишан і цієї Лізи, можливо, ймовірні. Але чи слід на них до кінця звірятися?

— Що ви, Дмитре Івановичу, пехай би дружина на чоловіка наговорила, щоб врятувати його від в'язниці, але яка жінка обстрікуватиме так себе? Я маю на увазі Лізу. Вона не справляє враження безнадійно зіпсованої людини. Але навіть і найбільша шльондра не буде на себе такого вигадувати. Тут треба віддати належне нашому слідчому Петру Потаповичу,— зумів розговорити цю молоду жінку й одержати зізнання.

— Ну, що ж, можливо,— нарешті погодився Коваль.— Але більше, ніж Юрась Комишан, мене цікавить невідомий четвертий, який залишив сліди на рушниці.

— Я його теж з думок не випускаю,— погодився майор.— Тільки він поки що, так би мовити, привид.

А Юрась Комишан — реальність. Доведеться забрати його до нас, у Херсон.

— Чи не передчасно? Чи досить у вас підстав для цього?

— Ні, ні, Дмитре Івановичу. Хлопець молодий, може накоїти дурниць — зникнути або щось собі заподіяти. Особливо тепер, коли сам побачить, що зашморг затягується. Я, навпаки, хочу врятувати його. Від самого себе.

Співбесідники підійшли до машин, і майор, відчинивши дверцята, запросив Ковалья посидіти.

— Я думаю,— мовив уже в машині Коваль,— що в Юрася Комишана не було мотивів до вбивства Чайкуна. Що могло спонукати молодого хлопця, перед яким тільки розкривається життя, до такого вчинку? Так, він мав реальну можливість скоїти злочин, був уночі на місці трагедії, мав рушницю в своїх руках, але зовсім не доведено, що він скористався з неї для вбивства.

— Не доведено ще,— погодився Келеберда, наголошуючи на слові «ще».— Але біда наша, Дмитре Івановичу,— зауважив далі,— що часом трапляються отакі безмотивні злочини, прояви якогось атавістичного вандалізму. Ось недавно вбили в Бориславі таксиста. Не пограбували, машини не забрали, нічого... Просто ніби знічев'я — увіткнули йому ніж між лопатки, ще й переклали потім труп на задні сидіння, замкнули дверцята й пішли собі. Два молодики... Коли допитували про причини такого звірства, нічого не могли відповісти ні нам, ні, думається, й собі... Просто так, тицьнули ножем людину, яку вперше бачили, і все... Та що я вам розповідаю! Ви це краще від мене знаєте...

— Думаю, що даний приклад, Леоніде Семеновичу, Юрася Комишана не стосується...— не погодився Коваль.— До речі, у мене з'явилися деякі додаткові спостереження. Можливо, і вам вони стануть у пригоді. Козак-Сірій, розповідають, кілька років ганяється за невловимим браконьєром... Так-от. Цим губителем природи, очевидно, є не хто інший, як медсестра в Лиманському, яку інспектор мало не щодня бачить у селі і до якої часом сам звертається по допомогу. Він вистежує невідомого, вкрай знахабнілого дядька, а браконьєр — тиха, як черниця, жінка.

— Гм-м... цікаво,— здивувався майор.— І як це ви, Дмитре Івановичу, з'ясували? — У тоні Келеберди полковник відчув невдоволення, і його «цікаво» прозвучало не зовсім широко. Коваль ніби простежив за його думкою:

«І чи варто було викликати мене аж у Лиманське заради якоїсь порушниці правил риболовлі!»

— Разом із сторожикою рибінспекції,— провадив далі Коваль,— вона придумала сигналізацію. Ця сама Нюрка блиманням світла і попереджає приятельку, куди виїхали інспектори. Валентина тим часом їде в протилежний кінець лиману чи плавнів і там спокійно орудує. Вони, очевидно, поділили весь район на кілька квадратів, і сторожика вмикає світло залежно від номера квадрата один або кілька разів.

— Але ж це, мабуть, помітно не тільки медсестрі?

— В тім-то й річ, Леоніде Семеновичу, що більше нікому. Блимання видно тільки згори від колод, які лежать над самісінькою кручею біля готелю. Щось там Самченко будувати збирається, здається, сходи до пляжу. Сторожика сигналізує світлом тільки з маленької комірчини, в куточку приміщення. Єдине віконечко з того прихатку виходить під самісінький крутосхил яру, і світло з нього помітне лиш з одного місця... Для мене довго липалося загадкою, чого це медсестра, як стемніє, видирається на ті колоди, а потім раптом зривається вниз і їде на воду...

Коваль завагався, чи варто розповідати Келеберді про дивний сон, про Едгара По і золотого жука, і по швидкому роздумі промовчав, боячись, щоб той не зрозумів його неправильно і не посміявся в душі над «старечими дивацтвами» відставного полковника.

— Ну, одне слово, пішов я за нею і переконався... Та й з'явилася ця медсестра в Лиманському, як казала мені господиня готелю, три роки тому: влаштував якийсь родич-медик. А інспектори якраз три роки й ловлять невідомого... Так довго ловитимуть,— засміявся Коваль.— Вітра в полі, щуку в морі...

— Мда-а,— погодився майор.— Козир-дівка! Нехай рибінспекція її й ловить...

— А не могла вона бути вночі проти вісімнадцятого на воді й щось бачити або чути? Вам її теж треба допитати.

— Тільки не знаю, що це дасть. Самі кажете, Дмитре Івановичу, що за сигналами сторожика вона завжди рушає в протилежний край лиману чи плавнів. Але викличемо, спитаємо...

Келеберда явно був незадоволений розмовою. Полковник замість допомоги захоплюється побічними справами. Звісно, пенсіонер-рибалка, над ним тепер не висять дамочковим мечем строки розшуку й дізнання. Ось уже зали-

шилося тільки два дні, а кінця-краю справі не видно. Доведеться знову ставати «на килим» перед начальством!

...Дві машини, промацуючи дорогу ближнім світлом, повільно виїжджали з долини на шосе.

Молодий місяць обкутався прозорим серпанком, як наречена фатою, схопився вітрець, вдирався завзято, буйно в машини, приносячи з собою пахощі степових трав.

На шосе машини постояли, якусь хвилину поряд, блимаючи вогниками підфарників, потім розвернулися, різнули темряву довгими білими ножами і роз'їхалися.

* * *

...Дмитро Іванович сидів за столом біля балкона перед чистим аркушем і, як завжди, коли потрапляв у глухий кут, міркував на папері. Втім, думок поки що і не було. Білося в голові, як жилка, на скроні, тільки одне слово — «четвертий». Він креслив, окреслював, підмальовував знаки запитання, малював від них тіні, ніби освітлював прожектором одних з одного боку, інших з другого. Потім біля них з'являлися малюсінькі човники і рушниці, біля рушниць знову виростали запитання і так по всьому аркушу.

Питання, питання і питання! І раптом помітив, що замість рушниць почав малювати гуцульські топірці. Один, другий... Чому — топірці? До чого тут топірці?! Спитати — і сам не знав.

Це був хаос, який тільки згодом мав набути чіткого вигляду ковалівського графіка.

25

Полковник уже чимало знав, багато слухних міркувань спадало йому на думку, але кожне з них було водночас і можливим, і неможливим, і правдоподібним, і неймовірним, та здебільшого вони виключали одне одного. Потрібно одне-єдине — правильний здогад, версія, яка оживила б усі факти, що досі мертвою юрбою скупчилися на перехрестях варіантів. Адже вірна версія схожа на улюблену жінку, біля якої немає місця іншим.

Такої версії у нього поки що не було, і він мусив задовольнятися суперечливими міркуваннями.

Проте Дмитро Іванович не падав духом. Внутрішня певність, що раніше чи пізніше, але вийде на прямий шлях, не покидала його.

Згадавши вечірню розмову з Келебердою, навіть подумав з гумором, що відставка має і свої вигоди. Принаймні не треба вкладатися в обмежені строки розшуку, як того вимагає закон, і він зараз у кращому становищі в порівнянні з майором.

Не маючи доказів, мусив поки що покладатися на інтуїцію. Знав, що треба дочекатися хвилини, коли під тиском логіки факти оживуть і, як у мультфільмі, самі почнуть групуватися й раптом намалюють часом несподівану, але від того не менш правдиву картину. Так частенько бувало в його багатій практиці: під час вирятування художника, помилково звинуваченого у вбивстві, і на Закарпатті, у Мукачевому, і в Корсунь-Шевченківському, на Росі...

Інтуїція, збагачена оперативним досвідом і знанням життя, досі не зраджувала Дмитра Івановича. Нині його заспокоювало ще й те, що останнім часом він відчув близький подих істини, і це відчуття томливо жило в ньому, в кожній клітинці мозку. Істина ще не народилася, але вже шукала дорогу на білий світ...

Так, сповнений суперечливих міркувань, розмаїтих почуттів, не помічаючи того, що само впадало в око, але було непотрібне йому, і водночас схоплюючи гострим зором до найменших подробиць лише важливе, Коваль прогулювався берегом лиману, повз пляжик з його кудими деревцями, то наближаючись до будиночка рибінспекції й підніжжя кручі, то відходячи назад до мазанок, причалу рибоколгоспу і стрімкого шляху нагору, в село.

Він ходив довго, поки не помітив, що весь час його тягне до будиночка рибінспекції так, наче щось там залишив і має неодмінно зайти й узяти. Втім, ніяких справ у нього там не було, проте не міг збагнути, чого це у таку спеку його принесло на берег. Інспектори вдень тут рідкі гості, та й нині, поки Андрій Комишан і Козак-Сірий під слідством, прислали нових людей. Хіба що за Нюркою-сторожихою скучив? — всміхнувся про себе полковник, міркуючи про цей дивний душевний стан.

«А може, й так! — зрештою подумки відповів собі. — Може, саме в ній, у цій спиритній тітці, ключ до загадки». Нюрка із своїм довгим, обпаленим сонцем носом не здалася йому зараз такою грубою і відразливою, як раніше, — навпаки, жінка як жінка, приємна в розмові і навіть чи-

мось зваблива. У всякому разі, йому страшенно схотілося погомоніти з нею, мовби тільки за її допомогою звільнитися від тягара, що носить в серці.

Наближаючись до будиночка інспекції, Дмитро Іванович відчував, як зростають у ньому нетерпіння й хвилювання. Він зміркував, що коли мотивів убивства Чайкуна й досі не з'ясовано, то має право припустити, що сварка на воді зчинилася за якусь здобич, що таку бійку могло викликати суперництво і ненажерливість місцевих річкових піратів. Згадав улюбленого з дитинства Джека Лондона, його оповідання про Клондайк часів золотої лихоманки і подумав, що природа хижаків завжди і всюди однакова: зажерливість, жорстокість...

Але в холодній Алясці було золото, від якого люди божеволіли, вгризалися одне одному в горлянку. А тут, на благословенній землі Херсонщини, золота ніби немає. Втім, риба, звірина, ондатра, бобри хіба це не багатство? За що могли побитися Петро Чайкун і його вбивця?.. За сітки з рибою?

Ні, в човні загиблого не було й лусочки, сліди на бортах — людська кров.

Знайшли там, розповідав Келеберда, лише кілька ондатрових волосинок...

Можливо, один із суперників обчистив пастки, що їх браконьєри ставлять уночі на звірину?..

— Волосинки, ондатра, шкурки... Шкурки... — шепотів у задумі полковник. — Де ж вони поділися?

Згадалася трагедія, що сталася на Рахівщині, неподалік Говерли. Якийсь турист заблукав у лісових нетрях. Там на нього натрапив лісник і, спокусившись перснем і золотим годинником, убив його. Тіло сховав у таких хащах, що годі було знайти.

А допомогла викрити злочинця його жадібність. Мав топірець з гартованої сталі з цяткованим міддю і бісером буковим держаклом. Ним і вбив туриста. Потім добре помив топірець у швидкому потічку і сховав удома, шкода було викидати... Згодом знайшли в нього той топірець, узяли на експертизу та й завважили на ньому сліди людської крові...

«А й справді, — сяйнула думка в Ковалю, — не покине пожадливіший убивця тих шкурок у човні. Щоб добро пропадало?! Та нізащо! — А за нею — друга: — Де ж поділися шкурки з Чайкунового човна?..»

Відкриття — завжди осяяння. Паче в маренні підступив

полковник до будиночка рибінспекторів. Те, що мучило його, знаходило вихід. Огледівся тільки біля порога, повелі повертаючись у навколишній світ.

Тепер він усвідомлював, чому його тягнуло сюди. Хто-хто, а Нюрка знає, в кого можна купити шкурки. Натрапити б на Чайкунові, котрі побували і в руках убивці!

Та враз, засумнівавшись, полковник стулив губи: «А спробуй, знайди саме їх. Все одно, що голку в сіні шукати. І не буде вбивця відразу їх продавати... Хоч, можливо... Адже крадених речей якнайшвидше намагаються позбутися. Тримати біля себе промовистий доказ злочину?! Ні. Подалі від нього, подалі його від себе... Але шкурки ці — не крадені. Речі, які вже належали комусь і побували у вжитку,— то одне, а шкурки, щойно здерті із звірини, на думку злочинця, ще нікому не належали. Не міг же він здогадатися, що Дмитро Іванович Коваль чи хтось інший зацікавляться ними інакше, ніж як матеріалом на гарну хутрянну шапку. Андрій Комишан якось розповідав полковникові, що браконьєри, заповлювавши ондатру, відразу оббілюють звіря і м'якенькі шкурки засовують у халяви своїх гумових чобіт. А взяти їх звідти інспекторові зась: не має права без постанови прокурора на особистий обшук.

З будиночка долинули голоси. Верескливий, дуже збуджений Нюрчин голос Коваль впізнав одразу, а другий, грубий, був незнайомий.

— І забери звідси до лихої години своє весло! Я аж запінилася, кричу тому Льоні, що не твоє. А він упертий, як віл: «Я сам його бачив у неї, вона загубила, а хвилиною до Красної Хати прибило і в очерети загнало». Ой буде тобі біда, Валю! Чує моє серце!

— Не каркай!

Нюрка далі щось верескнула. Що саме, Коваль не збагнув.

— Годі гризти мене за ту ніч! — почулось у відповідь.

Полковник зрозумів, що це відгомін якоїсь суперечки, що, певно, не раз вибухала.

— Треба було домовитися! — злилася Нюрка.

— Щоб шантажував усе життя? Від нього не відкупився.

— Ну, а чого ти липнеш тепер до цієї лахудри, до Лізки! — не вгавала сторожика. — І вона тебе продасть!

— Вона добре платить,— відповів примирливо другий голос.

— Я заплачу за неї!

— Зрештою, не твоє це діло... Ну, гаразд, зо два ліфчики пошю їй, і все. На тому й скінчиться. Не бійся. Й замовкни!

— Не смій їй шити!

— Це я вирішую: шити чи не шити! — розгнівалася суперечниця.

— Дивись, Валю, біду собі накликаєш! — повторила сторожиха.

— Загрожуєш? Може, й ти продавати будеш?!

Коваль згадав, що Данилівна, розповідаючи про медсестру, казала, що та вельми вдатна майстриня шити бюстгалтери, — замовниці аж з Херсона приїжджають. «Такі шие, такі шие, що перед імпорфтними не поступляться! Двічі її вже штрафував фінінспектор, а вона все одно патенту не хоче брати, бо шие рідко і то, кому їй заманеться».

Тепер він зрозумів, з ким воює сторожиха.

— Ой! — раптом почувся зляканий скрик Нюрки. — Ой!

Полковник став на порозі. Обидві жінки, розпашілі, червоні, здається, готові були вчепитися одна в одну.

Коваль знизав плечима. Чого б це їм так лютувати!

Першої миті його не помітили, і медсестра й далі сунула на сторожиху, яка, відступаючи в куток кімнати, зачепилася за лавку і ледь не впала. Дмитро Іванович ще ніколи не бачив Валентину такою. Це була не та, схожа на черницю жінка, яка іноді сиділа ввечері на колодах біля готелю.

— Що за грім! Аж на пляж чути! — промовив з добродушною посмішкою Коваль, стягуючи з голови легкого білого кашкетика. — Здрастуйте вам!

Медсестра завмерла, сторожиха повільно випросталася. Стало тихо. Все було, як при уповільненій кінозйомці. Валентина поправила хустку на голові й рушила до дверей. Коли вона наблизилася до виходу, кінострічка побігла, і Валентина шаснула у двері так, що Дмитро Іванович ледве встиг відхилитися.

— Що тут у вас скоїлося?

Нюрка не відразу оговталась, а потім її раптом наче прорвало:

— А вам що?! Чого ви лазите тут?! Це службове приміщення!

— Та я що... Я нічого, — вдаючи розгубленого, промовив полковник. — Я тільки хотів...

Коваль уже вирішив про себе, що нічого про шкурки в сторожихи не питає. Принаймні сьогодні. Шукатиме їх

через інших осіб, можливо, через Данилівну, що любить догодити гостям, особливо яким симпатизує.

Він постояв на порозі, немов щось пригадуючи. Щойно, коли поруч пробігла розлютована, розпашіла медсестра, його обдало холодом. Чого б це?

Може, він — екстрасенс? Полковник аж похитав головою від такої сміховинної думки... Але все ж людей, які володіють поки що не розгаданим даром природи — активним біополем, — виявляється дедалі більше.

Певно, ті нещасні, яких у середньовіччі називали відьмами, нечистою силою і спалювали на вогнищах або топили, теж були екстрасенсами.

Незрозуміле, незбагненне викликає в розумних людей поглиблену цікавість і енергію пошуків, у невігласів — переляк і лють.

Дмитро Іванович читав у газетах статті журналістів і вчених, які намагалися з'ясувати це незвичайне явище. В одній з них припускалося, що не виняткові особи, а кожна людина має своє поле, на яке може відгукнутися інша. Так, несподівано зупиняється перехожий, коли йому пильно дивитися вслід, або раптом при першому погляді незнайомі люди відчують одне до одного симпатію чи, навпаки, відразу. Тільки в екстрасенсів це поле сильніше, виразніше, вплив дужчий.

Ще хлопчиком Дмитрик Коваль ділив усіх людей на теплих і холодних. Від матері завжди струміло тепло. А біля сусідки тітки Люди, хоч та й посміхалася до нього пестливо, шкіра бралася морозом... Він боявся її і тікав від неї...

Сторожиха не зводила з полковника злих очей.

— Йдіть собі...

— Та я про човник, Ангеліно Іванівно. Ви ж обіцяли... — як міг покійно й жалісливо промовив Коваль.

— Немає в мене човна. Гуляйте собі, — нетерпляче відповіла Нюрка, підіймаючи перекинуту лавку.

Полковник слухняно одягнув свого кашкетика, потоптався ще кілька секунд на порозі, з цікавістю глянув на погнуте алюмінієве весельце в кутку і вийшов з кімнати.

Той внутрішній стан, який охопив Ковалья, коли прогулювався берегом, і який спрямував до рибінспекторського поста, не полишав його. З досвіду знав, що такі передчуття — це істинні версії, тільки поки що не доведені. Його хвилювало почуття близького нового осяяння, що зростало в ньому і, не знайшовши поки що виходу, товклося, немов

тицялося носом на всі боки сліпе щеня. Хоч про що зараз думав, все одно, ніби по колу повертався до міркувань про шкурки, які невідомо де поділися з човна вбитого.

Сумнів викликало одне: можливо, шерстинки ондатри залипилися на бортах човна не в ніч убивства, а раніше.

26

Почувши від Лізи, що та збирається їхати до Херсона — взяти Юрасеві передачу, Андрій Комишан запротестував:

— Смішно навіть, — сказав він. — Хто ти така, щоб взяти йому, — сестра, дружина, полюбовниця?.. Вже не тільки в міліції, а й у селі запримітили, що ти до нашої сім'ї горнешся. Що про тебе подумують: то із старшим вона, то меншому передачі возить?! Тобі від нас тепер треба подалі бути... Адже сама мене проганяєш...

— Ну, як подалі, — мовила Ліза, — то й подалі. Насамперед я тебе більше бачити не хочу. А ти в'язнеш.

Розмова ця відбулася на пляжі, неподалік поста рибінспекції. Ліза прийшла скупатися, а вже біля самої інспекції випадково зустріла Андрія і перекинулася з ним кількома словами.

Вересневе сонце, таке гаряче на півдні, ніби літо ще у розпалі, пропікало Андрієві сорочку, гріло голову, хоч і прикриту поверх буйних кучерів стареньким кашкетиком, віддзеркалювалося від піску, і йому було страшенно душно, і здавалося, що й від Лізи, від її слів віє нестерпним жаром.

— Ну, зрозумій мене, люба. В нього є кому повезти передачу. Настя збиралася. Та й сам я завтра їду в Херсон до адвоката, взяв йому найкращого — Белкіна, може, чула? От і повезу харчі... Ну, в крайньому разі, як хочеш, передай щось зі мною... А самій тобі їхати нічого, від тебе, до речі, і передачі не приймуть, беруть тільки від рідних.

— От і поїдемо завтра вдвох, — вирішила жінка.

— Та зрозумій же ти! — з серцем сказав рибінспектор.

Він карався ще й тому, що братова ганьба кидала якусь тінь і на нього — в Лиманському до цього суворо ставляться, а ще коли поїде в Херсон з Лізою — громадський висторок буде тяжким. Та й Насті треба остерігатися.

— Тобі брата не жаль!

— Чому? Жаль, звісно. Та він, я певсп, не винен. У міліції розберуться і випустять.

«Нема чого їй везти передачу...— нервував тим часом Андрій.— Хто вона йому і хто він їй? Вони — чужі люди, що два тижні тому навіть не знали про існування одне одного. Які ж у них можуть бути взаємини? Але, може, я чогось не знаю? Може, в них уже далеко зайшло!»

Починали мучити ревності: що вона знайшла в цьому шмаркачеві Юрасеві, чого чіпляється до нього і як сміє це робити, знаючи, що Юрась його брат!

Але, попри всі логічні міркування і побоювання, Андрій розумів, що він все-таки поїде з Лізою, коли вона цього схоче, поїде, бо не може пустити її саму, та й побоюється її рішучості.

Наступного ранку Андрій все ж таки вийшов до першого автобуса на Херсон. Ліза з великою модною сумкою вже стояла там.

Побачивши на зупинці Лізу, яка спиралася на ціпок, бо ніякої лави поблизу не було, Андрій, хоч і мав з нею тут зустрітися, відчув, як в ньому знову закипає злість. Його дратувало все: і те, що кохана жінка, яка й досі кульгає і без ціпка не може ступити й кроку, так самовіддано поривається в далеку і не легку для неї поїздку, і навіть те, що в руках у неї така гарна модна і велика сумка з продуктами та ласощами для Юрася, і що вона підфарбувала губи... «Наче на побачення зібралась, а не у в'язницю»,— гризла кривдна думка.

На секунду уявив себе на місці Юрася, і йому навіть здалося, що готовий помінятися з ним: помінятися, хоч би задля того, щоб пересвідчитися, чи везла б йому Ліза таку передачу. Втім, чого перевіряти,— раніше, певно, повезла б, але тепер — навряд. Колись вона з ним подружилася немов з нудьги: в місті занадто багато незаміжніх дівчат, у них на фабриці та й на інших підприємствах, особливо на такому «жіночому», як комбінат штучного волокна. Ну, а потім спокусив її подарунками, привозив рибу... Думки ці голками штрикали в серце.

— Здрастуй, Лізо,— привітався, підходячи ближче.

Вона сухо кивнула у відповідь.

— Давай, сумку, бач, яка велика!

Йому страшенно не хотілося брати в неї сумку при людях. Але це було неминуче: жінці тримати її важко і, як сам не візьме, вона просто тицьне цю сумку йому в руки. Це ще гірше, бо на такий жест усі звернуть увагу, а так, дивись, подумують, що він просто з гречності допоміг хворій людині.

Андрій простягнув руку, і Ліза, віддаючи йому сумку і, може, здогадуючись про почуття, які нуртують у ньому, ледь-ледь примружила очі. Ох, ця Лізіна звичка дивитися так, що з-під вій починає бити сліпуче світло.

Андрію добре знайома ця звичка.

— Давно стоїш?

— Не дуже.

— Лінійний наш шофер Серьога, завжди просипає початок рейсу, а потім у дорозі надолужує.

Ліза вже знала, що рейсовий автобус ночує в сусідньому селі, вже не над затокою, а над морем, де живе водій, і звідти починає свій шлях.

Потроху до зупинки сходилися люди — хто з кошиками, плетеними корзинками, покритими білими, як сніг, пілочками, хто з авоською чи мішком. Андрій побачив сестерблизнят Москаленко, Юрасевих однокласниць, які навчалися тепер у сільгоспінституті й після практики в полі поверталися до Херсона... «От їм би й дружити з Юрасем, а не Лізі», — майнула думка.

— Може, підемо звідси? Довезу тебе на мотоциклі. Ти відійди трохи далі від зупинки, а я під'їду й заберу. Га?

— Боюся, Андрію, ходити. Нога ще болить.

Та ось, ревучи мотором і торохкотючи усіма своїми ревматичними суглобами, до зупинки повільно наблизився автобус. Андрій допоміг Лізі зайти через передні двері й заніс сумку.

— Ти тут на рік наготувала, — спробував пожартувати, ставлячи сумку під ноги й сідаючи біля Лізи.

— Бідний Юрась, — тільки й відповіла на це Ліза. — Я ні за що не повірю, що він міг убити людину.

— Все з'ясується, Лізонько. І твій колишній рятівник вийде на волю. І не треба тобі буде такі великі «сидори» йому готувати... — Андрій хотів іще щось іронічне додати, але стримався.

— Та й не я готувала. Спасибі Данилівні... Я сама нічого не зробила б.

Ці слова дали Андрію якесь полегшення. З обличчя зійшла похмура тінь, і він немов ненароком непомітно просунув свого ліктя ближче до Лізіної руки і, коли ритмічне погойдування автобуса то наближало його руку до жінки, то віддаляло, торкнувся її гарячих пальців. Він відчував її тепло лише якесь мить. Потім Ліза рвучко забрала свою руку, від чого Андрій мало не отетерів.

У вузькому коридорі слідчого ізолятора, який містився у старому присадкуватому будинку, Ліза разом з Андрієм стали у невелику, сумну чергу людей з передачами. Коли вони нарешті наблизилися до віконця і Ліза поставила сумку на підвіконня, виявилось, що спочатку треба одержати дозвіл від начальника ізолятора.

Андрій хотів уже йти за цим дозволом, але Ліза, не вірячи, що їй не дозволять, — дуже вже хотілося самій передати Юрасю від себе! — написала заяву і зайшла до кабінету начальника. Андрій залишився в коридорі з сумкою.

Та через декілька хвилин жінка вийшла з кабінету вся розпашіла, немов після бою.

— Ну й порядочки! — обурювалася. — Ти правду казав: тільки від дружини та близьких родичів приймають. Питає, хто я йому! Яка різниця?! А якщо людина сидить і не має родичів, нікому передати, значить, пропадати на їхніх харчах! Ну, йди сам...

Ліза говорила голосно, привертаючи увагу людей, які стояли в коридорі й чутливо прислухалися зараз до всього, що відбувалося навколо.

— Еге ж, тут порядки свої, — тяжко зітхнула якась молодиця з черги, співчутливо поглядаючи на Лізу.

...Коли вийшли з приймальні слідчого ізолятора, Андрій запропонував Лізі, оскільки вони удвох в місті, заглянути на якусь годинку до неї на квартиру. Незважаючи на спірки, які спалахували останнім часом між ними, не втрачав надії порозумітися.

Жінка відмовилася. Після відвідин ізолятора вона вся якось наче обм'якла, була знічена.

Андрій наполягав, завважуючи, що слід поглянути, як там квартира за час довгої відсутності господині. Усяке може статися: дивись, труби у ванні прорве чи горішні сусіди заллють, та хіба мало чого буває.

Ліза на те тільки заперечливо похитувала головою.

Тоді Андрій почав бурмотіти, що дуже скучив за нею, що хоче побути з нею на самоті, сховавшись від чужих поглядів, що має серйозно поговорити про їхнє майбутнє спільне життя. Цей високий, з мужніми рисами обличчя чоловік зараз був не схожий на себе. Але Ліза так глянула на нього, що він затупвся. У Лиманське жінка повер-

талася ще дужче зажуреною. В автобусі мовчала, тільки раз поскаржилася на головний біль.

Андрію раптом стало по-справжньому жаль її. І це гостре почуття жалю гамувало незадоволення тим, що жінка спонукала його на цю поїздку, що не відповіла на його почуття, хоч заради неї він ладен на все. Тепер не посоромився і в селі допомогти їй нести наполовину порожню сумку, з якої в ізоляторі, навіть коли сам написав заяву, не все дозволили передати.

Не віддаючи сумку і біля хати, Андрій хотів переступити з нею поріг і зайти досередини. Але Ліза зупинила його, забрала свої речі і зачинила двері перед його носом.

27

Вранці Дмитро Іванович обережно спускався крутосхилом до хатини Данилівни. Помітивши, що жінка з повними відрами пішла додому, вирішив і собі подивитися, як вона живе. Йому все треба було знати, цьому невгамовному Ковалю, все бачити. А зараз, коли господиня вдома, це було найзручніше — адже не піде в гості, коли там Ліза сама.

Данилівна вже дала їсти кабанцям і поралася в хаті, коли полковник зайшов у сніп. Невеличкий коридорчик відділяв маленьку кухню від двох кімнаток, у дверних отворах яких звисали прозорі марлеві порт'єри. Одним поглядом охопивши приміщення, полковник здивувався: якщо в готелі Данилівна всіляко намагалася показати, що вона не простого роду, а жінка з вишуканими смаками, то в хаті в неї було все стареньке, таке, що тепер ні в селі, ні в місті не побачиш: у першій кімнаті, яку, певно, займала Ліза, що на цей час десь вийшла, стояли вичовганий диван, застелена скатертиною скриня і жовтий у трищинах буфетик; у другій, в якій ніхто не жив, бо Данилівна і ночувала в готелі, було темнуватو від завішених маленьких віконець і стояло двоє залізних ліжок, застелених, як зрозумів Коваль, готельною білизною. На стінах в обох кімнатах фотографії в рамках, у рушниках.

— Є в хаті хто живий? — гукнув полковник.

— Є, є,— подала голос Данилівна і виглянула в коридорчик. Очі її широко розкрилися, коли побачила Ковалья.

— Ой боже мій! — скрикнула.— А в мене ж не прибрано!

— Чого там — повний порядок, — заспокоював жінку полковник. — Ішов мимо, думаю, загляну до Марини Данилівни, як вона тут.

— Та як бачите. Якби ж я знала раніше... — Розвела руками й почала розв'язувати кухонний фартушок. — Сідайте, спочиньте, у мене не жарко. Хоч яка спека надворі, а тут втішаєшся прохолодою.

— Ще не жарко й надворі, — сказав полковник, зрозумівши, що слова про спеку такого м'якого ранку вирвалися в жінки через розгубленість від несподіваних відвідань.

— Мою хату дачники люблять, — вела своє господиня. — Земляк тутешній, з Херсона родом, генерал знаменитий, щоліта приїздить із жінкою, і тільки до мене. Поживе день-два в готелі і тікає сюди. Чим же вас пригостити? — знову забідкалася. — Такий гість!

— Нічого не треба, — зупинив її Коваль. — Посиджу трохи та й піду далі.

Він глянув у вікно. Путівцем, що відділяв кілька хат від пляжу, йшла Нюрка й несла мішок трави.

Данилівна простежила за Ковалевим поглядом.

— Кролям понесла, десь уже Валька накосила. Ота Валька їй усе робить... — заздро промовила жінка.

Тим часом сторожиха завершила на сусіднє подвір'я.

— Її хата? — запитав Коваль, показуючи на великий будинок під черепицею, який виділявся серед невисоких мазанок, із просторим, як на цей прибережний клапоть землі, подвір'ям.

— Її. А чия ж! — буркнула Данилівна. — Купила... За хатою у неї іще парники є. З грішми і дурень влаштується...

— Звідки в неї гроші! — навмисне заперечив Коваль. — Скільки той сторож одержує?

— Скільки?.. Вона ще й на базарі прибирає. А базар багато дає.

— Які тут базари, Марино Данилівно? — знову засумнівався полковник. — У селі кожний має садибку, город, вирощує все необхідне для себе.

— Далеко не кожний, Дмитре Івановичу. Живуть у нас і вчителі, і службовці, які не мають ділянок, є приїжджі, а найбільше дачників. Ви не бували на ринку? Сходіть, подивіться. Там усього повно: і овочі, і кавуни та дині, і молоко, і сир, і курчата... Е ні, базар у нас добрий!

Коваль слухав жінку і міркував, як завести розмову про ондатру, та так, щоб у Данилівни не виникло підозри, які

саме шкурки його цікавлять. Водночас не переставав поглядати в віконце на вулицю.

Ось Нюрка зайшла в хлівець і через хвилину-другу з'явилася вже з порожнім мішком, який складала дорогою.

Вона знову минула хату Данилівни й попрямувала до комори рибоколгоспу, де фелюги здавали нічний улов. Там стояло кілька жінок.

Незабаром полковник побачив, як сторожиха повертається додому і несе на плечах той самий мішок, але вже не порожній, і судячи з того, як несе, досить важкенький.

— От бачите,— не витримала Данилівна.— І риби набрала! Тепер буде нею на базарі торгувати. Цій банькатій курці все можна, ніхто не затримає... Вона всіх купить за рибу. А спробуй, наприклад, отак я, все село гудітиме.

Жінка ображено замовкла. Її неприязнь до сторожихи рибінспекції була настільки відвертою, що давала полковникові надію довідатися в неї все про цю Нюрку. А знає вона сусідку краще, ніж будь-хто, бо колись ще й дружили.

— Марино Данилівно, маю до вас прохання, вірніше, хочу порадитися,— почав полковник.— Іде зима, а в мене путньої шапки немає. Чув, що у ваших краях можна шкурки купити. Але в кого? У крамниці їх, звичайно, не знайдеш. Але, кажуть, хлопці б'ють тут ондатру, продають шкурки. Ну не на ринку, а так... з рук.

— Ви про шкурки, ясно,— промовила Данилівна.— Але це непросто: треба знайти людину, яка продає. Браконьєри як візьмуть ондатру, то не зразу продають. Поки вичинять, розтягнуть. Мають своїх постійних покупців і до них носять. Стороннім не дуже продають. Треба подумати, в кого зможете купити.

— Марино Данилівно,— сказав далі Коваль.— Але ж ви не стороння. Вас тут усі знають. А я не відаю, у кого й запитати. Вам і скажуть, і продадуть. Чи не купили б ви для мене?

— Не знаю, не знаю,— похитала головою Данилівна.— Хіба що...— Вона на мить замислилась.— Та й дорогі вони, Дмитре Івановичу, дорогі... Ви думаєте, що оці халамидники, оці браконьєри, дешево їх віддають! Не тільки з ондатри — з людей шкуру здирають.

— Ну, скільки приблизно? — спитав Коваль.

— Та по-різному... Здається, карбованців сто чи сто двадцять, як на шапку. Вам же їх, мабуть, штук шість або й сім треба.

— Та не менше. Але заплачу, скільки правитимуть. Сто двадцять, то й сто двадцять. Сто тридцять — і їх не пожалію. А що зробиш, коли треба, коли немає де взяти.

— Такий солідний чоловік,— похитала головою Данилівна.— Невже ви в себе, у Києві, не можете купити?

— Уявіть собі, ні. Хутрянні шапки рідко бувають у продажу. Коли викинуть у магазині, то великі черги, не дотовпишся. Отож, залишається тільки пошити...

— Зараз не сезон. Їх ловлять та б'ють пізніше, під зиму, коли в них підшерсток, пушок виростає,— сказала Данилівна.— Але дехто з літа починає, швиденько знімає жир гіпсом, підсушить, потримає трохи в галуні або оцті — і готово. Звичайно, з таких шкурок, коли пошити шапку, то вона згодом в руках хрустить, немов із сухого паперу зроблена.

— Це нічого,— погодився Коваль.

Він сподівався, що й убивця Чайкуна продасть шкурки, взяті в човні своєї жертви, через Нюрку. Якимсь професійним чуттям полковник здогадувався, що сторожиха чимось зв'язана з трагічною подією в плавнях або принаймні знає більше, ніж говорить.

Звичайно, на свіжих шкурках не залишилося відбитків Чайкунових пальців. Якби ж то! Все тоді було б дуже просто. Та дактилоскопія ґрунтується на тому, що шкіра людини виділяє жир, і він залишає папілярні узорі пучок на обезжирених предметах: склі, дереві, тканині тощо. А на внутрішньому боці щойно знятої шкурки, покритої жиром і кров'ю, ніяких відбитків не буде. Жир на жирі не залишить слідів. Правда, після того як убивця вичинить шкурку, якісь, нехай ледь помітні, сліди від його дотику залишаться. Криміналістична наука не стоїть на місці. Коваль чув, що в науково-дослідному інституті міліції розроблено новий метод вакуумного обпилювання слабких слідів, що дає змогу виявити папілярні узорі навіть на крупнозернистій цеглі.

Отож, може, вдасться знайти того, хто дав ці шкурки Нюрці, навіть коли вона не зізнаватиметься. І це не все. Дмитро Іванович пам'ятав, що на борту Чайкунового човна залишилися волосинки забитої ондатри. Цілком можливо, що ті волосинки з тих шкурок, які він дістане, і це пощастить установити.

Такі міркування підбадьорювали Ковалья. Адже він не мав права нічим гребувати. Мусив використати навіть найменшу зачіпку. «У крайньому випадку,— подумав про

шкурки,— якщо не згодяться на докази, то хоч шапка буде».

— В кого ж про них спитати? — задумливо повторювала жінка.— Хіба що...

— А може, в Нюрки? — підказав полковник.

— О-о! Нюрка — та знає, де взяти... Тільки не хотілося б мені до неї звертатися.

— Марино Данилівно, святе діло зробіть! — заблагав Коваль.

Він був певен, що шкурки, які його цікавлять, пройшли через руки Нюрки — не буде інспектор, якщо взяв ондатру, сам продавати їх, а через сторожиху найзручніше. Вона й покупця знайде, і таємницю збереже. Браконьєри її так само, мабуть, не минають.

— Тільки для вас, Дмитре Івановичу! — зрештою зітхнула жінка.— Очі не бачили б тієї зарази!

— Чого це ви на неї так? — насторожуючись, запитав Коваль.— Десь вам дорогу перейшла?

— Нечесна вона людина! — вибухнула Данилівна.— Підла!

Полковник не хотів розпитувати більше, ніж треба було для його справи. Коли б жінка не відмовилася від обіцянки. Слід якимсь іншим запитанням заспокоїти її.

— Слухайте, а чого її квартирантка, оця Валентина, у спеку в панчохах ходить? — раптом запитав.

Данилівна ошелешено поглянула на співрозмовника. Вона тільки-но зібралася вилити на капосну Нюрку всю свою злість, а полковник перебив її так, наче осадив на розгоні.

— Валька? Та в неї ноги волохаті! — вигукнула.— Хіба не видно? Людей соромиться.

— Оя що,— звів брови Коваль.— Гм...— Він на мить замислився.— А щодо мого прохання, Марино Данилівно, коли не в Нюрки, то в когось іншого попитайте. Або й обійдуся без нової шапки. Походжу іще в старій.

— Ні,— не погодилася жінка,— раз обіцяла, спитаю. Тільки для вас, Дмитре Івановичу. Інакше я в її бік і не глянула б! Але шкурки, мабуть, більше ніхто, крім неї, й не знайде... А якщо невичинені трапляться?

— Можна й невичинені.

— Ну, сирі, тільки оббіловані, то це простіше,— зраділа Данилівна.

— Маю в Києві майстра-кушніра. Такі м'якенькі зробить, як і тут не зможуть. Нехай і сирі, щойно зняті.

Навіть краще. Я їх перешлю, і мені там вичинять. Тільки не кажіть, що для мене. Згода? Придумайте що-небудь... Мовляв, надіслати комусь хочете або щось іще таке... Може, у Київ, доньці.

— Гарзд,— кивнула жінка.— Зробимо. Матимете шапку, Дмитре Івановичу.

28

Нарешті вони в його руках! Коваль узяв у Данилівни пакунок і обережно розгорнув. У старій газеті лежали шкурки ондатри. Він поклав їх з газетою на стіл, сів на стілець і став розглядати, підіймаючи за шерсть одну за одною.

Данилівна як зайшла, так і стояла біля порога.

— Та ви проходите, сідайте,— запросив полковник, не підводячи голови і далі оглядаючи шкурки з усіх боків.

Звичайно, незброєним оком на них нічого не помітно, хіба тільки те, що шкурки свіжі, невичинені — зсередини їх вкривав досить товстий, посипаний сіллю шар жиру із скипілою кров'ю. На ньому, як уже відомо, не залишається слідів дотику рук. Це коли шкурка пройде обробку, вичинку, хіба що тоді на ній можуть ледь-ледь позначитися папілярні увори. Та й то вже того, хто вичиняв. А це, дивись, зовсім не та людина, котра вистрелила або спіймала звірятко. Визначити, хто вполював, можна лише по почерку мисливця, та й то не завжди. Майже всі стягують шкурку чулкою. Правда, один знімає з голівкою, інший голівку відкидає, і по-різному обрізають шкурку на лапках, але варіантів небагато, і висновки визнаються за ймовірні, а не доказові.

А волосинки на борту Чайкунового човна? Може, з ними пощастить. Одне слово, як кажуть, упіймав не впіймав, а погнатися можна.

— І скільки треба грошей, Марино Данилівно?

— Вісімдесят карбованців.

— Не так уже й дорого.

— Але їх іще вичиняти треба, Дмитре Івановичу! Вичинені дорожчі.

— Я ж вам казав, це не проблема.

Дмитро Іванович витягнув з шухляди стола гаманець і поклав гроші на стіл.

Подумав, що треба відбити телеграму Наталці, нехай

надішле сто карбованців. Полковник за життя не зібрав багато грошей, лише кількост лежало в нього на оцадній книжці. А останню пенсію він про всяк випадок залишив удома в своєму столі.

Коли Данилівна пішла, Коваль задумливо розглядав ще грубі, необроблені, потовщені шкурки. Намагався уявити їхній шлях від човна вбитого Чайкуна до його столу в готелі.

Здавалося, було так:

Після того як Чайкун упав у воду, убивця під'їхав до його човна, присвітив електричним ліхтариком, який звичайно беруть з собою ті, хто виїжджає вночі. Освітивши човен, побачив ці шкурки і не втримався від спокуси.

Убивця перехилився в чужий човен і забрав їх.

Вдома, не дуже роздивляючись, посипав міздрю сіллю, щоб вони не дуже засохли, поки тут забудеться вбивство, аби згодом продати їх через другі руки. Віддаючи шкурки Нюрці, яка мала своїх покупців, певно, не думав, що поплічниця продасть комусь із свого села. Лиманці на ондатрові шкурки не жадібні і воліють самі добувати, аніж віддавати за них скажені гроші. Певно, сторожиху влаштувало, що Данилівна купила для пересилки в Київ.

Полковник, про себе усміхаючись, подумав, що вони таки поїдуть до Києва, тільки не тією дорогою і не на ту адресу, як гадають і Данилівна і, звичайно, сторожиха Гресь.

Він задумався, погладжуючи довге руде хутро. Чи вдасться за волосинками, які залишилися в човні Чайкуна, визначити, що це саме ті шкурки, які забрав убивця? За однією волосинкою, що випала з голови людини, можна ідентифікувати і знайти цю людину. А за волосинкою звіртка?

Ще і ще оглядаючи шкурки, Коваль раптом помітив на одній з них скраєчку маленьку дірочку, певно від шротинки. Дірочка навряд допомогла б визначити, хто стріляв. Але полковник став ще уважніше роздивлятися шкурки, сподіваючись знайти нові дірочки або ще якісь сліди. «Дивись,— промовив сам до себе Коваль,— і на шапку не згодяться». Та, певно, не шапка турбувала його зараз. Жартом ніби виправдувався сам перед собою, що шукає марно.

Він розглядав шкурки проти світла, розтягував, обмацуючи очима кожний сантиметр. Пошкоджень більше не було.

Але раптом помітив! Ні, не дірочки, а якісь дві темніші пятачки у тій самій шкурці, на краю якої була дірочка. У грубій потовщеній ділянці міздрі захрясли два шматочки металу.

Розстеливши газету на столі, полковник обережно виколупав їх. Це були свинцеві шротинки, які в кінці льоту, або ослабнувши від рикошету, не змогли пробити шкурку.

Якщо шротинки захрясли в кінці льоту і їхня конфігурація не зазнала змін, балістична експертиза спробує встановити тотожність з тими, що видобули з трупа Чайкуна, але якщо вони вдарилися об металевий борт «южанки» і відлетіли, то характерні особливості втратили...

Недовго роздумуючи, Дмитро Іванович вирвав із зошита, що лежав на столі, чистий аркушик, загорнув у нього шматочки металу і, глянувши на годинник, став швидко перевдягатися — хотів устигнути на черговий рейс автобуса на Херсон.

...«Ас дактилоскопії», як назвав його колись Келеберда, лейтенант Головань, виявився приемним, тихим юнаком. При цьому твердим і категоричним у своїх міркуваннях, що властиво молодим людям, особливо, як давно помітив Коваль, поповненню міліції останніх років, безкомпромісність і впевненість яких ґрунтується на точних знаннях і загальній культурі.

Худорлявий, з тонкими рисами обличчя, він поруч кременезного полковника здавався лозиною біля міцного дуба. Це враження підсилювалося ще й тим, що лейтенантова голова була поголена, і на ній вимальовувалися сліди великих залисин, несподіваних у такому молодому віці.

Уважно вислухавши Ковалья, якого привів до нього в лабораторію майор Келеберда, і оглянувши привезені шкурки, Головань сказав:

— Якби шкурки були сухі, вичинені, то новим методом напилення сліди можна було б підсилити і виявити папілярні відбитки... А так,— він розвів руками і скинув на Ковалья очі, мовби хотів сказати: «Хіба ви цього не знали?»

— Знаю,— погодився полковник.— У нашому інституті цей метод уже застосовується.

Лейтенант похитав головою.

— Поки що тільки у Львівському філіалі Київського інституту судової експертизи. Але нам це у пригоді не стане.

— А як ви вважаєте, можна довести, що волосинки, виявлені у човні Чайкуна, випали саме з цих шкурок?

Лейтенант потер долонею чоло. Коваль з цікавістю стежив, як міркує молодий експерт-криміналіст, як міняються його розумні очі, то світлішаючи, то знову ніби затагуючись серпанком.

— На жаль,— дійшов висновку Головань,— зможемо доказово встановити тільки однакову групову приналежність знайдених окремих волосинок і шерсті на цих шкурках. Тобто підтвердити, що і в одному, і в другому випадку це волосинки ондатри, певного віку, певного ареалу... Але висновок наш може стосуватися всіх особин ондатри, а не тільки цього конкретного звірятка.— Віддаючи полковникові шкурки, розважливо додав: — Звичайно, можна зробити висновок, що волосинки в човні і на шкурках ідентичні, але довести, що ці шкурки взято в човні загиблого неможливо, висновок наш буде не доказовий, а вірогідний. Для суду цього замало.

— Я не про суд думаю. Нам потрібно це для оперативно-розшукової роботи, для орієнтації.

— Ну, якщо для орієнтації,— спроквола мовив лейтенант, і Коваль знову зустрівся з його допитливим поглядом.

— Експертиза наша, кажуть, іде весь час уперед, а виявляється безсилою у таких простих випадках,— навмисне уїдливо докинув Коваль.

— Як це безсилою! — стрепенувся «ас дактилоскопії». — Ви знаєте, які таємниці розшифруємо! І взагалі, експертна наука тепер вийшла на нові висоти. Хоч би цей метод вакуумного наплення слідів,— запально говорив він.— А в науково-дослідному інституті міліції за допомогою математичного обрахунку частоти повторюваності папілярних узорів чоловіків і жінок тепер уже можуть навіть визначити статеvu приналежність слідів. А раніше це було абсолютно неможливим. Є відомості, що японці знімають папілярні узори пальців, відбиті при дотику злочинця до шкіри своєї жертви. Ви розумієте: шкіра до шкіри! Англійці застосували до дактилоскопії лазер, він виявляє відбитки пальців на тканині, гумі, штукатурці — матеріалах, де їх погано видно. За допомогою лазера можна побачити сліди папілярних узорів, залишених кілька років тому!

— Та то ж японці й англійці! — Ковалю подобалася запальність симпатичного молодого експерта, залюбленого

в свою справу, і він не утримався від того, щоб не розпалити його ще дужче.

— Ну то й що! У нас, наприклад, самі знаєте, до недавнього часу біда була із слідами на піску, на снігу, що розтає, як на матеріалах, що зазнають швидких і безповоротних змін. А тепер, будь ласка, і на піску сліди, і на снігу ідентифікуємо.

— А от папілярні відбитки четвертого на рушниці Комишана ви не визначили... І через це мені довелося ще чимось зайнятися...

— Товаришу полковник, — благально промовив Головань, — вони ж зовсім розмиті. І у вакуумі пробували, і опромінювали. Біда не тільки в тому, що злочинець ганчіркою витер рушницю, слабкі сліди, які залишилися, наклалися на чийсь інші, такі ж розмиті папілярні лінії перемістилися, розумієте? Тут щось визначити — все одно, що побачити сліди на воді...

— Гм, — гмикнув Коваль. — Ну, гаразд, давайте в такому разі сядемо, лейтенанте.

Оглядаючи невелику кімнату лабораторії, захарашчену столами з апаратами і колбами з хімічними реактивами, помітив невеликий, покритий білим пластиком вільний столик, біля якого стояли такі ж білі табуретки, і попрямував до нього.

— А як у вас тепер з балістичною експертизою, з трасологією? — запитав, опускаючись на стілець. — Теж є прогрес?

Головань так глянув на Ковалья, наче хотів запитати: «Ви що, товаришу полковник у відставці, екзамен мені влаштуєте?» Але добре виховання і витримка не зрадили йому, і він, ще не сідаючи, спокійно відповів:

— Чудово, товаришу полковник. Науково-технічний прогрес не обійшов і трасологію. До недавнього часу ви користувалися висновками, зробленими експертами за допомогою порівняльного мікроскопа, певно, й самі заглядали в нього, щоб переконатися в тотожності слідів на кулях, вистрілених з одного й того ж ствола. Але цей прилад мав і свої недоліки.

Тепер для досліджень поверхні злочинної кулі застосовуються нові спеціальні прилади високої точності — профілографи. Ви знаєте, — лейтенант знову розпалився, — що алмазна голка цього приладу, рухаючись по поверхні предмета, фіксує неймовірно малу нерівність. На стрічці про-

філографа можна одержати профіль поверхні, збільшений у двісті тисяч разів!.. Двісті тисяч разів!..— повторив лейтенант, наче тільки зараз сам збагнув, що це означає. Він похитав головою і схвильовано переступив з ноги на ногу.— Таке не кожний електронний мікроскоп може. Профілографи фіксують не тільки рівну поверхню предмета, а й кулясту, циліндричну, це вирішило всі проблеми експертизи куль, гільз тощо.

— Та ну! — покірливо здивувався Коваль.— Якщо це так, то я вам іще дещо покажу. Чим мені довелося зайвятися.— Профілограф і для нього був новиною, але він не хотів це показати! — Та ви сідайте! — уже тоном наказу додав, і лейтенант опустився на вільну табуретку.

Шротинки з шкурки полковник умисне залишив на кінець розмови. Якби він відразу показав їх експертові, той про напilenня слідів чи про волосинки з човна і говорити не схотів би, а Дмитро Іванович мав ще раз перевірити свої міркування.

— Оце шротинки з шкурки.— Коваль знайшов потрібну йому шкурку і розпластав її на столі.— Ось дивіться, лейтенанте, звідки я їх виколупав.

— Рідкісний випадок.

— Я й сам не сподівався. Певно, господар недодивлявся, сипонув сіллю в темряві, щоб не протухли, згорнув і сховав. А потім, не розгортаючи, так і віддав перекупці, в якій їх забрала моя знайома.

Увагу експерта найбільше привернули не так побита шкурка, як нерівні шматочки металу, очевидно, кустарним способом приготовленого шроту. Він уважно розглядав їх.

— Якщо ми встановимо, що це — шріт, яким було заряджено рушницю Комишана, то не важко буде знайти господаря шкурок — убивцю Чайкуна,— промовив полковник.

— Думаю, що ідентичність шроту ми встановимо. І не за конфігурацією шматочків металу. Вони, певно, потрапили в шкурку рикошетом, вже сплюснені від першого удару, і через те не пробили наскрізь. Установимо за хімічним складом свинцю, з якого вилив шротини ваш Комишан... Цей хімічний аналіз,— говорив далі Головань,— проведемо тут. Але раніше надішлемо ці шротинки разом із шкурками до Києва. Профілографа у нашому управлінні ще немає. Можливо, вони побачать те, що нам не видно. І волосинки, знайдені в човні, нехай зіставлять із

цими шкурками. Там, звичайно, і фахівці досвідченіші, ніж ми.

— Ну, ну,— зауважив майор Келеберда, що на ту хвилину повернувся до лабораторії і почув останні слова лейтенанта.— Не прибіднюйтесь, Головань... А пропозицію вашу підтримую. Як ви, Дмитре Івановичу?

Коваль згідливо кивнув головою, спостерігаючи, як експерт почав упаковувати шротинки і шкурки в спеціальні пакети.

— Ви зараз назад чи побудете в Херсоні?

— Додому, додому! — нетерпляче промовив Коваль. Він свою справу тут зробив, і його тягнуло в Лиманське.

— Чим ви приїхали, Дмитре Івановичу? — запитав майор, лише тепер поцікавившись, як дістався Коваль до Херсона.

— Автобусом. Як же інакше?

— Моя машина вільна. Будь ласка.

Коваль міг би й автобусом доїхати назад, не зраджуючи своєї звички якомога більше бути серед людей. Але останнім часом чомусь нервував, залишаючи село. Йому починало здаватися, що за його відсутності там мав статися щось непоправне. І хоч розумів, що такі побоювання не мають видимих підстав, все одно прагнув щоразу швидше опинитися на місці очікуваних ним подій, які поки що, як йому здавалося, пуртуються сховано, але готові щомиті вибухнути.

Четвертий не давав йому спокою.

29

Сонце сідало за хвилястою рівниною, що розляглася за Лиманським. Скісні вечорові промені його висвічували хвилячки на лимані. Під берегом вода вже починала цвісти, затуляючись дрібною ряскою, але промені сонця робили її прозорою, мовби смарагдовою.

Дмитро Іванович походжав у задумі біля готелю, раз у раз кидаючи погляд на лиман. Та гри сонячного світла у хвилях він не помічав.

Час ішов, а відповіді з Київської науково-технічної лабораторії міністерства ще не надходило. Та й після розмови з експертом-криміналістом лейтенантом Голованем у Дмитра Івановича тепер не було певності, що якісь сліди на

шкурках будуть виявлені і допоможуть викрити ч е т в е р т о г о.

Міряючи кроками стежку від готелю до колод і кручі, він послідовно згадував усе, зв'язане з убивством Чайкуна. Вчора, коли працював над своїм графіком і міркував про Юрася Комишана, несподівано запитав себе: а чи й справді Чайкуна було вбито в ніч на вісімнадцяте? Адже труп лежав довго у воді, і експерти могли помилитися, визначаючи час смерті. Якщо трагедія сталася не вночі на вісімнадцяте, а, скажімо, увечері сімнадцятого чи вранці вісімнадцятого, картина міняється.

Коваль розумів: поки що тільки це досить непевне міркування може йти на користь Юрасю Комишану. Але з другого боку, заспокоював себе, Келеберда і слідчий ще мають довести вину хлопця і не забудуть про презумпцію невинності...

Останні дні, можливо, в зв'язку з нестерпною спекою і задухою, у Дмитра Івановича надвечір починала боліти голова. Зупинившись на краю урвища, він з надією поглянув на небо. З заходу на схід тягнулися вузькі рожевуваті смуги легких хмаринок, навіть не хмаринок, а якоїсь піни небесної, схожої на сліди реактивних літаків, що поволі тануть. На дощ не збиралося. Тож зранку знову почне пекти сонце, перетворюючи повітря на розпечений свинець.

Коваль вмостився на колоді й почав задумливо колупати нігтем кору. Шорсткувата кора легко руйнувалася, відпадала від деревини. Мабуть, так відпадали зараз в його свідомості різні версії, обдумані раніше. Його цікавив зараз тільки ч е т в е р т и й, який залишив нерозпізнані сліди на рушниці. Полковник сподівався, що й на шкурках, надісланих у науково-технічну лабораторію, виявляться ті самі відбитки пальців, але Київ мовчав, і Коваль не міг далі сидіти склавши руки.

Йому нетерпеливилосся.

В глибині душі Дмитро Іванович розумів, що він на правильному шляху. Хоч би які факти потрапляли в поле його зору, хоч би які версії висував Келеберда, а сам він уперто шукав того таємничого ч е т в е р т о г о. Лапорела-Лук'яненко після перевірки в Біляївці, Одесі й Харкові повністю відпав, це не втікач Чемодуров, як у глибині душі сподівався Коваль. В Андрія Комишана тепер незаперечно алібі. У те, що злочин скоїв Юрась або Козак-Сірій, Дмитро Іванович не вірив. Відпала підозра і на друзяк

Чайкуна. Отже, залишався тільки той ч е т в е р т и й і якоюсь мірою сторожика Нюрка Гресь, якщо виявиться, що шкурки їй передав убивця Чайкуна.

У всякому разі, полковник був переконаний, що вбивця так чи інакше зв'язаний рибінспекторським постом. Але з ким саме і як?

Майор Келеберда мав перевірити, хто заходив у приміщення поста протягом тих двох днів, поки рушниця Комишана стояла там. Сторонніх майор не виявив. На пост заїжджали тільки інспектори, а браконьєри, яких вони приводили, не затримувалися в приміщенні довше того часу, ніж потрібно було, щоб скласти протокола. Єдина людина, яка часом забігала до сторожихи, — медсестра, та вона не зацікавила Келеберду.

Відкидаючи версії, котрі віджили своє, інтуїтивно підкоряючись тій єдиній, що потроху вимальовувалася, Дмитро Іванович відчував, як його охоплює стан творчого натхнення, який ніби підганяє думку, загострює зір і раптом освітлює найглухіші закутки невідомого. В його голові стала формуватися досить чітка, хоч і фантастична, на перший погляд, картина подій: сліди на рушниці, браконьєрство медичної сестри, підслухана сварка між нею і сторожикою, шкурки ондатри, які Нюрка тихцем продала Данилівні... Складався якийсь ланцюжок подій імовірних і неймовірних.

І раптом Дмитра Івановича ніби струмом пронизало. Він підхопився, швидко закрокував над кручею. Дивна здогадка осяяла його, потім здалася вкрай пісенітною, відступила і знову, немов припливна хвиля, полонила його. З роками інтуїція ставала дедалі загостренішою, але Дмитро Іванович не лякався цієї надмірної чутливості тому, що вона здебільшого виявлялася справедливою. Завжди пам'ятав, що це є наслідком не тільки якогось природного хисту, а всього життєвого і професійного досвіду, знання і розуміння людської душі — всього того, що набувається з роками. «Людина, — говорив собі, — яка звикла користуватися тільки логічним мисленням, дещо обмежує себе».

Тепер Коваль знав, що має робити. Він повірив у свій здогад. Попереду чекало найважче: мусив довести справедливість свого відкриття. Адже без доказів не можна обвинуватити підозрюваного. Правда має ґрунтуватися на об'єктивних фактах, яких у Коваля поки що не було. Треба було знайти спосіб викрити злочинця — загнати його на

слизьке, створити йому такі умови, щоб він сам себе викрив.

Полковник знав, як це робиться: з глухого кута можна вийти тільки рішучим вчинком, найпростіше, хоч і не найлегше,— так би мовити, викликати вогонь на себе.

Подумки Коваль уже склав такий план. Хоч він не такий молодий і дужий, щоб витримати двобій з рішучим, загнаним у кут противником, але нетерпіння й азарт, які охопили його, стали зараз сильніші за будь-які розсудливі міркування. Він не міг більше сидіти, склавши руки, чекати, поки надійдуть відомості з Києва. Правда не може бути пасивною, вважав він, вона утверджує себе тільки в боротьбі.

Це був той випадок, коли емоції беруть гору над логікою, навіть у таких досвідчених і вольових людей, як Дмитро Коваль.

* * *

Полковник повернувся в готель і піднявся в свою кімнату. Він переодягнувся в спортивний костюм. Черевиків не взував, накинув на плечі теплу куртку, від якої при потребі зможе звільнитись у будь-яку хвилину, взув легенькі капці на мікропорі без перетинок, які теж злітали при енергійному поруху ноги. Подумавши, сам до себе хлоп'яцькому всміхнувся і викотив з-під ліжка великого кавуна, якого поклала туди дбайлива Данилівна, поклав його в авоську.

За кілька хвилин Коваль був готовий. Він узяв у вільну руку дві короткі вудочки без поплавців, баночку з черв'яками і вийшов на подвір'я.

Уже повністю стемніло. Проходячи біля колод, Дмитро Іванович глянув униз. З віконець кількох хатинок під кручею падало на вулицю світло. Світилися вогні на фелюгах у лимані, сяяли у чорній воді довгими, перекинутими вниз свічками, створюючи фантастично гарну картину.

Віконце в прихатку рибінспекторського поста світилося рівно. Медсестри Валі на колодках не було. Уже минуло кілька днів, як вола перестала з'являтися на це насиджене місце і не виїжджала на воду. Дмитро Іванович припускав, що його ходіння назирці не минуло непомічене сторожикою або й самою медсестрою, і вони вирішили на якийсь час притаїтися.

Але, зрештою, це теж зараз було на руку. Сьогодні йому не треба було ховатися — навпаки.

Дмитро Іванович спустився вниз і незабаром наблизився до рибінспекторського поста. Поклав на землю кавуна й вудки біля завішених марлею розчинених дверей, з яких було світло в темряву ночі, тоді зайшов всередину. Приміщення рибінспекції, якщо не рахувати прибудови, мало одну велику кімнату, в якій стояв лише стіл з двома лавами обабіч і поіржавілий залізний ящик, що колись по-важно називався сейфом, а тепер і не замикався.

У комірчині виднівся старий диван, на якому іноді відпочивав інспектор чи Нюрка.

Сторожиха сиділа за столом і гортала якийсь журнал. Вона витріщила очі на несподівану з'яву, і Коваль зрозумів, що хто-хто, а він чи не найменш бажаний гість.

Та саме це його і влаштувало. Він надав своєму обличчю винуватого виразу, чомпо привітався і застиг у шанобливій позі.

— Ангеліно Іванівно, я човника візьму, дідового. Поїду, хоч бичків настюбаю...

— Удень ніколи було? — байдуже спитала сторожиха, відриваючись од журналу і окидаючи полковника пильним поглядом.

— Може, й до зорі посиджу, до ранкового кльову. Ось і зеленого черв'яка дістав.— Коваль підняв банку, раптом подумавши, що цієї ночі він сам буде приманкою.

— Як же я дам човника? А як дід прийде на зорі? — не згоджуючись, похитала головою Нюрка.— Я човну не хазяйка.— Але тон її був поступливий, не відповідний до слів, і Коваль збагнув, що вона готова згодитися, аби лиш позбутися непроханого гостя.

Дмитро Іванович поставив на лаву банку з черв'яками й сів навпроти жінки. Нюрка скоса подивилася на нього, в очах її світилася неприязнь.

— Ангеліно Іванівно,— почав примружившись,— чого Валентина наша перестала на воду їздити?

В очах сторожихи промайнув страх.

— А вам яке діло? — буркнула.— І чого це вона «ваша»?

— Буде колись і «нашою»,— посміхнувся Коваль.— А справа така...— Він вирішив грати ва-банк.— Шкурки, які у вас купила Данилівна, я в неї випросив.

— О! — Очі жінки спалахнули.— Ну, діждеться вона від мене!

— Так мені треба іще одну.

— А де я вам візьму! — скипіла жінка. — Я ондатру не б'ю! Купила випадково на базарі, та гроші знадобилися, от і продала. — Вона не спускала очей з полковника, і страх в ній тепер оселився по-справжньому. Коваль бачив, що й скипіла вона роблено, ховаючи той страх.

— Хіба? — в свою чергу удав здивованого Коваль. — А я думав, то Валині шкурки, адже вона теж полює... Хотів попросити, щоб іще однеденьку впіймала або вистрелила... На заміну. До речі, вона їх завжди б'є з рушниці? Ви мені даруйте, Ангеліно Іванівно, але одна шкурка трохи попсована шротом. І, здається, шротинка з рушниці Комишана.

Граючи ва-банк, Коваль вирішив дещо злукавити, говорячи про шротинки з рушниці Комишана, наче його здогад уже підтвердила експертиза.

Нюрка, немов заворожена, не маючи сил перебити, слухала Ковалья.

— Брала Валя рушницю Комишана, коли зброя тут стояла? Мабуть, давали. А вона не дуже вміє стріляти, от і попсувала шкурку.

Сторожиха не витримала і підхопилася:

— Що ви таке верзете! Йдіть собі! Я ж сказала — купила на базарі. Чого вам іще треба?! При чому тут Валя?! Вам яке діло? Я вам не продавала і знати вас не знаю!

Коваль поволі теж підвівся.

— Ви не гнівайтесь, Ангеліно Іванівно. Значить, є мені діло, коли питаю. Я гроші платив і хочу обміняти шкурку, щоб без дефекту...

Він забрав баночку з черв'яками, біля дверей обернувся. Нюрка стояла, прибравши грізної пози, наче збиралася випхати його з приміщення. А чого було їй гарячкувати, адже нічого такого не спитав?

— То як же, Ангеліно Іванівно, з човником? — прикидаючись, що не розуміє її хвилювання, прохально мовив полковник. — Дід Махтей дозволяє мені брати, коли сам не їде. Міг би й не питаючи відчепити, але то було б негарно.

— Ну, коли дід дозволяє, беріть, їдьте... — Нюрка метнулася в куток і схопила невеличке дідове весельце. — Їдьте, їдьте! — викрикнула, немов гнала в ший.

— Та я недалеко, — бурмотів полковник, беручи весельце, яке Нюрка сперсердя тицяла йому в руки. — Стану в затоці, над кам'яною грядою, там бички добре беруть...

Коваль вийшов, і через хвилину сторожика почула бряк-кіт ланцюга на причалі.

...Дмитро Іванович вмостив вудочки і повільно поплив у темряву лиману. Він зробив свою справу і тепер мав чекати результатів.

Вутла дідова довбанка, справжня душогубка для невправного човняра, розсікала воду, що тихо хлюпотіла обабіч пизеньких бортів. Далеко від берега полковник не від'їхав. Коли, на його думку, від рибінспекції вже не можна було помітити маленького човника, він поклав весло і став вглядатися в освітлений берег.

Сподівання Ковалю справдилися. Хвилини через десять від приміщення поста відділилася чиясь постать і зникла у вуличці.

«Ну, все в порядку. Побігла попередити».

І враз став напрочуд спокійним. Неприємний холодок у серці, відчуття небезпеки поступилися місцем чутливішій настороженості.

Згадав про лист, який одержав сьогодні від Ружени. Ніби знову прочитав милі рядки. Вона писала, що дуже скучила, що незабаром повернеться до Києва і з нетерпінням чекатиме його. Майнула провинна думка: а що гарного в житті вона з ним зазнала!? Ні дня, ні ночі спокою. І навіть цього останнього року, коли вже на пенсії, він копається у власних переживаннях і зовсім мало приділяє їй уваги.

Наталка, та давно не потребує батькового дбання, а от дружина!.. Він дав собі слово: коли все сьогодні обійдеться, спокутує провину перед нею...

Ну, а якщо... Все одно він виконає свій обов'язок, якому служив ціле життя.

Легкими помахами весельця Дмитро Іванович погнав човник до того місця, де зажерливі бички ловилися навіть без наживки, так ловилися, що дід Махтей і вудки не брав, а намотував на палець жилку з кількома гачками і щохвилини висмикував по п'ять-шість рибинок. На тому місці, про яке натякнув сторожисі, він і чекатиме...

Зупинившись над підводною кам'яною грядою, Коваль поклав ліворуч біля себе весло і знову задумався. Ловити не хотілось і вудочки спокійно лежали біля його ніг, він навіть висинав у воду із банки черв'яків: все одно не знадобляться.

Навколо було тихо, аж дзвеніло у вухах, тільки вчувався

м'який рівномірний подих лимапу, що легесенько колихав човника.

Та ось від берега долетів тріск мотора. Коваль стрепенувся. Скільки він так просидів у човні?

Шум наростав, наближався, заповнював увесь чорний простір, ніби народжувався з нього.

Дмитро Іванович напружився. Тепер не сумнівався, хто мчить на нього. Схопив весло, щоб зманеврувати своєю довбанкою і зменшити силу удару.

Ще встиг побачити, як над ним з непроглядного морю здійнявся ніс моторки, і вильнув убік. Потім відчув різкий удар, і якась дужа сила підняла його і кинула у воду. Коли летів, то на тлі темного неба побачив силует людини. Від подиву полковник мало не захлинувся водою: за кермом моторки сиділа, як йому здалося, не медсестра, що її він чекав, а якийсь хлопець. Одну тільки мить він бачив цю постать і затим пішов під воду.

Виринувши, Коваль знайшов свій перекинутий човник, який гойдався на розбурханих хвилях. Неподалік плавав і кавун, схожий у темряві на людську голову. Моторка, яка віддалилася, знову наближалася, ніби підтверджуючи, що наїзд був не випадковий. Коваль підплив до своєї довбаки і, пірнувши, сховався під нею. Миттєво перекинута, вона мала між днищем і поверхнею води трохи повітря.

Моторка пропрасувала воду навколо дідового човника і, натужно заревівши, швидко зникла.

Дмитро Іванович вибрався з-під човника й оглянувся. Кавуна на воді вже не було. Коваль уявив, як він розлетівся під днищем оскаженілої моторки і пішов під воду, наче розчавлений плавець.

«Казанка» затихала десь біля берега.

З-перед Ковалевих очей не зникала миттю схоплена на тлі неба і, здавалося, навіки закарбована картина: високий ніс човна, що блискавично насувався, і хлопець за кермом. Хлопець, певно, привидівся в темряві, дивувався Коваль, бо, крім медсестри Вальки та сторожихи, нікому було половати за ним!

Полковник оглянувся. Навколо темінь і чорна вода, тиша. Моторка вже заспокоїлася на березі. Берег, окреслений світлими плямами вікон у кількох хатках під кручею та крайніх будинках села на горі й готелю, звідси, з води, здавався далеким і ще вищим, ніж насправді, так, наче плавав у небі.

До манливих вогнів фелюг, що стояли обіч, у лимані, було ближче, піж до берега. Але Коваль боявся заплутатися у рибальських сітках. Біля рибінспекторського поста вийти теж не міг. Тому вирішив пливати до колгоспного причалу й звідти дістатися до найближчого телефону.

Тим часом розбурхана вода поступово заспокоїлася, вляглася, й полковник заходився біля довбанки; наповнена водою, вона була важка і нізачо не хотіла перекидатися.

Тепер Дмитро Іванович відчув, що то значать роки. Він витратить на човен усі сили і не зможе дістатися берега. Мусив кинути довбанку, сподіваючись, що повільна течія лиману не віднесе її в море до світанку, коли рибалки побачать і впіймають.

Мисливський азарт ще володів ним, він не відчував холоду і швидко поплив. У спортивному костюмі, без пантофлів, які давно злетіли з ніг і, певно, бовталися десь на затихаючій поверхні води, він легко просувався вперед.

Колись Дмитро Іванович був завзятим плавцем, навіть першпорозрядником. Йому здавалося, що й тепер не поступився б спортсменові. Та незабаром збагнув, що швидко пливати не зможе. Він став перепочивати, на хвильку лягав на спину, під високі зорі, що крутилися над ним, або плив на боці, дуже поволі посуваючись паралельно берегу.

За якісь півгодини, вже розпізнаючи місток причалу, що світлішою смужкою виділявся на воді, відчув себе зовсім знесиленим.

Після такого стресу, якого зазнав, після довгого плавання руки й ноги налилися свинцем, подих став такий короткий, частий, що Коваль не встигав набирати у легені повітря і намагався весь час тримати голову над водою.

Зорі стали розпливатися перед його очима, він наче опускався раз у раз з ними у хвили. Час зупинився. Коваль знову лягав на спину і зпову безсило гоїдався на воді, не в змозі перевернутися назад.

Але тимчасове запаморочення минуло, Дмитро Іванович зібрав сили і, ледь-ледь посуваючись уперед, поплив.

Ось уже й берег. Ще зусилля — і місток причалу опиниться поруч. Дмитро Іванович робив, як йому здалося, неймовірні зусилля, але місток чомусь відходив од нього.

Нарешті все-таки вчепився за металеву штабу. Віддихався і спробував вилізти на дошки. Дарма! Він ніяк не міг підтягнутися вгору.

Тоді, тримаючись за край місточка, заганяючи в пальці

скіпочки від невіструганих дощок, доп'явся до берега і вповз на тверду землю.

Він упав і кілька хвилин лежав, віддихуючись. Потім підхопився, як йому здалося. Насправді ж насилу звівшись, ледве переставляючи ноги, почвалав уперед.

Мокрий мов хлющ, хитаючись від втоми, Коваль брів пічним берегом, оглядаючись, чи не помітив його хто-небудь. Здається, ні. Біля підніжжя схилу він сів на землю. Тільки зараз відчув, як болить стегно, по якому вдарив борт дованки, коли вона перекидалася.

Посидівши якусь хвилину, Дмитро Іванович змусив себе знову підвестися. В голові билася тільки одна думка: вилізти нагору, дістатися до телефону! Він зробив крок-другий стежкою, яка біліла в темряві. Вода, що стікала з одягу, змочувала під ногами глину, і та миттю ставала слизькою.

Через кожні два-три кроки Коваль зупинявся, похитуючись, і, втримавши рівновагу, знову рушав уперед. Десь на половині схилу, коли стежка почала видиратися на вузьку хребтину урвища, він уже не міг іти і, опустившись на вкриту колючками землю, вперто поповз угору, то потрапляючи на стежку, то зслизаючи з неї.

Відчинивши на стук вхідні двері, Данилівна перелякалася, побачивши Ковалья в такому стані. На кілька секунд вона заціпеніла.

Проте полковник не дав їй отямитися.

— Телефон! — сказав він. — Ідіть нагору... Викликайте Херсон.

Поки, тримаючись за поручні, Коваль піднявся на другий поверх, Данилівна вже викликала через Білозерку область.

Дмитро Іванович почув сонний голос Келеберди.

— Леоніде Семеновичу! Коваль, — ще не подолавши калатання серця, мовив полковник. — Негайно групу затримання в Лиманське!

— Що сталося?

— Зможете дві справи одразу закрити. — Коваль пічого більше не сказав, бо в коридорі поруч стояла Данилівна і не зводила з нього розгубленого погляду.

— Я не розумію! — заgrimів на протилежному кінці голос майора, який уже повністю прокинувся. — Власне, про що ви?

— Напад. Умисна спроба вбивства. Не можна давати злочинцеві можливості вдруге втекти. — Полковник

снодівався, що ця фраза допоможе Келеберді здогадатися, про кого йдеться.

— Ніяк не збагну!

— Приїдете, поясню. Тільки швидше. Краще з Білозерки, це ближче. А втім, вам видніше. Візьміть до уваги, злочинець небезпечний. Можливо, озброєний. Я чекатиму в готелі... Марино Данилівно,— обернувся, поклавши трубку.— Замкніть двері, нікого з жильців до приїзду міліції не випускати, і самі не виходьте... А я піду переодягнусь.— І, важко ступаючи, він попрямував до своєї кімнати...

30

— Я і сам до кінця тоді ще не переконався у справедливості своєї підозри,— доповідав майору Келеберді Коваль про свій поєдинок на воді.— А чекати висновків експертизи з Києва довелося б довго. Злочинець, відчувши, що він запідозрений, міг утекти.

— Ви гадаєте, вона має зброю? — питав майор, спускаючись з Ковалем униз, де на них чекали лейтенант з сержантом і Данилівна, яку попросили піти з ними.

— Припускаю, рушницю.

— Навряд, щоб скористалася з неї.

— Якщо є зброя, то стрілятиме,— впевнено сказав Коваль. Він до останньої хвилини не хотів розкривати перед майором усі карти. Келеберда був дещо здивований, що полковник без явної, як йому здавалося, необхідності підняв на ноги серед ночі його і цілу оперативну групу. Зрештою, можна було і вранці затримати хуліганку-медсестру. І це внутрішнє незадоволення майора, навіть проти його волі, відчувалося в голосі.

Внизу, при світлі вуличного ліхтаря, Коваль упізнав сержанта, що охороняв колись на березі викинутий штормом труп Петра Чайкуна.

Той теж мав добру зорову пам'ять, але байдуже дивився на настирливого дачника, який, як він вирішив, опинився в їхньому колі в ролі понятого.

— Полковник Коваль,— коротко представив його присутнім майор Келеберда. Сержант або чув про знаменитого детектива якусь легенду, або звання «полковник» вразило його, але коли Дмитро Іванович тепер вдруге глянув на нього, зрозумів, що той згадав суперечку на березі і ладеп провалитися крізь землю.

Усі оперативники і Коваль слідом за Данилівною рушили стежкою вниз.

Ніч вражала спокоєм. Лиман унизу, повільно дихаючи, спав, наче стомлений трудівник. Півмісяць уже простелив на воді світлу доріжку і поклав тіні на березі, відсвічуючись на білих стінах мазанок.

Міліціонери наблизилися до великої хати, на яку показала Данилівна.

— Дозвольте мені,— сказав Коваль, коли сержант і лейтенант стали біля вікон, а Келеберда рушив до дверей. Полковник відсторонив його і постукав.

З хати ніхто не відгукнувся. Коваль постукав дужче.

— Хто там? — долетіло на вулицю.

— Міліція,— крикнув полковник.— Відчиняйте!

— Яка там міліція серед ночі! Тільки спробуйте! — долетів хрипкий зі сну Нюрчин голос.

Коваль підкликав Данилівну ближче:

— Гуквіть їй. Назвіться.

— Нюро, це я! — подала голос Данилівна.— Тут справді — міліція. Відчини!

Почекали ще трохи, і, нарешті, через кілька хвилин, важкі двері, що вели в сіни, відчинилися.

Коваль рвучко ввійшов. За ним поспішив майор.

У хаті було напівтемно. Кутки, стіни, стеля ховалися в п'ятмі. Тільки біля єдиного широко розкритого дивана, що правив за ліжко, горіла невеличка лампа.

— Увімкніть світло! — наказав Коваль, і сторожиха мимохіть підкорилася.

Світло, що спалахнуло, відкрило нічний розгардіяш у хаті. Сонна сторожиха, розхристана, розпатлана, в самій сорочці, стояла біля етні, до якої підійшла, щоб увімкнути люстру. Медсестра Валя, навпаки, немов і не спала, була в спідниці і кофті і, як завжди, незважаючи на нічний час, уже запнута похапцем хусткою.

Обидві, і господиня дому, і квартирантка, витріщилися на Ковалю, наче побачили пришельця з того світу. Сержант і лейтенант, наблизившись, опікали їх про всякий випадок.

— Зараз побачите дещо цікаве,— впівголоса мовив полковник Келеберді і, звернувшись до медсестри, наказав:

— Скиньте хустку!

Медсестра стояла испорушна, як стовп. Здавалося, її правцем витягло.

— Швиденько! Чи вам треба допомогти?

Сторожиха кинулася до неї, затулила собою:

— Не дам!

Медсестра, притьмом озирнувшись на міліціонерів і зрозумівши, що слова Ковалья не пуста погроза, відсторонила Нюрку, повільно стягнула хустку з голови. Очам відкрилися ніби коростою вкриті щоки і підборіддя, з яких постійно намагалися виводити волосся.

— Ну от, громадянине Чемодуров, ми й зустрілися, — неголосно промовив Коваль і, повернувшись до майора Келеберди, повторив: — Чемодуров Валентин Іванович, убивця Михайла Гуцу і Петра Чайкуна.

І враз полковник Коваль відчув себе так, ніби з його плечей звалилася ціла гора. Зовсім несподівано подумав про нібито сторонні речі: про те, як зрадіють Ліза і Настя, кожна по-своєму, коли додому повернуться Юрась Комишан, як здивується все Лиманське, коли довідається, хто ховався під личиною медсестри, і як доведеться Нюрці, якщо її теж не засудять, ховати від людей очі, як перестануть Чайкуни звинувачувати Комишанів у вбивстві і, можливо, замиряться, повірять у торжество справедливості, так само, як і родичі Гуцу в Біляївці, що зневірилися, і всі, хто знав про ці трагічні події. А це для Ковалья було найістотнішим.

Коли нервові напруження спало, полковник відчув страшенну втому. Він глянув ще раз на Чемодурова, якому майор наказав перевдягтися, повернувся і, повільно ступаючи повз Данилівну, котра все ще не могла отямитися, вийшов з хати на свіже повітря.

* * *

— Я вам, товаришу полковник, у поспіху не встиг сказати, — винувато промовив майор Келеберда, коли, відправивши Чемодурова у супроводі лейтенанта і сержанта в Херсон, провів Ковалья до готелю. — Учора розмовляв з Києвом, з управлінням. Наш начальник уже той... як кажуть, у зв'язку з переводом на іншу роботу... А на його місце призначено нового, так от він цікавиться вами. Просив подзвонити. Здається, зміцнює кадри...

— Хто такий? — спитав Коваль.

Келеберда назвав прізвище заступника начальника одного з обласних управлінь. Перед очима Дмитра Івановича ніби постав молодий ставний полковник з ясним поглядом очей, один з найталановитіших працівників карного розшуку.

— О! — задоволено відгукнувся він.— Сьогодні ж зателефоную.

Від утоми в голові Дмитра Івановича гуло, ніби десь далеко били у великі дзвони. Вони гули лунко, настирливо, не затихаючи.

Але він не зважав на втому, тепер вірив, що справи його владнаються,— адже поки живе людина, все раптом у неї може повернутися на краще.

Замість епілога

Майор Келеберда вже цілу годину допитував Чемодурова, коли до кабінету увійшов Коваль.

Під ранок майор поїхав з Лиманського до Херсона, а Дмитро Іванович дозволив собі трохи подрімати, не роздягаючись, на дивані, і до міста дістався першим рейсовим автобусом.

Коли увійшов до кабінету і привітався до майора, Чемодуров тільки ледь повернув опущену голову і, скося глянувши на нього, відвернувся так байдуже, немов не впізнав і вперше побачив.

А от у похнюпленому молодикуну, що покірно сидів перед майором, поклавши руки, як і годилося, на коліпа, й справді важко було впізнати колишню лиманську «медсестру».

— Полковник міліції Коваль,— назвав Дмитра Івановича Келеберда. Проте Чемодуров і на ці слова ніяк не зреагував, наче і це для нього не новина.

Коваль примостився на шкіряному коричневому дивані так, щоб добре бачити і майора, і допитуваного.

Келеберда подав Ковалю першу сторінку протоколу з анкетними даними Чемодурова. Побачивши в кримінальній справі своє фото, яке показав йому Келеберда, Чемодуров не став заперечувати уже відомі міліції дані своєї біографії. Розумів, що це безглуздо. Проте для дізнання це ставало першим кроком до істини.

Коваль, пробігши сторінку очима, кивнув майору і, повернувши її, взяв папку кримінальної справи Чемодурова. Він ще раз роздивився знайоме йому фото, подумав: минуло не так уже й багато часу відтоді, коли фотографувався Чемодуров, але як він змінився. Не вірилося, що це той юнак, котрий кілька років тому спокійно сидів перед об'єктивом. Полковник роздивлявся його довгасте, блякле

обличчя із шкарубками, попеченими від постійних спроб позбутися волосся, запаленими щоками, схожими на пожовкле осіннє листя. На обличчі підозрюваного відбивалася ціла гама почуттів — від тваринного страху, до зухвалої самовпевненості й відчайдушної надії на благополучне завершення в міліції його справи. Довге волосся, яке Коваль уперше побачив уночі в Чемодурова, завжди запнутого хусткою, було жорстким, як дріт. Воно спадало аж на плечі.

Якісь сіро-байдужі очі підслідного здавалися затягненими плівкою. З того, що знав про Чемодурова, Дмитро Іванович зробив висновок про його імпульсивний характер. Людина з такими очима не готує злочин заздалегідь. Вона спалахує, не тямлячи себе, і згодом, інстинктивно ховаючись від покарання, до кінця не розуміє, що скоїла. Їй не властиво уявити себе на місці потерпілого, відчути чужий біль.

І чим далі в часі відсувається страшна подія, якщо вдалося уникнути викриття, злочинцю все більше здається, що взагалі не було ніякої трагедії, що все те приснилося або привиділось у хворобливому маренні. Позбавлений почуття співпереживання, він боїться зізнатися собі, ніби поглянути в глибину безодні, що розверзлася під ногами.

Та коли неблаганна доля все ж повертає його обличчям до скоєного злочину, він спочатку щиро дивується, бо вже встиг переконати себе, що нічого такого не сталося з ним. Це був самогіпноз, захисне самонавіювання, в яке він ховався, немов у шкаралупу.

Люди такого складу оцінюють свої вчинки тільки з погляду того, чи задовольняють вони їхні потреби чи навіть примхи. В них вистачає спритності, життєвої хитрості влаштуватися так, аби їм було затишно, щоб забувалося те, що належало забути. От і Чемодуров виявив неабияку винахідливість, надумавши замаскуватися під жінку. Хто його напоумив на це? Чи він сам придумав? І як він витримував? Адже маскуванню нелегко: завжди у напруженні, завжди насторожі. Розслаблявся лише в хаті, тільки перед Нюркою ставав самим собою. Треба мати дуже серйозні причини, щоб на таке зважитися. Коваль тепер розумів, чому його завжди якось насторожував чудернацький вигляд «медсестри», чому щоразу при зустрічі з нею в нього виникав у душі якийсь неспокій, чому й Данилівца, а певно, й інші лиманці, звертали увагу на дивацтва

цієї особи. Та коли він, досвідчений сищик, не відразу збагнув що до чого, куди вже здогадатися про це було іншим!

Мабуть, Чемодуров, крім усього, має ще й неабиякі акторські здібності.

Зараз полковник із особливою цікавістю розглядав підозрюваного. В його чималій практиці, сповненій тяжких історій, усяких несподіванок, такого перевдягання ще не траплялося.

І справа не тільки в одязі. Штани й сорочку Чемодурова знайшли в Нюрчиній скрині. І тепер нічого жіночого у вигляді підозрюваного не було, крім хіба довгого волосся. Але він так уже звик до своєї ролі — страх допомагав йому бути старанним учнем, — що ця роль виробила в нього чисто жіночі манери, жести, яких одразу не міг позбутися.

Ось і зараз, забувшись, раз у раз бгав пальцями штани на колінах, немов обсмикував на собі коротку спідницю. Або, ховаючись від стороннього ока, торкався голови — поправити неіснуючу хустку чи раптовим, якимсь дуже м'яким, округлим, грайливим рухом відкидав за вухо пасмо волосся.

Коваль подумав, що треба, мабуть, направити підслідного на медичну експертизу — чи не відбулося за ці роки у нього якихось психічних чи, дивись, й фізіологічних змін. Адже такі випадки медицині відомі.

Проте, поміркувавши, вирішив, що Чемодурову це не загрожувало: адже в Нюрчиній хаті він повертався до своєї справжньої чоловічої суті — недаремно жінка так чіплялася за нього, навіть зважилася на злочин.

— Так де ви були тоді, п'ятнадцятого жовтня? В плавнях, на Дністрі? — вів далі Келеберда перерваний появою Коваля допит.

Губи Чемодурова ледь помітно скривилися.

— А ви можете пригадати, що робили п'ятнадцятого жовтня три роки тому? — запитанням на запитання відповів він. — Я теж не можу.

— Це був для вас винятковий день, і мав запам'ятися.

Чемодуров гмукнув.

— Здається, вже жив у Лиманському.

— Здається? — подав голос Коваль. — А якщо точніше?

— Можете вважати, що так.

— Ви самі цього не певні?

— Тепер пригадав точно. П'ятнадцятого жовтня я вже був у Лиманському, а не в Біляївці.

— Отже, можна пригадати все і через три роки? — ущипливо докинув майор.

Коваль подумав, що дуже складно сьогодні через недбалість тодішнього дільничного інспектора встановити, якого дня «медсестра» Валя з'явилася в Лиманському, — адже жив Чемодуров у Нюрки непрописаний. Хіба що розшукати документ, якщо є такий, про призначення його на роботу і звірити дати. Стільки відразу набігає запитань: і де його паспорт, і хто дав призначення «медсестрою» у глухий сільський медпункт... Але все це не головне, все це потім, вирішив полковник, зараз треба брати, як мовиться, бика за роги, бо інакше хтозна-скільки тупцюватимуться на одному місці.

— Чому ви раптово виїхали з Біляївки і затіяли собі такий маскарад? — суворо запитав Коваль. — У вас були для цього серйозні причини?

Чемодуров повів оком на полковника.

— Я повинен йому відповідати? — звернувся до Келеберди.

— Так, — підтвердив той. — Полковник Коваль розшукував вас усі ці роки.

Вони вирішили з Дмитром Івановичем поки що не торкатися нічного нападу Чемодурова в лимані. Цей епізод, зрештою, не мав вирішального значення, а запроголоювання його позбавило б полковника, як потерпілого, можливості брати участь у дізнанні.

Нехай Чемодуров не знає, що Коваль упізнав його в темряві, і губиться в здогадках, що саме привело міліцію до Нюрчиної хати.

— А-а-а.— Підозрюваний, здавалося, тільки тепер зацікавився по-справжньому Ковалем. — Шкода, шкода, — протят він, прискіпливо розглядаючи полковника, якого досі бачив тільки у вигляді пенсіонера-дачника. — Шкода, — повторив, не пояснюючи, що саме має на увазі. Певно, пошкодував, що помилився у темряві і не потопив його в лимані.

У кабінеті дедалі ставало жаркіше.

І не від південного сонця, що піднялося вгору і крізь вікно било в очі.

Чемодуров зморщив чоло. Здавалося, міркував, як краще все пояснити настирливим міліціонерам, аби вони відчепилися. Коваль і Келеберда терпляче чекали, мовби так

і годилося давати підозрюваному час для обдумування відповіді.

— Причини були. І серйозні, — нарешті не витримав мовчанки Чемодуров. — Але, — він набичився, — це моя особиста справа.

— Ви з нами поділіться, що то за причини, — з іронією запропонував Коваль.

— Це зовсім інтимне.

— Гм, — подав голос Келеберда. — Тоді ми самі скажемо. Нам все відомо. І мовчання не піде вам на користь.

— Ну, якщо знаєте, — зітхнув Чемодуров. — Чого ж питати... Я тепер розумію... Це вона... І тут мене знайшла...

— Хто «вона»?

— Гуляв з однією дівчиною. І восени вона сказала, що чекає дитину, вимагала, щоб одружився.

Чемодуров тяжко видушував з себе слова, зупинявся, немов пригадуючи забуті подробиці.

— Але в неї, крім мене, були інші коханці. Я не хотів стати її жертвою... Між нами, чоловіками, кажучи, — раптом жвавіше заговорив він і навіть виблиснув очима, — за теперішніми несправедливими законами ми жінкам видані з головою... І я вирішив утекти, поки перемелеться... як кажуть...

— Як її прізвище? Адреса? — запитав майор.

— Ну, цього я вам не скажу... І не вимагайте, якщо для вас щось важить жіноча честь.

«Він ще й великий нахаба!» — подумав Коваль. І, помітивши в очах Келеберди неприховане обурення, внутрішньо посміхнувся: якщо для майора хтивість підозрюваного була новиною, то Коваль про це знав давно, ще відтоді, як працював над біляївською справою Гуцу. Мав розмову і з тією дівчиною, з якою гуляв перед втечею на Херсонщину Чемодуров. Вона не заявляла жодних претензій і незабаром вийшла заміж.

— Значить, в Біляївці росте ваша дитина? — суворо запитав Коваль.

— Не моя, не моя! — відразу гаряче заперечив молодик. — І взагалі, я ніяких відомостей звідти не маю.

— Чого ж було тікати, переходити на таке тяжке, можна сказати, нелегальне становище?

— Моя дитина чи не моя! Доведи, що ти не верблюд! Суд їй повірить, а не мені — і плати тоді вісімнадцять років! Я б повісився від такої несправедливості!

— Так, несправедливість — чи не найбільша кривда для людини, — погодився полковник і несподівано запитав: — Де ви, Чемодуров, поділи свою мисливську рушницю?

Ошелешений несподіваним запитанням, той вирячився на Ковалья. Потім проковтнув слину, немов йому раптом зсудомило горло, і по паузі прохрипів:

— Яку рушницю?

— Вашу... З якої ви застрелили на Дністрі Михайла Гуцу.

— П'ятнадцятого жовтня, вдень, — докинув майор.

Чемодуров усе ще не міг оговтатися.

— Якого Гуцу? — наморщив він лоба і пожував губами, немов розмовляючи сам із собою.

— Ви не знали такого в Біляївці?

— Вперше чую...

— Те, що рушниця зареєстрована на ваше ім'я, встановлено, — сказав Коваль. — Балістична експертиза підтвердила, що Гуцу вбитий пострілом саме з цієї рушниці. Картеч, знайдена у вашій хаті, ідентична тій, яку вилучено з трупа. Все це зафіксовано в документах цієї папки. — Полковник підтягнув ближче до себе підшивку справи і поклав на неї руку. — Після того як знайшли вашу рушницю. На дні затоки.

Чемодуров пизько схилив голову, руки, які досі порівняно спокійно лежали на колінах, зісковзнули. Відразу став ще більше зів'ялий, жалюгідний. Полковник не відчував зараз до нього цієї цілком би виправданої злості, коли згадати і ті злочини, які інкримінувалися підозрюваному, і нічний напад, що й досі пагадував про себе болем у всьому тілі. Позначалася професійна звичка ховати глибоко власні почуття, щоб не втратити необхідної об'єктивності і безсторонності.

— У нас є свідок, громадянин Адаменко, який з очеретів усе бачив. Ми його зараз викликали на очну ставку.

...Після того як Коваль показав Чемодурову фото його рушниці, витягненої з води, а особливо після очної ставки з Адаменком, той зрозумів, що опір марний.

— Він прицільно стріляв у мене першим, — прошепотів Чемодуров. — От і свідок Адаменко підтверджує... Я спочатку тільки в повітря бабахнув. Так, так... А потім це в мене була необхідна оборона. — Несподівано він зімрукував і відразу підбадьорився, заторохтів: — Вдруге я, звичайно, вистрелив у його бік. У відповідь... А що ви хотіли, щоб він мене вбив? Вистрелив і, не знаючи, влучив чи ні,

кинувся навтьоки, я боявся, що далі він краще прицілиться і буде мені кінець. Але я не хотів убивати, слово честі! — перевів благальний погляд з Келеберди на Ковалья.

— Чому Гуцу стріляв у вас? — запитав полковник.

— Гуцу забрав мої сітки, і я вимагав повернути їх, — захлинався словами Чемодуров, — а він раптом почав стріляти... Я розгнівався і теж вистрелив.

Дечому з розповіді Чемодурова, знаючи його імпульсивний, свавільний характер, Коваль міг повірити.

— О котрій годині сталася у вас сутичка з Гуцу?

— Десь близько п'ятої...

— Експертиза свідчить, що Гуцу жив іще кілька годин після вашого пострілу. Його можна було врятувати...

— Я ще дужче перелякався, коли побачив, що він унав...

— А кажете, не знали, влучили чи ні...

— Я був сам не свій... Я визнаю, що стріляв, визнаю, але...

— Ваше «але» ми вже чули, — перебив його майор Келеберда. — Не будемо повторюватися, громадянине Чемодуров. Давайте краще запишемо зізнання... — І він підсунув до себе протокол.

* * *

Другого дня Дмитро Іванович Коваль розмовляв із сторожкою рибінспекторського поста Нюркою, чи то пак громадянкою Гресь Ангеліною Іванівною.

Зізнавшись у вбивстві Гуцу, Чемодуров категорично заперечував, нібито через три роки, у плавнях, він стріляв і в Чайкуна, заперечував якомсь надміру завзято, що, зрештою, свідчило не на його користь. Але те, що знав чи про що здогадувався Коваль, треба було довести всім. І це тепер ставало справою дізнання та слідства.

Довести, що Чемодуров пішов проти ночі вісімнадцятого серпня на воду, що він їздив у лиман з рушницею Андрія Комишана, з якої було застрелено Чайкуна.

Але Комишан не давав своєї рушниці Чемодурову. Вона була конфіскована тієї ночі рибінспектором Козаком-Сірим і стояла під охороною на посту. Як же потрапила до рук Чемодурова — «медсестри» Валі?

Треба було іще з'ясувати мотиви вбивства Чайкуна і, нарешті, довести, що саме він, Чемодуров, учинив цей злочин.

Довести, довести, довести... Неймовірно зробити очевидним і доказовим або переконатися, що в цьому злочині Чемодурова й справді підозрюють помилково.

Коваль розумів, що єдиною людиною, яка може допомогти розплутати цей клубок, є сторожика Нюрка — жінка, жадібна до грошей, певситима, охоплена пристрастями, які вирували в ній і не знаходили виходу в маленькому Лиманському, де кожний на оці в людей, поки не прибався до її порога Валентин Чемодуров.

Зараз Нюрка сиділа перед Ковалем у маленькій кімнатці, наданій йому Келебердою для розмови із сторожикою, яка поки що проходила по справі як свідок.

Полковник дивився на неї і не впізнавав. За кілька днів вона дуже змарніла, стала зовсім не схожою на ту метку, рішучу Нюрку, яка повновладно господарювала на рибінспекторському посту і порядкувала на сільському ринку. Вона піби постаріла, наче мала всі п'ятдесят, хоч за паспортом їй було лише сорок два роки.

Майор Келеберда тієї ночі, коли затримав Чемодурова, не мав підстав і Ангеліну Гресь забрати до камери попереднього ув'язнення. Він задовольнився тим, що взяв у неї підписку про невиїзд з Лиманського. От вона й просиділа, ховаючись від людського ока, кілька днів серед чотирьох стін, наважуючись виткнути носа на вулицю тільки вночі, коли село спало.

На запитання Ковалю Нюрка відповідала скупо. Ніяк не могла отямитися й від того, що допитує її не хто інший, як той нібито пенсіонер-дачник, якого ганяла від човнів і який тепер виявився грізним полковником міліції. Якби з нею розмовляв зовсім незнайомий чоловік, було б легше. А цей пролаза, видно, все потихеньку прошохов у Лиманському, і годі сподіватися обдурити його.

Проте полковник розпитував спочатку нібито про зовсім сторонні речі. Якщо для Келеберди важливим було тільки встановлення фактів, збирання доказів, то Коваль події в Лиманському сприймав як людську трагедію, що зачепила і його.

— Де ви народилися, Ангеліно Іванівно?

— У Гопрах.

— Батьки ваші хто?

— Звичайні люди. Батько на заводі робив, мати — вдома.

— Десятирічку закінчили?

— З дев'ятого пішла працювати.

- Куди?
- На завод, до батька.
- А скільки років ви у Лиманському?
- Скоро десять. Як розійшлася з чоловіком, переїхала в Лиманське і купила хату.
- Хата у вас добряча.
- Продала у Гопрах батькову, то й купила.
- А батьки ж де?
- Померли. Спочатку мати.
- Колишній чоловік де живе?
- На Донбасі.
- Одружився?
- Не знаю. Шльондрає, мабуть.
- Чому купили хату саме в Лиманському?
- Нагода трапилася. Мені тоді все одно було, куди переїхати... Влізла під кручу, — додала раптом з жалем, — а тепер з цієї ями вибратися не можу.
- У вас є друзі в Лиманському?
- Немає.
- Чому?

Нюрка розвела руками.

- А Данилівна?
- Знайома. Знайомих багато. Усі приятелі, поки їм вигідно.
- Родичі є? Брати, сестри?
- Немає.
- І дітей?
- Була дівчинка. Померла на четвертому році...
- Як ви познайомилися з Чемодуровим? — запитав Коваль.

Жінка на мить запнулася: ось воно, починається!

- Його мені рекомендував лікар. З Білозерки.
- Як його прізвище?
- Самсонов.
- Звідки ви його знали?
- Він по жіночих хворобах. Я у нього лікувалася, в Білозерці.

Коваль подумав, що Самсонов теж має відповідати за посібництво.

— І вас попередили, що «медсестра» — переодягнений Валентин Чемодуров?

Нюрка не відразу знайшлася. В голові билася фразу, яку, звичайно, не могла вимовити: «А що мені, вікувати

одній?!» Перевела подих, немов після швидкої ходи, і сказала:

— Спочатку не догадувалася... У неї, чи пак у нього, була окрема кімната. При мені не роздягався.

Коваль не повірив. Але, зрештою, не це його найбільше цікавило. Йому навіть стало жаль самотню некрасиву жінку з плескатим обличчям і задовгим носом, жінку, яка не могла знайти собі пари і зраділа хоч такій нагоді мати біля себе чоловіка, та ще й набагато молодшого. Він, Коваль, зруйнував її маленький примарний світ, її нетривке, крадене жіноче щастя, і Нюрка не тільки боялася, але, звичайно, й ненавиділа його. Дмитро Іванович це розумів, проте не ображався на неї.

— Але згодом довідалися?

«Що він хоче від мене цей підступний міліціонер, який зараз удає з себе доброзичливця?» — тим часом зло думала Нюрка. І, може, спогад про те, як цей же чоловік смиренно канючив у неї човника, повернув жінці на якийсь час колишні почуття зверхності. Мучило лише, чи здогадується він про її роль у нічному нападі на нього.

— Я на таке питання не відповідатиму, — твердо сказала.

Зрештою, ніякий кримінал їй не пришиють! Все, що робиться в хаті, тільки стіни бачать. А якщо й дізнаються! Однак за любов не судять.

— Добре, — погодився полковник. — А чому він ховався, чому під жінку замаскувався, знали? Подумали про це, коли виявили, що ваш квартирант — чоловік?

— Знала. Від аліментів утік.

— Він так сказав?

— І Валентин, і дядько його, Самсонов.

— Того й погодилися взяти його на квартиру?

— Звичайно, — зраділа допомозі сторожика, не відчувачи пастки, яку поставив Коваль. — Якби щось гірше, нізащо не пустила б. На біса все це мені! А аліменти — дрібниця. Не він один від них бігає.

— Отже, ви знали, що «медсестра» — чоловік? А раніше відмовлялися. — Коваль перегорнув назад сторінку протоколу. — Ось записано. Як вас розуміти?

— Як хочете. Але за його аліменти я відповідати не буду.

— Ви повірили Самсонову і Чемодурову, що той ховається від аліментів. І кажете, що аліменти — дрібниця. То чи варто було йому, бідоласі, через таке мучитися в ліф-

чиках та в спідниці? Вам це на думку не спадало, Ангеліно Іванівно?

— Хіба то мука — носити ліфчики? — зпизала плечима Нюрка. — Він і сам їх, до речі, шив.

«А втім, — подумав Коваль, — коли людина хоче у щось повірити, коли їй зручно чи вигідно в це вірити, вона не цікавиться глибше, ніж треба, і дозволяє себе обдурювати».

— І довго ви збиралися його у себе переховувати?

— Казав, іще років зо два. Коли міліція перестане шукати за аліменти, скине спідницю, і поїдемо разом десь далеко, може, на Північ чи в Казахстан, там у нього родичі є.

Ковалю подумалося, що Чемодурову зараз деякою мірою навіть легше стало — не треба ховатися; це ж яке нервове напруження весь час витримував, боячись викриття!

— Ви сказали: «Якби щось гірше, нізащо не пустила б». Що мали на увазі під словом «гірше»?

Жінка промовчала.

— Його й два роки не врятували б, — сказав далі Коваль. — Він не від аліментів ховався у вас, Ангеліно Іванівно, і ви це знали.

— Нічого не знала.

— Від покарання за вбивство, яке скоїв на Дністрі, — чітко вимовив полковник, спостерігаючи за реакцією жінки. — Він уже сам зізнався. — Коваль повів рукою, пемов це сталося саме у цій кімнатці. — Тепер ми з вами можемо говорити, як з особою, що переховувала злочинця, знала про це і не повідомила органи правосуддя. Ви можете відповідати і за посібництво у скоєнні злочину...

— Я ніколи не була на Дністрі! — скрикнула жінка.

— Маю на увазі, Ангеліно Іванівно, вбивство на Дніпрі, у ваших плавнях, Петра Чайкуна...

Нюрка прикусила нижню губу, і, коли розтулила рота, Коваль побачив на ній крапельку крові.

— Єдиний для вас порятунок — чесно відповідати на запитання і цим допомогти нам. Хитрувати не варто. — Строго додав: — Ми все знаємо і тільки дещо хочемо уточнити, зокрема, чи усвідомили ви свою провину. Є й сорокова стаття у нашому кодексі. В ній сказано: щире розкаяння або явка з повинною, а також сприяння розкриттю злочину є обставинами, що пом'якшують відповідальність... Скористайтесь, Ангеліно Іванівно, цією гуманною

статтю... Злочин, правда, розкрито без вашої допомоги, а от щире розкаяння — за вами...

— Я не знаю,— розгублено мовила Нюрка,— чого ви хочете.

— Нічого, крім правди...— Коваль знову взявся за авторучку.— Петра Чайкуна вбито з рушниці інспектора Комишана в ніч на вісімнадцяте серпня з рушниці, яка була під вашою охороною на посту. О котрій годині ви дали її Чемодурову?

Жінка відчула, як в неї затерпло все тіло. «Значить, уже знають, що Валентин узяв рушницю. Тільки уточнюють коли. Може, він і в цьому признався? Чого ж тоді мені мовчати?! У воді кожний рятується сам».

Але вона іще не хотіла здаватися:

— Я не давала.

— Попередні версії, що вбивцею є Юрась Комишан чи Козак-Сірий, відпали. Майте це на увазі. Крім них, рушниця побувала ще тільки у ваших руках, якщо, звичайно, ніхто із сторонніх не брав. Відбитки ваших пальців на ній зафіксовано. Виходить, ви не тільки мали пряме відношення до злочину, але й самі могли його скоїти.

— Підозрювати — справа ваша. Але коли часнику не їла, запаху не буде.

— І все-таки, як ви цей факт поясните?

— Ну, брала в руки. Аякже! От вам і пальці... А потім, може, ще хтось брав рушницю.

— Без вашого дозволу? Хто ж заглядав на пост тієї ночі?

— Я не бачила. Може, якраз виходила.

— Покидали, значить, пост?

— Додому не пішла. Це не називається «кидати пост».

— Надовго виходили?

— Ні, звичайно.

— Тут ідеться не про хвилини.

— Та й викрасти рушницю справа недовга.

— А коли злодій ставив рушницю назад у куток, коли повернув її на пост після вбивства, ви теж виходили? Щоб цього не бачити? Так? А втім...— Коваль удав, що його не полишає якась важлива думка.— То, може, все ж таки,— сказав, втупившись поглядом у жінку,— ви самі виїхали з рушницею в лиман? І застрелили Чайкуна! — Він говорив повільно, широко розкривши очі, немов сам лякався свого відкриття.— От вам і сліди ваших пальчиків на руш-

ниці, і покинутий на якийсь час пост... І рушницю потім витирали, щоб не попастися... Тільки поспіхом, недбало...

— Та господь з вами! — замахала руками Нюрка. — Це все він, він!.. А я нікуди й не виходила!

Сторожиха вже зрозуміла, що діватись їй нікуди.

— Скоро після того, — тихо сказала далі, — як Козак Сирій від'їхав, а Юрась пішов додому, зайшла Валя... Валентин, — поправилась жінка.

— Чемодуров?

— Так.

— Він казав, навіщо йому рушниця?

— Хотів заполювати ондатру.

— Довго був на воді?

— Години дві.

— І ви нічого не знали, що сталося в плавнях?

— Нічого особливого. Привіз шкурки.

— Гм, — пробурчав полковник. — Знову ви за своє, Ангеліно Іванівно. — Не хочете полегшити свою долю.

Жінка тільки зітхнула.

— У такому разі нагадаю один епізод, — вів далі Коваль.

Він вирішив змалювати Нюрці картину подій, як уявляв собі, і коли це справить на неї враження, то, можливо, спонукає до відвертості.

— Припустимо, що рушницю Чемодуров справді взяв, аби вполювати ондатру...

На думку Ковалеві спало запитання, яке здавна крутилося в голові і на яке він досі не знаходив відповіді: чому Чемодуров саме вісімнадцятого серпня застрелив Чайкуна? Три роки жив у Лиманському, сидів тихо, боячись себе викрити, і раптом — ще одне вбивство. Якщо він з тим білозерським браконьєром зустрічався в плавнях і раніше, якщо вони ворогували, то міг би вистежити і вбити його будь-коли, не обов'язково тієї ночі.

Але яка ж чорна кішка пробігла між лиманською «мед-сестрою» і тим Чайкуном?

Що вони не поділили?

У полковника з'явилася невиразна, що раз у раз вислизала, думка: злочин стався, очевидно, внаслідок збігу якихось обставин. І саме про це можна довідатися, допитуючи сторожиху. Перестрілка на Дністрі, в якій загинув Гуцу, теж, певною мірою, закінчилася вбивством неумисним, під час сварки. Втім, двоє випадкових убивств підряд?

Чи не забагато, навіть враховуючи запальний характер підозрюваного?

— Припустимо,— повторив Коваль,— що Чемодуров не збирався вбивати Чайкуна. Навіть не знав, що зустріне-ть-ся з ним на воді. Але як можна тоді пояснити такий діалог між вами: «Годі гризти мене за ту ніч!» — сердився ваш квартирант. «Треба було домовитися!» — дорікали ви. «Щоб шантажував усе життя?! Від нього не відкупишся...».

Жінка витріщила на Ковалья очі. Чортів чаклун! Вона не пам'ятала, коли саме відбулася ця сутичка, сварилися з Валею не раз, але як це стало відомо? Та ще й так точно.

— Знову мовчите? Тоді я скажу.— Дмитро Іванович відчував те піднесення духу, яке допомагало йому ставати прозорливим.— Йшлося про ніч убивства. Ви дорікали Чемодурову за його злочин. Але той доводив, що Чайкун побачив його роздягненим, коли Валентин, скажімо, купався у плавнях. І Чемодуров вирішив позбутися свідка... Так, Ангеліно Іванівно?..

Жінка жужмила у руках батистову хустинку.

У мозку Ковалья, що працював шалсно, й далі телеграфною стрічкою снувалося: плавні — ясний сонячний день — сніка — Чемодуров скидає одяг — раптом з очерету випливає Чайкун — сварка. Полковник наче на власні очі бачив, як «медсестра» намагається ударити несподіваного свідка... Весло! Так ось коли стало в пригоді Ковалю весло, яке, тікаючи, загубив Чемодуров.

— А що ви в такому разі скажете про погнуте від удару весло вашого квартиранта? Дід Махтей посвідчив, що «медсестра» загубила своє того дня, коли загинув Чайкун. А потім його знайшов рибалка Льоня...

Сторожисі наче заціпило.

Коваль чекав. Нарешті вона спромоглася відкрити рота:

— Так весло він удень загубив, а рушницю брав уночі.

— От, от,— погодився Коваль.— Вдень була сварка, яка нічим, крім втрати весла, не закінчилася. А вночі Чемодуров пагледів у вас на посту рушницю. Він був знервований, всі думки його крутилися навколо одного: як уникнути викриття. Знаючи, де стоять Чайкунові пастки на ондатру, схопив її, бо вирішив перестріти і вбити його. Вдень весло не допомогло, а рушниця — зброя надійніша... Та й темна нічка сліди ховає.

— Але ви не схвалювали його вчинок,— додав після короткої паузи Коваль.— Я це знаю, Ангеліно Іванівно.

І про Валентинове браконьєрство, якому сприяли, знаю, і про вашу світлову сигналізацію. Тому Чемодурова, немов якогось привида, інспектори не могли впіймати, і Козак-Сірий дурів від цього... Я давно за вами стежу, Ангеліно Іванівно. Браконьєрство браконьєрством, але вбивство Чайкуна, повторюю, ви не схвалювали. Про це я можу посвідчити й перед судом.

Думаючи про сторожиху рибінспекції, про її характер, пристрасті, про мотиви вчинків, Коваль порівнював її з Чемодуровим. «Медсестра» була простіша й зрозуміліша. Та й Чемодуров не являв тепер собою таємницю: егоїзм, розбещеність, звичка до вседозволеності, можливо, закладена ще в дитинстві, і боягузтво, страх перед викриттям і покаранням. Один злочин потягнув за собою другий. Тепер, після свідчень Нюрки, провина Чемодурова буде доведена, і йому нікуди дітися від правосуддя.

У відповідь на Ковалеві слова жінка кивнула. Дмитру Івановичу цього було досить, аби переконатися у своїй далекоглядності. Стало легше, наче з душі впав камінь. Адже досі його висновки багато в чому будувалися на припущеннях. Витягнув носовичок і витер світлілого лоба. Додав уже спокійніше, ніби між іншим:

— І не дозволяли йому шити ліфчики для Лізи. Боялися, що закохається і відкриється їй. Ще й ревнували, мабуть.

— Я за нього боялася, — буркнула жінка. — Не за себе.

Про те, як Нюрка побігла вночі сказати Чемодурову, що вишпирка-дачник, який стромляє носа до їхніх справ, поїхав у лиман на утлому човнику, штовхала коханця на повий злочин, Коваль не нагадував. Усе було й так зрозуміло. Зв'язані порукою, вони рятувалися від правосуддя, як могли, та й епізод, що стосувався його особисто, полковника мало цікавив. Він не збирався зводити рахунки.

— Коли вже дали правдиві зізнання, Ангеліно Іванівно, вас не будуть поки що затримувати. Досить узятої підписки про невіїзд.

— Я не хочу повертатися в Лимапське, — промовила жінка. — Краще вже в камеру.

— Чому?

— Та тому. Мої ноги там більше не буде.

— А хата?

— Хату я замкнула... Якщо не засудять, продам. А як посадять, нехай поки що пустою стоїть.

Коваль подумав, що злочини Чемодурова і Ангеліни Гресь не тільки в діях, які обумовлені кримінальним кодексом. Вони викликали брудну хвилю, що торкнулася багатьох людей, як це відбувається, коли у вузькій протоці пролітає катер і збурена вода піднімає з дна замул, обдає ним береги. Цьому запобігти полковник, звичайно, не міг.

Єдине, що втішало зараз, — сподівання, що жінка, хоч і поволі, але повернеться до людей, хоч шлях цей буде нелегкий — через суд і, певно, виправно-трудова колонія. Якоюсь мірою в поверненні її в суспільство іншою людиною буде і його, Ковалева, заслуга.

А тепер, він знав, на сцену вийдуть нові дійові особи: слідчий прокуратури й судді. Та Дмитра Івановича це вже не обходило — свою частку в торжество справедливості він вніс повністю...

* * *

Рибінспектор Андрій Комишан сидів у кутку порожньої у ранковий час чайної і каламутним поглядом ковзав по глухих стінах, вільних столиках. Досі він обминав цей популярний у Лиманському заклад. Але сьогодні утовкся сюди відразу з чергування, ледве буфетниця зняла замок з дверей, у бушлаті та гумових чоботах, і пив тепер на самоті горілку.

Буфетниця, яку зацікавила дивна поведінка несподіваного клієнта, не відмовила Комишану й у другій пляшці горілки та раз у раз кидала погляд у куток, де він сидів. Потім наважилася й сама принесла йому тарілочку квашеної капусти. Андрій Степанович відмахнувся від жінки, як від мухи.

Йому було тяжко, кривдно, дуже кривдно. Горілка здавалася без смаку, гіркими були його думки. Усе в його душі, яка не могла витерпіти підступного удару від Лізи, вирувало, переверталася.

Він переглядав останні роки свого життя, відтоді коли з'явилася ця дівчина, намагався втямити, як сталося, що так закохався, а Настя, яка колись тішила його душу, зробилася йому байдужою, навіть осоружною. Чи тому сталося, що не могли зужитися їхні характери? Все ж рівно кажуть — не пара кінь з волом, а так само Чайкуни з Комишанами. Виходить, давня неприязнь іще тліла в їхніх

душах, як жаринка під попелом, тільки дмухні — і прорветься вогненими язичками.

Він морщив лоба і ніяк не міг пригадати, коли саме почалося відчуження, що стало причиною. Хіба те, що Настя надто самостійна, уперта, як для власної жінки?

Правда, і його характер не мед, мав би стерпіти, все ж — сім'я, не з гірших у Лиманському. Настя і хазяйновита, і чистьоха і, люди кажуть, ще гарна, хоч він цього не помічає і його уже давно не тягне до неї.

А от і не здавна! Лише відтоді як познайомився з Лізою і та полонила своєю молодістю, тугим поступливим тілом, ніжним вогнем душі. Відтоді почав пишатися уже не Настею, а цією дівчиною, біля якої і сам ставав юним, виставив у своїх очах.

І от тепер!.. Андрій Степанович аж засовався на стільці, п'яно стискаючи кулаки. Так подякувати йому за любов! Так наплювати в душу, як зробила ця дівка! Убити мало!

Їжишан підвів похмурий, злий погляд на шинквас, за яким буфетниця щось переливала з пляшок, і раптом вдарив кулаком по тендітному столику так, що тарілочка з капустою підстрибнула, і забряжчавши, посунулася на самісінський краєчок.

Звикла до п'яних вибриків клієнтів, буфетниця тільки пробурчала стандартне: «Не хуліганьте, бо покличу міліцію», — і повернулася до своєї роботи.

Після цього раптового спалаху Андрій Степанович притих. Похнюпившись і охопивши руками голову, він довго сидів нерухомо, ніби неживий. Буфетниця підійшла, хотіла забрати другу пляшку, яку раніше на вимогу Їжишана необережно поставила, та він не дав, кинув на стілик ще одну червону десятку і глипнув на буфетницю при цьому таким похмурим оком, що вона, схопивши гроші, вирішила за краще відійти.

...Ранкова розмова про Лізу, коли Настя призналася, що була в неї, навіть порадувала тоді Андрія Степановича: все обійшлося порівняно мирно, без великого кровопускання. Реакція дружини, яка нарешті довідалася про його зв'язок з Лізою, була не така вже й скандальна, і він зрадів з цього. Адже все одно колись відкрилося б... А щодо жіничних погроз покинути, вигнати і тому подібне, то слова є словами, та ще й кинутими в запалі, і ніколи Настя від нього не відчепиться.

Та й не в Насті ж справа! Не жінка розкрояла його душу, а Ліза!

Того дня після нелегкої розмови з дружиною Андрій Степанович пішов на воду. Повертаючись пізно увечері, заскочив на хвилинку до Лізи сказати, що якийсь час він не зможе приділити їй увагу, нехай не подумує, що він її забув, або розлюбив.

Та сказати їй він нічого не встиг, бо тільки відчинив двері і став на порозі, як Ліза розридалася.

«Я не маю більше сил! — кидала слова крізь сльози. — І у всьому ти винен. Ти мене завжди душив. Я все одно знала, що ніколи не одружишся, бо ти — боягуз. І не любив мене, тільки тішився. Але... але!»

Це було несправедливо, і Андрій Степанович пробував виправдатися, та Ліза й слухати не хотіла.

«Мені не потрібна твоя любов, — ридала далі жінка. — І ти разом з нею! Тепер я сама не хочу!.. Але я не заслужила, щоб твоя жінка топтала мене ногами, як якусь ганчірку! Ти не оберіг мене від цього і ніколи більше не приходь...»

Ліза говорила це і гірко, ображено плакала. Вона тремтіла і запиналася, обличчя її було мокре від сліз, і вона не витирала їх. Ніколи ще не бачив Андрій Степанович Лізу такою гнівною і такою беззахисною. Щоби її розжеврилися, з великих очей разом із сльозами бурхав прекрасний жовтий вогонь, і вся вона, розпашіла, розхристана, була у ті хвилини напрочуд гарною і бажаною.

Жаль і любов, змішалась разом, краяли серце Комишана. Він заспокоював жінку, утішав, намагався обійняти і приголубити, але Ліза щосили відштовхнула його, хотіла навіть ударити, та слабка тендітна жіноча рука не дотяглася до Андрія Степановича і тільки війнула повітрям біля його провинного лядя.

«Йди, йди геть!» — закричала Ліза і ще дужче залилась сльозами.

Цей крик і досі лящав у вухах Комишана.

З хати Данилівни Андрій Степанович вискочив, мов дикий вепр. Він лютував. Він зрозумів, що Настя не просто ходила до Лізи, щоб з'ясувати його алібі, як спершу здалося, а щоб напасти на беззахисну жінку, образити її, і приховала все це від нього.

Він не йшов, а біг горою додому, ладен розтерзати Настю. Лише біля свого будинку, засапавшись від швидкого підйому по схилу, отямився і зупинився. Подумав, що дружина зрештою не винна, інакше вчинити вона не

могла, на те вона повноправна жона, добре, що хоч не побила бідолошну Лізу.

Він узяв себе в руки і хоч зайшов до хати збуджений, злий, але нічого не сказав Насті...

Допивши й другу пляшку горілки, Андрій Степанович раптом мовчки підхопився і досить твердим кроком подався з чайної.

Потупцювавши на ганку, нараз прийняв рішення і прожогом кинувся до автобусної зупинки. Проте йому ніби щось перетяло шлях. Він зупинився, оглядівся і рушив від центра села додому. Тепер не біг, а йшов повільно, похитуючись, механічно викидаючи вперед важкі, як протези, ноги. Оглядався навколо, мовби ступав незнайомою вулицею, відчуваючи, як враз усе остогидло у Лиманському: і вулиці, й люди, і служба, якою в глибині душі завжди пишався, і саме море, без якого раніше не уявляв свого життя.

Мав би зараз кинутися в Херсон, наздогнати свою Лізу, забрати, повернути її і гайнути разом хоч на край світу... Але край світу тепер обривався у Херсоні...

Андрій Степанович наблизився до кам'яного ліхтарного стовпа і зупинився, зі злістю вдарив кулаком по його шерехатій поверхні й, не відчувши болю, почвалав далі.

До своєї хати Комишан дістався іще нібито бадьорим, але перед рідними дверима чи то сили його покинули, чи нервове напруження спало й алкоголь узяв гору,— чоловік заточився і, пригулившись до одвірка, почав сповзати додолу.

Та ось двері відчинилися, немов за ними чекали, і на порозі з'явилася Настя.

Дружина мовчки допомогла Андрію Степановичу підвестися. Відсторонивши її, гупаючи великими гумовими чобітьми, він сам ступнув у хату, рвучко пройшов у другу кімнату і, не скидаючи ні бушлата, ні брудних чобіт, упав на ліжко.

Настя підійшла і мовчки стала над ним, скрушно глянула на забризканий кров'ю рукав.

Й ані слова.

Ані запитання. Ні крику. Ні будь-якого осуду.

Ні пари з уст.

Андрій теж мовчав. Та й що мав сказати дружині? Що Ліза уранці підо втекла з Юрасем, якого випустила міліція, що його любов не схотіла навіть попроситися з ним, що він, Андрій, ледве знайшов у собі сили, аби не кину-

тися навздогін, і тільки пив у чайній горілку, як воду, не відчуваючи ні смаку, ні сп'яніння.

Можливо, Настя уже й сама про все знає від Данилівни або Юрась, повернувшись за Лізою в Лиманське, забігав додому. Та нехай знає!

Ні, він і на брата не злостився. Хлопець для нього зараз нічого не важив, мовби перетворився на привид. А от вона... Отак проміняти його! Яка ж підла! Юрась і не здогадується, що була полюбовницею рідного брата... А вона ж, розпутна, знає!..

І втекти удосвіта, коли він іще був на воді... Крадзькома зібралися і чкурнули!.. Наздогнати?! Прибити! Розкрити Юрасеві очі на правду!

Але чим він їй не догодив?! Чи не любив, чи шкодував чогось для неї, чи не жалів, як малу дитину? Хто зна, дивись, й оженився б — дуже просто — дітей немає, раз два — і розвелися б з Настею... А Юрко — він же пацан, шмаркач. І як єхидно посміхалася Данилівна, коли на березі, тільки ступив ногою на сушу, принесла йому новину.

Голова в Андрія Степановича паморочилася. Все переплуталось у ній. Забувши, що неділя, раптом здивувався, чого це Настя не в Білозерці, в аптеці, а дома...

Він щось мугикав нерозбірливе, як кожна сп'яніла людина, вовтузився на постелі, стискав кулаки, лаявся. Та втративши надію розібратися у хисткому мареві суперечливих думок, запитань, почуттів, угамувався, глибше уткнувся обличчям у подушку і, ображено сопучи, мов скривджене дитя, раптом мирно заснув.

Настя не відходила від ліжка. Дивилася на чоловіка спокійно, без злості, навіть співчутливо. Вірила, що життя візьме своє, Андрій переказиться, і, зрештою, все повернеться на круги своя...

*Херсон — Київ,
1980—1981*

ВОЛОДИМИР
КВАШИНЪ

3